ENCYKLOPEDJA POWSZECHNA

WYDAWNICTWA GUTENBERGA

WIELKA ILUSTROWANA
ENCYKLOPEDJA
POWSZECHNA
WYDAWNICTWA »GUTENBERG«

WIELKA ILUSTROWANA

ENCYKLOPEDJA POWSZECHNA

TOM

XX

(UZUPEŁNIAJĄCY)

H — Ż

WYDAWNICTWO »GUTENBERG«, KRAKÓW

WSZELKIE PRAWA ZASTRZEŻONE

WYDAWNICTWO »GUTENBERG«
KRAKÓW

Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka
w SŁUPSKU
03409
21.088

t 1/20 - 2.700 zł.

KRAKÓW — DRUK W. L. ANCZYCA I SPÓŁKI

H.

* oznacza hasła nowe. Por. przedmowę do t. 19.

Haakon 2. Błąd druk.: zam. 1204 ma być 1217.

Haarlem (Holandja), 119.159 mieszk. (1930).

Haase Hugo. W t. 6 mylnie Haas.

***Hab,** rzeka w Beludżystanie (Azja, około 750 km dług., wpada do oceanu Indyjskiego wpobliżu granicy Beludżystanu i Indyj ang.

***Habara** Franciszek, pedagog polski, * 1843. Prace ped.: „Stanowisko propedeutyki filozoficznej w systemie nauk gimnazjalnych i jej znaczenie w dydaktyce gimnazjalnej" (1888), „W sprawie nauki literatury powszechnej w gimnazjum i szkole realnej" (Muzeum Lwowskie, 1900).

***Haberlandt** Ludwig, fizjolog austr., ur. 1885, od 1919 prof. w Insbruku, pracuje zwłaszcza nad fizjologją serca i wewnętrznem wydzielaniem jajnika. Napisał m. in.: „Reizbildung u. Erregungsleitung im Wirbeltierherzen" (1926), „Hormonale Sterilisierung des weiblichen Tierkörpers" (1924).

Häberlin, 1. Henrich, szwajc. mąż stanu, w r. 1931 został ponownie prezydentem.

2. Paul, szwajc. psycholog i pedagog, w dalszym ciągu ogłosił: „Kinderfehler" (II wyd. 1930), „Der Geist und die Triebe" (1924), „Der Charakter" (1925), „Das Geheimnis der Wirklichkeit" (1927), „Die Suggestion" (1927), „Über die Ehe" (III wyd. 1929), „Allgemeine Ästhetik" (1929), „Das Wunderbare. 12 Betrachtungen über die Religion" (1930), „Philosophie als Abenteuer des Geistes" (1930).

***Habima** (hebr. „scena"), teatr hebrajski, założony 1917 w Moskwie jako żydowski narodowy teatr artystyczny pod kierownictwem Wachtangowa († 1922), ucznia Stanisławskiego. Trupa, grająca po hebrajsku w stylu ekspresjonistycznym, występowała też gościnnie zagranicą („Dybuk" Anskiego, „Golem" Lejwika, „Żyd wieczny" Pinskiego).

***Habsburg,** ruiny zamku na szczycie góry Wülpelsberg (513 m wys.) w kantonie Argowja (Szwajcarja), na płn.-wsch. od miasta Aarau; rodzinne gniazdo Habsburgów.

***Hachirogata,** jezioro nadbrzeżne w japońskim okręgu Akita (płn. wypsy Hondo), 221 km², do 5 m głębokości.

***Hacquetia** Necker (c i e s z y n i a n k a), roślina trwała, należąca do rodziny baldaszkowych, ma pełzające kłącze, liście odziomkowe długoogonkowe, kwiaty krótkoszypułkowe, żółte, rośnie w lasach liściastych na Śląsku płd.-zach.

***Haczetolit** (od ang. chemika Ch. Hatchett'a), minerał, tantalo-niobian uranu zbliżony składem chemicznym do pyrochloru, występuje w regularnych ośmiościanach barwy żółtawobrunatnej. Tw. 5, C. wł. 4,8—4,9. Występuje razem z samarskitem w kop. miki Mitchel Co. (Płn. Carolina).

***Hadaczek** Karol, archeolog pol., (1873—1914), przebywał we Lwowie. Wydał szereg prac naukowych, z których główne są: „Światowid" (1903), „Osada przemysłowa w Koszyłowcach z epoki eneolitu" (1914) i in.

***Hadfield** Sir (od 1908) Robert Abbott, metalurg ang., * 1859, znakomity teoretyk i praktyk w dziedzinie technologji żelaza.

***Hadzopulos** (C h a t z o p u l o s) Konstantinos, pisarz nowogrecki, (1868—1920), poeta i powieściopisarz, tłumacz Goethego i i.

***Hadżipur** (ang. Hajipur), miasto w prow. Bihar-Orissa (Indje ang.), na lewym brzegu Gangesu naprzeciw Patny, około 30.000 mieszk., miejsce pielgrzymek.

***Haehn** Johann Friedrich, pedagog niem., (1710—1789), zwolennik nauczania realnego. H. wprowadził do nauczania mnemotechniczną metodę tablic i liter. Materjał rozmieszczony jest w skróceniu, na tablicach i oznaczony jest pierwszemi literami wyrazów, które należy zapamiętać. „Ausführliche Abhandlung der Litteralmethode" (1777).

Haga, (1930) 436.568 mieszk. W 1932 r. rozpoczęto budowę planetarjum Zeissa.

Hagen, (1930) 147.448 mieszk. (48.566 rzym.-kat.). P o w i a t H. został w 1929 rozwiązany. — H. posiada 14 stacyj kolejowych, kilka szkół średnich, kilka szpitali, krematorjum, wielki stadjon sportowy. Jest siedzibą izby handl. dla płd. Westfalji.

***Hahn** Otto, chemik niem., ur. 1879, od 1910 prof. uniwers. w Berlinie. Pracuje głównie nad pierwiastkami promieniotwórczemi, odkrył radjotor (1905), mezotor (1906) i protaktyn (1918 z Meitnerem). Napisał: „Der Zerfall der radioaktiven Elemente" (1907).

***Hai,** wyraz chiński, oznacza morze.

***Haidingera zjawisko** polega na podwójnem załamaniu światła we włóknach nerwów wzrokowych. Można je obserwować w postaci cztrech prostopadłych do siebie barwnych wiązek o wspólnym wzroku, jeżeli spojrzymy na niebo przez pryzmat Nicola trzymany tuż przy oku.

Haifa, (1931) 50.533 mieszk., w tem 15.995 Żydów. Port (z lotniskiem morskiem) jest pogłębiany, buduje się łamacz fal. W toku są prace wstępne nad koleją Bagdad—H. Rurociągi naftowe z Mosulu i Kerkuk (roczny przepust 3 miljony tonn) mają być gotowe w 1935.

***Hail** (Hajil), stolica państwa Wahabitów (emiratu Dżebel Szammar w Nedżdzie płn.) w Arabji, oaza, około 500 km na płn.-wsch. od Medyny, około 12.000 mieszk., wyrób broni i tkanin.

***Hain** Ludwig, bibljograf niem., (1781—1836). Główne dzieło: „Repertorium bibliographicum" (1826—38, 2 t., ważne do spisu inkunabułów).

Haiti. Stolicą jest P o r t a u P r i n c e.

Hajdu (Hajduszoboszlo), posiada źródło jodowo-bromowe (73°) i najwydatniejsze na Węgrzech źródła gazów ziemnych, wykorzystywane do oświetlenia i elektryfikacji.

***Hajduszoboszlo,** ob. Hajdu (t. 6 i uzup.).

***Hajdyngeryt** (od austr. mineraloga Wilhelma Haidingera), minerał, arsenian wapnia o składzie $HCaAsO_4$, tworzący rombowe kryształy, barwy białej. Tw. 1,5—2,5. C. wł. 2,8. Występuje w Jachimowie, Baden (Wittichen), Apirsbach.

***Hajipur,** ob. Hadżipur (uzup.).

***Hakari,** turecki wilajet, ob. Hakkiari (uzup.).

***Hakkiari,** stolica tureckiego w i l a j e t u H. (nad granicą Iraku i Persji, 15.505 km², 24.980 mieszk.), 801 mieszk.

Hakodate, (1930) 197.252 mieszk.

***Halden,** od 1928 ponownie nazwa miasta Fredrikshald (Norwegja), 10.278 mieszk.

Hale George Ellery, astrofizyk płn.-ameryk., 1923 dyr. obserwatorjum na Mount Wilson, wynalazł spektroheljoskop. Napisał: „The spectrohelioscope and its work" (1929—31, 4 części).

***Haleb,** ob. Aleppo.

***Halfa,** prowincja Sudanu anglo-egipskiego, 299.400 km², 43.044 mieszk. Stolicą jest W a d i H a l f a.

***Halfcasts,** ob. Eurozjaci (uzup.).

***Hall** John, pedagog ang., (1627—1656), krytykował ówczesne nauczanie, żądał reformy nauczania w kierunku realistycznym.

***Hall** Radclyffe, współcz. pisarka ang., autorka powieści: „The Unlit Lamp" (1924), „Adam's Breed" (1926, nagrodz.) i i., zwróciła uwagę powieścią lesbijską: „The Well of Loneliness" (1928), następnie wydała: „The Carpenter's Son" (1931).

Halla nad Salą, (1930) 203.000 mieszk. H. posiada także znaczny przemysł chemiczny, mydlarski, fabryki wagonów. Ruch w porcie rzecznym H.—Trotha w 1930: 1.779 statków, 184.800 tonn przeładunku.

***Halla zjawisko.** H a l l Edwin Herbert, ur. 1855, prof. fizyki w Harward College w Cambridge, odkrył wpływ pola magnetycznego na przewodniki, przez które przepływa prąd elektryczny. Jeżeli kierunek prądu i pola magnetycznego są do siebie prostopadłe, wówczas w kierunku prostopadłym do płaszczyzny wyznaczanej przez powyżej wspomniane kierunki występuje w metalu (szczególnie w bizmucie) spad potencjału spowodowany przez niejednakowe rozmieszczenie elektronów pod wpływem pola magnetycznego. Gdy pole magnetyczne usuniemy, znika również z. H.

***Halley** Edmund, astronom ang., uchodzi za twórcę teorji ubezpieczeń na życie. Ułożył pierwszą tablicę śmiertelności, opartą na systematycznych badaniach (por. Ubezpieczenie).

Hallström Per, pisarz szwedz., wydał nadto m. i. nowy przekład Shakespeare'a (1922 n.).

***Hallsztacki wapień,** triasowy wapień alpejski, odpowiadający piętru noryckiemu, zawiera liczne skamieliny.

***Hallwil,** jezioro w kantonie Argowja (Szwajcarja), przez które przepływa dopływ Aaru rzeka Aa, na wys. 451 m, 18 km².

Halobates, rodzaj pluskwiaka z rodziny nortników (Hydrometridae). Ciało wydłużone, nogi długie, szczudłowate. Porusza się, ślizgając się po powierzchni wody. Jeden z niewielu owadów żyjących na morzu. H. serviens Esch. na Oc. Spokojnym.

***Halobios** (grec.), określenie fauny i flory wód słonych, wprowadzone przez Häckla.

***Haloizyt,** minerał, krzemian glinu o składzie $Al_2Si_2O_7$, tworzący zbite ziarniste skupienia barwy białej, szarej, żółtawej, zielonawej. Tw. 1—2, c. wł. 2,0—2,2. Występuje często w żyłach kruszcowych jako wtórny produkt, także w granitach i innych skałach jako produkt przeobrażenia niektórych minerałów, zawierających glin.

Halowa budowla. Błąd kor.: zam. Terticus ma być Porticus.

***Halver,** miasto w Westfalji (Prusy zach.), w rejencji arnsberskiej, na płd. od miasta Hagen, 10.150 mieszk., huta żelaza i stalownia.

***Hamada el Homra,** jedna ze skalistych wyżyn Sahary, między Trypolisem a Fezanem, szerokości z płn. na płd. 200 km, długości ze zach. na wschód 600 km.

***Hamaguchi** Yuko, polityk japoński, (1870—1931), był 1924 ministrem skarbu, 1926—27 spraw wewnętrznych, 1929—31 premjerem, zmarł wskutek dokonanego nań zamachu.

Hamamatsu, (1930) 109.475 mieszk.; wywóz herbaty i instrumentów muzycznych.

Hamburg, w o l n e p a ń s t w o (Niemcy), 415 km², (1925) 1,152.523 mieszk. (2.775 na 1 km²), z tego 992.635 (86,1%) ewangelików, 60.017 (5,2%) katolików, 1.451 (0,1%) innych chrześcijan, 19.904 (1,7%) żydów, 78.516 (6,8%) innych religij. Nadwyżka urodzin (przy 13,5 urodzinach 12,1 zgonach), 1,4 na 1.000 mieszk. Gmin było 32, w tem 24 poniżej 2.000, 5 liczyło 2—5.000, 2 (Bergedorf, Kuxhaven) 5—20.000, 1 (miasto H.) ponad miljon mieszk. — Na 1.000 czynnych zawodowo (w łącznej ilości 586.407) pracowało 25 w rolnictwie i leśnictwie, w przemyśle i rękodziele 345, w handlu i komunikacjach 454. — W 1927 r. 60,6% powierzchni wolnego państwa było pod uprawą itd., lasy zajmowały 3,4%, budynki 9,9, wody 8,9, drogi 3,5, inne 10,7.

Sieć kolejowa liczyła w 1930 r. 74,5 km, sieć dróg w 1925 r. 614 km. — Flota handlowa li-

czyła w 1930 r. 1.372 statki morskie, o 2,120.000 tonn rejestr. brutto, w tem 537 żaglowców o 68.000 tonn.

Miasto H. liczyło w 1931 r. 1,147.000 mieszk. — Port H. składa się z 4 części: Hamburg, Altona, Harburg-Wilhelmsburg i portu „Hamb.-Preussische Hafengemeinschaft G. m. b. H.“, o łącznej powierzchni 35,45 km². W 1931 weszło do portu 20.506 statków o 20,870.000 tonn rejestr. netto, wyszło z portu 21.952 statków o 20,730.000 tonn. Towarów weszło do portu 15 miljonów tonn, wyszło na morze 8,3 milj. tonn towarów (stanowi to przeszło połowę niemieckiej żeglugi towarowej). Poza tem koleją przybyło (w 1929) 6,26, Łabą 3,6 milj. tonn, wyszło koleją 4,38, Łabą 4,9 milj. tonn. — W 1929 wyjechało przez H. 91.235 emigrantów, w tem 44.162 Niemców. Liczba immigrantów i pasażerów przybyłych do H.: 57.838. — Importem zajmuje się w H. około 3.000, eksportem 2.600 firm.

Hamilton, 2. (1931) 154.914 mieszk.

***Hamilton River,** największa rzeka Labradoru (Am. płn.-wsch.), nazywana także Grand River, powstaje z odpływów jezior, tworzy liczne wodospady (największy Grand Falls, 90 m wys.), przepływa przez kanjon 230 km dług., uchodzi po 965 km długim biegu do Eskimobai.

***Hamina,** ob. Frederikshamn (uzup.).

***Hamlinit,** minerał, wodny fosforan glinu i berylu, zawierający fluor, tworzy heksagonalne kryształy bezbarwne lub żółtawe, odznaczające się doskonałą łupliwością // do ściany podstawy. Tw. 4,5. C. wł. 3,2. Występuje w Stoneham.

***Hammada,** ob. Hamada.

***Hamme,** miasto we Flandrji wsch. (Belgja), obok Dendermonde, około 15.000 mieszk., budowa statków, przędzalnie.

***Hamp** Pierre (właśc. Henri Bourillon), pisarz franc., * 1876, samouk, realistyczny odtwórca i apologeta pracy ludzkiej, którą zna z własnego doświadczenia, napisał m. i. powieści: „La peine des hommes: Marée fraiche“ (1908), „Vin de Champagne“ (1909), „Le rail“ (1912), „L'enquête“ (1914), „Le travail invincible“ (1918), „Les métiers blessés“ (1919), „La victoire mécanicienne“ (1920), „Le cantique des cantiques“ (1922), „Le lin“ (1924), „Une nouvelle fortune“ (1926).

Hampshire, hrabstwo ang., (1931) 1,014.115 mieszk. (261 na 1 km²).

***Hamun-i-Meszkil,** słone bagna w Beludżystanie płn.-zach.

***Han** (karawanseraj), ob. Chan.

***Han-czung,** miasto w prowincji Szensi (Chiny płn.), 225 km na płd.-zach. od Singanu (Sianu), około 100.000 mieszk., uprawa ryżu, bawełny i tytoniu.

Handel-Mazzetti Enrica, pisarka niem., napisała nadto powieści: „Das Blutzeugnis“ (1926), „Johann Christian Günther“ (1927), „Frau Maria, Ein Roman aus der Zeit Augusts des Starken“ (1929—31, 3 cz.).

***Handlowa statystyka,** ob. Statystyka handlowa.

***Handlowe kompanje,** ob. Kompanje handlowe.

***Handlowe księgi,** ob. Księgi handlowe.

***Handlowe prawo,** ob. Prawo handlowe.

***Handlowe traktaty,** ob. Traktaty handlowe.

***Handlowy pomocnik,** ob. Pomocnik.

***Handlowy rejestr,** ob. Rejestr handlowy.

***Hanko,** fińska nazwa Hangö.

***Hanna** (hebr. „pełna wdzięku“), prorokini żydowska z czasów Chrystusa.

***Hannait,** minerał, wodny fosforan magnezu i amonu, tworzący trójskośne kryształy barwy żółtawej znane z Melbourne, z próżni bazaltowych w Skipton pod Ballarat (Victoria).

Hanoi, (1930) około 135.000 mieszk. Posiada stację iskrową.

Hanower, pruska prowincja, 38.585 km², (1929) 3,269.853 mieszk. (85 na 1 km²). Z 3,190.548 mieszk. w 1925 r. było 2,674.926 (83,8%) ewangelików, 451.040 (14,1%) katolików, 3.421 innych chrześcijan, 14.895 (0,5%) żydów, 46.337 (1,5%) innych religij. W 1925 na 1.000 osób czynnych zawodowo (łączna ilość 1,677.112) pracowało w rolnictwie i leśnictwie 420, w przemyśle i rękodziele 323, w handlu i komunikacjach 151. — W 1930 r. 57,2% powierzchni H. zajmowało rolnictwo, lasy 18,5, z pozostałych 24,3% zajmowały nieużytki 17,8, drogi 5,3%. — Zwierzęta domowe w 1931 w 1.000 sztuk: konie 287, bydło 1.593, świnie 3.190, owce 255, kozy 179. — W 1925 było 85.679 przedsiębiorstw przemysłowych i rękodzielniczych, z 548.300 pracownikami i 992.191 KM siły maszyn. — Sieć kolejowa mierzyła w 1930 r. 3.568 km, w tem 245 km prywatnych.

Hanower, stolica prowincji i rejencji H., (1930) 445.100 mieszk.

***Haploidalne pokolenie.** Generacja roślin, których komórki mają pojedynczą ilość chromosomów; powstała na drodze bezpłciowej z pokolenia diploidalnego (ob., uzup.).

***Haplokauliczna** (grec.) roślina, jest to taka rośl., której jedyny pęd jest zakończony kwiatostanem, np. mak.

***Haplologja** (grec.), ściąganie, kontrakcja dwu dźwięków, zgłosek lub słów następujących po sobie (np. pacyfista zam. pacyficysta), por. Haplografja.

***Happy end (ing)** (ang.), „szczęśliwy koniec“, „szczęśliwe, pomyślne zakończenie“.

***Haram** (arab. „święty, wzbroniony“), święty obszar Medyny i Mekki (ob.).

***Harasimowicz** Marceli, malarz pol., * 1859, kształcił się w Wiedniu u prof. Wurzingera, w Monachjum u Lindenschmidta i u J. Matejki w Krakowie. Założył we Lwowie szkołę rysunku dla kobiet, przekształconą w 1891 na ogólną szkołę malarstwa i rzeźby. Malował portrety, pejzaże, oraz sceny i typy rodzajowe.

***Harburg-Wilhelmsburg,** miasto, utworzone w 1927 z miast Harburg i Wilhelmsburg, w rejencji Lüneburg, (1931) 115.000 mieszk.

***Harbuz** (arbuz), ob. Arbuz i Citrullus.

***Harden** Arthur, chemik ang., ur. 1865, zajmował się głównie badaniem procesów fermentacji alkoholowej. W 1905 dokonał rozkładu kompleksu enzymów, znajdujących się w droż-

dżach (zymaza, ob. Fermentacja) na dwie części (kozymaza i apozymaza), z których każda zosobna nie wykazuje żadnych zdolności do wywołania fermentacji. Po zmieszaniu otrzymuje się zpowrotem czynny ferment. W 1929 otrzymał H. nagrodę Nobla.

Harden Maximilian, pisarz niem., † 1927. Ostatnią jego książką: „Von Versailles nach Versailles" (1927).

***Hardery,** rodzina ryb, ob. Mugilidae.

***Hari-Dżambi,** ob. Dżambi.

***Harju,** prowincja Estonji, obejmująca płn.-zach. część kraju z miastem Rewlem (stolica E.), 5.683 km², (1922) 219.654 mieszk. (39 na 1 km²).

***Harlem,** 1. miasto w Holandji, tyle samo, co Haarlem (ob.); 2. murzyńska dzielnica Manhattanu (główna część N. Jorku), pomiędzy East River i Hudson River. Pierwotnie zamieszkany przez Holendrów (Nieuw Haarlem = Nowy Haarlem), na początku XIX. w. dzielnica irlandzka, pod koniec XIX. w. staje się umysłowem centrum murzyńskiej ludności N. Jorku.

***Harlingen,** miasto w stanie Texas (Stany Zjedn. A. P.), 12.124 mieszk., węzeł kolejowy.

***Harmoniczna analiza,** rozwinięcie funkcji perjodycznej na szereg trygonometryczny. Ma zastosowanie w badaniu zjawiska drgań i falowań.

***Harmoniczne tony,** tony, których wysokość jest wielokrotnością pewnego tonu zasadniczego. Por. Dźwięk.

Harmozony (greck.), nazwa proponowana przez Gley'a (ob.) dla tych hormonów, które regulują w organizmie jego wzrost.

Harnack Adolf, niem. teolog luter., († 1930). Dzieła jego z ostatnich lat: „Die Entstehung der christl. Theologie und des kirchl. Dogmas" (1927), „Possidius: Augustins Leben. Eingeleitet und übersetzt" (1930) i i. Po śmierci jego wydano: „Aus der Werkstatt des Vollendeten" („Reden und Aufsätze", tom 5-ty, 1930), „Studien zur Geschichte des Neuen Testaments und der alten Kirche" (t. 1, 1931) i i. Ku czci H. nazwano nowy dom dla uczonych zagranicznych w Berlin-Dahlem „H.-Haus".

***Harnes,** miasto w depart. Pas-de-Calais (Francja płn.), 25 km od Béthune, 11.089 mieszk., kopalnie węgla, fabryki maszyn.

***Harper & Brothers,** księgarnia wydawnicza i drukarnia w Nowym Jorku i Londynie; ob. Harper.

Harris Frank, pisarz półn. ameryk., † 1931. Napisał nadto m. i.: „The Man Shakespeare" (1909), „The Women of Shakespeare" (1911), „O. Wilde" (1916), „B. Shaw" (1931) oraz autobiograficzne: „My Life and Loves" (1923), „My Life" (1925—27, 2 t.) i „On the Trail" (1930).

***Harrison** Jane Ellen, uczona ang., (1850—1928), ogłosiła szereg prac z zakresu historji sztuki i religji starożytnej Grecji, jak: „Introductory Studies in Greek Art" (1885), „Mythology and Monuments of Ancient Athens" (1890), „Prolegomena to the Study of Greek Religion" (1903), „Themis; a Study of the Social Origins of Greek Religion" (1912) i i.

***Harrison** Ross Granville, zoolog płn.-amer., ur. 1870, prof. anatomji porówn. w Uniw. w Yale. Zajmuje się embrjologją, transplantacją i regeneracją. Wydaje od 1903 „Journal of Experimental Zoology".

Hart Julius, pisarz niem., † 1930.

Hartford, (1930) 164.072 mieszk.

***Hartland** Edwin Sidney, jeden z wybitniejszych etnologów ang., (1848—1927), od 1878 członek towarzystwa „Folk-Lore", długoletni współpracownik czasopisma tegoż towarzystwa. Początkowo zajmował się zbieraniem opowiadań i legend ludowych, następnie zajął się badaniem kultur pierwotnych. Ogłosił: „The Legend of Perseus" (3 t., 1894—96), „Primitive Paternity" (2 t., 1909/10), „Ritual and Belief" (1914), „Primitive Society" (1921), „Primitive Law" (1924) i i.

Hartleb Mieczysław, pol. historyk lit., * 1895, od 1926 docent uniw. warsz.; ważniejsze prace: „Estetyka Jana Kochanowskiego" (1923), „Nagrobek Urszulki, studjum o genezie i budowie „Trenów" Jana Kochanowskiego" (1927), „Początki poezji barokowej w Polsce" (1928), „Domenico Mora" (1929), „Życie i sztuka w „Sielankach" Szymona Szymonowicza" (1930) i i.

***Hartung** Mikołaj, przyrodnik polski, zesłany wraz z A. Czekanowskim (ob.) na Syberję, zebrał cenne kolekcje botaniczne i entomologiczne i znaczną ilość etnograficznych materjałów o Sojotach.

***Hartung** Mikołaj, przyrodnik polski, zesłany wraz z A. Czekanowskim (ob.) na Syberję zebrał cenne kolekcje botaniczne i entomologiczne i znaczną ilość etnograficznych materjałów o Sojotach.

***Harvey,** miasto w stanie Illinois (St. Zjedn. A. P.), 16.374 mieszk.

***Harvey** George Brinton, ameryk. literat i dyplomata, (1864—1928), wydawca „North American Review" i „Harper's Weekly", 1921—23 ambasador w Londynie.

***Harzburski Front,** ob. Front Harzburski (uzup.).

Hasdrubal 2. Błąd druk.: zam. pod Metaurus ma być nad Metaurus.

Hašek Jaroslav, pisarz czeski, (1882—1923).

***Haskowo,** ob. Chaskowo (uzup.).

Hator, egipska bogini. Rycina w t. 6., str. 102 przedstawia nie boginię Hator, lecz Horusa (ob.) z głową sępa.

***Hatra,** dawne, starożytne miasto w stepie Mezopotamji, było w II. w. po Chr. siedzibą małej dynastji aramejskiej. W r. 117 po Chr. oblegał je bezskutecznie cesarz Trajan, w III. w. zostało zburzone przez Sasanidów. Okazałe ruiny el-Hadhr zawierają szczątki zupełnie niemal okrągłych fortyfikacyj, pałac i i.

***Hatteria,** ob. Rhynchocephalia.

***Hattiesburg,** miasto w stanie Missisipi (St. Zjedn. A. P.), 18.601 mieszk.

***Hatvan,** miasto w komitacie Heves (Węgry środk.), węzeł kolejowy 69 km od Budapesztu, 15.367 mieszk.

***Haubourdin,** miasto w depart. Nord (Francja płn.), 7 km od Lille, 10.784 mieszk., przemysł spożywczy, tekstylny, skórzany, mydlarski.

***Haukland** Andreas, pisarz norw., * 1873, po tomie liryków (1899) o żywem odczuciu przyrody norweskiej, zwrócił uwagę jędrną powie-

ścią sensualistyczną „Ol Jörgen“ (1902—05, 4 cz.), następnie wydał m. i.: „Wielki las“ (1905), „Morze“ (1909), „Eli z Czarnej Wody“ (1909), „Łoś“ (1921), „Norny przędą“ (1923).

Haupt Paul, orjentalista niem., † 1926.

Hauptmann Gerhart, poeta niem., wydał nadto m. i. epos „Till Eugenspiegel“ (1927), powieść naturalistyczną „Wanda“ (1930), powieść autobiograficzną „Buch der Leidenschaft“ (1929, 2 t.), dramaty: „Dorothea Angermann“ (1926), „Vor Sonnenuntergang“ (1932), parafrazę szekspirowskiego „Hamleta“ (1928).

Hauran, stanowi obecnie odrębną prowincję Syrji (Dżebel Druz).

***Hauser** Heinrich, pisarz niem., * 1901, jeden z najtęższych przedstawicieli młodego pokolenia, autor oryginalnych powieści marinistycznych: „Brackwasser“ (1928) i „Donner überm Meer“ (1929) oraz powieści górniczej: „Schwarzes Revier“ (1929).

Hauswald Edwin, pol. mechanik i konstruktor, ur. 1868, studja we Lwowie, od 1904 prof. organizacji i zarządu Polit. Lwowsk. Nap.: „Produktywizm“ (1917), „Akord czasowy i systemy premjowe“ (1926), „Przemysł“ (1926), „Zasady racjonalnej organizacji i zarządu“ (1931) i i.

***Haut** (franc.), wysoki, wysoko..., górny....

Haut-Rhin, departament francuski, (1931) 516.726 mieszk.

***Haute** (franc.), wysoka, górna.

***Haute Garonne,** ob. Garonne, Haute (uzup.).

***Hautmont,** miasto w depart. Nord (Francja płn.), nad rzeką Sambrą, 15.248 mieszk., przemysł metalurgiczny, maszynowy, chemiczny.

***Hautrivien,** w geologji środkowe piętro neokomu (dolnej kredy). Por. Kredowa formacja.

Havre, Le, (1926) 158.022 mieszk. Posiada arsenał morski, morski port lotniczy. Ruch portowy w 1931: 5.290 statków z ładunkiem (bez żeglugi przybrzeżnej), o pojemności 15,27 milj. tonn rejestr., z 5,85 milj. tonn towarów przeładunku.

Hawai wyspy. Spis ludności w 1930 wykazał 368.360 mieszk., w tem 139.631 Japończyków, 63.052 Filipińczyków, 27.588 Portugalczyków, 27.179 Chińczyków, 50.870 Hawajczyków i mieszańców, 44.895 Amerykanów, Anglików, Niemców i Rosjan, 15.131 innych. — W 1931 w 253 szkołach było 88.708 uczniów, uniwersytet w Honolulu liczył w 1930 r. 2.372 studentów. — Plantacje trzciny cukrowej, niemal w całości znajdujące się w rękach kilku koncernów, zajmowały w 1930 r. 95.000 ha; produkcja cukru w 1931 wynosiła 993.800 tonn; do rafinowania wywozi się cukier do San Francisco. Wyspy H. produkują 90% światowej produkcji konserw ananasowych. — Wyspy H., jako stacja węglowa, mają regularne połączenia okrętowe z Ameryką Płn., Azją Wsch. i Australją. W 1930/1 weszło i wyszło 1.283 statków z 10.81 milj. tonn rejestr. Sieć kolejowa liczyła w 1931 r. 593 km, w budowie jest gęsta sieć dróg bitych. — Wartość handlu zagranicznego wynosiła w 1930: przywóz 91,2 milj. dolarów, wywóz 100,9 milj. Wywóz niemal w całości idzie do Stanów Zjedn. A. P. (98,9 milj. dol., w tem cukier 55,2 milj., owoce — głównie konserwy ananasowe — 37,9 milj., kawa 1,1 milj.).

***Hawaii-Park,** rezerwat przyrody na wyspach Hawai (posiadłość St. Zjedn. A. P.), założony w 1916, zajmuje obszar 296 km², obejmuje wulkany Kilauea i Mauna Loa na wyspie Hawai i Haleakala na wyspie Maui, wraz z ich okolicą, pokrytą lasami paproci drzewiastych.

Hawana, (1930) 589.079 mieszk. Posiada stację iskrową.

Havorthia margarifera.

***Haworthia** Duv. (a l o e s n a), rośliny, należące do rodziny Liliaceae, mają mięsiste liście, ustawione na skrętnicy, liczne kwiaty na wydłużonym kwiatostanie. Występują w Afryce płd. Niektóre gatunki hodowane w szklarniach.

***Hawthorne,** miasto w stanie N. Jersey (St. Zjedn. A. P.), 11.868 mieszk., na zach. od N. Jorku, węzeł kolejowy.

***Hayes** Edward Cary, socjolog ameryk., (1868—1928), studja w Bates College, Berlinie i Chicago, w 1902 objął katedrę socjologji na uniwersytecie w Miami, a w 1907 w Illinois, pozostając na niej do śmierci. Ogłosił szereg prac z zakresu socjologji, jak: „Introduction to the Study of Sociology“ (1915), „Sociology and Ethics“ (1921), „Recent Developments in the Social Sciences“ (1927) i i.

***Hayes River,** rzeka w kanadyjskiej prowincji Manitoba, 241 km dług., wypływa z jezior w okolicy jeziora Winnipeg, uchodzi niedaleko Nelson River do zatoki Hudsona, w dolnym biegu dostępna dla statków o małem zanurzeniu.

***Hazena,** drużynowa gra sportowa, zbliżona do koszykówki i szczypiórniaka, pochodzenia czeskiego. Nadaje się szczególnie dla kobiet i przez nie też jest najbardziej uprawiana. Boisko do h. o wymiarach 48×32 m, dzieli się na 2 pola pomocy i pole środkowe. W środku krótszych boków boiska znajdują się 2 bramki, szer. 2 m, wys. 2,40 m, do których strzela się w czasie gry piłką rzutem ręcznym. Każda drużyna liczy 7 graczy, gra trwa 2 razy po 15 min., z pauzą 10 min. w środku. W przepisach gier drużynowych, wydanych przez Min. Oświaty, nazwano h. j o r d a n k ą.

***Hearst-Land,** część stałego lądu Antarktydy pod 71° szer. płd., między 60° a 70° dług. zach., oddzielona cieśniną Stefanssona od pozostałej części Antarktydy zach. (Archipelag antarktyczny), odkryta została przez Wilkinsa w czasie jego wyprawy lotniczej 1928—9.

***Heaviside** Oliver, elektrotechnik ang., (1850-1925), był do 1874 urzędnikiem telegraficznym, z powodu głuchoty porzucił ten zawód, poświęcając czas teoretycznym pracom z zakresu elek-

trodynamiki (np. rozchodzenie się fal elektrycznych w atmosferze). Por. H.'a warstwa.

***Heaviside'a warstwa.** Antena stacji radjowej promieniując wysyła w przestrzeń fale elektromagnetyczne, które powinnyby biec głównie w kierunku radjalnym od ziemi w przestrzeń międzyplanetarną, podobnie jak biegną sygnały świetlne. Tymczasem badania natężeń fali radjowej odbieranej w różnych miejscach kuli ziemskiej świadczą o tem, iż fala ta odbija się od jakiejś wysokiej warstwy w atmosferze i powraca na ziemię, następnie odbija się od powierzchni ziemi i jeszcze raz od owej warstwy, dochodząc w ten sposób tam, gdzie nie mógłby żadną miarą dotrzeć promień świetlny, nie ulegający odbiciu. Haeviside (ob. wyż.) wyjaśnił, iż warstwą tą mogą być masy powietrza zjonizowanego przez potężne na owych wysokościach krótkofalowe promieniowanie słoneczne. Warstwę tę nazwano w. H. Według pomiarów znajduje się ona na wysokości od 100—200 km. Jonizacja w. H. jest w ciągu dnia stała, ale w ciągu nocy zmniejsza się kilkakrotnie na skutek rekombinacji jonów. Ponieważ w. H. lepiej odbija promieniowanie radjowe krótkofalowe, niż fale bardzo długie, stosuje radjotechnika dla celów komunikacji radjowej raczej fale krótkie niż długie. — Por. Krótkofalowiec.

***Hebanowate,** ob. Ebenaceae.

Hedberg Tor, poeta szwedz., † 1931.

***Hel-lung-kiang,** prowincja Mandżurji, ob. Helungkiang.

Heiberg, 1. Johan Ludvig, duń. filolog klas., † 1928.

2. Gunnar, pisarz norw., † 1929.

***Heilsberg,** ob. Lidzbark.

***Heimwehr,** austrjacka organizacja bojowa o charakterze prawicowym, powstała bezpośrednio po wojnie światowej w różnych częściach republiki austrjackiej, zarówno w celu obrony przeciw agresji zewnętrznej, jak przeciw przeciwnikowi wewnętrznemu: socjalizmowi i komunizmowi. H. rekrutuje się przeważnie z kół mieszczańskich i chłopskich. Po zaburzeniach rewolucyjnych we Wiedniu w lipcu 1927 nastąpiło zjednoczenie organizacyj lokalnych w jeden związek. Pomiędzy H. a bojówkami socjalistycznemi istnieją stosunki naprężone i dochodzi do częstych starć, zwłaszcza odkąd na jej czele stanął skrajnie prawicowy ks. Starhemberg. We wrześniu 1931 styryjski oddział H. pod wodzą Pfrimera spróbował urządzić faszystowski zamach stanu, który się nie powiódł.

Heine Selma, pisarka niem., † 1930.

Heisenberg August, bizantynista niem., † 1930.

***Heisenberg** Werner, fizyk niem., ur. 1901, od 1927 prof. fizyki teoretycznej w Lipsku. H. przyczynił się do rozwoju teorji kwantów przez wprowadzenie mechaniki kwantowej oraz zasady nieoznaczalności.

***Hejnów,** miasto na Śląsku pruskim, ob. Haynau.

***Hekatompylos,** dawna stolica kraju Partów (ob.). Położenia H. dotychczas nie ustalono. Szuka się go albo koło Szahrud lub bardziej na zach., koło Damgan.

***Hektolitr,** ob. Hekto...

***Helderbergian,** w geologji dolne piętro oddziału paleodevonic (dewonu dolnego) według podziału geologów amerykańskich. Por. Dewon.

Heliopsis laevis. a łodyga, b kwiat języczkowy, c rurkowy, d nasienie.

***Heliopsis** Pers. (skwarota), zioła z rodziny Compositae. Kwiaty mają żółte, języczkowe i rurkowe. Występują w Ameryce Płn. Wiele gatunków hodowanych jako ozdobne, np. H. laevis Pers., dochodzący 1,5 m wysokości, kwiaty złoto-żółte.

***Heliotaxis** (grec.), to samo, co heljotropizm (ob.), por. Roślin ruchy.

***Helipterum** DC. (Acroclinium A. Gray, suchlin), roślina, należąca do złożonych, ma kwiaty w główkach, listki-okrywy suche, podobnie jak u nieśmiertelnika, występuje głównie w Australji. W ogrodach hodowane podobnie jak nieśmiertelniki w licznych odmianach H. roseum Benth i H. manglesii Benth.

***Helium,** gaz, ob. Hel.

***Hellemmes-Lille,** miasto w depart. Nord (Francja płn.), 4 km na wsch. od Lille, 15.925 mieszk., cukrownie, przędzalnie bawełny i konopi.

***Hellenica Oxyrhynchia,** ułamek historycznego dzieła greckiego, odnoszący się do lat 396—395 przed Chr., odnaleziony na papyrusie w Oxyrhynchos (ob.), wydany po raz pierwszy 1908. Autor dzieła nieznany.

***Hellenikè Démokratía,** nowogrecka nazwa Grecji.

Hellens Franz, pisarz belg., wydał nadto zbiór poezyj: „Poésies de la veille et du lendemain" (1932), powieści: „Oeil de Dieu" (1928), „La femme partagée" (1929), „Les filles du désir" (1931) i i.; wybór opowiadań „Réalités fantastiques" (1932). W r. 1929 założył czasopismo „Nord".

***Hellpach** W., psycholog niem., * 1877, prof. uniw. heidelberskiego, twórca geopsychiki (ob., uzup.). Napisał: „Soziologie des Genies" (1900), „Geistige Epidemien" (1907), „Geopsychische Erscheinungen" (1911), „Pathologische in der

modernen Kunst" (1911), „Gruppenfabrikation" (1922), „Das fränkische Gesicht" (1921).

***Helmholtza kwadraty.** Trzy równe kwadraty umieszczone są obok siebie. Środkowy jest pusty, a sąsiednie są wypełnione linjami pionowemi lub poziomemi w równych odstępach, zaś po dwa boki tych wypełnionych kwadratów są usunięte. Wydaje się wtedy, że powierzchnia kwadratu pustego jest mniejsza, niż powierzchnie kwadratów pozostałych.

***Helsinki,** (1931) 241.115 mieszk. — W 1931 ukończono budowę nowego parlamentu. Ruch w porcie wzrósł w 1929 na 2,4 milj. tonn rejestr. Przywóz miał wartość 3,9, wywóz 0,9 milj. marek fińskich.

Helsztyński Stanisław, anglista i poeta pol., * 1891, wydał nadto szereg cyklów poezyj wielkopolskich, jak „Sonety inowrocławskie" (1931), „Między Notecią i Wartą" (1931), „Mnich Opactwa Lubińskiego" (1932) i i.

***Helvetia,** łac. nazwa Szwajcarji.

***Helweckie piętro,** w geologji dolna część II. piętra śródziemnomorskiego. Por. Miocen.

***Hemafibryt,** minerał, wodny arsenian manganu o składzie $Mn_3As_2O_8 \cdot 3\,Mn(OH)_2$, tworzący rombowe kryształy barwy brunatno-czerwonej, brunatnej aż do czarnej. Tw. 3, C. wł. 3,5—3,6. Występuje razem z innemi minerałami manganawemi w szwedzkiej kop. Moos (Nordmark).

***Hematoporfiryna,** ob. Hematyna.

***Hematyt,** minerał, tlenek żelazowy Fe_2O_3, występuje w heksagonalnych kryształach, tworząc romboedry i skalenoedry, niekiedy tabliczkowate kryształy o rozwiniętej ścianie podstawowej. Kryształy mają połysk metaliczny, barwę żelazisto-czarną lub stalowo-szarą. Tw. 5,5—6,5, C. wł. 4,9—5,3. Charakterystyczną jest równopostaciowość h. z ilmenitem i korundem. Prócz kryształów tworzy skupienia ziarniste, włókniste i zbite, znane pod nazwą błyszczu żelaza ziarnistego, hem. włóknistego i zbitego. Pięknie wykształcone kryształy znane są z żył kruszcowych koło Altenbergu w Saksonji i z Elby, ze szczelin masywu Gotharda, dalej z Banatu, Traverselli w Piemoncie, Capao w Brazylji, Reichensteinu na Śląsku i wielu in. m. Skupienia ziarniste (błyszcz żel. ziarn.) tworzą liczne i duże pokłady, z których np. występujące na Elbie znane były już w starożytności (Wergiljusz: Eneida). Bardzo znane są pokłady szwedzkie, gdzie h. tworzy bogate złoża w łupkach krystalicznych (Gellivara, Grengesberg, Norberg).

W Polsce znajduje się h. w górach Świętokrzyskich pod Nową Słupią, gdzie występuje na linji uskokowej wapieni dewońskich. W drobnych ilościach występuje ponadto w Tatrach, a mianowicie zarówno w łupkach krystalicznych, jak i skałach osadowych.

***Hemichromis** Peters, rodzaj ryby, z rodz. Cichlidae. Ciało krępe. Dużo gat. hodowanych w akwarjach. H. fasciatus Peters do 25 cm dł., oliwkowa z 5-ma czarnemi plamami na bokach. Żyje w Senegalu w wodach słonawych.

***Hemiepes** (greck.), część heksametru do caesura penthemimeres, połowa pentametru —◡◡—◡◡—.

***Hemingway** Ernest, powieściopisarz płn. ameryk., * 1898, autor świetnych opowiadań: „Men without Women" (1927), oraz głośnych powieści: „The Sun also Rises" (1926), zwłaszcza „A Farewell to Arms" (1929, z wojny na froncie włoskim, tłum. pol.).

***Hemogram** (greck.), wykaz liczebnego stosunku rozmaitych białych ciałek krwi. Wykonanie h. oddaje często usługi przy rozpoznawaniu chorób i w rokowaniu. Stosunek liczbowy białych ciałek krwi jest rozmaity w różnych cierpieniach i zmienia się w tej samej chorobie.

Hempel Jan, pisarz i publicysta pol., * 1877, redagował „Polaka w Brazylji" (1904—06), „Kurjera Lubelskiego" (1910), „Spółdzielcę" (1919—1921), „Kulturę robotniczą" (1922—24), wydał nadto m. i.: „Bohaterska etyka Ramajany" (1914), „Społeczne znaczenie robotniczych instytucyj gospodarczych" (1920), „Co to jest spółdzielczość?" (1921), „Dziesięcioro przykazań boskich" (II. wyd. 1926).

***Hempstead,** miasto w stanie N. Jork (St. Zjedn. A. P.), 12.650 mieszk., w tem około 1.000 Polaków.

Henderson Arthur, polityk ang., był 1929—31 ministrem spraw zagranicznych, obok tego generalnym sekretarzem Partji Pracy, w 1931 po utworzeniu gabinetu koalicyjnego stanął na czele opozycji w Izbie Gmin. W 1930 doprowadził do skutku układ flotowy w Londynie, w 1932 objął przewodnictwo konferencji rozbrojeniowej w Genewie.

Hendon, (1931) 115.682 mieszk.

***Henning** Hans, psycholog niem., * 1885, prof. politechniki w Gdańsku, napisał: „Der Traum" (1914), „E. Mach" (1915), „Der Geruch" (1916), „Geschmacksinn" (1922), „Die Untersuchung der Aufmerksamkeit" (1925), „Psychologie der Gegenwart" (1932, II wyd.).

***Henriot** Émile, pisarz franc., * 1889, znany zwłaszcza jako powieściopisarz: „L'instant et le souvenir" (1912), „Valentin" (1919), „Le Diable à l'hôtel ou les plaisirs imaginaires" (1919), „Aventures de Sylvain Dutour" (1923), „Aricie Brun ou les vertus bourgeoises" (1924, nagroda Akademji), „L'Enfant perdu" (1926); nadto nowele, poezje i studja literackie, m. i. „A quoi rêvent les jeunes gens" (1912), „Enquête sur la jeunesse littéraire" (1922), „Livres et portraits" (1923—25, 2 t.), „Stendhaliana" (1926), „A. de Musset" (1928), „Romanesques et romantiques" (1930), „Promenades italiennes" (1930). Talent wszechstronny i giętki.

***Herakleion,** nomos na wyspie Krecie (Grecja), 2.572 km², w 1928 r. 138.567 mieszk. — Stolica H. (włoska nazwa Candia, polskie Kandja) w 1928 r. 33.404 mieszk., jest siedzibą biskupa prawosławnego. Ruch portowy w 1929: 1.903 statków o pojemności 1,29 milj. tonn rejestr., przywóz i wywóz 99.900 tonn towarów, 22.800 podróżnych.

Herat, stolica prow. H., (1931) około 30.000 mieszk., posiada lotnisko.

Hérault, departament francuski, (1931) 514.819 mieszk. (83 na 1 km²).

***Herbaciany krzew,** ob. Thea.

***Herbaczewski** Józef Albin, współcz. polonista litewski, lektor języka polskiego w uniw. kowieńskim, przed wojną publicysta pol., oprócz studjów i przekładów z literatury litewskiej w czasopismach (m. i. w „Museionie" 1913), wydał oddzielnie pamflety krytyczne: „I nie wódź nas na pokuszenie... Szkicowane wizerunki dusz współcześnie wybitnych na tle myśli dzisiejszej" (1911), „Amen. Ironiczna nauka dla umysłowo dojrzałych dzieci" (1913).

***Herbatowe,** ob. Theaceae.

***Herberstein** Siegmund, bar., dyplomata austr., (1486—1566), odprawił z ramienia cesarza Maksymiljana i Ferdynanda szereg misyj, m. in. do Czech, Węgier, Francji, Włoch, Polski i Rosji. Jego dzieło „Rerum Moscoviticarum commentarii" (1549 po łacinie, 1557 po niemiecku, tłumaczone też na język czeski i włoski), stało się dla Europy najważniejszem źródłem wiadomości o mało wówczas znanem państwie carów.

***Herbert** Alan Patrick (pseud. Albert Haddock), pisarz ang., *1890, autor realistycznej powieści wojennej „The Secret Battle" (1920), zwrócił uwagę powieścią realistyczno-romantyczną: „The Water Gipsies" (1930). Od 1924 współpracownik „Punchu".

Herby. H. jest to znak osobowo-rzeczowy o charakterze wojskowym. Znak osobowy, ponieważ określa rodzinną ew. rodową i stanową przynależność tego, kto go używa. Rzeczowy, ponieważ umieszczony na przedmiotach, budynkach i t. p. określa osobę właściciela. Wojskowy, ponieważ powstał i rozwinął się w związku z ustrojem i organizacją wojskową rycerstwa średniowiecznego. H. składa się z 2 zasadniczych części: godła i barwy. Gdy chodzi o godła, można wśród herbów wyróżnić 2 typy: a. figury heraldyczne, b. herby o tematach pospolitych.

a. Figury heraldyczne polegają na podziale tarczy w różnorodne wzory geometryczne o różnych barwach, przyczem podział może być przeprowadzony zapomocą linij prostych albo krętych lub kolistych. Wobec zupełnego braku godła w tarczy, główną rolę w tym typie herbów odgrywa barwa, sama przez się stanowiąca herb. Heraldyka zachodnio europejska wytworzyła w ciągu wieków bardzo ścisłe a zwięzłe określenia na zasadnicze typy tego rodzaju herbów, polskiej heraldyce brak odpowiedniej terminologji.

b. Herby o tematach pospolitych zawierają w tarczy godła, zaczerpnięte z świata rzeczywistego lub fantastycznego lub też znaki własnościowe. Gdy chodzi o barwę w obrębie herbu (albo barwę godła i tarczy, albo przy figurach heraldycznych barwy różne samej tarczy), wytworzyły się i ustaliły w średniowieczu zasady: skala barw heraldycznych obejmuje zasadniczo tylko 6 barw: żółtą, białą, czarną, czerwoną, błękitną i zieloną. Dwie pierwsze barwy, używane na oddanie złota lub srebra, zwą się metalami. Barwa naturalna występuje w tych herbach, w których jako godło występują członki ciała ludzkiego (twarz, ręce, nogi). Na osobne wymienienie zasługuje oddanie barwami futer, służących do ozdoby tarczy rycerskiej. Poszczególne rodzaje futer (sobole, gronostaje i t. p.) oddawano specjalnemi wzorami rysunkowemi o odpowiednio dobranych barwach (t. zw. damaskowanie). Heraldyka średniowiecza używała zazwyczaj barw o silnem natężeniu, ponieważ wymagały tego prawidła optyczne. Herb był przedewszystkiem znakiem rozpoznawczym, a jako taki, musiał być widoczny z dalszej odległości. Te względy optyczne zdecydowały również w znacznej mierze o łączeniu barw w obrębie tego samego herbu. Nie można było barw heraldycznych łączyć na tarczy w dowolnej kombinacji i dowolnej ilości, ponieważ mogły się wzajemnie osłabiać, neutralizować. Stąd powstały dwa prawidła o łączeniu barw heraldycznych: 1. że herb nie powinien bez słusznej przyczyny zawierać więcej barw, niż dwie; 2. że nie powinno się w herbie kłaść metalu na metal, ani barwy na barwę. Wyjątkowe stanowisko zachowała jednak barwa czerwona, kontrastująca zarówno z metalami, jak i innemi barwami; stąd bywała łączona z jedną i drugą grupą barw heraldycznych. W obrębie skali barw heraldycznych widać nierównomierność ich używania. Najczęstsze są w herbach barwy czerwona, złota i srebrna. Również i w łączeniu barw dadzą się wyróżnić pewne grupy w obrębie herbów poszczególnych krajów. — Wcześnie, bo już z początkiem XVII. wieku, starano się oddać barwy heraldyczne t. zw. sztafowaniem, to znaczy odpowiedniem kreskowaniem lub punktowaniem. Dzisiaj używany system został poraz pierwszy zastosowany przez heraldyków Petra Sancta (1638) i Vulson de la Colombière (1644); według niego oznaczają: punkty barwę złotą, brak wszelkich punktów czy kresek barwę srebrną, kreski pionowe barwę czerwoną, kreski poziome barwę błękitną, kreski ukośne barwę zieloną, kratka z kresek pionowych i poziomych barwę czarną, oddawaną niekiedy w druku przez zadrukowanie czarnym kolorem.

A. Herby na Zachodzie. Powstają one w ciągu XII. w. i wywodzą się przedewszystkiem z dziedziny znaków wojskowych oraz godeł własnościowych. Epoka heraldyczna zaczyna się z ostatnią ćwiercią XII. w. Początkowo pojęcie herbu obejmuje samo tylko godło (stąd brak na pieczęciach godeł w tarczy), zczasem około r. 1230 w skład h. obok godła wchodzi także tarcza oraz hełm, ozdobiony w najróżnorodniejszy sposób, t. zw. klejnot. Wszystkie te części składowe herbu zmieniały swoje kształty i stylizację razem z ogólnym rozwojem stylu danej epoki (tarcza normańska, gotycka, renesansowa, barokowa, podobnie hełmy i t. d.)

Pierwotnie barwa była uważana za mniej ważną część składową, którą można było dowolnie zmieniać. Ten stan rzeczy zaczyna się zmieniać około r. 1230; barwa staje się częścią składową, równorzędną godłu. Z końcem XIII. w. dochodzi na Zachodzie zasadniczo do ostatecznego ustalenia się h., każdy h. ma barwę, staje się częścią składową równorzędną godłu. Ściśle określone godło i ściśle oznaczone barwy — zmiana barwy czy godła powoduje zmianę całości, stwarza nowy h. Herby w ostatniej ćwierci XII. w. rzadkie i spotykane niemal wy-

łącznie u najznamienitszych panów, wodzów znacznych oddziałów wojskowych, stają się na przełomie XII. i XIII. w. coraz powszechniejsze, a w ciągu XIII. w. docierają do najniższych warstw rycerskich, ministeriales, i stają się wspólną własnością całego stanu rycerskiego. Powstanie i rozpowszechnienie się herbów na Zachodzie przypada na okres, kiedy feudalizm zniszczył zupełnie ustrój rodowy społeczeństw, stąd też herby na Zachodzie posiadają charakter godeł rodzinnych, nie rodowych. Okres największego rozkwitu heraldyki (klasyczna epoka heraldyczna) to wieki XIII. XIV. i XV. W epoce nowożytnej, w związku z nowym rodzajem broni i upadkiem znaczenia rycerstwa obniża się również i sztuka heraldyczna, prowadząca czasem do tworzenia nowych herbów, będących dziwolągami heraldycznemi. Do herbu, jako godła pewnej rodziny, dodawano niekiedy oznaki, na oznaczenie godności lub odznaczeń, związanych albo z całą rodziną albo też z pewnym jej członkiem. Są to korony (cesarska, królewska) przy herbach rodzin cesarskich lub królewskich, kapelusze (przy herbach rodzin książęcych, herbach papieży, kardynałów i patrjarchów), czapki lub mitry (przy herbach rodzin książęcych lub herbach biskupów lub opatów i t. p.), korony hrabiowskie (9-pałkowa), baronowskie (7-pałkowa), szlacheckie (5-pałkowa), ordery lub odznaki zaszczytne i t. p.

Z końcem wieków średnich zjawiają się obok h. niekiedy pewne dodatki, mające uświetnić zewnętrzne jego wrażenie i dodać mu okazałości. Są to postaci ludzkie lub zwierzęce, podtrzymujące tarczę herbową, płaszcz z drogocennych futer osłaniający herb (występujący dopiero w XVII. w.), lub chorągwie zatknięte dookoła tarczy.

Jakkolwiek h. stanowił pierwotnie godło męskich świeckich członków rodziny rycerskiej, bardzo rychło poczęli go używać i duchowni członkowie rodzin rycerskich oraz kobiety. Około poł. XIV. w. występują już h. miast, pod koniec tego wieku spotykamy też h. cechów, a od XV., zwłaszcza zaś XVI. w. również h. mieszczan. Ponadto niejednokrotnie pojawiają się w wiekach średnich h. fantazyjne, więc h. świętych lub bohaterów biblijnych albo legendarnych, wkońcu h. o znaczeniu czysto dekoracyjnem, nie łączące się z żadną postacią, lecz użyte do celów czysto zdobniczych.

H. był tak ściśle związany z porządkiem i ustrojem społeczeństw średniowiecznych, że łączył się nierozerwalnie z zagadnieniami prawnemi. Tutaj rozróżnić należy dwie kwestje: 1. zdolność używania h. wogóle, 2. prawo do pewnego określonego h. Zdolność do używania h. wogóle posiadają: a. osoby fizyczne (szlachta, książęta kościoła, pewne warstwy mieszczaństwa, przedewszystkiem patrycjat miejski i ci z mieszczan, którzy wywodzili się z rodziny rycerskiej), b. osoby prawne (kraje, miasta, jednostki organizacji kościelnej jak biskupstwa, klasztory i t. p., zakony rycerskie, cechy). Nabyć zdolność używania h. można było: przez pochodzenie z prawego małżeństwa, o ile ojciec należał do grona osób, posiadających zdolność używania h.; przez małżeństwo; przez udzielenie w drodze określonego aktu prawnego władzy do tego upoważnionej. — Prawo do używania pewnego h. opiera się na prawno-prywatnym charakterze h. Wyraża się ono i przez to, że każdy członek rodziny może jej h. używać, jak i przez to, że każdy członek rodziny może zakazać używania h. jej ludziom, nie należącym do danej rodziny, może wreszcie h. swój pozbyć w drodze sprzedaży czy darowizny za zgodą całej rodziny. Zgodnie z prawno-prywatnym charakterem h. przypada on w razie wymarcia pewnej rodziny jako res nullius na rzecz panującego, który może nim swobodnie rozporządzać. Gdy chodzi o nabycie pewnego h. należy odróżnić nabycie: 1. własnego h., 2. cudzego herbu. Własny h. można nabyć: a. przez urodzenie z prawego małżeństwa — przy pochodzeniu z małżeństwa nierównego lub nieprawego można było wrazie uzyskania zdolności do używania h. otrzymać h. ojca z uszczuplonem godłem lub pewnemi dodatkami, h. taki zwano „uszczerbiony"; b. przez równe małżeństwo; c. przez przyjęcie h. rodziny wymarłej; d. przez nadanie ze strony władzy uprawnionej do tego; e. w drodze określonego aktu prawnego, np. umowy, kupna i t. p. H. cudzy, używany obok rodzinnego, można było nabyć: a. przez wstąpienie do pewnego związku religijnego lub rycerskiego; przez objęcie w posiadanie pewnego terytorjum, posiadającego własny h; c. przez przyjęcie h. pewnego terytorjum na znak pretensji do posiadania go; d. przez łaskę panującego; e. przez zatrzymanie h., łączącego się z pewnemi ważniejszemi wydarzeniami.

Herby w Polsce. Epoka heraldyczna zaczyna się w Polsce w połowie XIII. w. Najwcześniej zjawiają się h. na Śląsku (z końcem 1. połowy XIII. w.), poczem w ciągu XIV. w. rozpowszechniają się w Polsce tak, że pod koniec tego wieku stanowią już wspólną własność równocześnie powstałego stanu szlacheckiego. Jakkolwiek heraldyka polska powstała i rozwijała się pod działaniem wpływów Zachodu i chociaż h. w Polsce nie różni się w dobie swego rozkwitu od h. zachodnio-europejskich, to jednak między heraldyką zachodnio-europejską a Polską istnieją ważne różnice, wynikłe z odmiennych warunków organizacji społecznej i wojskowej, na jakie rozwój heraldyczny w Polsce natrafił. Pierwsza różnica to rodowy, nie rodzinny, charakter h., spowodowany tem, że epoka heraldyczna rozpoczyna się w Polsce w czasie, kiedy ustrój rodowy miał jeszcze ważne znaczenie w organizacji społecznej i wojskowej. Podmiotem h. wskutek tego nie jest w Polsce rodzina, lecz ród. Gdy więc na Zachodzie główną rolę w tworzeniu się h. odegrał jego charakter jako znaku wojskowego, w Polsce wyraźnie zaznacza się także moment społeczno-ustrojowy. Dalsza różnica to niezmiernie silny wpływ na h. polskie godeł własnościowych. Godła te, występujące na najstarszych pieczęciach rycerstwa polskiego wieków średnich jeszcze w epoce przedheraldycznej, nie posiadają wcale znaczenia znaku wojskowego i mają przedewszystkiem służyć do

stwierdzenia identyczności osoby i oznaczenia właściciela przedmiotu, którym są znaczone. Wśród tych znaków, które weszły potem w poczet h. szlachty polskiej, można rozróżnić 3 typy: kreskowy (kreski różnego kształtu, często w połączeniu z krzyżem); literowy czyli monogramiczny (jedna litera, kilka liter lub cały monogram); wreszcie kreskowy zbliżony kształtem do pewnych przedmiotów (np. strzała), stanowiący przejście do grupy przedmiotów rzeczywistych. — Obok znaków własnościowych występuje na pieczęciach polskich w epoce przedheraldycznej typ drugi, *godła wojskowe, chorągiewne*, o charakterze wybitnie wojskowym, służące do oznaczenia i rozróżnienia poszczególnych oddziałów wojskowych, łączące się z organizacją wojskową, opartą o podstawę terytorjalną i rodową. Z końcem XIII. i początkiem XIV. w. widać wyraźną konkurencję tych dwóch typów znaków i ostatecznie niejednokrotnie dochodzi do zatarcia się różnicy między temi dwiema zasadniczo różnemi grupami godeł: znak własnościowy przybiera równocześnie charakter godła wojskowego, a godło wojskowe staje się równocześnie znakiem własnościowym. To też w epoce tworzenia się stanu szlacheckiego i herbów, obie te grupy stały się źródłem, z którego zaczerpnięto tematy herbowe polskie, podczas gdy na Zachodzie znaki własnościowe odegrały w tworzeniu h. rolę znacznie skromniejszą. Dalsza różnica między heraldyką polską a zachodnio-europejską, to bardzo silny związek h. polskiego z zawołaniem (ob. Zawołanie), przejawiający się w tem, że znaczny procent h. polskich bierze nazwy swoje od zawołań, używanych przez ród pieczętujący się danym h. Zawołanie jest genetycznie starsze, herb jest późniejszego pochodzenia. Dalej zawołanie jest zasadniczo elementem zupełnie różnym od nazwy h.; podczas gdy nazwa h. określa zazwyczaj w heraldyce polskiej przedmiot herbowy, wyobrażony w tarczy lub klejnocie, zawołanie stanowi pierwotnie nazwę albo całego rodu, albo poszczególnych jego gałęzi. Stąd też czasem w heraldyce polskiej jednemu h. odpowiada kilka lub kilkanaście zawołań. Przeniesienie zawołań do heraldyki polskiej nastąpiło wskutek tego, że i zawołanie i h. miały zasadniczo cel wspólny: określić ród lub też przynależność rodową jednostki. Zawołanie było słuchowem znamieniem rodu, h. jego znamieniem wzrokowem. Czwarta cecha, wyróżniająca heraldykę polską od zachodnio-europejskiej, to niezmiernie *szczupła liczba figur heraldycznych*, które wśród h. rdzennie polskich należą do prawdziwych rzadkości. Płynie to z znacznego *lekceważenia barwy*, jako części składowej h. i przekonania, że istotną częścią h. jest samo tylko godło, co wywołane zostało znów w pewnej mierze faktem, że w heraldyce polskiej istnieje tak wielka liczba h., pochodzących z znaków własnościowych, a w tej grupie barwa nigdy nie posiadała większego znaczenia. Ostatnia wreszcie cecha, charakteryzująca heraldykę polską w stosunku do zachodnio-europejskiej jest pewne *lekceważenie klejnotu*.

Najszybszy rozwój heraldyki nastąpił na Śląsku, będącym bramą wpływów zachodnio-europejskich. Tutaj najpierw zjawiają się herby (około połowy XIII. w.), najwcześniej pojawiają się tarcze herbowe (około r. 1250) oraz hełmy z klejnotami (r. 1274), czyli na Śląsku wykształca się ostatecznie najwcześniej heraldyka polska w postaci ustalonej na Zachodzie. W reszcie ziem polskich rozwój heraldyczny był spóźniony o mniejwięcej ćwierć wieku, herby pojawiają się z końcem XIII. w., tarcze i klejnoty na przełomie XIII. i XIV. w.

Dzieląc herby polskie na *grupy według godeł* należy wyróżnić: a. herby, których godła pochodzą z znaków własnościowych (mniejwięcej 30%), b. herby o tematach pospolitych (około 68 %), c. figury heraldyczne (około 2%). Gdy chodzi o barwę, przeważa barwa czerwona, w połączeniach barwa czerwona ze srebrną, co może pozostawać w związku z wpływem barw herbu państwowego na herby rycerskie. Gdy chodzi o *podział herbów, według tych osób*, które h. używają, trzeba rozróżnić: a. osoby fizyczne, b. osoby prawne. Ad a. *Osoby fizyczne*: książęta, potem dynastja panująca, rycerstwo, potem szlachta, w pewnej mierze mieszczaństwo. Najwcześniej ustala się h. książęcy na Śląsku (od mniejwięcej roku 1225), znacznie później w reszcie ziem polskich, najpóźniej, bo dopiero w ciągu XIV. w. na Mazowszu. Wśród h. rodzin rycerskich należy wyróżnić h. świeckich członków rodziny i duchownych. Duchowieństwo zaczyna używać swych h. rodzinnych na szerszą skalę dopiero od połowy XIV. w., w pierwszej połowie XIV. w. są to jeszcze zjawiska wyjątkowe. Gdy chodzi o godła mieszczan, to nie można ich uważać za h. w ścisłem tego słowa znaczeniu, chociaż niejednokrotnie zewnętrznie nie różnią się wcale, albo bardzo mało od godeł szlacheckich. Poza momentem społeczno-prawnym wyróżnia je od h. brak klejnotu i zawołania. Godła mieszczańskie wchodzą jednak czasem w poczet h., w drodze podniesienia tego godła do wartości h. przez upoważnioną do tego władzę. — Ad b. *Osoby prawne*, używające herbu, są to: jednostki terytorjalne (księstwa, województwa, ziemie), jednostki kościelne (biskupstwa, kapituły, klasztory i t. p.) miasta, cechy, bractwa i t. p. H. terytorjalne powstały tak w Polsce jak i na Zachodzie przeważnie z h. rodzin książęcych, panujących w dawnych terytorjach. W Polsce w związku z dynastją panującą Piastów przeważa wśród h. terytorjalnych godło orła. Najdostojniejszym z tych h. jest herb całości Państwa Polskiego. H. jednostek kościelnych przeważnie nie posiadają znaków herbowych w ścisłem tego słowa znaczeniu, lecz godła religijne lub dewocyjne. H. miast sięgają w Polsce początkiem swoim schyłku XIII. w., powszechnie występują w XIV. w. W tym samym wieku pojawiają się h. cechów.

Zaznaczone poprzednio różnice między heraldyką zachodnio-europejską a polską spowodowały też *odmienność zjawisk prawnych* w dziedzinie heraldyki polskiej. *Nabycie zdolności używania* h. oraz prawa do jego używania następowało przez: a. uro-

dzenie z równego małżeństwa, b. adoptację, to znaczy przybranie w poczet danego rodu przez jednego lub kilku członków tego rodu, co wymagało zatwierdzenia monarszego, c. przez nobilitację monarszą, która zwykle następowała za wstawiennictwem osoby używającej pewnego h., przyczem nobilitowany otrzymywał h. swego protektora zazwyczaj zmieniony w barwie lub z pewnemi odmianami w godle. Dynastja Jagiellonów nadawała czasem nobilitowanym część swojego własnego h., rękę z mieczem, zwany Pogonią. Utrata h., równoznaczna z utratą szlachectwa, następowała w wypadkach prawem przewidzianych.

Źródła heraldyki polskiej. A. Źródła obrazowe: a. bezbarwne — pieczęcie szlachty, wizerunki herbów na płytach nagrobkowych, tablicach erekcyjnych, monety, medale; b. barwne — malowidła w klasztorze w Łądzie (w. XIV), legenda o św. Jadwidze Śląskiej (1353), herbarz flamandzki Gelrego (około 1372), kronika soboru konstancjeńskiego, przechowana w kilku rękopisach i inkunabułach (1483), herbarz francuski, z lat 1434—35, którego domniemanym autorem jest herold Jan Lefevre de Saint Remy, herbarz niemiecki Grüneberga (1483), herbarz arsenalski (znajdujący się obecnie w Bibljotece arsenału w Paryżu) z połowy XVI. w. — B. Źródła opisowe: zapiski herbowe świeckie i duchowne, dzieła Jana Długosza, przedewszystkiem Clenodia, dokumenty królewskie, opis herbów posłów polskich po Henryka Walezego, herbarze nowożytne.

Literatura naukowa heraldyczna zachodnio-europejska: niemiecka: Seyler G.: Geschichte der Heraldik; Hauptmann F.: Wappenkunde, tenże Wappenrecht; Ilgen Th.: Westfälische Siegel des Mittelalters (tom IV); Siegenfeld A.: Das Landeswappen von Steiermark; Ganz: Geschichte d. heraldischen Kunst in der Schweiz; Francuska: Gevaert: l'Héraldique; Gourdon de Genouillac: l'Art héraldique; czeska: Kral z Dobre Vody: Heraldika; Kolař: Česko-moravská heraldika; literatura polska: Piekosiński F.: Heraldyka polska wieków średnich; Małecki A.: Studja heraldyczne; Semkowicz Wł.: Ród Pałuków, tenże: Ród Awdańców, tenże: Godła napieczętne a herby szlachty polskiej wieków średnich, tenże: Zawołania jako hasła bojowe; Kochanowski P.: Heraldyka; Polaczkówna H.: Najstarsze źródła heraldyki polskiej. Czasopisma heraldyczne: Rocznik polskiego Towarzystwa Heraldycznego (dotąd XI tomów) i Miesięcznik Heraldyczny, oba wydawane przez Polskie Towarzystwa Heraldyczne. Najważniejsze herbarze polskie: Paprocki: Herby rycerstwa polskiego (1584), Niesiecki: Herbarz Polski; Boniecki: Herbarz Polski; Uruski: Rodzina.

***Hérelle** Felix d', bakterjolog franc., ur. 1873, w l. 1923—28 dyrektor centralnego laboratorjum międzynarodowej służby sanitarnej w Egipcie, potem w Kalkucie, odkrył zjawisko bakterjofagji (bacteriophagia). Prace swe ogłaszał w „Zentralblatt für Bakteriologie" (1925).— H. uważa, że przyczyną bakterjofagji, która polega na rozpuszczaniu się bakteryj, jest zarazek ultramikroskopowy, który jako zaczyn (ferment) wywiera działanie rozpuszczające na drobnoustroje; zarazek ten określa H. nazwą bacteriophagum intestinale. Inni badacze uważają ten czynnik za substancję podobną do zaczynu, nieżyjącą.

Herford Charles Harold, ang. historyk lit., † 1931, napisał nadto m. i.: „Shakespeare's Influence on the Continent" (1925), „Wordsworth" (1930).

Hermafrodytyzm (obojnactwo). W t. 6., wiersz 7 i 8 błąd korekt.; odnośne zdanie ma opiewać: ...lub też dojrzewanie elementów płciowych nie odbywa się równocześnie... — Według nowszej terminologji obojnakami nazywamy te zwierzęta, u których rozdzielność płci wogóle nie występuje (np. ślimak winniczek). Jeżeli u osobników rozdzielnopłciowych występuje wyjątkowo w gruczołach płciowych budowa obojnacza (ovotestis), mówimy o interseksualizmie.

Hermant Abel, pisarz franc., od 1929 członek Akademji, wydał nadto powieści, m. i. „Le Roman de Loup" (1926), „Monsieur Rabasson" (1927), „Epilogue de la vie amoureuse" (1930), „Le linceul de pourpre" (1932), studja: „L'art d'écrire" (1926) i i.

***Hermjasz,** apologeta chrześc., jego pochodzenie i czas, w którym żył nie ustalone (V w. ?), napisał po grecku „Wyszydzenie filozofów pogańskich".

Herne, po przyłączeniu kilku gmin okolicznych (1930) 98.500 mieszk. — Ruch portowy w 1930: 5.089 statków, przybyło 133.393, odeszło 899.278 tonn towarów.

***Hernesyt,** minerał, wodny arsenian magnezu o składzie $Mg_3As_2O_8 . 8\,H_2O$, występujący w jednoskośnych kryształach o pokroju gipsu lub w promienistych skupieniach barwy białej. Tw. 1, C. wł. 2,5. Występuje w Banacie na Węgrzech.

Herodias, nazwa czapli białej, p. Czaplowate (uzup.).

***Héroult** Paul Louis, chemik franc., (1863—1914), wybitny elektrotechnik skonstruował piec elektryczny do przetapiania stali (por. tabl. XXIX w t. 18.) i opracował metodę elektrochemicznego otrzymywania glinu z mieszaniny kryolitu i gliny.

***Herrengrudyt,** minerał, wodny siarczan miedzi, tworzący jednoskośne kryształy barwy zielonawej i ziel.-niebieskawej, odznaczające się pleochroizmem. Tw. 2,5. C. wł. 3,1. Występuje razem z malachitem i kalcytem w zlepieńcu kwarcowym w Herrengrund (Urvölgy) na Węgrzech.

***Herrera,** prowincja Panamy (Am. środk.), około 30.000 mieszk., stolica Chitré.

***Herrera** Juan de, architekt hiszp., (ok. 1530-1597), wprowadził do Hiszpanji włoski renesans. Pracował przy budowie Eskurjalu, przebudował pałac Simancas, jego też dziełem jest fasada Alkazaru w Toledo.

Herrick Robert, powieściopisarz płn. ameryk., jego „The Memoirs of an American Citizen" (1905) jest doskonałem studjum charakterologicznem.

***Herriot** Edouard, franc. polityk, 1926—28 był ministrem oświecenia, walczył o jednolitą szkołę republikańską. Ustąpiwszy na żądanie partji, został w 1931 znów wybrany burmistrzem Lyonu i prezesem stronnictwa radykalno-socjalistycznego. W 1932 odniósł przy wyborach wielkie zwycięstwo, 4 czerwca objął prezesurę gabinetu, zawarł w Lozannie układ w sprawie odszkodowań, wysunął projekt ograniczenia zbrojeń, zawarł w Genewie pakt w tej sprawie, ustąpił 14 grudnia z powodu odmowy zapłacenia raty długu wojennego Stanom Zjednoczonym przez parlament. Ogłosił drukiem: „Esquisses" (1928), „La vie de Beethoven" (1929), „L'Europe" (1930), „L'oeuvre de Mistral dans les lettres françaises" (1931) i in.

***Herszaft** Adam, malarz i grafik, *1886, kształcił się w Paryżu, Berlinie i we Włoszech. Główne dzieła: „Widok z nad Sanu", „Tancerka", „Zima" i i.

***Hertel** Johannes, indolog niem., *1872, wydawca i tłumacz tekstów indyjskich.

***Hertfordshire,** angielskie hrabstwo, (1931) 401.159 mieszk. (245 na 1 km²), ob. Hertford.

***Hertz** Gustav, fizyk niem., ur. 1887, profesor fizyki w Halle i Charlottenburgu, otrzymał w r. 1926 wspólnie z James Franckem nagrodę Nobla za badania doświadczalne nad pobudzeniem emisji spektralnej przez uderzenia elektronów.

Hertzówna Amelja, pol. pisarka i orjentalistka, *1878, od r. 1914 zamieszcza w czasopismach franc. i niem. studja z historji i kultury starożytnego Wschodu; z utworów dramatycznych napisała nadto: „Fleur-de-Lys" (1908), „Lustra" (wystaw. w teatrze łódzkim 1913); nowele od 1917 w czasopismach warszawskich. Dramaty jej odznaczają się wybitnym intelektualizmem, pogłębieniem filozoficznem, subtelną ironją, doskonałą znajomością środowiska historycznego, plastyką charakterów i scen zbiorowych oraz wysokim polotem poetyckim.

***Hervé** Georges, franc. antropolog i etnolog, (1855—1932), od 1884 prof. antropologji, od 1891 prof. etnologji w Ecole d'Anthropologie de Paris. Ogłosił blisko 200 prac, z których ważniejsze: „La circonvolution de Broca, étude de morphologie cérébrale" (1888), „Cranes néolithiques armoricains de type négroïde" (1903), „L'oeuvre hybridologique de Charles Darwin" (1932) i i.; od 1896 redagował „Revue anthropologique".

Hesja (Hessen), 1,360.942 mieszk. (1927). — Według spisu z 1925 było z 1,347.279 mieszk. 66,2% ewangelików, 30,85% katolików, 0,1% innych chrześcijan, 1,5% żydów. — Nadwyżka urodzin w 1929 wynosiła (przy 18 urodzinach i 12 zgonach) 6 na 1.000 mieszk. Emigracja zamorska w 1931 r. 166 osób. — Na 1.000 czynnych zawodowo (łączna ilość 705.761) pracowało w 1925 r. 345 w rolnictwie i leśnictwie, w przemyśle i rękodziele 406, w handlu i komunikacjach 145. — Role, łąki i pastwiska zajmowały w 1930 r. 62,3% powierzchni H., lasy 31,3%, drogi, budynki i nieużytki 6,4%. Zwierzęta domowe w 1.000 sztuk: konie 59, bydło 317, świnie 398, owce 34, kozy 98.

***Hess** Viktor Franz, fizyk austr., ur. 1883, od 1920 prof. fizyki w Grazu, 1921 kierownik laboratorjum Radium Corporation w Orange. H. odkrył promieniowanie kosmiczne.

Hesse Hermann, pisarz niem., wydał nadto zbiory poezyj: „Krisis. Ein Stück Tagebuch" (1928), „Trost der Nacht" (1930), powieści: „Narziss und Goldmund" (1930, tłum. pol.), „Die Morgenlandfahrt" (1932) i i.

Hessen-Nassau, prowincja Prus, (1929) 2,517.571 mieszk., po połączeniu się w 1929 republiki Waldeck z Prusami (przyłączona do Hessen-N.) 16.759 km², z zaludnieniem w 1925 r. 2,452.748 mieszk. (146 na 1 km²). Na 1.000 czynnych zawodowo (łączna ilość 1,260.887) pracowało w 1925 r. 317 w rolnictwie i leśnictwie, w przemyśle i rękodziele 382, w handlu i komunikacjach 176. — Zwierzęta domowe w 1931 w 1.000 sztuk: konie 89, bydło 682, świnie 898, owce 113, kozy 185. — Sieć kolejowa w 1930 mierzyła 2.363 km.

***Hessyt,** p. Hesyt.

***Hesyt** (hessyt), minerał, tellurek srebra o składzie Ag_2Te, występuje w regularnych kryształach lub zbitych skupieniach drobnokrystalicznych barwy stalowo-szarej o połysku metalicznym. Tw. 2,5—3, c. wł. 8,3—8,5. Często na miejsce srebra wstępuje częściowo złoto. Występuje w górach Ałtaj, w Transylwanji (Nagyag), na Węgrzech (Rezbanya) i in. m.

***Hetera,** ob. Hetery.

***Heterochromosomy,** chromosomy, odróżniające się od innych wielkością i zachowaniem się przy podziale komórki. Są to zwykle chromosomy płciowe (p. Płci determinacja).

***Heterofonja** (z greck.), u Platona: zdobiące dźwięki instrumentalne, towarzyszące śpiewowi jednogłosowemu. Dzisiaj w muzyce instrumentalnej wschodnio-azjatyckiej: warjacje, zdobiące właściwą melodję.

***Heteroseksualny** (greck.łac.), w przeciw. do „homoseksualny", osobnik o normalnym popędzie płciowym do płci drugiej.

***Heterotopowe organizmy,** organizmy, które w miarę rozwoju zmieniają środowisko życia (powodem np. zmiana pożywienia). Przeciwieństwo: h o m o t o p o w e. — W geologji h e t e r o t o p o w e o s a d y, osady powstałe w różnych okolicach ziemi.

***Hettangien,** w geologji — dolna część dolnego liasu; por. Jurajska formacja.

***Heulandyt,** minerał, należący do grupy zeolitów, wodny glinokrzemian wapnia o składzie $CaAl_2Si_6O_{18} \cdot 5H_2O$, tworzy jednoskośne kryształy bezbarwne, białe lub szarawe. Doskonała łupl. do ściany słupa [OlO] wywołuje często połysk perłowo-maciczny. Tw. 3,5—4, c. wł. 2,1—2,2. Minerał ten występuje w próżniach bazaltów i melafirów na Islandji, na Farőer, w Szkocji, w granitach Strzygłowa na Śląsku i wielu in. m. W P o l s c e znany jest z okolic Rudna i Siemoty (na płd.-zach. od Krzeszowic), gdzie znajduje się w melafirach i w Tatrach (dol. Wielicka).

***Heurystyczna metoda** w nauczaniu, dawniej zwana „metodą sokratyczną", ma za cel naprowadzenie ucznia, przy pomocy odpowiednio stawianych przez nauczyciela pytań, do samodzielnych uogólnień i określeń. H. m. posiłkuje się

konkretnym materjałem. Nie podsuwa jednak uczniowi całego materjału, lecz wykorzystuje jego aktywność również w kierunku samodzielnego eksperymentowania i znajdowania faktów.

***Heusinger** Johann Heinrich Gottlieb, pedagog niem., (1766—1837), pracami swemi wpłynął na pedagogikę Froebla. H. opiera kształcenie dziecka na jego popędzie do działania, na grach i zabawach. H. spowodował również wprowadzenie pracy ręcznej w zakładach wychowawczych.

Heves, komitat węgierski, 3.752 km², (1930) 316.468 mieszk. (84 na 1 km²).

Heydel Adam, ekonomista pol., ur. 1893, studja w Krakowie, 1925—29 zast. prof. i od 1929 prof. ekonomji polit. i polityki ekonom. Uniw. Jagiell. Nap.: „Podstawowe zagadnienia metodologiczne ekonomji" (1925), „Filozofja społeczna Forda" (1927), „Kapitalizm i socjalizm wobec etyki" (1927), „Gospodarcze granice liberalizmu i etatyzmu" (1929), „Pogląd na rozwój ekonomji" (1929) i i., poza tem szereg artykułów z dziedziny sztuki oraz monografję „Jacek Malczewski" (1933).

***Heymanowa** Róża z Czekańskich, poetka pol., * 1887, wydała zbiory poezyj: „We mgle i słońcu" (1923), „Miedzą i gościńcem" (1925), nowele w czasopismach. W l. 1922—23 redagowała i wydawała w Warszawie czasopismo literackie: „Ponowa".

***Heymans** Gerardus, holend. filozof i psycholog, (1857—1930), w l. 1890—1926 był profesorem w Groningen. H. zajmował się teorją poznania i etyką, stojąc na gruncie doświadczenia, a w metafizyce reprezentował psychiczny monizm w sensie Fechnera. Napisał: „Krit. Geschiedenis van het Causaliteitsbegrip in de nieuwere Wijsbegierte" (1896), „Psychologie der Frauen" (1900), „Die Gesetze und Elemente des wissenschaftlichen Denkens" (II wyd. 1905), „Einführung in die Metaphysik" (III wyd. 1921), „Einführung in die Ethik" (II wyd. 1922). Autobiografja H. ukazała się w III tomie „Die Philosophie der Gegenwart in Selbstdarstellungen" (1922).

Hezjod, poeta grecki: „Teogonję" (1904) oraz „Dni i prace" (1901) przeł. Kaz. Kaszewski; „Tarczę Heraklesa" — Artur Górski (1919).

***Hida** (Alpy Japońskie), góry w środkowej części japońskiej wyspy Hondo, zbudowane z granitów, gnejsów i łupków krystalicznych; najwyższe szczyty przenoszą 3.000 m (wulkan Ontake 3.185 m).

Hidalgo, stan w Meksyku, (1930) 674.674 mieszk.

***Hierogram** (grec.), święte pismo, tajemne pismo kapłanów, hierogramatów (ob.).

***Highland Park,** miasta w St. Zjedn. A. P.: 1. w stanie Illinois, 12.203 mieszk.; 2. w stanie Michigan, 52.959 mieszk., różnorodny przemysł.

***Higjena ras,** ob. Ras higjena.

***Hilarowicz** Tadeusz, prawnik pol., ur. 1887, studja we Lwowie, 1918—20 zast. prof. prawa administr. Uniw. Lubelskiego, 1921—24 konsulent prawny Min. Zdrowia Publ., prof. prawa administracyjnego Wolnej Wszech. Pol. w Warszawie, 1924—29 radca Min. Spraw Wewn. i od 1929 Min. Reform Roln., od 1925 wiceprezes i od 1929 prezes Pol. Inst. Administr., od 1929 docent prawa administr. Uniw. Jagiell. Nap.: „Ochrona nazwiska i pseudonimu" (1921), „Zasada swobodnego ocenienia w nauce administracji i w prawie administracyjnem austr." (1917), „Środki prawne w polskiem postępowaniu administracyjno-politycznem" (1923), „Najwyższy Trybunał Administracyjny i jego kompetencja" (1925), „Zarys nauki administracji" (1930) i i.

Hildesheim, rejencja w prow. Hanower (Prusy), 5.351 km², (1925) 594.213 mieszk. (111 na 1 km²). — S t o l i c a H., (1930) 63.000 mieszk., posiada port nad Mittellandkanal, port lotniczy.

Hillebrandt Alfred, indolog niem., † 1927.

Himalaje, najwyższe góry na ziemi. Wielka międzynarodowa wyprawa z r. 1930 pod kierownictwem Dyhrenfurtha stwierdziła, że najwyższe wyniesienia H. są b. młodego wieku, t. zn. górnotrzeciorzędowego i potrzeciorzędowego, częściowo nawet podyluwjalnego.

Himjarycki język. W t. 6. błąd druk.: Himjaryćski.

Hindenburg Paul, von, generał niem., obrany w 1925 prezydentem Rzeszy, rządził ściśle konstytucyjnie, aprobował politykę zagraniczną Stresemanna, na wewnątrz tolerował rząd socjalistyczny w Prusiech i darzył zaufaniem gabinet Brüninga. Przez to zraził sobie partje prawicowe, które po upływie jego kadencji w 1932 nie zgodziły się na przedłużenie czasu jego prezydentury i wystawiły własnych kandydatów. Dzięki poparciu centrum i socjalistów został H. przy drugich wyborach wyniesiony ponownie na prezydenturę. Polityka jego wzięła odtąd kierunek zdecydowanie prawicowy. 30 maja udzielił dymisji Brüningowi i powołał junkiersko-monarchistyczny rząd Papena, 4 czerwca rozwiązał Reichstag, 20 lipca zaprowadził w Prusach stan wyjątkowy i zamianował Komisarzem Rzeszy Papena, który przemocą usunął sprawujący rządy gabinet socjalistyczno-centrowy. Nie doszedłszy do porozumienia z Hitlerem 9 września ponownie rozwiązał Reichstag i zarządził nowe wybory. Mimo ponownego sukcesu hitlerowców nie oddał im rządów, lecz opierając się w parlamencie na stronnictwie narodowo-niemieckiem (Hugenberga), zaś w kraju na Stahlhelmie, zamianował gabinet gen. Schleichera, bez większości w Reichstagu, rządzący wyłącznie na podstawie zaufania prezydenta. Gdy Schleicher popadł w konflikt z agrarjuszami pruskimi, usunął go i zamianował kanclerzem Hitlera (styczeń 1933). — Por. Niemcy (uzup.).

***Hipjatryka** (z grec.), dział weterynarji, zajmujący się końmi.

Hipnotyzm. Według nowych pojęć jest h. nietylko złudzeniem (iluzją) snu, spowodowanem sugestją (wmawianiem), lecz stanem identycznym ze snem, względnie bardzo do snu zbliżonym. Podobnie jak wstęp do snu stanowi wystąpienie objawu Bell'a (zwrócenie gałek ocznych ku górze) i pogłębienie wdechów i wydechów — można wystąpienie h. przyśpieszyć i ułatwić przez odpowiednie pouczenie osoby poddającej się h. — Możność uzyskania widocz-

nych, cielesnych zmian w h., jak np. pęcherzy przy sugestji oparzenia, polega na tem, że czynności cielesnych i duchowych nie można od siebie oddzielić, ponieważ jedne przechodzą w drugie, względnie jedne są wyrazem drugich. Być może, że na tem polega zjawisko stygmatyzacji. — U zwierząt nie istnieje prawdziwa h., ponieważ założeniem jej jest wrażliwość na sugestję. Wszystko to, co często określa się nazwą h. zwierzęcej, należy uważać za katapleksję.

***Hippo Regius** (franc. Hippone), ruiny starożytnego miasta fenickiego, później rzymskiego, 2 km na płd. od miasta Bona (Bone) w depart. konstantyńskim w Algerji; miejsce zgonu św. Augustyna.

***Hippone,** ob. Hippo Regius (uzup., poza tem tom 6, Hippo 1).

***Hippotherium** (Hipparion), ob. Equidae.

***Hiroshima,** ob. Hiroszima (t. 6 i uzup.).

Hiroszima, (1930) 270.365 mieszk.

Hirschfeld Magnus. Napisał ponadto: „Geschlechtskunde auf Grund dreissigjähriger Forschung" (1926—30, 3 t.), „Sexualpathologie" (1918—1920, 3 t.), „Liebesmittel" (1929), „Sittengeschichte des Weltkrieges" (1930, 2 t. i 1 zeszyt uzup.), „Empfängnisverhütung (razem z R. Linsertem, 5 wyd. 1929).

***Hirson,** miasto w depart. Aisne (Francja płn.), 11.344 mieszk., przędzalnie, fabryka cementu.

***Hirszfeld** Ludwik, pol. bakterjolog i serolog, ur. 1884, studja w Berlinie, Heidelbergu i Zurychu, od 1913 docent Uniw. w Zurychu, 1916—20 kierownik Centr. Pracowni Bakterjolog. serbskiej, od 1920—26 dyr. Państw. Zakł. Badania surowic i od 1926 nacz. dyr. Państw. Zakł. Higjeny w Warszawie, od 1926 docent, od 1931 prof. bakterjologji i serologji Uniw. Warsz., prof. serologji Wolnej Wszechn. Pol. Napisał szereg prac z dziedziny serologji, badań nad grupami krwi, badań nad rakiem i t. d.

***Hispaniola,** ob. Española (uzup.).

***Hispanomoreski,** ceramiki hiszpańskie z XIII-XVIII. w., wyrabiane w Maladze, Manises i Walencji. Odznaczały się złotemi i miedzianoczerwonemi barwami na białej glazurze cynowej.

Histereza. W biologji określenie ubytku wody w tkankach organizmów w miarę rozwoju. Im np. zwierzę starsze, tem ma mniej wody w sobie, dlatego wzrost i inne procesy, np. odżywianie się, w pewnym okresie są najszybsze, a później zwalniają. H. można też zaobserwować w rozwoju filogenetycznym (zwierzęta niższe mają 90% wody, wyższe 60—70%).

***Historjografja polska,** ob. Kronikarstwo polskie, Polska historjografja.

Hiszpanja. W 1930 liczyła 22,256.000 mieszk. (45 na 1 km²). W miastach liczących ponad 200.000 mieszk. (Barcelona 973.000, Madryt 883.000, Walencja 320.000, Sewilla 223.000) mieszkało 2,399.000 mieszk., t. j. 10,7% ludności państwa. — Ruch naturalny ludności w 1928: urodzenia 29,7 na 1.000 mieszk., zgony 18,4, przyrost naturalny 11,3. — Głównem zajęciem ludności jest rolnictwo: na 1.000 czynnych zawodowo pracowało w 1920 w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie 572, w górnictwie i przemyśle 239, w handlu i komunikacjach 54, w innych zawodach 135.

Użycie ziemi: grunty uprawne 31,7%, łąki i pastwiska oraz lasy 49%, nieużytki i obszar zajęty pod osady, drogi i inne 19,3% powierzchni państwa. — W 1930/1 zajmował obszar uprawy pszenicy 4,5, oliwek 1,9, jęczmienia 1,8, owsa 0,8, żyta 0,6 milj. hektarów. Zbiory w 1930 w miljonach cetnarów (w nawiasie procent produkcji światowej: pszenica 39,7 (3,1%, 9-te miejsce wśród producentów), jęczmień 22 (5,5%, 7-me miejsce), owies 7,6 (1,1%), żyto 5,3 (1,1%, 9-te miejsce), ziemniaki 42 (2,2%, 8-me miejsce), buraki cukrowe 23 (3%, 9-te miejsce). Roczny zbiór oliwek wynosi przeciętnie 10 miljonów cetnarów.

1930 wyprodukowała H. 16,7 milj. hektolitrów wina (11% produkcji światowej, 3-e miejsce). — W produkcji oliwy zajmuje H. pierwsze miejsce na świecie. Wahania produkcji są bardzo silne: przed wojną przeciętnie 37% światowej produkcji, w 1927/8 r. 63%, w 1930/1 tylko 28% (1,149.000 cetnarów, świat 4,100.000). Uprawa oliwek należy w H. do najważniejszych gałęzi rolnictwa, pod względem zajmowanego obszaru idzie tuż po pszenicy, najważniejszej kulturze H. Uprawiana jest w całem państwie, z wyjątkiem okolic północno-zachodnich, głównym obszarem uprawy jest Andaluzja, produkująca ponad połowę zbioru. 95—97% produkcji przerabianych jest na oliwę, reszta na konserwy, wyrabiane głównie w Sewilli i Kordobie. 3/4 oliwy spożywane są w kraju, reszta idzie zagranicę, najwięcej do Włoch, Argentyny i Stanów Zjedn. A. P. — Cukru w 1930/1 wyprodukowano 330.000 tonn (1,1% produkcji światowej).

Zwierzęta domowe w 1929 w 1.000 sztuk: konie 598, bydło 3.660, owce 19,370, świnie 4.773. Produkcja wełny w 1929 r. 45.000 tonn, 2,7% produkcji światowej. — Rybołówstwo morskie posługiwało się w 1924 r. 1.520 statkami, rybaków było 130.000; wartość połowów w 1928 wynosiła 545 miljonów złotych.

Górnictwo w 1930 w miljonach tonn: węgiel kamienny 7,0 (około 0,6% produkcji światowej), rudy żelaza 6,5 (3,6%), sól kuchenna w 1929 r. 1,08 (3,9%), sole potasowe w 1929 r. 0,24. Hutnictwo w 1930 (w tysiącach tonn): surowiec żelaza 800, ołów 128, cynk 10; w 1929: rtęć 2.476 (44,5% produkcji światowej, 1-e miejsce), miedź 29. Poza tem uzyskano w 1930 r. 71,5 tonn srebra.

Handel zagraniczny w 1931 (w miljardach złotych): przywóz 2,0, wywóz 1,6. — Flota handlowa w 1931 miała pojemność 1,227.000 tonn rejestr. brutto (1,7% tonażu floty handlowej świata).

Dzieje. Dyktatura Primo de Rivery nie ziściła pokładanych w niej nadziei. Miał Primo de Rivera zaprowadzić ład w kraju, a pod koniec swych rządów bezskutecznie zwalczał zaburzenia na uniwersytetach. Miał rządzić w oparciu o tron, tymczasem stosunek jego do króla stawał się coraz bardziej naprężony. Nie uporał się też z trudnościami gospodarczemi. Nie zapobiegł ujemnemu bilansowi handlowemu, ucieczce kapitałów zagranicę i spadkowi

peseta. Jeszcze 26 stycznia 1930 próbował ratować swą sytuację. Okólnikiem telegraficznym zwrócił się do dowódców okręgów wojskowych z zapytaniem, czy może liczyć na ich poparcie. Nie doczekawszy się wyraźnie przychylnych odpowiedzi, podał się 28 stycznia do dymisji. Nowy rząd utworzył 30 stycznia generał Berenguer, szef domu wojskowego króla. Sytuacja jego była niezmiernie trudna. W różnych miastach wybuchały rozruchy uliczne. Powtarzały się demonstracje antymonarchiczne, manifestacje studentów i strajki robotników. 8 lutego 1931 ogłosił rząd dekret, wyznaczający terminy wyborcze do Izby deputowanych na 1, a do Senatu na 15 marca. Nowy parlament nie miał mieć uprawnień konstytuanty, jak tego pragnęły ugrupowania, dążące do reform. Postanowiły one zbojkotować wybory, a wtedy Berenguer, nie mogąc rozwikłać sytuacji, zgłosił 14 lutego dymisję. Nowy rząd, oparty o wszystkie ugrupowania monarchiczne utworzył 18 lutego admirał Aznar. 14 marca partja pułkownika Macii ogłosiła manifest w sprawie niezależności Katalonji. 24 marca nastąpiło uwolnienie Zamory i innych przywódców republikańskich. 12 kwietnia w wyborach municypalnych zwyciężyła koalicja republikańsko-socjalistyczna. 14 kwietnia Alfons XIII opuścił kraj, a władzę objął Alcala Zamora. Równocześnie nastąpiła proklamacja republiki katalońskiej z Macią jako prezydentem. 18 kwietnia na obradach ministrów Hiszpanji i Katalonji uchwalono, że Katalonja wejdzie w skład republiki hiszpańskiej. Obce państwa rychło uznały nową republikę. W maju wybuchły rozruchy komunistyczne. Przyszło do masowego podpalania klasztorów. Rząd jednak zdołał opanować sytuację. 28 czerwca nastąpiły wybory do Kortezów, a 14 lipca ich otwarcie. Parlament przystąpił do obrad nad konstytucją. Zniesiono religję państwową. Przyjęto artykuł 26 skierowany przeciw Kościołowi i zakonom. Z powodu tej uchwały Alcala Zamora podał się 14 października do dymisji. Nowy rząd został utworzony przez Azana. 8 grudnia 1931 nastąpiło ogłoszenie k o n s t y t u c j i. Wedle niej jest H. „republiką demokratyczną pracowników wszystkich klas, organizującą się w ustrój wolności i sprawiedliwości". Parlament wprowadzono jednoizbowy. 10 grudnia 1931 Alcala Zamora został prezydentem. Na swem nowem stanowisku podpisał dekret, zarządzający skasowanie zakonu Jezuitów. Młoda republika utrwala się coraz silniej, mimo zaburzeń grup skrajnie lewicowych i prób zamachu stanu żywiołów monarchicznych.

***Hiszpańska Ameryka** (I b e r o-A m e r y k a), ob. Łacińska Ameryka.

Hitler Adolf, polityk niem., dzięki sukcesom wyborczym swojej partji (ob. Narodowi socjaliści), wyrósł na przodującą osobistość w Niemczech. Mianowany brunszwickim radcą legacyjnym, otrzymał przez to obywatelstwo niemieckie, wszedł do Reichstagu, w 1932 kandydował dwukrotnie na prezydenta Rzeszy przeciw Hindenburgowi. Dzięki zwycięstwu przy wyborach do parlamentu 31 lipca 1932 bliskim był utworzenia rządu parlamentarnego wraz z centrum. Po rozwiązaniu Reichstagu i ponownych wyborach 6 listop. 1932 zażądał znów od Hindenburga mianowania go kanclerzem. Spotkawszy się ponownie z odmową, nie zdobył się na krok rewolucyjny. Niepowodzenia te osłabiły jego autorytet osobisty i wywołały niezadowolenie wybitnych jego współpracowników, którzy na znak protestu wystąpili z partji. — Dzięki zatargowi pomiędzy gen. Schleicherem a agrarjuszami pruskimi oraz intrydze Papena został powołany 30 stycz. 1933 na kanclerstwo, utworzył rząd koalicyjny wraz z niemiecko- narodowymi i rozwiązał Reichstag, chcąc uzyskać w nowych wyborach bezwzględną większość. — O h i t l e r y z m i e, ob. Narodowy Socjalizm. P. też Niemcy (uzup.).

***Hitomaro** Kakinomoto no Asomi, poeta japoń., jeden z najwybitniejszych z doby Manyō (ok. poł. VII. — poł. VIII. w.). H., Fujiwara Teika i Yamabe no Akahito czczeni jako trzej święci poezji japoń.

Hjortö Knud, pisarz duń., † 1931.

***Hlibiw** (G l e b o w) Leonid, poeta ukraiń., (1827—1893), w l. 1861—63 wydawał „Czernigowskij Listok", znany głównie jako autor ludowych „Bajek" (1863, nowe wyd. rozszerz. 1872 i 1882).

Hlinka Andrzej, polityk słowacki, ur. 1864, od 1889 duchowny, przywódca narodowego ruchu słowackiego, z powodu swojej działalności 1906 i 1908 więziony, 1918 członek Zgromadzenia Narodowego w Pradze, 1919 założył dziennik „Slovák". Przywódca stronnictwa autonomistów słowackich, popada z tego powodu w częste konflikty z rządem. Od 1927 pronotarjusz Stolicy Apostolskiej.

***Hoborski** Antoni, matematyk pol., ur. 1879, studja na Uniw. Jagiell. i w Sorbonie, od 1919 prof. matematyki Akad. Górn. w Krakowie. Ogłosił: „Nowa teorja liczb niewymiernych" (1923), „Wyższa matematyka" (1923, t. I, wyd. II, 1928, t. II).

***Hodgkin** Thomas, lekarz ang., (1798—1866), 1825 patolog w szpitalu Guy'a w Londynie, w r. 1832 opisał nazwaną od niego chorobę (ob. Hodgkina choroba).

***Hodgson** Ralf, poeta ang., * 1872, autor wysoko cenionych liryków: „The Last Blackbird" (1907) i „Poems" (1917).

***Hodowla,** metody wyprowadzania i ustalania odmian roślin uprawnych lub zwierząt domowych o zamierzonych cechach wartości użytkowej (ob. Roślin hodowla, Zwierząt domowych hodowla [uzup.]).

Hoesick Ferdynand, pisarz pol., wydał nadto m. i. monografję krytyczną „Goethe i „najpiękniejsze dni" w jego życiu, 1814—1832" (1931); powieści: „Nemezis", „Swat" i i.; „Ze wspomnień o cenzurze rosyjskiej w Warszawie" (1929).

***Hoffman** Ignacy, lekarz pol., * 1873, studja w Kijowie, od 1921 prof. patologji ogólnej i doświadczalnej Uniw. Pozn. Nap. szereg prac specjalnych, m. i.: „O podstawach biologicznych w dziedziczności" (1924), „O działaniu ciał koloidalnych na poziom cukru we krwi" (1931).

***Hogarth** David George, archeolog ang., (1826—1927), prowadził badania nad wykopaliskami w Małej Azji, Syrji, na Cyprze, w Egip-

cie, na Krecie i w Milos, od 1909 kustosz muzeum Ashmolean w Oksfordzie. Wydał: „Devia Cypria" (1890), „The Penetration of Arabia" (1904), „Carchemish: Excavations at Djerabis" (cz. I., 1914), „Hittite Seals" (1920), „Arabia" (1922), „Kings of the Hittites" (1926) i i.

Höhne Antoni. Zam. w Nowem Mieście pod Pniewami ma być w Lwówku p. P.

***Hoirjöng** (jap. Kainei), miasto na płn.-wsch. Korei, około 21.500 mieszk. (6.500 Japończyków), stacja kol., handel z Mandżurją.

Holandja. Spis ludności z grudnia 1930 wykazał 7,920.464 mieszk. (w 1920 r. 6,865.314), t. j. 232 mieszk. na 1 km². Największe zaludnienie ma prowincja Holandja płd. (1,951.046 mieszk.), najmniejsze prowincja Drenta (222.463 mieszk.). W miastach ponad 100.000 mieszk. (Amsterdam 752.000, Rotterdam 581.899, Haga 436.546, Utrecht 153.725, Haarlem 114.000) mieszka 25,6% ogółu ludności państwa. — W 1920 przypadało na 1.000 mężczyzn 1.013 kobiet. Ruch naturalny ludności w 1930: 23,1 urodzonych żywo na 1.000 mieszk., 9,1 zgonów, przyrost naturalny 14. — W 1920 na 1.000 czynnych zawodowo pracowało 236 w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie, 380 w przemyśle i górnictwie, 213 w handlu i komunikacjach, 171 w innych zawodach.

Zbiory najważniejszych produktów rolnych w 1930 w 1.000 cetnarów: ziemniaki 25.800 (1,4% produkcji światowej), buraki cukrowe 18.600 (2,4%), len 154 (2,6%). — Najważniejsze produkty przemysłu rolnego: cukier w 1930/1 r. 293.000 tonn (10 miejsce w produkcji światowej, poniżej 1%, spirytus w 1929 r. 319.000 hl (Polska 729.000). — Rybołówstwo morskie: w 1924 flota rybacka liczyła 517 statków i łodzi motorowych, 19.500 rybaków; wartość połowów w 1928 wynosiła 101,7 miljonów złotych.

Wydobycie węgla kamiennego w 1930 wynosiło 12,2 milj. tonn (1% produkcji światowej); produkcja cynku 23.000 tonn.

Handel zagraniczny w 1931: przywóz 6,8, wywóz 4,7 miljardów złotych. Handel Polski z Holandją: przywóz 41 miljonów złotych (2,8% przywozu zagranicznego), wywóz 68 miljonów złotych (3,6% wywozu zagr.). — Flota handlowa w 1931 miała pojemność 3,118.000 tonn rejestr. brutto (4,1% tonażu floty światowej). Ruch statków w porcie rotterdamskim w 1931 wynosił 17,9 milj. tonn rej. netto. — Pojemność statków zbudowanych w stoczniach H. w 1930 wynosiła 153.000 tonn (5,3% budowy światowej, 4 miejsce), w budowie pod koniec 1931 było 68.000 tonn (7-me miejsce). — Długość dróg wodnych śródlądowych H. wynosi 5.201 km (w tem 3.561 km kanałów), przewóz towarów na nich wynosił w 1930 r. 48,1 milj. tonn. — Przewóz na kolejach H. wynosił w 1929 r. 24,3 milj. tonn. — Samochodów było w 1931 r. 119.000 (15,1 na 1.000 mieszk.).

***Holandja Północna,** prowincja Holandji, 2.770 km², (1930) 1,503.354 mieszk., stolicą jest Haarlem. — Holandja Południowa, prow. Holandji, 3.022 km², (1930) 1,951.046 mieszk., stolicą jest Haga; jest to najgęściej zaludniona część Holandji.

Holbäk, okręg na wyspie Zelandji (Danja), (1930) 122.443 mieszk. (70 na 1 km²).

***Holding Company** (ang.), spółka, która nie posiada sama właściwych zakładów przemysłowych, tylko akcje innych towarzystw (spółek). Stworzenie H. stanowi najprostszy i najtańszy środek fuzji przemysłowej, gdyż posiadając akcje przedsiębiorstw uczestniczących może H. wpływać dowolnie na tok interesów poszczególnych firm. Forma prawna H. uzyskała w ostatnich latach wielkie znaczenie w życiu gospodarczem i stała się jedną z najbardziej już przyjętych metod finansowania. Niektóre mniejsze państwa, jak Szwajcarja, Luksemburg, Liechtenstein, dostosowały swoje ustawodawstwo podatkowe do potrzeb spółek holdingowych i stworzyły dla nich przywileje podatkowe. To skłoniło wiele spółek holdingowych do osiedlenia się w tych państwach.

Holeček Josef, pisarz czeski, † 1929.

***Holenderskie Indje wschodnie** (Nederlandsch Oost Indie), ob. Indje holenderskie (t. 6 i uzup.).

Holitscher Arthur, pisarz niem., wydał nadto m. i. trylogję powieściową: „Es geschah in Moskau" (1929), „Es geschieht in Berlin" (1931) i „Ein Mensch ganz frei" (1931).

Hollaender Felix, pisarz niem., † 1931.

***Hollak** Józef, ksiądz, nauczyciel religji w Instytucie Głuchoniemych w Warszawie, (1812—1890). Ogłosił: „Nauka religji dla głuchoniemych" (1855).

***Holland,** Noord-H. i Zuid-H., prowincje Holandji, ob. Holandja Północna i H. Południowa (uzup.).

***Hollósy** Simon, malarz węg., (1857—1918), założył w Monachjum szkołę malarską, z którą w 1896 przeniósł się do Nagybánya. Szkoła ta miała duże znaczenie dla rozwoju węgierskiego malarstwa i odznaczała się impresjonizmem, skłaniającym się do naturalizmu.

***Holothurioidea,** klasa szkarłupni, ob. Strzykwy.

***Hollywood,** ob. Holywood.

***Holowko** Andrij, pisarz ukraiń., * 1897, wydał zbiór poezyj: „Drogie kamienie" (1919), zaliczany do najzdolniejszych nowelistów współcz., autor opowiadań: „Dziewczę z ulicy" (1923), „Kręta ulica" (1924), „Czerwona chustka" (1924), „Inżynierzy" (1924), „Ja wiem" (1926), powieści: „Trawa stepowa" (1927) i i.

***Holzapfel** Rudolf Maria, filozof, (1874—1930), urodzony w Krakowie, po długich i dalekich podróżach, m. in. do południowej Afryki, osiadł pod Bernem Szwajc. W swych dziełach doszedł do konstrukcji idealnego świata duchowych, twórczych sił, który przypomina ożywiony istotami duchowemi kosmos gnostyków. Napisał: „Panideal. Das Seelenleben und seine soziale Neugestaltung" (II wyd. 1923, 2 t.), „Welterlebnis. Das religiöse Leben und seine soziale Neugestaltung" (1928, 2 t.), „Heilige Ewigkeit" (1931).

***Holzknecht** Guido, rentgenolog austr., (1872—1931), od 1914 prof. rentgenologji we Wiedniu, przeprowadził uznanie rentgenologji za odrębną gałąź medycyny, wynalazł 1902 chromoradiometr, rozbudował wiedzę rentgenologiczną tak pod względem rozpoznawczym jak i leczniczym.

1. Ruiny świątyni z Panataran (XIV—XV w.).

2. Chandi Mendut (koniec VIII w.).

3. Chandi Loro Jongrang, Prambanan (koniec IX w.).

4. Król Erlanga jako Wisznu (ok. 1043 po Chr.).

5. Chandi Kalasan (778 p. Chr.).

6. Płaskorzeźba z Chandi Panataran (koniec XIV w.).

7. Bodhisattva Avalokitesvara, Chandi Mendut (koniec VIII w.).

8. Płaskorzeźba z Chandi Loro Jongrang, Prambanan (koniec IX w.).

9. Budda z świątyni Borobudur (koniec VIII w.).

1. Angkor-Vat; Kambodża, XII w.

7

2

3

6

4

5

8

9

Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka w SŁUPSKU

2. Głowa ascety; Kambodża, XI–XII w. (Musée Guimet, Paris). — 3. Głowa boga Sziwy, Kambodża, IX–X w. (Musée Guimet, Paris). — 4. Głowa Buddy; dawniej Kambodża, obecnie Siam, XIII w. Staatl. Mus. f. Völkerk., Monachjum). — 5. Bronzowa głowa Buddy z Xieng-Mai; Płn. Siam, ok. 1400 (Staatl. Mus. f. Völkerk., Monachjum). — 6. Bronzowa głowa Bodhisattvy z Dżaja (Jaya); Siam, IX–X w. (Muz. w Bangkok). — 7. Praprang (na przedzie) i Pratszedi w Bangkok (według Fergussona); Siam, XIX w. — 8. Skanda z Mison; Czam, VII w. (Muz. w Tourane). — 9. Hari-Hara, Angkor-Borei; Kambodża, VII w. (Mus. Guimet, Paris).

zmarł z powodu uszkodzeń ciała przez promienie Röntgena. Napisał: „Handbuch der theoretischen und klinischen Röntgenkunde" (od 1929), „Röntgenuntersuchung der Brusteingeweide" (1901), „Einstellung zur Röntgenologie" (1927).

***Hołówko** Tadeusz, pol. polityk i publicysta, (1889—1931), urodzony w Turkiestanie jako syn zesłańca-sybiraka, w czasie studjów przyrodniczych w Petersburgu rozpoczął działalność polityczną w „Filarecji", stowarzyszeniu pol. młodzieży postępowo-niepodległościowej. Więziony przez półtora roku, w 1912 przybył do Krakowa, wszedł w łączność z Frakcją Rewolucyjną P. P. S. i Związkiem Walki Czynnej. Po wybuchu wojny tworzył w Warszawie tajną organizację polityczną i wojskową. Jako publicysta obozu niepodległościowego internowany w 1915 w Niemczech. Po wyjściu na wolność należał do organizatorów P. O. W. i Pogotowia Bojowego P. P. S. W 1918 odbył jako emisarjusz misję polityczno-wojskową do Rosji. W niepodległej Polsce oddał się działalności politycznej i publicystycznej, interesując się szczególnie sprawami kresów wschodnich. W 1922 poseł do Sejmu z P. P. S., w 1925 objął kierownictwo Instytutu Badań Spraw Narodowościowych. Po przewrocie majowym wystąpił z partji socjalistycznej i objął stanowisko naczelnika Wydziału Wschodniego w Min. Spraw Zagr., w 1930 poseł do sejmu i wiceprezes Klubu B. B. W. R. W czasie pobytu w Truskawcu został zamordowany zapewne przez nacjonalistyczną bojówkę ukraińską. Napisał: „Kwestja narodowościowa w Polsce" (1922), „Prezydent Gabrjel Narutowicz" (1924), „O zmianę konstytucji" (1926), „Przez dwa fronty" (1931), „Przez kraj czerwonego caratu" (1931), „Ostatni rok" (1932).

***Home Office,** nazwa angielskiego ministerstwa spraw wewnętrznych.

Homer, poeta grecki: „Iljadę" tłumaczyli w całości Franc. Ksaw. Dmochowski (1791—1801, III wyd. 1827, z przekładów pol. najwięcej rozpowszechniony; nowe wyd. z wstępem kryt. Tad. Sinki, 1922), St. Staszic (1813), Jacek Przybylski (1814), Paweł Popiel (1880), Aug. Szmurło (1887), Stan. Mleczko (1894), Jan Czubek (1921); fragmenty m. i. J. Kochanowski (ks. III, ok. 1577), Juljusz Słowacki (parafraza, wyd. z ilustracjami Wyspiańskiego), Lucjan Rydel (1896 n., 8 pieśni). „Odysseję" tłum. w całości Jacek Przybylski (1815), Klemens Żukowski (1847), Antoni Bronikowski (1859—67), Lucjan Siemieński (1873, z przekładów pol. najwięcej rozpowszechniony; nowe wyd. z wstępem kryt. Tad. Sinki, 1922), Józef Wittlin (1924, II wyd. zmienione 1931, z rzeczą o Homerze przez R. Ganszyńca, przekład o wysokiej wartości poetyckiej); fragmenty m. i. Cyprjan Norwid (b. piękny przekład kilku pieśni). H. wpłynął na literaturę polską w jej najwybitniejszych przedstawicielach, jak Kochanowski, Mickiewicz, Słowacki, Sienkiewicz, Wyspiański („Achilleis" i „Powrót Odysa"). — Lit.: H. Zathey: „Homer w Polsce" (1874); L. Ćwikliński: „Homer i Homerycy w Polsce" (1881). Ostatni stan badań i bibljografja przedmiotu w „Hist. lit. greckiej" Tad. Sinki (1932).

***Homo alpinus,** tyleż, co rasa alpejska; ob. Rasy ludzkie.

***Homo Europaeus,** nazwa ludności, zamieszkującej Europę, nadana jej przez Linneusza, w przeciwieństwie do Azjatów, Afrykan i Amerykan.

***Homo Heidelbergensis,** ob. Rasy ludzkie.

***Homo mediterraneus,** tyleż, co rasa śródziemnomorska; ob. Rasy ludzkie.

Homo Neanderthalensis, ob. Neandertalska rasa.

Homo primigenius, ob. Neandertalska rasa i Homo sapiens.

Homo Rhodesiensis, nazwa typu, którego przedstawicielem jest czaszka z Brocken Hill; ob. tabl. XXV (Czaszki przedhistoryczne), w t. 15.

Homo sapiens, nazwa wprowadzona przez Linneusza przy klasyfikacji świata zwierzęcego dla człowieka. Dziś wyróżnia się: H. primigenius (nazwa nadawana rasie neandertalskiej), H. sapiens fossilis, którą to nazwą obejmuje się wymarłe rasy poneandertalskie i H. sapiens recens, wspólna nazwa żyjących ras ludzkich.

***Homo sylvestris** (Homo troglodytes), u Linneusza nazwa małp człekopodobnych (Anthropomorphae).

***Homolacs** Karol, malarz pol., ur. 1874, studja mal. w Paryżu, Monachjum i Wiedniu, prof. Państw. Szkoły Sztuk Zdobn. i Przemysłu Artyst. w Krakowie. Napisał: „Podstawowe zasady budowy ornamentu płaskiego i metodyka kursu zdobniczego" (1920), „Styl i moda" (1925), „Studjum formy, barwy i światła" (1929), „Budowa ornamentu i harmonja barw" (1930) oraz szereg artykułów z dziedziny sztuk pięknych.

***Homosejsty,** linje łączące punkty, ulegające drganiom w tym samym czasie. Por. Sejsmologja, Trzęsienia ziemi.

Honduras (Republica de H.), republika w Ameryce środk., 154.305 km², (1930) 859.761 mieszk. (6 na 1 km²). W życiu gospodarczem H. coraz większą rolę zaczyna odgrywać uprawa bananów, znajdująca się głównie w rękach towarzystwa United Fruit Company (kapitał Stan. Zjedn. A. P.); banany stają się głównym artykułem eksportu H. Głównym krajem eksportu z H. i importu do H. są Stany Zjedn. A. P. — W ostatnich czasach rozpoczęto rozbudowę sieci dróg.

***Honegger** Artur, kompozytor franc.-szwajc., ur. 1892, jeden z głównych reprezentantów nowej muzyki francuskiej, wyszedł z impresjonizmu Debussy'ego, z którym jednak połączył zdobycze atonalizmu schönbergowskiego. Napisał: muzykę kameralną, utwory dla śpiewu (na głosy pojedyncze i chór), kompozycje orkiestralne („Pacific 231", 1923), muzykę sceniczną, balety, oratorja („Le Roi David", 1921; „Judith" dramat biblijny, 1925) i i.

Hongkong, (1931) 850.051 mieszk., w tem 821.104 Chińczyków. Wywędrowało z H. w 1930 r. 188.900 osób, osiedliło się 223.136. Przywóz w 1930 miał wartość 33,8, wywóz 29 milj. funtów szterlingów. Ruch portowy (bez żeglugi przybrzeżnej) w 1930: 49.609 parowców i dżonek (w tem 4.721 angielskich okrętów oceanicz-

nych) o pojemności 40,5 milj tonn rejestr. H. posiada 3 stacje iskrowe.

Honolulu, (1930) 137.582 mieszk., posiada dwie stacje iskrowe.

Hoover Herbert Clark, obrany w 1929 prezydentem Stanów Zjedn. A. P. zapowiedział, że rządy jego staną się okresem zrealizowania najwyższej pomyślności gospodarczej (prosperity). Bezsilność, okazana wobec kryzysu, jaki ogarnął Amerykę, podkopała jego popularność. W polityce zagranicznej głośnem stało się jego wystąpienie w 1931 w sprawie rocznego moratorjum dla Niemiec. W 1932 kandydował ponownie na prezydenta i został zwyciężony przez demokratę Roosevelta.

***Hopeit,** minerał, wodny fosforan cynku o składzie $Zn_3P_2O_8 . H_2O$, występuje w rombowych kryształach lub skupieniach bezkształtnych barwy szaro-białej i czerwonawo-brunatnej. Tw. 2,5—3, c. wł. 2,8. Znany z kop. cynku w Altenbergu pod Aix-la-Chapelle.

***Hopkins** Sir Frederic Gowland, ang. chemik i fizjolog, ur. 1861, od 1924 prof. biochemji w Cambridge. Izolował po raz pierwszy trójpeptyd glutation (z drożdży), składający się z glikokolu, kwasu glutaminowego i cysteiny. Substancja ta odgrywa ważną rolę przy procesach oksydacji i redukcji, zachodzących w komórkach. Odkrył również witamin D. W 1929 otrzymał nagrodę Nobla za medycynę.

***Hopkinsville,** miasto w stanie Kentucky (Stany Zjedn. A. P.), 10.746 mieszk.

***Hoquetus,** ob. Ochetus.

Horatius Flaccus Quintus, poeta rzymski. Wpłynął na licznych poetów polskich od Kochanowskiego aż po czasy ostatnie. Utwory jego tłum. m. i.: Sebastjan Petrycy (1609), Jan Libicki (1647), Adam Naruszewicz (wydał też „Pieśni wszystkie Horacjusza, przekładania różnych", 1773, 2 t.), Fr. D. Kniaźnin, Fr. Ks. Dmochowski, J. U. Niemcewicz, Marcin Fijałkowski (1818, 2 t., prozą), Kant. Tymowski (1816), A. Mickiewicz, C. Norwid, M. Motty (1853—56, wierny filologicznie), L. Siemieński (1869, nowe wyd. 1916), L. Rydel, K. M. Górski, Paweł Popiel (1903, 2 t.), L. H. Morstin, Józef Zawirowski (1920 i 1923), Tad. Węclewski (1929). — „Wybór poezyj" oprac. Józef Zawirowski (1923, z wstępem krytycznym). Monografja Kaz. Morawskiego: „Vergilius i H." (1916).

***Hordenina,** środek leczniczy przeciw biegunce, regulujący m. i. działalność serca, otrzymywany z kiełkującego jęczmienia.

Horn Hermann, pisarz niem., † 1928.

***Horopter,** granica zbioru punktów w przestrzeni, które są odwzorowane na siatkówce przy określonem położeniu oka. Przedmioty bardziej oddalone od h. widziane są podwójnie. Przy patrzeniu w dal jest h. pionową płaszczyzną, wpobliżu — powierzchnią kulistą.

***Horsfordyt,** minerał, antymonek miedzi o składzie Cu_6Sb, tworzy nieprzeźroczyste zbite masy barwy srebrzysto-białej o połysku metalicznym. Tw. 4—5, C. wł. 8,8. Występuje w dużych złożach w Małej Azji niedaleko Mytilene.

***Hory Marianske,** miasto w żupie i powiecie Ostrawa Morawska (Czechosłowacja), około 13.000 mieszk.

Horzyca Wilam, pol. krytyk lit., oddzielnie wydał: „Dzieje Konrada" (1930, studja o Mickiewiczu, Norwidzie, Wyspiańskim, Lechoniu). Od r. 1931 jest dyrektorem teatru lwowskiego.

***Hoszowski** Celestyn, rzeźbiarz pol., (1837—1911), uczeń prof. Widmanna. Główne dzieła: „Rodzina", „Wiara", posąg Agenora Gołuchowskiego, popiersie Włodzimierza Dzieduszyckiego, medaljony Mickiewicza, Fredry, Leona ks. Sapiehy, Pola i in.

***Houilles,** miasto we franc. depart. Seine-et-Oise, 15.153 mieszk., nad rzeką Seine, 20 km od Wersalu, fabryki laku, szkółki drzew owocowych.

***Hounslow,** miasto w hrabstwie Middlesex, w okręgu policyjnym Londynu, 23.506 mieszk., 18 km na zach. od City, stacja kol., koszary kawaleryjskie.

Houston, (1930) 292.352 mieszk.

***Houville** Gérard d', właściwie Marie de Régnier z domu de Heredia (pogrobowa córka poety J. M. H.), poetka franc., * 1875, poezje w czasopismach (wyd. zbior. 1931), znana głównie jako powieściopisarka, zwłaszcza jako autorka „Tant pis pour toi" (1921).

***Howard University,** uniwersytet murzyński w Waszyngtonie, założ. w r. 1867 przez generała Howard'a, dowodzącego armją północną w wojnie domowej (Stanów północnych z południowemi). Środków finansowych dla utrzymania H. U. dostarczają bogaci murzyni.

***Howe** Edgar Watson, powieściopisarz płn. ameryk., * 1854, prekursor naturalizmu, autor tęgiej powieści pesymistycznej „The Story of a Country Town" (1882) i i., nadto autobiograf. „Plain People" (1929).

***Howe** Samuel Gridley, twórca instytutów dla niewidomych w Ameryce, (1801—1876). Jako nauczyciel głuchociemnej Laury Bridgman stworzył alfabet dotykowy. Zajmował się również badaniami nad umysłowo niedorozwiniętymi i stworzył dla nich specjalną szkołę.

***Howitt** Alfred William, etnograf ang., (1830—1908), zajmował się badaniem ludów Australji. Głównem jego dziełem jest „Native Tribes of South-east Australia" (1904).

***Howlit,** minerał, krzemoboran wapnia o składzie $H_5Ca_2B_5SiO_{14}$, występuje w drobnych kulistych skupieniach barwy białej, składających się z cieniutkich mikroskopowych kryształków. Tw. 3,5, C. wł. 2,6. Znany z Nowej Szkocji.

***Howra,** ob. Haura.

***Hozakowski** Władysław, ks., ur. 1869, od 1896 prof. biblistyki Seminarjum Duchownego w Poznaniu, od 1924 docent dziejów biblistyki histor. N. Test. Uniw. Warsz., od 1929 protonotarjusz apostolski, członek i przewodniczący komisji teol. Tow. Przyj. Nauk. Pozn. Napisał: „De chronologia Novi Testamenti" (1896), „Jak dawno człowiek żyje na ziemi?" (1907), „Klemens z Aleksandrji o tygodniach Dawidowych" (1912), „Marja Magdalena w ewangeljach" (1925), „Księgi Mojżeszowe" (1926).

***Hryneczenko** Borys, pisarz ukraiń., (1863—1910), autor poezyj (1884), nowel (1892), dramatów (wyd. zbior. 1902 i 1909), powieści: „Promień słoneczny" (1892), „Na rozstajnych dro

gach" (1892) i i., główny przedstawiciel pozytywistycznego realizmu, nadto tłumacz Schillera, Goethego, Heinego, Ibsena, autor licznych wydawnictw popularnych, pedagogicznych i naukowych, m. i. wielkiego „Słownika języka ukraińskiego" (1908—09, 4 t.).

***Huacho,** miasto portowe nad oceanem Spokojnym w prow. Lima w Peru (Am. Płd.), 20.000 mieszk.

***Huancayo,** od 1931 stolica depart. Junin w Peru (Am. Płd.), około 25.000 mieszk., przy linji kol. Oroya-Ayacucho, na wysokości 3.340 m, posiada starohiszpańskie pałace.

Huanuco, departament w Peru (Am. Płd.), 39.995 km² i (1927) 200.000 mieszk. — Stolica H., 15.000 mieszk.

***Hubay** Jenö (Eugenjusz Huber), węg. skrzypek i kompozytor, ur. 1858, 1882 prof. Akademji Muzycznej w Budapeszcie, od 1919 jej dyrektor, napisał koncerty skrzypcowe „Sceny z Czardy" na fortepian i skrzypce, symfonje, operę „Anna Karenina" (1923) i i.

***Huberman** Bronisław, skrzypek pol., ur. 1882, uczeń Michałowicza w Warszawie oraz Lotto'a w Paryżu i Joachima w Berlinie, koncertuje od 1893. Jego gra wzniosła się z biegiem lat z wirtuozowskiej na takie szczyty uduchowienia i idealnego wniknięcia w kompozycje, że H. uchodzi dzisiaj za największego współczesnego artystę-odtwórcę. — Od chwili powstania ruchu paneuropejskiego (por. Coudenhove-Kalergi 2.) stał się H. jego gorącym zwolennikiem, czemu dał wyraz w szeregu artykułów i przemówień.

***Hubert** Henri, socjolog franc., (1872—1927), profesor historji pierwotnych religij europejskich w École des Hautes Études, od 1902 aż do śmierci prof. École du Louvre. Ogłosił szereg prac i artykułów z zakresu archeologji i prehistorji, głównie jednak z zakresu historji religji i cywilizacji. Ważniejsze: „Essai sur la nature et la fonction du sacrifice" (1897—98, wraz z Maussem), „Esquisse d'une théorie générale de la magie" (1902—03, wraz z Maussem), „Étude sommaire de la représentation du temps dans la religion et la magie" (1905), „Culte des héros" (1919).

***Huczek,** żaba, ob. Pelobatidae.

***Hu-czou,** miasto okręgowe w prow. Czekiang (Chiny wsch.), na płd. brzegu jeziora Tai-hu, 75 km od morza Żółtego, około 100.000 mieszk., słynne hodowle jedwabnika i przędzalnie jedwabiu.

***Hudson** William Henry, pisarz ang., (1841—1922), autor powieści romantycznych, przeważnie na tle Ameryki Południ., doskonały obserwator natury i świetny narrator: „The Naturalist in la Plata" (1892), „Nature in Downland" (1900), „Hampshire Days" (1903), „A Shepherd's Life" (1910) i i. Wyd. zbior. 1923.

Hueffer Ford Madox, pisarz ang., † 1931, współpracował z J. Conradem w l. 1898—1908; najlepszem jego dziełem tetralogja wojenna: „Some Do Not" (1924), „No More Parades" (1925), „A Man Could Stand Up" (1926) i „The Last Post" (1928), ekspresjonistyczno-satyryczny i częściowo silnie realistyczny społeczno-polityczny obraz Anglji czasu wojny.

***Huelva,** prowincja w Andaluzji (Hiszp. płd.), 10.138 km² i (1930) 355.486 mieszk. (35 na 1 km²). — Stolica H., jako gmina 44.872 mieszk.

Hugenberg Alfred, polityk niem., od 1928 przewodniczący niemieckiej partji narodowej, współdziałał w 1931 przy tworzeniu „Harzburskiego frontu" (p. Front h.), niebawem jednak poróżnił się z Hitlerem, przy wyborach na prezydenta Rzeszy popierał kandydaturę przywódcy Stahlhelmu, pułk. Duesterberga, następnie zbliżył się do Hindenburga, popierał jego rząd prezydjalny. Z wyborów w listopadzie 1932 wyszedł wzmocniony, odgrywa znów pierwszorzędną rolę w polityce niemieckiej. Przyczyniwszy się w interesie agrarjuszów pruskich do obalenia kanclerza Schleichera, objął w rządzie Hitlera (styczeń 1933) tekę wyżywienia, przemysłu i handlu, przez co zyskał kierownictwo życia gospodarczego Niemiec.

***Hughes** James Langston, płn. ameryk. poeta murzyński, * 1902, autor głośnych zbiorów poetyckich: „The Weary Blues" (1926) i „Fine Clothes to the Jew" (1927) o rytmie synkopicznym oraz nagrodzonej powieści „Not Without Laughter" (1930).

Huila, 26.925 km² i (1928) 207.034 mieszk.

***Hukan** Karol, rzeźbiarz pol., * 1888, uczeń Akademji krakowskiej pod kierunkiem prof. Laszczki, 1926 odbył podróż artystyczną do Włoch. Główne dzieła: 6 kompozycyj ołtarzowych w kościele jezuitów na Wesołej w Krakowie, rzeźby na fasadzie kaplicy Stołu Pańskiego na Jasnej Górze, grupy na fasadzie Banku Polskiego w Krakowie, szereg drobniejszych rzeźb na kościele Marjackim, tablice pamiątkowe Borowego i Wyspiańskiego, studja portretowe, grobowiec rodziny Falterów na cmentarzu Rakowickim i in.

***Hulka-Laskowski** Paweł, pisarz pol., * 1881, oprócz studjów religjologicznych, wydał oddzielnie powieść „Porucznik Regier" (1927), w czasopismach (m. i. w „Wiadomościach Literackich") liczne artykuły krytyczne.

Hull, 1. miasto w płn. Anglji, (1931) 313.366 mieszk. H. posiada uniwersytet, założony w 1928 (w 1930 r. 244 studentów), bibljotekę 212.000 tomów, 5 teatrów, radjostację, port lotniczy lądowy i morski. — Doki mają 100 ha powierzchni wodnej. Ruch portowy w 1930: 12.18 milj. tonn rejestr., w tem żegluga zagraniczna 9.8 milj. tonn. Wartość przywozu w 1928 wynosiła 72.45, wartość wywozu 35.9 milj. funtów szterl.

Humanizm. Na str. 227, szp. 1., w. 14. błąd druk.: ma być Celtes zam. Celteo.

***Humboldyt** (humboldtyn), minerał, wodny szczawian żelaza o składzie $2\,FeC_2O_4 \cdot 3\,H_2O$, występujący w ziemistych skupieniach i nalotach barwy żółtej. Tw. 2, C. wł. 2,1—2,5. Występuje w kop. węgla w Kolosoruk pod Bilinem (Czechy), w Hesji, w Kanadzie (Bosanquet).

***Hundsfeld,** ob. Psie Pole.

***Hünefeld** Ehrenfried Günther, bar., (1892—1929), znany ze swego lotu transatlantyckiego wraz z Köhlem i Fitzmaurice'm, dokonanego między 12—14-tym kwietnia 1928, napisał: „Unser Ozeanflug. Lebenserinnerungen" (1928), ponadto: „Mein Ostasienflug" (1929), liryki („Klei-

ne Liedlein" 1916, „Symphonie des Einsamen" 1924 i i.) i kilka dramatów („Die Stunde der Entscheidung" 1926, „Das Karnevalskonzert" 1926, i i.) i i.

***Huneker** James Gibbsons, krytyk płn.-amer., (1860—1921), napisał: „Chopin" (1900), „F. Liszt" (1911), „Overtones: Music and Literature" (1904) oraz autobiografję „Stepplejack" (1920). Jeden z czołowych krytyków amerykańskich, przyczynił się do zaznajomienia się swego kraju z europejską kulturą umysłową.

***Huntington Park,** miasto w stanie Kalifornja (St. Zjedn. A. P.), stanowi przedmieście Los Angeles, 24.591 mieszk.

***Huntsville,** miasto w stanie Alabama (St. Zjedn. A. P.), 11.554 mieszk.

***Hurolit,** minerał, wodny fosforan manganu o składzie $H_2Mn_5(PO_4)_4 . 4\,H_2O$, tworzący jednoskośne kryształy barwy pomarańczowo-czerwonej, różowej, szarej aż do bezbarwnych. Tw. 5, C. wł. 3,2. Występuje w granicie w Limoges (Francja), w Michelsdorf (Śląsk).

***Hurtowanie,** sposób nawożenia gruntów, polegający na spędzaniu zwierząt domowych, jak owce, bydło rogate lub świnie, do ciasnych ogrodzeń, przenoszonych systematycznie z miejsca na miejsce. Pierwotny i mało ekonomiczny, zachował się jeszcze w okolicach górskich w gospodarstwach halnych i przemiennych (ob. Nawozy i nawożenie).

Husserl Edmund, filozof, ogłosił nadto: „Vorlesungen zur „Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins" (1928), „Formale und transzendentale Logik" (1929), „Méditations Cartésiennes" (1931).

***Husum,** miasto pow. w Szlezwiku (Prusy płn.), nad skanalizowaną rzeką Husumer Au, 3 km od morza Północnego, 10.406 mieszk., węzeł kolejowy 158 km na płn.-zach. od Hamburga, odlewnia żelaza, fabryka mebli, handel zbożem, port. Posiada kilka budowli z XVI i XVII w., muzeum, 2 szkoły średnie.

***Huxley** Aldous Leonard, pisarz ang., * 1894, autor realistycznych poezyj: „The Burning Wheel" (1916), „Selected Poems" (1925) i i., pesymistyczno-ironicznych opowieści: „Two or Three Graces" (1924) i i., powieści: „Antic Hay" (1923), „Those Barren Leaves" (1925), „Point Counter Point" (1928, przeróbka scen. 1930, tłum. pol. 1932, główne jego dzieło, ostra satyra na współczesność) oraz gorzkiej utopji przyszłościowej „Brave New World" (1923, tłum. pol. 1932), pisał nadto komedje („The World of Light", 1931) i studja, m. i.: „Music at Night" (1931), „Vulgarity in Literature" (1931); wydał listy D. H. Lawrence'a (1932).

***Hyalina** (Hyalinia) Ag., rodzaj ślimaka z cienką błyszczącą skorupką. U nas ok. 10 gatunków. Żywią się roślinami lub są drapieżne. H. lenticula Held. z $4^1/_2$ mm szeroką skorupką rogowo szarą i inne.

***Hyalofan,** minerał, glinokrzemian baru i potasu o składzie $(K_2,Ba)Al_2Si_4O_{12}$ czyli $BaAl_2Si_2O_8 . 2\,KAlSi_3O_8$, co wskazuje na dużą analogję do wzorów anortytu i ortoklazu. Występuje w jednoskośnych kryształach barwy białej lub bezbarwnych, o tw. 6—6,5, c. wł. 2,8 w ziarnistym dolomicie pod Imfeld (Valais), w Wernland (Jakobsberg) i in. m.

***Hydrargyrismus** (greck.-łac.), zatrucie rtęcią, ob. Rtęcią zatrucie.

W art. **Hydria,** skreślić przecinek po słowie naczynie.

***Hydroaromatyczne związki,** połączenia wywodzące się od benzolu (benzenu), zawierające w cząsteczce częściowo lub całkowicie uwodorzony rdzeń benzenowy, jak np. C_6H_8 (dwuhydrobenzol), C_6H_{10} (czterohydrobenzol), C_6H_{12} (sześciohydrobenzol). Analogicznie można wyprowadzić szereg h. s. z naftalinu, antracenu.

***Hydrocerussyt,** minerał, zasadowy węglan ołowiu o składzie $2\,PbCO_3 . Pb(OH)_2$, występujący w miękkich bezbarwnych heksagonalnych płytkach. C. wł. 6. Występuje w Långban (Szwecja), w Wanlochhead (Szkocja).

***Hydroizotermy** (z grec.), linje łączące miejsca o równej temperaturze w wodzie.

***Hydromagnezyt,** minerał, wodny węglan magnezu o składzie $3\,MgCO_3 . Mg(OH)_2 . 3\,H_2O$, tworzący drobne jednoskośne kryształy i skupienia bezpostaciowe barwy białej. Tw. 3,5, C. wł. 2,1. Występuje na Morawach, w Styrji, w Kaiserstuhl, w Badenie i t. d.

***Hydrotorf.** Niektóre pokłady torfu zawierają tak dużo części drzewiastych, że użycie maszyn do wycinania jest niemożliwe. Pokłady takie eksploatuje się w ten sposób, że torf wypłókuje się strumieniem wody i pompuje na powierzchnię ziemi, gdzie woda odcieka. W ten sposób wydobywany torf nazwano h y d r o t o r f e m.

***Hypaciditas** (greck.-łac.), za mała zawartość kwasu solnego w soku żołądkowym (por. Żołądka choroby).

***Hyperaciditas** (greck.-łać.), zbyt obfite wydzielanie kwasu solnego przez błonę śluzową żołądka (por. Żołądka choroby).

***Hyperalgezja** (z grec.), nadmierna wrażliwość na ból.

***Hypersten,** minerał, należący do grupy piroksenów, jest mieszaniną metakrzemianu magnezu i żelaza, przyczem tlenku żelaza zawiera ponad 15%, czem się różni od bronzytu i enstatytu. Tworzy rombowe kryształy barwy brunatnej, przy widocznej dwubarwności na cienkich płytkach. Tw. 6, c. wł. 3,4—3,5. H. jest minerałem skałotwórczym, występuje w zasadowych skałach głębinowych (gabbra) i wylewnych (melafiry, andety). W P o l s c e na Wołyniu jako składnik niektórych skał gabbrowych i w Pieninach — w andezytach. Podobnie jak i oliwin występuje również jako część składowa niektórych meteorytów.

***Hyperthermia** (greck.), p r z e g r z a n i e, na skutek zbyt wielkiego nagromadzenia się ciepła w ustroju, występuje z powodu za silnego promieniowania słońca w powietrzu dusznem i nasyconem wilgocią; objawia się utratą przytomności, drgawkami, może zakończyć się śmiercią.

***Hyperthyreoidismus** (greck.-łac.), nadmierna czynność gruczołu tarczykowego, objawia się podobnie, jakkolwiek nie tak wyraźnie, jak choroba Basedowa.

***Hypnagogiczne obrazy,** obrazy, które widzą pewne osoby, gdy zamykają oczy, przed zaśnięciem (por. Hypnopompiczne obrazy [uzup.]).

***Hypnopompiczne obrazy,** obrazy widziane we śnie na chwilę przed zupełnem obudzeniem się. (Por. Hypnagogiczne obrazy [uzup.]).

***Hypnotyzm, hypnoza,** ob. Hipnotyzm.

***Hypsofobja** (z grec.), obawa przed większemi wzniesieniami i zawroty głowy w górach.

***Hysterophyta,** łacińsk. nazwa pasorzytnych roślin (ob.).

I.

***Ibajay,** miasto na płn. wybrzeżu wyspy Panai (Panay, Filipiny), około 12.000 mieszk.

Popiersie „dziewczyny z Elche".

***Iberyjska kultura,** rozwija się już w epoce kamiennej w płd. i wsch. Hiszpanji, częściowo samodzielnie, częściowo pod obcemi wpływami; objawia się głównie w wysoko rozwiniętej plastyce kamiennej, w której widoczne są wpływy orjentalne w postaciach zwierzęcych. Głównym zabytkiem plastyki iberyjskiej jest popiersie z piaskowca, t. zw. „Dziewczyna z Elche". W wyrobach bronzowych spotykamy liczne przedstawienia figuralne, w złotnictwie złote diademy i wyroby z filigranu, w ceramice malowane naczynia z czerwonej gliny, oparte o rodzime formy starych waz.

***Ibn Arabi** (M u h j e d d i n M o h a m m e d), arabski pisarz panteistyczno-mistyczny, (1165—1240), z utworów jego dochowało się około 150-ciu, główne dzieło „Al-Futûhât al-makkîja" (systemat mistycznego poznania, druk. 1858), jego poezje miłosne („The Tarjumán al-Ashwáq") wyd. 1911, drobne pisma 1920.

***Ibn Ruszd** (I n R o s z d), ob. Averroes.

***Ibn Saud,** ob. Hedżas.

***Ibrahimabad,** ob. Ibrahimpur (uzup.).

***Ibrahimpur** (Ibrahimabad, ang. Ibrahimpore), miasto w prow. Agra-Oudh (Indje ang.), około 30.000 mieszk.

Ica, departament Peru, (1927) 120.000 mieszk. S t o l i c a I. (San Geronimo de I.), około 20.000 mieszk.

***Iça** (Putumayo), lewobrzeżny dopływ górnej Amazonki (Am. płd.), ob. Putumayo.

***Icacinaceae,** rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Celastrales. Należą tutaj rośliny drzewiaste, rzadziej zielne, często pnącze. Liście proste, bez przylistków. Kwiaty promieniste, obupłciowe lub przez utratę jednej płci jednopłciowe. Owocem niełupka. Najważniejsze rodzaje: Phytocrene i Villaresia.

***Ichang,** ob. Iczang (tom 6 i uzup.).

***Ichthy..., ichthyo...** (ichtjo..., z grec. ichthys, „ryba"), w wyrazach złożonych — rybi i t. d.

***Ichthyosis linguae,** choroba, to samo, co leukoplakja (ob.).

***Icterus gravis,** choroba, to samo, co lupinoza (ob.).

Iczang (ang. Ichang), port rzeczny 1.775 km od Szanghaju, otwarty dla handlu europejskiego w 1876, około 60.000 mieszk.

Idaho, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 445.032 mieszk. (2 na 1 km²). W 1930 istniało 41.674 farm, pola uprawne zajmowały 1,6 milj. ha. Zwierzęta domowe w 1930 w 1.000 sztuk: konie 184, muły 7, owce 2.373, bydło 821, świnie 268. W 1929 w 564 przedsiębiorstwach przemysłowych pracowało 15.656 osób, wartość produkcji wynosiła 96,7 miljonów dolarów. — Sieć kolejowa w 1929 liczyła 4.730 km kolei parowych i 195 elektrycznych.

***Ideoplastyka,** przedstawianie różnych przedmiotów przy pomocy jednego schematu, które w rozwoju swem biegnie od rysunku ku znakom ogólnym, t. j. pismu. Ideoplastyczny jest rysunek dziecka (ob. Sztuka dziecka, uzup.). Przeciwieństwem jest fizjoplastyka (ob. Sztuka dziecka, uzup.).

***Idiazabal,** przełęcz w Pirenejach zach., 658 m n. p. morza, przechodzi przez nią kolej, łącząca Madryt z Bajonną.

***Idlib,** miasto w prow. Aleppo (Syrja płn.), na płd.-zach. od Aleppo, 13.400 mieszk., uprawa bawełny.

***Idria,** miasto w prow. Gorycja (Włochy płn.), na pograniczu z Jugosławją, około 6.500 mieszk. (przeważnie Słoweńców), kopalnie rudy żelaznej i miedzi, największe w Europie, po Almaden, kopalnie rtęci (około 2.000 tonn rocznie).

***I. G. Farbenindustrie Aktiengesellschaft,** pod tą firmą zgrupowany jest olbrzymi trust, obejmujący 25 niemieckich fabryk chemicznych, zatrudniających blisko 100.000 robotników i pracowników umysłowych, czyli więcej jak czwartą część pracowników niemieckiego przemysłu chemicznego.

***Igapo,** nazwa lasów w dorzeczu Amazonki (Am. płd.), zalewanych każdego roku na dłuższy czas przez rzeki (ob. Ete, uzup.).

Iglésias Ignacio, pisarz katalon., † 1928.

***Iglica,** ob. Erodium.

***Ignotus** (właśc. V e i g e l s b e r g H u g ó), pisarz węgier., * 1869, wybitny publicysta, redaktor przełomowego czasopisma literackiego „Nyugat" (1908—29), autor impresjonistycznych „Prób" (1910), „Nowel" (1918), „Poezyj" (1918).

***Iguanidae,** ob. Legwany.

Ikony, malowane obrazy kultowe kościołów wsch., występujące zbiorowo w ikonostazach lub też pojedynczo jako przedmioty kultu domowego. Stare i. pokrywano niejednokrotnie złotą lub srebrną blachą, z pod której widać było jedynie twarze i ręce świętych postaci.

Rozkwit malarstwa ikonowego przypada w Bizancjum na okres średniowiecza, w Rosji na XIII. i XIV. w. Hieratyczny styl ikon czerpie ze wzorów starochrześcijańskich i bizantyńskich. Zczasem i. stały się przedmiotem masowej produkcji fabrycznej.

Ilberg Johannes, niem. filolog klas., † 1930.

Ilford, (1931) 131.046 mieszk.

***Ilińce,** miasto na Ukrainie, w dawnym powiecie winnickim, 11.552 mieszk.

Illinois, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 7,630.654 mieszk. (52 na 1 km²). Farm istniało 214.497, obszar uprawny zajmował 8,56 milj. ha. Zwierzęta domowe w 1.000 sztuk: konie 790, muły 130, bydło 3.094, owce 678, świnie 4,204. Przemysł zatrudniał 687.917 pracowników w 15.397 przedsiębiorstwach, wartość produkcji przemysłowej wynosiła 6.232 milj. dolarów. — W 1931 miał stan 20.729 km kolei parowych, 2.287 km elektrycznych.

Iloilo, miasto portowe i stolica prow. tej nazwy na wyspie Panai (Panay, Filipiny), około 50.000 mieszk.; główna miejscowość wyspy, jeden z głównych portów archipelagu, wywóz cukru i konopi.

***Iloraz inteligencji,** ob. Inteligencji badanie (uzup.).

***Ilwait,** minerał, krzemian wapnia i żelaza, tworzący rombowe kryształy i zbite skupienia barwy szarej aż do czarnej. Tw. 5,5—6, c. wł. 4,0. Występuje na Elbie, w Harcu, Predazzo i in. m.

Iłłakowiczówna Kazimiera, poetka pol. Charakterystykę ob. t. 13, str. 252.

***Imagizm** (z łac. imago, ang. image, „obraz"), angielska szkoła poetycka, założona w r. 1912 w Londynie przez E. Pound, znana od wydania antologji „Des Imagistes" (1914), propagująca obrazowość, jasność i prostotę. Należą do niej: R. Aldington, H. Doolittle, F. S. Flint, J. G. Fletcher, F. M. Hueffer (F. M. Ford) i i. Zwalczają oni retorykę, pseudoromantyzm i „niezrozumialstwo"; natomiast wprowadzają do poezji język codzienny, zwięzłość i dokładność wyrazu, pełną swobodę treści i nowe rytmy (vers libre). Słabą ich stroną jest zależność od techniki malarskiej (Gauguin). Poszczególni jednak przedstawiciele występują niezależnie i rozwijają się samodzielnie. Właściwa szkoła skończyła się na czwartej antologji (1917), ale jej wpływ nadal oddziaływa. Ob. G. Hughes: „Imagism and the Imagists" (1931).

***Imago** (łac. „obraz"), znaczy też symbol. Ponieważ w psychoanalizie dąży się do wyjaśnienia symbolu, występującego w marzeniu sennem, w omyłkach, w symptomatach neurotycznych, — nadano nazwę „I." czasopismu psychoanalitycznemu, poświęconemu badaniom nad tą dziedziną. „I." ma na celu wykrycie związków między zagadnieniami kultury a psychoanalizą. Szczególnie ważne są badania nad symbolami, występującemi w snach, albowiem w nich tkwią resztki kolektywnej nieświadomości, pochodzące z czasów archaicznego (pierwotnego, niekulturalnego) człowieka i ujawniające się w snach.

***Imfal** (ang. Imphal), stolica państwa hołdowniczego Manipur w prow. Assam (Indje ang., płn.-wsch.), około 75.000 mieszk.

***Immaculata** (łac.), niepokalana.

***Immaculata conceptio** (łac.), niepokalane poczęcie, ob.; por. też Marjańskie święta.

***Immigracja** (łac.), wwędrowanie, ob. Wędrówki, Wychodźtwo. — W biologji czynne wwędrowanie jakiegoś organizmu w jakiś teren. Por. Wędrówki zwierząt.

Immunitet (privilegium immunitatis), przywilej nietykalności, dotyczyć może osób lub terytorjów. Jeśli chodzi o osoby, to może ten przywilej zwalniać pewne osoby od obowiązków, ciążących na wszystkich obywatelach (np. osoby duchowne wolne są od służby wojskowej, od obowiązku przyjmowania i piastowania urzędów publicznych i t. p.; posłów państw obcych zwalnia od ścigania przez sądy krajowe, posłów do izb ustawodawczych zezwala ścigać dopiero po wydaniu ich przez ciała ustawodawcze i t. d.). Jeśli chodzi o terytorja, to przywilej ten może zwalniać pewne terytorja od ciężarów, spoczywających na wszystkich innych (np. zwolnienie dóbr duchownych od podatków), wzgl. wyłączać pewne terytorja częściowo z pod ustawodawstwa danego kraju (budynki i terytorja poselstw zagranicznych, budynki sejmowe, uniwersyteckie i t. p.).

***Imperial Chemical Industries Limited,** najpoważniejszy koncern chemiczny W. Brytanji;ałoż. 1926. Kapitał: 65 milj. Ł. Składa się z firm: Brunner Mond and Co. (soda), United Alkali Co., British Dyestuffs Corporation (farby), Nobel Industries (materjały wybuchowe).

***Imphal,** ob. Imfal (uzup.).

Impresjonizm. W muzyce stanowi kierunek, w którym na pierwszy plan wysuwa się barwa dźwiękowa oraz nastrój kompozycji, natomiast jej forma i rysunek zostają wraz z melodją, przeważnie fragmentaryczną i rozczłonkowaną, usunięte na dalszy plan. W ten sposób zostają oddane impresje duchowe, krajobrazowe, z dzieł sztuki i t. d. Korzenie i. w muzyce sięgają właściwie jeszcze w epokę romantyczną (np. Liszt), właściwy jego rozkwit datuje się jednak od Cl. Debussyego (ob.).

***In absentia** (łac.), w nieobecności, pod nieobecność, zaocznie.

***Inber** Wiera, pisarka rosyj., * 1893, autorka m. i. powieści z tryskającemi humorem opisami życia codziennego w Rosji Sowieckiej: „Plac w słońcu" (1929), nadto poezyj i opowiadań.

***Indian Territory,** ob. Indjan terytorjum (t. 6, i Indjanie, uzup.).

Indiana, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 3,238.503 mieszk. (34 na 1 km²). Farm istniało 181.570, obszar uprawny zajmował 4,75 milj. ha. Zwierzęta domowe w 1.000 sztuk: konie 447, bydło 2.256, owce 800, świnie 2.505, muły 91. Przemysł zatrudniał w 1929 r. 313.829 pracowników w 5.074 przedsiębiorstwach; wartość produkcji wynosiła 2.535 milj. dolarów.

Indianapolis, (1930) 364.161 mieszk.

***Indicatoridae,** ptaki, ob. Miodowody.

***Indium,** metal, ob. Ind.

Indjanie. I. Ameryki Północnej od czasu wojny światowej, w której brali udział w wojskach

amerykańskich, w szybkiem tempie zaczynają przyjmować europejskie obyczaje i kulturę. W niemałej mierze przyczynia się do tego uczęszczanie do szkół i uniwersytetów, uzyskanie praw obywatelskich i mieszanie się z białymi. — I. Am. Płn. mieszkają w rezerwatach. Największy z nich leży na obszarze dawnego Terytorjum Indjan (ob. t. 6, Indjan t.), gdzie w 1931 r. mieszkało 121.884 Krików, Seminolów, Czerokezów i in.; I. czystej krwi jest pośród nich zaledwie około 27.000. W przeciwieństwie do nich niewiele stracili z właściwości szczepowych Kayowe, Apacze i Komancze, mieszkający na zachodzie w Kayowe-Superintendantur w liczbie około 8.000 głów. Na północ od nich w kilkunastu rezerwatach mieszkają Dakota (Siuksowie), zajmujący się głównie hodowlą koni. Na płd.-zachodzie leżą rezerwaty Nawajów i Hopi, bardzo konserwatywnych, zajmujących się przeważnie hodowlą owiec. Liczący około 9.000 głów Pueblo, mieszkający w rezerwatach w N. Meksyku, utrzymują dawne obyczaje. Poza tem istnieje kilkanaście rezerwatów w stanach Washington, Montana i Oregon, w których żyją nieliczne resztki I. Wronich, Czarnych Nóg, Assiniboinów, Cheyenne i innych.

***Indje francuskie,** ob. Francuskie Indje (t. 5 i uzup.).

Indje holenderskie (Nederlandsch Oost Indie). Spis ludności z 1930 wykazał 60,731.000 mieszk. (wzrost zaludnienia w ciągu 10-lecia o 11 miljonów). Największem miastem jest stolica Batawja (534.247 mieszk.), na drugiem miejscu stoi Surabaja (312.507), dalej Semarang (216.400), Bandung (166.610) i Dżokdżokarta (145.220).

Produkcja Indyj hol. odgrywa w gospodarce świata niezmiernie ważną rolę. Zajmują one drugie miejsce w światowej produkcji kauczuku (w 1930 r. 2,440.000 q, 29,4% produkcji światowej), trzecie w produkcji herbaty (w 1929 r. 1,480.000 q) i cukru (w 1930 r. 30,2 milj. q), czwarte w produkcji tytoniu (w 1930 r. 815.000 q, 5,1%) i kawy (552.000 q, 2,9%), piąte w produkcji ryżu (53,3 milj. q, 4,3%), poza tem dostarczają 91% światowej produkcji kory chinowej (w 1928 r.), 53% pieprzu i 23% wytworów palmy kokosowej.

***Indje holenderskie wschodnie** (Nederlandsch Oost Indie), ob. Indje holenderskie (t. 6 i uzup.).

***Indje holenderskie zachodnie** (Nederlandsch West Indie), ob. Indje Zachodnie (t. 6 i uzup.) i Holenderskie Indje Zachodnie (t. 6).

***Indje portugalskie,** ob. Portugalskie Indje (t. 6 i uzup.).

Indje Zachodnie, nazwa, używana dla wielkiego archipelagu środkowo-amerykańskiego, składającego się z Antylów zachodnich (Wielkie Antyle: Kuba, Haiti, Jamajka i Porto Rico, oraz wyspy Bahama i Dziewicze), Antylów wschodnich (Małe Antyle) i wysp u wybrzeży Wenezueli (od Tobago do Aruby), ogółem 238.003 km² i 10,8 milj. mieszk.

Antyle są resztkami zapadniętego pasma górskiego, które biegło równolegle do gór Ameryki środkowej i stanowiło całość z Florydą i Meksykiem. Gwałtowne procesy tektoniczne, które były przyczyną zapadnięć, spowodowały również powstanie głębokich rowów podmorskich w okolicy Antylów; najgłębszy z nich, wpobliżu wysp Dziewiczych, ma głębokość 8.341 m. Procesy te trwają do dnia dzisiejszego, jak tego dowodzą częste trzęsienia ziemi i wybuchy wulkaniczne. Większość wysp jest górzysta, najwyższe wzniesienia dochodzą znacznych wysokości: Loma Tina na Haiti 3.140 m, Sierra Maestra na Kubie 2.560 m, Blue Mountain Peak na Jamajce 2.236 m, El Yunque na Porto Rico 1.132 m, Grande Soufrière na Gwadelupie 1.484 m i t. d. — Na wybrzeżach wielu wysp istnieją rafy koralowe. Niektóre wyspy, np. Bahama, są pochodzenia koralicznego.

Wyspy (z wyjątkiem Małych Antylów, będących pochodzenia wulkanicznego) zawierają dość znaczne bogactwa kopalne. W starszych formacjach geologicznych na Haiti, Bonaires, Arubie znajduje się złoto, na Kubie istnieją rudy miedzi, żelaza i manganu, w trzeciorzędzie wysp Trinidad i Barbados znajduje się asfalt i ropa naftowa.

K l i m a t wysp jest zwrotnikowy. Wahania ciepłoty są małe, temperatury w nisko położonych okolicach bardzo wysokie: średnia temperatura sierpnia wynosi około 26—28°, w miesiącach zimowych jest niższa zaledwie o kilka stopni. Znaczniejsze ochłodzenie przynoszą niekiedy w zimie zimne wiatry wiejące od Ameryki północnej; wyspy leżące na wschodzie znajdują się poza zasięgiem tych wiatrów. Indje Z. leżą w strefie pasatów, wskutek czego na Małych Antylach dominującą rolę odgrywają wiatry wschodnie; na W. Antylach odgrywają pewną rolę także wiatry nie pasatowe, z innych kierunków. Często nawiedzają wyspy gwałtowne huragany (cyklony), siejące wielkie zniszczenie zwłaszcza w okolicach przybrzeżnych; pojawiają się one głównie w okresie sierpień-październik. Wskutek przewagi wiatrów wschodnich, wschodnie części wysp i wschodnie stoki gór mają opady o wiele wyższe, niż odwietrzne części wysp i gór. Uboższe w opady okolice (i miesiące, mianowicie od listopada do marca) są zdrowsze; w okolicach o silnych opadach, zwłaszcza na nizinach, panuje żółta febra.

Pierwotną l u d n o ś ć Indyj Z. stanowili Taino, należący do Aruaków, o dość wysokiej kulturze. Na krótki czas przed przybyciem Hiszpanów wyparli ich z Małych Antylów i Porto Rico wojowniczy południowo-amerykańscy Karaibowie. Gdy w 1492 odkryli Indje Z. Hiszpanie, ludność tubylcza Wielkich Antylów, które były pierwotnym terenem kolonizacji hiszpańskiej w Indjach Z., poczęła szybko wymierać. Na jej miejsce sprowadzano Indjan południowo-amerykańskich, a gdy ci okazali się złym materjałem roboczym, murzynów. Karaibowie utrzymali się tylko na Saint Vincent, Santa Lucia i Dominica, pod koniec XVIII w. zostali jednakże i tam wytępieni, lub wypędzeni na ląd stały, do Hondurasu. Dziś żyje ich zaledwie kilkuset w rezerwatach na Saint Vincent i Dominica; zmieszani są z murzynami. Główną warstwę ludności Indyj Z. stanowią dziś murzyni, resztę ludności stanowią mulaci i niewielka ilość białych; tylko na hiszpańskich do 1898 wyspach (Kuba, Porto Rico) większość ludności stanowią biali, dzięki

dość silnej immigracji z Hiszpanji i wysp Kanaryjskich. Zniesienie niewolnictwa (w posiadłościach angielskich 1833, francuskich 1848, holenderskich 1863, hiszpańskich 1880) i wynikły stąd brak robotnika, spowodowały sprowadzanie do robót na plantacjach chińskich, a przedewszystkiem indyjskich robotników kontraktowych. Średnia gęstość zaludnienia zachodnich Antylów wynosi 35 osób na 1 km², wschodnich 100.

Główny rys życia gospodarczego Indyj Z. stanowi gospodarka plantacyjna. Początki jej sięgają pierwszej kolonizacji hiszpańskiej. Hiszpanie rozpoczęli ją po wyczerpaniu się płóczek złota na Haiti, Anglicy na Jamajce w 1656, po nich Francuzi na Haiti i Małych Antylach. Uprawiano przedewszystkiem trzcinę cukrową, tytoń, indygo, bawełnę, pieprz i kakao, w 1717 rozpoczęto uprawę kawy. Po zniesieniu niewolnictwa głównym przedmiotem uprawy stała się kawa i trzcina cukrowa. Zacofane metody uprawy i przeróbki trzciny cukrowej nie pozwalały na skuteczne współzawodnictwo cukru zachodnioindyjskiego z europejskim cukrem buraczanym do czasu wojny światowej. Udoskonalenie produkcji, którego dokonano przed wojną, i zwiększenie produkcji w czasie wojny w związku z wzrostem popytu, uczyniły cukier najważniejszym produktem Indyj Z. (w 1930/1 r. około 15% światowej produkcji cukru). Poza tem wywożą Indje Z. tytoń (Kuba, Porto Rico), kawę (Haiti, Jamajka, Gwadelupa), banany (Jamajka), kakao (Trynidad, S. Domingo, w 1929 r. czwarte miejsce w produkcji światowej, 8,2%), w ostatnich latach zaczyna pewną rolę odgrywać uprawa bawełny na Małych Antylach.

W handlu zagranicznym Indyj Z. główną rolę odgrywają Stany Zjedn. A. P., jako główny odbiorca i dostawca towarów. Znaczniejszy przemysł rozwinął się tylko na Kubie; zawisły jest od przemysłu Stanów Zjedn. A. P.

Komunikacji służyły dawniej niemal wyłącznie drogi morskie, komunikacja lądowa miała pewne znaczenie tylko na wielkich wyspach. Budowę dróg lądowych na większą skalę rozpoczęto dopiero w ostatnich kilku dziesiątkach lat (sieć kolejowa ma obecnie około 7.600 km).

Politycznie dzielą się Indje Z. na trzy republiki: Kuba (114.524 km², [1929] 3,594.000 mieszk., gęstość zaludnienia 31 osób na 1 km²), Haiti (28.676 km², [1927] 2,991.000 mieszk., 57 osób na 1 km²), San Domingo (48.577 km², [1927] 1,022.000 mieszk., 21 osób na 1 km²) i kolonje: angielskie, Stanów Zjedn. A. P., Francji i Holandji.

Angielskie kolonje obejmują: Jamajkę z wyspami Cayman, Bahama, Caicos, Turks, angielskie Wyspy Dziewicze, St. Christopher, Anguilla, Barbados, Antigua, Barbuda, Rodonda, Nevis, Montserrat, Dominica, St. Lucia, St. Vincent, Grenada, Grenadiny, Tobago i Trynidad, oraz wiele wysp mniejszych, po części niezamieszkałych. Obszar ich wynosi 33.076 km², zaludnienie (1927) 1,896.000 mieszk. (58 na 1 km²).

Kolonje Stanów Zjedn. A. P.: wyspa Porto Rico i Wyspy Dziewicze Stanów Zjedn. A. P. Obszar ich wynosi 9.253 km², zaludnienie (1926) 1.438.000 mieszk. (157 na 1 km²).

Kolonje francuskie: płn. część wyspy St. Martin, St. Barthélemy, Gwadelupa, La Désirade, Les Saintes, Marie-Galante i Martynika. Obszar 2.767 km², zaludnienie (1926) 471.000 mieszk., (170 na 1 km²).

Kolonje holenderskie: płd. część wyspy St. Martin, St. Eustatius, Saba, Buenayre, Curaçao i Aruba, ogółem 1.130 km², (1929) 66.000 mieszk. (58 na 1 km²).

***Indoiranistyka,** nauka, badająca w szczególności wspólne dzieje kulturalne Indusów i Irańczyków, Indoirańczyków; w szerszem ujęciu badająca wzajemne ich stosunki językowe, historyczne i kulturalne od czasów Wedy i Awesty aż do średniowiecza.

Indololanina, ob. Tryptofan.

***Indoneska sztuka** (por. tabl.), nazwa, pod którą się rozumie sztukę Jawy i wyspy Bali, przedewszystkiem zaś starszą sztukę tych krajów, która pozostawała pod silnym wpływem sztuki Indyj Przedgangesowych. Jawa, Sumatra i Bali były kolonizowane już w pierwszych wiekach po Chr.; według świadectwa chińskiego pielgrzyma Fa-Hsien, który w 414 po Chr. odwiedził Jawę i Sumatrę, hinduizm znajdował się tam już wtedy w pełnym rozkwicie, podczas gdy buddaizm był mało znany. Napis sanskrycki, znaleziony na Borneo, świadczy, że około 400 po Chr. znajdowało się tam państwo o kulturze bramińskiej. Napisy skalne w zach. Jawie z poł. V wieku, mówią o królu Purnawarman, a ich znaki pisarskie pokrywają się z płd.-indyjskim alfabetem Grantha. Zgodność pisma, końcówka imienia królewskiego „warman" i zastosowanie używanej tylko w południowych Indjach ery Shaka w datowaniu, przemawiają za tem, że Jawa i Sumatra kulturalne wpływy odbierały z Indyj południowych. Natomiast forma pisma buddyjskiego napisów sanskryckich z wieku VIII, wskazywałaby na Indje północne.

Jawa.

Architektura. Jako najstarsze zabytki jawajskiej architektury zachowało się na płaskowyżu Dieng (2.000 m wys.) w Jawie centralnej osiem świątyń z VII lub początku VIII w. Z nich Arjuna, Shrikandi, Puntadewa, Sembhadra, Seman (skarbiec tej grupy) i Pathokachu należą do jednego typu architektonicznego. Cechuje go: cella w formie skrzyni, stojąca na wysokim bogato profilowanym cokole, przedsionek o pełnych murach, brak pilastrów i kolumn, oraz dach, powtarzający formę celli. Do przedsionka prowadzą w górę schody; pozostałe trzy ściany rozczłonkowane są pilastrami i środkową niszą. Nad bramą widnieje górna połowa potwornej czaszki (kala) z grzywą, przechodzącą w ornament roślinny. Ta dekoracja jest charakterystyczna dla wszystkich budowli jawajskich, szczególnie gdy na dolnych końcach drzwi znajduje się jeszcze para fantastycznych głów zwierzęcych (makara). Ostatnia świątynia, chandi (jawajska nazwa dla świątyni) Bhima posiada

1

2

3

4

5

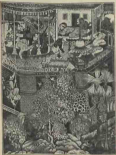

6

1. Wielbienie Wisznu. Zach. Himalaje, począt. XVIII w. (Mus. f. Völkerk., Monachjum).
2. Portret Kheirata Khana; XVII w. (Staatliche Kunstbibliothek, Berlin).
3. Kriszna i Radha; Khangra; z poł. XVIII w. (Mus. f. Völkerk., Monachjum).
4. Portret emira Afganistanu; XVIII w. (Staatl. Kunstbibliothek, Berlin).
5. Cesarz Jehangir wraz ze swym dworem; XVII w. (Museum of fine Arts, Boston).
6. Scena z opowieści o Hamzie; 2. poł. XVI w. (Österreich. Mus., Wiedeń).

Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka w SŁUPSKU

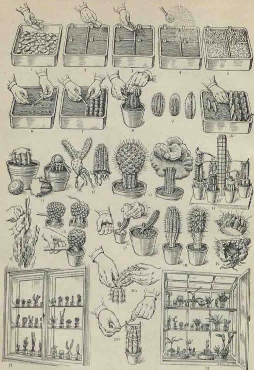

Wysiewanie: 1) Skrzynka do wysiewania napełniona skorupkami, służącemi do odciągania wody. 2) Wysiew. 3) Napełnianie skrzynki piaskiem. 4) Skrapianie skrzynki. 5) Skrzynka z wykiełkowanemi siewkami. 6) Pikowanie siewek. 7) Przesadzanie. — Sadzonkowanie. 8) Wycinanie sadzonek. 9) Trzy sadzonki. 10) Osuszone sadzonki sadzone w skrzynce. 12) Zakorzenione sadzonki. — Uszlachetnianie: 11) Szczepienie rozmaitych kaktusów. 13) Szczepione kaktusy. 14) Aparat używany do szczepienia kaktusów; ma za zadanie umocnić zlepienie zraza i podkładki przez ucisk mechaniczny. — Hodowla: 15) Przywiązywanie kaktusów liściowych. 16) Skrapianie fałszywe (u góry) i racjonalne (u dołu). — Leczenie chorych kaktusów: 17) Przesadzanie kaktusów o chorych korzeniach w mniejsze wazoniki. 18) Odmładzanie zwapniałych kaktusów. 19) Odmładzanie zgniłych kaktusów. 20 a) i 20 b) Odmładzanie uszkodzonych słupowych kaktusów. — Stanowisko: 21) Ustawiania na oknie. 22) Specjalnie skonstruowane okno do hodowli kaktusów.

dach piramidowy, którego piętra ozdobione są „okienkami słońca", zawierającemi głowy i symbole religijne. Ten typ dachu i jego ozdoby odpowiada budowlom wieżowym (Sikara) płn. Indyj. Architektura płaskowyżu Dieng ma dużo wspólnych cech z budownictwem Indyj Przed- i Zagangesowych, lecz trudno nawiązać jej pochodzenie do jakiejś określonej okolicy Indyj.

Klasyczny rozkwit osiąga budownictwo na Jawie centralnej pod panowaniem dynastji S h a i l e n d r a, która władała na Sumatrze, Jawie i na południu półwyspu Malajskiego około 760 p. Chr. Królowie z tej dynastji gorliwie popierali buddaizm Mahayany i od nich datuje się rozwój architektury buddyjskiej. Jedynym datowanym zabytkiem tej epoki jest chandi Kalasan, zbudowana 778 p. Chr., połączona z kilkopiętrowym klasztorem (Vihara) Sari (778—779). Kalasan przedstawia odmianę typu rozpowszechnionego na płaskowyżu Dieng; występujące środkowe nisze zamieniły się tu na kaplice, do których prowadzą osobne schody. Dalszy rozwój starego typu widzimy w świątyni Mendut i Pawon w Kedu, które stoją na silnie profilowanych platformach. Dzięki odrębnym proporcjom, budowle te cechuje zrównoważenie i pełnia spokoju. Najważniejszym i największym zabytkiem okresu Shailendra i wogóle Jawy jest Borobudur na płaszczyźnie Kedu. Wzgórek o schodowatym spadku otoczony murami posiada na niższej platformie sześć kwadratowych teras, z podwójnie występującemi częściami środkowemi, a powyżej wznoszą się trzy terasy okrągłe; całość zakończona jest u góry wielką, szpiczastą stupą. Długość boku najniższej terasy wynosi ok. 150 m. Kwadratowe terasy ozdobione są minjaturowemi chandi, w których otwartych cellach siedzą wielkie figury Buddy; na okrągłych terasach wznoszą się po 32, 24 i 18 dzwonowatych stup, w których również znajdują się posągi Buddy, tak że całość zawiera 504 takich figur. Wejście jest od strony wschodniej, potem zwraca się według buddyjskiego przepisu na lewo, gdzie na ścianach teras widnieje 120 podwójnych reljefów z życia Buddy, od dzieciństwa aż do jego publicznego wystąpienia. Prócz tego, na pozostałych czworokątnych terasach znajdują się reljefy, ilustrujące poprzednie egzystencje Buddy, według Jakatamali. Razem płaskorzeźb tych jest 1300. Niezwykle silny jest kontrast między bogato dekorowanemi terasami prostokątnemi, a zupełnie gładkiemi okrągłemi. — Około 860 po Chr. Shailendrowie zostali wygnani przez tubylczych książąt, zwolenników religji hinduskiej, którzy zdobyli Jawę środkową. Za ich panowania powstała monumentalna świątynia w Loro Jongrang, koło Prambanan. Świątynia ta obejmowała cały kompleks budowli: trzy świątynie główne i pięć pobocznych, z których każda otoczona była czterema rzędami mniejszych chandi, tak że ogółem było 232 budowli. Większa świątynia poświęcona Sziwie stoi na stromej piramidzie, z główną cellą i bocznemi kaplicami. Wewnętrzna strona balustrady, obiegającej drugą od góry terasę, jest pokryta reljefami, których tematem jest jawajska wersja podania o Ramie. Nowi władcy nie wnieśli żadnej zmiany stylu, tak że artystyczna kultura Jawy środkowej, kończąca się około 915 p. Chr., przedstawia dosyć jednolitą całość. Rozplanowanie głównych i pobocznych budowli, tworzących jeden kompleks, jest śmiałe i szerokie, lecz ściśle sharmonizowane w proporcjach, a bogata dekoracja łączy się jednolicie z architekturą, którą zdobi.

Od 915 po Chr. punkt ciężkości kulturalnego i politycznego rozwoju przenosi się na wschód Jawy, gdzie po królestwie Kediri w 1222 następuje królestwo Singhasari, a od 1294 do 1478 państwo Madjapahit. Sztuka Jawy wschodniej kontynuuje zrazu tradycje środkowojawajskie bez widocznego przełomu, lecz z XI i XII w. nie zachowały się niemal żadne zabytki. Dopiero z okresu Singhasari posiadamy kilka budowli. Zasadniczą różnicę z architekturą środkowojawajską stanowi brak jednolitego planu całości; budowle świątynne przedstawiają się raczej jako nagromadzenie szeregu budynków, niepowiązanych wspólnym planem, a bujna dekoracja zagłusza i zaciera czystość i przejrzystość architektonicznej konstrukcji. Z XIII w. pochodzi świątynia Sziwy Kival z piramidowym dachem, chandi Jago, zbudowana w 1268 i buddyjsko-sziwaistyczna chandi Jawi, świadcząca o zlaniu się tych dwóch religij, początkowo tak bardzo rozbieżnych. W okresie Madjapahit powstała chandi Jabung, jedyna okrągła świątynia Jawy i Panataran, składająca się z świątyni głównej i szeregu pobocznych budynków. O całym kompleksie tych budowli znajdujemy wzmianki już w 1197, ale świątynia główna zbudowana została dopiero w 1319—47; pozostały z niej tylko trzy terasy. Chandi Panataran znana była dzięki wspaniałym reljefom, zdobiącym terasy, ilustrującym legendy o Ramie i Krisznie. Dalej wymienić należy chandi Surawana, istniejącą już w 1361.

Począwszy od 1400 islam zaczyna przenikać z miast nadbrzeżnych w głąb kraju i w 1526 naporowi jego ustąpić musiał ostatni książę hinduski. Typ architektury jawajsko-islamskiej nie wykształcił się jednak. Jedyny ważniejszy zabytek tego okresu, minaret Kundus, jest właściwie chandi, pozbawioną dekoracji figuralnej. Gdy po krótkiem panowaniu portugalskiem, z końcem XVII w. Holendrzy opanowali Jawę, architektura zaczęła szybko upadać. W ostatnich czasach zaczęto z powodzeniem nawiązywać do tradycyj indojawajskich, domy zaś chłopów zachowały do dziś dnia typ architektoniczny indoneski, znany z reljefów VIII i IX w.

P l a s t y k a. Plastyka dekoracyjna płaskowyżu Dieng, szczególnie głowy w chandi Bihma, wykazują niezwykle silne i jędrne ujęcie formalne. Trójgłowy Brahma z Wasanaba (muzeum w Batawji), wykazuje — obok silnie zaakcentowanego jawajskiego typu twarzy — wyraźne cechy plastyki Indyj Przedgangesowych z okresu Gupta. W okresie Shailendra kompozycja staje się mniej zwarta, postacie smuklejsze i lekko przegięte w biodrach, formy nabierają miękkości i dojrzałości. Wysokie postaci z płaskorzeźb buddyjskiej świątyni Kalasan i klasztoru Sari wykazują pokrewieństwo z posągami Wiszny i Bharata Guru hinduskiego chandi Banon i z najstarszemi reljefami w Bo-

robudur. Jeszcze w ciągu budowania Borobudur zmienia się ideał piękności, figury ludzkie stają się mniejsze i tęższe, przedstawienia figuralne zyskują na intensywności wyrazu i ożywiają się. W plastyce Jawy ok. 800 po Chr. piękno i siła ciała ludzkiego zostały odczute i oddane w sposób nigdy i nigdzie poza tem w sztuce azjatyckiej niespotykany. Reljefy w Borobudur, wraz z posągami Buddy i dwoma posągami Bodhisattvy w świątyniach Mendut i Plaosan i z posągiem Sziwy w świątyni Loro Jongrang mogą być uważane za szczytowy punkt rozwoju plastyki wszelkich czasów i narodów. Płaskorzeźby w Loro Jongrang są dalszym etapem rozwoju plastyki z Borobudur; figury występują — ożywione swobodnym ruchem — na tle, wypełnionem architekturą i roślinnością. Powstaje w nich niespokojna alternacja świateł i cieni. — Najstarszemi przykładami wschodniojawajskiej plastyki są płaskorzeźby z Jala Tunda, pochodzące z 997 po Chr. Pochodzenie tych ożywionych reljefów od płaskorzeźb z Prambanan jest niezaprzeczalne, jednak znać w nich przewagę rodzimego elementu indoneskiego, wątłe ciała z cienkiemi ramionami zwiastują już ideał piękności daleki od naturalizmu, który wyraził się później w figurach Wajang. W plastyce reljefowej cel ten został osiągnięty w płaskorzeźbach świątyni Panataran (1319—47), gdzie jasne, groteskowo zdeformowane sylwety umieszczone są na neutralnem, ciemnem tle; jest to zwrot wykształconej i dojrzałej sztuki do prymitywno-ludowego poziomu konturowego, sylwetowego ujęcia. Dojrzały styl środkowojawajski utrzymuje się długo w Jawie wschodniej w plastyce krągłej; powód tego leży niewątpliwie w konserwatywnem trzymaniu się tradycji starej kultury przez koła dworskie. Przedstawianie zmarłych książąt w postaci opiekuńczego bóstwa o portretowem podobieństwie, staje się ogólnym zwyczajem. Tak np. sławny Wiszun z Belahan (ok. 1043), arcydzieło jawajskiego baroku, jest prawdopodobnie portretem króla Erlaga (1010—1042). Następne dwa wieki stanowią przerwę w rozwoju. Ganesha z Bara (1239), trzy buddyjskie boginie z chandi Jago (ok. 1268, muzeum w Batawji), oraz Prainaparamita (muzeum w Leodjum) wykazują obok podobnego ujęcia, coraz większy nacisk na szczegóły. Hari-Hara (zlanie się typu Wiszny i Sziwy) z Simping (1309) wykazuje formy nieco twardsze. Bodhisatva Manjushri (Völkerkundemuseum w Berlinie), pochodzący z r. 1343, wykazuje silne pokrewieństwo z Durgą z Singhasari (muzeum w Leodjum) przez rozbudzone nanowo odczucie organicznego, żywego ciała ludzkiego. Dwie figury kobiece (muz. w Batawji, 1413) stanowią, przez duży umiar w oddaniu szczegółów, wybitny kontrast z oficjalnemi posągami bogów, które stają się coraz sztywniejsze w ujęciu; plastyka przesiąka coraz bardziej indoneskiem poczuciem formy. — Materjałem używanym w rzeźbie jawajskiej jest niemal wyłącznie ciemno-szary, wulkaniczny trachit. — Obok plastyki monumentalnej rozwija się równolegle drobna rzeźba w bronzie i złocie, której zabytki należą do najpiękniejszych wytworów sztuki jawajskiej.

Z zabytków malarstwa nic się nie zachowało.

W przeciwieństwie do sztuki czystej, jawajski przemysł artystyczny utrzymał się do dnia dzisiejszego na wysokim poziomie, szczególnie w wyrobach metalowych i tekstylnych.

Bali.

Kolonizowana podobnie jak Jawa przez Indje Przedgangesowe, weszła w bliższy kontakt z Jawą dopiero w XII w. p. Chr. Wpływ tej ostatniej zaznaczył się silniej przez krótki czas w XVI w., kiedy ostatnie punkty oparcia indyjskich religij i wyrosłej z nich kultury, zostały wchłonięte przez islam. Bali posiada swoistą mieszaninę hinduizmu i buddyzmu, którą spotkać też można na Jawie. Najstarsze ruiny pochodzą z XI—XII w.; są to grobowce skalne królów w Tampaksiring. Wykazują one typ architektoniczny, leżący na pograniczu między środkowo- a wschodniojawajskim. Do chandi Panataran zbliża się świątynia Puray e Ganga z XIV—XV w. Późniejsze budowle kultowe, jak Sangit i Kesiman, składają się z luźnych grup budynków, połączonych opasującemi je murami, z południowoindyjskiemi bramami wieżowemi. Dla swych przedstawień figuralnych zapożyczyła plastyka na Bali wzorów od rzeźby okresu Madjapahit. Obok dosyć dojrzałej plastyki w drzewie, spotyka się prymitywne figury kamienne, podobne do barbarzyńskich posążków bożków wysp sąsiednich. Wśród wyrobów przemysłu artystycznego najwyżej stoją barwne tkaniny, techniką i ornamentem zbliżone do jawajskich.

***Indonezyjskie języki,** gałąź z pnia austronezyjskiego, dawniej nazywanego także malajsko-polinezyjskim.

***Industrjalizm** (łac.), wszystkie zjawiska gospodarcze, społeczne i kulturalne, występujące w związku z rozwojem kapitalistycznie zorganizowanego przemysłu: rozwój gospodarki kredytowej i rachunkowości; powstanie warstwy proletarjatu i kwestji robotniczej; racjonalizacja nietylko gospodarcza, ale i wszelkich dziedzin życia; powstanie wielkich miast; przewaga kultury miejskiej, zwłaszcza wielkomiejskiej, nad wiejską.

***Indygowiec,** ob. Indigofera.

***Indyjski ogólny kongres narodowy** zebrał się na Boże Narodzenie 1928 w Kalkucie. Obradom przewodniczyli Gandhi i Pandit Motilal Nehru. Nehru w swem sprawozdaniu zażądał nadania Indjom do końca 1929 ustroju dominjum, grożąc w przeciwnym razie odmówieniem podatków i bojkotem towarowym. Na Boże Narodzenie 1929 zebrał się kongres w Lahorze. Przewodniczył mu Jawaharlal Nehru. Kongres zaatakował ostro książąt indyjskich, poczynił robotnikom i chłopom obietnice w duchu komunistycznym i domagał się zupełnej niezawisłości Indyj. Środkiem do tego celu miał być bierny opór (non-cooperation). 25 maja 1930 zebrał się w Bombaju wydział kongresu i oświadczył się za bojkotem towarowym. Z końcem czerwca wicekról rozwiązał powyższy wydział jak i inne organizacje kongresu we

wszystkich prowincjach. Wobec konferencji londyńskiej zajął kongres zrazu odmowne stanowisko, ale zebranie kongresu w marcu 1931 było już skłonne do porozumienia.

***Indyjskie malarstwo** (por. tabl.). Najstarsze dotychczas znane malowidła indyjskie powstały prawdopodobnie na krótko przed narodzeniem Chrystusa i znajdowały się w podziemiach Jogimara, w górach Ramgarh w Orissa. Przedmioty są tam malowane przeważnie czerwono, obwiedzione czarnemi konturami na białem tle. Ujęcie jest bardzo prymitywne, a nagość głównych postaci pozwala przypuszczać, że są to malowidła Dżainistów. Najważniejsze zabytki staroindyjskiego malarstwa znajdują się w grotach Adżanta, które zostały wykute w skale i ozdobione malowidłami i płaskorzeźbami między I a VIII w. po Chr. Są one pochodzenia buddyjskiego. Najstarsze malowidła znajdują się w grotach 9 i 10 i pochodzą prawdopodobnie z dwóch pierwszych wieków po Chr. Według zrobionych z nich kopij, legendy były na nich traktowane podobnie jak w płaskorzeźbach z Santszi i Amaravati; w każdym razie nie można nie stwierdzić zgodności w schematach kompozycyjnych i w strojach. Malowidła w grotach 16 i 17 (ok. 500 po Chr.) i 19 (ok. 550) należą do okresu Gupta (320—8). Groty 1—5 i 25—26 zostały w dwóch następnych wiekach ozdobione freskami. Resztki fresków znaleziono również w niszach monumentalnych Buddów w Bamiyan (Afganistan, IV—V w. po Chr.); element indyjski łączy się w nich z formami irańskiemi, co niewątpliwie jest echem malarstwa sasanidzkiego. Szczątki fresków zachowały się także w świątyni podziemnej w Bagh (zachodnie Indje, VII w.), w Sigirya na Cejlonie (V w.) i w grotach Ellory (8—10).

W malowidłach tych rozróżnić możemy dwie odmienne techniki. Przy użyciu jednej z nich pokrywano ścianę mięszaniną cegły, piasku i nawozu, na to nakładano trzy cienkie warstwy białego stiuku, spojone klejem z wygotowanej skóry bawolej. Dopiero po wyschnięciu tego podkładu, malowano na nim. Oprócz tej techniki stosowano i inne (Adżanta), przy której kontury i barwy przedmiotów nakładano na jeszcze wilgotny podkład; oddanie plastycznych efektów i szczegóły wykańczano dopiero po wyschnięciu.

Styl malowideł z Adżanta jest bardzo niejednolity, co zrozumiałe jest wobec długiego okresu ich powstawania. Powszechne było oddawanie form według ich plastycznego kształtu, co wydobywano zapomocą ciemnych i jasnych barw, a nie zapomocą świateł i cieni. Poszczególne sceny buddyjskich legend przechodzą jedna w drugą bez wyraźnego odgraniczenia. Spotykamy tu tak charakterystyczne dla Indyj zjawisko stylu narracyjnego, w którym poszczególne epizody przedstawianej legendy umieszczano na tle jednej i tej samej inscenizacji, pomimo rozmaitych okresów czasu, w których te sceny się rozgrywały; stanowiły one ciągłość, podkreślaną przez powtarzanie się kilkakrotne tych samych osób. Znano już posługiwanie się skrótami oraz perspektywiczny efekt linij, biegnących wgłąb; pomimo to brak tu jeszcze przestrzennego związku i zależności poszczególnych elementów; jest to raczej zbiór pojedynczych obserwacyj. — Dalszym ciągiem stylu malarskiego z okresu Gupta są na północy minjatury bengalskich i nepalskich rękopisów na liściach palmowych z XI i XIII w. (Cambridge University Library, Museum of fine Arts, Boston). Znać w nich pewną skłonność do schematyzmu, formuła zastępuje obserwację natury. Zaczątki tego manieryzmu skonstatować już można na freskach w jaskiniach Ellory, w pełnym rozwoju występuje on we fragmentach w świątyni Wisznu w Madanpur, powstałych prawdopodobnie w 1130—65. Uderzająca jest zgodność stylistyczna z minjaturami współczesnemi, jak również nieco późniejszemi rękopisami dżainistycznemi (np. rękopis w bibljotece w Patan, 1237 po Chr.). W porównaniu do wcześniejszych zabytków, styl sprowadzony jest do bardzo prymitywnego poziomu: elementy obrazu, traktowane konturowo i płasko, nie usiłują nawet stworzyć wrażenia plastyczności i przestrzeni. Szczególny jest typ piękności w tych minjaturach: długi, spiczasty nos, podłużny wykrój powiek, wypukłe oczy i nieproporcjonalnie mały, zaokrąglony podbródek. Koloryt jest barwny, linja niejednokrotnie pełna swoistego uroku. Styl ten utrzymuje się z minimalnemi odchyleniami aż do XV w. (rękopis datowany 1404, British Museum; rękopis datowany 1428, India Office Library, London). Wywarł on później znaczny wpływ na malarstwo Radżputów.

Gdy z początkiem XVI w. płn. Indje zostały zdobyte przez Mogołów, zmieniło się również gruntownie artystyczne oblicze kraju. Dynastja Mogołów pochodzi od Mirana Szacha, trzeciego syna Timura, była więc spokrewniona z Timurydami, pod których panowaniem malarstwo minjaturowe wschod. Persji w XV w. doszło do największego rozkwitu. Książęta mogolscy byli mahometanami i wnieśli do Indyj kulturę irańską. Podobnie jak w Persji, sztuka stała wyłącznie na usługach władców. Wybitnie wykształcony i z malarstwem perskiem obeznany Baber wtargnął w 1504 poprzez Hindukusz do Afganistanu, lecz dopiero w 1526 został w Delhi obwołany cesarzem; nie wywarł on jednak decydującego wpływu na sztukę. Syn jego i następca Humayun (1530—56) utracił państwo indyjskie i musiał się schronić na dwór Szacha Tahmaspa w Persji, gdzie poznał malarza Mir Sayyid Ali. U tego malarza zamówił w 1550 w Kabulu, gdzie stworzył sobie państwo z pomocą Persji, rękopis, ilustrujący przygody emira Hamzy, z minjaturami niezwykle dużego formatu. Dzieło to, ukończone w 25 lat później, zawierało 1.400 minjatur, wykonanych przez cały sztab malarzy (Wiedeń, Österr. Museum; Londyn, Victoria and Albert Museum). Kierownictwo tej pracy powierzono później perskiemu malarzowi Abd us-Samad z Sziras, który wykształcił szereg miejscowych malarzy indyjskich. Współpraca tych indyjskich artystów wniosła niebawem zasadnicze odrębności w porównaniu z ujęciem perskiem: plastyczność przedmiotów, głęboki koloryt i silny realizm.

Większość ilustracyj opowieści o Hamzie wykonana została dopiero za panowania Akbara

(1556—1605), który popierał malarstwo i w stolicy swej Fathpur Sikri (Indje płn.) zatrudniał wielu artystów perskiego, indyjskiego i środk.-azjatyckiego pochodzenia. Przeszło 75 nazwisk malarzy tej epoki znamy z ich podpisów; pomiędzy malarzami hinduskimi najsławniejsi byli Dasawanth i Basawan. Do arcydzieł z czasów panowania Akbara należą również ilustracje do Baber-nameh i Timur-nameh (historja Babera, Timura) w Brit. Museum, Razm-nameh w bibljotece Dżajpur (ukończ. 1588) i Agbar-nameh z początku XVIII w. (Londyn, Victoria and Albert Museum). Podobnie jak w mahometańskiej Persji, zakres działania obejmował głównie ilustrowanie dzieł historycznych i poezji; coraz więcej spotyka się scen z życia współczesnego i portretów.

Pod panowaniem Jehangira (1605—28), namiętnego zbieracza i mecenasa sztuki, malarstwo odgrywało jeszcze większą rolę niż za panowania jego ojca Akbara. W jego to służbie pozostawał sławny malarz Abul Hassan, syn Persa Aga Riza. Z innych artystów tego okresu wymienić należy: malarza zwierząt Mansura, Gowardhana, malarza życia dworskiego, oraz Mohammeda Nadira i Mohammeda Murada, którzy uprawiali rodzaj malarstwa jednobarwnego.

Portret występuje w tym czasie coraz częściej, podobnie jak w malarstwie tego okresu w Persji. Poszczególne portrety są często arcydziełami bezwzględnej wierności w przedstawianiu człowieka. Ulubione były sceny z cesarzem, siedzącym pośród dworzan, traktowanych portretowo. Głowy prawie zawsze przedstawiane były z profilu i stąd obrazy te nie wykazują jedności akcji. Za czasów Jehangira malarstwo europejskie zyskało duży wpływ na malarstwo mogolskie: kopjowano obrazy świętych, sztychy i minjatury portretowe z taką dokładnością, że niejednokrotnie trudno jest rozróżnić oryginał od kopji. Pojawienie się popierśnych portretów oraz chmur i innych zjawisk atmosferycznych, należy przypisać wpływom europejskim.

Za panowania Szachjehana (1628—58), tematy i styl pozostały naogół niezmienione. Jako nowość występują w tej epoce portrety i sceny rodzajowe, lekko naszkicowane na papierze i delikatnie podmalowane subtelnemi barwami. W okresie tym odznaczyli się Mir Hashim, Balchand i Bichitr, sławni portreciści.

Następca Szachjehana Aurangzeb (1658—1707) był fanatycznym muzułmaninem i wrogiem sztuki, toteż artyści opuszczali pomału dwór mogolski, chroniąc się na dwory książąt tubylczych (Radżputów). Malarstwo wkracza w nowe stadjum. Nazwa malarstwa radżpuckiego obejmuje malarstwo w Radżputanie (między Indusem, Satledż i Czambal) i w Bandelkhand (na północ od Gangesu), oraz na północ od Pendżabu, w państewkach himalajskich. Pierwsza grupa nosi też nazwę Rajasthani, druga Pahari. Grupa Pahari składa się z dwóch poddziałów: szkoła z Dżammu, obejmująca państewka na zachód od rzeki Satledż i szkoła z Kangra, obejmująca państewka na wschód. Z końcem XVIII w. oddzieliło się od szkoły Kangra malarstwo Sikhów. Także i w tych państwach malarstwo było zależne od dworu. Jako władcy tubylczy tkwili Radżputowie w tych samych tradycjach kulturalnych, co ich naród, toteż malarstwo ma tu charakter ludowy, rodzimy, przeszczepiony z ludu na dwór, a nie narzucone z zewnątrz, jak malarstwo Mogołów. Tem się tłumaczy wyraźna różnica, odróżniająca malarstwo Radżputów od sztuki mogolskiej; tematem są niemal wyłącznie epizody z indyjskiej mitologji, głównie z legendy o Krisznie i epizody z epopei Ramayana i Mahabharata. Styl w najstarszych zabytkach (XVI w.) jest dziki i pełen pierwotnej, żywiołowej siły. Trudno dopatrzyć się tu genetycznej łączności ze sztuką średniowieczną, z jej manieryzmem, wytwornością form i barwnym kolorytem, które widzimy w rękopisach dżajnistów i w świeckich dziełach z Gudżeratu z XV w.: prowadzenie linji jest tu kanciaste, barwy jaskrawe, przedmioty traktowane płaszczyznowo, bez uwzględnienia ich trójwymiarowości oraz kompozycji perspektywicznej. Postaci ludzkie robią wrażenie marjonetek o sztywnych, kanciastych ruchach. Najstarsze zabytki tego malarstwa pochodzą z XVI w. (Kalkutta, Zbiory Ghose, Boston, Museum of Fine Arts). W dziełach z XVII w. kontury stają się krąglejsze, koloryt pod wpływem malarstwa mogolskiego nabiera łagodniejszych tonów, z drugiej jednak strony utrzymują się pewne prymitywizmy, jak przedstawianie twarzy z profilu przy równoczesnem frontalnem ustawieniu postaci. W XVII w. pojawiają się też portrety, zapewne z inicjatywy dworu mogolskiego, mimo że nie da się w nich skonstatować stylistycznych zależności od mogolskiego malarstwa. Zależności te występują dopiero w XVIII w. w portretach książąt otoczonych dworzanami, w rodzaju portretowych kompozycyj Durbar (np. Radża Govardhan Gulera z 1743). W okresie tym wpływ malarstwa mogolskiego na Radżputów osiąga swój punkt szczytowy: rozpowszechnia się subtelny i delikatny koloryt, operujący przeważnie półtonami, do tego stopnia, że malowidła te robią nieraz wrażenie kolorowanych rysunków; urok ich polega głównie na subtelnej płynności linji. Zjawiska atmosferyczne i świetlne (burza w nocy, zachód słońca, noc księżycowa i t. d.), w mogolskiem malarstwie znane jeszcze w wieku poprzednim, przedostają się zwolna do malarstwa radżpuckiego. Portret (we właściwem tego słowa znaczeniu, już nietylko zbiorowy), staje się również znanym i ulubionym tematem.

Z drugiej strony, widoczny zaczyna być wpływ elementów indyjskich, rodzimych, na starzejącą się sztukę mogolską: postaci ludzkie nabierają sztywności i kanciastości w ruchach, architektura zaczyna być traktowana bardziej konturowo, wyraźnym staje się nawrót do prymitywności. Ujęcie profilowe twarzy wyparło jeszcze w XVII w. sposób przedstawiania osób w trzech czwartych, przejęty z malarstwa perskiego. Polityczny i finansowy upadek Mogołów i jednoczesny rozkwit władzy tubylczych książąt, przypieszyły rychło proces wyrównawczy. Wzajemne przenikanie wpływów stało się tak

intensywne, że w niektórych dziełach XVIII w. trudno rozstrzygnąć, czy ma się do czynienia z zabytkiem mogolskim, czy też radżpuckim.

W i e k XIX przynosi na całej linji skrajny schematyzm, pełen suchych i bezsensownych formuł; odbija się to najbardziej na postaci ludzkiej, a w szczególności kobiecej. Jedyną okolicą, która w tej epoce upadku produkowała jeszcze dzieła malarskie o niewątpliwej wartości artystycznej, jest Kangra (na wschód od Lakhnau); dziś jeszcze są tam artyści, którzy trzymają się konserwatywnie starych tradycyj lokalnych z najlepszych okresów. — Naogół w s p ó ł c z e s n e m a l a r s t w o indyjskie jest eklektyczną mieszaniną form staroindyjskich, europejskich i wschodnio-azjatyckich.

Wobec malarstwa minjaturowego, malarstwo ścienne grało w sztuce mogolskiej bardzo znikomą rolę i pozostawało pod wpływami europejskiemi, co odbiło się na niem w sposób niekorzystny. W państewkach Radżputów tematy i styl malowideł ściennych pokrywają się w zupełności z tematami i stylem malarstwa minjaturowego.

***Indykanurja** (greck.), wydzielanie indykanu z moczem, zachodzi przy odbywaniu się procesów gnilnych w jelitach, jest objawem o pewnej wartości rozpoznawczej w razie podejrzeń na zwężenie jelita.

***Indywidualizacja nauczania,** ob. Nauczanie (uzup.).

***Indywidualności karta** zawiera szczegółową charakterystykę jednostki. Bywa stosowana w szkołach. Obejmuje ogół ważniejszych obserwacyj nad uczniem dokonanych przez nauczyciela i lekarza. Istnieją różne wzory k. i. Naogół posiada k. i. taki układ, który ma zebrać dane dotyczące: a) ś r o d o w i s k a d o m o w e g o d z i e c k a, t. j. warunków higjenicznych, gospodarczych, kulturalnych, b) r o z w o j u f i z y c z n e g o u c z n i a, a więc jego ogólnego wyglądu, jego wagi, wzrostu, siły mięśniowej, stanu zdrowotnego, sprawności zmysłów, zdolności do pracy, c) r o z w o j u s p o ł e c z n e g o i m o r a l n e g o przez opis jego stosunku do rodziców, rodzeństwa, kolegów, podatności na wpływy, stosunku do pracy, d) r o z w o j u u m y s ł o w e g o i p o s t ę p ó w w n a u c e, a więc inteligencji, poszczególnych wyższych funkcyj umysłowych, stopnia opanowania mowy, zainteresowań, uzdolnień specjalnych. I. k. ma na celu dokładne studjum i zdobycie materjału, dającego możliwości prognostyczne. Por. Psychografja, uzup.

***Inegöl,** miasto w Azji Mniejszej (Turcja), na płd.-wsch. od Brussy, 11.758 mieszk., jedwabnictwo, wyrób dywanów.

***Inezyt,** minerał, wodny krzemian manganu i wapnia o składzie $2(Mn, Ca)SiO_3 . H_2O$, tworzący trójskośne kryształy lub występujący najczęściej w skupieniach włóknistych lub promienistych barwy różowej do czerwonej z wyraźnym pleochroizmem. Tw. 6, c. wł. 3,0. Znany z Nanzenbach pod Dillenburgiem.

***Infravalangien,** w geologji najniższa część kredowego piętra valangien. Por. Kredowa formacja.

***Inguszów obszar autonomiczny,** w rosyjskiej Kaukazji Płn., 3.218 km², 75.149 mieszk.; 93,1% ludności stanowią Inguszowie (ob.). Siedzibą władz jest Władykaukaz (nie należący do Obszaru I.).

***Inicjacja,** nazwa praktykowanego u wielu ludów pierwotnych obrzezania, łączącego się zwykle z czarodziejskiemi ceremonjami w czasie uznania dojrzałości płciowej chłopców i dziewcząt. W znaczeniu obszerniejszem obejmuje i. to wszystko, co łączy się z uznaniem dojrzałości płciowej.

***Inoceramowe warstwy,** górno-kredowe warstwy karpackie, zawierające odłamki inoceramów, występują na bardzo znacznym obszarze Karpat. W dawniejszej literaturze znane pod nazwą warstw ropianieckich.

***Inserat,** ob. Ogłoszenie.

***Instrumentum parallacticum,** ob. Triquetrum.

***Instytut Bałtycki,** ob. Bałtycki Instytut (uzup.).

***Instytut Centralny Wychowania Fizycznego** na Bielanach pod Warszawą, powstał po zespoleniu dawnego Państw. Inst. Wych. Fiz. w Warszawie i Centralnej Wojskowej Szkoły Gimnastyki i Sportów w Poznaniu w r. 1929/30. Obejmuje on obszar 67 ha, kompleks budynków, wyposażony w 4 laboratorja naukowe, 3 sale gimnastyczne, salę szermierki, boksu, ogromną krytą halę do ćwiczeń lekkoatletycznych i gier sport., krytą pływalnię, szereg boisk, przystań wioślarską, wreszcie pomieszczenia dla studentów i studentek. Urządzenia te stanowią ostatni wyraz zdobyczy technicznych na tem polu i są jedne z najlepszych w Europie. Kurs w C. I. W. F. trwa 2 lata. Istnieją oddziały męski, żeński i wojskowy.

***Instytut Królewski Centralny Gimnastyczny w Sztokholmie,** jeden z najstarszych państwowych zakładów kształcenia wychowawców fizycznych dla szkół i armij w Europie, założony przez twórcę gimnastyki szwedzkiej, P. H. Linga w r. 1813. Organizacja I. była przez długi czas wzorem dla tego rodzaju szkół w Europie. Studja trwały 3 lata i obejmowały gimnastykę wychowawczą, wojskową i leczniczą. Dwuletnie studja dawały prawo nauczania w szkołach.

Insulina, nietylko zastępuje w chorobie cukrowej funkcje schorzałej trzustki, a mianowicie zdolność pożytkowania cukru wprowadzonego z pożywieniem, lecz obniża również chorobliwie wysoki poziom cukru we krwi do normy, co ma wielkie znaczenie przy zwalczaniu groźnych często dla życia objawów. Wstrzykiwania podskórne wystarczają prawie zawsze; tylko w przypadkach zaniedbanych (śpiączka) stosuje się wstrzykiwania dożylne. W nowszych czasach stosuje się i. także w chorobie Basedowa, przy chorobliwem wychudnięciu i przy ciężkich schorzeniach wątroby, z doskonałemi wynikami.

Inteligencja. Zagadnienie i. zajmuje wiele miejsca w nowszej psychologji, zarówno ze względów teoretycznych, jak i praktycznych, głównie w związku z rozwojem psychologji stosowanej (ob. Psychologja [uzup.] oraz Inteligencji badanie [uzup.]). W szeregu określeń i. spotyka się znaczne różnice. Ebbinghaus określił ją jako zdolność kombinowania. Anschütz

widzi jej istotę w zdolności wykrywania i stwarzania stosunków. Podobnie i Höper, dla którego ponadto „zdolność ta kieruje wymaganiami rzeczowemi życia". Dla Claparède'a jest i. „zdolnością rozwiązywania przez myślenie nowych zagadnień, jest narzędziem przystosowywania się, które wchodzi w grę wtedy, gdy zawiodą inne środki przystosowywania się, jak instynkt i przyzwyczajenie". Definicja ta i poprzednia wprowadza czynnik teleologiczny do pojęcia i. i zbliżona jest do określenia, które podaje Stern: „Inteligencja jest ogólną zdolnością jednostki świadomego nastawiania swego myślenia na nowe wymagania; jest ona ogólną zdolnością duchową przystosowywania się do nowych zadań i warunków życia". W określeniu i. sporne jest pytanie, czy jest to jednolita, ogólna zdolność, czy też zbiorowa nazwa szeregu odrębnych czynności. I tak podług Ziehena „uzdolnienie intelektualne rozpada się na liczne zawiązki, pomiędzy któremi zachodzą powikłane zależności. Jakaś ogólna zdolność umysłowa, czyli inteligencja, nie istnieje wcale". Spearman jednak, posiłkując się metodą korelacji (ob. Korelacja oraz Korelacji współczynnik [uzup.]), stwierdził istnienie jednego „centralnego czynnika" w szeregu różnorodnych czynności psychicznych, które można eksperymentalnie ocenić. Czynnik ten określa Spearman jako ogólną „funkcję plastyczną ośrodkowego systemu nerwowego".

I. (zwłaszcza podług tych nowszych określeń) różni się od t a l e n t u cechą ogólności. Talent jest skierowany ku określonej dziedzinie (muzyka, matematyka, języki i t. d.), jest sprawnością materjalną, i. jest sprawnością f o r m a l n ą. I. różni się od pamięci cechą n o w o ś c i, na którą nastawiona jest aktywność inteligentna, czyli pamięć jest konserwatywna, i. zaś progresywna.

Należy wyróżnić warunki w e w n ę t r z n e i z e w n ę t r z n e i. I. jest dyspozycją wrodzoną (Stern), ale tylko jako z a w i ą z e k, który nie jest odrazu wyznaczony, który ulega zmianom w procesie rozwojowym. Zawiązek, a obok niego wiek stanowią wewnętrzne warunki i. Badania nad zawiązkiem i. wykazują wpływ d z i e d z i c z n o ś c i, aczkolwiek granice tego wpływu nie zostały jeszcze określone. Niepewna jest jednak zależność między zawiązkiem i. a p ł c i ą. Dawniej uważano i. kobiet za niższą od i. mężczyzn (Möbius), obecnie należy raczej przyjąć o d m i e n n o ś ć i., która zresztą tkwi nie w czynnikach intelektualnych, lecz w uczuciach i woli. Z tem zgadza się, stwierdzona przez Lipmanna, większa skłonność kobiet do odtwórczej czynności umysłowej (np. uczenie się); badania nad i. reaktywną (ob. niżej) nie dały dotychczas określonych i pewnych różnic związanych z płcią. — Drugi wewnętrzny czynnik i., wiek, wyznacza kolejne fazy rozwoju i. (Ob. Inteligencji badanie [uzup.]). — Czynniki zewnętrzne i. stanowią wpływy: s z k o ł y i ś r o d o w i s k a. Zakres i rodzaj nauczania szkolnego ma duży wpływ na i., która im wiele zawdzięcza, ale już jako gotowa właściwość, jako sprawność. Szkoła działa silnie ze strony materjalnej, w szkole rozwija się i. r e a k t y w n ą; i. s a m o r z u t n ą (ob. niżej) trudniej jest określić w warunkach szkolnych. — Stern uważa wpływy środowiska za wybitniejsze w procesie rozwoju i.: „Pozycja społeczna rodziców i atmosfera duchowa domu, przyjaźń i towarzystwo, lektura i podróże, podniety i rozrywki wielkiego miasta, proste i wzniosłe obrazy natury, kinematograf i teatr, życie ulicy i wypadki polityczne — wszystko to bierze udział w kształtowaniu jednostki i jej oblicza duchowego".

Obserwacja inteligentnego zachowania się pozwala wyróżnić różne r o d z a j e i t y p y i. Ze względu jak i. opracowuje swój materjał dzielimy ją na a n a l i t y c z n ą i s y n t e t y c z n ą, zależnie od tego, czy w procesie inteligentnego postępowania lub myślenia spotykamy przewagę analizy lub syntezy. Zależnie od rodzaju bodźców, aktualnych i konkretnych albo możliwych i przyszłych, które są podstawą postępowania, mówimy o r e a k t y w n e j (wymagającej stale podniety zewnętrznej) i s a m o r z u t n e j (zdolnej do inicjatywy). Ponadto spotykamy wybitną różnicę między i. t e o r e t y c z n ą a p r a k t y c z n ą. Pierwsza wyraża się w zdolności opanowywania zjawisk językowo-logicznych, w zdolności do abstrakcji, do oderwania się od chwili bieżącej; stosunek i. teoretycznej do konkretnych spraw, do życia codziennego, jest pośredni. Natomiast i. praktyczna jest i. życia codziennego i jest całkowicie nastawiona na postępowanie praktyczne. — Jeżeli określony rodzaj i. występuje stale u danego indywiduum, wzgl. ma wybitną przewagę nad innemi rodzajami, określa on również typ i., np. typ i. praktycznej, typ i. analitycznej i t. p. — Rodzaj i typ wyznaczają jakościowe, ale też i ilościowe różnice i., ale nie wszystkie rodzaje i. można z tego punktu widzenia porównywać. To też w ocenie stopnia i. posiłkujemy się oceną ogólnego poziomu i. w danej chwili, który zależy od wszystkich czynników, a poza tem jest funkcją wieku (Por. Inteligencji badanie [uzup.]).

L i t. J. W. Dawid: „Inteligencja, wola i zdolność do pracy" (wyd. III, 1927), W. Stern: „Inteligencja dzieci i młodzieży" (przekł. pol. 1927), E. Meumann: „Intelligenz und Wille" (wyd. IV, 1920), W. Stern: „Die differentielle Psychologie in ihren methodischen Grundlagen" (1911), Ed. Claparède: „La psychologie de l'intelligence" (Scientia, 1917), O. Lipmann: „Psychische Geschlechtsunterschiede" (1917), O. Lipmann u. A. Bogen: „Naive Physik. Theoretische und experimentelle Untersuchungen über die Fähigkeit zu intelligentem Handeln" (1923), C. Spearman: „The nature of Intelligence and the principles of Cognition" (1923).

***Inteligencji badanie** ma na celu stwierdzenie ogólnego poziomu inteligencji oraz poszczególnych funkcyj psychicznych i dyspozycyj, które mają znaczenie dla analizy inteligencji danej jednostki. B. i. stosowane jest dla celów selekcji szkolnej, w psychjatrji, w poradnictwie zawodowem. Stosowana jest metoda testów (ob. Testów metoda, uzup.). W rozwoju historycznym metod b. i. można zauważyć przejście od testów p o ś r e d n i c h, t. j. tych,

któremi badano poszczególne funkcje, jak pamięć, uwagę, wyobrażenia przestrzenne, kojarzenia, uczenie się, zręczność i t. d. do testów bezpośrednich, t. j. prób, w których ma się ujawnić inteligentna reakcja badanego, a z których jako pierwszą należy wymienić metodę badania zdolności do kombinowania Ebbinghausa (np. uzupełnianie luk w tekście). Dalej poszli Binet i Simon, dając zespół testów do b. i., opracowany dla różnych faz rozwojowych dziecka (od 4-go roku życia). Metoda Bineta-Simona dała możność stworzenia skali metrycznej do oceny inteligencji. Stosowana jest w przeróbce Bobertaga (w Niemczech) lub Termana (t. zw. Stanford-Revision). Oto serja testów Bobertaga: Dla dziecka trzyletniego: wskazanie ust, oczu, nosa; powtórzenie zdania sześciosylabowego; powtórzenie dwóch cyfr; oglądanie obrazków i wyliczanie przedmiotów; podanie swego nazwiska. Dla dziecka czteroletniego: podanie swej płci; nazwanie pokazanych przedmiotów; powtórzenie dwóch cyfr; porównanie dwóch linij; porównanie dwóch ciężarków. Dla dziecka ośmioletniego: porównanie dwu przedmiotów z pamięci; liczenie wspak od 20 do 0; nazwanie czterech barw głównych; podanie zasadniczej treści odczytanej notatki dziennikarskiej; trzy łatwe pytania rozumowe. Bardziej używana jest skala Termana, która daje możność badania do 18 roku życia. Są to następujące serje testów: Dla trzech lat: wskazać części ciała; wymienić nazwy otaczających przedmiotów; wyliczyć przedmioty na obrazku; podać swoją płeć; podać swoje nazwisko; powtórzyć zdanie z 6 do 7 zgłosek. Dla czterech lat: porównać linje pod względem długości; odróżnić formy; przeliczyć 4 pojedyncze przedmioty; przerysować kwadrat; powtórzyć 4 liczby. Dla pięciu lat: porównanie ciężarków; nazwać 4 barwy; porównać dwie twarze pod względem estetycznym; definicje; złożyć prostokąt z dwóch trójkątów; wykonanie trzech poleceń we wskazanym porządku. Dla sześciu lat: wskazanie prawej i lewej strony; znajdowanie braków na obrazkach; zliczenie 13-tu pięciogroszowych monet; nazwanie czterech różnych monet; powtórzenie zdania złożonego z 16 do 18 zgłosek; odróżnienie ranka od popołudnia. Dla siedmiu lat: podać liczbę palców; opis obrazka; powtórzenie pięciu liczb; zawiązanie węzła; wymienianie z pamięci różnic (np. między kamieniem a jajkiem); przerysowanie rombu. Dla ośmiu lat: test piłki a pola (badany rysuje w kole drogę, którą szedłby, szukając zaginionej piłki); liczenie wspak od 20 do 0; podanie podobieństw dwóch przedmiotów (np. żelazo i srebro); definicje wyższe od użytku; nazwanie sześciu różnych monet; pisanie pod dyktandem. Dla dziewięciu lat: podanie daty; ułożenie pięciu pudełek według ciężaru; wydanie reszty; powtórzenie czterech liczb wspak; ułożenie zdania z trzech wyrazów; dobieranie rymów. Dla dziesięciu lat: krytyka zdań niedorzecznych (np. „pewien maszynista mówił, że im więcej ma wagonów w swoim pociągu, tem prędzej może jechać"); odrysowanie z pamięci dwóch wzorów rysunkowych; podanie ośmiu wspomnień z przeczytanego opowiadania; wymienienie 60 słów w przeciągu trzech minut; powtórzenie 6 liczb; test słownika (znajomość 30 wyrazów ze 100 przeczytanych, które są odpowiednio dobrane). Dla dwunastu lat: test słownika (znajomość 40 wyrazów); definicje wyrazów abstrakcyjnych; test piłki i pola; układanie słów nieuporządkowanych w zdanie; interpretacja bajek; powtórzenie pięciu liczb wspak; podanie podobieństwa trzech przedmiotów (np. róża, kartofel, drzewo); interpretacja obrazków. Dla czternastu lat: test słownika (znajomość 50 wyrazów); test indukcji (badany ma odnaleźć, na podstawie kilku wypadków analogicznych, prawidło ogólne); podanie różnicy między prezydentem a królem; dokończenie opowiadania; rozumowanie arytmetyczne; powtórzenie siedmiu liczb. Dla szesnastu lat: słownik (znajomość 65 wyrazów); interpretacja bajek; różnica między wyrazami abstrakcyjnemi (np. ubóstwo i nędza); powtórzyć 6 liczb wspak; rozumienie praw fizycznych; powtórzenie zdania z 28 zgłosek. Dla ośmnastu lat i powyżej: test słownika (znajomość 75 wyrazów); powtórzenie ośmiu liczb; streszczenie rzeczy przeczytanej; powtórzenie siedmiu liczb wspak; test pomysłowości (np. ustne rozwiązanie zagadnienia zmierzenia 7 litrów tylko przy pomocy dwóch naczyń: trzylitrowego i pięciolitrowego); próba wyobraźni przestrzennej. — B. i. przy pomocy testów Termana odbywa się w następujący sposób: badanemu daje się pytania, zaczynając od serji niskiej (niższej od wyznaczonej dla wieku życia); za każdy test rozwiązany przyznaje się badanemu po 2 miesiące inteligencji dla serji do 10 lat, po 3 miesiące w serji dla 12 lat, po 4 — dla 14 lat, po 5 — dla 16, po 6 — dla 18; badania prowadzi się aż do serji możliwie wysokiej, przekraczającej serję wyznaczoną dla wieku życia; do uzyskanej z badania sumy miesięcy dodaje się wiek, od którego rozpoczęto badanie; liczba otrzymana oznacza wiek inteligencji. Aby uniknąć wieloznaczności różnicy między wiekiem inteligencji i wiekiem życia używa się ilorazu inteligencji, obliczanego podług wzoru:

$$\text{ilor. int.} = \frac{\text{wiek intel.}}{\text{wiek życia}} \times 100,$$

gdzie wiek inteligencji i wiek życia są wyrażone w miesiącach. Iloraz inteligencji daje możność porównywania inteligencji niezależnie od wieku i stworzenia skali. I tak ilor. int. 140— to (podług Termana) genjusz albo prawie genjusz, 120—140: bardzo wybitna int.; 110—120: wyższa int.; 90—110: normalna int.; 80—90: ociężałość umysłowa; 70—80: linja graniczna upośledzenia umysłowego; 50—70: debile; 20 — (25) — 50: imbecyle; do 20 — (25): idjoci.

Inną formę syntetyzowania badań stanowi metoda profilu psychologicznego, stworzona przez psychjatrę Rossolimo, w której stosuje się testy do badania dziesięciu różnych funkcyj psychicznych. W obrębie każdej grupy te-

stów dokonywa się oceny podług 10 stopni. Wyniki zapisuje się jako kolejne rzędne, a stąd powstaje krzywa — będąca „profilem". Metodę tę udoskonalił Claparède przez wprowadzenie percentyli (ob. uzup.). Do metod częściej stosowanych należy też metoda przyczyn i skutków polskiego pedagoga i psychologa J. W. Dawida; ob. Przyczyn i skutków metoda (uzup.).

Inny charakter mają badania praktycznej inteligencji (ob. Inteligencja, uzup.). Lipmann daje badanym kłódkę i 12 kluczy, z których tylko dwoma można ją otworzyć; sześć jest do nich podobnych, a pozostałe są zupełnie inne, — i poleca otworzyć kłódkę. Osoby nieinteligentne dokonują próby mechanicznie, próbując klucza za kluczem. W innych próbach inteligencji praktycznej daje się polecenia, wymagające pomysłowości, cierpliwości, wyboru rozmaitych możliwości postępowania. Por. Inteligencja, Testów metoda, Uzdolnień badanie (wszystko uzup.).

***Inteligencji iloraz,** ob. Inteligencji badanie (uzup.).

***Inteligencji wiek,** ob. Inteligencji badanie (uzup.).

***Intencjonalny,** we filozofji odnoszący się do jakiegoś przedmiotu; przedmiot intencjonalny, ten, na który skierowane jest wyobrażenie.

***Internista,** lekarz, specjalista chorób wewnętrznych (por. Lekarz).

1.

1. Rożki ćmy przekształcające się z samiczych w samcze. a) jeszcze prawie samicze, b) samcze.

***Interseksualizm,** stan pośredni między obiema płciami u zwierząt. Zwierzęta takie mogą być pod względem genetycznym samicami (interseksy samicze) i mieć wiele cech zewnętrznych zamienionych na samcze; może też być odwrotnie. Przy gynandromorfiźmie (ob. uzup.) cechy różnych płci są dobrze wykształcone i umiejscowione (np. przy gynandromorfiźmie bocznym), zaś przy i. cały organizm jest jakby równomiernie przesiąknięty cechami obu płci, a żadna z nich nie dominuje. I. może występować w różnym stopniu nasilenia, tworząc przejścia do płci męskiej i żeńskiej. Przy krzyżowaniu ras geograficznych pewnych ciem, powstają interseksy, tworzące wszystkie możliwe przejścia między samcem a samicą. Ich stopień i. uwydatnia się w różnym rozwoju grzebyków na czułkach; kształty tych zwierząt, barwa uwłosienia, budowa organów płciowych zbliża się do samców.

I. obserwowano u wioślarek (Daphnia, Simocephalus); występują tu zmiany w czułkach, skorupce i odnóżach, a narządy płciowe

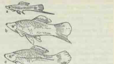

2.

2. Zmiana płci u mieczyka.
a) młody samiec, b) stara samica z zapoczątkowanemi zmianami, c) stara samica po dokonanej zmianie.

są obojnacze. Podobne wypadki zdarzają się u widłonogów, a nawet u raka rzecznego. Często spotyka się i. u much, wszy i nicieni. Sztucznie wywołać można i. przez skrzyżowanie ras i gatunków. Np. mieszańce

3.

3. Kura z koguciem upierzeniem.

motyli Biston pomonarius i B. hirtarius skrzyżowane z czystemi gatunkami dają interseksy. Występuje wtedy zewnętrznie gynandromorfizm, a narządy płciowe są interseksualne. Podobne zjawiska można wywołać działaniem niskich i wysokich temperatur na poczwarki motyli.

U zwierząt kręgowych zjawisko i. jest częste. U ryb, np. śledzi, wątłuszy, węgorzy, szczupaków i in. występują pośrednie gruczoły płciowe. Mieczyki (Xiphophorus helleri) mogą z samic zamieniać się z wiekiem na samce, zdolne nawet do zapładniania. U żab tłumaczymy i. tem, że osobniki rozwijają się z początku jako obojnaki, a później w pewnym kierunku, przyczem cechy płci odmiennej zostają. Ropuchy czasem z samców zamieniają się na samice.

U obu płci istnieje szczątkowy t. zw. organ Biddera; po wykastrowaniu samca organ ten może się rozwinąć w normalny jajnik. U ptaków objawia się i. koguciem upierzeniem kur, perlic, dropi, kaczek i in. Występuje to zwłaszcza na starość. Z temi zmianami odbywa się też zmiana instynktu. U ssaków i. znamy najlepiej u ludzi. Najsilniejsze stopnie charakteryzują się wykształceniem podwójnych narządów płciowych zewnętrznych (pseudohermaphroditismus masculinus completus). Najsłabsze wypadki nazywano dawniej pseudoherm. mascul. externus. W innych wypadkach

zewnętrzne cechy są męskie (p. m. internus). I. żeński jest bardzo rzadki (na 100 int. męskich 7 żeńskich). W wypadkach mniej typowych zewnętrzne organa płciowe stanowią coś pośredniego (p. femininus externus), a w wypadkach skrajnych wykształcone są też wewnętrzne drogi wyprowadzające męskie (p. f. completus). Czasem i. dotyczy tylko gruczołów (ovotestis). U zwierząt domowych spotyka się najczęściej i. samczy (koń, bydło, świnia, sarna, owca). I. samiczy znamy tylko z pojedynczych wypadków u oposum, królika i krowy.

Introligatorstwo. Ob. też Książka (t. 8) i Oprawa książki (uzup.).

***Introspekcyjna metoda,** w psychologji, polega na stosowaniu badań przy pomocy samoobserwacji (introspekcja).

***Introwertywny,** por. Ekstrawertywny (uzup.).

Iowa, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 2,470.939 mieszk. (17 na 1 km²). W rezerwatach indyjskich mieszkało 389 Indjan. 214.928 farm zajmowało 9,01 milj. ha pól uprawnych. Zwierzęta domowe w 1931 w 1.000 sztuk: konie 1.004, bydło 5.365, owce 1.109, świnie 10.543. Wartość produkcji górniczej (głównie węgiel) wynosiła w 1929 r. 35,95 milj. dolarów. Przedsiębiorstw przemysłowych było w tym roku 3.317, zatrudniały one 82.615 pracowników; wartość produkcji przemysłowej wynosiła 907,9 milj. dol. Sieć kolejowa składała się w 1929 z 15.624 km linij parowych i 1.580 elektrycznych.

***i. p.** = in perpetuum (łac.), na zawsze.

***i. p.** (i. p. i.) = in partibus infidelium.

***Ipsacja,** masturbatio, samogwałt (ob.).

Irak. W 1931 postanowiona została budowa rurociągu naftowego do Haify (ob. uzup.). Produkcja ropy naftowej na bogatych polach naftowych Mossulu, Chanikin, Kifri i Kerkuk stoi dotąd na niskim poziomie (w 1930: 100.000 tonn). Przywóz w 1930/1 miał wartość 71,3, wywóz 40,7 milj. rupij. W 1929/30 weszło do portów w Basorze (Basra) i Abadan 820 parowców o pojemności 4,39 milj. tonn reg. — Urzędów pocztowych i telegraficznych było w 1930 r. 79. Bagdad i Basra są stacjami angielskiej linji lotniczej Londyn—Delhi, Bagdad stacją linji francuskiej Marsylja—Sajgon.

Iran. Najwyższą górą Iranu jest Kuh-i-Dena, 5.180 m.

***Irga,** roślina, ob. Cotoneaster.

***Iridium,** ob. Iryd.

Irigoyen Hipolito, polityk argent., w 1928 znów obrany prezydentem, stał się niepopularny wskutek autokratycznego systemu rządzenia i prześladowania wrogów osobistych. W 1930 abdykował i został internowany przez Uriburu.

Irlandzkie, Wolne Państwo, (1931) liczyło 2,957.000 mieszk.; w porównaniu z 1926 oznacza to spadek ilości mieszkańców. Naturalny przyrost ludności w latach 1926—1930 wynosił wprawdzie 84.968, jednakże emigracja zamorska liczyła w tym samym czasie 118.019, reemigracja tylko 10.558 głów. Nadwyżka urodzin w 1931 wynosiła 4,8 na 1.000 mieszk. — Wyznania: spis ludności z 1926 wykazał 2,751.269 rzym.-katolików, 164.215 anglikanów, 32.429 prezbiterjanów, 10.663 metodystów, 13.416 innych wyznań.

Głównem zajęciem ludności jest rolnictwo (na 1.000 czynnych zawodowo pracowało w 1926 r. 520 w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie, 152 w przemyśle, 152 w handlu i komunikacjach). Zbiory w 1931 w 1.000 cetnarów: pszenica 212, jęczmień 1.071, owies 5.292, ziemniaki 19.631. Zwierzęta domowe w 1.000 sztuk: bydło 4.029, owce 3.575, świnie 1.227, konie 450, osły i muły 199, kozy 158. Wartość połowów morskich wynosiła w 1930 r. 249.000 funtów szterl., połowy łososia na wodach śródlądowych w 1927 r. 259.000 funtów szterl. — Najważniejszą pozycję produkcji przemysłowej w 1929 stanowiło masło, sery i margaryna (8,21 milj. funtów szterl.), mąka 7,58, piwo 6,93, słonina wędzona 5,96, wyroby tytoniowe 5,22, pieczywo 4,56, konfekcja 1,35, wyroby cukiernicze 1,17. — Handel zagraniczny w 1930: przywóz 56,8 milj. funtów szterl. (węgiel, mąka, pszenica, herbata, wyroby żelazne i stalowe, maszyny, samochody, buty), wywóz 44,6 (bydło, piwo, masło, traktory, jaja, świnie, konie, słonina). Głównym dostawcą była W. Brytanja (45,5 milj. funtów szterl.) i Stany Zjedn. A. P., te same państwa były głównymi odbiorcami. — W 1930 weszło do portów W. P. Irlandzkiego 13.963 statków o pojemności 9,25 milj. tonn reg. Sieć kolejowa miała w 1931 4.865 km dług. Samochodów osobowych i ciężarowych było w 1930 r. 42.947.

Dzieje. Od grudnia 1922 do marca 1932 rządziło ministerjum Cosgrave'a, które wypełniało lojalnie warunki układu z Anglją, zawartego w 1926. W przeciwieństwie do niego utworzyła się partja republikańska, zmierzająca do zupełnego odłączenia się od Anglji, na czele której stanął de Valera. Operowała ona przy pomocy powstałych w 1931 tajnych stowarzyszeń oraz „armji republikańskiej", a jej siła wzmagała się w miarę mnożących się kłopotów Anglji. W wyborach w marcu 1932 zyskała ona większość. Valera objął rządy, amnestjonował skazanych terorystów, przedłożył parlamentowi ustawę, która znosiła przysięgę wierności dla króla, wstrzymał wypłatę należnych Anglji rocznych sum, zażądał od niej natomiast przyłączenie do Irlandji Ulsteru. Osobiste układy Valery z rządem brytyjskim spełzły na niczem. 6 maja Dail (t. j. izba poselska) uchwalił zniesienie przysięgi wierności, ale senat uzależnił wejście tej uchwały w życie od osiągnięcia porozumienia z Anglją. Rząd angielski odpowiedział na niewypłacenie rocznych sum nałożeniem specjalnych ceł na irlandzkie produkty rolnicze i bydło, na co rząd irlandzki obłożył cłem 20% fabrykaty angielskie, zaś na angielski węgiel wprowadził opłatę 5 szylingów za tonnę. Rozpoczęta w ten sposób wojna celna nie przyniosła Anglji poważniejszych szkód, natomiast w katastrofalny sposób odbiła się na życiu gospodarczem I.

***Irlandzko - angielski język** (anglo-irlandzki). W XII. w. do Irlandji przenika narzecze południ.-ang., rozwija się w XIII. w. i nawet wytwarza odrębną literaturę (1200—1582); do ostatnich czasów, pomieszane z jęz. irlandzkim, utrzymało się jeszcze w kilku wy-

sepkach obszaru językowego irlandzkiego. Niezależnie w XVI.—XVII. w. rozwija się odmiana współcz. jęz. górno-ang., częściowo pomieszana ze starem narzeczem anglo-irl., która do poł. XIX. w. całkowicie wypiera jęz. irl. Do literatury narzecze to wprowadza D. Hyde, używają go zwłaszcza dramaturdzy odrodzenia celtyckiego: Synge, Lady Gregory, P. Colum i i. Anglo-irl. j. wykazuje silny wpływ podstawy językowej irlandzkiej w wymowie, słownictwie i składni.

Irokezi, w. 5. ma być: tworzący związek pięciu państw, założony przez Hiawathę (ob.).

***Iron Mountain,** miasto w stanie Michigan (St. Zjedn. A. P.), 11.652 mieszk., kopalnie rudy żelaznej, przemysł metalurgiczny.

***Irwin** Edward Frederic, baron, polityk bryt., ur. 1881, 1910—25 konserwatywny członek Izby Gmin, 1924—25 minister rolnictwa, 1926—31 jako wicekról Indyj okazał się zwolennikiem pojednania z Indjami na gruncie przyznania im stanowiska dominjum, 1932 minister oświecenia.

Ischiurja. Ob. też Moczu zatrzymanie.

***Ischofonja,** jąkanie się.

Isère, francuski departament, (1931) 584.012 mieszk. (71 na 1 km²).

***Isis,** międzynarodowe czasopismo naukowo-kulturalne, zał. 1913 przez George Sarton, zawiera prace głównie w jęz. ang. i franc., wychodzi obecnie jako kwartalnik w Brukseli.

***Iskrowa telegrafja,** ob. Radjotechnika.

Islandja. „Wielki gejzer" przestał tryskać w 1913/4 r. Za największy gejzer uchodzi obecnie Gryla, 40 km na płd.-wsch. od Reykjavik (co dwie godziny wytrysk, 10 m wysokości).

Spis ludności z grudnia 1930 wykazał zaludnienie 108.644 mieszk. (1 na 1 km²). Przyrost naturalny w 1930 wynosił 14,3 na 1.000 mieszk., przy 25,8 urodzinach i 11,5 zgonach. Od 1929 istnieje na I. wikarjat apostolski (katolików jest na I. zaledwie 200) z siedzibą w Reykjavik.

Powierzchnia pól uprawnych wynosi 23.000 ha. Zbiory w 1929 w 1.000 cetnarów: siano 1.507, ziemniaki 386, buraki 155. Zwierzęta domowe w 1.000 sztuk: konie 50, bydło 30, owce 638, kozy 3. Wartość połowów dalekomorskich wynosiła w 1929 r. 42.480.000 koron islandzkich. — Wartość przywozu wynosiła w 1930 r. 66,7 milj. koron isl. (tkaniny, drzewo, wyroby metalowe, mąka, maszyny, nafta, węgiel), wywozu 57,1 milj. koron (ryby i przetwory, tran, mięso, skóry owcze, wełna). Przywóz pochodził z W. Brytanji, Danji, Niemiec, Norwegji i Hiszpanji, wywóz kierował się do Hiszpanji, Wielkiej Brytanji, oraz w tej samej wysokości do Danji, Niemiec i Norwegji. Flota w 1929: 356 statków o pojemności 33.915 tonn rejestr., w tem 94 parowce o 26.211 tonn, 254 statki motorowe o 7.423 tonn. Urzędów pocztowych było w 1930 r. 523, urzędów telegraficznych i telefonicznych (3.690 km linij) 405, stacyj radjotelegraficznych 6, radjostacja 1 (w Reykjavik). W 1931 wychodziło 79 dzienników.

***Isle de Bourbon,** do 1848 nazwa francuskiej wyspy Réunion (Afryka).

***Isle de France,** dawna nazwa francuskiej wyspy Mauritius (Afryka).

***Ismet** Pasza, polityk turec., ur. 1883, najbliższy współpracownik Kemala Paszy, walczył 1921—22 przeciw Grekom, 1922—23 minister spraw zagranicznych, reprezentował Turcję na konferencji lozańskiej, 1923—24 i od 1925 premjer, wprowadził wiele reform, jak zniesienie kalifatu i klasztorów, przyjęcie szwajcarskiego kodeksu cywilnego, stworzenie nowego kodeksu karnego i in.

***Isole Egee,** ob. Dodekanez (t. 4 i uzup.) i Egee Isole (uzup.).

***Ispahan,** ob. Isfahan.

***Istanbul,** turecka nazwa Konstantynopola.

***Istebneński** piaskowiec, fliszowy piaskowiec wieku cenomańskiego, występujący w zachodnich Karpatach. Typowo wykształcony w okolicach Istebny.

***Istrati** Panait, pisarz rumuń., * 1884, wiódł życie awanturniczego włóczęgi, aż Romain Rolland odkrył w nim talent literacki. Odtąd jego powieści, pisane po francusku, tłumaczono na różne języki (także na polski). Główne dzieła: „Kyra Kyralina" (1924), „Oncle Anghel" (1925), „Présentation des Haïdoucs" (1925), „Codine" (1926), „Tzatsa-Minka" (1931). Odznaczają się malowniczym stylem i głębokim humanitaryzmem. Treścią ich typy włóczęgów z portów rumuńskich i wschodnich. Duże wrażenie zrobiły jego „Trzy książki o Rosji Sowieckiej" (1929: 1. Na fałszywej drodze; 2. Tak nie idzie! Sowiety dziś; 3. Naga Rosja).

***Iszikari,** największa rzeka na japońskiej wyspie Hokkaido, 365 km dług., płynie ku południowi do morza Japońskiego, nie nadaje się do żeglugi.

***Iszisuchisan,** najwyższa góra na japońskiej wyspie Szikoku (Shikoku), 2.355 m.

***Italia,** włoskie towarzystwo okrętowe, powstałe w 1931 przez połączenie towarzystw Navigazione Generale Italiana i Lloyd Sabaudo. Siedzibą jest Genua; flota towarzystwa ma 370.000 tonn reg. brutto pojemności; należą do niego najnowsze i największe włoskie okręty pasażerskie. Działa głównie w komunikacji z Ameryką płn. i płd.

***Italja,** ob. Włochy (t. 18 i uzup.).

***Itaperuna,** miasto w brazylijskim stanie Rio de Janeiro, jako municypjum 90.807 mieszk., węzeł kolejowy, plantacje kawy, hodowla bydła.

***Iwanow** Wsiewołod Wiaczesławowicz, pisarz rosyj., * 1895, autor nowel, w których opisuje własne przygody z życia awanturniczego i rewolucję rosyjską z bezwzględnym realizmem.

Iwanow Wiaczesław Iwanowicz, poeta rosyj., napisał nadto: „Dostojewskij. Tragedja-Mit-Mistyka" (1932).

Iwanowo-Wozniesiensk. Gubernja Iwanowo-W. została w 1929 przy nowym podziale administracyjnym Rosji zniesiona, wchodzi obecnie w skład Iwanowskiego okręgu przemysłowego (ob., uzup.). Miasto Iwanowo-W. zostało stolicą okręgu; w 1931 liczyło 177.200 mieszk., z osadami podmiejskiemi 195.800 mieszk.

***Iwanowski okręg przemysłowy,** jednostka administracyjna wyższego rzędu w Rosji, nad górną Wołgą, utworzona w 1929 z dawnych gubernij Iwanowo-Wozniesiensk, Włodzimierz, Ko-

stroma i Jarosław, 123.080 km², (1926) 4,372.805 mieszk. (35 na 1 km²; ponad 99% Rosjan), jeden z najważniejszych okręgów przemysłowych Rosji. Główną gałęzią przemysłu jest tekstylny (zwłaszcza bawełniany i lniany), wartość jego wyrobów stanowi 75% wartości produkcji obszaru. Po nim idzie przemysł spożywczy, szklany i metalowy. Produkcja rolno-hodowlana okręgu nie zaspokaja jego potrzeb. — Głównemi linjami komunikacyjnemi są koleje Moskwa—Jarosław—Wiatka i Moskwa—Iwanowo—Wozniesiensk—Kineszma, oraz Wołga. Okręg dzieli się na 60 rejonów. Stolicą jest Iwanowo-Wozniesiensk.

***Iwańskie warstwy** (warstwy z Iwania), górno-sylurskie warstwy, zawierające resztki ryb sylurskich, występują na Podolu. Wiekowo odpowiadają angielskim warstwom sylurskim od dolnego wenlocku do najwyższego poziomu passage beds.

Iwaszkiewicz Jarosław, poeta pol. Charakterystykę ob. t. 13, str. 250.

***Iwieński** Alfred, pseudonim Stanisława Franc. Michalskiego (ob. t. 10).

***Izalco,** miasto w rep. Salvador (Am. środk.), jako municypjum 19.975 mieszk., leży u stóp wulkanu Izalco; rolnictwo.

Izaschar, pokolenie izraels., w t. 7. mylnie Izaszar.

***Izdebska** Władysława z Rogozińskich, pisarka pol., (1829—1902), zasłużona autorka książek dla młodzieży, w duchu poglądów Hofmanowej, m. i.: „Wieczory z babunią" (1863), „Wianek" (1871), „Pamiętnik babuni" (1875), „Teatrzyk dla młodocianego wieku" (1876), „Praca bogactwem" (1877).

***Izgrzyca,** ob. Sieglingia.

***Izieux,** miasto w depart. Loire (Francja środk.), 11 km od St. Étienne, 10.315 mieszk., fabryka sztucznego jedwabiu, wielkie farbiarnie.

***Izmir,** tur. nazwa Smyrny, ob.

***Izocyjanki, izonitryle,** ob. Karbylaminy.

***Izolacji teorja,** objaśnia powstawanie gatunków przez uniemożliwienie krzyżowania między pewną częścią osobników danego gatunku, skutkiem odosobnienia geograficznego, wędrówek itp. W ten sposób miały powstać różne gatunki olbrzymich żółwi z wysp Galapagos, z których każdy żyje na innej małej wysepce. Na wyspie Oahu żyje około 200 gat. ślimaka Achatinella z 800 odmianami, charakterystycznemi dla pewnych tylko dolin. Orang-utang na Borneo i Sumatrze tworzy różne formy, oddzielone od siebie rzekami.

Izomerja. Błąd druk.: wiersz 12 od dołu ma być: tautomerji, a nie tautometrji.

***Izometryczny** (greck.), o równej mierze; anizometryczny: o różnej mierze.

J.

***Jacarara,** dopływ Amazonki, ob. Javari.

***Jackiw** Michajło, pisarz ukraiń., * 1873, prekursor modernizmu i symbolizmu, główne dzieło powieść „Ognie płoną".

***Jackson** Helen Maria (pseudonim Helen Hunt), z domu Fiske, półn. ameryk. poetka i powieściopisarka, (1831—1885), z utworów jej najważniejsza powieść: „Ramona" (1884, na tle stosunków hiszpańsko-ameryk. w Kalifornji Południ.).

Jacksonville, 1. (1930) 129.549 mieszk.

***Jacob** Max, franc. poeta i pisarz, * 1876, subtelny liryk pod maską żartownisia, od 1915 w duchu katolickim, wydał m. i. powieści: „Le roi Kaboul et le Marmiton Gaudain" (1904), „Saint Matorel" (1909), „Le Phanérogame" (1918), „La défense de Tartufe" (1919), „Cinématoma" (1920), „L'homme de chair et l'homme reflet" (1924), „Le cabinet noir" (1922); poezje: „Les oeuvres mystiques et burlesques de Saint Matorel" (1912), „La côte" (1913, zbiór dawnych pieśni celtyckich), „Le cornet à dé" (1917), „Le laboratoire central" (1921), „Les pénitents en maillot rose" (1925); studjum: „Art poétique" (1922).

***Jacopo della Quercia,** ob. Quercia.

***Jacqueline** (franc.), nazwa dzbanów glinianych w formie siedzącej kobiety w kwiecistej sukni. Naczynia te wyrabiano we Francji, także jednak w Niemczech, Anglji i Niderlandach (Delft).

***Jaculidae,** p. Skoczki.

Jacyna Jan, gen. dyw. † 1930.

***Jaćwież,** ob. Jadźwingowie.

***Jadowite zwierzęta,** zwierzęta wydzielające lub zawierające w organizmie trucizny. Zwierzęta fanerotoksyczne wydzielają truciznę z gruczołów i zapomocą kolców lub zębów wlewają ją do rany zwierzęcia. Są to więc sposoby obronne, zaczepne lub odporne. Spotykamy je u węży, skorpjonów, os, pszczół itd. Zwierzęta kryptotoksyczne mają jad zawarty we krwi, tkankach i skórze; jad nie musi być tutaj urządzeniem ochronnem. Salamandry, ropuchy wydzielają jad skórą, niektóre ryby mają trującą krew lub pewne organa, ikrę itp. Zwierzę może być tylko w pewnych okresach trujące (dojrzewanie płciowe). Jady zwierzęce są to przeważnie ciała białkowate lub alkaloidy. Znamy też jady nieorganiczne, jak kwas siarkowy, pruski, jod, merkaptan itd. Jad jest często tylko wtedy szkodliwy, gdy dostanie się bezpośrednio do krwi, natomiast spożyty jest nieszkodliwy. Jady podobne mogą występować w różnych organizmach. Np. jad ropuchy jest bardzo podobny do trucizny naparstnicy (Digitalis). Ludy pierwotne używają jadów zwierzęcych do zatruwania strzał i jako środków leczniczych.

***Jaeger** Jan, pisarz norw., (1854—1910), pod wpływem Nietzschego rzecznik wolnej moralności, za powieści: „Bohema Christianji" (1885) i „Chora miłość" (1894, 3 t.) prześladowany sądownie.

Jaen, prowincja Hiszpanji, (1930) 670.280 mieszk. (49 na 1 km²).

Jaensch Erich, niem. psycholog i filozof, napisał nadto „Grundformen menschlichen Seins" (1929), gdzie rozwija, na podstawach eksperymentalnych, swą naukę o typie scałkowanym i niescałkowanym, „Über den Aufbau des Bewusstseins" (1930), gdzie zawarte są dalsze prace eksperymentalne jego szkoły nad ejdetyzmem i kilka rozpraw filozoficznych, oraz „Wirklichkeit und Wert in der Philosophie u. Kultur der Neuzeit" (1929) i „Über die Grundlagen der menschlichen Erkenntnis" (1931), gdzie daje szkic swej koncepcji realistycznego perspektywizmu.

***Jafferabad,** ob. Dżaferabad.

***Jaffna,** ob. Dżaffna.

***Jahnn** Hans Henny, pisarz niem., * 1894, autor dramatów: „Pastor Ephraim Magnus" (1919, odznacz. nagrodą im. Kleista), „Der Arzt, sein Weib, sein Sohn" (1922), „Medea" (1926), „Strassenecke" (1931) i i., powieści: „Perrudja" (1929) i i., odznaczających się śmiałem stawianiem zagadnień drażliwych; nadto teoretyk budowy organów.

***Jaisalmer,** ob. Dżesalmir (uzup.).

***Jakobsyt,** minerał, należący do grupy spineli o składzie (Mn, Mg) O . (Fe, Mn)$_2$O$_3$, tworzy regularne kryształy, najczęściej ośmiościany barwy czarnej. Tw. 6, C. wł. 4,7. Magnetyczny. Znany z Jakobsberg (Nordmark), Långban.

***Jakoubek** ze Střibra, ob. Jacobellus.

Jakucka republika autonomiczna, do 1931 r. 3,937.000 km², (1926) 289.795 mieszk. W 1931 odłączono od niej znaczne obszary zamieszkałe przez Tunguzów, które przyłączono do Republiki Dalekiego Wschodu. J. r. zajmuje odtąd 2,900.000 km², z ludnością 308.900 mieszk. (1931), z tego 6% w miastach. 82% ludności stanowią Jakuci, 10% Rosjanie, 4,5% Tunguzi.

***Jallavar** ob. Dżalawar (uzup.).

Jalisco, stan w Meksyku, 60.883 km², (1930) 1,239.484 mieszk. (15 na 1 km²).

***Jalmal,** ob. Jamal.

***Jaloux** Edmond, pisarz franc., * 1878, bystry obserwator, wnikliwy psycholog, autor realistycznych powieści: „Les Sangsues" (1904), „Le jeune homme au masque" (1905), „L'école des mariages" (1906), „Le démon de la vie" (1908), „Le reste est silence" (1909, odznacz. nagrodą Fémina), „L'éventail de crêpe" (1911), „Fumées dans la campagne" (1918, główne jego dzieło), „L'incertaine" (1918), „Vous qui faites l'endormie" (1920), „L'alcyone" (1925), „O toi que j'eusse aimée" (1926), „Laetitia" (1929), „L'aventure nocturne" (1929), „Le message" (1930); studjów krytycznych: „Figures étrangères" (1926), „De Pascal à Barrès" (1927), „Du rêve à la réalité" (1932).

Jalukiang. U ujścia J. doszło w czasie wojny chińsko-japońskiej dnia 17 września 1894 do spotkania pomiędzy flotą chińską pod adm. Ting a japońską pod Ito. Zniszczenie floty chińskiej uniemożliwiło Chinom dostarczenie posiłków na Koreę drogą morską i zadecydowało również o zwycięstwie Japończyków na lądzie.

Jamajka, 12.255 km² (wraz z wyspami przybrzeżnemi), 1,022.152 mieszk. (1931). W handlu zagr. J. pierwsze miejsce zajmują Stany Zjedn. A. P., przed W. Brytanją. Najważniejszym artykułem eksportu są banany (więcej niż połowa wywozu), po nich idzie cukier, kawa, orzechy kokosowe, rum, kakao. Wartość wywozu w 1930 wynosiła 4,1 milj. funtów szterlingów, przywóz 6,1. — Ruch portowy w 1930 wynosił 7,1 milj. tonn rejestr. W 1930 posiadała J. 349 km kolei i dobrze rozwiniętą sieć dróg bitych.

***Jambograf,** ob. Jambiczna poezja.

***Ja-men** (chińs.-mongol.), miejsce urzędowania, siedziba urzędu chińskich urzędników.

***James Bay,** płd.-wsch. część zatoki Hudsona, o wodzie mało słonej dzięki licznym wpadającym do niej rzekom; na brzegach jej wznosi się tylko kilka fortów, innych osad brak.

***Jameson** John Franklin, historyk ameryk., ur. 1859, prof. uniwersytetu w Providence i Chicago, 1905—28 dyrektor naukowy Instytutu Carnegiego w Washingtonie, od 1928 kierownik oddziału rękopisów bibljoteki Kongresu, napisał: „History of Historical Writing in America" (1891), „The American Revolution as a Social Movement" (1926).

***Jammu,** ob. Dżammu.

***Jamneński piaskowiec,** fliszowy piaskowiec wieku senońskiego, występujący na znacznych przestrzeniach w Karpatach wschodnich.

***Jan Albert,** kardynał, (1612—1634), brat przyrodni Władysława IV, po jego elekcji złożył przysięgę jako senator; 1621 biskup diecezji warmińskiej, 1632 biskup krakowski.

***Jan Italos,** filozof bizantyjski XI w. W r. 1084 został wyklęty za swą naukę o duszy. Napisał szereg oryginalnych prac filozoficznych. Cereteli wydał jego „Utwory mniejsze" (1924).

Jan Mayen. Wyspę objęła w posiadanie Norwegja, na podstawie uchwały stortingu z 1927 i rozporządzenia rządu z 1929. Od 1920 była wyspa obsadzona przez Instytut Meteorologiczny norweski. Administracyjnie podporządkowana jest wyspa urzędnikowi ze Svalbardu (Szpicbergi).

Jan z Ruysbroek. W t. 15 błąd druk. Ruynsbroek.

***Janet** François, malarz franc., ob. Clouet 2.

***Jangkü,** ob. Taijüanfu.

Janicki Konstanty, zoolog pol., † 1932 (śmiercią samobójczą).

***Janiculum,** ob. Ianiculum.

Janitschek Maria, pisarka niem., † 1927.

***Jankes,** ob. Yankee.

***Janowski** Stanisław, malarz pol., * 1866, kształcił się w Akademji krakowskiej za dyrekcji Matejki i w Monachjum u prof. Hertericha i Lietzenmayera. Jest pejzażystą. W 1894—6 malował z pomocą Bollera panoramę „Tatry". Wystawiał w kraju i zagranicą.

Janowski Jarosław, poeta pol., * 1903, od 1932 redaktor „Naokoło świata" i współpracownik „Tygodnika Illustrowanego" (pseud. Arno).

***Janta-Połczyński** Aleksander, ob. Połczyński A. J. (uzup.).

***Janus Pannonius** (J a n C s e z m i c e i), humanista węgier., (1434—1472), przyjaciel króla Macieja Korwina, biskup, najwybitniejszy przedstawiciel humanizmu na Węgrzech, pierwszy pisarz węgierski, którego utwory stoją na poziomie europejskim i stworzyły tradycję lite-

racką, celował zwłaszcza w epigramatach. Wyd. zbiorowe „J. P. poemata" (1784).

***Japołł** Michał Asanka, ob. uzup. Asanka M. J.

Japonja. Spis ludności z października 1930 wykazał we właściwej Japonji 64,376.324 mieszk. — Naturalny przyrost ludności wynosi 15 na 1.000 mieszk. rocznie. Pod koniec 1930 przebywało w J. 39.443 cudzoziemców, w tem 30.838 Chińczyków. Japończyków przebywało w 1930 zagranicą 518.865 (w 1893 zaledwie 35.550), z tego 142.276 w Ameryce płd. 127.609 w Stanach Zjedn. A. P.

Zbiory w 1930 w 1.000 cetnarów: ryż 120,6, jęczmień 12,8, pszenica 8, pataty 30, ziemniaki 9. Zwierzęta domowe w 1929 w 1.000 sztuk: konie 1490, bydło 1488, świnie 706, kozy 215, owce 21. W 1929 uzyskano 382 miljony kg kokonów jedwabnika, o wartości 655 milj. jenów. Rybołówstwo w 1929 uzyskało 206 milj. jenów. Górnictwo i hutnictwo w 1929 dało: węgiel kamienny 34,3, rudy żelaza 0,62 milj. tonn, ropa naftowa 3 milj. hektolitrów; stali uzyskano 2,04 milj. tonn, miedzi 75.469 tonn, złota 10.422 kg, srebra 160.604 kg.

Handel zagraniczny w 1930: przywóz 7,112, wywóz 6,763 miljonów złotych. Głównymi dostawcami w 1931 były Stany Zjedn. A. P., Chiny, Indje ang., Australja, głównymi odbiorcami te same państwa w tej samej kolejności.

Przemysł zatrudniał w 1929 r. 1,06 milj. mężczyzn, 1,01 kobiet, z tego w przemyśle bawełnianym pracowało w 19.706 przedsiębiorstwach 189.000 mężczyzn i 808.000 kobiet. — W 1929 wyprodukowało 1.766 elektrowni 15.078 milj. kWh (240 na 1 mieszkańca). Z 6 miljonów KM sił wodnych wykorzystanych było w 1930 3,5 milj. KM. — Flota handlowa obejmowała w 1929 r. 3.223 parowce o pojemności 3,73 milj. tonn rejestr. i 14.930 żaglowców o pojemności 0,84 milj. tonn. Ruch statków w portach J. w 1930: 18.231 parowców o pojemności 55,2 milj. tonn rejestr. (w tem pod flagą japońską 13.247 o pojemności 35,9 milj. tonn). — Sieć kolejowa liczyła w 1930 r. 20.633 km (5.260 km elektrycznych). Samochodów było 84.480. Komunikacja lotnicza 1929/30: 20.628 lotów, 1,710.000 km przebytej drogi.

D z i e j e. Po szybkiem opanowaniu skutków katastrofy trzęsienia ziemi w 1923 wstrząsnął J. w 1927 ciężki kryzys bankowy, który spowodował upadek rządzącego od 1926 gabinetu Wakatsuki i skłonił parlament do udzielenia bankom pomocy w postaci gwarancji państwowej w wysokości 500 milj. jenów. W 1928 wprowadzone zostało powszechne głosowanie dla mężczyzn. Przy wyborach ujawniły się już dążenia socjalistyczne i komunistyczne, co spowodowało zakaz tworzenia partyj radykalnych, usunięcie z uniwersytetów podejrzanych profesorów, rozwiązanie uniwersyteckich towarzystw badania nauk społecznych oraz uchwalenie ustawy o ochronie państwa, która stanowi karę śmierci za spiski przeciw ustrojowi państwa. Stosunki z Chinami zaostrzały się ustawicznie. W 1928 postanowiła J. wysłać okręty wojenne i wojsko do Szantung i obsadziła żandarmerją linję kolejową Mukden—Antung. W 1929 obradowała w Kyoto trzecia konferencja „Institute of Pacific Relations", którego zadaniem jest poprawa wzajemnych stosunków pomiędzy narodami, zamieszkującemi wybrzeża oceanu Spokojnego. W 1931 nastąpiło w polityce finansowej państwa przejście od systemu deflacyjnego do inflacyjnego. Powtarzające się w ostatnich latach częste mordy polityczne, których ofiarą padają najwyżsi dygnitarze państwa, mają być dziełem tropionego przez władze „Związku Śmierci". O rozpoczętej przez J. ofensywnej wojnie przeciw Chinom, ob. Chiny, dzieje (uzup.).

***Japoński jedwab,** otrzymany z oprzędu jedwabników żyjących dziko, jest mniej równy i grubszy od jedwabiu z oprzędów jedwabnika hodowanego.

Japoński język i literatura. Pierwszym wybitnym przedstawicielem modernizmu w lit. jap. był filozoficznie wykształcony Roban K o d a (1867—1931), autor powieści: „Goju no To" (1892; po ang. p. t. „Pagoda"). Rychło zwrócono się do zagadnień obyczajowych, m. i. Roka T o k u t o m i (1868—1929) wyróżnił się tragiczną powieścią z życia rodzinnego: „Hototogisu" („Kukułka", 1900; po ang. p. t. „Namiko", 1905). — Ok. 1900 występuje wpływ naturalizmu europejskiego: Katai T a y a m a (1871—1930), autor powieści: „Futon" („Łóżko", 1907), „Sei" („Życie"), „Harugusa" („Ruń wiosenna", 1928) i i.; nihilistycznie nastrojony Hakucha M a s a m u n e (* 1879, powieść „Dokufu no Yome", 1921; obecnie wybitny krytyk); Homei I w a n o (1873—1916), autor m. i. zdecydowanie naturalistycznej powieści „Seifuku Hiseifuku" („Zwycięzcy i zwyciężeni", 1919). — Poza naturalizmem występuje powieściopisarz Soseki N a t s u m e (1867—1916), autor „Wagahai wa Neko de aru" („Jestem kocurem", 1905—06), „Kokoro" („Dusza"), „Mei-An" („Światło i cień", 1916), oraz tłum. też na ang.: „Botchan" (1906) i „Kusamakura" (1906, po ang. p. t. „Unhuman Tour", 1927). Pod hasłem „sztuka dla sztuki" wyróżnił się powieściopisarz Junichiro T a n i z a k i (* 1886), autor „Kin to Gin" („Złoto i srebro"), „Akuma" („Djabeł", 1912), „O Tsuya Koroshi" („Morderstwo o Tsuyi"; po ang. p. t. „A Spring Time Case", 1927). — Tuż przed wojną pod wpływem rosyjskim, zwłaszcza Tołstoja, zwrócono się przeciw niedoli społecznej; organem tych pisarzy jest czasopismo „Shirakaba" („Biała brzoza", od 1910); główni przedstawiciele: Shoko K i n o s h i t a, Saneatsu M u s h a k o j i (* 1895) i Takeo A r i s h i m a (1878—1923). — W dobie powojennej występują neorealiści, od 1923 zgrupowani przy czasopiśmie „Bungei Shunju" („Odrodzenie sztuki i literatury"): Kwan K i k u c h i (* 1889), autor m. i. powieści „Onshu no Kanata ni" (1919, po ang. p. t. „The Serene Realm beyond the Passions"), Ryūnosuke A k u t a g a w a (1892—1923), autor powieści „Hana" („Nos", 1916) i i. — Druga ważną grupą są pisarze proletarjatu: Toyohiko K a g a w a (* 1885), przywódca stronnictwa socjalistycznego, autor m. i. powieści „Shisen wo Koete" (1919, po niem. p. t. „Auflehnung und Opfer", 1929); Choku T o k u n a g a („Taiyō no nai Machi", po niem. p. t. „Die Strasse ohne Sonne"); Takiji K o b a y a s h i; Yoshiki H a y a m a (* 1893), autor słynnej powieści „Umi ni

Ikeru Hitobito" („Ludzie żyjący na morzu"); Teppei Kataoka (* 1893); Kubokawa i Taiko Hirabayashi, autorzy wysoko cenionej „Seryô-Shitsu nite" („W pokoju szpitalnym", 1928). — Z neorealistów wymienić nadto należy: Yuzo Yamamoto (* 1887), autora słynnej „Eijigoroshi" (po ang. p. t. „A Case of Child Murder", 1930), Kazuo Hirotsu (* 1890) i Chiaki Shimomura (* 1896). — Z poetów na pierwszem miejscu stoi Haruki Shimazaki (pseudonim: Tôson, * 1872), również powieściopisarz, autor poezyj wyd. zbior. w r. 1929 („Tôson Shishû"); nadto: Ujô Noguchi (* 1882), Hakushu Kitahara (* 1886), Yaso Saijo (* 1891), Yoshimaro Doki (* 1884), wielostronna poetka i pisarka Akiko Yosano (* 1877).

***Japoński teatr.** Z czasów przedbuddyjskich zachowały się niektóre tańce i gry taneczne, jak np. pantomimy kagura, których celem jest uzyskanie życzliwości bogów. 612 wprowadził Mimaszi chińskie gry taneczne gigaku, przy których po raz pierwszy zastosowano maski. Utwory te, wystawiane zrazu tylko podczas buddystycznych uroczystości religijnych, służyły później i rozrywce kół dworskich. Podobnie jak przejęte w IX w. z Chin i Korei tańce bugaku, miały one charakter czysto pantomimiczny.

W XIV i XV w. doszły do szczytu rozwoju utwory dengaku, obejmujące popisy akrobatyczne, przedstawienia lalek itd. Coraz bardziej rozwijał się też odtąd dramat, dengaku no nô, przedstawiający tematy historyczne i legendarne, a także komiczne interludja. Z pochodzącego z VIII w. rodzaju przedstawień o charakterze dosadnie komicznym, zwanych sarugaku, wytworzył się od połowy XV w. rodzaj sarugaku no nô. Przekształcony później w yôkyoku, utrzymał się do dzisiejszych czasów pod nazwą nô, jako coś pośredniego między operą a oratorjum. Scena nô jest widoczna z 3 stron i pozbawiona kulisów. Orkiestra i chór znajdują się na scenie. Maski aktorów przedstawiają typy ludzkie, a nie zindywidualizowane osoby. Do nich dostrajają się śpiewna mowa sceniczna i taneczne ruchy. Każde yôkyoku rozpada się na dwie części. Po trzech utworach yôkyoku następuje komedja nô-kyôgen. Nô do dzisiejszych czasów przedstawia tradycyjną, najwytworniejszą formę japońskiego teatru; przez setki lat pielęgnowały ją i przekazywały z pokolenia na pokolenie całe rodziny aktorów.

Ludowy t. j., szibai albo kabuki, rozwinął się z utworów komicznych oraz przedstawień lalek. 1630 wystąpiła tancerka O Kuni sama, a później w otoczeniu kobiet i mężczyzn, w melodramatach. 1646 zakazano kobietom występować na scenie, i zakaz ten utrzymano w mocy do 1868. W drugiej połowie XVII w. zakazywano wielokrotnie wogóle przedstawień scenicznych. Kabuki wykazywało już ok. 1670 te formy, które z nielicznemi zmianami zachowały się po dziś dzień. Stałe teatry z własnemi zespołami istnieją w Japonji tylko w Tokio, Kioto i Osaka. Zespoły te wyjeżdżają na gościnne występy.

Twórcami właściwego teatru japońskiego byli aktorzy Sakata Tôjuro (1645—1709) w Kioto i Ichikawa Dânjurô (1660—1704) w Edo. Na początku XVIII w. rząd zakazał wystawiania całych sztuk; od tego czasu program jednego dnia obejmuje przeważnie sceny z 5 różnych sztuk. W XVIII w. wprowadzono techniczne ulepszenia w urządzeniach scenicznych. Od 1750 zastosowano dekoracje plastyczne. 1758 wynaleziono scenę obrotową, zapadnie stosowano już znacznie wcześniej. — Najsławniejszym autorem dramatów był Monzaemon Chikamatsu († 1724). — Teksty sceniczne klasycznych dramatów nie pojawiły się w wydaniach książkowych i dochowały się przeważnie w rękopisach, stanowiących własność teatrów.

Teatry marjonetek odgrywały od najdawniejszych czasów wybitną rolę (od 1600 ilustrowano niemi recytację starych podań i eposów). Natomiast t. zw. chińskie cienie, tak popularne w Chinach i Indjach zagangesowych są mało znane w Japonji. Por. Marjonetki.

***Japoński wosk** wytapiany jest z owoców pewnej odmiany sumaku, rosnącego w Chinach i Japonji. Przychodzi w handel w tabliczkach barwy zielonawo-żółtej lub brudno-niebieskawej. Daje się łatwo wybielić. Wysoki ciężar właściwy, blisko 1, i wysoki punkt topliwości 54° C czyni go podobnym do wosku. Właściwie jednak jest to tłuszcz roślinny, gdyż wydziela przy zmydlaniu glicerynę. Zastosowanie do wyrobu świec, mydeł i past do konserwowania skóry.

***Japońskie morze** (Śródziemne morze J.), po jap.: Setouczi, część oceanu Spokojnego, stanowiąca morze śródziemne między Koreą, wybrzeżem Syberji i Japonją, ma 1,04 milj. km² obszaru, największa szerokość wynosi 1.100 km, największa długość 1.550 km, największa głębokość 3.050 m. Stanowi ważną drogę żeglowną.

Jaracz Stefan, aktor pol., * 1883, od r. 1930 założył i prowadzi teatr „Ateneum" w Warszawie.

***Jarcewo,** miasto w okręgu Zachodnim (Rosja), 18.703 mieszk. (1926). Wielka przędzalnia bawełny.

***Jard,** miara długości, ob. Yard.

***Jarmuż** (Brassica ol. ocephala), jarzyna, należąca do kapust, o łodydze, dochodzącej od 10 cm—1,5 m, na końcu której jest osadzony pióropusz wycinanych palmiastych liści, mniej więcej kędzierzawych, o barwie zielonej, fioletowo-czerwonej, niebieskawej lub też pstrej. Wytrzymały, szczególnie niski, na nasze zimy. Przemrożone liście używane na jarzynę. Chętnie jadany przez zające. Udaje się na glebach niezbyt dobrych, wymaga natomiast poddostatkiem wilgoci.

***Järnefelt** Eero, malarz fiński, brat Arvida J., * 1863, kształcił się w Petersburgu i Paryżu, żyje w Helsinkach. Główne dzieła: portret Matyldy Wrede, „Święto Flory", szereg pejzaży fińskich i i.

Järnefelt Arvid, powieściopisarz fiń., napisał nadto m. i. powieść autobiograficzną: „Romans moich rodziców" (1928—30, 3 cz.).

Jarocin. Powiat jarociński (721 km²), powiększony przez przyłączony w 1932 powiat

pleszewski, zajmuje obecnie powierzchnię 1.204 km^2.

***Jaroński** Wiktor, pol. prawnik i polityk, (1870—1931), poseł do Dumy z gubernji kieleckiej.

Jarosław. Gubernja J. (Rosja) została w 1929 zniesiona, stanowi obecnie część Iwanowskiego okręgu przemysłowego (ob. uzup.). — Miasto J. miało w 1926 r. 114.277 mieszk. W 1931/2 zbudowano w J. wielką fabrykę samochodów ciężarowych.

***Jarozyt,** minerał, wodny siarczan żelaza i potasu, występuje w heksagonalnych kryształach i skupieniach włóknistych lub ziarnistych barwy żółtawej. Tw. 2,5—3,5. C. wł. 3,1—3,3. Występuje w Hiszpanji (Barranco Jaroso, Sierra Almagrera), w Saksonji, na Uralu (koło Berezowska), Cajamarca (Peru) i in. m.

***Jary,** 1. dziarski, krzepki, silny; 2. w odniesieniu do zboża: wiosenny, tegoroczny, np. zboże jare w przeciwstawieniu do oziminy; 3. w staropolszczyźnie także: jasny, czysty.

***Jarzec,** ob. Kurmur (uzup.).

***Jarzmianka,** roślina, ob. Astrantia.

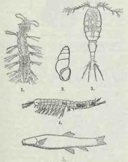

Jaskiniowa fauna.

1. Troglochaetus beranecki. 2. Lartetia suevica. 3. Cyclops sensitivus. 4. Bathynella natans. 5. Phreatichtys andruzzi.

***Jaskiniowa fauna,** organizmy zwierzęce żyjące w podziemnych wodach, np. w szczelinach, źródłach i na ścianach pieczar. Jaskinie jako środowisko życia charakteryzują się: 1) ciemnością, która powoduje brak roślin zielonych, brak pigmentu u zwierząt i zanik ich oczu; 2) niską temperaturą bez wielkich wahań (zwierzęta stenotermiczne); 3) ubóstwem pokarmów (detritus, odchody i t. p.). Rozróżniamy trzy składniki f. j.: Zwierzęta przypadkowo żyjące w jaskiniach (troglokseny lub stygokseny), zwierzęta znane też z powierzchni ziemi, ale masowo występujące w jaskiniach (troglofile) i zwierzęta wyłącznie żyjące w jaskiniach (troglobionty). Cechami troglobiontów są: brak pigmentu, mniejsze wymiary, często zanik lub brak oczu, a zato doskonale rozwinięty zmysł dotyku. W f. j. reprezentowane są liczne grupy zwierząt. Z pierwotniaków żyje wiele korzenionóżek, jak Difflugia. Z robaków znamy jaskiniowe wirki, żyjące w studniach i źródłach, oraz grotach Dalmacji, np. śnieżnobiała Planaria montenegrina Mrazek, Dendrocoelides cavatica Fries. i P. vitta Duges z jury. Z pierścienic — wieloszczet słodkowodny Troglochaetus beranecki Delachaux 0,5 mm długi, żółty, odkryty został w grotte de Vert w Szwajcarji. Biała pijawka Herpobdella absoloni Johannson żyje w jaskiniach Hercegowiny. Z mięczaków znamy przeważnie tylko skorupki troglobiontów. Z pomiędzy przodoskrzelnych spotyka się troglobionty w wielu okolicach krasowych Europy środkowej, np. Lartetia suevica Geyer ze Schwarzwaldu. Z pomiędzy skorupiaków spotykamy często w jaskiniach małżoraczki, nieliczne jednak jak Candona eremita Vejd. są troglobiontami. Wyłącznie jaskiniowemi są widłonogi Cyclops sensitivus Groeder i liczne gatunki Canthocampus, znane ze studzien w Bazylei. Ze studzien Pragi, Bazylei i ze źródeł Öffingen pochodzi ślepy, 2 mm długi skorupiak Bathynella natans Vejd. Większość jaskiniowych skorupiaków to ślepe obunogi (Amphipoda), jak Niphargus Schiödte, znany (też w Polsce) ze źródeł, studzien, kopalń i głębin jezior górskich. Z dziesięcionogów żyje w jaskiniach Cambarus z wieloma gat. Z owadów wiele chrząszczy ślepych, biegaczy (Trechus, Anophtalmus też w Tatrach) i szarańczaki z bardzo długiemi rożkami. Ryby jaskiniowe są przeważnie ślepe. Są to przedstawiciele rodz. Amblyopsidae, Siluridae i Cyprinidae. Np. Phreatichtys andruzzi Vicinguerra, różowa, 45 cm dł., ślepa, żyje w gorących źródłach Somali. Z płazów żyją w jaskiniach salamandra jaskiniowa, odmieniec i Typhlomolge.

Salamandra jaskiniowa brunatna.

***Jaskiniowa salamandra** (Spelerpes Raf.), rodzaj jaszczura. Ma wysuwalny długi język, ciało jaszczurkowate. Jest dość ruchliwa. Żyje przeważnie w jaskiniach Ameryki środk. i połudn. Na Sardynji, we Włoszech i Francji połudn. żyje s. j. brunatna (S. fuscus Bonap.), 10 cm dł., żółto plamista, żyworodna. Żyje w wilgotnych pieczarach górskich. S. j. plamista (S. maculicauda Cope), czarno czerwona, żyje nad Missisipi w jaskiniach, — a S. stejnegeri Eigm.,

czarno-żółta, 13 cm dł., w wejściach grot nad Missouri.

***Jaskiniowy niedźwiedź,** ob. Niedźwiedź jaskiniowy (uzup.).

Jasło. W 1932 obszar powiatu jasielskiego powiększył się o płd. część zniesionego pow. pilzneńskiego.

***Jasnorzewska** Marja, ob. Pawlikowska Marja (t. 12 i uzup.).

***Jasnota,** ob. Lamium.

Jasnowidzenie jest to zdolność widzenia ukrytych przedmiotów bez pomocy oczu i światła, przypisywana pewnym medjom przez okultystów. Okultyści rozróżniają j. w przestrzeni i w czasie. Pierwsze polega na zdolności widzenia przedmiotów tak dalekich, że normalnie nie można ich widzieć nawet okiem uzbrojonem, np. widzenie z Krakowa wypadków w Warszawie. J. w czasie — to dar przewidywania lub proroctwa, zwany też „clairvoyance". Wszystkie te zdolności, wraz z telepatją, t. j. przenoszeniem myśli na odległość, mają ze sobą wiele wspólnego, zwłaszcza widzenie na odległość i telepatja — i często okazuje się, że niemożliwe jest wyznaczenie granic tych zjawisk oraz pojęciowe zróżnicowanie ich. Jeżeli zjawiska te rzeczywiście zachodzą, to próbą wyjaśnienia naukowego może być to, że w pewnych stanach świadomości lub nieświadomości, w stanach hipnotycznych, autohipnotycznych, somnambulicznych, następuje tak wybitne usprawnienie czynności zmysłów i zdolności pamięciowych i kombinacyjnych, iż możliwe się stają niezwykłe naogół wyczyny, uważane w pewnych warunkach za zjawiska nadnaturalne. Nie stwierdzono, aby j. przydatne było dla celów praktycznych, jak np. wyjaśnianie zbrodni, odnajdywanie osób zaginionych, przepowiadanie wygranych i t. d.

***Jasonius mons,** ob. Demavend.

Jaspar Henri, polityk belgijski, był w l. 1926—1931 czterokrotnie prezydentem ministrów, w 1929—30 przewodniczył konferencji haskiej, która przyjęła plan Younga.

Jassy, (1930) 102.595 mieszk. Od 1929 posiadają port lotniczy.

***Jaśkiewicz** Jan, mineralog polski, pierwszy prof. historji naturalnej i chemji w zreformowanym przez ks. H. Kołłątaja uniwersytecie Jagiellońskim, (1783—1788). Studja uniwersyteckie kończył w Wiedniu. Przed objęciem katedry w uniwersytecie odbył naukową podróż po Krakowskiem i Sandomierskiem, przeprowadzając badania mineralogiczne i botaniczne; miał wtedy odkryć kopalnie węgla w Krakowskiem.

***Jatulski oddział** (jatulien), środkowy oddział grupy algonkjańskiej, wykształconej w Finlandji i przyległych obszarach Szwecji i Rosji.

Jawa. Zaludnienie J. wraz z Madurą wynosiło w 1930 r. 41.719.524 mieszk., w tem 193.618 Europejczyków, 583.360 Chińczyków, oraz 52.302 Arabów i innych pochodzących z Bliskiego Wschodu. Gęstość zaludnienia wynosiła 315 osób na 1 km².

Handel zagraniczny w 1929: przywóz 696, wywóz 715 miljonów guldenów. Głównemi artykułami wywozu były (w miljonach guldenów): cukier 307, herbata 73, kauczuk 65, cyna 33, kawa 25, włókna roślinne 22, tapioka 21, kora chinowa i chinina 9, skóry 15, pieprz 14, nafta 12. Sieć kolejowa liczyła w 1930 r. 5.581 km, linje lotnicze łączą J. z Singapur i Amsterdamem.

W 1925 przeprowadzono nowy podział administracyjny kraju: w miejsce 17 dawnych rezydencyj utworzono 3 prowincje i 35 rezydencyj.

***Jawajska sztuka,** ob. Indoneska sztuka (uzup.).

Marjonetka jawajska.

***Jawajski teatr** jest bardzo różnorodny. Teatr ludowy jest odpowiednikiem naszych marjonetek; mamy w nim przedstawienia trzech typów: najpospolitsze to wajang kulit, gra cieni, w której, podobnie jak w typie drugim wajang kelitik występują płaskie, drewniane lalki, bogato zdobione. O ile jednak w pierwszym przedstawienia odbywają się przy świetle sztucznem, w typie drugim, dziś już zapomnianym, dawano przedstawienia za dnia, a grały nie cienie lalek, lecz one same. Najbardziej zbliżony kształtem swych lalek do naszego teatru marjonetek jest typ trzeci wajang golek. Nieco wyższą formę przedstawień teatralnych stanowią pantomimy (topeng), w których aktorzy występują w barwnie malowanych, drewnianych maskach, a ktoś z trupy teatralnej, nie biorący udziału w grze, wypowiada do nich tekst objaśniający. Właściwe przedstawienia teatralne wajang wong pojawiają się na dworach książąt jawajskich dopiero w połowie XVIII w.

***Jawajskie morze,** część oceanu Spokojnego między Jawą, Sumatrą, Borneo i morzem Sundzkiem, połączone cieśniną Sundzką z oceanem Indyjskim, cieśniną Karimata z morzem Płd. Chińskiem; największe głębokości nie dochodzą 200 m.

***Jawiszowice,** wieś w pow. bialskim (woj. krakowskie), na prawym brzegu Wisły, 10 km na płd.-zach. od Oświęcima, kopalnia węgla.

***Jawornik Polski,** miasto w pow. rzeszowskim (woj. lwowskie), na płd. od Rzeszowa, około 1.000 mieszk.

***Jaworowski** Rajmund, pol. działacz polityczny, ur. 1885, chemik, od 1902 brał udział

w ruchu socjalistycznym, w 1904 należał do organizacji „Nieprzejednanych“, która przygotowywała młodzież do walki orężnej z Rosją, w czasie rewolucji 1905 uczestniczył w szeregu akcyj bojowych, m. i. w zamachu na Skałłona, kilka lat spędził na zesłaniu w Surgubsku, następnie w Tobolsku, po powrocie do kraju kierował robotą socjalistyczną w Królestwie. Po wybuchu wojny światowej bił się w Legjonach, następnie stał na czele tajnych organizacyj warszawskich, brał udział w wypędzeniu Niemców ze stolicy. W niepodległej Polsce działał na terenie rady miejskiej Warszawy jako prezes klubu radców socjalistycznych, w 1927 obrany prezesem rady. Od 1922 poseł do sejmu. W 1928, gdy P. P. S. przeszła do opozycji wobec rządów Piłsudskiego, J. wystąpił z partji i założył ze swymi zwolennikami nowe stronnictwo socjalistyczne, stojące na gruncie współpracy z rządem pomajowym.

***Jaworski** Kazimierz Andrzej, współcz. poeta pol., oddzielnie wydał zbiory poezyj: „Czerwonej i białej kochance“ (1924), „Księżycowy mustang“ (1925), „Na granitowym maszcie“ (1928, cykl wierszy tatrzańskich), „Więcierze“ (1932, wieniec sonetów), przekłady Jesienina („Wybór poezyj, serja pierwsza“, 1931).

***Jazon z Pherae,** tyran Pherae i tagos (naczelny wódz) Tessalji; za jego rządów doszło miasto przejściowo do potęgi. † 370 przed Chr.

***Jazyłykaja,** miejscowość koło Boghasköi, znana przez znajdujący się tam reljef skalny, zabytek sztuki hetyckiej. Przedstawia on prawdopodobnie scenę zaślubin bogini ziemi Ma z bogiem nieba.

Jazz. W Ameryce płn. nazywają obecnie powszechnie muzykę jazzową „s y n c o p a t e d m u s i c“ (muzyka synkopowana). Próby połączenia j. ze stylem symfonicznym dali: w Ameryce Paul Whiteman, w Niemczech i Austrji: Křenek, Weill i i.

***Jaź** (Idus Heck.), rodzaj ryby karpiowatej. Ciało dość wydłużone, pysk ukośnie rozcięty. Pletwa grzbietowa kończy się na poziomie odbytowym. J a ź p o s p o l i t y (I. melanotus Heck.) do 55 cm długi i 3 kg wagi, szaro czarny, złocisty na grzbiecie i głowie, pletwy czerwone i fioletowe. Żyje w jeziorach Europy i Azji północno-zachodniej, także w morzu. Tarło w maju. Mięso cenione. Lokalna cała czerwona odmiana, t. zw. o r f a, hodowana jest w stawach i jako namiastka złotej rybki w akwarjach.

***Jądro atomowe.** W teorji budowy atomu ogłoszonej 1913 przez N. Bohra, j. a. było dodatnio naładowaną kuleczką z odpowiednią dla danego pierwiastka masą. Dokoła j. a. krążyć miały w myśl tej teorji po określonych torach ładunki ujemne, t. j. elektrony. Ten naiwny obraz, przeniesiony z mechaniki makroskopowej do świata mikroskopowego, utrzymał się tylko tak długo, dopóki nie stało się jasnem, iż do zjawisk świata atomowego nie stosują się prawa mechaniki newtonowskiej. F i z y k a j. a. jest najnowszą gałęzią fizyki, opiera się ona na materjale doświadczalnym uzyskanym na zjawiskach promieniotwórczych i przy rozbijaniu atomów zapomocą jonów. Do r. 1932 ustalono następujące fakty: 1) j. a. są utworami składającemi się z p r o t o n ó w, t. j. jąder atomów wodoru oraz e l e k t r o n ó w. 2) te zasadnicze elementy, tworzące wszelką materję, łączą się wewnątrz jądra, tworząc tam ugrupowanie oznaczające się szczególną stałością równowagi: cząstki α składające się z 4 protonów i 2 elektronów oraz elektrycznie obojętny element proton zespolony z elektronem, zwany n e u t r o n e m. Stałość cząstek α, które utrzymują swą budowę mimo katastrofalnych zderzeń tłumaczy fizyka ogromną ilością energji, wypromieniowywanej przy łączeniu się czterech protonów i dwóch elektronów na cząsteczkę α. Zamiast masy 4,032 cząstka α ma masę 4,002, różnica 0,03 wynosząca mniej niż 1% ulega przemianie na energję (ob. Masa) miljon razy przewyższającą energje obserwowane w reakcjach chemicznych. Rozkład, rozbicie cząstki α może nastąpić tylko pod warunkiem doprowadzenia jej w jakiś sposób z powrotem takich samych ilości energji, jakie utraciła ona przy syntezie. Dalsze wskazówki co do budowy jądra znajdujemy w zjawiskach promieniotwórczych w postaci zasięgu cząstek (ob. Promieniotwórczość) oraz jednorodności promieniowania, które przez różne promieniotwórcze pierwiastki wysyłane jest w postaci niewielu określonych częstości, co świadczy, że cząstki α, których emisji towarzyszy odnośne promieniowanie, pochodzą z pewnych energetycznych poziomów w j. a. Por. Mechanika kwantowa (uzup.).

***Jedlicze,** miasto w pow. krośnieńskim (woj. lwowskie), nad rzeką Jasiołką, stacja kol. 8 km na płn.-zach. od Krosna, około 800 mieszk., kopalnie nafty i rafinerja.

***Jedlik** Stefan Anyos, fizyk węg., (1800—1895), benedyktyn, był profesorem fizyki w Budapeszcie; zajmował się elektromagnetyzmem, pierwszy wykrył prawa sił elektrodynamicznych.

***Jednolita szkoła,** ob. Szkoła jednolita (uzup.). Por. też Szkolnictwo (t. 13) oraz Szkolna reforma (uzup.).

***Jednoróg,** nazwa cechu artystów plastyków, założonego w Krakowie w 1925 przez J. Hrynkowskiego, F. Szcz. Kowarskiego, J. Rubczaka i W. Zawadowskiego. Prócz wystaw krajowych bierze J. udział w wystawach sztuki polskiej zagranicą, m. i. w 1927 w wystawie malarstwa polskiego w Helsingforsie, w Pradze, Wiedniu i Budapeszcie.

***Jedwabne,** miasto w powiecie łomżyńskim (woj. białostockie), na płn.-wsch. od Łomży, około 3.000 mieszk.

***Jeffers** John Robinson, poeta półn. ameryk., * 1887, przedstawiciel mistycznego sensualizmu, główne dzieło: „Roan Stallion, Tamar and other Poems“ (1925).

***Jehuda Hanasi,** żyd. uczony, ob. Talmud.

***Jeleniak,** ob. Porcus babirussa.

***Jelitodyszne,** ob. Enteropneusta.

***Jelitowe bakterje.** W przewodzie pokarmowym człowieka znajduje się mała ilość drobnoustrojów w jelicie czczem, więcej w krętnicy, natomiast w jelicie grubem jest bardzo obfita flora bakteryjna. W największej ilości znajduje się tam Bacterium coli (b. okrężnicowe), Bacterium lactis aerogenes i Bacillus putrificus. Dwa

pierwsze rodzaje drobnoustrojów wywołują fermentację węglowodanów i rozkładają je znacznie dokładniej, niż zaczyny przewodu pokarmowego; dla ustroju jest to dlatego szczególnie ważne, ponieważ rozkładają one również celulozę, hemicelulozę i pentozy, których zaczyny jelitowe rozkładać nie mogą. B. putrificus wywołuje gnicie białka: aminokwasy ulegają zniszczeniu, przyczem powstają trujące i cuchnące substancje.

B. j. są konieczne w wyzyskiwaniu pokarmów roślinnych, szczególnie spożytych w stanie surowym. U zwierząt wyższych proces trawienia odbywa się więc przy współudziale b. j. Konieczność symbiozy b. j. w ustroju zwierzęcym starano się w ten sposób udowodnić, że młode kurczątka, od ich wykłucia się z jajka, odżywiano wyjałowionym pokarmem, w powietrzu pozbawionem zarazków. Szereg badaczy stwierdził, że zwierzęta w ten sposób wychowywane, źle się rozwijały i szybko ginęły. Badania te jednak nie są zupełnie przekonywujące, ponieważ przy sposobności wyjaławiania pokarmu, ulegały zniszczeniu witaminy konieczne dla życia.

Jelizawetgrad. Odsyłacz ma opiewać: ob. Zinowjewsk.

***Jeremiejewit,** minerał, boran glinu o składzie $AlBO_3$, tworzący heksagonalne kryształy bezbarwne do blado-żółtawych. Tw. 6,5. C. wł. 3,3. Znany z Nerczyńska na Syberji.

Jerome Jerome Klapka, humorysta ang., † 1927.

Jerozolima, (1931) 90.407 mieszk., w tem 51.416 żydów, 18.500 chrześcijan, 18.000 mahometan. Czasy powojenne przyniosły zmianę wyglądu miasta: wokół miasta przedwojennego powstały przedmieścia, zamieszkałe przeważnie przez syjonistów, zmienił się gruntownie wygląd ruchu ulicznego wskutek pojawienia się samochodów, powstał cały szereg dróg i szos budowanych na sposób europejski.

Jersey City, (1930) 316.715 mieszk.

***Jervis Bay,** port na płd.-wsch. wybrzeżu zatoki tej nazwy w Nowej Płd. Walji (Australja płd.-wsch.), 392 mieszk. (1929), od 1915 stanowi własność Związku Australijskiego, stanowi port stolicy Związku (Canberra), z którą połączony jest koleją.

***Jerzmanowice,** wieś w powiecie olkuskim (woj. kieleckie), na zach. od Ojcowa, z wielką jaskinią „nietoperzową", odkrytą w 1848.

Jesperson Otto, duń. anglista i językoznawca, wydał nadto m. i.: „Rozwój i powstanie języka" (1926), „The Philosophy of Grammar" (1924), „Mankind, Nation and Individual from a Linguistic Point of View" (1925), „Phonetische Transkription und Transliteration" (1926), „A Modern English Grammar", cz. III i IV (1927—31). J. jest rzecznikiem języka międzynarodowego, od 1928 propaguje system własnego pomysłu p. n. Novial.

***Jesse** Fryniwyd Tennyson, powieściopisarka ang., od 1918 Mrs. H. M. Harwood, z utworów jej oryginalnością, żywiołowością i wszechstronnością odznaczają się zwłaszcza powieści: „Tom Fool" (1926) i „The Lacquer Lady" (1929); nadto świetne studjum o działalności wojennej kobiet angielskich we Francji: „The Sword of Deborah" (1919).

***Jessulmere,** ob. Dżesalmir (uzup.).

***Jesziwa** (hebr. „siedziba", „siedzenie"), wyższa szkoła talmudyczna. Sławne w staroż. były j. w Palestynie i Babilonji, w średniowieczu we Francji, Hiszpanji, Włoszech, Polsce i w Niemczech, w nowszych czasach na Litwie, w Polsce, Palestynie, Ameryce płn. i in.

***Jewish Colonization Association** (ang., skr. JCA), towarzystwo założone 1891 przez bar. M. Hirscha, ma na celu poprawę położenia Żydów, oraz zakładanie kolonij w krajach pozaeuropejskich. Założyło kolonje w Brazylji, Argentynie, Palestynie i Krymie, oraz liczne szkoły rolnicze, rzemieślnicze, kasy pożyczkowe i t. d. J. C. A. pozostaje pod zarządem gmin żydowskich w Brukseli, Berlinie, Frankfurcie n. M., Anglo Jewish Colonization w Londynie i Alliance Israélite Universelle w Paryżu.

***Jewniewicz** Hipolit Dominik, pol. matematyk, fizyk i mechanik, (1831—1905), studja uniw. w Petersburgu, od 1856 prof. Instytutu Technologicznego w Petersburgu, od 1863 wykładał mechanikę w Petersb. Akademji inżynierów marynarki, od 1864 prof. Instytutu Inżynierów Cyw., tamże. Główne dzieło: „Teorja sprężystości..." (1910), poza tem szereg podręczników, rozpraw specjalnych z dziedziny sprężystości, wytrzymałości materjałów, statyki i dynamiki cieczy i t. d.

***Jeypore,** ob. Dżajpur.

***Jezierski** Edmund, właściwie Krygier E., współczesny pisarz pol., autor książek dla młodzieży, m. i. powieści historycznych na tle czasów kościuszkowskich i z doby napoleońskiej, powieści z r. 1863 p. t. „Ojczyzna", powieści z czasów wielkiej wojny: „Serce Polski" (w formie pamiętnika uczniowskiego), nadto różnych wydawnictw popularnych, np. „Przewodnik po Warszawie", „Jan Henryk Dąbrowski, twórca Legjonów" (1920), „Dzieje powszechne" (podręcznik szkolny), „Skrót dziejów Polski" i i.

***Jezierzowate,** ob. Najadaceae.

***Jeż,** ob. Jeżowate.

***Jeżatka,** pszenica (Triticum compactum) o zbitym kłosie, sztywnej słomie. Forma b. prymitywna znachodzona w budowlach palowych w Szwajcarji, obecnie uprawiana na wybrzeżach morza Śródziemnego i w Tyrolu, w Polsce gdzieniegdzie w zachodnich Karpatach. Dobrze zimuje, lecz wymaga gleby żyznej, nawet wilgotnej (ob. Pszenica).

***Jeżówka,** ob. Arbutus.

***Jędrzejewicz** Janusz, pol. polityk i działacz oświatowy, ur. 1885, studja matematyczno-przyrodnicze oraz Szkoła Nauk Politycznych w Paryżu, od 1904 członek P. P. S., w czasie wojny służył w Legjonach, należał do naczelnej władzy, kierującej tajnym ruchem niepodległościowym (t. zw. Organizacja A.). W Państwie Polskiem dyrektor seminarjum nauczycielskiego i wizytator ministerjalny, dyrektor Instytutu Badań nad Wschodnią Europą w Wilnie, jeden z głównych założycieli organizacji i czasopisma pedagogicznego „Zrąb". Od 1928 poseł do sejmu, w 1930—31 kierownik klubu sejmowego B. B., w 1931 został ministrem oświecenia. Za

jego urzędowania nastąpiła reforma szkolnictwa średniego oraz zmiana ustawy o szkołach akademickich. Napisał: „Józef Piłsudski" (1919), redagował dzieło zbiorowe: „Wspomnienia legjonowe" (1924, 2 t.).

***Jędrzejewski** Bolesław Antoni (pseud. B a j), socjalista pol., (1867—1914), od wczesnej młodości krzewiciel idei socjalistycznej, pracował w „Proletarjacie", więziony, musiał w 1891 emigrować. Działał w Brukseli, Paryżu, następnie osiedlił się w Londynie. Jeden z założycieli P. P. S., członek Centralizacji Zw. Zaw. Socjalistów Pol. i jego sekretarz, był jednym z najczynniejszych działaczy w duchu niepodległościowym, brał udział w szeregu zjazdów międzynarodowych. W 1903 przesiedlił się do Galicji i stanął na czele Spółki Nakład. „Książki", która dzięki jego energicznemu kierownictwu stała się ważną placówką myśli socjalistycznej i niepodległościowej, wydając zgórą 100 tomów dzieł wybitnych beletrystów i pisarzy politycznych polskiej lewicy (m. in. Żeromskiego, Sieroszewskiego, Daniłowskiego, Struga, Orkana, Kaden-Bandrowskiego, Limanowskiego, Feldmana, L. Wasilewskiego i in.).

***Języcznikowate,** ob. Ophioglossaceae.

***Jhansi,** ob. Dżansi.

***Jiménez** Juan Ramón, poeta hiszp., * 1881, subtelny liryk uczuciowy, dążący do usunięcia z poezji wszelkiej retoryki, oddzielne zbiory od r. 1905; wybory 1921 i 1922; siłą ekspresji wyróżniają się zwłaszcza poezje jego od r. 1916: „Estio", „Diario de un poeta recién casado", „Piedra y cielo", „Belleza", „Poesía" (1923).

***Jind,** ob. Dżind (uzup.).

***Jinsen,** ob. Chemulpo.

Jiu-Jitsu. Ob. też Dżiu-Dżitsu (uzup.).

***Joanna de Chantal,** święta, (1572—1641), kanonizowana r. 1767, założyła 1610 wraz z Franciszkiem Salezym (ob.) zakon Salezjanek (ob.).

Jodyna (t y n k t u r a j o d o w a), ob. Jod.

Joffre Joseph Jacques Césaire, marszałek Francji, † 1931.

***Joeuf,** miasto w depart. Meurthe-et-Moselle (Francja wsch.), 10.225 mieszk., stacja kolejowa, piece hutnicze, stalownia, przemysł metalowy.

***Johanit,** minerał, siarczan uranu, tworzący jednoskośne kryształy barwy szmaragdowo-zielonej. Tw. 2—2,5. C. wł. 3,2. Występuje w Jachimowie (Czechy), Johannengeorgenstadt i in. m.

Johannesburg, (1931) 203.273 białych, oraz około 166.000 kolorowych.

***Johannsen** Wilhelm Ludwig, biolog duński, (1857—1927), prof. w Kopenhadze. Badał dziedziczność, wprowadził do nauki metody statystyczne i metody t. zw. czystych linij.

***John** Augustus Edwin, ang. malarz i grafik, * 1879, od 1921 członek Królewskiej Akademji, znany portrecista. Pierwsze jego prace zbliżają się do dzieł quattrocenta. Główne dzieła: portret Lloyd George'a, B. Shawa, „The smiling Woman", „Robin" i in. W obrazach swych dąży do dekoracyjnych efektów. Jako grafik uprawia głównie technikę suchej igły.

***Johnson** Lionel Pigot, ang. poeta i krytyk, (1867—1902), od mistyki przeszedł do katolicyzmu, poeta w stylu odrodzenia celtyckiego, ale należący raczej do dekadentyzmu ang., ważniejszy jako krytyk: „The Art of Th. Hardy" (1894, nowe wyd. 1923), „Post Liminium" (1911, szkice krytyczne).

***Johnson** James Weldon, płn. ameryk. murzyński pisarz, poeta i kompozytor, * 1871, autor nagrodzonych „God's Trombones" (1927), zaliczanych do najlepszych utworów lit. murzyńskiej, znany głównie ze znakomitej powieści autobiograficznej: „The Autobiography of an Ex-Colored Man" (1912). Wydał nadto: „American Negro Poetry" (1922) oraz razem z J. R. Johnson i L. Brown: „The Book of American Negro Spirituals" (1925—26, 2 t.).

***Johnson City,** miasto na płd. granicy stanu N. Jork (Stany Zjedn. A. P.), nad górnym biegiem rzeki Susquehanna, 13.567 mieszk., węzeł kolejowy.

Johst Hanns, pisarz niem., napisał nadto m. i. powieści o silnym duchu patrjotycznym: „So gehen sie hin. Ein Roman vom sterbenden Adel" (1930), „Die Torheit einer Liebe" (1931), „Ave Eva" (1932).

***Joint Distribution Committee, American,** żydowska organizacja w Ameryce (zwykle nazywana w skróc. „J o i n t"), z siedzibą w Nowym Jorku i odgałęzieniami w Niemczech, Rosji, Polsce i Palestynie, załoź. 1914 w celu niesienia pomocy ludności żydowskiej szczególnie na wsch.-europejskich terenach wojennych. Po wojnie światowej zajmuje się J. wspólnie z innemi żydowskiemi organizacjami dobroczynnemi, zwł. Jewish Colonization Association (ob. uzup.) pracą nad odbudową w Europie Wsch. i Palestynie; praca ta polega na kolonizacji gospodarczej, udzielaniu kredytów, opieką nad emigracją, dziećmi, zdrowotnością i wychowaniem.

***Jojo** (j o u-j o u), zabawka, ob. Yo-yo.

***Joker** (ang.), karta do gry, w pewnych grach, np. w pokierze używana do uzupełniania kombinacji, ponieważ zastępuje ona każdą inną kartę.

Jolly Julius, niem. indolog i germanista, † 1932, wydał nadto m. i. „Recht und Sitte" (1928).

Jom-kipur. Błąd druk.: zam. 16 tiszri, ma być 10 tiszri.

***Jon,** ob. Jony, Jonizacja (t. 7 i uzup.).

***Jones** Daniel, fonetyk ang., * 1881, wydał: „An Outline of English Phonetics" (1918, III wyd. 1932), „The Pronunciation of English" (1911, II wyd. 1914), „An English Pronouncing Dictionary" (1917, wyd. rozszerz. 1926) i i.

Jones Henry Arthur, ang. pisarz dramat., † 1929, do najlepszych jego utworów należy tragedja mieszczańska „Michael and his Lost Angel" (1896). Wybór dramatów wyd. 1925.

***Jong** Adrianus Michael de, pisarz holend., * 1888, wsławił się powieściami wiejskiemi, zwłaszcza cyklem: „Merijntje Gijsen's Jeugd" (1925—28, 4 t.), nadto: „De zware weg" (1927), „Kruisende wegen" (1929) i i.

***Jongsong Peak,** płn.-zach. szczyt góry Kangczendsonga (Himalaje), przed zdobyciem góry Kamet (uzup.) najwyższy z osiągniętych szczy-

tów Himalajów, 7.459 m, zdobyty w 1930 przez międzynarodową ekspedycję himalajską.

Jony, jonizacja, por. też Atomowa fizyka (uzup.).

F i z j o l o g i c z n e d z i a ł a n i e j o n ó w. Stwierdzono wybitny wpływ elektrolitów, zwłaszcza soli metali alkalicznych, na procesy zachodzące w protoplazmie. Izotoniczny roztwór soli kuchennej (ob. Osmoza), spełnia swe zadanie tylko połowicznie. Znacznie lepiej działa roztwór, zawierający także i inne sole, znajdujące się w osoczu krwi, przedewszystkiem zaś sole potasu i wapnia. W działaniu fizjologicznem różnych jonów metalicznych (k a t j o n ó w) zachodzą wybitne różnice i przeciwieństwa. Np. jony potasu działają hamująco na czynność serca, przeciwnie jony wapnia powodują energiczniejszą jego czynność; znane ogólnie jest oddziaływanie anjonu bromowego (Br) na system nerwowy (środek uspokajający). Normalne funkcjonowanie komórek w organiźmie żyjącym jest w dużym stopniu uwarunkowane zawartością i stosunkiem soli w sokach ciała. Zaburzenie tej równowagi (np. wskutek braku jednej z soli) może spowodować niedomagania, chorobę organizmu. Ogromnie ważną rolę, jeżeli chodzi o charakter i przebieg procesów fizjologicznych, odgrywa koncentracja jonów wodorowych protoplazmy, płynów krążących w organiźmie i t. d. Znaleziono np., iż optimum działania pepsyny odpowiada koncentracji jonów wodorowych $c_H = 1{,}7 . 10^{-2}$; tę samą wartość c_H wyznaczono przy badaniu kwasoty soku żołądkowego człowieka dorosłego (c_H odpowiada mniej więcej 0,01 normalnemu kwasowi solnemu). W soku żołądkowym niemowląt znajdowano $c_H = 10^{-5}$, a zatem znacznie mniejszą koncentrację jonów wodorowych. W sokach kiszkowych c_H wynosi średnio 10^{-8} a więc płyn jest już bardzo słabo alkaliczny w porównaniu z czystą wodą, w której $c_H = 10^{-7}$. (Por. p_H).

Jorga Mikołaj, rumuński historyk i polityk, założył i kieruje od 1921 „Rumuńską Szkołą we Francji“ („Fontenay-aux-Roses), oraz uniwersytetem ludowym w Valenii-de-munte (Rumunja), był 1919—20 prezydentem parlamentu rumuńskiego, 1931—32 prezesem rady ministrów. Napisał: „Histoire des Roumains et de leur Civilisation“ (1920), „Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité“ (1926—28, 4 t.), „Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe“ (1929).

***José,** hiszp. forma imienia Józef.

***Josephson** Matthew, pisarz płn. ameryk., * 1899, poeta surrealistyczny, autor studjów: „Zola and His Time“ (1928), „J. J. Rousseau“ (1931) oraz „Portrait of the Artist as American“ (1930), gdzie przedstawia dylemat współcz. artysty amerykańskiego.

***Josif** Ştefan Octavian, poeta rumuń., (1875—1913), liryk o subtelności niemal kobiecej, o formie wykończonej, często zbliżonej do pieśni ludowych, piewca przeszłości, doskonały tłumacz poetów franc. i niem. Wraz z D. Anghel pisał pod pseud. A. Mirea. Główne dzieła: „Z czasów praojców“ (1901), „Poezje“ (1902), „Wyznania wiary“ (1905), „Pieśni“ (1912).

***Joszkar-Ola,** ob. Krasnokokszajsk (uzup.).

Joteyko Tadeusz, kompozytor pol., † 1932.

***Jotnijski oddział** (jotnien), najmłodszy oddział grupy algonkjańskiej.

Jotuni Maria, pisarka fińska, napisała nadto komedję „Żona pantoflarza“ (1924), nowelę „Dziewczę w ogrodzie róż“ (1927), tragedję biblijną „Winny“ (1929).

***Jouve** Pierre Jean, franc. poeta i krytyk, * 1887, współzałożyciel i współwydawca czasopisma „Les Bandeaux d'Or“ (1907—10), był w stosunkach ze współpracownikami „Abbaye“, autor poezyj filozoficznych („Présences“, 1912, „Parler“, 1913) i pacyfistycznych („Vous êtes des hommes“, 1915, „Poèmes contre le grand crime“, 1916, „Danse des morts“, 1917, „Tragiques“, 1923), nadto powieści: „Hôtel Dieu“ (1920), „Le mystérieuses noces“ (1925), „Nouvelles noces“ (1926), „Le Paradis perdu“ (1929), dramatu „Les Deux Forces“ (1913), studjów krytycznych: „Romain Rolland vivant“ (1920) i „Poèmes de la folie de Hölderlin“ (1930).

***Jowett** Benjamin, ang. grecysta i teolog (1817—1893), główne jego dzieło: przekład djalogów Platona ze wstępami krytycznemi (1871, III wyd. 1892, 5 t.), uznany za klasyczny, nadto przekłady „Rzeczpospolitej“ Platona (1888; 1894, 3 t.), Tucydydesa (1881, 2 t., II wyd. 1900) i „Polityki“ Arystotelesa (1885, 2 t.). Napisał nadto: „St. Paul's Epistles“ (1855, 2 t., II wyd. 1859, oryginalne studjum o św. Pawle), „A Commentary on Thessalonians, Galatians and Romans“ (1855), „College Sermons“ (1895). Również wybitny jako uczony i jako profesor w uniw. oxfordzkim.

Joyce James, pisarz anglo-irlandzki, wychowanek jezuitów, kształcił się na księdza, później w medycynie, próbował też kształcić się na śpiewaka, od 1904 mieszkał w Trieście, podczas wojny w Zurychu, od 1920 w Paryżu. Na twórczość jego wpłynęli zwłaszcza Arystoteles, Tomasz z Akwinu, Dante, Ibsen i pisarze elżbietańscy. Główne jego dzieło „Ulysses“ (napis. 1914—21, wyd. 1922), zabronione w Anglji i Ameryce Półn. jako pornograficzne, uznane jednak przez krytykę za najwpływowsze dzieło naszego czasu, za „romans XX-go w.“. W stylu psychoanalitycznym, którego jest szczytowym wyrazem, opisuje jeden dzień z życia obu głównych bohaterów. Styl „wewnętrznego monologu“ przejął J. z powieści E. Dujardin: „Les Lauriers sont coupés“ (1887). Wprowadza nadto nową technikę: obok równocześnie występujących w świadomości procesów myślowych opisuje również współcześnie dziejące się, ale niezależnie od siebie powstające zdarzenia, aby w ten sposób przedstawić wielostronne życie miasta. Nieukończone „Work in Progress“, z którego ukazały się tylko fragmenty (np. „Anna Livia Plurabelle“, 1928), wykazuje dalszy rozwój tej techniki, także językowy, wprowadzając poetycko-rytmiczną formę dźwiękową, aliteracje, rymy, pisownię fonetyczną, przekształcanie końcówek i nawet całych wyrazów, obficie wtrącając wyrazy cudzoziemskie. — Na język pol. przeł. „Portret artysty“ (1931). — Lit.: H. S. Gorman (1924), P. J. Smith (1927), E. R. Curtius (1930, niem.), St. Gilbert (1930).

przekład niem. 1932), L. Golding (1931), E. Dujardin („Le Monologue Intérieur“, 1931), Ch. Duffe (1932).

***Jozjasz,** król judzki 640—608 przed Chr., zaprowadził deuteronomium, zginął pod Megiddo w walce z Nechonem II egipskim.

***Jubal,** ob. Dżubal (uzup.).

Juda Machabeusz. W t. 7 błąd druk. Judasz M.; w. 2. błąd druk.: królowi Seleucydów, zamiast: królowi z rodu Seleucydów.

***Judaizm,** ob. Żydowska religja.

Jugosławja. W 1931 liczyła 13,930.000 mieszk. (56 na 1 km²). Emigracja zamorska w 1930 wynosiła około 11.400 osób (w latach największego nasilenia 1927 i 1928 wynosiła 19.500 rocznie). Liczba Włochów na wybrzeżach Jugosławji (według prof. Rubić'a ze Splitu) wynosi 5.609 osób; ponad 100 Włochów mieszka w następujących miejscowościach: Split 1.309, Krk (Veglia) 759, Sušak 644, Dubrownik 503, Drenowa 380, Korčula (Curzola) 137, Trogir 132, Sibenik 128. W innych miejscowościach mieszka poniżej 89 Włochów. Powyżej 5% ludności stanowią Włosi w Krk (43%), Drenowa (27,5%), Korčula (6,9%), Dubrownik (5,8%). Autorzy włoscy podają liczbę Włochów na wybrzeżu J. na 6.800 do 100.000.

Zbiory najważniejszych produktów rolnych w 1930 w 1.000 cetnarów: pszenica 21.900 (1,7% produkcji światowej, 13-e miejsce), kukurydza 34.600 (3% prod. świat., 6-e miejsce), buraki cukrowe 7.400 (1% prod. świat., 16-e miejsce), konopie włókno 262 (3,5% prod. świat., 4-e miejsce), len włókno 93 (1,5% prod. świat., 11-e miejsce). — Produkcja najważniejszych gałęzi przemysłu rolnego: cukier w 1930/1 r. 103.000 tonn, 16-e miejsce w produkcji światowej cukru buraczanego (w 1929/30 r. 121.000 tonn, 14-e miejsce), wino w 1930 r. 4 miljony hektolitrów (2,6% prod. świat., 8-e miejsce). — Wydobycie węgla brunatnego w 1930 około 4.9 miljonów tonn (jak w 1929). Produkcja miedzi (metalu) w 1930 około 25.000 tonn, ołowiu około 10.000 tonn.

Handel zagraniczny J. w 1931 (najważniejsze towary, liczba w nawiasie oznacza rok 1930) w miljonach dinarów: przywóz — bawełna 112 (169), przędza bawełniana 339 (498), tkaniny bawełniane 399 (648), wełna surowiec 61 (89), przędza wełniana 67 (102), tkaniny wełniane 229 (337), żelazo walcowane 189 (333), wyroby żelazne 344 (443), maszyny, aparaty, instrumenty 296 (466), artykuły elektrotechniczne 186 (201), samochody itp. 165 (172), węgiel 137 (198), wywóz — pszenica 275 (474), kukurydza 206 (548), świeże owoce 137 (291), tytoń 136 (64), jaja 400 (512), świnie 285 (285), bydło 218 (320), mięso świeże 197 (229), drzewo budulcowe 669 (1.157), miedź metal 291 (498), rudy 214 (258), cement 139 (152). — Główni dostawcy towarów w 1931 (w miljonach dinarów): Niemcy 925 (maszyny, aparaty, instrumenty, wyroby żelazne, tkaniny bawełniane, artykuły elektrotechniczne, węgiel, samochody — 426), Czechosłowacja 872 (tkaniny bawełniane, przędza bawełniana, maszyny, aparaty itd., wyroby żelazne, tkaniny wełniane — 433), Austrja 730 (maszyny, aparaty i t. d., wyroby żelazne, tkaniny wełniane, artykuły elektrotechn. — 200), Włochy 494 (tkaniny bawełniane, przędza bawełniana — 197), Anglja 316 (tkaniny bawełniane, przędza bawełniana, samochody, węgiel — 191).

Siły wodne J. ogółem 3 miljony KM, wyzyskanych w 1926 było 0,2 milj.

Drogi wodne J.: rzeki żeglowne 1.597 km, kanały 291 km. — Długość linij telegraficznych 23.800 km, ilość urzędów pocztowych 2.192.

***Juigalpa,** stolica depart. Jerez-Chontales w rep. Nicaragua (Am. środk.), 12.113 mieszk.

***Juljany kanał,** kanał biegnący prawym brzegiem Mozy, na terytorjum holenderskiem, od Maastricht do Maasbracht, w budowie od 1927, dla statków o nośności 2.000 tonn, jest przedłużeniem kanału Leodjum—Maastricht ku północy.

***Jullien** Marc Aurèle, franc. polityk i pedagog, (1775—1848), usiłował połączyć wychowanie publiczne z prywatnem, dając małym grupkom dzieci osobnego nauczyciela. Żądał rozwoju umysłów, wprowadzenia ruchu i zabaw, nauczania wspólnego i uwzględnienia współzawodnictwa uczniów. Uważał za konieczną międzynarodową współpracę nad wychowaniem. J. był zwolennikiem Pestalozziego i wydał dzieło o „Duchu metody Pestalozziego“.

***Jung-czang,** miasto w zachodniej części prowincji Jun-nan (Chiny płd.-zach.), około 15.000 mieszk., wywozi przez Momein jedwab do Indyj (Birmy).

Jungermannia. Zam. mchy, ma być: wątrobowce.

Jungnickel Max, pisarz niem., napisał nadto m. i. powieści: „Lichter im Wind“ (1926), „Brennende Sense“ (1928, z frontu wschodniego), „Der Sturz aus dem Kalender“ (1932, czasy powojenne).

Jurajska formacja. W Polsce w wykształceniu alpejskiem występują utwory jurajskie w Tatrach i Karpatach, na innych obszarach Polski należą one do środkowo-europejskiej prowincji. W Tatrach występują wapienie i dolomity liasowe, doggerowe i malmowe; liasowego wieku są również gruboławicowe piaskowce (piaskowiec Pisanej) i czarne łupki (występujące na przełęczy Tomanowej), zawierające resztki roślinne. — Pas skałek wapiennych i rogowcowych, biegnących w Karpatach na północ od trzonów krystalicznych, występuje najwyraźniej w Pieninach, gdzie wyraźnie zaznacza się w krajobrazie; drugim jest pas zewnętrzny podkarpacki, występujący tylko w drobnych szczątkach, jak np. w Rokicinach pod Białą, w Inwałdzie k. Andrychowa, w Kruhelu pod Przemyślem i in. m. — Do prowincji środkowo-europejskiej należą jurajskie utwory pasma krakowsko-wieluńskiego i Gór Świętokrzyskich. Wierceniami stwierdzono obecność jury na Kujawach w okolicach Ciechocinka i Inowrocławia. Utwory jurajskie występują również i na Podolu (okolice Niżniowa, Niezwisk) i na Podlasiu (Łuków).

***Jurgielewicz** Aleksander, pedagog pol., (1835—1896), ogłosił kilka rozpraw w „Przeglądzie Pedagogicznym“, dotyczących dydaktyki elementarnego nauczania. „Organizacja najpierwszego nauczania“ (1882), „Wskazówki me-

todyczne do nauki początków języka ojczystego w ogólności, a do czytania w szczególności" (1887).

Jurkiewicz Stanisław, pol. minister opieki społecznej i ochrony pracy 1926—29, w czasie swego urzędowania przeprowadził szereg ustaw i prac organizacyjnych (ustawodawstwo w sprawie najmu, bezpieczeństwa, higjeny i inspekcji pracy, rozbudowa kas chorych i zakładów ubezpieczeń społecznych, zorganizowanie sądownictwa pracy i ubezpieczeń na wypadek bezrobocia). W 1933 został mianowany delegatem Rządu Polskiego w Międzynarodowem Biurze Pracy w Genewie.

***Jus evocandi** (łac.) prawo wywołania, przysługiwało w średniowieczu królowi w stosunku do sądów zwyczajnych; na jego mocy mógł król każdą prawomocnie jeszcze nieosądzoną sprawę wywołać z sądu dla niej właściwego, aby ją sam rozstrzygnąć.

Jusserand Jean Adrien, dyplomata franc., † 1932.

***Justo** Augustin, polityk argent., ur. 1876, w 1923 został generałem brygady, w 1927 dywizji, w l. 1922—28 był ministrem wojny, przygotował w 1930 wraz z gen. Uriburu zamach stanu i kierował rewolucją, która zakończyła się upadkiem Irigoyensa, 1931 obrany został prezydentem republiki.

***Juszkiewicz** Henryk, współcz. poeta pol., w l. 1912—14 wydawał i redagował w Krakowie czasopismo literacko-artystyczne p. t. „Sztuka"; oddzielnie ogłosił: „Erotyki i wiersze różne" (z przedmową Kaz. Tetmajera).

K.

***KA,** skrót na kiloamper.

***Ka** („duch, opiekuńczy duch"), wedle prastarych wierzeń egipskich odbicie duchowe (sobowtór), które rodzi się i żyje z człowiekiem, duch opiekuńczy, który rozpostartemi ramionami chroni człowieka, daje mu właściwą siłę życiową, przebywa z nim także i po śmierci w grobie („dom Ka"), troszcząc się przez przyjmowanie potraw ofiarnych o jego dalszy byt pośmiertny.

***Kaban** Józef, architekt pol., * 1886, kształcił się w Krakowie i Dreźnie, mieszka i pracuje w Łodzi. Główne dzieła: Gmach Kurji biskupiej i kościół św. Kazimierza w Łodzi, kościół w Bedoninie, szereg projektów i i.

***Kabokle,** spolszczone „caboclos", nazwa nadawana w Brazylji metysom, potomkom białych i Indjan. Zwą ich także „mamelucos".

Kaczki. Kaczka edredonowa, ob. Somateria mollissima.

***Kaczkowski** Józef, pol. skrzypek i kompozytor, żył w 1. połowie XIX w. Przez współczesnych stawiany narówni z Rodem. Znany także jako kompozytor polonezów.

***Kadijewka,** osada górnicza na Ukrainie, w dawnym powiecie Ługańsk (dawna gubernja doniecka), (1926) 17.224 mieszk., posiada kopalnie węgla, port lotniczy. K. rozwija się szybko, zaczyna się stawać jednym z najważniejszych ośrodków donieckiego zagłębia węglowego. W 1931 obliczano jej ludność na 42.000 mieszk.

Kadmu związki mają smak nieprzyjemny. Na organizm ludzki działają trująco, wywołując wymioty i paraliż ośrodków nerwowych. — Octan k. znajduje zastosowanie w analizie chem. Borowolframianu k. używa się do barwienia porcelany, siarczanu k. w lecznictwie jako środka odkażającego i łagodzącego przebieg zapalenia oczu. Siarczek k. otrzymuje się przez strącanie k. z roztworów soli zapomocą siarkowodoru. Zależnie od warunków, temperatury strącania, siarczek jest barwy jasno-żółtej, żółtej, ciemno-żółtej. Znajduje się w handlu pod nazwą żółcieni kadmowej (20—25 sort). Mimo b. pięknego barwienia i siły krycia, zastosowanie żółcieni kadmowej jest znacznie ograniczone, ze względu na wysoką cenę. Używa się jej jako farby malarskiej, do barwienia kauczuku, przy fabrykacji żółtego szkła. Farbę jasno-żółtą do ciemno-żółtej otrzymuje się zapomocą strącania siarczanu k. siarczkiem barowym (kadmopon).

Kadra, pol. czasopismo literackie, wychodzące od r. 1930. Zgrupowani przy niem poeci (grupa „Kadry"), publikujący również w dziale literackim warszawskiej „Gazety Polskiej", wyróżniają się odświeżeniem bezpośredniości w środkach ekspresji, żywem poczuciem przyrody, pozytywnym stosunkiem do zagadnień społecznych i narodowych. Główni przedstawiciele: Wawrzyniec Czereśniewski, Antoni Madej, Jan Szczawiej.

***Kaftaniacy,** mieszkańcy podgórza między Liskiem i Sanokiem.

***Kafue,** lewobrzeżny dopływ rzeki Zambezi w Rodezji płn., wytryska na granicy Katangi (prow. Konga belg.), uchodzi poniżej miejscowości K.

***Kagan** (Nowaja Buchara), miasto w republice sowieckiej Uzbekistan, 10.335 mieszk., węzeł kolejowy na linji Krasnowodzk—Taszkient.

Kagoszima, (1930) 137.232 mieszk.

Kahn Gustave, pisarz franc., wydał nadto m. i. poezje: „Images bibliques" (1929); powieści: „Mourle" (1925), „L'aube enamourée" (1925), „La Childebert" (1926), „Vieil Orient, Orient neuf" (1928) i i.; studja: „Silhouettes littéraires" (1925, Huysmans, Mallarmé, Verlaine), „Charles Baudelaire, son oeuvre" (1925), „Fantin-Latour" (1926) i i.

***Kailas** Uuno, poeta fiń., * 1901, czołowy liryk młodego pokolenia, w r. 1932 odznaczony państwową nagrodą literacką, autor poezyj o poważnym nastroju tragicznym: „Bosą stopą" (1928), „Sen i śmierć" (1932) i i., świetny tłumacz liryków niemieckich („Kaunis Saksa" 1924).

***Kainei,** miasto na Korei, ob. Hoirjŏng (uzup.).

Kair, jako okręg 162 km², (1927) 1,064.567 mieszk. (6.571 na 1 km²), w tem 70.479 Europejczyków.

Kaisari, stolica tureckiego wilajetu tej nazwy, w Azji Mniejszej, (1927) 39.544 mieszk. (wilajet K. 13.910 km², 251.370 mieszk.), węzeł linij kolejowych Angora—Siwas i Kaisari—Ulukiszla (stacja kolei bagdadzkiej), posiada port lotniczy, fabrykę samolotów i motorów lotniczych, elektrownię, tkalnie, wytwórnie czapek, towarów skórzanych, dywanów, żywy handel zbożem, wełną i owocami; jest punktem węzłowym dalekobieżnej komunikacji samochodowej. — W odległości 2 km od K., na płd., znajdują się ruiny starożytnej Cezarei.

***Kaiser-Wilhelm-Kanal,** ob. Kiloński (ces. Wilhelma) kanał.

***Kajper** (keuper), najwyższy oddział triasu (ob. Triasowa formacja).

Kakao. Produkcja kakao w r. 1929 w tysiącach kwintali: Wybrzeże Złote 2.419, Brazylja 656, Nigerja 531, Trinidad i Tobago 228, Wenezuela 215, San Domingo 213, Ekwador 182, Wybrzeże Kości Słoniowej 163. Największą konsumcję k. wykazują Stany Zjednoczone Am. Płn., następnie Niemcy, po nich Anglja, Holandja i Francja.

Kaktusy (por. tabl.). Hodowla k. rozpowszechniła się bardzo silnie po wojnie. Hodowla licznych gatunków jest bardzo łatwa, kwiaty niejednokrotnie bardzo piękne.

Do hodowli k. używa się ziemi liściastej, kompostowej, ogrodowej, starej gliny ze znaczną przymieszką gruboziarnistego piasku. Ponieważ korzenie k. są bardzo czułe na wilgotność, do ziemi powinno się dodawać kawałki cegły oraz węgla drzewnego, w celu łatwiejszego odwadniania oraz przewietrzania. Niektóre gatunki wymagają wapna. Gatunki epifytyczne wymagają ziemi silnie humusowej. Ważne jest bardzo staranne podlewanie szczególnie w zimie. Naogół raczej k. cierpią od nadmiaru, niż od braku wody. W zimie powinny stać w miejscu jasnem, możliwie blisko okna. Temperatura w zimie powinna wynosić +12°—+16°. W lecie nie wszystkie znoszą pełne słońce, wolą raczej półcień.

Rozmnaża się k. przez wysiew z końcem kwietnia, sadzonki lub szczepienie. Do siania służą płaskie misy napełnione piaszczystą ziemią. Nasiona rozciąga się płasko i lekko przysypuje ziemią. Gdy wyrosną młode roślinki, pikuje się je, następnie przesadza poszczególne roślinki. Jeśli k. opadnie grzyb Phytophtora cactorum, należy chore miejsca starannie wyciąć, następnie zasypać sproszkowanym węglem drzewnym, poczem chore roślinki przesadzić do jak najmniejszych wazoników, napełnionych piaszczystą glebą. Jeśli już cały pęd choruje, częstokroć można ocalić przez zaszczepienie na podkładce części szczytowej. Także przy silnem zwapnieniu części dolnej można części szczytowych użyć jako zraz. Nawożenie lekkim nawozem krowim jest tylko dopuszczalne dla Cereusów, Opuncyj, Phyllokaktusów i to w stanie silnego rozwoju. U innych nawożenie nawet sztucznemi nawozami może się okazać szkodliwem; pędy robią się wiotkie, gąbczaste, łatwo gniją oraz zatracają swoje piękne, naturalne kształty. Wśród szkodników zwierzęcych należy wymienić: mszyce, oraz roztocze. Usuwa się je skrapianiem wyciągiem nikotyny wraz z alkoholem. Jeśli mszyca występuje na korzeniach, wówczas korzenie należy starannie przemyć oraz przesadzić do innej ziemi.

Kalabrja, (1931) 1,668.243 mieszk. (111 na 1 km²).

Kalambo, rzeka w Rodezji płn. (Afryka); 16 km powyżej ujścia do jeziora Tanganika znajdują się na niej dwa potężne wodospady, 268 i 60 m wys., odkryte przez W. E. Owena w 1913.

***Kalendarza reforma.** Komisja Ligi Narodów ma za zadanie poprawić niektóre wady kalendarza gregorjańskiego. Szczególnie pożądanem dla życia gospodarczego jest ustalenie daty święta Wielkiej Nocy. W tym celu w Anglji już w 1929 r. przyjęto t. zw. „Easter Act", który przewiduje (w porozumieniu z władzami kościelnemi) ustalenie święta Wielkanocnego na niedzielę po drugiej sobocie kwietnia. W Niemczech istnieje (od 1930) przy Instytucie badania konjunktur naukowy komitet r. k. Oprócz regulacji daty Wielkanocy usiłują niektóre projekty wprowadzić te same dnie tygodnia dla tych samych dat, przeto t. zw. wieczny, niezmienny kalendarz (w kalendarzu gregorjańskim przypadają te same dni tygodnia na te same daty dopiero po 400 latach). Celem osiągnięcia równej długości miesięcy proponuje kanadyjski uczony Cotsworth rok z 13 miesiącami (każdy po 4 tygodnie = 28 dni) i jednym dniem nadliczbowym (w roku przestępnym z dwoma), które nie miałyby nazw dni tygodnia, przyjętych obecnie. Przełom w odwiecznej rachubie dni spotyka się z silnym sprzeciwem.

***Kaleniec,** dawniej używana nazwa na oznaczenie postaci krystalograficznej, zwanej daszkiem.

***Kaleta** (z tureckiego przez ruskie), woreczek na pieniądze, portmonetka, sakwa. Wyraz dziś nieużywany.

***Kalewieński oddział** (kalevien), najdolniejszy oddział grupy algonkjańskiej.

Kalff Gerrit, holend. historyk liter., napisał nadto: „F. van Eeden, Psychologie van den Tachtiger" (1928).

***Kalifikacja,** proces, polegający na koncentrowaniu się w skale potasu. Po raz pierwszy zauważony został na wylewnych skałach krakowskich, które wietrzejąc, traciły wapń i sód, przy równoczesnem wzrastaniu ilości potasu.

Kalifornja, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 5,677.251 mieszk. (14 na 1 km²). W 27 rezerwatach mieszkało w 1930 r. 19.197 Indjan. — Trzy uniwersytety liczyły w 1930/1 r. 40.001 studentów; w San Luis Obispo istnieje państwowa politechnika.

135.676 farm zajmowało w 1930 r. 2,7 milj. ha roli uprawnej. Wartość zbiorów (zboże, siano, fasola, winogrona, owoce, jarzyny) wynosiła 432 milj. dolarów. Zwierzęta domowe w 1931 w 1.000 sztuk: konie 226, muły 42, bydło 2.431, owce 4.119, świnie 542. Produkcja górnicza (bardzo różnorodna) miała wartość 365 milj. dol. Produkcja przemysłowa w 1929 (12.003 przed-

siębiorstw, 290.702 pracowników) miała wartość 3.104 milj. dol. Główne gałęzie przemysłu: rafinerje nafty, przemysł filmowy, przetwory mięsne i owocowe. — Sieć kolejowa mierzyła w 1930 r. 21.679 km linij parowych, 5.021 elektrycznych. Poza tem istniało 485 linij samochodowych. — Handel zagraniczny posługuje się głównie portem w San Francisco i Los Angeles.

W dniu 10. III. 1933 nawiedziło K. silne trzęsienie ziemi. Objęło ono około 200 km długi pas wybrzeża, od Santa Barbara na płn. do San Diego wpobliżu granicy meksykańskiej; centrum trzęsienia leżało prawdopodobnie wpobliżu słynnej miejscowości kąpielowej Long Beach. Miasto to zostało w znacznej części obrócone w gruzy, podobnie sąsiednie miasto Compton; na okolicznych polach naftowych wybuchły liczne pożary. W Long Beach, Compton i okolicy poniosło śmierć ponad 100 osób, liczba rannych przekroczyła 2.000, szkody materjalne oblicza się na 50 miljonów dolarów. Na pozostałym obszarze trzęsienie wyrządziło znacznie mniejsze szkody (dość znaczne w Los Angeles); ofiar śmiertelnych nie było, szkody materjalne podawano na 25 milj. dol.

Kalifornja Dolna, (Meksyk), dzieli się na dwa terytorja: Północna K. D., 70.028 km², według spisu z 1930 liczy 47.993 mieszk., stolica Mexicali, 14.739 mieszk., Południowa K. D., 74.066 km², 46.476 mieszk., stolica La Paz (dawniejsza nazwa Bahia de Santa Cruz), port, 7.733 mieszk.

***Kalinin,** od 1932 nowa nazwa miasta Tweru (Rosja).

***Kalinit,** minerał, wodny siarczan potasu i glinu o składzie $K_2SO_4 . Al_2(SO)_4 . 24\,H_2O$, występuje najczęściej w zbitych i włóknistych skupieniach, chociaż sztucznie otrzymano regularne kryształy. Tw. 2—2,5. C. wł. 1,75. Występuje na wulkanach wysp liparyjskich, k. Glasgow, w Yorkshire i in. m.

***Kalinnikow** Jozef Fieodorowicz, pisarz rosyj., *1890, zbieracz pieśni i baśni ludowych, przebywa na emigracji, autor powieści z rosyjskiego życia klasztornego: „Relikwje" (1925—1927, 4 t.; przekład pol. p. t. „Kobiety i mnisi", 1932), „Opacicha i jej państwo" (1931) i i., studjum: „Lew Tołstoj, tragedja jego małżeństwa" (1931) i i.

***Kaliofilit,** minerał, glinokrzemian potasu o składzie $KAlSiO_4$, występuje w bezbarwnych heksagonalnych kryształach i cienkich nitkowatych utworach przenikających skałę. Tw. 6. C. wł. 2,5. Znany z Mte Somma.

Kallas Aniela, pisarka pol., wydała nadto m. i. powieść biograficzną „Zapolska" (1930), dramat ludowy: „Jan Waligóra" (1931).

***Kalogeropulos** Nikolaos, polityk grec,. (1853—1927), deputowany i kilkakrotny minister, jako przyjaciel Francji utworzył w 1916 t. zw. „Trzydziestodniowe ministerjum", 1921 premjer i minister spraw zagranicznych usiłował napróżno podtrzymać wobec wielkich mocarstw pretensje Grecji w stosunku do Turcji.

***Kalumet,** ob. Fajka pokoju.

***Kalwile,** liczne odmiany jabłoni, o owocach żebrowanych, w odróżnieniu np. od renet, których owoce są regularnie kuliste.

***Kałamarnica,** ob. Kalmar.

Kaługa. G u b e r n j a K. została w 1929 zniesiona i rozdzielona między okręg Moskiewski i Zachodni. — M i a s t o K. liczyło w 1926 r. 51.565 mieszk.

***Kałuszyt,** minerał, wodny siarczan wapnia i potasu o składzie $K_2SO_4 . CaSO_4 . H_2O$, tworzy bezbarwne wydłużone kryształy jednoskośne. Tw. 2,5. C. wł. 2,6. Występuje wraz ze solą kamienną koło Kałusza (stąd nazwa) i Morszyna, także w niemieckich złożach solnych, rzadziej w alpejskich (Hallstatt).

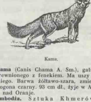

Kama.

***Kama** (Canis Chama A. Sm.), gatunek lisa spokrewnionego z fenekiem. Ma uszy mniejsze od niego. Barwa żółtawo-szara, zmienna, koniec ogona czarny. 93 cm dł., żyje w Afryce połudn. nad Oranje.

Kambodża. S z t u k a K h m e r ó w. (Por. t a b l. Sztuka Indyj Zagangesowych). W a r c h i t e k t u r z e, oprócz kwadratowych budowli krytych płaskim dachem, spotykamy także p r a s a t y, t. j. świątynie w postaci wież z przedsionkami, budowane przeważnie z cegieł i zwrócone ku wschodowi; zwieńczenie tworzy kilka górnych piątr, będących zmniejszonemi powtórzeniami piętra dolnego. Budowle o planie prostokątnym pokrywano dachami dwuspadkowemi, ściany dzielono pilastrami; cokoły i gzymsy miały wydatne profile, nad bramami umieszczano ozdobne nadproża. Prasat, z przynależnemi doń domami mieszkalnemi, bibljotekami oraz halami dla pielgrzymów, tworzył osiedle kultowe t. zw. w a t: było ono otoczone jednym lub kilkoma murami, przez które prowadziły do wnętrza bramy w postaci wysokich wież (g u p u r a). Po tej prymitywnej, względnie pra-prymitywnej sztuce Khmerów, nastąpił ok. 890 po Chr. okres, w którym przeważały jeszcze budowle ceglane; Bakhong (880), Lolei (893), Wschodni Mebon. Architektura ta osiągnęła szczytowy punkt w osiedlu kultowem A n g k o r-W a t (1112—80); następnie wymienić należy A n g k o r-T o m (koniec XII w.), w którem główna świątynia Bayon ozdobiona była czterema olbrzymiemi twarzami ludzkiemi, symbolizującemi buddyjskie bóstwo Lokeswara. Angkor-Wat jest jedną z największych budowli na świecie: rów z wodą obejmuje prostokątem (1300×1500 m) zewnętrzne mury z halą kolumnową (700×900 m) oraz wewnętrzną galerję (200×230 m); mury i galerja przerywane są olbrzymiemi bramami. Od zewnętrznego muru do głównej bramy prowa-

dzi szeroka droga, podmurowana i wsparta na kolumnach. Droga ta i most nad rowem były ozdobione balustradą z olbrzymich naga (półwężów, półludzi). Tylna strona galerji pokryta jest na przestrzeni 900 m płaskorzeźbami, przedstawiającemi epizody z Mahabharaty i Ramayany. Schody prowadzą następnie do drugiej galerji, otaczającej drugi podworzec: na środku tegoż wznosi się na cokole 13 m wysokości trzecia galerja, z wieżą centralną pośrodku. Z narożnemi wieżami 2. i 3. galerji mamy więc razem 9 wież.

Plastykę reprezentowały zrazu piękne w ruchu postacie bóstw buddyjskich i hinduistycznych; subtelny modelunek ich ciał uległ pomału zanikowi i w VI i VII w. mamy w rzeźbie figury pełne ruchu i elastyczności w napięciu swych mięśni. Następny okres wyraża silniej rodzimy sposób odczuwania formy: postacie ludzkie przybierają sztywne pozy, a ramiona ich i nogi wspierają się na silnych podporach, np. posąg Hari-Hara (zespolenie dwóch bóstw Hari i Hara w jednej postaci) z ruin Angkor-Borei. W następstwie krystalizują się 2 odrębne style, właściwe 2 epokom: 1 styl (IX i X w.) i 2 styl (XI i XII w.) z Angkor. Różnice polegają głównie na odmiennem traktowaniu głów; w stylu 1. brwi są stromo podniesione, a otwarte oczy i usta okonturowane podwójną linją. W postaciach męskich włosy i broda ograniczone są łukowemi linjami, stykającemi się spiczasto na skroniach i na podbródku. W 2. stylu usta stają się nieco szersze, błąka się na nich tajemniczy uśmiech (t. zw. uśmiech Khmerski), którego wrażenie potęguje się jeszcze, dzięki opuszczonym, niejednokrotnie przymkniętym powiekom. Oczy, często krzywo ustawione w twarzy, umieszczone są pod ledwo zarysowanemi, łukowatemi brwiami. Naogół traktowanie głów staje się miększe i delikatniejsze. — Obok plastyki posągowej, służącej przedstawianiu bóstw, rozwija się rzeźba dekoracyjna; figury ludzkie, kobiece i męskie, demony, bajeczne zwierzęta i bujna roślinność pokrywają powierzchnie ścian budowli.

***Kambowe,** miasto w prowincji Katanga w Kongo belgijskiem, białych mieszkańców w 1930 liczyło 562, leży na wysokości 762 m, stacja kolejowa, górnictwo miedzi.

***Kameralna opera,** opera o małej obsadzie scenicznej i orkiestralnej. Kameralnemi były niektóre opery buffa (np. Mozarta „Der Schauspieldirektor“). Obecnie wobec tendencji redukowania aparatu wykonawczego powstaje dość dużo o. k. (np. Straussa „Ariadne auf Naxos“, Hindemitha „Cardillac“).

***Kameralna symfonja,** symfonja, którą wykonuje kilkunastu solistów. Pierwszym przykładem takiej formy w literaturze muzycznej jest napisana w r. 1907 „Symfonja kameralna“ op. 9 Schönberga (na 15 instrumentów solowych), dalszą redukcję przynoszą symfonja Milhauda („Dixtuor“). W parze z ograniczeniem ilości wykonawców idzie skrócenie czasu trwania tych symfonij.

Kamerun, Mandat angielski (The British Cameroons), 88.266 km², (1931) 773.840 mieszk. Dzieli się na Kamerun północny (w 1926 r. 312.740 krajowców, 6 Europejczyków), i Kamerun-Prowincję (42.106 km², 354.101 krajowców, 213 Europejczyków).— Wywóz miał w 1930 wartość 279.039, przywóz 177.206 funtów szterlingów. — Sieć kolejowa: 69 km.

Mandat francuski (Territoire du Cameroun), 418.215 km², (1928) 1,9 milj. ludności (w tem 2.009 Europejczyków). Wywóz w 1930 miał wartość 136, przywóz 172 milj. franków. Długość kolei w 1927 r. 502 km.

***Kamet,** góra w zachodnich Himalajach, wpobliżu źródeł Gangesu, 7.756 m wys. Zdobyta 21 czerwca 1931 przez wyprawę F. S. Smythe, jest (1932) najwyższym szczytem górskim osiągniętym przez człowieka.

***Kamienica,** wieś w powiecie bielskim (woj. śląskie), 4 km na płd. od Bielska, 3.273 mieszk., fabryki sukna i wyrobów wełnianych.

***Kamieniołomy,** ob. Kamienie budowlane.

***Kamiński** Bohdan, pseudonim pisarza czeskiego, właściwie Karel Bušek, (1859—1929), w liryce i epice ulegał wpływowi Vrchlickiego, w prozie rodzajowy realista o łagodnym humorze, tłumacz Moliera, wydał m. i. wierszem: „Rokoko“ (1889), „Mężczyźni i kobiety“ (1893), „Motywy trnawskie“ (1896), „W domu i poza domem“ (1899), „Viola d'amour“ (1905), prozą: „Rysunki“ (1888), „Mecenas“ (1893), „Nocturno“ (1895) i i.

Kamiński Ludwik (2). 2 wiersz: zamiast brak udział, ma być: brał udział.

***Kamiński** Henryk, polski pisarz filozoficzny i ekonomiczny, (1812—1865), syn generała tegoż imienia, z czasów Księstwa Warszawskiego. Przebywał na emigracji polskiej we Francji w r. 1831, po powrocie do kraju został skazany na osiedlenie we Wiatce, od r. 1851 mieszkał znów we Francji, umarł w Algerze. Napisał: „Katechizm demokratyczny, czyli opowiadanie słowa ludzkiego“ (Paryż, 1843), „O prawdach żywotnych narodu ludzkiego“ (Bruksela, 1844), oba pod pseudonimem F. Prawdowskiego. Najgłośniejsza była jego „Filozofja ekonomji materjalnej ludzkiego społeczeństwa“ (Poznań, 1843—45) napisana pod wpływem mesjanizmu.

***Kamiński** Zygmunt, pol. malarz i grafik, * 1888, kształcił się w Akademji krakowskiej, w Paryżu i w Rzymie. Od 1921 profesor Politechniki warszawskiej. Główne dzieła: Plafon w Teatrze Narodowym w Warszawie, polichromja kamienicy na Starem Mieście tamże, projekty banknotów i znaczków pocztowych, plakaty, ilustracje i t. d.

***Kamionka,** ob. Gliniane wyroby (uzup.).

***Kampala,** miasto w Ugandzie (Afryka wsch.), założone w 1890, na płn. wybrzeżu jeziora Wiktorji (kolej do Port Bell nad jeziorem W., 10 km), połączone koleją z Mombassą, ważny ośrodek handlowy, siedziba tubylczego króla, misyj i banków.

***Kampilan** (malajsk.), miecz mahometańskich piratów Indonezji.

***Kampilit** (kampylit), minerał, odmiana mimetytu o pomarańczowo-żółtych sześciobocznych słupkach; zawiera trochę kwasu fosforo-

Kampilan z pochwą drewnianą.

wego i chromowego. Piękne okazy znane są z Kumberlandu.

***Kampylit,** minerał, p. Kampilit (uzup.).

***Kana,** japońskie pismo zgłoskowe, dzielące się na dwa rodzaje: Katakana (ob.) i Hiragana (ob.).

Kanada. W 1927 wschodnia część Labradoru (ob. uzup.) przyznana została Nowej Fundlandji. Spis ludności z czerwca 1931 wykazał 10,374.196 mieszk. (1,1 mieszk. na 1 km²). Rozmieszczenie ludności przedstawiało się następująco:

Prowincje, terytorja	Powierzchnia km²	Zaludnienie	mieszkańców na 1 km²
Księcia Edwarda wyspa	5.656	88.038	15,5
Nowa Szkocja	55.496	512.846	9,2
Nowy Brunszwik	72.478	408.219	5,6
Quebec	1,539.522	2,874.255	1,9
Ontario	1,068.544	3,431.683	3,2
Manitoba	652.218	700.139	1,1
Saskaczewan	651.876	921.785	1,4
Alberta	661.161	731.605	1,1
Kolumbja brytyjska	921.626	694.263	0,8
Jukon, Terytorjum	536.305	4.230	—
North-West Territories (Północno-Zachodnie Terytorja)	3,391.935	7.133	—
Kanada	9,556.817	10,374.196	1,1

Ruch naturalny ludności (bez obszaru terytorjów) w 1930: 24,5 urodzin na 1.000 mieszk., 11 zgonów, nadwyżka urodzin 13,5.—W 1929/30 przybyło do K. 163.288 emigrantów, w 1930/1 88.223. — W 1931 liczyła K. 7 wielkich miast (w 1.000 mieszk.): Montreal 811, Toronto 628, Vancouver 245, Winnipeg 218, Hamilton 155, Quebec 129, Ottawa (stolica) 125.

Rezerwaty Indjan (w 1929 r. 108.012) zajmowały w 1927 obszar 20.378 km²; cywilizacja uczyniła wśród nich znaczne postępy, żyją w pewnym dobrobycie dzięki gospodarce na roli; ich sprawami zajmuje się utworzony w 1887 Department of Indian Affairs. Najwyższy poziom osiągnęła cywilizacja wśród 30.000 osiadłych Indjan zamieszkujących prowincje prerjowe. — Według spisu przeprowadzonego w 1927 żyje w K. 7.103 Eskimosów, z tego 1.513 na Ziemi Baffina, 3.202 nad zatoką Hudsona, w środkowym obszarze arktycznym 438, w zachodnim 1.650, na terytorjum Jukonu 300.

W 1930 istniało 31.866 szkół powszechnych i średnich z 2,1 milj. uczniów, 23 uniwersytety i 101 kolegjów z 74.183 słuchaczami. — Gazet wychodziło w 1931 r. 1.021 (98 codziennie), czasopism 483. — Radjo w 1931: 91 prywatnych stacyj nadawczych, 472.531 abonentów.

Według spisu z 1921 z 1.000 czynnych zawodowo pracowało 350 w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie, 257 w przemyśle i górnictwie, 204 w handlu i komunikacjach. Dowodzi to wcale wysokiego stopnia uprzemysłowienia.

Zbiory w 1931 (w 1.000 cetnarów): pszenica 82.776, owies 50.627, jęczmień 14.670, żyto 1.352, kukurydza 1.378, ziemniaki 23.725, buraki cukrowe 4.164, nasiona lnu 652. — Farm w 1931 było 728.444. Wartość zbiorów w 1930 oceniano na 1,240 milj. dolarów, w tem zboże, okopowizny i t. d. 631, bydło 166, wyroby mleczarskie 277, drób i jaja 95, owoce i warzywa 42 milj. dol. — Zwierzęta domowe w 1931 w 1.000 sztuk: konie 3.129, bydło 7.991, owce 3.608, świnie 4.717, drób 65.468. — W 1929/30 zdobyto 3,8 milj. sztuk futer dzikich zwierząt, wartości 12,2 milj. dolarów, na 5.513 farmach hodowli zwierząt futerkowych wyprodukowano zwierząt futerkowych i futer za 6,8 milj. dol. — Rybołówstwo morskie i śródlądowe zatrudniało w 1930 r. 79.558 osób (przy połowach i w 699 fabrykach konserw rybnych). Wartość połowów w 1930 wynosiła 47,9 milj. dol. (łosoś 17,7).

Wartość produkcji górniczej w 1930 wynosiła 279,9, w 1931 tylko 227,8 milj. dolar. W 1931 wydobyto złota za 55,4, węgla za 41,3, miedzi za 23,8, niklu za 14,7, gazu ziemnego za 9,6, ołowiu za 7,2 milj. dol. Wydobycie węgla spadło z 10,37 milj. tonn w 1930 na 8,44 w 1931, produkcja surowca żelaza z 758.000 na 427.000 tonn, surowca stali z 1,028.000 na 684.000 tonn. Przedsiębiorstw przemysłowych było w 1929 r. 23.597, zatrudniały one 694.434 pracowników; produkcja przemysłowa miała wartość 4,064 milj. dolarów. — Z 20,35 milj. K. M. zasobów sił wodnych wykorzystanych było w 1932 r. 6,67 milj. Dostarczyły one w 1930 r. 99% wytworzonej w K. energji elektrycznej (18.156 milj. kWh dla 6,125.012 konsumentów).

Wartość handlu zagranicznego wynosiła w miljonach dolarów: w 1930/1 przywóz 907, wywóz 817 (w 1929/30 przywóz 1.248, wywóz 1.145). Główne artykuły przywozu w 1930/1 w miljonach dol.: węgiel 52, maszyny 44, nafta 39, napoje alkoholowe 35, żelazo 27, elektryczne aparaty 27, owoce 21, cukier 21, samochody i części 37, narzędzia rolnicze 16, benzyna 16, książki 16; główne artykuły wywozu: pszenica 177, papier 127, celuloza 35, mąka pszenna 33, deski 32, ryby 28, ruda miedzi 21, whisky 19, nikiel 18, złoto 18, samochody 16, futra 15, sery 13. — Głównym dostawcą były Stany Zjedn. A. P. (584 milj. dol.), W. Brytanja (149), za mniej niż 20 milj. dol. dostarczyła Francja.

Niemcy, Japonja, Belgja, Włochy, Nowa Zelandja. Wywóz kierował się głównie do Stanów Zjedn. A. P. (250 milj. dol.), W. Brytanji (219), za mniej niż 20 milj. dol. wywieziono do Japonji, Belgji, Włoch, Francji, Niemiec, N. Zelandji.

Flota K. liczyła w 1930 r. 8.703 statków morskich i rzecznych, o pojemności 1,41 milj. tonn rejestr. netto. Żegluga w 1929/30: żegluga dalekomorska 43.468 statków o pojemności 52,99 milj. tonn rejestr., żegluga przybrzeżna 164,402 statki o pojemności 87,73 milj. tonn. — Sieć kolejowa w 1930 obejmowała 67.713 km linij parowych i 2.428 elektrycznych. Samochodów było 1,239.888 (1 na 8 mieszk.). Żegluga powietrzna w 1930: 527 samolotów, należących do 135 prywatnych towarzystw, odbyło z 77 lotnisk 156.174 loty o łącznej długości 12,150.000 km, przewożąc 281.449 osób. — Urzędów pocztowych było w 1930 r. 12.409, telegraficznych 4.766, stacyj iskrowych 936 (60 państwowych).

***Kanadyjskie jezioro,** ob. Wielkie Jezioro Kanadyjskie.

***Kanadyjsko-angielska literatura**. Po humoryście Th. Ch. Haliburton, jako pierwszy kanad. liryk wyróżnia się O. Goldsmith, (1787—1861), następnie poeci: Ch. Heavysege, (1816—76), A. Mc Lachlan, (1818—96, „Kanadyjski Burns"), Ch. Sangster, (1822—93, uczeń Byrona), G. F. Cameron, (1854—85) i i. Z następnego pokolenia zasługują na uwagę: W. H. Drummond, (1854—1907), W. W. Campbell, (1861—1919), A. Lampman, W. B. Carman, D. C. Scott, Ch. G. D. Roberts i i. W czasach nowszych i ostatnich wybili się marinista E. I. Pratt, R. W. Service (uczeń Kiplinga), oryginalny T. Mac Innes, I. Mc Crae, († 1918), J. A. Stringer (* 1874) i najwybitniejszy liryk współczesny W. Mac Donald (* 1880), z najmłodszych liryk A. M. Klein. — Pierwsze powieści kanadyjskie piszą Mrs, F. Brooke, (1724—89, „Emily Montagne", 1769) i J. Richardson, (1796—1852, „Wacousta", 1832). Jednym z najwybitniejszych jest W. Kirby, (1817—1906, „Le Chien d'Or, or The Golden Dog", 1877). Najtęższym talentem pół-Szwed F. Ph. Grove, (* 1872), w rodzaju Hamsuna autor autobiograficznych powieści o imigrantach i prerjach („A Search for America", 1927, i i.). Wyróżniają się nadto: A. Bridle, F. Niven, A. Stringer, F. W. Wallace, P. Coalfleet, B. Cornell, B. Sinclair, z młodszych zwłaszcza M. Callaghan. Mistrzowskie opowieści zwierzęce piszą Ch. G. D. Roberts i E. Thompson Seton. Powieść kobiecą uprawiają: Mrs. Leprohon, (1832—79), siostry S. Moodie, (1803—85), K. P. Traill, (1802—99), ostatnio M. L. C. Pickthall, Mrs. L. Adams Beck, († 1931), M. Ostenso (znana też w przekładzie polskim), L. Salverson, N. Mac Clung, J. G. Syme i zwłaszcza najwybitniejsze pióro kobiece M. de la Roche. — Opracowania hist. lit. kanad.-ang.: A. Mac Murchy (1906), T. G. Marquis (1913), P. Edgar (1916, w „The Cambridge History of English Lit.", t. 14), R. P. Baker (1920, z bibljografją).

Kanadyjsko-francuska literatura. Gdy dawniejsi pisarze ograniczali się najpierw do tematów historyczno-patrjotycznych, następnie do patrjotyczno-regjonalnych, w nowszych czasach widnokrąg się rozszerza. Wyróżniają się mistrzowscy lirycy subjektywni: Émile Nelligan, (* 1882), Albert Lorzeau, (1878—1924), Guy Delahaye, Paul Morin, René Chopin, Jean Loranger, Jean Nollin, (* 1898), Robert Choquette, (* 1906). Powieść rozwija się słabiej. Zasługują na uwagę: Robert de Roquebrune, Robert Choquette, Pierre Dupuy. We Francji Kanada jest przedmiotem opisu w powieściach Louis Hémon („Marie Chapdelaine", 1921, tł. pol.), Marie Le France („Grand Louis l'Innocent", 1927) i Maurice Constantin-Weyer.

***Kanał,** okręg w Egipcie, 104 km² powierzchni uprawnej, (1927) 129.797 mieszk. (1.248 na 1 km²). Stolicą jest Port Said.

***Kanał Królewski,** ob. Królewski Kanał.

***Kanarek** Eljasz, malarz pol., członek bractwa Św. Łukasza, kształcił się w Krakowie, Warszawie i Paryżu. Główne dzieła: „Św. Franciszek", „Św. Teresa", „Dziewczynka z klatkami", „Judasz", szereg portretów i pejzaży.

Kanaryjskie wyspy, (1930) 561.347 mieszk. K. w. stanowią dwie prowincje (nie kolonje) Hiszpanji: Santa Cruz de Tenerife, 3.923 km² z 313.465 mieszk. i Las Palmas, 3.350 km² z 247.882 mieszk. Wywóz w 1928 (głównie do W. Brytanji) miał wartość 161,960.000 peset, w tem banany 95 milj., pomidory 46, wyroby tytoniowe 8, ziemniaki 5. Ruch portowy w Santa Cruz de Tenerife w 1928 r. 4.302 statki o pojemności 8,3 milj. tonn rejestr., w Las Palmas 5.849 statków, 8,9 milj. tonn. Przez Santa Cruz de Tenerife przechodzą 4 kable podmorskie.

Kanazawa, 1. (1930) 157.309 mieszk.

***Kanczyle,** ob. Tragulidae.

Kangezendsonga. W 1930 próbowała zdobyć K. międzynarodowa ekspedycja himalajska (ob. Jongsong-Peak, uzup.), w 1929 i 1931 niemiecka ekspedycja himalajska (dotarła do wysokości 7.950 m).

***Kangur Laichhardta** (Lagorchestes conspicillatus Leichhardti Gould), gatunek kangura. Ciało 50 cm dł., ogon słabo owłosiony 45 cm dł. Na środkowym palcu długi pazur. Grzbiet ceglasto czerwony z jaśniejszemi pasami. Żyje w półn. Australji.

Samica modliszki, pożerająca samca.

***Kanibalizm** u zwierząt, pożeranie osobników swego gatunku, jest bardzo rozpowszechnione. Najczęściej cierpi potomstwo zwierzęcia. Gdy opiekuje się niem samica, samiec często je napada i pożera (u ryb, krokodyli, ssaków drapieżnych). Często zwierzęta zjadają własne jaja lub wylęgające się larwy (ślimaki). U pewnych gatunków mrówek królowa, zakła-

dająca samotnie gniazdo, zjada wielką część złożonych jaj i żywi też niemi młode larwy. Bez tego k. rozwój nowego pokolenia byłby niemożliwy. Często sama matka zjada młode, jak bywa to u turkucia podjadka, który równocześnie opiekuje się potomstwem. Podobnie dzieje się u kotów. Pożeranie dorosłych towarzyszy znamy w całym świecie zwierząt. Nawet u pierwotniaków Stentory pożerają się nawzajem. Także czynią to wrotki. Termity zabijają i zjadają chorych towarzyszy, regulując w ten sposób liczebność gniazda. Drapieżne są też larwy pływaków, żaby, ślimaki i t. d. Częstem zjawiskiem jest pożeranie samców przez samice podczas lub po kopulacji. Znamy takie wypadki u wioślarek (Bythotrephes longimanus), u wielu pająków, modliszek, much, a nawet ryb. K. występuje czasem w warunkach nienormalnych, np. w hodowli. Sowy złapane, szczury w pułapkach zjadają swych towarzyszy. Króliki, świnie zjadają swe potomstwo. Nawet niższe zwierzęta, jak Amoeba verrucosa, w hodowli są kanibalami. K. może też powstać w czasie wielkiego głodu.

***Kaniowate,** ob. Milvinae.

***Kankroid** (od łać. cancer, „rak"), rak skórny, przedstawiający się jako płaski guz o powierzchni owrzodzonej.

Kansas, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 1,880,999 mieszk. (9 na 1 km²). W niewielkich rezerwatach żyło w 1930 r. 1.602 Indjan. Państwowy uniwersytet w Lawrence liczył w 1930 r. 5.337 studentów, W. Szkoła rolnicza w Manhattan 3.800 stud. — 166.042 farmy zajmowały 10,7 milj. hektarów gruntów ornych. Zwierzęta domowe w 1.000 sztuk: konie 677, muły 155, bydło 3.789, owce 741, świnie 2.713. Produkcja górnicza (głównie węgiel, nafta, gaz ziemny, ołów, cynk, cement, sól) miała w 1929 wartość 124 milj. dolarów. Wartość produkcji przemysłowej (1.918 przedsiębiorstw z 46.906 pracownikami) wynosiła 735 milj. dol., z czego ponad połowę przypada na produkcję wielkich rzeźni i młynarstwo. Długość sieci kolejowej w 1930 wynosiła 15.034 km linij parowych i 917 elektrycznych.

Kansas City, 1. (1930) 399.746 mieszk.; 2. 121.857 mieszk.

Kant Immanuel, filozof niem. Ważniejsze przekłady pol.: „Krytyka czystego rozumu", tłum. Piotr Chmielowski (1904); „Krytyka praktycznego rozumu", tłum. F. Kierski (1911). Lit. w jęz. pol.: Fr. Paulsen: „Kant i jego nauka" (tł. pol. 1903); Adam Żółtowski: „Filozofja Kanta" (1923); Stefan Harassek: „Kant w Polsce przed rokiem 1830" (1916).

Kanton, (1929) 812.241 mieszk. Na miejscu zburzonych obwarowań miasta powstały nowe ulice. Ruch portowy w 1931: 6.025 parowców o pojemności 6,26 tonn rejestr. netto. — K. posiada uniwersytet, szkołę marynarki i wojskową; arsenał morski.

***Kapibara,** ob. Hydrochoerus.

***Kapico** Jan, ks., wybitny działacz górnośląski, (1866—1930), od 1898 proboszcz w Tychach (pow. pszczyński), przez kilkadziesiąt lat rozwijał żywą działalność publicystyczno-polityczną oraz społeczną, zwł. w dziedzinie zwalczania alkoholizmu. Wysuwając na pierwszy plan czynnik religijny, był zwolennikiem najściślejszego współdziałania z centrum niemieckiem, dlatego występował ostro przeciw agitacji polskiej na G. Śląsku. Wybrany w 1908 posłem do sejmu pruskiego, w 1912 wystąpił z Koła Polskiego, gdy to zerwało z centrum. W czasie plebiscytu rozwijał żywą propagandę za Polską, 1921—22 był delegatem księcia biskupa wrocławskiego dla polskiej części G. Śląska. Należał do najgłośniejszych na Śląsku mowców i kaznodziei.

***Kaplandja,** ob. Przylądkowy kraj, tom 14 i uzup.

***Kapos,** prawobrzeżny dopływ rzeki Sárviz na Węgrzech, 160 km dług., wypływa na zach. od Kaposvár, w części biegu skanalizowany.

***Kappus** Franz Xaver, pisarz niem., * 1883, autor satyr na austrjackie stosunki wojskowe („Im mohrengrauen Rock", 1903, i i.) oraz powieści feljetonowych; do niego pisał R. M. Rilke „Briefe an einen jungen Dichter" (1929).

Kapsla, 1. to samo co kapiszon (ob.); 2. puszka z gliny ogniotrwałej, w której umieszcza się przy wypalaniu w piecu wyroby porcelanowe, celem ochrony przed zabrudzeniem; 3. metalowy kaptur ochronny na łożyskach oliwionych, np. przy osiach powozów i pojazdów mechanicznych; 4. zewnętrzna osłona małych urządzeń mechanicznych, np. pomp odśrodkowych lub wietrzaków.

Kapstad, (1931) 174 km² obszaru (razem z przyłączoną w 1927 osadą Wynberg), 281.061 mieszk. (149.236 białych). Stanowisko głównego portu Unji Płd. Afryki utrzymał K. tylko w zakresie ruchu pasażerskiego (w 1929/30 r. 70.268 osób), przeładunkiem towarów (1,8 milj. tonn) przewyższył go Durban (4,8 milj. tonn). Ruch portowy w 1930 r. 8,83 milj. tonn rejestr. netto. K. posiada port lotniczy (od 1931 linja K. — Kairo-Londyn).

***Kapturnik,** roślina, ob. Sarracenia.

***Kapturnikowate,** rodzina roślin, ob. Sarraceniaceae.

***Kapwerdyjskie wyspy,** ob. Zielonego przylądka wyspy (tom 18 i uzup.).

***Kara Amid,** ob. Diarbekr.

Karabag, autonomiczny Górski obszar K. (Rosja), 125.300 mieszk. (1926).

***Karabanowo,** osada robotnicza w Iwanowskim okręgu przemysłowym (Rosja), przy linji kol. Moskwa-Kineszma, 11.198 mieszk., fabryka tekstylna.

Karaczaj, autonomiczny obszar w Płd. Kaukazji (Rosja), po oddzieleniu w 1926 Obszaru Czerkiesów: 8.142 km², (1926) 65.000 mieszk. Dzieli się na trzy rejony. Stolicą od 1929 jest Mikojan-Szachar.

***Karaczan,** ob. Blatta.

Karaczi, (1931) 260.639 mieszk. Ruch portowy w 1928/9 wzrósł do 5.431 statków z 5,2 milj. tonn rejestr. — K. posiada port lotniczy, jest jednym z głównych punktów linij lotniczych Londyn-Indje, Marsylja-Sajgon, Amsterdam-Bandung.

***Karaffa-Korbutt,** ród polsko-litewski. Za udział w powstaniu styczniowem zostali zesłani na Syberję: 1. Maurycy z dwoma synami:

2. Franciszek i 3. Wilhelm († 1929); 4. Wincenty († 1917); bracia: 5. Antoni i 6. Mieczysław i inni. Współcześni przedstawiciele:

7. Gabrjel, por. Korbutt Gabrjel (t. 8 i uzup.).

8. Kazimierz Wacław, polski lekarz i higjenista, * 1878 (na Syberji), syn K. 4., był profesorem higjeny w szkołach akadem. w Petersburgu, od 1922 prof. higjeny na Uniw. Stefana Batorego w Wilnie; członek koresp. Pol. Ak. Um. Ogłosił drukiem ponad 120 prac naukowych, między niemi uniwersytecki kurs higjeny (wyd. II, 1932—33) i „Higjenę Pracy" (1928 i 1933). Zajmuje się przeważnie dziedziną higjeny pracy i statystyki sanitarnej.

9. Władysław Michał, chemik pol., * 1880 (na Syberji), syn R. 4., od 1923 prof. chemji farmaceut. na Uniw. Stefana Batorego w Wilnie; ogłosił z dziedziny chemji ponad 18 prac naukowych, w ich liczbie podręcznik uniwersytecki: „Chemja farmaceutyczna" (1929).

***Karaganda,** osada w Kozackiej Republice Rad (Rosja) w dawnym okręgu Akmolińsk, bogate złoża węgla (złoża węgla koksującego szacowane są na 5 miljardów tonn) i miedzi. W 1931 rozpoczęto budowę kopalni węgla, huty miedzi, oraz kolei do Akmolińska.

***Karakałpaków Republika** (ob. Karakałpacy, t. 7), do 1932 Obszar K., autonomiczna republika sowiecka, zajmująca obszar 119.571 km² na płd. od morza Aralskiego, (1926) 304.541 mieszk., z tego 6% w miastach. 38% ludności stanowią Karakałpacy, 28 Kirgizi, 28 Uzbecy, 3 Turkmeni. Większa część ludności zamieszkuje oazy nad dolnym biegiem Amu-Darji; głównem zajęciem jest rolnictwo (bawełna, ryż, lucerna) i hodowla owcy karakułowej. Ludność pasterska zamieszkująca pustynię Kizilkum prowadzi hodowlę bydła. Stolicą od 1932 jest Nukus. — Republika K. była początkowo (od 1924) autonomicznym obszarem w Kozackiej Republice Rad, w 1930 została od niej oddzielona i podlegała bezpośrednio rządowi ZSSR, w 1932 została autonomiczną republiką.

***Karakan** (karaluch), ob. Blatta.

***Karapapachowie,** plemię tatarsko-tureckie, powstałe prawdopodobnie ze zmieszania się Tatarów azerbejdżańskich i Turków anatolijskich. K. zamieszkują w liczbie ok. 40.000 głów płn. wsch. Turcję (wilajet Kars, ob.) i Armeńską Republikę Sowiecką (6.000 w 1926), pędzą życie napół koczownicze, zajmując się hodowlą owiec, są muzułmanami, przyczem część ich jest sunnitami, część zaś szyitami.

***Karasek** (Hordeum zeocrithum), jęczmień formy dwurzędowej o kłosie silnie zbitym, piramidalnym, grubej i sztywnej słomie. Ziarno duże, białe, o grubej łusce, do użytku browarnianego nieprzydatne. K. znosi glebę wilgotną, torfiastą, lecz daje plony naogół niskie. Synonimy „rybak" lub „j. pawi".

***Karauli,** państwo hołdownicze we wsch. części Radżputany (Indje ang.), 3.271 km², (1921) 133.730 mieszk. — Stolica K., 19.579 mieszk., handel zbożem i bawełną.

Karczochy (Cynara scolymus, por. Cynara; franc. Artichaut, niem. Artischocke), rodzaj ostu z rodz. złożonych (Compositae), niegdyś stosowane jako lek moczopędny (korzenie i łodygi), obecnie główki k. stanowią ulubioną jarzynę zwłaszcza w krajach romańskich. K., roślina trwała, o mięsistym korzeniu, łodydze do 1 m wysokiej, pokrytej długiemi ząbkowanemi i kolczastemi liśćmi, kwiatach jasno-fioletowych, zebranych w wierzchołkowe główki, rośnie dziko w płn. Afryce i płd. Europie. Wymagają klimatu wilgotnego, gleby próchniczej. Uprawia się je na wielką skalę we Włoszech, Algerze i Francji. Znoszą dłuższy transport i dlatego uprawa ich w naszych warunkach nie może konkurować pomyślnie z produkcją zagraniczną. K. blisko spokrewnione są z kardami (ob. uzup.).

***Kardy** (Cynara cardunculus), franc. cardon, rodzaj ostu z rodz. złożonych (Compositae), których żebra liści „wybielone", t. j. pozbawione zieleni przez obsypywanie używane są jako jarzyna podobna do szparagów. K. rosną dziko na Maderze, wyspach Kanaryjskich tu i ówdzie w płd. Francji, Włoszech i Grecji. K. rozpowszechniły się naprzód w płd. Ameryce, do Europy wprowadzone w drugiej połowie XIX w. W naszym klimacie uprawia się k. jako roślinę roczną, przygotowując sadzonki w inspekcie lub w doniczkach.

Kardynał. Kolegjum k. liczyło w r. 1931: 57-miu członków (4 biskupów, 49 prezbitrów, 4 diakonów); z nich 25-ciu przebywa stale w Rzymie (k. in curia). 10-ciu kardynałów należy do zakonów religijnych. Wedle narodowości jest: 17 Włochów, 6 Francuzów, po 4-ch Niemców i Amerykanów St. Zjedn. A. Płn., 3 Hiszpanów, po 2 Anglików, Austrjaków i Polaków, jeden Belg, Brazylijczyk, Holender, Kanadyjczyk, Portugalczyk, Czech i Węgier.

Karelja. Autonomiczna republika K. (Rosja) dzieli się na 19 rejonów. Nad jeziorem Onega wybudowano w 1930 elektrownię Kondopoga, która dostarcza prądu wybudowanym tu papierniom i fabrykom celulozy.

***Karencji rok,** pewien okres czasu (najczęściej rok), przez jaki dawniej nowo mianowani kanonicy musieli zrzec się swych dochodów na rzecz kasy kościelnej lub na inne cele Kościoła.

Kark. Zam. ob. Zapalenie opon mózgowordzeniowych, ma być: ob. Mózgowych opon zapalenie.

***Karkavitsas** Andreas, prozator nowogrecki, (1866—1922), znakomity stylista, autor świetnych opisów greckiego życia ludowego, pierwotnie skłaniał się do romantyzmu, później realista i satyryk, napisał m. i.: „Żebrak" (1897, II wyd. 1920), „Archeolog" (II wyd. 1925), „Humoreski z przedniego pokładu" (1899, nowe wyd. 1924).

***Karkenah,** wyspy, ob. Kerkena.

Karlfeldt Erik Axel, poeta szwedzki, † 1931, pośmiertnie odznaczony nagrodą literacką Nobla za rok 1931.

***Karlgren** Bernhard, sinolog szwedzki, * 1889, autor: „Etudes sur la phonologie chinoise" (1915—26, 4 t.), „Ordet och pennan i Mittens rike" (1918, ang. 1923), „Östasien under det nittonde århundradet" (1920), „Analytic dictionary of chinese and sino-japonese" (1923), „Philology and Ancient China" (1926), „The Authenticity and Nature of the Tso chuan"

(1926), „Kina och Japan" (1928), „Some Fecundity Symbols in Ancient China" (1931), „The Early History of the Chouli and Tso chuan Texts" (1932), „Shi king Researches" (1932) i i.

Karlsruhe, stolica Badenji (Niemcy), (1931) 157.000 mieszk. — Od 1931 przemysł gumowy. Do portu na Renie przybyło 2,033.000 tonn towarów, odeszło 296.000 tonn. K. jest w lecie końcowym punktem żeglugi pasażerskiej na Renie.

***Karłowatość** (n a n [n] o s o m i a, grec.), u r o ś l i n, tworzenie się roślin karłowatych, dzięki niesprzyjającym warunkom zewnętrznym, (np. niedostateczny pokarm, za sucha gleba, skrócony okres wegetacji, jak u roślin górskich oraz na dalekiej północy) — lub też z przyczyn dziedzicznych (m u t a c j a), niezależnie od warunków zewn. K. została wyzyskana przez ogrodników japońskich do hodowli różnorodnych doniczkowych, karłowatych odmian, używanych w zdobnictwie.

K. z w i e r z ą t, występowanie osobników ras lub gatunków danych zwierząt mniejszych rozmiarami. U zwierząt domowych znamy karłowate konie, t. zw. pony, bardzo cenione, karł. kozy, psy i t. p. Tłumaczy się to dziedzicznem zatrzymaniem rozwoju. K. w sensie patologicznym jest skutkiem chorób (rachitis), niedożywiania i t. p. jednostek. Z dzikich zwierząt normalną karłowatość spotyka się u słoni, hipopotamów, piżmowców i in.

***Karmnik,** roślina, ob. Sagina.

***Karmnik,** zwierzę domowe przeznaczone do chowu opasowego, głównie stosowane dla określenia tucznych świń (por. Pasza). K. również oznacza stałe miejsce zadawania karmy, np. w gospodarstwach drobiowych lub zwierzyńcach.

Karne prawo. Rozporządzeniem Prez. R. P. z 11. VII. 1932 r. (Dz. U. Nr. 60, poz. 571, 572 i 573) wprowadzone zostały na całym obszarze Państwa Polskiego K o d e k s k a r n y i P r a w o o w y k r o c z e n i a c h z 1932 r., które to kodyfikacje, ułożone przez Komisję Kodyfikacyjną R. P., usunęły obowiązujące do 1. IX. 1932 r.: Kodeks karny rosyjski z 1903 r., powszechną ustawę karną austrjacką z 1852 r. i kodeks karny niemiecki z 1871 r. — Kodeks karny (obejmujący najcięższe przestępstwa: zbrodnie i występki) jest wyrazem nowożytnych tendencyj kryminologicznych, które odznaczają się silnem podkreśleniem:

1) odpowiedzialności subjektywnej, t. zn. odpowiedzialności, której podstawą nie jest jedynie przedmiotowe wyrządzenie szkody (bezprawność czynu, która odpada w razie działania pod przymusem fizycznym, — pod wpływem istotnego błędu, — celem odparcia bezpośredniego, bezprawnego zamachu na jakiekolwiek dobro własne lub innej osoby), ale subjektywne nastawienie sprawcy, na które składa się: a) umyślne czy nieumyślne (lekkomyślność, niedbalstwo) wyrządzenie szkody, względnie usiłowanie wywołania szkody, — b) braku okoliczności, wykluczających ukaranie jak: niepoczytalność, spowodowana np. chorobą psychiczną czy innem zakłóceniem funkcyj psychicznych, jak zupełnem upojeniem alkoholowem, — konieczność odparcia bezpośredniego niebezpieczeństwa, którego bez popełnienia przestępstwa uniknąć nie można, — c) cały ustrój sprawcy, uwzględniany zarówno w kierunku odciążającym (np. wzruszenie) jak i obciążającym (niskie pobudki, chęć zysku, i t. p.);

2) odpowiedzialności indywidualnej, t. zn. odpowiedzialności za to, co sprawca sam zawinił, a nie za cudzą winę, — czyli odrzuceniem odpowiedzialności zbiorowej udziału w cudzem przestępstwie, w którego miejsce wstępuje odpowiedzialność za własne przestępstwo w charakterze sprawcy, podżegacza czy pomocnika, w granicach własnego zamiaru;

3) momentu zabezpieczenia społeczeństwa przed przestępstwami, a to przez należyty dobór i odpowiednie wykonanie ś r o d k ó w r e p r e s y j n y c h, jakiemi są: kary zasadnicze (kara śmierci, więzienie od 6 miesięcy do 15 lat lub dożywotnie, areszt od 7 dni do 5 lat, grzywna od 5 zł do 200.000 zł), kary dodatkowe (utrata praw publicznych jak czynne i bierne prawo wyborcze do ciał ustawodawczych i t. d., utrata obywatelskich praw honorowych, jak zaszczytne tytuły, ordery i t d., utrata prawa wykonywania zawodu, jeżeli nastąpiło nadużycie zawodu lub ujawniona została groźna dla społeczeństwa niezdolność do wykonywania zawodu, utrata praw rodzicielskich i opiekuńczych, utrata przedmiotów uzyskanych bezpośrednio czy pośrednio z przestępstwa, ogłoszenie wyroku w pismach, jeśli przestępstwo popełnione zostało drukiem — oraz t. zw. ś r o d k ó w z a b e z p i e c z a j ą c y c h, jak: umieszczenie w zakładzie leczniczym osoby niepoczytalnej (chorej umysłowo) lub niezupełnie poczytalnej, która popełniła przestępstwo, oddanie przestępcy, który nadużywa napojów wyskokowych lub innych środków odurzających (np. morfina, kokaina, eter i t. d.) do specjalnego zakładu leczniczego, umieszczenie przestępcy, którego czyn pozostaje w związku z wstrętem do pracy (włóczęgostwo, żebractwo) w domu pracy przymusowej, zamknięcie przestępcy powrotnego recydywisty (zawodowego lub nałogowego) w zakładzie dla niepoprawnych, gdzie może być trzymany nawet dożywotnio.

Z a d a n i e m ś r o d k ó w z a b e z p i e c z a j ą c y c h jest chronić społeczeństwo przed przestępczemi atakami przez usunięcie zarodków przestępczości (jak np. pijaństwo, wstręt do pracy, schorzenia psychiczne), bądź też przez eliminowanie jednostek społecznie niebezpiecznych (np. przestępców niepoprawnych, nieuleczalnie psychicznie chorych); środki zabezpieczające mają więc charakter wyłącznie profilaktyczny. C e l e m k a r y jest uspołecznić przestępcę, uczynić z niego poprawnego obywatela, w szczególności przez specjalne społeczno-pedagogiczne traktowanie go w zamkniętym zakładzie karnym, zapewniając mu coraz dalej idące ulgi w miarę wykazywania poprawy; kary są więc środkami represyjnemi, ale celowo (poprawa) nastrojonemi.

Dążenie do poprawy przestępcy przebija z całego szeregu instytucyj kryminalno-politycznych jak: warunkowe zawieszenie wykonania

kary pozbawienia wolności, czyli pozostawienie skazanego na wolności pod warunkiem, że przez pewien przeciąg czasu będzie się dobrze sprawował, a tem samem odpadnie wykonanie kary, — warunkowe zwolnienie, czyli wypuszczenie więźnia przed odbyciem całej kary, znów pod warunkiem dobrego prowadzenia się, — wcześniejsze darowanie dolegliwości, wynikających z faktu zasądzenia na utratę praw publicznych, honorowych itd., — zatarcie skazania (usunięcie piętna sądowego skazania), — sędziowskie uwolnienie od kary (nieorzeczenie kary), w wypadkach w ustawie przewidzianych, gdy czyn sprawcy, chociaż przestępny, jest subjektywnie usprawiedliwiony, względnie sprawca nie jest niebezpieczny.

Odrębnie traktowani są nieletni. Popełnienie przestępstwa przez nieletniego poniżej lat 13 pociąga za sobą jedynie sądowe zarządzenie środków wychowawczych. Nieletni, który w czasie między 13 a 17 rokiem życia popełni przestępstwo z rozeznaniem, to znaczy osiągnąwszy ten stopień rozwoju umysłowego i moralnego, że mógł rozpoznać znaczenie czynu i pokierować swem postępowaniem, oddany zostaje do zakładu poprawczego, chyba że zakład zwolni go warunkowo wcześniej (warunkowe zwolnienie). Umieszczenie w zakładzie poprawczym może być warunkowo zawieszone, identycznie jak wykonanie kary pozbawienia wolności na dorosłym.

Prawo o wykroczeniach obejmuje lżejsze przestępstwa. Zasady ogólne pokrywają się mniejwięcej z zasadami, na jakich opiera się kod. kar. Odchylenia wynikają z natury rzeczy (jak np. brak środków zabezpieczających, łagodniejsze kary: areszt do 3 miesięcy i grzywna do 3.000 zł. itd.). Podczas kiedy zbrodnie i występki poddane są jurysdykcji sądów karnych, orzecznictwo w sprawach o wykroczenia, objęte prawem o wykroczeniach, sprawują władze administracyjne.

Lit.: Komentarze: Makarewicza, Jamontta-Rappaporta, Makowskiego, Peipera; Systemy: Woltera, Glasera.

***Karnickie piętro,** w geologji najdolniejsze piętro triasu górnego. Por. Triasowa formacja.

***Karniowicka martwica,** słodkowodne wapienie wieku permskiego wykształcone w Karniowicach (na wsch. od Trzebini), zawierają bogatą florę złożoną głównie z paproci.

***Karola Ludwika góry,** zachodnia część wysokogórskiego pasma na Nowej Gwinei, w holenderskiej części wyspy; najwyższe szczyty dochodzą 5.000 m.

Karoliny, (1930) 37.463 mieszk. (28,4 na 1 km^2), w tem 2.463 Japończyków, 64 innych obcych. Głównym artykułem wywozu jest kopra i fosfaty. Handel prowadzą K. niemal wyłącznie z Japonją. Głównem centrum handlowem jest wyspa Jap; istnieje tu stacja iskrowa, dochodzą trzy kable (węzeł linij Jap—Szanghaj—Japonja, Jap—Guam i Jap—Celebes; od konferencji waszyngtońskiej w 1921 należy kabel Jap—Szanghaj—Japonja do Japonji, Jap—Guam do Stanów Zjedn. A. P., Jap—Celebes do Holandji). Doskonały port Malagal (Madala) na wyspie Korror (Korol) w archipelagu Palau jest siedzibą zarządu całego mandatu japońskiego na oceanie Spokojnym (obejmującego wyspy Karony, Marjany, Marszalla). — Ostatnio rozpoczęła Japonja kolonizację Karolinów.

***Karolińska minuskuła,** ob. Paleografja.

Karolowe Wary, (1930) 63.932 kuracjuszy. Posiadają lotnisko.

***Karolus** August, fizyk niem., ur. 1893, od 1926 profesor w Lipsku, zastosował zjawisko Kerra jako przekaźnik świetlny w aparatach telewizyjnych i telefotograficznych (komórka Karolusa). Wyznaczył zapomocą zjawiska Kerra prędkość światła w 1928.

***Károlyi** Gyula, hr., polityk węgier., ur. 1871, od 1905 członek Izby Magnatów, w 1919 stał na czele antybolszewickiego rządu w Arad, w 1927 został członkiem nowej Izby Magnatów, w 1930 ministrem spraw zagranicznych, 1931—32 prezydentem ministrów.

***Karpa,** zimotrwała część rośliny uprawnej, zwykle korzeń z podziemnym fragmentem głównego pędu, z którego na wiosnę odrasta część nadziemna, np. k. chmielowa, szparagowa i t. p.

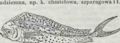

Karpiatka grzywiec.

***Karpiatkowate** (Choryphaenidae), rodzina ryb kostnoszkieletowych. Barwne ryby, ciało dość spłaszczone, duża głowa, płetwa grzbietowa biegnie przez cały grzbiet, sierpowate płetwy piersiowe i głęboko rozcięta ogonowa. Karpiatka grzywiec czyli dorada (Coryphaena hippuris L.), do 1 m dł., purpurowo-błękitna, metalicznie błyszcząca, żyje zdala od brzegów, w morzach umiarkowanych i ciepłych, żywiąc się rybami latającemi. Mięso cenione, chociaż czasem trujące. W starożytności poświęcona była Afrodycie.

***Karpiński** Światopełk, współcz. poeta pol., oddzielnie wydał zbiór poezyj: „Ludzie wśród ludzi" (1931).

Karpiowate. Wiersz 37: zam. (Scardinus), ma być (Scardinius).

***Karpobiologja** (z grec.), biologja owoców i nasion.

***Kars,** stolica tureckiego wilajetu tej samej nazwy w Azji Mniejszej (14.440 km^2, w 1927 r. 204.846 mieszk.), 13.735 mieszk.

***Karta indywidualności,** ob. Indywidualności karta, uzup.

***Karter,** ob. Samochód.

***Kartezjanizm,** filozofja Descartes'a (ob.).

Karwath Juliane, pisarka niem., † 1931.

Karykatura występuje w sztuce już w starożytności w Egipcie, Grecji i Rzymie. W średniowieczu skarykaturowana twarz ludzka służy często jako motyw ornamentalny w dekoracji architektonicznej i w rzeźbie, w postaci charakterystycznych masek. W renesansie mistrzami k. twarzy ludzkiej byli Leonardo da Vinci

i Brueghel, w baroku F. X. Messerschmidt. Począwszy od XVIII w. rozwija się k. coraz bardziej, szczególnie jako k. społeczna i polityczna; mistrzami jej byli: w Anglji Hogarth i Rowlandson (ob. Karykatura w t. 7), w Hiszpanji Goya, w XIX w. we Francji Daumier i Gavarni, w Niemczech Pocci, Busch i Oberländer, w Anglji Cruikshank. Współczesnym wybitnym karykaturzystą niemieckim jest G. Gross, w Polsce Sichulski, Skwirczyński, Jotes, Czermański i w. i.

Karyntja, (1930) 398.459 mieszk. — Zbiory w 1930 w 1.000 cetnarów: pszenica 110, żyto 221, jęczmień 83, owies 170, kukurydza 60, gryka 41, ziemniaki 1685, siano 4802. Produkcja górnicza w 1.000 tonn: węgiel brunatny 154, rudy żelaza i manganu 169, rudy ołowiu i cynku 126. Przedsiębiorstw przemysłowych w 1929 było 4.143, w tem 409 fabryk. Sieć dróg liczyła 4.410 km, sieć kolejowa 607 km, żeglownych dróg wodnych 4 km, spławnych 254 km.

***Kas Dag,** ob. Ida 1.

***Kasa im. Mianowskiego.** Monografję Kasy opracował Zygmunt Szweykowski w XV tomie „Nauki Polskiej" (1932).

***Kasa oszczędności,** ob. Kasy oszczędności.

***Kasa pancerna,** ob. Kasy pancerne.

***Kasanga,** port na płd.-wsch. wybrzeżu jeziora Tanganika, na terytorjum tej nazwy (Afryka wsch. ang.), nosił do 1921 nazwę Bismarckburg (do wojny kolonja niemiecka Afryka wsch.).

***Kasembe,** dawne państwo murzyńskie na płd. od jeziora Tanganika, od 1891 posiadłość angielska (płn.-wsch. część Rodezji). Obszar górzysty, pokryty sawanną, żyzny, zamieszkały przez murzynów Bantu. Głównem zajęciem ludności jest rolnictwo, dostarczające batatów, kassawy, kukurydzy, sorga, prosa, bawełny i oliwy palmowej. Przemysł tubylczy dostarcza naczyń drewnianych, grubych płócien, wyrobów glinianych i żelaznych. — Stolica, często przenoszona, leżała między jeziorem Moero a Bangweolo. Państwo K. płaciło haracz państwu Muaty Jamvo (ob.), ilość wojowników wynosiła 20.000. W 1867 utracił władca K. — wskutek swego despotyzmu — znaczną część państwa na rzecz Msiri (ob.), władcy Wanjamwesi. Państwu K. został tylko niewielki obszar na płd. od jeziora Moero do Tanganiki.

Kaskadowe góry, ob. także Cascade Tunnel (uzup.).

Kasprowicz Jan, poeta pol. Marja z Buninów Kasprowiczowa, druga żona poety, ogłosiła swój „Dziennik" (1932), ważny materjał do biografji poety, ale jednostronny. — „Dzieła" J. K. pod redakcją Stefana Kołaczkowskiego wyszły w 22 t., obejmując również utwory z rękopisów lub rozproszone, nadto wybór prozy krytycznej i publicystycznej. W dalszym ciągu tego wydawnictwa ukazały się: „Przekłady" z Ajschylosa i Eurypidesa w 15 t. i „Obraz poezji angielskiej" w 5 t. (1931, uzupełniający antologję przekładów „Poetów angielskich" z r. 1907, która tu nie została włączona). Juvenilia wydała Wanda Brzeska: „Lata szkolne J. K." (1931). — Charakterystyka poety, ob. t. 13, str. 234.

***Kassak** Lajos, węgier. pisarz i malarz, * 1887, bierze żywy udział w walkach o nowe prądy, najwybitniejszy jako liryk, jako twórca ekspresjonizmu węgierskiego („Epos", 1915, „Stosy drzewa śpiewają", 1920) i jako realistyczny prozator („Życie człowieka", 1924—31). Znany też jako pionier konstruktywizmu w sztuce („Architektura kształtu", 1922) i jako krytyk.

Kassala, prowincja Sudanu anglo-egipskiego, 348.355 km², (1932) około 340.000 mieszk. Stolica K., około 18.000 mieszk., leży przy linji kolejowej Haya Junction (linja Port Sudân—Atbara Junction) — Kassala—Gedaref—Sennar.

***Kassan,** 1. miasto w sowieckiej republice Uzbekistan (Azja), w dawnym okręgu Andidżan, 19.279 mieszk.; 2. miasteczko w republice Uzbekistan, przy linji kolejowej Buchara—Karszi, 6.213 mieszk., rolnictwo.

***Kassel,** rejencja w pruskiej prowincji Hessen-Nassau (Niemcy), (1931) 11.134 km², (1925) 1,138.494 mieszk. (102 na 1 km²). Po przyłączeniu republiki Waldeck do Prus liczy 29 powiatów, oraz 4 powiaty miejskie (Fulda, Kassel, Hanau, Marburg).

Kassel, miasto. W 1931 r. 174.893 mieszk. (147.959 ewangelików, 15.216 katolików, 5.421 innych chrześcijan, 2.751 żydów). — K. posiada także fabryki płótna żaglowego, obuwia, preparatów chemicznych, farmaceutycznych, środków żywności. Istnieje tu Izba przemysłowo-handlowa, rzemieślnicza. — K. posiada 8 stacyj kolejowych, port lotniczy.

***Kassern** Zygfryd, kompozytor pol., * 1904, uczeń M. Sołtysa, obecnie w Poznaniu. Napisał koncert na sopran i orkiestrę (op. 8, pierwsze wykonanie w r. 1929 na festiwalu muzyki polskiej w Poznaniu) oraz szereg utworów fortepianowych i pieśni.

Kassner Rudolf, pisarz niem., wydał nadto: „Die Verwandlung. Physiognomische Studien" (1925), „Die Mythen der Seele" (1927), „Narciss oder Mythos und Einbildungskraft" (1928), „Das physiognomische Weltbild" (1930), „Der Einzelne und der Kollektivmensch" (1932) i i.

***Kastanakis** Thrasos, powieściopisarz nowogrecki, * 1901, z jego powieści najlepsze: „Książęta" (1924, odznacz. nagrodą) i „Taniec europejski" (1929).

***Kastamonu,** miasto i wilajet turecki, ob. Kastamuni (t. 7 i uzup.).

Kastamuni, wilajet turecki w Azji Mniejszej, 14.610 km², (1927) 336.501 mieszk. — Miasto K., 14.359 mieszk., za czasów sułtanów było słynnem miejscem wygnania.

***Kasterska** Marja, zamężna Sergescu, poetka pol. i pisarka franc., * 1893, oprócz artykułów w czasopismach polskich, francuskich i rumuńskich, oddzielnie wydała zbiory poezyj: „Poezje" (1922), „9/10 przeciw 1/10" (1927), studja: „Les Poètes Latins-Polonais" (1918), „Les Légendes de Podlachie" (1928).

***Kästner** Erich, pisarz niem., * 1899, poeta nowej urbanistycznej liryki, silnie zaprawionej satyrą i groteską: „Herz auf Taille" (1928), „Lärm im Spiegel" (1929), „Ein Mann gibt Auskunft" (1930) i i. (niektóre utwory tłum. Al. Janta-Połczyński), nadto autor opowieści „Emil

und die Detektive" (1929, także w przeróbkach scenicznej i filmowej), powieści „Fabian, Die Geschichte eines Moralisten" (1931) i i.

***Kastoria,** miasto w Macedonji greckiej, 10.328 mieszk., znaczny handel. — Jezioro K., nad którem leży miasto, ma 25 km² powierzchni, do 10 m głębokości, leży na wysokości 620 m.

Kastracja. Szczególnym wypadkiem k. jest t. zw. k. pasorzytnicza. Występuje ona wtedy, gdy pasorzyt tyle zużywa soków żywiciela i tak zmienia jego przemianę materji, że wpływa na rozwój jego gonad, a nawet zewnętrznych cech. Wicionóg Sacculina neglecta, który występuje w krabie Inachus mauritanicus, powoduje u jego samic zanik jajników i nóg odwłokowych. U samców gonady zanikają, a ciało staje się podobne do samicy (małe szczypce, odwłok szeroki z nogami odwłok.). Gdy pasorzyt zginie w samicy kraba, wraca ona do normalnego stanu, zaś samce w tym wypadku zamieniają się na obojnaki.

Podobnie wpływają na żądłówki wachlarzoskrzydłe (Strepsiptera), powodując bezpłodność samic. U samców ich występują wtedy cechy samicze. Do k. pasorzytniczej sprowadza się powstawanie bezpłciowych robotników u termitów. W ich jelitach żyją masowo pewne wiciowce, które hamują rozwój gonad. U samców i samic normalnych wiciowce znikają dzięki specjalnemu pożywieniu zwierzęcia. Skutkiem odpowiedniego pożywienia lub głodzenia powstają bezpłciowe postacie u pszczół, ós i mrówek (k. pokarmowa). Pokarm ubogi w białko powoduje ich powolny rozwój, mniejsze wymiary i zmniejszenie się gruczołów płciowych. Niedostateczne odżywianie i głód wywołuje także u wyższych zwierząt objawy podobne do kastracyjnych.

***Kaszczewski** (lub Kasczewski) Sebastjan Antoni, kompozytor pol., kantor klasztoru Norbertanów w Ibramowicach pod Krakowem, działał w ostatniej ćwierci XVII. w. W zbiorze rękopiśmiennym Bibl. Jag. Nr. 5272 znajduje się jego 5 koncertów, 8 motetów i 2 kompozycje wokalno-instrumentalne.

***Kaszubska literatura gwarowa.** Kaszubszczyzna, silnie zróżniczkowane narzecze języka polskiego, używane przez ludność Pomorza, sięga od morza i półwyspu Helu, rozciągając się ku południowi między politycznemi granicami Wolnego Miasta Gdańska i Niemiec (kaszubsko-pomorskie wyspy językowe znajdują się jednak i poza temi granicami w pow. bytowskim, lęborskim i słupskim). Na południu obszaru W. M. Gdańska zaczynają się już gwary kociewskie, nienależące do kaszubszczyzny. Od polskiego języka literackiego narzecze kaszubskie różni się głównie rozwiniętym systemem samogłoskowym, nadto zachowaniem dawnego iloczasu i akcentu. Z kilku odmian kaszubszczyzny, różniących się przedewszystkiem akcentem ruchomym, na północy w całym mniej więcej powiecie morskim, gdy na południu pada na trzecią zgłoskę od końca, wyrobiła się silnie normalizowana t. zw. kaszubszczyzna literacka. Pierwsze próby literatury w ludowem narzeczu pomorskiem podejmowano już w czasach reformacji, ale właściwy rozwój lit. kaszubskiej rozpoczyna w poł. XIX. w. Florjan Cejnowa, (1817—1881), najpierw patrjota polski, później rusofil-panslawista a regjonalista kaszubski, który pisze i drukuje książki w narzeczu pomorskiem (ob. t. 3 i uzup.). Pierwszym prawdziwym poetą kaszubskim jest Jarosz Derdowski, (1852—1902), autor poematu „O panu Czorlińscim, co do Pucka po sece jachoł" (1880), zwanego kaszubskim „Panem Tadeuszem" (ob. uzup.). Wybitną rolę odegrał następnie Aleksander Majkowski, (* 1876), poeta i wydawca czasopisma „Gryf", (1909—12 i 1921—25). „Gryf" staje się ośrodkiem ruchu młodo-kaszubskiego, do którego głównych przedstawicieli należą: wybitny liryk Wôś Budzysz (Jan Karnowski), autor „Nowôtnych spiéwów" (1910), poeci Franciszek Sędzicki, Stanisław Czernicki (L. Heyke), Józef Klebba, nowelista Bernard Sychta, (* 1907). — Naukowemi zbiorami tekstów pomorskich zasłużyli się głównie Franciszek Lorentz („Slovinzische Texte", 1905; „Teksty pomorskie", 1913—25, 3 t.), Mikołaj Rudnicki i Kazimierz Nitsch. Słownik języka pomorskiego opracował Stefan Ramułt. Zwięzły „Przegląd literatury kaszubskiej" napisał Władysław Pniewski (1929). — W ogólnej literaturze polskiej Pomorze i Kaszubszczyznę wprowadzili do swej twórczości m. i. Deotyma-Łuszczewska („Panienka z okienka"), Gomulicki („Pieśń o Gdańsku"), Gruszecki („Tam, gdzie się Wisła kończy"), Żeromski („Wiatr od morza" i „Międzymorze"), Grabiński („Klasztor i morze"), Jerzy Bandrowski („Zolojka") i i.

***Kaszubska Szwajcarja,** ob. Szwajcarja Kaszubska.

Kataliza. Nadzwyczaj ważne zastosowania katalizatorów w technice, przemyśle ilustruje poniższa tabela.

Katalizator	Produkty wyjściowe	Produkty końcowe
Platyna	amonjak + tlen	kwas azotowy
	dwutlenek siarki + tlen	trójtlenek siarki
	aldehyd octowy + tlen	kwas octowy
Żelazo lub tlenki żelaza	tlenek węgla + woda	wodór
	azot + wodór	amonjak
Nikiel	aldehyd octowy + wodór	alkohol
	oleje + wodór	tłuszcze twarde
Tlenki cynku i chromu	tlenek węgla + wodór	metanol
Chlorek żelaza	nitrobenzol + wodór	anilina
Sole manganowe, kobaltawe, ołowiawe	olej lniany + tlen	pokost

Katalonja. Stworzona układem w San Sebastian (ob. Hiszpanja, Dzieje, uzup.) republika (Generalitat) Katalonja obejmuje prowincje hiszpańskie Barcelona, Gerona, Lérida i Tarragona:

Prowincja	Powierzchnia w km²	Zaludnienie w 1930	Ludność stolic
Barcelona	7.691	1,746.325	972.946
Gerona	5.865	331.389	22.242
Lérida	12.151	319.314	38.019
Tarragona	6.490	345.857	30.689
Katalonja	32.197	2,742.885	—

Stolicą K. jest Barcelona.

Katanga, prowincja Konga belgijskiego (Afryka zach.) liczyła w 1929 r. 1,010.183 czarnych, w 1930 10.477 białych (w tem 6.369 Belgów). W 1910 było w K. 60 białych, w 1911 — 360, w 1923 — 4.099, w 1929 — 9.018. Stolica Elisabethville, na wysokości 1.271 m, liczyła w 1929 wśród 17.128 mieszk. 2.438 białych, jest obecnie nowoczesnem europejskiem miastem, posiada stację kolejową, stację radjotelegraficzną, sieć telefoniczną, połączenie lotnicze z Bomą. — Górnictwo rozwija się nadal szybko. W 1930 pracowało w górnictwie 23.616 osób, w tem 2.116 białych. W 1923 uzyskano 57.885 tonn miedzi, w 1930 — 143.991 tonn, w 1931 wskutek spadku cen i trudności zbytu ograniczono produkcję do 120.000 tonn. W 1930 wydobyto 600 tonn kobaltu. Z bogatych rud uranowych kopalni Szikolowe (obok Kambowe) wyprodukowano w 1923 r. 20 gramów radu, w 1931 r. 70 gramów (światowy zasób radu w tym roku wynosił 590 gramów). Węgla wydobyto w 1930 133.800 tonn, rudy cyny w 1929 551 tonn.

***Katanja,** ob. Catana i Catania.

Katapulta okrętowa, rodzaj wyrzutni umożliwiającej start płatowca z pokładu okrętu. K. składa się z długiego ramienia (osadzonego na czopie), służącego za tor dla wózka, na którym osadzony płatowiec wypycha się z dużą chyżością z pomocą sprężonego powietrza. — Szybowce wyrzuca się z pomocą liny gumowej naciąganej przez ludzi lub konie.

Katarzyna (2). Zam.: małżeństwo było bezdzietne, ma być: małżeństwo nie dało męskiego potomka.

***Kataskop** (z greck.), przyrząd, zapomocą którego można większej ilości słuchaczy pokazywać drobne przedmioty. Składa się z lamp oświetlających przedmiot oraz z lustra wklęsłego, które wytwarza obraz widzialny dobrze na ekranie nawet przy dziennem świetle.

***Katerla** Józef, pseudonim Stefana Żeromskiego (ob.).

***Katharobia,** (grec.), organizmy żyjące w czystej wolnej od procesów gnilnych wodzie. Przeciwieństwo: Saprobia.

***Katodowy oscylograf,** przyrząd do badania szybkozmiennych prądów i pól elektrycznych. K. o. działa na zasadzie następujących spostrzeżeń: jeżeli napoprzek wiązki promieni katodowych ustawimy ekran fluoryzujący, zauważymy świecącą plamkę w tem miejscu, w którem promienie trafiają ekran. Jeżeli wiązka przebiega przez dodatkowe jakimkolwiekbądź sposobem wytworzone pole elektryczne lub magnetyczne, widzimy wówczas wyraźnie, że plamka przesuwa się, mniej lub więcej i to w różne strony, zależnie od natężenia i kierunku pola wiązkę tę uginającego. Jest ona niejako promieniem, pozbawionym niemal że całkiem bezwładności i w przeciwieństwie do analogicznych urządzeń mechanicznych, oddziaływującym natychmiast na wszelkie zmiany badanego pola. K. o. można badać zmiany zachodzące w przeciągu miljardowej części sekundy i utrwalać te badania, fotografując na kliszy lub papierze światłoczułym ślad wiązki promieni. K. o. znajduje zastosowanie przy badaniu fazy, częstości i analizie prądów elektrycznych szybkozmiennych, krótkotrwałych i innych. Prądy te wpuszczamy do cewek, których osie są prostopadłe do kierunku wiązki; zmienne pole magnetyczne powstające wkoło cewki wystarczająco wpływa na bieg wiązki, a ślad tejże zaznacza na kliszy rodzaj zmian prądu.

***Katolicka akcja** (łac. actio catholica, włosk. Azione cattolica), ruch odrodzeniowy kościoła katolickiego, zaczęty jeszcze za pap. Piusa X, lecz ożywiony dopiero za Piusa XI, który jest jego głównym protektorem. Cechy k. a. są dwie: a. czynność rozbudzania energji społecznej w jednostkach i organizacjach katol., dążność do celowego pokierowania działalnością licznych stowarzyszeń katolickich przy zachowaniu ich wewnętrznej statutowej swobody i niezależności, b. wciąganie do współpracy z hierarchją kościelną ludzi świeckich, rozbudzanie apostolstwa wśród świeckich, co jest do pewnego stopnia nawiązywaniem do pierwszych wieków chrześcijaństwa. A. K. jest „kościołem działającym w społeczeństwie ludzi świeckich“, antytezą t. zw. laicyzmu (dążenie do usunięcia z życia wszystkich pierwiastków, mających związek z religją, duchowieństwem czy kościołem), ruchem organizacyjnym pod wzgl. politycznym zupełnie apartyjnym i odnoszącym się nieprzychylnie do nacjonalizmu z pod znaku n. p. „Action française“, ubierającego się w draperje religijne i potępionego przez Piusa XI w 1916.

Za podnietą Piusa XI szerzy się a. k. we wszystkich krajach. We Włoszech założył ją papież w 1923, jako Azione cattolica italiana, stała się ona tu dość silną, tak, że nawet wypowiedział jej w pewnej chwili faszyzm walkę, która zakończyła się ugodą. W Niemczech wytyczne linje dla a. k. postawił w 1928 kard. Faulhaber w swem kazaniu, wypowiedzianem w czasie uroczystości ku czci papieża w dniu 12 lutego. Zadanie zjednoczenia wszystkich organizacyj katolickich, dotąd rozbieżnych w działalności, wziął na swe barki Związek ludowy dla katolickich Niemiec. Rozwija się a. k. także w innych krajach, jak Belgja, Anglja (The Catholic Confederation of England and Wales), Francja (Fédération nationale catholique; organem jej jest „Le Peuple de France“), Holandja (Katholieke Soziale Aktie in Nederland, której organami są: „Katholiek Nederland“ i „Voor Studië en Praktijk“), Jugosławja, Litwa, Austrja, Szwajcarja (Schweizerischer katholischer Volksverein, jej organem „Der Sonntag“), Hiszpanja (Junta Central de

Acción Católica, organem: „El Universo"), Czechosłowacja, Węgry (Orzágos katólikus szövetség, organem „Katolikus Közlöny" i „Uj Lap"), Stany Zjednoczone Am. Płn. (National Catholic Welfare Conference, organem: „N. C. W. C."). Praca nad ugruntowaniem a. k. wre także w Polsce. Patronuje jej episkopat, którego wysiłki doprowadziły już do stworzenia kilku bardzo silnych placówek a. k., jak w Poznaniu, Naczelny Instytut a. k., w Krakowie Dom Katolicki, pierwszy w Polsce, nadto Domy w Warszawie i innych diecezjach. Poznań rozwija bardzo silny ruch wydawniczy, poświęcony celom i metodom k. a. Ruch ten w Polsce, podobnie jak gdzieindziej, wolny od zabarwienia partyjnopolitycznego, zmierza do zbliżenia, współpracy i zjednoczenia najrozmaitszych organizacyj katolickich, poczynając od ściśle religijnych, jak bractwa, a kończąc na czysto świeckich, jak związki robotnicze i t. p. Mimo wszystko jest a. k. w Polsce, podobnie zresztą jak w innych krajach, dopiero w toku rozwoju. Znakomity rozwój organizacyjny wykazuje dotąd bardzo niewiele krajów, m. i. Holandja.

Katolicyzm (greck. katolikos, „powszechny"), religja chrześcijańska w rozumieniu, tłumaczeniu i pod kierownictwem kościoła katolickiego. Cechami najistotniejszemi k. są: 1. jego katolickość, czyli uniwersalizm, czyli powszechność, co oznacza, że Kościół obejmuje i ma objąć wszelkie narody, a więc całą ludzkość i nie zacieśniać się do jednej tylko narodowości czy jednego państwa. W rozumieniu duchowem (nauka o duszy Kościoła) k. obejmuje jako swych duchowych członków, wszystkich ludzi na świecie, nawet niechrześcijan i pogan, którzy są przeświadczeni o prawdziwości własnych zasad religijnych i etycznych, i według swego sumienia prowadzą uczciwe życie. — 2. Jedność (jedyność); w nim jedynie złożył Chrystus skarb (depozyt) wiary i łaski, a stróżem tego skarbu jest biskup rzymski, głowa Kościoła, papież. — 3. Apostolskość, t. zn. nieprzerwana ciągłość od czasów apostolskich przez wszystkie wieki aż po dziś dzień. — 4. Świętość: pochodzenie jego jest święte, bo od Chrystusa; cel święty, bo zbawienie ludzi; nauka święta, bo nauka Chrystusa; życie święte, mnóstwo bowiem Kościół wydał ludzi świętych. (Ob. Katolicki, Katolicki Kościół, Katolicyzm, Katolik, Kościoła organizacja, Kościół).

***Katona** Lajos, węgierski historyk lit. i etnograf, (1862—1910), wybitny na polu porównawczych badań, napisał: „Prądy i metody mitologiczne" (1896), „Węgierskie typy baśni ludowych" (1903—04), „Studja literackie" (1912, 2 t.).

***Katoomba,** miasto w Nowej Płd. Walji (Australja), 10.020 mieszk., na zach. od Sydney, stacja kol., ośrodek turystyczny u stóp Niebieskich gór.

***Katz** Dawid, psycholog niem., * 1884, prof. uniw. w Rostocku, znany z badań nad psychologją zmysłów. Ogłosił: „Erscheinungsweisen der Farben" (1911), „Psychologie des mathematischen Unterrichts" (1913), „Der Aufbau der Tastwelt" (1925), „Kinderpsychologie" (1913), „Zur Psychologie des Amputierten und seiner Prothese" (1921), „Erziehung im vorschulpflichtigen Alter" (1925), „Musikgenuss bei Gehörlosen" (1926), „Der Aufbau der Farbwelt" (1930). — Wydaje wraz z F. Schumannem „Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane".

***Kauder** Hugo, kompozytor austrj., * 1888, od r. 1905 we Wiedniu, w l. 1910—17 skrzypek, później altowiolista Orkiestry Wiedeńskiego Towarzystwa Koncertowego. Napisał dwie symfonje, „Fantazję" na skrzypce i orkiestrę, koncert wiolonczelowy, pieśni chóralne z tow. orkiestry, szereg utworów kameralnych i pieśni.

***Kaukaska rasa,** ob. Rasy ludzkie (uzup.).

Kaus Otto, pisarz niem., * 1891, autor ciekawych studjów literackich metodą psychoanalityczną: „Der Fall Gogol" (1912), „Dostojewskij. Zur Kritik der Persönlichkeit" (1916), „Strindberg" (1918), „Dostojewskij und sein Schicksal" (1923), nadto tragedji: „Phaeton" (1914). — Żona jego Gina K., *1894, zyskała wielkie powodzenie dramatem „Toni" (1927), wydała nadto powieści: „Die Verliebten" (1928), „Die Überfahrt" (1931) i i.

Kawa. Produkcja k. w r. 1930 w tysiącach tonn: Brazylja 885, Kolumbia 162, Indje Holenderskie 60, Wenezuela 54, Salwador 45, Haiti i San Domingo 38, Gwatemala 36, Meksyk 27, Nikaragwa 14, Costarica 13, Indje Angielskie 12, inne kraje 68, razem 1413. Największą konsumcję k. wykazują Stany Zjednoczone Am. Półn., po nich Francja i Niemcy.

Kawala, grecki nomos w Macedonji, 2.224 km², (1928) 119.140 mieszk., w tem 74.692 uchodźców z Turcji. Miasto K., 49.980 mieszk., w tem 25.702 uchodźców. Ruch portowy w 1929 r. 2.161 statków o pojemności 0,92 milj. tonn rejestr., naładunek towarów 25.000 tonn, wyładunek 82.900 tonn, 17.500 pasażerów.

***Kawasaki,** miasto w japońskim okręgu (Fu) Tokjo, na płd.-zach. od Tokjo, (1930) 104.346 mieszk., stacja kol., słynna świątynia z 1130 r.

***Kayasth(a),** współczesna nazwa hinduska kasty pisarzy, której członkowie, zwłaszcza zatrudnieni w służbie państwowej w Bengalu uważają się za potomków dawnej kasty wojowników (Kshatriya); w 1921 przeszło 2,3 mil. głów.

Kaye-Smith Sheila, od 1924 Mrs P. Fry, powieściopisarka ang., 1929 przeszła na katolicyzm, wydała nadto m. i. powieści: „The George and the Crown" (1925), „Iron and Smoke" (1928), „The Children's summer" (1932, na tle autobiograficznych wspomnień dzieciństwa, jeden z najlepszych jej utworów), poezje religijno-mistyczne („Saints in Sussex", 1926), studjum o J. Galsworthym (1916).

***Kaystros,** rzeka, ob. Menderes.

***Kaz Dagh,** ob. Ida 1.

Kazecka Marja, pol. poetka i nowelistka. Ogłosiła ponadto 5. tom poezyj, poza tem prozą: Powieści „Kamienie probiercze" i „Listy do kraju róż"; opowiadania „Nowoczesny Sinobrody i 7 jego żon", „Dzieci", „Babunia", „Zagrobowa opowieść" i w. i., cały szereg studjów literackich, recenzyj, artykułów i feljetonów.

***Kazimierowski** Eugenjusz, malarz pol., * 1873, kształcił się w Akademji krakowskiej.

w Monachjum u Aschbego i w Akademji, w Paryżu u Baille'a i w Rzymie w Akademji św. Łukasza. Główne dzieła: „Niedobitek", „Mnich", polichromje kościołów i szereg obrazów dekoracyjnych.

Kąpiele po ćwiczeniach cielesnych datują się od czasów greckich. Zrazu zimne, potem za czasów rzymskich w łaźniach gorące. Przed k. usuwano z ciała warstwy oliwy i potu pomieszanych z piaskiem. W czasach średniowiecznych pod wpływem kościoła zakazywano młodzieży kąpieli rzecznych. W obecnych czasach kąpiel gorąca i zimna (najczęściej w postaci tuszów) po ćwiczeniach gimnastycznych, grach i sportach, uważana jest za nieodzowny postulat higjeny i skuteczności ćwiczenia. W ostatnich czasach również w Polsce przy każdej nowobudującej się sali gimnastycznej instaluje się tusze.

Kąpiele powietrzne i słoneczne, w połączeniu z pracą mięśniową, od czasów starożytnej Grecji, gdzie młodzież ćwiczyła nago, uważane są za ważny czynnik wychowania fizycznego. Ćwiczenie nago propaguje szczególnie francuska „metoda naturalna" gimnastyki G. Heberta.

***Kąt graniczny.** Gdy światło pada od strony ośrodka optycznie gęstszego na powierzchnię graniczną, promień załamany odchyla się od prostopadłej padania. Przy pewnej wartości kąta padania promień już nie załamuje się, lecz ulega całkowitemu odbiciu; wartość odnośnego kąta nosi nazwę g. k.

Kč, skrót na oznaczenie korony czeskosłowackiej, ob. Czechosłowacja (uzup.).

Keats John, poeta ang. W t. 7 poprawić: * 1795. — Wyd. „Poems" z doskonałym komentarzem E. de Sélincourt (1905, ost. 1921), w układzie chronologicznym J. M. Murry (1930, 2 t.). Monografje: L. Wolff (franc., nowe wyd. 1929), G. Newman (1921), H. l'A. Fausset (1922), A. Erlande (1929, franc.) i i.

***Kecz** (z ang.), ob. Żeglarstwo i tabl. XXII w t. 18.

***Keep smiling!** (ang.), uśmiechaj się zawsze!

***Keilhauit,** minerał, tytanokrzemian wapnia, glinu, żelaza i itru, tworzy jednoskośne kryształy barwy brunatno-szarej. Tw. 6,5. C. wł. 3,5—3,7. Znany z Arendal (Norwegja), wysp Buö, Askreö i in. m.

Keith Arthur Berriedale, ang. prawnik i indolog, wydał nadto m. i.: „A History of Sanscrit Literature" (1928), „Responsible Government in the Dominions" (1909, III wyd. 1927, 2 t.).

***Keith** Sir Arthur, antropolog ang., ur. 1866, 1912—14 prezydent Królewskiego Antropologicznego Instytutu, 1917—23 prof. anatomji porównawczej w Royal Institution, od 1930 rektor uniwersytetu w Aberdeen. Z prac ważniejsze: „Human Embryology and Morphology" (1902), „Ancient Types of Man" (1911), „The Antiquity of Man" (1915), „The Engines of the Human Body" (1919), „Nationality and Race" (1920), „Concerning Man's Origin" (1927), „New Discoveries Relating to the Antiquity of Man" (1931) i i.

***Kefal(o)** (z grec.), głowa, główny.

***Kéler** Bela (Adalbert von Keler), kompozytor węg., (1820—1882), od 1855 kapelmistrz orkiestry Lannera we Wiedniu, w l. 1856—63 kapelmistrz wojskowy we Wiedniu, do 1873 w Wiesbaden. Napisał szereg popularnych uwertur i innych podobnych utworów.

Keller Gottfried, pisarz niem. Do lit.: A. Lewak: „G. K. und der polnische Freiheitskampf" (1927).

***Keller** Wolfgang, anglista niem., * 1873, wydawca „Shakespeare-Jahrbuch" (1897—1909 i od 1919), wraz z B. Fehr napisał: „Die englische Literatur von der Renaissance bis zur Aufklärung" (1928).

Kellner Leon, anglista niem., † 1928, napisał nadto m. i.: „Englische Lit. im Zeitalter der Königin Viktoria" (1909; II wyd. p. t.: „Die engl. Lit. der neuesten Zeit von Dickens bis Shaw", 1921); „Erläuterungen und Textverbesserungen zu 14 Dramen Shakespeares" (1931).

***Kelowej** (ang. kellaway, franc. callovien), najdolniejsze piętro górnej jury.

***Kembs, kanał** (Canal du Kembs), budowany przez Francję od 1929 kanał na Renie obok wsi Kembs w Górnej Alzacji, dla obejścia skalnego progu znajdującego się w łożysku Renu (t. zw. Isteiner Schwelle), biegnie lewym brzegiem rzeki. Buduje się tu elektrownię wodną, dla żeglugi reńskiej buduje się śluzę komorowa, 185 m dług. i 25 m szer.

***Kemp** Harry Hibbard, poeta półn.-ameryk., * 1883, wędrował po całej Ameryce Półn., założyciel Poets'Theatre, autor poezyj: „The Thresher's Wife" (1914), „The Sea and the Dunes" (1926) i i., dramatów: „Judas" (1913), „The Prodigal Son" (1919) i i., oraz opowiadań autobiograficznych z świetnie odtworzonem życiem cyganerji nowojorskiej z przed r. 1914: „Tramping on Life" (1922) i „More Miles" (1926).

***Kempa** (Kampa) Jan Łodzia, biskup poznański, † 1346, autor tekstu i prawdopodobnie melodyj pierwszych w Polsce sekwencyj. Pisał po polsku i po łacinie. Dziś znana jest tylko jego sekwencja „Salve salutis ianua", o pozostałych (do M. Boskiej, do św. Wojciecha, do św. Piotra, do św. Pawła) wspomina Długosz.

***Kempen-Krefeld,** powiat w rejencji Düsseldorf (Prusy, prowincja reńska), utworzony w 1929 z powiatu Kempen, części powiatu Krefeld, które nie weszły do powiatu miejskiego Krefeld-Uerdingen i małych części powiatów Geldern i Gladbach, razem 529 km², (1925) 136.548 mieszk.

***Kenadsa,** jedyna ważniejsza kopalnia węgla w Algerji (Afryka płn.), na płd., na granicy Marokka, połączona z wybrzeżem morskiem linją kolejową Colomb Bechar—Ain Sefra—Oran: w projekcie kolei transaharskiej punkt jej wyjścia.

***Kendall** Henry Clarence, poeta anglo-australijski, (1841—1822), pierwszy znany też poza Australją piewca przyrody australijskiej. Najlepsze utwory w zbiorach: „Leaves from Australia Forests" (1869) i „Songs from the Mountains" (1880). Wyd. zbior. 1886 i 1903.

Kene, mudirije w Egipcie, 1.826 km² ziemi uprawnej, (1927) 902.170 mieszk. (494 na 1 km²). Stolica K., 27.658 mieszk.

Kengeri, wilajet turecki, 8.665 km², (1927) 15.219 mieszk. — Miasto K., 8.847 mieszk.

Kenia, kolonja W. Brytanji w Afryce wsch., 582.623 km², (1930) 3,049.000 mieszk. (w tem 16.800 Europejczyków, 39.500 Azjatów, 12.100 Arabów). — Handel zagraniczny (Kenia i Uganda) w 1930: przywóz (wszelkiego rodzaju tkaniny, pojazdy motorowe, artykuły codziennego użytku, maszyny) 6,92, wywóz (bawełna, kukurydza, kawa, skóry i futra, sisal, nasiona bawełny) 5,48 milj. funtów szterlingów (z tego do W. Brytanji 43,4, do posiadłości W. Brytanji 32,6%). Ruch portowy w 1930 r. 4 miljony tonn rejestr. Długość kolei w 1931 wynosiła 2.333 km. W 1929 istniało 45 urzędów telegraficznych, 2.462 mównic telefonicznych, 4 stacje radjotelegraficzne.

***Kenig** Włodzimierz, kompozytor pol., (1883-1929), uczeń Barcewicza (skrzypce), Noskowskiego (teorja) w konserwatorjum warszawskiem, później Bussmeyera i Klosego w Monachjum. W r. 1915/16 został pierwszym dyrygentem Filharmonji warszawskiej. Napisał 2 symfonje (z których pierwsza otrzymała nagrodę w Warszawie), 2 poematy symfoniczne, utwory na skrzypce, wiolonczelę oraz szereg pieśni.

***Kenitra** (El Knitra), miasto portowe i handlowe w Marokku franc., powyżej ujścia rzeki Zebu (Cebu), (1931) 19.197 mieszk. (5.946 Europejczyków), węzeł kolejowy (Casablanca, Fez, Tanger). Posiada maurytańską cytadelę.

***Kenmore,** miasto w stanie N. Jork (Stany Zjedn. A. P.), przytyka od płd. do Buffalo, 16.482 mieszk., zamieszkałe przez ludność robotniczą, węzeł kolejowy.

***Kennedy** Margaret, od 1925 Mrs. Davies, powieściopisarka ang., * 1896, zdobyła wielkie powodzenie powieścią z życia rodziny muzyków: „The Constant Nymph" (przekł. polski) (1924, oprac. dramat. 1926); ciąg dalszy p. t.: „The Fool of the Family" (1930) i i.

Kent, hrabstwo w Anglji, (1931) 1,218,565 mieszk. (309 na 1 km²).

***Kentei,** góry fałdowe w Mongolji płn. (Azja środk.), na płn.-wsch. od Urgi, zbudowane ze starych skał, dosięgają 2.500 m wys., w epoce lodowej posiadały lodowce do 16 km długości, źródła rzeki Orchon; złoto (14 kopalń).

***Kentrolit,** minerał, krzemian manganu i ołowiu, tworzący jednoskośne kryształy i zbite skupienia barwy czerwonawo-brunatnej, przechodzącej na powierzchni w czarną. Tw. 5, C. wł. 6,2. Znany z płd. Chile.

Kentucky, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 2,614.589 mieszk. (25 na 1 km²). — 246.499 farm zajmowało w 1930 r. 2,8 milj. hektarów ziemi uprawnej. Głównym produktem rolnictwa jest tytoń (w 1931 r. 229.900 tonn). Zwierzęta domowe w 1.000 sztuk: konie 231, muły 246, bydło 1.372, owce 936, świnie 529. Produkcja górnicza (głównie węgiel, nafta, gaz ziemny) w 1929 miała wartość 132,6 milj. dolarów. Wartość produkcji przemysłowej (2.227 przedsiębiorstw, 76.211 pracowników) wynosiła w tymże roku 490,5 milj. dol. Kolei parowych było 6.490 km, elektrycznych 787 km. — Uniwersytet państwowy w Lexington liczył w 1930 r. 4.744 studentów, uniwersytet w Louisville 2.015.

***Kenya,** ob. Kenia.

Kerasund, turecki wilajet w Azji Mniejszej, 4.170 km², (1927) 165.033 mieszk. — Stolica K., 11.888 mieszk.

***Keratoplastyka** (grec., plastyka rogówki), operacja, polegająca na zastąpieniu zaćmionej rogówki oka przez wgojenie czystego kawałka rogówki ludzkiej. Udaje się rzadko.

***Keratoskop** (z grec.), przyrząd, używany przez okulistów, do badania krzywizny rogówki oka, wykazuje ewent. nieprawidłowości tejże.

***Keratyny,** grupa ciał białkowych; zaliczają się tutaj oprócz właściwej keratyny (ob.), także elastyna ścięgien, fibroina jedwabiu, spongina gąbek, gorgonina korali, konchiolina muszli i chityna członkonogich.

***Kercz,** cieśnina, łączy morze Azowskie z Czarnem, ma około 40 km długości, od 3 do 16 km szerokości, płytka, wskutek tego niedostępna dla wielkich okrętów.

***Kercz,** półwysep, wschodnia odnoga półwyspu Krymskiego wrzynająca się między morze Azowskie i Czarne, ma około 3.000 km² obszaru, niski, bezleśny, słabo zaludniony (Tatarzy, Rosjanie, koloniści Niemcy).

Kercz, miasto, (1926) 34.579 mieszk. W 1929 rozpoczęto budowę wielkiej huty; złoża rud żelaznych w okolicy K. obliczane są na 4 miljardy tonn.

Kerkuk. W 1925 otwarto linję kolejową Bagdad-Kerkuk.

***Kerll** (Cherle, Kerl, Kherl) Jan Kasper, niem. kompozytor i organista, (1627—1693), syn organisty i budowniczego organów, Kaspra. Studja muzyczne odbywał we Wiedniu, później w Rzymie (u Carissimiego i Frescobaldiego). Od r. 1656 wicekapelmistrz na dworze Kurfürsta w Monachjum, później do r. 1674, tamże nadworny kapelmistrz. 1677 powołany do Wiednia na stanowisko organisty w kościele św. Szczepana, później też nadworny organista na dworze cesarskim. 1684 powraca do Monachjum. Napisał 7 oper (zachowana tylko jedna) i szereg utworów organowych, toccaty i suity na fortepian oraz dużą ilość wokalnych utworów religijnych jak msze, Requiem i t. p.

***Kermadec,** rów oceaniczny na oceanie Spokojnym, na płd. wysp Tonga, największa głębokość 9.426 m, jego przedłużeniem ku płn. jest rów Tonga, razem mają około 2.000 km długości.

***Kerniga objaw,** występuje w zapaleniu opon mózgowo-rdzeniowych; jeżeli u leżącego chorego ustawimy udo prostopadle do tułowia, napotyka wyprostowanie podudzia na silny opór.

Kerr Alfred, pisarz niem., wydał nadto m. i. autobiografję: „Es sei wie es wolle, es war doch so schön!" (1928).

Kerschensteiner Georg, pedagog niem., † 1932. Napisał nadto m. i.: „Autorität und Freiheit als Bildungsgrundsätze" (1924, IV wyd. 1927), „Volks- und Fortbildungsschule als Grundlage der Qualitätsarbeit" (1930), „Die Pädagogik der Gegenwart in Selbstdarstellungen" (1926, tu autobiografja).

***Kesonowa choroba** zdarza się u osób pracujących pod dużem ciśnieniem powietrza. Wskutek nagłego wystąpienia gazów z krwi, nagromadzonych w niej pod dużem ciśnieniem, występują zaczopowania w krwiobiegu, które prowadzą do uszkodzenia (rozdarcia) tkanek. Powstałe w ten sposób uszkodzenia mózgu mogą być zgubne dla życia. Często z tych samych przyczyn przychodzi do krwotoków z ucha, nosa, ust, żołądka i płuc.

***Kesten** Hermann, pisarz niem., * 1900, w powieściach swych świetnie odtwarza życie współczesne: „Josef sucht die Freiheit" (1928), „Ein ausschweifender Mensch" (1929) i i., napisał nadto dramat satyryczny na tle Rosji Sowieckiej: „Babel oder der Weg zur Macht" (1929); wydał: „Nach dem Kriege. Anthologie junger Prosa" (1929).

***Ketelbey** Albert William, współcz. kompozytor ang. Studja w Trinity College w Londynie, obecnie dyrektor muzyczny firmy Columbia Gramophone Co. Napisał operę komiczną „The Wonder Worker" oraz szereg popularnych utworów orkiestralnych.

***Ketnia,** roślina, ob. Hibiscus.

***Ketteler** Wilhelm Emanuel, bar., niem. działacz katolicki, (1811—1877), od 1846 kapłan, 1848 członek parlamentu frankfurckiego, 1850 biskup moguncki, zyskał potężny wpływ na dwór, na soborze watykańskim był zrazu przeciwny dogmatowi o nieomylności, potem uznał go. Jeden z założycieli i najwybitniejszych przywódców Centrum, brał udział w Kulturkampfie, twórca niem. katolicyzmu społecznego, rozwinął niezmiernie doniosłą działalność w chrześcijańskich związkach zawodowych. Napisał: „Freiheit Autorität u. Kirche" (1862), „Arbeiterfrage u. Christentum" (1864), „Die wahren Grundlagen des religiösen Friedens" (1867), „Das allgemeine Konzil" (1869).

***Ketygit,** minerał, wodny arsenian cynku o składzie $Zn_3As_2O_8 . 8H_2O$, tworzący jednoskośne kryształy izomorfowe z wiwianitem i naloty barwy czerwonawej. Tw. 2,5—3, C. wł. 3,1. Występuje razem ze smaltynem w kop. kobaltu Daniel pod Schneeberg.

***Kewatin,** nazwa wielkiego obszaru (około 750.000 km²) na zach. od zatoki Hudsona w Kanadzie; od 1907 wchodzi K. w skład Północno-Zachodnich Terytorjów.

***Keweenawan,** górna część grupy algonkjańskiej, wykształcona w Ameryce płn. nad wielkiemi jeziorami. Utwory te o olbrzymiej miąższości 15 km, złożone są zarówno ze skał wybuchowych, jak i osadowych. Tutaj znajdują się złoża miedzi nad jeziorem Górnem.

***Key** Axel, lekarz szwedzki, (1832—1901), prof. anatomji patol. w Sztokholmie, znany ze swych prac (z Retziusem) nad histologją systemu nerwowego i z dziedziny higjeny szkolnej.

Key Ellen. W książce „Stulecie dziecka" jest zwolenniczką teorji pedagogicznej Rousseau'a, propaguje krańcowy indywidualizm w wychowaniu, uważa nauczanie religijne za sprzeczne z rozwojem dziecka i za demoralizujące.

***Keys,** nazwa nadawana przez Amerykanów (hiszp. „cayo", franc. „caye") wysepkom i rafom koralowym, otaczającym wieńcem dług. 320 km płd.-zach. wybrzeże Florydy. Największą z nich jest Key West z miastem tej nazwy (ob.).

Keyserling Hermann, filozof niem., napisał nadto: „Das Spektrum Europas" (1928, V wyd. 1931), „Die neuentstehende Welt" (1929), „Amerika, der Aufgang einer neuen Welt" (1930, II wyd. 1931), „Südamerikanische Meditationen" (1932).

***Kębłowo,** wieś w powiecie wolsztyńskim (woj. poznańskie), do 1.880 miasto, nad rzeką Obrą, na płn. skraju błot obrzańskich, około 2.000 mieszk., końcowa stacja kol. 9 km od Wolsztyna.

***Kępiński** Felicjan, współcz. astronom polski, od 1927 prof. geodezji wyższej na Politechnice w Warszawie.

Kępno. Powiat kępiński (707 km²) powiększony został przez przyłączony w 1932 powiat ostrzeszowski, zajmuje obecnie obszar 1.279 km².

***Khajjam** (Khayyâm, arab. „fabrykant namiotów), ob. Omar (-i) Khajjam.

***Khargeh** (Khargah), oazy, ob. Chargeh, El.

***Khotan,** miasto, ob. Chotan.

***Khyber,** przełęcz, ob. Chaiber.

***Kialingkiang,** lewy dopływ rzeki Jangtsekiang w prowincji Seczuan (Chiny zach.), wypływa z gór Tsinlingszan, uchodzi pod miastem Czungking, dług. około 1.100 km.

***Kiang,** wyraz chiński, oznacza rzekę.

***Kiangning,** urzędowa nazwa Nankinu.

***Kibarty** (lit. Kybartai), miasto na Litwie w powiecie wiłkowyskim, nad rzeką Szyrwintą, nad granicą pruską 5 km na płn.-zach. od Wierzbołowa, 6.300 mieszk., handel graniczny.

***Kichanie** (łac. sternutatio), krótki, raptowny wydech przez nos, przyczem zamknięte usta otwierają się z syczącym dźwiękiem. Wywołuje je podrażnienie zakończeń nerwu węchowego w błonie śluzowej nosa, na skutek ciał obcych (pył), ostrych zapachów, przekrwienia, zmian chorobowych w nosie (katar, polipy, zwężenia i t. d.). K. kurczowem nazywamy często powtarzające się k., zwykle u osobników nerwowych. Zabobon ludowy widzi w k. potwierdzenie prawdziwości odezwania się, oznaki spełnienia się życzenia. Zdawna uchodzi wszędzie za dobre omen, którego znaczenie wzmacnia się jeszcze życzeniami: „na zdrowie" i t. d.

***Kichawiec,** roślina, ob. Sabadilla.

Kiedroń Józef, b. minister przemysłu i handlu, † 1932.

Kiel, (1925) 213.881 mieszk. (4,5% katolików, 0,3% żydów). Ruch portowy w 1931: 5.945 statków, o pojemności 1,96 milj. tonn netto, przyszło 349.000 tonn towarów, odeszło 66.000 tonn. W 1931 założono w K. archiwum badań polarnych.

***Kielicha pozbawienie,** zwyczaj w kościele katolic. odsuwający laików od spożywania krwi Pańskiej przy komunji św. Zawdzięcza swe powstanie trosce o to, by zawartość kielicha przy rozdawaniu nie rozlała się; zatwierdzony dogmatycznie na soborze konstancjańskim.

***Kielmeyer** Karl Heinrich, przyrodnik niem., (1765—1844), pracował w anatomji zwierząt niższych. Jego zapatrywania na zmienność

i wpływ środowiska na organizmy oraz odmienność form kopalnych od dzisiejszych wyprzedziły teorję ewolucji.

***Kiełb,** ryba, ob. Gobio.

***Kiełbasiany jad,** toksyna wytworzona przez beztlenowe bakterje (bac. botulinus) w kiełbasie. W 12—48 godzin po spożyciu takiej zakażonej kiełbasy lub mięsa występują poważne objawy chorobowe: bóle żołądka, wymioty, biegunka, zaburzenia wzroku, połykania, mowy, ogólne silne osłabienie, nawet śmierć. Zatrucie to występuje zwykle w lecie przy dłuższem przechowaniu kiełbasy, zwłaszcza niedogotowanej lub niedowędzonej. Leczenie, niestety mało skuteczne, polega na zastosowaniu środków przeczyszczających, wymiotnych i swoistej surowicy.

Kienzl Hermann, pisarz niem., † 1928.

***Kierdel,** w gwarze góralskiej tyleż co stado.

***Kiewnarska** Jadwiga, pseudonim Well, współcz. pisarka pol., wydała m. i. szkic obyczajowy-historyczny nagrodzony na konkursie „Roju": „Celadon i Astrea" (o Janie Sobieskim i królowej Marysieńce, 1929); wybornie ujęte współczesne studjum obyczajowe: „Dobre wychowanie na codzień" (1930); tom nowel: „Skazy na szczęściu" (1932).

***Kijacy,** dawna nazwa wieśniaków z okolic Krzemionek pod Krakowem, pochodząca rzekomo od kijów, na których roznosili po Krakowie swe produkty na sprzedaż albo też od kijów, nabijanych krzemieniami, używanych przez nich w bójkach; zwano ich także Wolniczanami.

Kijów, (1926) 513.637 mieszk. Posiada radjostację.

***Kikoł,** miasteczko w powiecie lipnowskim (woj. warszawskie), 8 km na płn. od Lipna, nad jeziorem tej nazwy, około 1.000 mieszk.

***Kikut,** w medyc. zachowana po amputacji (ob.) część kończyny, narządu i t. d.

***Kikutnice,** ob. Pantopoda.

***Kildin,** port wojenny rosyjski, założony w 1905 na wyspie K. na wybrzeżu Murmańskiem na wsch. od zatoki Kola.

Kilim. — Ilustrowaną monografję „Dawnych kilimów w Polsce i na Ukrainie" opracował Stefan Szuman (1929).

***Kilmer** Alfred Joyce, poeta półn. ameryk., (1886—1918), autor poezyj: „Trees" (1914), „Main Street" (1917), cennych studjów: „Literature in the Making" (1917, wywiady z 23 współcz. pisarzami) i i. Wyd. zbior. 1918.

***Kilolitr** (kl) = 10 hl = 1000 l.

Kiloński kanał. W 1930 przeszło przez kanał 53.541 statków (37.774 z ładunkiem), o pojemności 22,03 milj. tonn rejestr. netto (45,5% pod niemiecką banderą).

***Kilowolt,** tysiąc woltów, jednostka napięcia elektrycznego używana w dziedzinie wysokich napięć.

***Kiła kapuściana,** rozpowszechniona choroba, której podlegają różne kapusty, rzodkiew, lewkonje i in. krzyżowe. Objawia się występowaniem narośli na korzeniach, dochodzących wielkości ziemniaka. Liście więdną, wkońcu roślina zaczyna gnić od dołu. Chorobę tę wywołuje Plasmodium brassicae. Środki zaradcze: wczesne usuwanie chorych osobników, palenie starych zakażonych, dezynfekowanie grządek, unikanie zakażonej ziemi przez 5—6 lat.

Kimberley, (1926) 38.682 mieszk. (w 1931: 18.471 białych). Port lotniczy na linji Londyn-Kair-Kapstad. Wskutek krytycznego położenia przemysłu diamentowego w marcu 1932 zamknięto kopalnie diamentów.

***Kimeryd** (ang. kimmeridge, franc. kimmeridgien), środkowe piętro górnej jury.

***Kimograf** (kymograf), przyrząd samopiszący, notujący wyniki badań fizjologicznych i psychofizjologicznych. K. zapisuje w postaci krzywej zmiany tętna, oddechu i procesy reagowania. Używany jest przy badaniach nad pracą i zmęczeniem.

Kinematografja, ob. też art. i tabl. Film (uzup.).

***Kinestezja** (grec.), w med. czucie mięśniowe, odczuwanie ruchów.

***Kinetozy** (grec.), nazwą tą obejmuje medycyna zaburzenia czynności urazowe. Także i stany nerwowe chorobowe, wywołane wstrząsami i kołysaniem się, chorobą morską i t. d. należą do k.

Kinetyka, chemiczna, zajmuje się określeniem charakteru, przebiegu i szybkości reakcyj chemicznych.

***Kinezjoterapja** (grec.), gimnastyka lecznicza.

***King,** wyraz chiński, oznacza miasto.

***Kingsbai,** zatoka u zach. wybrzeży Szpicbergów, punkt wyjścia arktycznych wypraw powietrznych (Amundsen, Byrd, Nobile).

***Kingsbury,** miasto w angielskiem hrabstwie Middlesex, w okręgu policyjnym Londynu, 13 km na płn.-zach. od City, stacja kolejowa, dzielnica mieszkalna, 1921 1.856 mieszk., w 1931 16.636.

***Kingsport,** miasto na płn. granicy stanu Tennessee (Stany Zjedn. A. P.), 11.914 mieszk., ośrodek obszaru rolniczo-leśnego i górniczego, szybko rosnąca osada przemysłowa, fabryki celulozy, papieru, drukarnie, garbarnie i fabryki tekstyljów.

Kingston, 2. (1931) 39.052 mieszk., podniesione do godności stolicy hrabstwa Surrey; 4. (1930) 110.000 mieszk. (z miejscowościami podmiejskiemi).

***Kinston,** miasto w stanie Karolina płn. (North C., Stany Zjedn. A. P.), 11.362 mieszk., nad rzeką Neuse, węzeł kolejowy, ważny port rzeczny dla tytoniu, bawełny, bydła i produktów ogrodnictwa.

***Kioga,** jezioro w Afryce środkowej, silnie rozczłonkowane, o niskich brzegach; przez nie przepływa Kiwira (Wiktorja-Nil).

Kioto, (1930) 952.397 mieszk. (wraz z miejscowościami okolicznemi, przyłączonemi w 1931, wśród nich port Fuszimi). Uniwersytet liczył w 1930 r. 5.800 studentów.

Kipling Rudyard, pisarz ang., napisał nadto m. i. autobiograficzne „Letters of Travel" (1920), wydał: „Verse. Inclusive Editions, 1885—1926" (1927). Monografja: R. T. Hopkins (IV wyd. 1930).

Kircheisen Friedrich, pisarz niem., napisał nadto m. i.: „Nelson" (1926), „Napoleon I, Ein Lebensbild" (1927—29, 2 t.), „Die Bastille"

(1927), „Die französische Revolution 1789—1799" (1928).

Kirgiska republika sowiecka, zajmowała w 1931 r. 195.237 km², w 1926 liczyła 1,035.908 mieszk. Dzieli się na 24 rejony.

***Kirin,** miasto w japońskim okręgu (ken) Gumma na wyspie Hondo, 52.906 mieszk., stacja kol., wielkie przędzalnie jedwabiu.

***Kiriwina** (Trobriand Islands), niskie koralowe wysepki, należące do wysp D'Entrecasteaux (ob.).

***Kirkut,** ob. Okopisko.

***Kirszehir,** stolica tureckiego wilajetu K. (9.090 km², w 1927 126.901 mieszk.) w Azji Mniejszej, na płd.-wsch. od Angory, 12.745 mieszk.

Kisch Egon Erwin, pisarz niem., napisał nadto m. i.: „Hetzjagd durch die Zeit" (1926), „Zaren, Popen, Bolschewiken" (1927), „Paradies Amerika" (1930), „Asien gründlich verändert" (1932). Od 1930 prof. dziennikarstwa w uniwersytecie charkowskim na Ukrainie Sowieckiej.

Kisielewski Zygmunt, pisarz pol., brat Jana Augusta K., wydał nadto m. i. powieści: „Błąd" (1927), „Poranek" (1927, ze wspomnień młodości autora), „Amerykanka" (1928), „Doktór Paweł" (1931, z programową przedmową autora).

***Kistemaeckers** Henry, pisarz belg.-franc., * 1872, autor dramatów: „Un soir au front" (1918), „L'Occident" (1918), „Le roi des palaces" (1919), „La passante" (1921).

Kiszyniów, (1930) 117.016 mieszk. Posiada port lotniczy.

***Kitaj,** ob. Kataj.

***Kitakami,** góry na płn. wyspy Hondo (Japonja), dochodzą 1.996 m.

***Kitta,** ob. Keta.

***Kivimaa** Arvi, pisarz fiń., * 1904, najpierw liryk („Płonący okręt", 1925, „Śpiew do marzycieli", 1928 i i.), krytyk teatralny (1928—29), w powieściach („Bożyszcze", 1930), opowiadaniach („Ulica do nieba", 1931) i dramatach („T. S. V.", 1931) bystry obserwator i głęboki krytyk kultury.

***Kiwerce,** miasteczko w powiecie łuckim (woj. wołyńskie), 14 km na płn. od Łucka, około 1.000 mieszk., ważny węzeł kolejowy (linja Warszawa-Równe i Lwów-Łuck-Kiwerce).

***Kjasim Kava Bekir Pasza,** turec. generał i polityk, ur. 1882, w 1920 stanął przy Kemal-Paszy, walczył przeciw armeńskiej republice Erywan, negocjował pokój w Kars 1921, jako deputowany stał na czele republikańskiej partji postępowej, która w 1925 została rozwiązaną jako opozycyjna.

***Kjellina piec,** elektrometalurgiczny piec do przetapiania stali, typu indukcyjnego, zbudowany na tej zasadzie, że cewka pierwotna umieszczona jest w centrum pieca, które pierścieniem otacza koryto wypełnione przeznaczonym do stopienia metalem. Ten pierścień metalu działa jak cewka wtórna, a ciepło wytworzone przez wzbudzony w nim prąd indukcyjny, powoduje jego stopienie. Schematyczny rysunek pieca Kjellina ob. tom 4, strona 205.

Klaar Alfred, pisarz niem., † 1927.

***Klab** (ang. club), laska długości 70—115 cm o wygiętym końcu (główce), służąca do gry w golfa. Główki klabów są stalowe lub drewniane, o różnej konstrukcji i nazwach.

***Kläber** Kurt, pisarz niem., * 1897, ze stanu robotniczego, autor poezyj („Neue Saat", 1919) i opowiadań („Barrikaden an der Ruhr", 1924; „Revolutionäre", 1925, „Empörer! Empor!" 1925, „Passagiere der dritten Klasse", 1928), silnie wyrażających rewolucyjno-komunistyczny pogląd na świat.

***Klabund,** pisarz niem., † 1928. Napisał nadto: komedję „Das Kirschblütenfest" (1927, z japoń.), powieści „Borgia" (1928, tł. pol. 1931) i „Rasputin" (1929, tł. pol. 1931), komedję „Liebe auf dem Land" (1930, prawdopodobnie z rosyj.); „Deutsche Literaturgeschichte" (1919, nowe wyd. 1930). Wyd. zbior. 1930, 6 t.

***Klag,** cz. podpuszczka, nazwa ludowa wyciągu z cielęcego żołądka wywołującego serową fermentację owczego mleka. Por. Podpuszczka.

Klages Ludwig, niem. psycholog i filozof, opierając się na swych badaniach grafologicznych, zbudował obszerną naukę o ruchach wyrażających i o charakterze, wprowadzając do jej podstaw oryginalną psychologję i własny pogląd na świat. Dla poznania charakteru ma znaczenie zasadnicze system pobudek, który opiera się na przyjęciu pierwotnego rozszczepienia istoty ludzkiej. Wyprowadza je K. z przeciwstawnych sobie dążeń do samozachowania i poświęcenia: „ja" (wola, intelekt, dążenia techniczne, racjonalizm) i „ono" (uczucia, patos, twórczość mityczna, symbolizm). Jest to wyrazem przeciwstawienia ducha duszy. — Ogłosił ponadto: „Mensch und Erde" (III wyd. 1929), „Vom Wesen des Bewusstseins" (II wyd. 1926), „Die psycholog. Errungenschaften Nietzsches" (II wyd. 1930), „Persönlichkeit, Einführung in die Charakterkunde" (II wyd. 1930), „Der Geist als Widersacher der Seele" (I tom: „Leben und Denkvermögen"; II t.: „Die Lehre vom Willen" [1929]; III t.: „Die Wirklichkeit der Bilder" [1932]).

***Klamath Falls,** miasto w stanie Oregon (Stany Zjedn. A. P.), 16.093 mieszk., u ujścia rzeki Klamath do jeziora K., stacja kol., tartaki.

***Klaprotyt,** minerał, siarczek bizmutu i miedzi o składzie $Cu_6Bi_4S_9$, tworzący rombowe kryształy barwy stalowo-szarej o połysku metalicznym. Tw. 2,5, C. wł. 4,6. Znany z Badenu (Wittichen), Freudenstadt, Black Forest i in. m.

***Klastyczny,** składający się z okruchów. K. klastyczne osady składają się z rozkruszonych szczątków skalnych, transportowanych najczęściej drogą wodną i osadzonych następnie w zatokach morskich lub jeziornych.

***Klatt** Fritz, pedagog niem., * 1888, napisał: „Die schöpferische Pause" (1921, 24 wyd. 1931), „Ja, nein und trotzdem" (1924), „Freizeitgestaltung" (1929), „Beruf und Bildung" (1929), „Die geistige Wendung des Maschinenzeitalters" (1930) i i.

***Klauzula,** ob. Clausula.

***Klawjatury nieme** nie wydają przy uderzeniu w klawisze żadnego głosu. Buduje się je w rozległości 2—7½ oktaw. Używane są przeważnie przez pianistów w podróży. Ostatnio buduje się klawjatury półnieme (fabryka Kołykiewicza we Wiedniu); wydają one dźwię-

ki bardzo ciche, ale umożliwiające grającemu kontrolę słuchową.

***Kląża,** roślina, ob. Nyssa.

Klecki Karol, lekarz pol., † 1931.

***Klecki** (K l e t z k y) Paweł, kompozytor, * 1900, w l. 1919—21 uczęszczał w Warszawie na uniwersytet i do konserwatorjum, gdzie uczył się u Młynarskiego i Wertheima, 1920 otrzymał I. nagrodę Filharmonji Warszawskiej za swoją uwerturę, 1921 osiadł w Berlinie. Napisał szereg utworów symfonicznych, kameralnych, fortepianowych i pieśni.

Kleczkowski Adam, filolog pol., * 1883, od 1919 prof. filologji germańskiej w uniw. poznań., od 1932 w uniw. krakow., wydał m. i.: „Rejestr budowy galeony, zabytek z 1572" (1915), „Dialekt Wilamowic" (1919—21, 2 cz.), „Neuentdeckte altsächsische Psalmenfragmente aus der Karolingerzeit" (1923—26), „Wstęp do słownika żeglarskiego" (1929—30), „Wstęp do słownika wilamowskiego Mojmira" (1930).

Kleiner Juljusz, pol. historyk lit., wydał nadto: „Die Polnische Literatur" (1929, oryginalnie ujęty zarys historyczny, w Walzla „Handbuch der Literaturwissenschaft"); „Zarys dziejów literatury polskiej. I. Od początków piśmiennictwa do końca rządów Stanisława Augusta" (1932), znakomity podręcznik szkolny, opracowany według najnowszych wskazań metodycznych, odznaczający się świetnemi charakterystykami epok i głównych postaci.

Kleinschmidt Otto, niem. zoolog i teolog, ur. 1870, autor wielu prac ornitologicznych i filozoficzno-przyrodniczych.

***Klekotnica,** ob. Crotolaria.

***Klemens z Brzega,** uczony scholastyk, wykładał w w. XV. na Uniwersytecie Jagiellońskim „musicae scienciam".

***Klemensiewicz** Zenon, pol. filolog i pedagog, * 1891, wydał m. i. „Nauka o języku" (1925, podręcznik metodyczny), „Język polski. I. Znaczenie i użycie wyrazów" (1926), „Dydaktyka nauki o języku ojczystym" (1929).

Klemperer Victor, romanista niem., napisał nadto: „Gesch. der ital. Literatur von der Renaissance bis zum XIX. Jh." (1925), „Gesch. der franz. Lit. von Napoleon bis zur Gegenwart" (1925—31, 4 t.), „Die neuere franz. Lit. und die deutsche Schule" (1925), „Romanische Sonderart" (1926, studja), „Realistische Literaturgeschichte" (1929, studja), „Corneille" (1932).

***Klepisko,** ob. Stodoła.

Kleryk, mężczyzna, przez symboliczne otrzymanie tonsury przeznaczony „na służbę Bożą" (kodeks kanon. 108, § 1). Ob. Tonsura.

***Kleszczowate** (Ixodidae), rodzina roztoczy. Ciało spłaszczone, posiadają narząd ssący. Dorosłe mają ośm nóg. Żywią się krwią ssaków, ptaków i gadów, do których skóry się przyczepiają. Dochodzą do 2½ cm dług. Nawet najmniejsze nassane powiększają objętość ciała do wielkości fasoli. Są przenosicielami spirochet i piroplazm (ob. Piroplazmozy). O b r z e ż e k p e r s k i (Argas persicus Fudn-Waldh.), 8—10 mm dł., czerwono brunatny, żyje w Azji, Afryce płn., Australji w mieszkaniach. W nocy napada śpiących, raniąc dotkliwie. Przenosi Spirochaeta obermeieri (dur powrotny), także na gęsi i kury. O b r z e ż e k g o ł ę b i (Argas reflexus Latr.), 4—10 mm dł., czerwono-żółty, żyje w Europie i Afr. płn. na młodych gołębiach i kurach. Boophilus annulatus Say do 1,3-2,3 mm dł., żyje w Ameryce, Australji, Nowej Gwinei, na Filipinach i Jawie, w Japonji, Afryce i Włoszech, przenosi piroplazmozę. Kleszcz leśny (Amblyomma americanum L.), 3—12 mm dł., żyje w lasach Amer. płn. i płd., przyczepiając się do ludzi i zwierząt. Kleszcz zwyczajny (Ixodes ricinus L.), samiec 2,5, samica do 10 mm dł., czarny, czerwono-biało paskowany, częsty w Europie w lasach, napada ssaki, ptaki oraz ludzi. Por. Kleszcz.

Kleszczyński Zdzisław, pisarz pol., wydał nadto m. i. powieści: „Białe noce" (1925), „W latarni" (1925, nowele), „Miss Ket" (1926, nowele), „Romans na wsi" (1927), „Siostry Cleo" (1928, nowele), „Benzynowa eskapada" (1928), „Nerwy" (1930, nowele), „Tyran" (1932). Jego utwory powieściowe odznaczają się żywością opisu (znakomite opisy jazdy samochodowej), dobrym humorem i pogodną atmosferą, ale pod względem psychologicznym, mimo bystrość i bezpośredniość obserwacyj, są mało pogłębione.

***Klęk,** postawa gimnastyczna na jednem lub dwu kolanach, z lekkiem rozchyleniem między udami. K. z w a r t y — uda razem, r o z k r o c z n y — uda silnie rozchylone.

***Klich** Edward, filolog pol., * 1878, od 1929 prof. języka pol. w uniw. poznań., wydał m. i.: „Teksty białoruskie z pow. nowogródzkiego" (1907), „Materjały etnograficzne z południowo-zachodniej części pow. limanowskiego" (1910), „Narzecze wsi Borki Nizińskie" (1919), „Polska terminologja chrześcijańska" (1927), „Fonetyka cygańszczyzny rabczańskiej" (1927), „Wpływy języka polskiego na dialekty cyganów polskich" (1927), „Cygańszczyzna w „Chacie za wsią" Kraszewskiego" (1931).

***Klingsland** Zygmunt Stanisław, pol. pisarz i krytyk artystyczny, * 1883, oprócz artykułów krytycznych w czasopismach polskich i francuskich, oddzielnie wydał: „Piłsudski" (1929).

***Klingsor** Tristan, pseudonim, właśc. L é o n L e c l è r e, franc. poeta, malarz, muzyk i krytyk, * 1874, pełen wyobraźni autor erotyków, baśni i legend, wydał poezje: „Filles-Fleurs" (1895), „Squelettes fleuris" (1897), „L'Escarpolette" (1899), „Schéhérazade" (1903), „Le valet de coeur" (1908), „Poèmes de Bohème" (1913); komedję wierszem: „La Duègne apprivoisée" (1907); prozą: „Humoresque" (1921), „L'Escarbille d'or" (1922); studja: „Les caprices de Goya" (1909), „Les femmes de theâtre au XVIII. siécle" (1911), „Les derniers états des lettres et des arts: la peinture" (1913), „L'art français depuis 25 ans: la peinture" (1922), „Cézanne" (1923), „Chardin" (1924), „Essai sur le chapeau" (1926).

***Klinicysta,** profesor, wykładający w klinice; ogólnie lekarz, który przez dłuższą pracę w klinice czy szpitalu, mając możność ciągłej obserwacji chorych i dysponując wszelkiemi urządzeniami pomocniczemi do badań i leczenia nabrał dużego doświadczenia i wiedzy fachowej lekarskiej.

***Kliniczny,** odnoszący się do kliniki, należący do niej.

***Klinocefalja,** głowa siodłowata, wgłębienie ciemienia, wskutek przedwczesnego skostnienia szwów czaszkowych.

***Klistenes,** ob. Kleistenes.

***Kliszczacy** (K l i s z c z a k i), grupa górali polskich, zamieszkująca płd. część pow. myślenickiego, nazwana tak od kroju spodni, rozciętych u dołu na podobieństwo kleszcz; charakterystycznemi dla nich są długie, bronzowe gunie. Życie ich jest tematem wielu utworów powieściowych Władysława Orkana.

***Kliwia,** ob. Clivia.

***Klopfer** Karol, malarz pol., * 1859, kształcił się w warszawskiej Szkole Rysunkowej u Gersona i Kamińskiego, poświęcił się malarstwu dekoracyjnemu. Był dekoratorem teatrów warszawskich, zrazu pod kierunkiem A. Malinowskiego, potem jako samodzielny kierownik dekoratorni. Malował też pejzaże. Główne dzieła: „Noc", „Po deszczu", „Las", „Moczary" i in.

Klotz Louis Lucien, franc. polityk, został w 1929 zasądzony na 2 lata więzienia za wystawienie czeków bez pokrycia i fałszywych weksli, rychło ułaskawiony, † 1930.

Kluby sportowe, najniższe zrzeszenia organizacyjne sportowe, wprowadzone na kontynencie za przykładem angielskim.

***Kluczewskaja Sopka,** najwyższy wulkan na Kamczatce (Syberja zach.), 4.917 m wys. Na zboczach mnóstwo gorących źródeł.

***Kłwów,** miasteczko w powiecie opoczyńskim (woj. kieleckie) około 1.000 mieszk.

***Kłamstwo,** udzielenie drugiemu nieprawdziwej wiadomości świadomie, w celu wprowadzenia w błąd danej osoby. K. może być wyrażone nietylko słowami, ale i czynem. K. z p o t r z e b y, k., które się popełnia dla uniknięcia jakiejś szkody. P o b o ż n e k. (pia fraus), k. dla osiągnięcia dobrego celu, z pogwałceniem zasady etycznej, że cel nie uświęca środków. K. k o n w e n c j o n a l n e popełnione dla zachowania form towarzyskich.

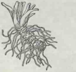

1.

Kłącze: 1. Primula elatior.

Kłącze (rhizoma), podziemne pędy u roślin trwałych, zimujące, pokryte łuskami, wytwarzające korzenie boczne. Z szczytowego lub też bocznego pączka wytwarza kłącz rokrocznie nadziemny pęd z liśćmi i kwiatami. K. najczęściej występuje u roślin górskich, stepowych oraz dalekiej północy. K. zwykle ma położenie poziome, czasami skośne lub też prostopadłe.

2.

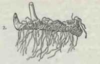

3.

2. Convallaria. 3. Triticum repens.

W miarę tego jak k. w swej części wierzchołkowej rośnie, w części tylnej obumiera. W k. zostają zmagazynowane materjały zapasowe.

***Klecko,** miasteczko w powiecie gnieźnieńskim (woj. poznańskie), 1.694 mieszk.

***Kłębkowe gruczoły,** gruczoły, których przewody w wewnętrznym odcinku skręcone są w kłębek. Takiemi są g. potowe, pachowe, mleczne i t. d.

***Kłobukowski** Aleksander, pol. działacz społeczny, (1820—1903), ziemianin w Kongresówce, ekonomista, zbliżony do grupy A. Zamoyskiego, brał wybitny udział w pracach Towarzystwa Rolniczego, należał do pionierów reformy stosunków włościańskich w duchu uwłaszczenia. W dobie powstania styczniowego wzywany był dwukrotnie do Bismarcka, który roztaczał przed nim widoki dźwignięcia sprawy polskiej w oparciu o Prusy. Negocjacja ta, której zaprzecza oficjalna historjografja pruska, została udowodnioną ponad wszelką wątpliwość przez uczonych polskich (Krzemiński, Askenazy), w opacznem zaś świetle przedstawiona przez historyka rosyjskiego M. Berga. W dobie popowstaniowej należał K. do głównych pracowników Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, ogłosił kilka prac dotyczących stosunków prawno-gospodarczych.

***Kłoć,** ob. Cladium.

***Kłonia,** prototyp wielkich sieci rybackich, jest to pleciony kosz, siatkowy worek lub siatkowa ścianka, przytwierdzona do jednej, czy też dwu rękojeści, względnie do kabłąka lub wielokątnej ramy. U Słowian spotyka się k. bezrękojeściowe, jedno- i dwurękojeściowe.

***Kłonica,** drążek, umocowany jednym końcem na osi, drugim podtrzymujący półkoszki, drabiny lub skrzynię wozu albo sań; zwykle przy wozach i saniach znajdują się 4 k.

***Kłosowniki,** cz. b u k o w n i k i, maszyny rolnicze, stosowane do dokładnego oddzielenia ości i plew od ziarna już omłóconego. Bywają wbudowane w młocarnie lub też jako maszyny

oddzielne, składają się z cylindra żłobkowanego, wewnątrz którego znajduje się system tępych noży, wywierających silny nacisk na toczące się ziarno.

***Kłuszyńska** Dorota, socjalistka pol., ur. 1876, od 1900 pracowała na Śląsku Cieszyńskim w duchu narodowym i socjalistycznym, od 1907 redagowała pismo „Głos kobiet" i organizowała ruch kobiecy pod sztandarem P. P. S. D. W czasie walki o Śląsk 1918—21 należała do prezydjum śląskiej Rady Narodowej oraz do delegacji, która broniła praw polskich do Śląska w Paryżu. Od 1925 zasiada w senacie.

***Kłykciny** (łac. condylomata), brodawkowate, zwykle sączące wybujałości na skórze, umiejscowione z reguły w miejscach drażnionych przez wydzielinę (odbyt, części rodne). Rozróżniamy: 1. k. kończyste (c. acuminata), mające wejrzenie kalafiorowate; dochodzą czasem do wielkich rozmiarów i muszą być usunięte operacyjnie. Zapobiega ich powstawaniu czystość i pudrowanie. — 2. K. płaskie lub szerokie występuje w przebiegu syfilisu.

***Kłykieć** (łac. condylus), w anat. guzowate zgrubienie kości w jej przebiegu. Służy za przyczep mięśni.

***Knabe & Cie,** znana fabryka fortepianów w Baltimore, założona przez Wilhelma Knabego (1797—1864).

***Knapdale,** górzysty półwysep Szkocji zach., oddzielony kanałem Crinan Canal od hrabstwa Argyll; głównem zajęciem ludności jest chów bydła i rolnictwo, poza tem rybołówstwo. Część półwyspu K. nosi nazwę Cantyre (Kantyre).

Kneip Jakob, poeta niem., wydał nadto powieść „Hampit der Jäger" (1927), rozszerzone i przerobione cykle poezyj: „Bekenntnis" i „Der lebendige Gott" (1927).

***Knihynicze,** miasteczko w powiecie rohatyńskim (woj. stanisławowskie), 10 km na zach. od Rohatyna, około 1.500 mieszk.

***Knitra, El,** ob. Kenitra (uzup.).

Knoxville, (1930) 105.802 mieszk.

***Knudsen** K. A., duński inspektor gimnastyki, długoletni dyrektor Państw. Inst. Gimn. w Kopenhadze, autor jednego z najlepszych podręczników metodycznych gimnastyki szwedzkiej.

***Koagulen,** środek przeciwkrwotoczny, uzyskany z krwi zwierzęcej, zawierający ciała zwiększające krzepliwość krwi.

***Koati,** ob. Ostronos.

***Kobarid,** ob. Caporetto (uzup.).

Kobe, (1930) 787.616 mieszk. Ruch portowy: 30,2 milj. tonn rejestr. (26% ruchu w portach Japonji).

***Kobellit,** minerał, siarczek ołowiu, bizmutu i antymonu, występujący w skupieniach zbitych, niekiedy włóknistych i promienistych barwy stalowo-szarej. Występuje w kopalni kobaltu w Hvena (Szwecja), w kop. srebra Ouray (Colorado) i in. m.

***Kobert** Rudolf, lekarz niem., (1854—1918), prof. farmakologji w Rostoku, autor wielu prac z tej dziedziny.

***Kobieca gimnastyka.** Od czasu Demeny'ego, który żądał dla kobiet ruchów miękkich, okrągłych, ćwiczeń przy muzyce oraz elementów tanecznych, porzuca gimnastyka kobieca ślepe naśladownictwo męskiej i po wojnie zwłaszcza rozwija się silnie w tych kierunkach zupełnej samodzielności dróg i środków. Rozwój jej idzie dziś dwoma torami: w Skandynawji rozwijają ją w zgodzie z zasadami Lingów, Elli Björkstén i Agnete Bertram, — w Niemczech idzie w kierunku tańca i plastyki (Dora Menzler, Mensendieck, Bode, Laban). Por. Rytmiczna gimnastyka.

***Kobiet głosowanie,** prawo kobiet do uczestniczenia w publicznych wyborach. Pierwsze zażądały tego prawa kobiety w Płn. Ameryce w r. 1647. Powszechne, równe, czynne i bierne prawo wyborcze otrzymały kobiety w Finlandji od r. 1906, w Norwegji od r. 1907, w Anglji od r. 1917, w Austrji od r. 1918, w Szwecji i Niemczech od r. 1919, w St. Zj. A. Płn. od 1920 (tylko białe kobiety). W Polsce już dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu ustawodawczego z 28. listop. 1918 (Dz. Praw Nr. 18 p. 46) w art. 1 i 7 dał kobietom czynne i bierne prawo wyborcze, a konstytucja z 17 marca 1921 prawo to utrwaliła w art. 12, 13 i 36. W większości krajów najpierw nadawano kobietom prawa wyborcze w związkach komunalnych, a później powszechnie.

Koblencja. Regencja K. 6.209 km², (1925) 792.574 mieszk. (128 na 1 km²). — Miasto K. (1930) 60.000 mieszk. Ruch portowy: 4.800 statków, wyładunek towarów 84.824 tonn, naładunek 12.440 tonn.

Koch Max, niem. historyk lit., † 1931.

Kochanowski Jan, poeta pol. Zbiór nowych studjów o K-im p. t. „Pamiętnik Zjazdu naukowego im. Jana Kochanowskiego w Krakowie 8 i 9 czerwca 1930" (1931, wyd. Pol. Akademji Umiejętności); obszerną francuską monografję o K. wydał Jacques Langlade (1932). Z nowych wydań największe znaczenie mają „Treny" z komentarzem Henryka Gaertnera i Stan. Łempickiego, ilustrowane przez Zofję Stryjeńską (1930). Z nowych studjów szczegółowych o K. ważniejsze prace Wacława Borowego, Mieczysława Hartleba, Pawła Rybickiego, Wiktora Weintrauba i i.

***Kochański** Wacław, skrzypek pol., * 1884, uczeń Ševčika, obecnie nauczyciel Konserwatorjum w Warszawie.

***Kochański** Paweł, skrzypek pol., * 1887, uczeń Młynarskiego w Warszawie, dalsze studja w konserwatorjum w Brukseli. W r. 1901 został koncertmistrzem Filharmonji warszawskiej, później był przez krótki czas nauczycielem Konserwatorjum warszawskiego. Obecnie koncertuje, ciesząc się ogromnem powodzeniem, zwłaszcza jako interpretator utworów współczesnych.

***Kochia Roth.,** roślina, ob. Mietelnik.

***Kochma,** miasto w Iwanowskim okręgu przemysłowym (Rosja), 11.526 mieszk., stacja kol., fabryki tekstylne.

***Kocimiętka,** roślina, ob. Nepeta.

***Kocioł,** zamknięta wzniesieniami okrągława, głęboka zaklęsłość.

***Kock** Ernst Albin, szwedzki językoznawca i historyk lit., * 1864, dał przełomowe badania

nad skaldami z „Notationes norroenae“ (1923—1930).

***Koczinchina,** ob. Kochinchina.

***Koda** (po włosku „ogon“), zakończenie w wielu, zwłaszcza większych, utworach muzycznych.

***Kodaly** Zoltán, węg. kompozytor i etnograf, ur. 1882, od 1907 prof. w Wyższej Szkole muzycznej w Budapeszcie. Wraz z Belą Bartokiem zbierał i badał węgierską muzykę ludową, co też zadecydowało o jego stylu muzycznym, w którym pierwotnie hołdował impresjonizmowi. Napisał szereg interesujących utworów instrumentalnych, najważniejsze jednak są jego utwory na śpiew (pieśni i kompozycje chóralne): „Psalmus Hungaricus“, 1920; „Hari Janos“, 1926; „Prząśnicy Szeklerscy“, 1932; chóry dziecięce i opracowania pieśni ludowych.

***Kodiak,** wyspy, ob. Kadiak.

***Kodisowa** Józefa z K r z y ż a n o w s k i c h, pisarka filozoficzna, (1865—1919), kształciła się w Genewie i Zurychu, studjując przyrodę i filozofję u Avenariusa. K. jest zwolenniczką empirjo-krytycyzmu i położyła zasługi dla przyswojenia w Polsce kierunku Avenariusa, Macha i Ostwalda. Główne dzieła: „Zur Analyse des Apperzeptionsbegriffes“ (Zurych, 1892), „Die Anwendung der Funktionsbegriffe und die Beschreibung der Erfahrung“ (1894), „Upadek materjalizmu w nauce“ (1899), „Empirjokrytycyzm“ (1901), „Rzeczywistość i jej naukowe pojęcie“ (1902).

Kodża-Ili, turecki wilajet, 8.450 km², (1927) 286.600 mieszk. (34 na 1 km²).

***Koechlin** Charles, franc. kompozytor i muzykolog, * 1867, współpracownik Encyklopedji Lavignaca i kilku czasopism, wydał: „Etude sur les Notes de Passage“ (Paris, 1922), „Précis des règles du contrepoint“ (1927) i „Gabriel Fauré“ (1927). Skomponował pokaźną ilość (67 opusów) utworów symfonicznych, kameralnych, wokalnych i fortepianowych.

***Koffler** Józef, pol. kompozytor i muzykolog, * 1897, nauczyciel konserwatorjum lwowskiego, od r. 1930 naczelny redaktor miesięcznika „Orkiestra“ (Przemyśl). Napisał szereg utworów orkiestralnych, kameralnych i fortepianowych. Jego trio smyczkowe op. 10 było wykonane w r. 1931 na międzynarodowym festiwalu muzyki współczesnej w Oxfordzie.

***Köhler** Wolfgang, psycholog niem., * 1887, jeden ze współtwórców psychologji postaci (ob. uzup.), prof. uniw. w Berlinie. Ogłosił: „Intelligenzprüfungen an Menschenaffen“ (1917), „Physische Gestalten in Ruhe und im stationären Zustand“ (1920), „Komplextheorie und Gestalttheorie“ (1925).

***Kojec,** 1. klatka drewniana lub metalowa, służąca do czasowego przechowywania drobiu przeznaczonego do tuczenia lub transportu. — 2. (K a p o n i e r a, z franc. caponnière), dzieło fortyfikacji stałej, umieszczone w szkarpie głównej fosy, urządzone do podłużnego jej ostrzeliwania; bywał także używany jako przejścia warowne przez główną fosę. Por. t a b l. XXIII (Twierdze) w t. 17.

***Kokanada** (ang. Cocanada), miasto w prowincji Madras (Indje ang.), 53.348 mieszk., stacja kol., połączone kanałem z deltą rzeki Godawari, port.

***Kōkei,** rzeźbiarz japoński z połowy XII w., sławny przez swoje posągi kapłanów, pełne prawdy i życia. Działał w Nara, uchodzi za ojca Unkei.

***Koknese,** ob. Kokenhuza.

***Kokoszkowate,** ob. Rallidae i Kokoszka.

***Kolar Gold Fields,** miasto w państwie hołdowniczem Majsur (Indje ang.), na płn.-wsch. od Bangalor, (1921) 87.682 mieszk., stacja kol., w okolicy najbogatsze w Indjach ang. kopalnie złota (eksploatowane od 1883, w 1929 wydobyto 11.709 kg).

Kolb Annette, pisarka niem., wydała nadto m. i. „Daphne Herbst“ (1928, powieść), „Versuch über Briand“ (1929).

Kolbenheyer Erwin Guido, pisarz niem., wydał nadto m. i. dramaty: „Heroische Leidenschaften“ (1928, Giordano Bruno), „Die Brücke“ (1929), „Jagt ihn — er ist ein Mensch“ (1930), „Das Gesetz in dir“ (1931); powieść: „Reps, die Persönlichkeit“ (1931).

Kolbuszewski Stanisław, pol. historyk lit., * 1901, wydał nadto m. i.: „Ziemski Mesjasz narodów“ (1930), „Polski teatr romantyczny, prolegomena do estetyki“ (1931), studja o Mickiewiczu.

***Kolcosit,** ob. Ulex.

***Kolcoskręt,** roślina, ob. Nauclea.

***Kolczasty drut,** ob. Drut kolczasty.

***Kolczugino,** osada robotnicza w Iwanowskim okręgu przemysłowym (Rosja), przy linji kol. Moskwa—Kineszma, 11.634 mieszk., zakłady metalurgiczne.

***Kolektyw,** grupa społeczna, w której jednostka jest tak głęboko przeniknięta poczuciem odpowiedzialności za los całości, że uważa cele i zadania całej społeczności za własne. Jednostka czuje, myśli i postępuje g r o m a d z k o, k o l e k t y w n i e. K. nie ma problemu przywódcy, nie ma również — teoretycznie — przywódcy i nie istnieje w nim mniejszość opozycyjna. K. usuwa wszelkie resztki indywidualistycznego myślenia i postępowania, jakie zna jeszcze życie w „społeczności“, które ogranicza jednostkę tylko w stosunku do określonych wypadków, a pozostawia możliwości oporu przeciw rządowi lub większości, co pobudza do rozwoju indywidualistycznego myślenia.

***Kolessa** Filaret, ukraiński muzykolog i kompozytor, * 1871, studjował we Wiedniu u Adlera i we Lwowie u Brücknera. Wydał szereg rozpraw o ukraińskich pieśniach ludowych, kompozycyj oryginalnych i opracowań melodyj ludowych.

***Koliskórek bydlęcy,** ob. Dermatodectes.

***Kolka,** ryba, ob. Kolkowate.

***Kollokwjum** (z łac., rozmowa), 1. szczególna forma nauczania na uniwersytecie. Biorą w niej udział docenci, asystenci i studenci wyższych lat studjów, a charakteryzują ją krótkie wykłady, przygotowane lub improwizowane na dany temat przez uczestników. — 2. Łagodniejsza forma egzaminu, mającego charakter bardziej prywatny, a wymagany często przez wykładających, jako warunek przyjęcia do pracowni czy seminarjum. — 3. Jedno ze stadjum

ubiegania się o stopień docenta: k. habilitacyjne (ob. Habilitacja). — 4. Egzamin, jakiemu można poddawać proboszcza przed objęciem przez niego nowej parafji.

Kolno. Powiat kolneński został w 1932 zniesiony i podzielony między powiaty łomżyński i ostrołęcki. Miasto Kolno znalazło się w obrębie pow. łomżyńskiego.

Koloidy. Zależnie od stanu skupienia (stały, ciekły, gazowy), faz rozpraszających i rozproszonych można rozróżnić wśród układów koloidalnych 9 rozmaitych gatunków:

1.	stała	stała	(zabarwiona sól kuchenna, szkło rubinowe)
2.	»	ciekła	(minerały z inkluzjami ciekłemi)
3.	»	gazowa	(minerały z inkluzjami gazowemi)
4.	ciekła	stała	(zaiwesiny)
5.	»	ciekła	(emulsje)
6.	»	gazowa	(piana)
7.	gazowa	stała	(dym, pył kosmiczny)
8.	»	ciekła	(chmura)
9.	»	gazowa	

Jako miarę działania koloidu ochronnego podaje się liczbę miligramów tegoż, która to ilość dokładnie zapobiega zmianie barwy (z czerwonej na fiołkową) 10 cm solu złota przy dodaniu 1 cm 10% roztworu chlorku sodowego. Sol złota musi oczywiście posiadać w każdym poszczególnym wypadku identyczny, ściśle określony skład.

Kolonizacja, ob. też Osadnictwo.

Kolonja. Regencja K. (1925) 1,434.827 mieszk. (361 na 1 km²). — Stolica K. zajmowała w 1932 obszar 251 km² (40 zabudowanych), ludność liczyła 741.000. Ruch portowy (wszystkie porty i przystanie) w 1930: 16.005 statków, wyładowano 1,245.000 tonn towarów, naładowano 1,244.000 tonn.

***Kolonjalny styl,** nazwa panującego w Ameryce w l. 1780—1820 stylu, polegającego na naśladowaniu angielskiej architektury klasycystycznej, angielskiego meblarstwa i architektury wnętrz i angielskiego przemysłu artystycznego, opartego na wzorach klasycyzujących.

Kolonje letnie. W Polsce powstają pierwsze kolonje letnie w latach 80-tych XIX w. W czasie wojny i po wojnie przodowało w tej akcji harcerstwo, zakładając setki kolonij i obozów letnich. Obecnie organizują je również stowarzyszenia społeczne, szkoły, wojsko. Akcja kolonij i (uproszczonych) półkolonij ma doniosłe znaczenie dla wychowania fizycznego młodzieży, poddając ją ruchliwemu i zdrowotnemu trybowi życia na świeżem powietrzu.

Kolumbja. 20. III. 1928 odstąpiła K. obszar nad Putumayo republice Peru. — Spis ludności z 16. XI. 1928 wykazał na obszarze 1,152.480 km², 7,851.000 mieszk. (6,8 mieszk. na 1 km²). Cudzoziemców było 35.251. Naturalny przyrost ludności w l. 1925/9 wynosił 14,6 osób na 1.000 mieszk., przy 28,3 urodzinach i 13,7 zgonach. 48,4% ludności w wieku ponad 10 lat było analfabetami.

W rolnictwie K. główną rolę odgrywa uprawa kawy (w 1931 wywieziono 220.000 tonn) i bananów. Zwierzęta domowe w 1929 w 1.000 sztuk: konie 929, muły i osły 478, bydło 7.343, świnie 1.434, owce 810, kozy 427. — Wydobycie nafty wzrosło ze 140.000 tonn w 1925 r. na 2,920.000 w 1930 (14,2% produkcji światowej). W 1930 wydobyto 1.430 kg platyny, 1.505 kg złota. — Handel zagraniczny w 1930 (w nawiasie 1928 r.): przywóz 62,8 milj. złotych peso (158,5), wywóz 112,7 (133,6). — Ruch portowy w 1928: 17,7 milj. tonn rejestr. Sieć kolejowa w 1928 mierzyła 2,971 km, urzędów pocztowych było 1.075, telegraficznych 880, stacyj radjotelegraficznych 9. Sieć lotnicza składała się z 6 linij wychodzących z Baranquilla.

Kołaczkowski Stefan (Brunon), pol. krytyk i historyk lit., wydał nadto: uzupełnione okresem 1919—1930 wyd. VIII „Współczesnej literatury polskiej" W. Feldmana (1930); zarys literatury duńskiej (w „Wielkiej Literaturze Powszechnej" Trzaski, Everta i Michalskiego); „Ryszard Wagner jako twórca i teoretyk dramatu" (1931).

***Kołbiel,** miasteczko w powiecie mińsko-mazowieckim (woj. warszawskie), nad rzeką Świdrem, 38 km na wsch. od Warszawy, około 2.000 mieszk., stacja kolei towarowej.

***Kołki,** miasteczko w powiecie łuckim (woj. wołyńskie), nad rzeką Styrem, 45 km na płn. od Łucka, ponad 2.000 mieszk., miejsce zaciętych walk w 1915 i 1916 r.

Kołoniecki Roman, współcz. poeta pol., wydał nadto: „Kryształ młodości. Wiersze 1927—1931" (1932); w „Pamiętniku Warszawskim" i i. czasopismach artykuły krytyczne.

Komornik, por. też Egzekucja (uzup.).

***Komorowy grób,** typ grobu, częsty w starożytności, w którym zmarły pochowany jest w komorze skalnej lub podziemnej. W większych g. k. obok właściwej komory grobowej spotykamy miejsce kultowe oraz komorę z darami. W sztuce egejskiej widzimy zrazu nadziemne g. k. prostokątne lub okrągłe kopułowe z nieciosanego kamienia; na Cykladach spotykamy groby szybowe z bocznemi komorami, jak w grobowcach królewskich w Mykenach. Na kontynencie greckim groby te mają kształt okrągły i kryte są kopułą. W Syrji i Palestynie odkopane grobowce wykazują wyraźnie pochodzenie od naturalnych grot skalnych. W Asyrji są g. k. przeważnie murowane z cegieł i złożone z szybu i korytarza, prowadzącego do komory grobowej. W Etrurji i Apulji groby te osiągają wysoki stopień rozwoju artystycznego.

Komórka (por. tabl.). Wszystkie objawy życiowe zachodzące w organizmach zwierzęcych i roślinnych należy uważać za sumę takich samych lub podobnych objawów zachodzących w poszczególnych komórkach. Badania czynności komórek są więc podstawą zrozumienia fizjologji organizmów. Przez przemianę materji rozumiemy pobieranie, przerabianie i przyswajanie materjałów pokarmowych. Pokarm rozpuszczony musi przejść przez błonę komórki. Błona komórki roślinnej składa się z błonnika, zaś u komórek nagich i kom. zwierzęcych jest to mieszanina ciał tłuszczowatych (lecytyna i cholesteryna). Błona komórki, to jest ta warstewka powierzchniowa plazmy, ma zdolność

nieprzepuszczania pewnych ciał, a przepuszczania innych (półprzepuszczalność). To zjawisko istnieje tylko w żywej plaźmie. Woda przedostaje się przez błonę na zasadzie osmozy. Komórka w roztworze gęstym traci wodę i kurczy się, w rzadszym pęcznieje.

W przemianach materji bierze jądro komórkowe wybitny udział. Kawałki np. pierwotniaków bez jądra mogą żyć jakiś czas, ale nie mogą trawić. W plazmie dużą rolę przy trawieniu odgrywają różne ziarenka, włókienka, wodniczki, t. zw. mitochondria, aparat siateczkowy Golgi'ego itp. twory, które można wykryć specjalnemi metodami.

W k. wykryto obecność fermentów, których większość znajduje się w jądrze. Przemiana materji polega na rozkładzie pokarmu pobranego i zbudowaniu z jego składników takich ciał, któreby mogły być przyswojone, czyli stanowić materjał budowlany w ciele zwierzęcia lub rośliny (asymilacja i dysymilacja). Komórki roślinne zdolne są budować potrzebne ciała z ciał nieorganicznych, jak woda, dwutlenek węgla, sole azotowe itp. (samożywność). Natomiast komórki zwierzęce muszą mieć jako materjał związki organiczne. Są jednak organizmy, jak niektóre wiciowce, które łączą w sobie cechy roślin i zwierząt. Przy rozkładzie pokarmów wydziela się energja, potrzebna do życia. Głównym procesem życiowym jest spalanie, czyli utlenianie. Jest to proces powodujący konieczność oddychania komórki. Jedynie pewne organizmy nie potrzebują tlenu z powietrza (anaerobioza). Każda k. wytwarza przytem ciepło i jest też źródłem energji mechanicznej. Zużyte lub niepotrzebne produkty rozkładu wydala k. jako wydaliny. Należy je odróżnić od wydzielin, które jeszcze mogą być potrzebne w innych częściach organizmu.

Ciągła odbudowa ciała prowadzi do powiększania się żywej substancji, do wzrostu k. Ponieważ jednak wzrost ten jest ograniczony, musi nastąpić rozród k. W miarę specjalizacji większość komórek traci zdolność rozrodu. Rozmnażają się one tylko we wczesnych stadjach. Jeżeli chodzi o przyczyny, które powodują podział k., mamy wiele różnych teoryj. Według Hertwiga wpływa na to zakłócenie stosunku plazmojądrowego. Haberlandt uważa, że decydującą rolę odgrywają hormony. Najnowsze badania szkoły Gurwicza wykazały wytwarzanie przez dzielące się komórki krótkich promieni, podobnych do promieni ultrafioletowych, a nazwanych mitogenetycznemi. Promienie te mają przez indukcję powodować podział innych komórek.

Kompleksy, w znaczeniu psychologicznem i psychjatrycznem, są to uczuciowo zabarwione zespoły przeżyć, myśli i zainteresowań. Podług psychoanalizy Freuda zostają pewne k. nieprzyjemne, tkwiące w popędach (szczególnie w życiu płciowem) wyparte ze świadomości, jednak na skutek swej treści uczuciowej działają w podświadomości i niepokoją całe życie psychiczne człowieka, wywołując nieraz zjawiska chorobowe (nerwice; ob. Psychoterapja). Głównem zadaniem psychoanalizy jest uświadomienie choremu wypartych k., umożliwiając w konsekwencji odreagowanie. Za k. typowy uważają psychoanalitycy kompleks Edypa. W psychologji indywidualnej mają duże znaczenie różne k. niepełnej wartości.

***Komponit,** ob. Tomsonit.

***Komsomolskij Zaliw,** zatoka, ob. Miertwyj Kułtuk.

***Komunikat** (franc. „communique"), urzędowa lub półurzędowa jednobrzmiąca wiadomość, udzielona ogółowi za pośrednictwem prasy przez urząd, instytucję publiczną i t. d.

***Kon...** (ko..., kol..., kom..., kor...), łac., przedrostek, oznacza „współ", „razem".

***Koncyljaryzm,** teorja o wyższości soboru nad papieżem, dzisiaj już obalona, lecz przed r. 1870 mająca dość dużo zwolenników.

***Kondakow** Nikodim Pawłowicz, rosyjski historyk sztuki, (1844—1925), w 1871 prof. w Odesie, 1888 w Petersburgu, gdzie był jednocześnie kustoszem w Eremitage'u, 1920 prof. w Sofji, od 1922 w Pradze. Wydał szereg znakomitych dzieł naukowych, jak: „Historja ikonografji bizantyńskiej według minjatur greckich rękopisów", „Bizant. zabytki Konstantynopola", „Ikonografja Matki Boskiej" i in. Był znakomitym znawcą sztuki bizant. i rosyjskiej.

***Kondracki** Michał, kompozytor pol., * 1902, w r. 1927 ukończył konserwatorjum warszawskie, później studjował w Paryżu pod kierunkiem Dukasa, Vidala i M. Boulanger. Napisał m. i. „Partitę", balet „Metropolis", „Symfonję tatrzańską" oraz jeden akt opery „Marchołt".

***Konduktus** (z franc. conduit), w w. XII i XIII nazwa kompozycji muzycznej, wielogłosowej, o fakturze „nota contra notam" (akordowej). K. był komponowany swobodnie i nie opierał się na chorale gregorjańskim.

Kondycja, jako termin wychowania fiz. oznacza stan zdatności do pracy mięśniowej, osiągnięty na podstawie krócej lub dłużej trwającego ćwiczenia przygotowawczego, prowadzonego regularnie i celowo (t. zw. treningu) przed okresem zamierzonej pracy. Często używa się również terminu forma na oznaczenie szczytowego punktu k. fizycznej. O ile w stanie k. może organizm ludzki znajdować się stale bez szwanku dla zdrowia, o tyle forma jest rzeczą chwiejną i krótko trwającą. Stąd częste określenia „zawodnik nie w formie".

***Kondylis** Georgios, grec. generał i polityk, ur. 1879, brał udział w wojnach bałkańskich i w wojnie światowej, 1923 stłumił rewolucję wojskową, 1926 obalił dyktatora Pangalosa i dzięki energicznym środkom wojskowym zapewnił sobie większość przy wyborach, poczem ustąpił miejsce rządowi Zaimisa.

***Kongmun,** miasto w prowincji Kiangtung (Chiny płd.), w delcie rzeki Sikiang, około 70.000 mieszk., stacja kol., stacja parowców, od 1914 otwarte dla handlu z cudzoziemcami.

Kongo Belgijskie, 2.385.120 km² i około 10 milj. mieszk. (1929). W 1930 żyło w B. K. 25.679 białych (w 1922: 9.589), w tem 17.676 Belgów, 1.582 Portugalczyków, 1.490 Włochów, 1.008 Anglików, 695 Greków i t. d.

Konia, turecki wilajet w Azji Mniejszej, 48.990 km², (1927) 504.384 mieszk. — Stolica K., 47.286 mieszk.

***Konietlica**, ob. Trisetum.

***Konikleca**, ob. Hippocrepis.

Konin. Powiat koniński (1.122 km²), powiększony przez przyłączony w 1932 powiat słupecki, zajmuje obszar 2.326 km².

***Koninkit**, minerał, wodny fosforan żelaza o składzie $FePO_4 . 3H_2O$, występujący w kulistych agregatach barwy żółtawej. Tw.3,5, C. wł. 2,3. Znany z Richelle pod Visé (Belgja).

***Konitrud**, ob. Gratiola.

***Köniz**, gmina w kantonie Bern (Szwajcarja), złożona z kilku wsi i przysiółków, na wysokości 592 m, 10.960 mieszk., przy linji kol. Bern—Schwarzenburg, przemysł maszynowy; zamek z XVII w.

Konjunktura. Badanie k. jest najmłodszym działem nauk ekonomicznych. W wieku XIX zajmowano się kryzysem jako zjawiskiem zupełnie oderwanem. Dopiero ok. 1850 Francuz Cl. Juglar stwierdził, że przy kryzysie mamy do czynienia nie z jakiemś szczególnem zjawiskiem gospodarczem, ale z pewnym tylko określonym punktem w przebiegu k. Badanie k. obejmuje:

1) teorję k., która stara się ustalić pewne ogólne prawa, rządzące przebiegami k. oraz wyjaśnić dlaczego przesilenia konjunkturalne muszą koniecznie się powtarzać. W teorji k. panują trzy kierunki: a) najważniejsza teorja konjunkturalno-monetarna. Postawił ją Knut Wicksell, a rozbudowali Joseph Schumpeter, Irving Fisher i L. Mises. Jej myślą przewodnią jest, że rozwój gospodarczy ma wtedy miejsce, kiedy banki emitują środki płatnicze niepokryte celem udzielenia kredytów przedsiębiorcom. Pomnożonemu obiegowi środków płatniczych nie towarzyszy żadne powiększenie ilości towarów, skutkiem czego ceny podnoszą się, a życie gospodarcze kwitnie. Przedsiębiorcom opłaca się zaciągać kredyty w bankach, albowiem przy zwyżkujących cenach procenty płacone bankom są mniejsze aniżeli zyski, które te kredyty zapewniają przedsiębiorstwom. Banki bowiem nie zwiększają nominalnej stopy dyskontowej w tym samym stosunku, w jakim podnoszą się ceny, ponieważ z jednej strony trudno im uchwycić początek tego ruchu zwyżkowego cen, z drugiej zaś strony nie chcą utracić swoich klientów. Skłania to przedsiębiorców do czynienia większych inwestycyj i do silniejszego rozszerzania warsztatów produkcji, aniżeliby to było koniecznem ze względu na zwiększony popyt za towarami. Dlatego pod koniec każdego okresu pomyślności występuje zjawisko nadmiaru towaru. Równocześnie banki nie mogą bez przerwy emitować nowych środków płatniczych bez odpowiedniego pokrycia, gdyż muszą dbać o swoją płynność. Skoro więc tylko utrzymanie tej płynności zaczyna budzić obawy, banki muszą ograniczyć ilość środków płatniczych, co zkolei pociąga za sobą spadek cen, gdyż przedsiębiorcy, pozbawieni nowych kredytów, popadają w trudności i chcą się pozbyć nadmiaru towarów. W ostatecznym wyniku okres rozkwitu przechodzi w kryzys. — b) Teorje błędów (reprezentowane przez Spiethoffa, Pohlego i Cassela). Przyjmują one, że przedsiębiorcy szybciej rozbudowywują aparat wytwórczy aniżeli rośnie oszczędność ludności. Duża płynność gotówki i niska stopa procentowa na początku okresu wzrastającej konjunktury zdają się świadczyć o wielkiej sile oszczędnościowej. Ufając w możliwość znalezienia w każdej chwili dostatecznych kredytów, przedsiębiorcy inwestują i unieruchomiają swoje kapitały w budowie fabryk, zakupnie maszyn i t. p. Ponieważ jednak sumy oszczędności nie narastają tak szybko, jak szybko następuje wyczerpanie kapitału, przeto oszczędności nagromadzone w okresie depresji wyczerpują się i występuje ciasnota kapitałów. Przedsiębiorcy nie znajdują już dostatecznych kredytów, zdobycie kapitału staje się coraz trudniejszem aż wkońcu dochodzi do trudności płatniczej i do kryzysu. — c) Teorje podziału (reprezentują je Lederer, Streller i i.). Wychodzą one z założenia, że w okresie polepszającej się konjunktury zyski i ceny wzrastają szybciej, aniżeli zarobki robotników. Skutkiem tego płaca realna robotników w okresie rozwijającej się konjunktury stale maleje, a zatem spada siła nabywcza szerokich mas. Doprowadza to do zmniejszenia obrotów, co powoduje zmniejszenie się zysków, a w wyniku upadek konjunktury. — Nie mają już dzisiaj przedstawicieli ani teorja nadprodukcji (Say, Mill), która starała się wyjaśnić zmienność konjunktur brakiem porozumienia między różnemi gałęziami wytwórczości albo małą chęcią kupna ze strony spożywców, ani teorja podkonsumcji (Rodbertus, Marx), wychodząca z założenia wykorzystywania robotników.

2) Opis konjunktur. Na podstawie wyczerpującej analizy istotnego przebiegu k. ustalić można pewne zasady doświadczalne (prawa empiryczne), które potem zezwalają na rozpoznanie i wyjaśnienie upadków konjunkturalnych, występujących zgodnie z temi prawami. Nauka ta pozostaje w ścisłym związku z trzecim działem badania k., a m. ze statystyką konjunktur.

3) Statystyka konjunktur usiłuje przedewszystkiem ustalić zależności między ruchami konjunkturalnemi. W tym celu posługuje się rachunkiem korelacyjnym. Tak np. masowa obserwacja statystyczna wykazała, że w każdym przebiegu konjunkturalnym (fala średnia) ruch zwyżkowy i zniżkowy następują po sobie w ten sposób, że najpierw wzrastają dochody z majątków i przedsiębiorstw, następnie dopiero ceny dóbr, jak np. odzieży, środków spożywczych i t. p., wkońcu zaś zarobki. W tym porządku dochodzi się do punktu szczytowego i rozpoczyna się spadek w tym samym porządku, tak że np. zarobki wciąż jeszcze rosną, gdy równocześnie pozostałe dwie krzywe już spadają.

Statystykę konjunktur w formie opisywania konjunktur szczególnie pielęgnują instytuty badania konjunktur, które następnie na podstawie zdobytych w ten sposób doświadczeń starają się układać rozmaite prognozy konjunkturalne. Pierwsze takie instytuty powstały w Stanach Zjednoczonych A. P. jako przedsiębiorstwa prywatne obliczone na zysk

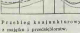

Przebieg konjunkturowy.

— Dochód z majątku i przedsiębiorstw.

— · — Dochód z pracy.

.... Ceny ubrań, sprzętu domowego i t. d.

(Podług E. Wagemanna, „Nauka o konjunkturze", 1928).

(np. Brookmire Economic Service w N. Jorku, Babson Statistical Organisation w N. Jorku). Pierwszy naukowy Instytut badania konjunktur założyli Person i Bullock w 1917 r. jako „Harvard University Committee of Economic Research" (krótko: instytut Harvarda). Według tego pierwowzoru powstały liczne instytuty: w 1922 r. w Sztokholmie i w Moskwie, 1923 r. w Londynie i w Paryżu, w 1926 r. w Rzymie. W Polsce istnieje osobny „Instytut badania konjunktur gospodarczych i cen" przy Ministerstwie Przemysłu i Handlu w Warszawie, kierowany przez prof. Edwarda Lipińskiego. Opracowywuje on przegląd ogólny sytuacji gospodarczej (kwartalnik „Konjunktura gospodarcza"), opisy poszczególnych zagadnień rozwoju gospodarczego (kwartalnik „Prace Instytutu badania konjunktur gospodarczych i cen") oraz monografje z zakresu stosunków gospodarczych i metodologji badań ekonomicznych (wychodzą jako Sprawozdania i przyczynki naukowe). — Por. też art. Konjunkturalna polityka, k. ruchy, k. barometr (wszystkie uzup.).

***Konjunkturalna polityka,** całokształt tych środków i zarządzeń, które służą do wywierania wpływu na wahania konjunkturalne oraz ich skutki. Obejmuje ona: 1) Zarządzenia mające usunąć możliwości wahań konjunkturalnych. Jest to jednak cel nieosiągalny; socjaliści i reformatorzy gospodarstwa społecznego spodziewają się jednak uniknięcia wahań konjunkturalnych w drodze zupełnego przeobrażenia obecnie panującego systemu gospodarczego. — 2) Przeciwdziałanie szkodom, jakie powodują wahania konjunkturalne, a zwłaszcza kryzysy. Cel ten stara się p. k. osiągnąć przeważnie środkami opieki społecznej (zapomogi dla bezrobotnych, wykazy wolnych stanowisk i t. p.; por. Bezrobocie (t. 2 i uzup.), Pracy pośrednictwo. — 3) Usiłowania zmierzające do odebrania wahaniom konjunkturalnym ich gwałtownych skutków. Tu stosuje się 2 metody: a) metodę stabilizacji i b) metodę przystosowania się. — ad a) Metoda stabilizacji obejmuje zarządzenia mające na celu utrzymanie cen na niezmienionym poziomie lub przynajmniej uczynienie ich mniej płynnemi. Służą do tego m. i.: zarządzenia skierowane przeciw czysto spekulacyjnym wpływom na poziom cen; udzielanie w czasie przesilenia kredytu bez wygórowanych gwarancyj bezpieczeństwa; mnożenie obiegu banknotów w okresach paniki na giełdach; wzmocnienie zaufania do waluty, zapewnienie kredytu, moratorja, nadzory nad przedsiębiorstwami i t. p. — ad b) Metoda przystosowania się pragnie usunąć wszelkie czynniki hamujące swobodne kształtowanie się cen, wychodząc z założenia, że konjunktura byłaby mniej ciężką w skutkach i minęłaby prędzej, gdyby wszystkie ceny mogły możliwie jak najszybciej przystosować się do zmienionego położenia na rynku. Zarządzeniami metody stabilizacyjnej są ruchome cła zbożowe, świadectwa przywozowe i t. p., podczas gdy np. akcja rządu przeciwko sztywnym cenom kartelowym odpowiada żądaniom metody przystosowania się. — Warunkiem stosowania odpowiedniej p. k. jest zwracanie przez rządy bacznej uwagi na sytuację konjunkturalną przy wydawaniu zarządzeń w tej dziedzinie. Nie należy np. podnosić podatków w okresie depresji, gdyż i tak słabnąca siła nabywcza ludności jeszcze bardziej się zmniejsza i zaostrza przesilenie. Zarządzenia natury polityczno-konjunkturalnej polegające na finansowaniu pewnych robót z pieniędzy uzyskanych drogą tego podwyższenia podatków są nieskuteczne, albowiem chociaż podwyższy się np. siłę nabywczą robotników zatrudnionych przy robotach, to równocześnie obniży się siłę nabywczą podatników.

***Konjunkturalne ruchy,** wahania w sytuacji gospodarczej, które obserwujemy stale w toku jej rozwoju (por. Kryzys). Rozróżniamy ruchy konjunkturalne długofalowe (na ryc. krzywa tłusta), obejmujące czasokresy dziesiątek lat oraz średniofalowe, t. zn. przebieg konjunktury w okresie przeciętnie 7 do 11 lat, (na ryc. krzywa punktowana). W czasie od 1822 do 1932 zanotowano 14 średnich fal konjunkturalnych. Wreszcie przez ruchy konjunkturalne krótkofalowe rozumiemy wahania sezonowe.

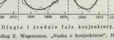

Długie i średnie fale konjunktury.

(Podług E. Wagemanna, „Nauka o konjunkturze", 1928).

Zarówno dla życia gospodarczego praktycznego jak i dla teoretycznych badaczy ruchów konjunktury jest rzeczą niezwykle ważną odróżnianie zjawisk ekonomicznych pozostających w ścisłym związku z ruchem konjunktury (zmiany konjunkturalne) od tych, które uzależnione są od przeobrażenia się gospodarstwa (zmiany strukturalne). Np. skoro przedsiębiorca stwierdzi, że wzrost popytu należy przypisać przyczynom konjunkturalnym, wówczas będzie się musiał starać popyt ten zaspokoić bez inwestowania nowych kapitałów, t. j. bez rozbudowy warsztatu wytwórczego, ponieważ po zaspokojeniu tego popytu nastąpi niewątpliwie jego zmniejszenie. Natomiast jeżeli stwierdzi, że wzrost popytu spowodowany został jakąś zasadniczą zmianą, np. zmianą w smaku kupujących albo pod wpływem nowych potrzeb, wtenczas dla zaspo-

kojenia tego popytu będzie musiał odpowiednio dostosować i rozszerzyć swój warsztat produkcji.

***Konjunkturalny barometr** służy do ustalania prognozy konjunkturalnej, a więc zapowiadania zjawisk konjunkturalnych. Składa się przeważnie z wykresu przedstawiającego linje ruchu zjawisk konjunkturalnych, które są w rozmaity sposób tak połączone, że na ich podstawie można wysnuwać wnioski o zbliżaniu się pewnych wydarzeń gospodarczych, np. o podniesieniu się ceny żelaza, o rozwoju rynku papierów wartościowych i t. p. Już w 1887 r. skonstruował b. k. Neumann-Spallart, starając się sprowadzić badanie konjunktury do jakiejś jednej wyłącznie przyczyny. Barometry bardziej skombinowane, składające się z więcej linij krzywych, budowali: Foville (1887), Benini (1892) i Sorer (1913). Najbardziej znanym tego rodzaju b. k. był „trójrynkowy" barometr J. H. Brookmire'a. Po wojnie światowej szczególnie rozpowszechnionym stał się barometr opracowany przez Instytut Harvarda, składający się z trzech krzywych: krzywej spekulacji, polegającej na podstawie rozrachunków u nowojorskich banków oraz kursów akcyj, krzywej transakcyj (dłużnicy banków poza nowojorskich i wskaźnik kilku najbardziej czułych na wpływy konjunkturalne cen hurtowych) oraz krzywej rynku pieniężnego (stopy procentowe dla weksli handlowych 4 do 6 miesięcznych i 60 do 90 dniowych na rynku nowojorskim). Barometru tego nie oblicza się już jednak od 1930 r., ponieważ zawiódł zupełnie w 1929 r., t. j. w roku rozwijającego się w Stanach Zjednoczonych Am. Płn. kryzysu.

***Konnersreuth,** miasteczko w Bawarji, w Górnym Palatynacie (Oberpfalz), 925 mieszk.

Konopka Feliks, poeta pol., * 1888.

***Konopnica,** roślina, ob. Datisca.

Konow Sten, norweski indolog i językoznawca, napisał nadto: „Indowie" (1925), „Hinduizmy" (1927), „Corpus Incriptionum Indicarum" (t. II, cz. 1, 1929).

Konstantynopol, turecki w i l a j e t, 5.482 km², (1927) 806.863 mieszk., z tego w Europie 3.350 km² z 626.585 mieszk. — S t o l i c a wilajetu K. liczyła jako prefektura 699.869 mieszk., z tego w Europie 563.623 (Konstantynopol 261.504, Pera 286.970, Bakirköj 15.149), w Azji 136.246 (Skutari 124.555, wyspy Książęce czyli Adalar 11.691). Do 1923 był K. stolicą Turcji. Port wojenny, dowództwo marynarki i arsenał morski przeniesiono do Ismid. — W ostatnich czasach powstał w K. szereg przedsiębiorstw przemysłowych: 4 cementownie, 2 przędzalnie i tkalnie wełny i bawełny, fabryki trykotaży, konserw, obuwia, mebli, płyt gramofonowych, tłuszczów roślinnych, perfum i kosmetyków, oraz fabryka samochodów (Forda), drutu i kabli, asfaltu. Zmniejszył się natomiast handel. — Ruch portowy w 1931: 4,23 milj. tonn rejestr. Głównym portem wywozowym Turcji jest obecnie Smyrna. K. posiada port lotniczy lądowy i morski.

Konstantynów. Powiat konstantynowski został w 1932 zniesiony i podzielony między powiaty siedlecki i bialski. Miasto K. przyłączone zostało do pow. bialskiego.

***Konstytucyjne państwo,** państwo, mające pisane lub zwyczajowe prawa zasadnicze (konstytucję), które określają uprawnienia i zadania najwyższych organów państwowych, prawa obywatelskie i t. p. — P. k. jest przeciwieństwem monarchji absolutnej (ob. Monarchja, Państwo).

Konstytucyjne typy w ujęciu dzisiejszej nauki są to zespoły cech, stanowiących, dzięki łączącej je współzależności, podstawę zasadniczej zgodności w budowie ogólnej danego człowieka. Z istnienia tego rodzaju zespołów zdawali już sobie sprawę starożytni lekarze, co bardzo silnie podkreśla Hippokrates w swem Corpus Hippocraticum. Konstytucję pojmowano wtedy jako zbiór wrodzonych i niezmiennych właściwości danej jednostki, od których zależało jej reagowanie na działanie otaczającego ją środowiska, stąd poznanie konstytucji czyli temperamentu odgrywało niesłychanie ważną rolę w terapji, gdyż warunkowało odpowiednie leczenie chorego. Pojęcie konstytucji indywidualnej uniemożliwiało systematyzowanie typów konstytucyjnych. Dzięki jednak temu, że na podstawie podobieństwa różnych właściwości można wśród ludzi wyróżniać pewne zbliżone do siebie grupy, pojawiają się już w starożytności podziały typów konstytucyjnych, których rozwój i coraz dokładniejsze ujęcie możemy obserwować, począwszy od Hippokratesa poprzez Arystotelesa do Galena, a następnie przez wieki średnie (Mercurialis, ob.) aż do naszych czasów.

Czasy nowsze wraz z rozwojem anatomji, fizjologji, psychologji i innych nauk, zajmujących się budową, funkcjami i rozwojem organizmu ludzkiego, przynoszą szereg prób nowych podziałów i charakterystyk typów konstytucyjnych, opierających się na zdobyczach tych nauk. Z bardzo licznych i różnorodnych tych podziałów najczęściej dziś stosowanemi są podział francuski S i g a u d'a i niemiecki K r e t s c h m e r a. Pierwszy z nich wyróżnia cztery typy: o d d e c h o w y, t r a w i e n n y, m i ę ś n i o w y i m ó z g o w y, drugi trzy: l e p t o s o m i c z n y czyli a s t e n i c z n y, p i k n i c z n y i a t l e t y c z n y, odpowiadające mniej więcej odpowiednim typom Sigaud'a; typ czwarty szkoły francuskiej nie ma swego odpowiednika w podziale Kretschmera.

C h a r a k t e r y s t y k a m o r f o l o g i c z n a typów s z k o ł y f r a n c u s k i e j przedstawia się następująco: 1. T y p o d d e c h o w y (r e s p i r a t o i r e) oznacza się ogólną budową wysmukłą. Przy wysokim wzroście posiada stosunkowo niezbyt duży tułów, w którym przeważa klatka piersiowa, wąska, płaska, o ostrym kącie żebrowym; odstęp między ostatniemi żebrami a grzebieniem kości biodrowej mały. Długa, cienka szyja przechodzi w dość stromo opadające barki; kończyny, tak górne jak i dolne długie, muskulatura ich jednak słabo rozwinięta. W twarzy uderza silniejszy rozwój jej partji środkowej, odpowiadającej nosowi i kościom jarzmowym. 2. T y p t r a w i e n n y (d i g e s t i f), o budowie krępej,

przysadkowatej, posiada przy krótkich kończynach długi, zaokrąglony tułów, w którym na pierwsze miejsce wybija się brzuch. Klatka piersiowa szeroka lecz krótka, kąt żebrowy zawsze większy od 90°, barki bardzo szerokie, szyja krótka, gruba. W twarzy najsilniej rozwiniętą jest partja dolna, odpowiadająca ustom. Typ ten okazuje dużą skłonność do tycia. 3. Typ mięśniowy (musculaire), o twarzy kształtu prostokątnego lub kwadratowego, posiada szyję różnej wprawdzie długości, zawsze jednak silnie rozwiniętą u podstawy; barki szerokie, ustawione poziomo, kończyny dość długie. Charakterystycznym dla tego typu jest silny rozwój mięśni. 4. Typ mózgowy (cérébral), odznacza się niezbyt proporcjonalną budową; drobny, szczupły, o krótkich kończynach, zwraca uwagę silniejszym rozwojem głowy, w której uderza wysokie i szerokie, często wypukłe czoło. W typie tym przeważa krótkogłowość, dochodząca czasami do skrajnej ponadkrótkogłowości.

Co do charakterystyki typów Kretschmera, odpowiada ona mniej więcej, jak to już zaznaczono, odpowiednim typom Sigaud'a, a to: leptosomiczny, czyli asteniczny — typowi oddechowemu, pikniczny — typowi trawiennemu, atletyczny — mięśniowemu. Oprócz tego jednak autor ten opierając się na obserwacji klinicznej próbuje nawiązać typy konstytucyjne z właściwościami psychicznemi. Zdaniem jego typ leptosomiczny przedstawia t. zw. zespół schizotymiczny (ob. Schizotymja, uzup.), odznacza się skłonnością do analizy, doktrynerstwa, rozumowego ujmowania wszelkich problemów, skrytością, nietowarzyskością i t. p. W razie choroby umysłowej bardzo często występują u tego typu objawy schizofrenji (ob.). Typ pikniczny posiada usposobienie wesołe, łatwo poddaje się wpływom zewnętrznym, a w razie choroby umysłowej zapada najczęściej w obłąkanie naprzemienne (psychosis maniacalis depressiva).

Zaznaczyć należy, że typy konstytucyjne spotyka się w czystej ich formie stosunkowo rzadko. Zwykle występują one zmieszane ze sobą, stąd też zmiana warunków życia może w pewnej mierze wpływać na zmianę typu konstytucyjnego, sprzyjając silniejszemu rozwojowi cech tego typu, który lepiej jest przystosowany do nowych warunków bytu.

***Kontinuo** (basso continuo, bas generalny), pismo muzyczne polegające na umieszczaniu liczb (od 2 do 14) nad lub pod głosem najniższym (basowym) i oznaczające w ten sposób w całości wszystkie akordy kompozycji. Cyfry oznaczają tony, które mają być wykonane, każda z nich odpowiada odległości (interwałowi) dzielącej go od odpowiedniego tonu melodji basowej, a to: 2 sekundzie, 3 tercji i t. d. Niekiedy dodaje się do odległości tych, zwłaszcza mniejszych, oktawę, np. 2 oznacza sekundę + oktawę, t. j. nonę, 3 tercję + oktawę, t. j. decymę i t. d. Znak chromatyczny umieszczony przed lub po liczbie oznacza podwyższenie lub obniżenie odpowiedniego tonu. Znak umieszczony bez cyfry odnosi się zawsze do tercji akordu. Zero w miejsce cyfry oznacza pauzy w głosach innych (tasto solo). Wielokrotnie opuszcza się cyfry (np. 3, 5, 8), a to w wypadkach, gdy rozumieją się same przez się, według zasad budowy akordu (tercjami).

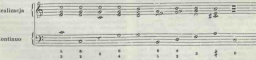

K. jest pochodzenia angielskiego (Thorough-Bass). Z końcem wieku XVI. dostało się do Włoch, gdzie spotykamy je w kompozycjach ostatniego dziesięciolecia tego wieku (Banchieri, Croce). Wiek XVII. przynosi rozkwit k. Odgrywało ono wtedy rolę dzisiejszego wyciągu fortepianowego. Wykonawca (maestro al cembalo) musiał posiadać poważne wykształcenie muzyczne, ażeby realizować taki szkic kompozycji. Trudności wyłaniały się zwłaszcza, gdy utwór był polifoniczny. Stan taki trwa do ok. połowy w. XVIII., do czasu, gdy kompozytorzy zaczęli pisać swe dzieła bardziej szczegółowo.

K. było początkowo techniką pisania, później stało się ważnym czynnikiem w nauce harmonji (ob. Harmonji nauka). Nad rozwojem jej, a zarazem środków k. pracowali: Zarlino (Istitutioni harmoniche, 1558), Rameau (Traité de l'harmonie, 1722), Gotfryd Weber (Versuch einer geordneten Theorie der Tonsetzkunst, 1817), Oettingen (Harmoniesystem in dualer Entwickelung, 1866) i Riemann (Handbuch der Harmonielehre, 1887).

***Kontrapost,** w nowszej literaturze często pojawiające się określenie dla układu ciała w kompozycji malarskiej lub rzeźbiarskiej, który polega na przeciwstawieniu sobie ruchu przeciwległych, odpowiadających sobie partyj ciała lub członków, np. górnej połowy ciała i dolnej, ramion i nóg.

Kontyngent, w handlu międzynarodowym pewna ilość towaru, którą, na mocy traktatów handlowych lub postanowień autonomicznych, można do kraju sprowadzić. Ustanowienie kontyngentów przez traktaty handlowe weszło w życie po wojnie światowej i służy często do obejścia klauzuli największego uprzywilejowania.

***Konwisarskie wyroby,** ob. Cynowe odlewy (uzup.) i tabl. Konwisarskie wyroby (uzup.).

***Konyśkyj** Aleksander, ukraiń. pisarz i publicysta, (1836—1900), autor opowiadań: „Nieubłagana", „Młode lata Odyńca" i i. (wyd. zbior. 1899—1903, 4 t.) oraz pierwszej wyczerpującej monografji o Szewczence (1898—1901, 2 t.).

***Koń morski,** ob. Mors.

***Końskowola,** miasteczko w powiecie puławskim (woj. lubelskie), 3 km na wsch. od Puław, około 5.000 mieszk., wyrób sukna.

Koordynacja ruchów w fizjologji, wzajemna zależność i współdziałanie skurczów mięśniowych, sumujących się co do natężenia, czasu i następstwa, oraz właściwego użycia pewnych mięśni, na pewien ruch czy ćwiczenie. K. zyskuje się i rozwija powoli i stopniowo przez powtarzanie świadome ruchów. Ma ona własność trwałego zachowywania się, mimo nawet zaprzestania ćwiczenia.

***Koordynacyjne ćwiczenia** obejmują, według podziału Lindharda, w gimnastyce ćwiczenia równoważne, których wykonanie polega przedewszystkiem na właściwości koordynacyjnej nerwowo-mięśniowej.

***Kopciński** Stefan, pol. działacz społeczny, ur. 1878, lekarz, od 1919 prezes rady szkolnej i przewodniczący wydziału kulturalno-oświatowego w magistracie m. Łodzi, od 1922 senator z P. P. S., od 1925 sekretarz generalny T. U. R. Jego dziełem jest m. in. wprowadzenie w Łodzi powszechnego nauczania, stworzenie uniwersytetu powszechnego, kursów dokształcających, szkół specjalnych dla upośledzonych dzieci, pracowni psychologicznej, zorganizowanie bibljoteki miejskiej, teatru, oraz widowisk i koncertów ludowych.

Kopenhaga, okręg Danji, 1.165 km², (1930) 206.207 mieszk. (181 na 1 km²). — Stolica K. (1930) 617.069 mieszk., z miastami Frederiksberg i Gentofte 771.168 mieszk. W 1921 było wśród 561.344 mieszkańców 4.889 katolików, 4.637 żydów. Po wojnie światowej zniesiono fortyfikacje miasta od strony lądu, częściowo od strony morza. — Powierzchnię wodną portów rozszerzono do 1.815 ha (w 1930), długość nabrzeży wynosi 35 km. Ruch portowy w 1930: 12,4 milj. tonn rejestr. (w tem 9,03 żegluga zagraniczna), wyładowano 4,63 milj. tonn towarów, naładowano 1,23 milj. tonn. Port lotniczy Kopenhagi Kastrup leży na wyspie Amager.

***Koper morski,** ob. Crithmum.

Kopernik Mikołaj. Od czasu ukończenia studjów w Krakowie często zajmował się rysowaniem i malowaniem ilustracyj do swych dzieł naukowych, a także wykonał bardzo dobry autoportret, który posiadał Tycho Brahe. Znane są i inne portrety K., częściowo jemu przypisywane. Zburzone wodociągi w Grudziądzu i istniejące w Fromborku należą do dzieł architektonicznych K.

***Koprobionty** (z grec.), organizmy żyjące w nawozie. Koprofile mogą żyć także gdzieindziej, koprokseny zawędrowały na nawóz przypadkowo.

***Koprolagnia** (z greck.), zboczenie płciowe, odznaczające się zamiłowaniem do wydzielin (kału) osób masochistycznie uwielbianych.

Koptyjska sztuka. Ma być stele (nie: stale) grobowe.

***Kopytnik,** ob. Asarum.

Koraszewski Bronisław, publicysta pol., (1864—1924), pracował społecznie i oświatowo na G. Śląsku, początkowo w redakcji „Górnoślązaka" i „Katolika", w 1820 założył „Gazetę Opolską", w której przez trzydzieści przeszło lat bronił interesów polskich na najdalej na Zachód wysuniętej i najbardziej zagrożonej placówce. Prześladowany przez władze pruskie, wielokrotnie więziony, wydawał nadto w latach 1918—20 gazetę w jęz. niemieckim „Der Weisse Adler" przeznaczoną do informowania w sprawach polskich zniemczałych Polaków oraz inteligencję niemiecką. Teror bojówek niemieckich zmusił go na rok przed śmiercią do przeniesienia się do Polski.

***Korbutt,** p. Karaffa-Korbutt.

***Korczyna,** miasteczko w powiecie krośnieńskim (woj. lwowskie), 7 km na płn.-wsch. od Krosna, 4.745 mieszk., wielka tkalnia płótna.

***Kordatos** Jan, uczony nowogrecki, * 1891, współzałożyciel (1918) socjalistycznej, później komunistycznej partji robotniczej w Grecji, jedyny marksistowski historyk grecki, 1923—25 redaktor naczelny komunistycznego dziennika ateńskiego: „Radykał"; główne jego dzieło: „Społeczne znaczenie powstania greckiego w r. 1821" (1924); nadto m. i.: „Dzieje greckiego ruchu robotniczego" (1931—32, 2 t.).

Kordoba, prowincja Hiszpanji, (1930) 612.946 mieszk. — Stolica K., 83.376 mieszk.

Kordoba, prowincja Argentyny, (1930) 1,057.116 mieszk. — Stolica K., 221.200 mieszk.

Korea. Spis ludności z października 1930 wykazał 21,057.969 mieszk. (95 na 1 km²). W 1929 było 488.478 Japończyków i 58.146 cudzoziemców. 80% ludności nie umie czytać ani pisać. — Zbiory w 1930 w 1.000 cetnarów: 34.811, jęczmień 8.676, pszenica 2.445, bawełna 302. Zwierzęta domowe w 1.000 sztuk: konie 56, bydło 1.586, świnie 1.328. Wartość połowów w 1929 wynosiła 65,3 milj. jenów. — Produkcja górnicza w 1929 miała wartość 26,5 milj. jenów, w tem surowe żelazo 6,8, węgiel 6,3, złoto 5,8, ruda żelazna 3,2. Przedsiębiorstw przemysłowych w 1928 było 5.342, zatrudniały one 99.547 pracowników; wartość produkcji przemysłowej wynosiła 392,5 milj. jenów. — Handel zagraniczny w 1930: przywóz 367 milj. jenów, wywóz 266,5. Ruch portowy w 1930: 19,2 milj. tonn rejestr., w 1931 sieć kolejowa miała 3.854 km długości, dróg w 1930 było 18.349 km, urzędów pocztowych w 1931 było 725, stacyj radjotelegraficznych w 1929: 4.

Koreańska zatoka, wielka zatoka morza Żółtego, na wybrzeżach Korei, na płd.-wsch. od półwyspu Liao-tung, szer. 200 km.

Korelacja. Por. też Korelacji współczynnik (uzup.).

***Korelacji współczynnik** jest wynikiem obliczenia korelacji (ob.). Obliczenie to wymaga zestawienia ze sobą dwóch szeregów liczb, uzyskanych z pomiarów tych dwóch cech, których stopień korelacji jest poszukiwany. Wtedy w. k.

$$r = \frac{\Sigma xy}{\sqrt{\Sigma x^2 . \Sigma y^2}}$$

gdzie x oznacza kolejno wszystkie odchylenia wielkości pierwszego szeregu od jego przeciętnej, y — odchylenia od przeciętnej dla drugiego szeregu, t. j. x i y są to poszczególne odchylenia dla obydwu cech. Jest to wzór Bravais-Pearsona. Błąd prawdopodobny w. k. oblicza się przy pomocy wzoru $\pm 0.675 \frac{1-r^2}{n}$, gdzie r oznacza w. k., n ilość miejsc w szeregu pomiarów.

Inaczej oblicza się w. k. przy pomocy wzoru Spearmana, opartego na metodzie rangi. Nie poszukuje się tu bezpośrednio zależności między serjami pomiarów, lecz między miejscami, jakie zajmują te same jednostki w obu serjach pomiarów, gdy jedna serja zostaje uporządkowana rosnąco wzgl. malejąco, — czyli między rangami. Wtedy w. k.

$$\rho = 1 - \frac{6 . \Sigma(Nr . X - Nr . Y)^2}{n(n^2 - 1)}$$

gdzie Nr . X i Nr . Y oznaczają miejsca tej samej jednostki w obu serjach miejsc, zaś n ilość pomiarów wzgl. miejsc. Błąd prawdopodobny wynosi tutaj $\pm 0.706 \frac{1-\rho^2}{\sqrt{n}}$. Wzór Spearmana jest mniej ścisły od wzoru Bravais-Pearsona, ale jest częściej stosowany ze względów praktycznych.

W. k. leży w granicach +1 i —1. Jeżeli w. k. = +1, oznacza to najwyższą zależność, korelacja jest pozytywna i zupełna; jeżeli w. k. = —1, to korelacja jest też zupełna, ale negatywna; w. k. = 0 wyraża brak korelacji. W. k. do 0,30 oznacza korelację słabą, do 0,50 — średnią, większe oznaczają dużą korelację.

***Korelicze,** miasteczko w powiecie i województwie nowogródzkiem, nad rzeką Rutą, 22 km na wsch. od Nowogródka, około 800 mieszk.

Korfu, grecki nomos, 633 km², (1928) 106.251 mieszk. (164 na 1 km²). Wyspa K. ma 588 km², 101.472 mieszk. — Stolica K. 32.221 mieszk., jako gmina 34.193 mieszk., w tem 2.063 uchodźców z Turcji. Posiada stocznie (w 1930 zbudowano 37 statków, po większej części żaglowców, o pojemności 5.696 tonn rejestr.). Żywy ruch portowy (w 1929 r. 2.208 statków, o pojemności 1.41 milj. tonn rejestr.).

***Kornauth** Egon, kompozytor niemiecko-czeski, * 1891, studja w Wiedniu u R. Fuchsa, Schreckera i F. Schmidta oraz (filologja i muzykologja) u Adlera. Ceniony kameralista, koncertował w Europie i Azji. Napisał pokaźną ilość utworów symfonicznych, kameralnych i pieśni.

***Kornerupin** (od duńskiego geologa Kornerupa), minerał, glinokrzemian magnezu o składzie $MgAl_2SiO_6$, tworzący rombowe kryształy i włókniste skupienia podobne do sylimanitu barwy białej i żółtawo-brunatnej, czasem także i bezbarwne. Tw. 6,5. C. wł. 3,3. Znany z zachodnich wybrzeży Grenlandji.

***Korolewicz-Waydowa** Janina, polska śpiewaczka (sopran), * 1875, studjowała we Lwowie u Wysockiego i Al. Myszugi, występowała z ogromnem powodzeniem w Polsce, Rosji, Ameryce i Australji.

***Korona,** roślina, ob. Frittillaria.

***Koronacji zatoka** (ang. Coronation Bay), zatoka na wybrzeżu arktycznej Ameryki (Północno-Zach. Terytorja Kanady), na płd. od ziemi Wollastona, odkryta przez Jana Franklina w 1821.

***Korowody,** pochody o charakterze tanecznym, połączone z pieśniami, które wchodziły w skład uroczystości rodzinnych czy plemiennych u dawnych Słowian. Obecnie k. zwie się marsze ozdobne, stosowane zwłaszcza obficie w gimnastyce niemieckiej, w Polsce sokolej. W obecnej dobie stosuje je w pewnej nieznacznej mierze gimnastyka kobieca.

Korozja, zjawisko rozpadu ciał stałych pod wpływem działających na powierzchni czynników chemicznych lub elektrochemicznych. Najczęściej stosuje się powyższe określenie do metali (rdza, naloty, trąd cynowy i t. p.), rzadziej mówi się o k. murów, betonu, drzewa, sztucznych mas. Do najważniejszych czynników wywołujących k. metali należą: zmiany temperatury (ob. Cynowy trąd, uzup.), procesy utleniania, działanie dwutlenku siarki, siarkowodoru, pary wodnej. Na powierzchni metali tworzy się warstwa związku chemicznego, która w niektórych wypadkach chroni głębsze partje metalu przed niszczącem działaniem k. Naogół jednak k. przenika zczasem całą masę metalu. Przy k. elektrochemicznej metal ulega rozpadowi na skutek działania elektrolitu (ob. Elektrolit, Elektroliza). Tego rodzaju k. przyspieszają ogromnie zanieczyszczenia innych metali wzgl. związków chemicznych, z któremi dany metal wytwarza krótko spięte ogniwa galwaniczne. Naogół odporniejsze na działanie k. są (w przeciwstawieniu do innych, surowych na powierzchni) metale walcowane, polerowane.

Stopy metaliczne ulegają, ogólnie biorąc, znacznie łatwiej k. niż metale czyste. Miarą szybkości k. jest w tym wypadku różnica potencjałów pomiędzy metalicznemi elektrodami wytworzonych ogniw. Szybkość k. stopów metalicznych, z początku nieznaczna, zwiększa się po pewnym mniejszym lub większym okresie czasu wybitnie: dzieje się to na skutek wyodrębniania, wydzielania się z biegiem czasu poszczególnych składników stopu.

Przeciwdziałanie k. polega w ogólności na wytwarzaniu na powierzchni metalu warstwy ochronnej, trudno rozpuszczalnej, odpornej na działanie czynników chemicznych oraz nieprzenikliwej. Doskonale spełniają swe zadanie wytworzone na drodze chemicznej warstwy ochronne tlenku glinu, krzemu, węglanu ołowiu, siarczanu, ołowiu i t. p. Poza tem stosuje się, zależnie od rodzaju metalu, bronzowanie, utlenianie powierzchniowe, hartowanie, powlekanie patyną i t. d. — Doskonałe rezultaty osiągnięto w odniesieniu do żelaza przez stapianie tegoż z chromem, niklem, kobaltem, glinem, krzemem. — Powszechnie stosowanym środkiem przeciw k. jest powlekanie metali warstwą odpornych na czynniki chemiczne, nierozpuszczalnych farb np. minji.

Korsyka, (1931) 297.235 mieszk., w tem 10.217 cudzoziemców. — Zwierzęta domowe w 1929 w 1.000 sztuk: konie 5,8, muły i osły 12,5, bydło 25,5, owce 260, świnie 39, kozy 175. — W 1930 było 297 km kolei wąskotorowych, około 1.300 km dróg automobilowych. Ajaccio ma połączenie lotnicze z Marsylją i Tunisem.

***Korycin,** miasteczko w powiecie sokólskim (woj. białostockie), 28 km na zach. od Sokółki, około 1.000 mieszk.

Korynt, (1928) 9.944 mieszk., w l. 1928 i 1931 był nawiedzony przez silne trzęsienie ziemi. Ruch statków na kanale Korynckim (8 m głęboki, zwierciadło wody 24,6 m szer.) od 1924 stale wzrasta (w 1930: 9.632 statków, o pojemności 3,6 milj. tonn rejestr.).

Nomos Argolis i Korynt, 5.029 km², 174.320 mieszk. (35 na 1 km²), w tem 7.436 uchodźców z Turcji.

Korzeniewski St., malarz pol., a nie Korzeniowski.

***Korzeniówka,** roślina, ob. Monotropa.

***Korzybiel,** roślina, ob. Winterana.

***Kosa,** ob. Warkocz.

***Kosaciec,** ob. Iris.

***Kosatka,** ob. Tofieldia.

***Kosiarka,** ob. Rolnicze maszyny i narzędzia, Żniwo.

Kosidowski Zenon, poeta pol., od 1928 kierownik literacki Radja Polskiego w Poznaniu, wydał nadto: „Artystyczne słuchowiska radjowe“ (1928), „Fakty i złudy, rzuty teatrologiczne i literackie“ (1931, tu m. i. o „Zdroju“ poznańskim).

***Kosmatka,** ob. Lotus, Luzula.

***Kosmobiologja** (z grec.), gałąź biologji zajmująca się wpływem czynników kosmicznych na organizmy. Wpływ gwiazd, księżyca, plam słonecznych i t. d. na wędrówki zwierząt, epidemje i t. p.

***Kosola** Jisakki Vihtori, działacz finlandzki, ur. 1884, gospodarz wiejski, odbył szereg podróży zagranicznych, w czasie wojny więziony przez Rosjan, brał w 1918 udział w wojnie o oswobodzenie Finlandji, następnie stanął na czele ruchu antybolszewickiego (t. zw. ruch lappowski, ob. Finlandja, uzup.), w 1932 uwięziony.

***Kosowa,** prefektura Albanji, 2.135 km², (1930) 49.081 mieszk. Główną miejscowością jest Kukes, 189 mieszk.

Kossowski Jerzy, powieściopisarz pol., * 1889, w l. 1910—13 występował jako aktor na scenie lwowskiej, w l. 1924—27 współpracował w teatrze Reduta, w l. 1927—28 w dyrekcji teatru Nowego w Poznaniu; wydał nadto: „Powroty“ (1930, nowele), „Szyb S. 4.“ (1931, powieść), „Biały folwark“ (1932), powieść, cz. II „Ceglanego domu“). Jego utwory powieściowe odznaczają się bystrą obserwacją, wartką i zajmującą akcją, dobrą pomysłowością fabuły i sytuacyj psychologicznych (niezawsze dostatecznie pogłębionych), potoczystym lecz starannym językiem. Artystycznie najdojrzalsze i najświeższe są nowele wojenne w tomach: „Zielona kadra“ i „Powroty“.

Kossowski Stanisław, pol. historyk lit., wydał nadto m. i.: „O poemacie Słowackiego „W Szwajcarji“. Uwagi nad krytyką i egzegezą tekstu“ (1931).

***Kostnołuskie** (Ganoidei), w dawnej systematyce zool. grupa ryb, obejmująca dzisiejsze rzędy: Brachioganoidea (ob. Polypterini), Chondroganoidea (ob. Jesiotr, Rhomboganoidea (ob. Lepidosteus) i Cycloganoidea (ob. Mękławki). Wszystkie te rzędy należą do podklasy Teleostomi. Szkielet kostny lub chrzęstny. Ciało pokryte tarczami kostnemi z warstwą ganoidyny. Płetwa ogonowa niesymetryczna lub pozornie symetryczna.

***Koszatniki** (Octodontidae), rodzina gryzoni, zwierzęta podobne do szczurów; listewki zębów trzonowych w kształcie ósemki. 10 rodz. zamieszkuje Afrykę i Amerykę. Żywią się roślinami. K. degu (Octodon degu Mol.) z chwostem na ogonie, 26 cm dł., brunatny, w Chile, szkodnik. Ważnem zwierzęciem futerkowem jest bobroszczur kojpu (Myocastor coypus Mol.), 40—45 cm dł., z długim ogonem, błoną pływną na tylnych nogach, szarobrunatny, na głowie popielaty. Żyje w Ameryce środk., w jamach nad rzekami, prawie wyłącznie w wodzie. Futro w handlu jako nutria (ob.). — Na wyspach Antylskich żyje myszoświnek antylski (Capromys pilorides Desm.), żółtobrunatny, żyjący na drzewach. — Szczeciniec afrykański (Thryonomys swinderianus Temm.) żyje nad wodami w Afryce, w trawie.

Kosztolányi Dezydery, pisarz węgier. Na pol. przełożono jego powieść „Anna Édes“ („Grzech słodkiej Anny“, 1931).

***Kosztywał,** ob. Opoponax.

Koszyce, (1930) 70.232 mieszk. Port lotniczy, radjostacja.

***Koszyce,** miasteczko w powiecie pińczowskim (woj. kieleckie), nad rzeką Szreniawą 2 km powyżej jej ujścia do Wisły, około 1.000 mieszk.

***Kościałkowski-Zyndram** Marjan, polityk pol., ur. 1892, w czasie studjów w Petersburgu i Rydze organizował związki pol. młodzieży postępowo-niepodległościowej, po wybuchu wojny prowadził na czele oddziałów P. O. W. akcję dywersyjną na tyłach armji rosyjskiej, w 1915 służył w legjonach, następnie został zastępcą komendanta naczelnego i komendantem oddziałów bojowych P. O. W., w 1918 kierował akcją rozbrojenia Niemców w Królestwie. Brał udział w obu wyprawach na Wilno w sztabie generalnym, organizował na Wileńszczyźnie formacje ochotnicze. W 1922 wszedł do sejmu z listy „Wyzwolenia“, w 1925 wraz z kilku innymi posłami założył Partję Pracy, na czele której stanął po przewrocie majowym. W 1930 został wojewodą białostockim.

Kościan. Powiat kościański (608 km²), powiększony przez przyłączony w 1932 powiat śmigielski, zajmuje obecnie obszar 1.162 km².

Kościelna muzyka (Musica ecclesiastica, sacra, divina). 1) Na kształtowanie się początków śpiewu kościelnego wpłynęła niewątpliwie żydowska muzyka synagogalna (por. Synagogalna muzyka żydowska [uzup.]) i muzyka grecka. W najstarszym znanym dziś zabytku m. k., hymnie starochrześcijańskim z Oxyrhynhos (koniec III w.) występują te wpływy w sposób wyraźny. Synagogalne psalmy i kantyki Starego

Testamentu były wzorem, według którego kształtowały się śpiewy oparte na tekście Nowego Testamentu. Wpływy wschodnie przejawiają się przeważnie w melizmatycznie rozciągniętych, chromatycznych zakończeniach śpiewów, które zresztą posiadały charakter sylabiczny, deklamacyjny. Starogreckie hymny wpłynęły na kształtowanie się hymnów chrześcijańskich najpierw w kościele wschodnim, później od w. IV. także i zachodnim. Cztery takie hymny, najstarsze, przypisywane są biskupowi medjolańskiemu św. Ambrożemu († 397). Ówczesne śpiewy można podzielić na dwie grupy: a c c e n t u s, recytacyjny, wykonywany solowo, i c o n c e n t u s, melodyjny, wykonywany zbiorowo w ten sposób, że śpiewała go naprzemian gmina, chór kantorów i celebrant. M. k. była pierwotnie najprawdopodobniej tylko wokalna. O r g a n y pojawiają się dopiero w w. VIII. i to początkowo tylko jako pomoc w uczeniu się śpiewów. Kobiety nie brały udziału w śpiewie kościelnym w myśl zasady „mulier taceat in ecclesia" (św. Paweł). Jedynem źródłem ówczesnej m. k. czyli t. zw. chorału rzymskiego jest A n t y f o n a r z (Liber Antiphonarius), zbiór oficjalny, którego kodyfikatorem jest rzekomo papież Grzegorz I. Wielki (590—604). Nowsze badania przesuwają czas powstania Antyfonarza na lata 680—750, niemniej jednak śpiewy w nim zawarte zachowały tradycyjną nazwę gregorjańskich. Nową formą śpiewu kościelnego są Tropy i Sekwencje, utwory sylabiczne, śpiewne, zbliżone poniekąd do pieśni ludowych. T r o p y są to interpolacje tekstu podkładane pod melizmatyczną melodję liturgiczną np. Kyrie (rex genitor ingenite) eleison. Analogiczne pochodzenie mają s e k w e n c j e. Powstały one z jubilacyj wykonywanych na ostatniej zgłosce słowa „alleluja". Za pierwszego autora tropów uważany jest Tuotilo († 915), sekwencyj Notger Balbulus (Jąkała, 830—912). Szczególnie sekwencje cieszyły się ogromną popularnością w ciągu całego średniowiecza, kilka z nich weszło w skład oficjalnych śpiewów liturgicznych.

Wiek IX (według P. Wagnera już wiek VII) przynosi zawiązki muzyki wielogłosowej t. zw. O r g a n u m. Do melodyj chorałowych dodano drugi głos, postępujący równolegle do nich w kwintach lub kwartach. Wiek XII i XIII to okres „s z t u k i s t a r e j" (a r s a n t i q u a). Prymitywne Organum przeradza się dzięki wprowadzeniu ruchu przeciwnego głosów w D i s c a n t u s. W Anglji powstaje trzygłosowy f a u x-b o u r d o n, wreszcie wiek XIII przynosi technikę M o t e t u, posiadającego melodję niezależną od tekstu. Coraz większą niezależność od chorału gregorjańskiego zdobywa m. k. w w. XIV (a r s n o v a). Z tych czasów pochodzą: najstarsza znana m s z a (z katedry w T o u r n a i) oraz Machauta msza napisana podobno na koronację Karola V. (1364). Dalszym krokiem naprzód w rozwoju techniki kontrapunktycznej są dzieła kompozytorów zgrupowanych w szkołach niderlandzkich. W wieku XV. przerost środków muzycznych powoduje reakcję ze strony władz kościelnych, występujących już dawno przeciw usuwaniu na plan drugi w m. k. tekstu. Sobór trydencki potępia (1562) wprowadzanie „wyuzdanych i nieczystych elementów" do śpiewu kościelnego, a nawet gry na organach, w szczególności występuje przeciw wykonywaniu w kościele kompozycyj zbyt skocznych i świeckich (np. canzon erotycznych).

Szczytowym punktem rozwoju m. k. jest styl s z k o ł y r z y m s k i e j. Sobór trydencki podaje jako wzór m. k. kompozycje Const. Festy († 1545) i „Improperja" Palestriny. Jest to muzyka czysto wokalna (a capella), poważna i prosta. Harmonja jej opiera się jedynie na trójdźwięku, z melodyki usunięto zawiłe melismaty. Na kształtowanie jej wpłynęła technika kompozytorów niderlandzkich oraz muzyka włoska.

Nowe czynniki wnoszą do m. k. czasy b a s u g e n e r a l n e g o. Dotychczas w rozwoju muzyki prym wiodła m. k., z końcem w. XVI, a zwłaszcza w w. XVII dochodzi do głosu muzyka świecka (opera i koncert), by w krótkim czasie udzielić swego stylu muzyce kościelnej. Powstają motety jedno- i wielogłosowe z towarzyszeniem basso continuo, koncerty (concerti ecclesiastici), sonaty (sonata da chiesa) i symfonje (symphoniae sacrae). Równocześnie rozwijają działalność kompozytorzy s z k o ł y w e n e c k i e j, wypracowując styl polichóralny. Wiek XVIII. przynosi hegemonję kompozytorów s z k o ł y n e a p o l i t a ń s k i e j. Głównem wprawdzie zainteresowaniem darzyli oni operę, niemniej jednak zwracali się wielokrotnie do m. k. (Durante, Pergolesi). W Niemczech głównymi przedstawicielami katolickiej m. k. byli: Schütz, Scheindt i Bach. Ten ostatni, jakkolwiek protestant, napisał też m. i. 4 msze do tekstu liturgicznego katolickiego (słynna msza h-moll). M. k. uprawiają też klasycy wiedeńscy; najwybitniejszem dziełem kościelnem tych czasów jest wielka „Missa solemnis" Beethovena. W okresie romantycznym i czasach dzisiejszych kompozytorzy zwracają się do m. k. sporadycznie. Żaden z wybitnych twórców nie poświęcił się jej w większym stopniu.

2) Równolegle do muzyki k. zachodniej rozwijała się m u z y k a b i z a n t y ń s k a. Najdawniejszą formą spotykaną tu są h y m n y czyli o d y. Cechą ich jest budowa zwrotkowa. Na konstrukcję wiersza i melodji wpływa nie skandowanie zgłosek (długa, krótka), lecz akcent w każdym wyrazie (mocna, słaba). Najwybitniejszymi twórcami hymnów byli biskup Bejrutu Romanos i patrjarcha Sergjusz. Z biegiem czasu rozwijają się inne formy jak T r o p a r i a i K o n t a k i a, od VIII w. k a n o n y (nie mające nic wspólnego z imitacyjnemi kanonami zachodu) i o k t o e c h o s. Autorami najsłynniejszych kanonów byli: Andrzej, biskup Krety, Jan z Damaszku i Kosmas z Jerozolimy. Do w. IX. twórcy poezji i melodji łączyli się w jednej osobie. Z końcem w. IX. funkcje te rozdzielają się. Nowy okres rozwoju kanonu przynosi wiek XIII. i XIV. Proste dotychczas melodje wzbogacają się melizmatycznie na skutek wpływów arabskich. Jest to ostatnia faza rozwoju muzyki k. bizantyńskiej.

3) P r o t e s t a n c k a m. k. zachowała przez dość długi czas po wystąpieniu Lutra swą zależność od m. k. katolickiej i nigdy od niej da-

leko nie odeszła. Do największego znaczenia doszedł t. zw. chorał protestancki. Na kształtowanie się jego wpłynął chorał rzymski, niemieckie pieśni kościelne oraz pieśni ludowe (p. Luther [uzup.]). Żywy początkowo i rytmicznie urozmaicony chorał protestancki zaczyna być ujmowany w w. XVII. w stały schemat rytmiczny i metryczny: składa się z długich nut o równej wartości, zamkniętych w takcie parzystym. Na podłożu chorału protestanckiego powstaje bogata literatura organowa, składająca się z przygrywek chorałowych (Choralvorspiele), fug (Choralfugen) i t. p. kompozycyj, czerpiących tematy z chorału. Poza tem można mówić raczej o kompozytorach protestantach niż o jakiejkolwiek odrębnej muzyce. Zarówno twórcy katoliccy jak protestanccy obracają się w tych samych ramach, różnią się tylko niektóre teksty, służące za podkład do muzyki.

O żydowskiej muzyce synagogalnej, ob. Synagogalna muzyka żydowska (uzup.).

***Kot** (domowy), ob. Koty.

Kot Stanisław, pol. historyk kultury, wydał nadto m. i.: „Polska złotego wieku wobec kultury zachodniej" (1932, nowa próba syntezy, oparta na własnych badaniach źródłowych), redagował zbiorowe wydawnictwo Akademji Umiejętności: „Kultura staropolska" (1932), opracował wydawnictwo źródeł do historji wychowania w Polsce, rozpoczął wydawnictwo bibljoteki reformacji polskiej, poprzedzone źródłowem studjum: „Ideologja polityczna i społeczna Braci Polskich zwanych Arjanami" (1932).

***Kota** (ang. Kotah), państwo hołdownicze we wsch. części Radżputany (Indje ang. środk.), 14.720 km², 630.000 mieszk. — Stolica K., 31.707 mieszk. na prawym brzegu rzeki Czambal (Chambal), węzeł kolejowy, wyrób muślinu.

Kotarbiński Józef, pol. pisarz, krytyk i aktor. — Żona jego, Lucyna Kotarbińska, autorka prac i studjów literackich, ogłaszanych w czasopismach, wydała wspomnienia o pracy teatralnej męża z czasów dyrekcji jego w teatrze krakowskim p. t. „Wokoło teatru" (1930) oraz wykończoną przez nią kronikę Józefa K. o teatrze krakowskim w l. 1899—1905: „W służbie sztuki i poezji" (1929).

***Kotewka**, ob. Trapa.

***Kotowce**, ob. Morskie koty.

Kotula Rudolf, pol. bibljograf i bibljotekarz, * 1875, wydał nadto m. i.: „Bibljoteka Wiktora Baworowskiego we Lwowie" (1926), „Najistotniejsze potrzeby polskich bibljotek naukowych" (1928), „Właściciele rękopisów i starodruków zbiorów wielkopolskich Z. Czarnieckiego, mieszczących się obecnie w Baworowianum we Lwowie" (1929).

Kotwicz Władysław, orjentalista pol., wydał nadto m. i.: „Gramatyka języka kałmuckiego" (po rosyj., II wyd. 1929), szereg rozpraw w „Roczniku Orjentalistycznym", który redaguje od r. 1927.

***Kotyljon**, taniec, walc z figurami. Pierwszy zbiór kotyljonów (Contratänze oder Cotillons) wydany został w r. 1769.

Kowalski Tadeusz, orjentalista pol., * 1889, w l. 1923—24 i 1927—29 odbył podróże naukowe do Azji Mniejszej i Bułgarji; wydał nadto m. i.: „Der Diwan des Kais ibn al-Hatim" (1914), „Zagadki ludowe tureckie" (1919), „Ze studjów nad formą poezji ludów tureckich" (1922), „Arabowie i Turcy w świetle źródeł" (1923); od r. 1918 redaguje „Prace Komisji Orjentalistycznej Polskiej Akademji Umiejętności".

Kowalski Jerzy, pol. filolog klasyczny, * 1893, wydał nadto m. i.: komentarze i wstęp do przekładu pol. „Wyznań" św. Augustyna (1929); „De Didone graeca et latina" (1930).

***Koza** (domowa), ob. Kozy.

Kozacka Republika Rad. W 1928 zniesiono podział na gubernje, w 1930 wprowadzony później podział na okręgi; odtąd dzieli się republika na 121 rejonów. W 1930 oddzielono od republiki obszar Karakałpaków. W 1931 zajmowała republika 2.852.619 km², ludności liczyła w 1926 r. 6,142.447. — Dla życia gospodarczego republiki wielkie znaczenie ma kolej Turksib (Turkiestan—Syberja), przecinająca wschodnią część republiki, której budowę skończono w 1930. W 1930 powstała w miejscowości Karaganda wielka huta miedzi, rozpoczęto tu eksploatację złóż węgla.

Kozani, grecki nomos w Macedonji, 6.362 km², 166.523 mieszk. (23 na 1 km²), w tem 53.051 uchodźców z Turcji.

***Kozibród**, ob. Tragopogon.

Kozicki Władysław, pol. pisarz i krytyk, od 1926 prof. historji sztuki nowożytnej w uniw. lwowskim, prezes Związku Zawodowego Literatów Polskich we Lwowie, wydał nadto m. i. powieść „Ziemia" (1925), dramaty: „Święto kos" (1928), „Syn marnotrawny" (1932).

***Koziegłowy**, miasteczko w powiecie będzińskim (woj. kieleckie), na granicy woj. śląskiego, około 6.000 mieszk.

***Kozieratka**, ob. Trigonella.

Kozikowski Edward, poeta pol., sekretarz generalny Związku Zawodowego Literatów Polskich w Warszawie, wydał nadto: „Pamiętnik Związku Zawodowego Literatów Polskich w Warszawie 1920—1930" (1931), należał do organizatorów ankiety, na której podstawie Instytut Gospodarstwa Społecznego opracował wydawnictwo źródłowe: „Życie i praca pisarza polskiego" (1932).

***Koziułkowate**, ob. Komarnice.

***Kozłek**, ob. Waleriana.

***Kozłkowate**, ob. Walerianaceae.

***Kozłowski** Ryszard, kierownik warszawskich ogrodów im. Rauą. Wprowadził tam gimnastykę i zbudował w Ogrodzie Saskim pierwszą w Polsce halę gimn. szwedzkiej. Założył i prowadził pierwsze w Polsce czasopismo, poświęcone wychowaniu fizycznemu p. t. „Ruch". Zajmował się przed wojną kształceniem nauczycieli wych. fiz. w Król. Kongresowem. Napisał podręcznik gimnastyki domowej.

***Kozłów**, miasteczko w powiecie i województwie tarnopolskiem, nad rzeką Strypą, około 1.000 mieszk.

Kozłów, od 1932 nosi nazwę Miczuryńsk, od 1928 należy do Środkowego obszaru czarnoziemu, (1926) 54.250 mieszk.

Koźmin. Powiat koźmiński został w 1932 przyłączony do pow. krotoszyńskiego.

***Koźminek,** miasteczko w powiecie kaliskim (woj. łódzkie), 20 km na wsch. od Kalisza, fabryka wyrobów bawełnianych, około 2.000 mieszk.

***Kożangródek,** miasteczko w powiecie łuninieckim (woj. poleskie), nad rzeką Cną, 2.706 mieszk.

***Kórnickie jezioro,** ob. Kórnik.

***Kragen** Wanda, współcz. poetka i tłumaczka pol., wydała zbiór poezyj: „Poza rzeczywistością" (1931), przekłady „Krystyny córki Lawransa" S. Undset i i.

***Kraj Przylądkowy,** ob. Przylądkowy kraj.

***Krakowanie** (z ang. crack = łamać), proces przeprowadzany w niektórych rafinerjach nafty w celu rozłożenia olejów mineralnych, mających wysoką temperaturę wrzenia, na benzyny o niskiej temperaturze wrzenia (por. Olej skalny). Proces k. różni się tem od destylacji, że przy tej ostatniej ogrzewa się zawartość kotła tylko do temperatury wrzenia, podczas gdy przy k. utrzymuje się w kotle zwiększone ciśnienie i tak wysoką temperaturę, że węglowodory o większej liczbie atomów w drobinie rozpadają się na węglowodory prostsze, o mniejszej liczbie atomów w drobinie. Zjawisko to nie przebiega ściśle ilościowo. Częściowo następuje zupełny rozpad drobin węglowodorów, czego następstwem jest wydzielanie się wolnego wodoru i tworzenie się t. zw. koksu naftowego, t. j. twardej, porowatej masy węgla. Zjawisko to było znane destylatorom od roku 1913, kiedy Amerykanin Burton opracował metodę, dającą się opłacalnie zastosować. Główna trudność polegała na tem, że pył węglowy, tworzący się przy k. zapychał w kotle rury odprowadzające gazowe produkty rozpadu do skraplacza. Usunięto ją przez zastosowanie t. zw. aparatu dwufazowego, składającego się z dwóch rozpalonych kotłów. Przez pierwszy kocioł przepływa olej rurą i rozgrzewa się przytem do temperatury rozpadu drobin, poczem wylewa się do drugiego kotła, gdzie następuje rozprężenie. Pył węglowy osiada na ścianach kotła, a gazowe produkty rozpadu unoszą się w górę kotła i odchodzą stamtąd do skraplacza. Sposób ten ma jeszcze wiele modyfikacyj, zwłaszcza w Ameryce, gdzie więcej jak połowę produkowanej benzyny otrzymuje się przez k.

***Krakowska szkoła historyczna,** ob. Polska historjografja.

***Krakowski** Edward, współcz. pisarz franc., wydał: „Une famille spirituelle de penseurs: Plotin, Pascal, Maine de Biran, Bergson" (1930), „L'Esthétique Platonicienne" (1930), „Henri Bergson et le renouveau de la pensée contemporaine" (1931), „L'Europe romantique. Trois destins tragiques: Słowacki, Krasiński, Norwid" (1931). W ostatniem studjum podnosi związki myślowe poetów polskich z filozofją Bergsona i jej źródłami.

Krasiński Zygmunt, poeta pol. „Listy do Delfiny Potockiej 1839—1843" opracował i wydał Adam Żółtowski (1930). Listy te należą do najpiękniejszych wyznań miłosnych w literaturze powszechnej, zawierają ponadto fragmenty opisowe o wysokiej wartości artystycznej, wogóle zaś są niemal z dnia na dzień pisanym pamiętnikiem myśli i wrażeń poety. Wydanie jest tylko częściowe (całość zajęłaby kilkanaście tomów) i niezupełne. — Nowe popularne wydanie „Dzieł" Z. K-go opracowali M. Kridl i L. Piwiński (1930).

Kraska.

***Kraskowate** (Coraciidae), rodzina ptaków z rzędu Coccygomorphae. Wielkość krukowatych, wyglądem do nich podobne. Dziób lekko wygięty, na końcu hakowaty. Nogi krótkie, służą do skakania po gałęziach. Skrzydła szerokie, ogon długi. Ubarwienie zwykle błękitne. W Europie żyje tylko kraska zwyczajna (Coracias garrula L.), seledynowo-błękitna, na grzbiecie kasztanowata, z czarnemi na wierzchu lotkami. Żyje na brzegach lasów liściastych, na polach i łąkach. Ciągle w ruchu, krzyczy głośno. Gnieździ się w dziuplach, znosi 4—6 białych jaj. Żywi się owadami, żabkami, jaszczurkami, niszczy gąsienice żagnicy, mniszki, przez co jest pożyteczna. Odlatuje na zimę do Afryki i Azji płd.

***Krasnokokszajsk,** przedtem Carewokokszajsk, w 1928 przemianowany na Joszkar-Ola, (1926) 4.374 mieszk., stolica sowieckiej republiki Maryjskiej (Marijskaja).

***Krasnorosty,** ob. Rhodophyceae.

***Krasnosielc,** miasteczko w powiecie makowskim (woj. warszawskie), nad rzeką Orzycem, około 2.000 mieszk.

***Krasnyj Sulin** (do 1924 Sulin), miasto w Płn. Kaukazji (Rosja), 14.345 mieszk., przy linji kolejowej Woroneż—Rostów, zakłady metalurgiczne.

***Krasotlina,** ob. Laguncularia (uzup.).

***„Krassin",** rosyjs. łamacz lodów, słynny z swej akcji ratowniczej, dzięki której została ocalona załoga sterowca „Norge" (Nobile).

***Krata gimnastyczna,** przyrząd, którego kształt określa nazwa, umieszczany pionowo lub rzadziej poziomo. Krata obejmuje zwyczajnie trzy lub sześć rzędów. Poszczególne pola kraty mają wielkość 45—50×50—55 cm. Krata służy do ćwiczeń w przeplotach, stosowanych szczególnie w gimnastyce kobiecej.

Kraushar Aleksander, pol. poeta i historyk, † 1931.

***Krauz-Kelles** Kazimierz, socjalista pol. (1872—1905), od wczesnej młodości brał udział w ruchu socjalistycznym, po ukończeniu szkoły Nauk Politycznych w Paryżu, pracował naukowo i publicystycznie, odgrywał wybitną rolę w socjaliźmie polskim na terenie zagranicznym i w kraju, jako prelegent oddawał się działalności popularyzatorskiej w Uniw. Ludowym im.

Mickiewicza, był jednym z założycieli i sekretarzem Wyższych Kursów Wakacyjnych w Zakopanem. Najznakomitszy teoretyk polskiego socjalizmu, umysł gruntowny i samodzielny o szerokiem wykształceniu filozoficznem i literackiem, ogłosił w pismach naukowych polskich, niemieckich i francuskich szereg poważnych studjów socjologicznych („Socjologiczne prawo retrospekcji" [1898], „Rozwój socjologji" [1902], „Les bases économiques des formes primitives de la famille" [1900]), brał czynny udział w międzynarodowych kongresach socjologicznych, prowadził polemiki z Tardem i Kautsky'm. Jako teoretyk socjalizmu stał mocno na gruncie ideologji klasowej i materjalizmu ekonomicznego, równocześnie zaś uzasadniał naukowo program patrjotyczno-niepodległościowy. Płodny publicysta, w artykułach, umieszczanych w prasie rosyjskiej, niemieckiej i francuskiej informował zagranicę o ruchu rewolucyjnym w Polsce, zasilał również prasę polską, redagował Biuletyn P. P. S., napisał szereg prac popularyzatorskich. Z licznych jego rozpraw umieszczanych w „Przedświcie", „Krytyce" i in. czasopismach (pseudonimy: Michał Luśnia, K. Radosławski, Interim, Elehard Enc), część weszła do wydanych po jego śmierci zbiorów: „Portrety socjologów" (1906), „Wybór pism politycznych" (1907), „Materjalizm ekonomiczny. Studja i szkice" (1908).

Krążownik, rodzaj okrętu o dużym zasięgu pływania (powyżej 5.000 mil morskich). Ostatnio wyrobiły się dwa typy k., t. zw. waszyngtoński o 10.000 tonn, uzbrojony w działa 20,3 cm i lekki do 8.000 tonn, z działami 15 cm. Pojawienie się typu 10.000 tonn spowodowało wyścig zbrojeń 5 potęg morskich (zahamowany konferencją morską w Londynie 1930) i dalsze zróżniczkowanie się tegoż typu na opancerzone szybkie i pancerne powolniejsze. Pojawiły się ponadto krążowniki-lotniskowce i krzyżowce, a ostatnio przez typ „A" niemiecki zaznaczył się nawrót do małego krążownika linjowego uzbrojonego w działa ciężkie.

***Kreczowska** Marja, pseudonim Marji Feldmanowej (ob. uzup.).

***Krefeld-Uerdingen am Rhein,** miasto utworzone w 1929 przez połączenie miast Krefeld i Uerdingen i kilku gmin okolicznych. W 1931 liczyło 166.000 mieszk. — Ruch w obu portach reńskich w 1930: 9.531 statków, wyładowano 530.257, naładowano 153.443 tonn towarów.

***Kremersyt,** minerał, wodny chlorek potasu, amonu i żelaza o składzie $KCl . NH_4Cl . FeCl_3 . H_2O$, tworzący regularne ośmiościany barwy czerwonej. Znany z fumaroli pod Wezuwjuszem.

***Krestowatiki** (ros.), nazwa przyjęta w handlu futrami na określenie futer młodych białych lisów.

***Kret workowaty,** ob. Notoryctes typhlops.

Kreteńsko-mykeńska kultura. Wiersz 28 od dołu: zam. Tiryn, ma być: Tiryns.

***Kretojeż,** ob. Taurek.

***Kreuger** Ivar, przemysłowiec szwedzki, (1880—1932), 1903—07 przedsiębiorca budowlany w Południowej Afryce, w 1907 założył firmę budowlaną K. i Toll S. A. w Szwecji. Z firmy tej po wojnie stworzono trust zapałczany (koncern Kreugera). Na skutek kryzysu gospodarczego popadł koncern Kreugera w poważne trudności, głównie dlatego, że pewne państwa, które dla osiągnięcia pożyczki utworzyły monopol zapałczany, przestały opłacać procenty. Przed ujawnieniem bankructwa i oszustw popełnił K. samobójstwo.

Krew. Charakterystyczną jest i posiada duże znaczenie praktyczne właściwość krwi, że ilość ciał rozpuszczalnych w niej zawartych, stanowi pewną wartość ulegającą minimalnym wahaniom. Pomimo ciągłej wymiany między krwią a tkankami, skład chemiczny krwi waha się ledwie dostrzegalnie; tłumaczy się to tem, że nadmiar substancyj pobranych przez k. w tkankach, zostaje szybko wydzielony przez narządy wydzielnicze. Szczególnie stałą wartość stanowi stężenie jonów wodorowych (ob. p_H), jak również ogólna zawartość substancyj rozpuszczalnych. Najmniejsze wahania ich zawartości w osoczu krwi można dziś stwierdzić przy pomocy ilościowych, chemicznych mikro-rozbiorów (mikroanaliza). Przy stosowaniu tej metodyki badania uzyskano doświadczenie, które ma duże znaczenie i wartość praktyczną, jeśli chodzi o zrozumienie normalnych procesów przemiany materji i rozmaitych jej zaburzeń natury patologicznej. W ten sposób można np. śledzić zmiany w zawartości cukru we krwi pod wpływem działania insuliny (ob.), jak również związek pomiędzy ilością wapna we krwi a tężyczką (tetanją, ob.). Por. też poniżej art. Krwi barwnik, Krwi grupy.

***Krewety,** ob. Garnelowate.

***Kreymborg** Alfred, poeta płn. ameryk., * 1883, przedstawiciel nowych prądów radykalnych w poezji, wydał zbiory poezyj: „Mushrooms" (1916), „The Lost Sail" (1928), „Manhattan Men" (1929) i i.; często wystawiane dramaty dla teatru marjonetek: „Plays for Poem-Mimes" (1918), „Puppet Plays" (1923, nowe wyd. 1926) i i.; autobiograf. „Troubadour" (1925); studjum o poezji ameryk. 1620—1930: „Our Singing Strength" (1929); opracował kilka antologij nowej poezji i prozy ameryk. oraz „Lyric America, 1620—1930" (1930).

Kręgi, Kręgosłup, por. też tabl. XX Szkielet ludzki w t. 16.

***Krętek** (przecinkowiec), ob. Vibrio.

***Křička** Jaroslav, czeski kompozytor i dyrygent chóralny, * 1882, studja w Pradze i Berlinie, napisał operę „Hyppolita", szereg utworów orkiestralnych, kameralnych chóralnych i pieśni solowych. Osobny dział stanowią jego kompozycje dla dzieci.

Kridl Manfred, pol. historyk lit., od 1929 prof. literatur słowiańskich w uniw. brukselskim, od 1932 prof. historji literatury polskiej w uniw. wileńskim, wydał nadto część V „Literatury polskiej wieku XIX" (1931—32, 2 t.), „Główne prądy literatury europejskiej" (1931).

***Krishnamurti** Jiddu, indyj. kaznodzieja mądrości życiowej, * 1897, w r. 1910 odkryty przez Annie Besant i wprowadzony do organizacji teozoficznej jako nowy Buddha, 1926 obwołany nowym Chrystusem; w istocie nie jest wcale teozofem, w swoich wykładach i pismach głosi

etyczny indywidualizm, wyzwolony z wszelkich więzów szablonowych, z własnej osobowości wyprowadzający cel życia. K. założył w r. 1924 międzynarodowy „Zakon Gwiazdy" w Eerde koło Ommen (Holandja), gdzie miewał licznie uczęszczane kazania. Zakon ten rozwiązał w r. 1929, uważając, że niewielu go rozumie, kto zaś poważnie szuka prawdy i zbawienia, obejdzie się bez zakonu. Napisał: „Do stóp Mistrza" (1917), „Ścieżka" (1925), „Królestwo szczęścia" (1928). Pisma K. tłum. też na pol.

Kristianstad, szwedzka prowincja (Lăn), 245.912 mieszk. (1930). — S t o l i c a K., 13.515 mieszk.

Kročehlawy, miasto w powiecie Kladno (Czechosłowacja), 11.414 mieszk., obok Kladna, stanowi jego przedmieście, zamieszkane jest przez ludność robotniczą.

***Krofta** Kamil, czeski historyk i polityk, * 1876, po studjach uniwersyteckich i archiwalnych został w 1901 urzędnikiem Czeskiego Archiwum, w 1912 profesorem uniwersytetu w Pradze. Brał czynny udział w organizowaniu państwa czechosłowackiego, 1920—21 był posłem przy Watykanie, 1922—24 w Wiedniu, 1925 w Berlinie, od 1927 wiceminister spraw zagranicznych. Ogłosił szereg dzieł historycznych: „Čechy a Rakousko 1526 až 1848" (1923), Čechy do válek husitskych" (1930), „J. A. Komensky v našich dejinach" (1930), „Čechove a Slovaci před svým státnim sjednocenim" (1923) i in. Od 1931 jest redaktorem dwutygodnika „Prager Rundschau".

***Krogulski** Józef, pol. kompozytor i pianista, (1815—1842), uczeń Elsnera. Już w dzieciństwie zdobywał duże sukcesy jako pianista. Napisał szereg kompozycyj kościelnych, oratorjum wielkopiątkowe, kwartet smyczkowy i warjacje fortepianowe.

***Krokiewicz** Adam, pol. filolog klasyczny, * 1890, od 1923 prof. uniw. warszawsk.

Kromer Marcin z Biecza, polski kronikarz i teoretyk muzyki, wydał traktat „De musica figurata" (1534) oraz „De concentibus musices quod chorales apellamus".

***Kromołów,** miasteczko w powiecie zawierciańskim (woj. kieleckie), 6 km na wsch. od Zawiercia, około 3.000 mieszk., przemysł sukienniczy, garncarstwo. Wpobliżu źródła Warty i Czarnej Przemszy.

Kronikarstwo polskie, por. też Polska historjografja (t. 14).

***Kropidło,** ob. Oenanthe.

***Krosna tkackie** d o w s t ą ż e k różnią się zasadniczo tem od normalnych krosien do tkania (ob. tom 17, art. Tkactwo i tabl. XIV), że czółenko z wątkiem nie jest w poprzek osnowy przerzucane, tylko przesuwane przy pomocy kółek zębatych. Na jednych krosnach tka się równocześnie 6—72 wstążek w ten sposób, że pasma osnowy rozdzielane są na odpowiednią ilość par rameczek i przeplatane przez odpowiednią ilość czółenek z wątkiem, prowadzonych na kółkach zębatych przez wspólne urządzenie sterowe.

Krosno. W 1932 przyłączono do powiatu krośnieńskiego płd. część zniesionego pow. strzyżowskiego.

Krotoszyn. Powiat krotoszyński (498 km²) powiększony został przez przyłączony w 1932 powiat koźmiński, zajmuje obecnie obszar 951 km².

***Krowieńczaki** (Coprinae), podrodz. żukowatych (ob.).

***Kroyer** Theodor, muzykolog niem., * 1873, 1920 prof. uniw. w Heidelbergu, 1923 w Lipsku. Od r. 1925 wydaje „Publikationen älterer Musik bei der Deutschen Musikgesellschaft". Napisał: „Die Anfänger der Chromatik im italienischen Madrigal" (1902), „Joseph Reinberger" (1906), „A capella und Concerto" (1918), „Die musica speculativa des Magister Erasmus Heritius", i i.

Królewiec. Regencja K., 13.145 km², (1930) 911.879 mieszk. (69 na 1 km²). — S t o l i c a K. (Königsberg i. Preussen), w 1931 r. 295.000 mieszk. Ruch portowy w 1931: 2.911 statków, o pojemności 1,3 milj. tonn rejestr. netto, wyładowano 910.000, naładowano 730.000 tonn towarów. K. posiada port lotniczy.

Królicze futra odgrywają wielką rolę w kuśnierstwie, gdyż są do nabycia w ogromnej ilości i stanowią podstawowy materjał do sporządzania tanich imitacyj. Wielkiej masy skórek z dzikich królików dostarcza przedewszystkiem A u s t r a l j a. Te farbuje się z reguły na różne imitacje. Poza tem stanowią poważną rubrykę k r ó l i k i d o m o w e. Przy tych ostatnich starają się hodowcy produkować przez odpowiednie krzyżowanie odmiany, których skórki służyć mogą bez farbowania jako imitacje droższych futer. I tak hoduje się króliki o futrach, przypominających szynszyle, gronostaje, niebieskie lisy, bobry i t. p.

Królobójstwo. U szeregu ludów pierwotnych (Drawidowie, plemiona Kongo belg. i Angoli) panuje zwyczaj zabijania swych wodzów po upływie określonego czasu ich panowania (4 do 12 lat), względnie namawiania ich, w razie pojawienia się pierwszych oznak starości, do własnoręcznego skrócenia życia. Pochodzenia tego zwyczaju dopatrują się w wierzeniu, że panujący posiada w sobie cenną dla plemienia siłę czarodziejską, zmniejszającą się z wiekiem, co naraża plemię na uszczerbek i szkodę.

***Krótkofalowiec,** miłośnik komunikacji radjowej (por. Radjo) na falach o długości poniżej 100 m. K. nie ogranicza się zazwyczaj do samego tylko odbioru sygnałów, pochodzących z różnych stron świata, ale wysyła również sam swoje sygnały, posługując się w tym celu własną stacją nadawczą o mocy kilku lub też kilkunastu wattów. Tym sposobem może k. uzyskiwać łączność z k. innych krajów i części świata, albowiem mimo nieznacznej mocy stacji nadawczej fale przez nią wysyłane mogą być odbierane w różnych miejscach ziemi, ponieważ ulegają one wielokrotnie odbiciu od t. z. warstwy Heawiside'a i od ziemi, zanim ulegną całkowitej absorbcji. K. poszczególnych krajów łączą się w związki, które przydzielają im długość fali i znak wywoławczy stacji w postaci liter i cyfr. Światowy związek k.: International Amateur Radio Union posiada swą siedzibę w St. Zj. Am. Płn. K. oddają znaczne usługi rozwojowi radjotechniki, ponieważ dążą

oni do systematycznego nawiązywania łączności z możliwie najbardziej odległemi stacjami odbiorczemi, przez to więc doświadczalnie stwierdzają warunki rozchodzenia się fal krótkich. — Posiadanie i używanie stacji wysyłającej krótkofalowej wymaga zezwolenia władz.

***Kruczkowski** Leon, pisarz pol., * 1900, pierwsze poezje drukował w r. 1918 w „Maskach", oddzielnie wydał zbiór poezyj: „Młoty nad światem" (1928), zwrócił uwagę rewizjonistyczną powieścią historyczną z czasów przed powstaniem listopadowem: „Kordjan i Cham" (1932, na tle autentycznego pamiętnika włościanina Deczyńskiego).

***Krukienice,** miasteczko w powiecie mościckim (woj. lwowskie), 13 km na płd. od Mościsk, około 1.700 mieszk., w znacznej części szewców.

***Krumirja,** część Atlasu Telskiego (Dżebel Gorra 1450 m) w Tunisie płn.-zach. Wielkie przestrzenie pokryte są lasami dębów korkowych i sosen. W ostatnich czasach podjęto eksploatację złóż żelaza, ołowiu i blendy cynkowej. Ważną miejscowością klimatyczną jest Aïn Draham, na wys. 800 m. — Mieszkańcy Krumirowie (ob.).

***Krupskaja** Nadesza Konstantynówna, ros. działaczka socjalistyczna, ur. 1869, jako nauczycielka w wieczornej szkole robotniczej została w 1896 aresztowana za przygotowanie strajku i skazana na zesłanie. Tam poślubiła Lenina, z którym założyła związek walki o oswobodzenie robotników. 1898—1903 sekretarka redakcji założonego przez Lenina, Plechanowa i Martowa czasopisma „Iskra", potem sekretarka centralnego komitetu partji bolszewickiej. Po przewrocie 1917 poświęciła się pracy w dziedzinie oświaty ludowej. Napisała po rosyjsku szereg prac.

***Krüsi** Hermann, pedagog szwajc., (1775—1884), nauczyciel ludowy, pierwszy współpracownik Pestalozziego i rzecznik jego metody. Napisał: „Erinnerungen aus meinem pädagogischen Leben und Wirken" i „Bestrebungen und Erfahrungen im Giebete der Volkserziehung".

***Kruszczyce** (Cetonini), grupa chrząszczy. Duże, metaliczne, najczęściej egzotyczne owady. Latają z zamkniętemi pokrywami skrzydłowemi. Roślinożerne. Gąsienice żyją w drewnie, gniazdach mrówek i termitów. Z europejskich pospolita k. z ł o t a w k a (Cetonia aurata L.) i grecka Netocia sibirica trojana Gary. Pokrewne im są miodojady, np. goljat i i.

***Kruszewska** Felicja, współcz. poetka pol., odznaczająca się wysokim artyzmem formy i pomysłową wyobraźnią twórczą, oddzielnie wydała: „Przedwiośnie" (1923), „Błękitny ogród" (1928), „Sen" (1928, dramat, dotychczas najlepszy jej utwór), „Braciszek" (1931), „Twarzą na zachód" (1932, poezje).

***Krwawnik,** roślina, ob. Achillea (uzup.).

Krwi barwnik (h e m o g l o b i n a). Z poznaniem chemicznego składu h e m i n y badania nad b. k. zostały poniekąd zakończone. Hemoglobina jest złożonem ciałem białkowem, rozkładającem się łatwo pod wpływem ogrzania, działania kwasów i t. d. na składnik białkowy: g l o b i n ę i składnik barwnikowy, natury niebiałkowej: h e m a t y n ę (ob.); ostatnia spełnia najistotniejsze zadania b. k., dostarcza bowiem tkankom ustroju tlenu, w który zaopatruje się przy oddychaniu. Badania rozmaitych badaczy (Nencki, Marchlewski, Küster, Willstätter i i.) wykazały, że hematyna jest pochodną p y r r o l u, zawierającą żelazo. Wykazuje ona chemiczne pokrewieństwo z roślinnym chlorofilem (zawierającym magnez). H. Fischer otrzymał syntetycznie hematoporfirynę i heminę, wskutek czego budowa chemiczna barwnikowego składnika hemoglobiny została definitywnie stwierdzona.

***Krwi grupy.** Podział krwi na grupy polega na właściwości czerwonych ciałek k., że wypłókane w fizjologicznym roztworze, ulegają zlepieniu (a g l u t y n a c j i) pod wpływem działania normalnej surowicy innego osobnika tego samego gatunku (izoaglutynacja). Proces ten nazwano od nazwiska jego odkrywcy o d c z y n e m L a n d s t e i n e r a. Podział wszystkich ludzi na cztery grupy krwi pochodzi stąd, że we krwi istnieją dwie różne substancje izoaglutynujące, określane literami A i B; mogą one występować osobno lub wspólnie, lub nie występują zupełnie. Odpowiednio do tych czterech możliwości rozróżnia się cztery grupy krwi A, B, AB i O. Czerwone ciałka grupy O nie ulegają aglutynacji; ciałka innych grup ulegają aglutynacji, i to pod wpływem tych surowic, które zawierają odpowiednie dla nich aglutyniny (ob. niżej). Aglutyniny te naturalnie mają tę fizjologiczną właściwość, że krwinek czerwonych tego samego osobnika (a więc z własnej krwi) nie zlepiają. — Aglutyniny w surowicy określa się: Anti-A, Anti-B, Anti-AB i ABO, przyczem ABO oznacza, że aglutynin Anti-A i Anti-B niema.

Jeśli czerwone ciałka krwi należą do grupy	A	B	AB	O
wówczas surowica zawiera aglutyniny	Anti B	Anti A	niema aglutynin (ABO)	Anti A i Anti B

Przynależność człowieka do pewnej grupy krwi jest stała, nie zmienia się w ciągu całego życia i dziedziczy się według praw Mendla, jednak zdarzają się pewne odchylenia od tej reguły, jak to wogóle w dziedziczności się zdarza.

T e c h n i k a o z n a c z a n i a g r u p y k r w i: 1. Bierze się 2 p r ó b k i c z e r w o n y c h c i a ł e k k r w i, której przynależność ma się oznaczyć i miesza jedną z nich ze znaną surowicą aglutynującą typu Anti-A, drugą z sur. Anti-B (hemotest), przyczem mogą zajść 4 możliwości:

Surowica Anti — A	Surowica Anti — B	czerwone ciałka krwi należą do grupy
—	—	O
+	—	A
—	+	B
+	+	AB

\+ oznacza, że surowica aglutynuje ciałka krwi, — oznacza, że surowica nie aglutynuje ciałek krwi.

2. Bierze się 2 próbki surowicy krwi, której przynależność ma być oznaczona i miesza jedną ze znaną próbką czerwonych ciałek krwi typu A, drugą z próbką typu B, przyczem zachodzą następujące 4 możliwości:

Ciałka krwi A	Ciałka krwi B	Właściciel surowicy należy do grupy
+	+	O
—	+	A
+	—	B
—	—	AB

+ oznacza, że surowica aglutynuje ciałka krwi, — oznacza, że surowica nie aglutynuje ciałek krwi.

Wszystkie cztery grupy krwi istnieją u wszystkich dotychczas badanych ludów, jednak w bardzo rozmaitym stosunku wzajemnym. I tak np. grupa A jest w Europie względnie częstsza, niż w Azji i Afryce. Rozdział na grupy krwi przedstawia się w Europie następująco: do grupy A należy około 40%, do B około 15%, do AB około 5%, do O około 40% ludności.

Praktyczne znaczenie oznaczania grupy krwi:

1. Przy przetaczaniu krwi (transfuzji), aby zapobiec aglutynacji. 2. Celem stwierdzenia identyczności jakiejś plamy krwi przy ekspertyzie sądowo-lekarskiej, aby obalić np. zarzut, że plama krwi znaleziona na ubraniu podejrzanego o zbrodnię morderstwa należy do niego samego; jeśli krew z plamy należy do innej grupy, niż k. podejrzanego, wówczas plama nie mogła pochodzić od jego krwi. 3. Celem ustalenia ojcostwa. Metoda ta zezwala o tyle na wyciągnięcie pewnych wniosków, że w pewnych określonych wypadkach ojcostwo może być wykluczone. Pozytywne stwierdzenie ojcostwa jest niemożliwe. Konieczna jest znajomość grupy krwi matki, dziecka i podejrzanego o ojcostwo.

***Krwiściąg,** roślina, ob. Sanguisorba.

Krym, autonomiczna republika sowiecka. W 1926 r. 67% ludności zajętej było w rolnictwie, 4% w przemyśle fabrycznym, 5% w przemyśle domowym. — K. jest najważniejszym ośrodkiem letniskowym i uzdrowiskowym Rosji (około 30% rocznej frekwencji letnisk i uzdrowisk całego państwa). — W Kerczu buduje się od 1929 wielkie zakłady hutnicze, pracujące przy pomocy węgla z zagłębia Donieckiego. W 1930 skolektywizowanych było około 50% gospodarstw włościańskich. Od 1927 osadza rząd Żydów z Białejrusi jako kolonistów na stepach krymskich.

***Kryminalna pedagogika** zajmuje się problemami wychowania małoletnich przestępców i postępowania prawnego.

***Krymskyj** Agatangel, ukraiń. orjentalista i poeta, * 1871, autor „Historji Islamu" (1906) i i., naukowej gramatyki języka ukraiń. (1905—06), jako poeta pierwszy wprowadził do nowej poezji ukraiń. motywy wschodnie, wydał zbiór poezyj: „Gałązki palmowe" (1901), powieść „Andrij Lahowskyj" (1905).

Kryński Adam Antoni, filolog pol., † 1932. Był nadto autorem odrębnej pisowni polskiej, której główną różnicą były stałe (bez względu na rodzaje) końcówki przymiotników (-ym w l. poj., -emi w l. mn.) i związane z tem końcówki przysłówków (wtym, zatym i t. d.); używana przed wojną w szkolnictwie warszawskiem, nie przyjęła się, choć autor do końca pozostał jej rzecznikiem, przeciwstawiając się uchwałom Akademji Umiejętności. Jego zasługi w badaniach językoznawczych niesłusznie próbowano pomniejszyć.

***Kryobionty** (z grec.), organizmy żyjące na śniegu i lodzie. Kryofile mogą żyć też gdzie indziej, kryokseny znajdują się na śniegu przypadkowo.

***Kryptomnezja,** pamięć leżąca pod progiem świadomości. Zjawiska k. występują przedewszystkiem w dziedzinie parapsychologji.

***Krystjanfjord,** ob. Oslofjord.

***Krystjanja,** ob. Narciarski łuk.

***Krystynopol,** miasteczko w powiecie sokalskim (woj. lwowskie) na płd. od Sokala, nad Bugiem, 2.822 mieszk., węzeł linij kolejowych Lwów-Sokal-Włodzimierz i Rawa Ruska-K.

***Krytycyzmu test,** ob. Testów metoda (uzup.), Inteligencji badanie (uzup.).

***Krytyka muzyczna.** Zawiązki k. m. sięgają czasów, gdy rozpoczęli działalność pierwsi teoretycy muzyki, w szczególności estetycy i filozofowie jak Pitagoras, Arystoxenos z Tarentu, Plato i Arystoteles. Nowy rodzaj krytyki pojawia się w wiekach średnich. Uczeni i kompozytorzy, poprzedzają swe dzieła wstępem, wielokrotnie o charakterze silnie polemicznym. Dużo przykładów tego rodzaju dostarczają wczesne druki wieku XVI-go. W w. XVII. pojawiają się w angielskich gazetach obok notatek o koncertach, krótkie uwagi o wykonaniu dzieł. Są to pierwsze, dość jeszcze nieśmiałe, zapowiedzi dzisiejszej k. m. W w. XVIII. rozszerza Mattheson w swej „Critica musica" (1722) zakres krytyki, zwracając uwagę także na wykonywane dzieło. Głośnem echem w pismach perjodycznych odbiły się walki o operę, ataki, skierowane już to przeciw Gluckowi, już to przeciw Händlowi. Z początkiem w. XIX. działa jako krytyk m. E. T. A. Hoffmann. Rozpoczyna on szereg krytyków-twórców, do których należą Schumann, Berlioz i Wagner. Podczas gdy niektórzy z pośród muzyków odnoszą się do pisania recenzyj jak do zajęcia przygodnego, inni, jak np. Berlioz, Hanslick, traktują je zawodowo. Zarazem różnicują się, wślad za rozwojem estetyki muzyki, poglądy krytyków. Powstają problemy, czy krytyka powinna być podzieleniem się z czytelnikami subjektywnemi wrażeniami, czy ma stwierdzać możliwie jak najbardziej objektywnie suche fakty; czy recenzja winna być feljetonem czy rozprawą naukową. Obok tego wysuwają się inne zadania krytyki: ma ona wychowywać muzycznie czytelników,

pouczać ich, a nawet sugerować pewne poglądy na muzykę. Dzisiaj istnieje już dość bogata literatura o celach, metodach i formie krytyki muzycznej. Wypowiadają się w tych kwestjach najwybitniejsi muzycy świata.

Kryzys, p. też Konjunktura i n. (uzup.), Bezrobocie (uzup.).

***Krzeszów,** miasteczko w powiecie biłgorajskim (woj. lubelskie), nad Sanem, około 2.000 mieszk.

Krzewiński Juljan, pol. aktor i pisarz pol., * 1882, występuje na scenie w rolach charakterystycznych od 1903 w Krakowie, od 1906 we Lwowie, od 1909 w Warszawie, napisał m. i. operę: „Casanova", operetkę: „Major ułanów", komedję: „Noc przedślubna", powieści: „W niewoli ziemi", „Z dziejów tęsknoty", „Baletnica", „Szampańskie życie", „Jadźka Dryndziarka" i i. W ostatnich zasługuje na uwagę wprowadzona tam warszawska gwara uliczna i złodziejska.

***Krzyce,** silnie krzewiące się odmiany żyta (ob. Żyto).

***Krzywcza nad Sanem,** miasteczko w powiecie przemyskim (woj. lwowskie), 17 km na zach. od Przemyśla, około 1.000 mieszk.

Krzywicka Irena, pisarka pol., * 1900, wydała nadto zbiór studjów społecznych i literackich (m. i. o Zapolskiej i o Pawlikowskiej) p. t. „Sekret kobiety" (1933).

Krzywoszewski Stefan, pisarz pol. Ostatnio napisał komedje: „Panienka z dancingu" (1929), „Noc sylwestrowa" (1931), „Uśmiech Hrabiny" (1933). Zbiorowe wydanie utworów dramatycznych p. t. „Teatr", od r. 1928, dotychczas 3 t. Od. 1906 założyciel i redaktor tygodnika warszawskiego „Świat". Od 1919 prezes Związku Autorów Dramatycznych Polskich. Od 1932 dyrektor warszawskich teatrów miejskich.

***Krzyżanowski** Ignacy, pol. kompozytor i pianista, (1826—1905), studjował w Paryżu, pisał utwory fortepianowe w stylu Chopina (wśród nich koncert) i pieśni z widocznemi wpływami Moniuszki.

Krzyżanowski Juljan, pol. historyk lit., * 1892, od 1927 wykładał w School of Slavonic Studies w Londynie, od 1930 prof. literatur słowiańskich uniw. w Rydze. Oddzielnie wydał nadto: „Polish Romantic Literature" (1930).

***Krzyżyk,** w muzyce ♯ znak podwyższenia nuty o pół tonu. K. podwójny × podwyższa nutę o cały ton. Znak obniżający nutę o pół tonu ♭ nazywa się b e m o l, o cały ton ♭♭ bemol podwójny. Do unieważniania tych znaków używa się k a s o w n i k a ♮ wzgl. kasownika podwójnego ♮♮.

***Ksenotym,** minerał, fosforan itru YPO_4, tworzący tetragonalne kryształy barwy żółtej, brunatnej lub czerwonawej. Znany z Norwegji (Hiterö) i Szwecji (Ytterby) oraz Alp.

Książka. Ob. też Introligatorstwo (t. 8) i Oprawa książki (uzup.).

Książka. Uwidoczniona w t. 8., tabl. XXII okładka do „Soból i Panna" Weyssenhoffa jest projektu nie Jahody, lecz malarza i grafika Seyferta (Kraków [ob. uzup.]).

***Książki z obrazkami** zawierają obrazki i rysunki dla dzieci; celem ich jest artystyczne wychowanie dziecka, w skład którego wchodzi również nauka rysunku i roboty ręczne, jak wycinanki, wyplatanki itd. K. z o. posługują się naogół reprodukcjami o najrozmaitszych technikach (drzeworyt, miedzioryt, litografje jedno- lub wielobarwne, rotograwiury, druk barwny, ofsetowy itd.). Obrazki te nie są też sztuką czystą, gdyż celem ich jest przedstawianie rzeczywistości lub też uzmysławianie treści książki. Należą więc już raczej do zdobnictwa książkowego.

Pod względem stylu, k. z o. odpowiadają stylowi swej epoki. Do końca XIX w. przystosowane były do pojęć dziecka jedynie pod względem swej treści. W XX w. usiłowano stworzyć specjalny styl, odpowiedni dla dziecka. Po drzeworytowych ilustracjach średniowiecznych abecadeł i „Orbis pictus" (1658) Comeniusa, nastąpiły w XVIII w. wspaniałe miedzioryty Daniela Chodowieckiego, elementarze Basedowa itd. Po r. 1800 występuje często litografja. Również i drzeworyt rozwija się wspaniale. XIX w. przynosi pewien upadek poziomu artystycznego k. z o., dzięki zalewowi tanich oleodruków. Nowe stadjum rozwoju wywołał ruch reformatorski w dziedzinie wychowania artystycznego dziecka; zaczęto doceniać wpływ k. z o. na kształtowanie się pojęć artystycznych i zmysłu estetycznego u dziecka. Na usługach zdobnictwa książkowego i ilustracji stanęły nowe techniki reprodukcyjne. Cały szereg wybitnych malarzy zaczęło tworzyć artystyczne obrazki dla dzieci, usiłując stworzyć prymitywny styl dziecięcy.

Z współczesnych polskich ilustratorów książek dla dzieci wymienić należy: Dębickiego, Homolacsa, Procajłowicza, Gawińskiego i w. in.; z obcych: Anglja — Rackham, Dulac; Danja — Louis Moe; Niemcy — Kreidolf, Freyholdt, Hofer, A. Stickel, Winkler, Osswald; Szwecja — E. Beskow, E. Nermann; Niderlandy — R. Cramer i in.

***Ksylografja,** ob. Drzeworytnictwo.

***Ksyloza** czyli c u k i e r d r z e w n y. Trociny drzewne, scukrzone działaniem stężonego kwasu solnego (system Bergiusa) lub dłuższem działaniem rozwodnionego kwasu siarkowego (system Schollera-Tornescha). Zastosowanie na paszę dla bydła.

***Kształtów zmysł,** zdolność poznawania i odróżniania form geometrycznych. Zależy w pierwszym rzędzie od wzrokowego odtwarzania wrażeń przestrzennych. U człowieka dobrze rozwinięty. U zwierząt różnych różnie. Zależy od budowy oka, które musi być tak zbudowane, by dawało ostry obraz wielu punktów danego przedmiotu. Czy zwierzę rózróżnia kształty, można dowieść zapomocą tresury. M. in. pokazuje się zwierzętom razem z pożywieniem pewne figury geometryczne i zwierzę później reaguje już na samą figurę. Stwierdzono, że ryby odróżniają koło i elipsę od trójkąta. Żaby odróżniają różne kwadraty. Ptaki i ssaki mają z. k. dosyć dobrze rozwinięty. Małpy bardzo zbliżają się do człowieka. U bezkręgowych da się stwierdzić np. u pszczół odróżnienie figur prostych (koło, trójkąt) od skomplikowanych (gwiazda, wielobok).

***Kształtujące ćwiczenia** gimnastyczne obejmują, zgodnie z podziałem Linharda, ruchy skonstruowane, sztuczne, wymyślone, mające na celu czyto zwiększenie ruchomości stawów, gibkość i siłę mięśni, harmonijny rozwój ciała, czy też ewent. poprawę wadliwych stosunków mięśniowych czy szkieletowych — słowem celowe działanie w kierunku kształtowania ciała w myśl gimnastycznego ideału. Obejmują one ćwiczenia nóg, ramion, szyi, oraz tułowia.

***K'u Hung-ming,** uczony chiń., (1856—1927), napisał: „The Story of a Chinese Oxford Movement" (1901), „Papers from a Viceroy's Yamen" (1901), „Chinas Verteidigung gegen europäische Ideen" (1911), „The Spirit of the Chinese People" (1915, II wyd. 1923; po niem. 1916), „Vox Clamantis" (1917; po niem. 1920). Tłumaczył teksty klasyków konfucjańskich na języki europejskie.

***Ku Wei-chun,** polityk chiński, znany jako Wellington Koo, ur. 1887, reprezentował Chiny w Lidze Narodów, był 1922—24 ministrem spraw zagranicznych, 1926—27 ministrem skarbu, 1931 przejściowo ministrem spraw zagranicznych rządu narodowego.

***Kuan yao,** wyroby ceramiczne (garncarskie) z cesarskiej manufaktury w Kaifŏng-fu (prow. Honan), od 1178 manufaktury w Hangtczu.

Kuba, (1930) 3,638.174 mieszk. (około 68% białych). — Produkcja cukru trzcinowego wskutek trudności zbytu spadła w 1930/1 na 3,120.000 tonn, (w 1928/9 — 5,180.000 tonn). Przywóz w 1930 miał wartość 162,5, wywóz 167,4 milj. dolarów (w tem 3/5 cukier). — Ruch portowy w 1930: 23 milj. tonn rejestr. W 1929 było: 4.931 km kolei publicznego użytku, 8.700 km kolei plantacyjnych, 959 urzędów pocztowych i telegraficznych, 74 stacje radjotelegraficzne.

***Kubelik** Jan, czeski skrzypek-wirtuoz, * 1880, studjował u Ševčika w konserwatorjum praskiem, napisał 6 efektownych koncertów skrzypcowych.

Kucharski Eugenjusz, pol. historyk lit., wydał nadto m. i.: „Pani pana zabiła, jako zabytek średniowiecznej poezji dworskiej" (1932), ciekawą próbę misternej konstrukcji naukowej, prowadzącej z wątłych przesłanek rzeczowych do rozległych wyników, pozornie mocno ugruntowanych, lecz podlegających krytycznym zastrzeżeniom.

***Küchler** Walther, romanista niem., * 1877, napisał m. i.: „Französ. Romantik" (1908), „R. Rolland, H. Barbusse, Fritz v. Unruh" (1919), „Ernest Renan" (1921), „Molière" (1929).

***Kuchy,** ob. Makuchy.

***Kuczalska** Helena, pierwsza propagatorka gimnastyki szwedzkiej w Polsce. Po odbyciu studjów w Centr. Inst. Gimn. w Sztokholmie założyła w r. 1906 w Warszawie „Szkołę gimnastyki i masażu" z kursem dwuletnim. Szkoła ta wydała szereg najlepszych pracowników na polu wych. fiz. w prywatnem szkolnictwie w Królestwie.

***Kuczmański szlak.** Hordy tatarskie, zamieszkujące stepy nad m. Czarnem (Pole Oczakakowskie, Perekopskie i Budziak) wyprawiały się na Polskę 3-ma drogami, które zwano szlakami. Były to: Czarny szlak (ob.), Kuczmański szlak i Wołoski szlak (ob.). S. K. wychodził z nad Bohu, z okolic ujścia Martwej Wody; szlakiem tym wkraczali Tatarzy w granice Polski pod Bałtą w wojew. Bracławskiem i ciągnęli dalej na zachód działem wodnym Bohu i Dniestru, zostawiając na boku miasta; w wojew. podolskiem szli w okolicach Baru i Płoskirowa, by w woj. wołyńskiem u źródeł Słucza (w okolicach Zbaraża) złączyć się z hordami, płynącemi Czarnym szlakiem.

Kudliński Tadeusz, pisarz pol., podany w t. 8 zbiór poezyj nie ukazał się, ogłosił autor natomiast dwie powieści współczesne: „Wuj Rafał i Spółka" (w „Tęczy" 1931) i „Wygnańcy Ewy" (1932). Artystycznie najdojrzalsze są jego nowele sportowe ze zbioru „Pierwsza miłość panny Elo", natomiast w „Wuju Rafale" dobrze rozwinął zalety swej prozy narracyjnej, w „Wygnańcach Ewy" w pomysłowo ujętej konstrukcji synchronicznej (na wzór raczej Dos Passosa, niż Joyce'a) dał zajmujący obraz chaosu współczesnej rzeczywistości społecznej. Od r. 1931 redaguje w Krakowie wznowioną „Gazetę Literacką".

Kufra (El Kofra), 3.800 mieszk. (1929), w styczniu 1931 obsadzona została przez wojska włoskie.

Kuku-Nor, 5.500 km², do 38 m. głęb.

***Kukulski** Zygmunt, pedagog pol., * 1890, ważniejsze prace: „Program naukowo-wychowawczy H. Kołłątaja" (1912), „Krasicki a Komisja Edukacyjna" (1913), „Działalność pedagogiczna T. Czackiego" (1913), „Główne momenty myśli i badań pedagogicznych" (1923), „Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773—1776" (1923), „Pisma pedagogiczne S. Staszica" (1926), „Jan Henryk Pestalozzi" (1927), „Ankieta w sprawie psychologji nauczyciela-wychowawcy" (1927) i i.

***Kulczyński** Leon, pedagog pol., * 1847, od 1887 dyrektor gimnazjum św. Anny w Krakowie, od 1881 docent Uniw. Jagiell., wydał m. i.: „Kilka słów o Sarbiewskim" (1875), „Wykształcenie nauczycieli gimnazjalnych" (1883), „Praktyczny kurs kształcenia nauczycieli szkół średnich" (1906), „Ogólne zasady pedagogiki" (1911), „Psychologja empiryczna" (III wyd. 1912).

***Kulerski** Wiktor, polityk pol., ur. 1865, wybitny działacz na polu społeczno-narodowem w b. zaborze pruskim, redagował w 1892 „Gazetę Polską" w Berlinie, w 1893 pracował nad krzewieniem polskości w Gdańsku, w 1894 założył „Gazetę Grudziądzką", która stała się przed wojną jednem z najbardziej poczytnych pism polskich. Założyciel i przywódca stronnictwa Katolicko-Ludowego, dwukrotnie posłował do parlamentu Rzeszy, za swą działalność polityczną i oświatową miał wytoczonych kilkadziesiąt procesów i czterokrotnie karany był więzieniem. Po powstaniu państwa polskiego pracował kilka lat na stanowisku komisarza dla rozgraniczenia Pomorza od Niemiec, następnie posłował do sejmu ze stronnictwa ludowego „Piast".

***Kulig,** ptak, ob. Numenius.

***Kulon,** ob. Oedicnemus.

***Kultura,** tygodnik poświęcony twórczości i krytyce, wydawany w Warszawie pod redakcją Kazimierza Wierzyńskiego od listopada 1931 do maja 1932.

***Kultura Pedagogiczna,** czasopismo poświęcone sprawom wychowania, wychodzi w Krakowie od r. 1933 pod red. Z. Mysłakowskiego.

Kulturkampf, była to walka, wytoczona przez Bismarcka i obóz narodowo-liberalny Kościołowi katolickiemu. Przyczyny K. były różnorakie. Na dnie spoczywał odwieczny problem stosunku kościoła do państwa, antagonizm pomiędzy protestantyzmem a katolicyzmem oraz tradycyjna niechęć Niemiec do Rzymu. Bezpośrednie powody tkwiły w ówczesnym splocie stosunków politycznych i wyznaniowych. W ciągu kilku lat protestanckie Prusy odniosły zwycięstwo nad dwoma mocarstwami katolickiemi, Austrją i Francją, i utwierdziły swoją hegemonję w Europie, co wzbudziło w społeczeństwach katolickich rozgoryczenie i obawę o przyszłość, protestantów zaś wzbiło w pychę i nakazało dążyć do całkowitego zgniecenia przeciwnika. Papież Pius IX, straciwszy panowanie świeckie wskutek zaboru Rzymu przez Włochy w 1870, równocześnie utwierdził ostatecznie swój autorytet w sferze duchowej przez uchwalenie na soborze watykańskim dogmatu o nieomylności. Protestanci i liberali ujrzeli w tem groźbę utwierdzenia supremacji papieskiej nad państwem i rozsadzania jego stosunków wewnętrznych przez zawisłą ślepo od Rzymu hierarchję kościelną. Odpowiednikiem tych zjawisk na gruncie niemieckim było powstanie stronnictwa centrum, które skupiało wszystkie żywioły katolickie. Jednym z głównych postulatów nowego stronnictwa było przywrócenie władzy świeckiej papieża. Nadto obawiając się przewagi protestantyzmu i prusactwa w nowem cesarstwie niemieckiem, domagało się ono utrzymania federacyjnego charakteru państwa oraz konstytucyjnego zagwarantowania przywilejów, jakie otrzymał kościół katolicki w Prusiech za rządów Fryderyka Wilhelma IV. Ten program centrum wywołał opozycję stronnictwa narodowo-liberalnego, które reprezentowało kierunek nacjonalistyczno-pruski, centralistyczny i wolnomyślny, walkę zaś z ultramontanizmem poczytywało za obowiązek zarówno patrjotyzmu niemieckiego, jak postępu i kultury (stąd nazwa „walka o kulturę“, której pierwszy raz użył wybitny poseł narodowo-liberalny Virchow). Do przyspieszenia starcia przyczyniło się powstanie w kościele opozycji, t. zw. starokatolików, którzy nie uznawali dogmatu o nieomylności papieża, a popadając wskutek tego w zatarg z hierarchją kościelną, szukali ochrony u władzy świeckiej. Bismarck, który podejrzywał kościół o łączenie się z wszystkimi wrogami Prus (Polakami, Alzatczykami, opozycją hanowerską), a pragnął zjednać sobie potężny obóz narodowo-liberalny, zdecydował się na podjęcie walki. W lipcu 1871 nastąpiło zniesienie utworzonego za panowania Fryd. Wilhelma IV. oddziału dla wyznań katolickich w pruskiem ministerstwie oświaty. W grudniu t. r. Reichstag uchwalił karę dwóch lat więzienia na duchownych, którzyby nadużywali kazalnicy dla zakłócenia spokoju publicznego. W lutym 1872 odebrano kościołowi przysługujący mu dotąd nadzór nad szkolnictwem, w lipcu t. r. rozwiązano w Niemczech Zakon Jezuitów wraz z podobnemi doń kongregacjami. W 1873 pruski minister wyznań i oświecenia Falk przedłożył sejmowi t. zw. prawa majowe, których celem było pozbawienie kościoła jego dotychczasowych praw i całkowite podporządkowanie go państwu. Kościół katolicki, narówni z protestanckim, poddany został nadzorowi i prawom państwowym. Każdy kandydat na urząd kościelny musiał być Niemcem i posiadać dyplom ukończonych studjów uniwersyteckich. Zabroniono tworzenia nowych seminarjów duchownych, istniejące poddano kontroli państwowej. Nazwiska kandydatów na stanowiska kościelne miały być odtąd komunikowane władzy państwowej, której przysługiwało prawo wniesienia sprzeciwu przeciw nominacji. Władza dyscyplinarna kościoła i prawo wymierzania kar zostały ograniczone i poddane kontroli państwa. Obywatelom zapewniono całkowite prawo zmieniania religji, czynnikowi świeckiemu przeważający udział w zarządzie majątkiem kościelnym. Zniesiono wszystkie zakony z wyjątkiem tych, które oddawały się pielęgnowaniu chorych. W 1874 uchwalono wreszcie obowiązkowe śluby cywilne. — Wprowadzenie „praw majowych“ w życie napotkało na zdecydowany opór duchowieństwa. Rząd uciekł się do stosowania ostrych represyj w postaci nakładania kar pieniężnych, zajmowanie beneficjów, usuwanie duszpasterzy z beneficjów i wreszcie więzienia. Walka prowadzona była z wielką bezwzględnością, większość biskupów pruskich usunięta była ze swych stanowisk, kilkaset parafij pozostawało bez duszpasterzy, ludność pozbawiona była opieki duchownej. Obie strony zacinały się w uporze. Bismarck głosił, że Niemcy nie pójdą do Canossy. Pius IX. w allokucji do pielgrzymów niemieckich porównywał kanclerza do nowego Atylli. Centrum, prowadzone przez świetnego parlamentarzystę Windhorsta, mimo tych ciosów nietylko nie zachwiało się, lecz w wyborach 1874 wzmocniło swój stan posiadania. Podjęta przez Bismarcka próba przeniesienia „Walki kulturnej“ poza granice Niemiec nie powiodła się. Mimo jego zabiegów ani Austro-Węgry i Włochy, ani Rosja nie dały się wciągnąć do waśni z Kościołem. Każdy rok wykazywał, że katolicyzm niemiecki nie da się złamać. Bismarckowi poczynał ciążyć jego nienaturalny sojusz z narodowymi liberałami, zwłaszcza, że czynniki konserwatywne, wśród nich sam cesarz, niechętnie odnosiły się do „walki kulturnej“. Zgon nieugiętego Piusa IX. (1878) otworzył możliwość kompromisu z kościołem, gdyż nowy papież Leon XIII. skłonnym był poczynić pewne ustępstwa na rzecz państwa. Do zgody religijnej pchało również Bismarcka wewnętrzne położenie państwa. Pragnąc zainaugurować nowy kurs polityki gospodarczej, oparty na cłach ochronnych, podatkach pośrednich i monopolach, zmuszonym był zerwać ze stojącymi na platformie wolnego handlu narodowymi liberałami, a szukać zbliżenia do konserwatystów, którzy reprezentując

rolnictwo i przemysł, skłaniali się ku programowi ekonomicznemu kanclerza. Z drugiej strony silny wzrost socjalizmu nakazał Bismarckowi oszczędzać Kościół. W 1879 nastąpiła dymisja Falka, którego obecność w rządzie uniemożliwiała pojednanie. Wzamian zato papież uznał w 1880 obowiązek biskupów niemieckich do notyfikowania rządowi pewnych. nominacyj. Sejm pruski, za nim parlament Rzeszy przystąpiły do zrewidowania ustawodawstwa majowego. Stopniowo do roku 1886 nastąpiło zlikwidowanie wszystkich praw antykościelnych; pozostały w mocy tylko obowiązkowe śluby cywilne i usunięcie z Niemiec Jezuitów. Rezultat K. oznaczał faktyczną porażkę Bismarcka, który pierwszy raz cofnął się, nie zdoławszy zrealizować swego programu podporządkowania kościoła państwu. Natomiast centrum, zahartowawszy się w ogniu walki, nietylko wyrosło do rzędu jednego z najpotężniejszych stronnictw niemieckich, ale nabrało niezrównanej spoistości, organizacji i dyscypliny, które zachowało po dziś dzień.

K. wiązał się ściśle z polityką antypolską Bismarcka. W przemówieniach swych i pamiętnikach podkreślał niejednokrotnie kanclerz, że decydującym momentem przy rozpoczynaniu „walki kulturnej" była dlań jej strona polska; pod płaszczykiem katolicyzmu prowadziła polskość wytężoną propagandę narodową, której rezultatem było wzmocnienie żywiołu polskiego w Poznańskiem i Prusach Zachodnich, oraz rozbudzenia się narodowości polskiej na Śląsku. K. dał Bismarckowi sposobność do wymierzenia przeciw Polakom szeregu ciosów w dziedzinie ich praw narodowych i obywatelskich (ob. Polska, Dzieje), próba zaś ujarzmienia duchowieństwa w rezultacie doprowadzićby musiała do osłabienia znaczenia politycznego polskości. Atoli na ziemiach polskich napotkał Bismarck na równie zdecydowany opór, co w Niemczech, opór tem zaciętszy, że czerpał soki nietylko z uczuć religijnych, ale narodowych. Arcybiskup gnieźnieńsko-poznański Ledóchowski, dotąd lojalny sługa rządu pruskiego, występując obecnie przeciw stosowaniu ustaw majowych, wziął również w obronę narodowe wychowanie dziatwy. Więziony, wygnany, ścigany nowemi wyrokami wyrósł na męczennika nietylko kościoła, ale narodu. O ostrości K. w prowincji poznańskiej świadczyły najlepiej cyfry statystyczne z r. 1879: arcybiskup znajdował się na wygnaniu, jeden z sufraganów na wygnaniu, drugi w więzieniu, na 40 dziekanów 33 znajdowało się w więzieniu, oba seminarja duchowne zamknięte, 97 parafij z 160.000 ludności bez opieki duchownej. Likwidując K. w Poznaniu, mógł się Bismarck poszczycić jednym sukcesem: oto Leon XIII. wzamian za ustępstwo zgodził się, że na opróżnionej przez Ledóchowskiego stolicy zasiadł Niemiec, ks. Dinder. Była to widoma oznaka triumfu germanizmu nad polskością. Na dalszą jednak metę K. przyniósł następstwa najbardziej dla Bismarcka niepożądane. Nietylko uświadomił centrum wspólne niebezpieczeństwo, zagrażające katolicyzmowi i polskości ze strony prusko-protestanckiej i nakazał mu występować na arenie parlamentarnej w obronie Polaków, ale przyczynił się do rozbudzenia uczuć patrjotycznych w szerokich warstwach indyferentnego dotąd narodowo polskiego włościaństwa. Ważnem następstwem K. było wreszcie ścisłe zespolenie katolicyzmu z polskością, przez to zaś nadanie życiu publicznemu b. zaboru pruskiego piętna wybitnie klerykalnego.

***Kultury psychologja,** ob. Psychologja kultury (uzup.).

***Kuluar** (z franc.), korytarz, najczęściej w odniesieniu do gmachów publicznych. Przenośnie: intryga kuluarowa (z franc. intrigue de couloir), intryga, przeprowadzona z pominięciem instancyj oficjalnych, urzędowych.

***Kuluba,** nowa stolica Francuskiego Sudanu (Franc. Afryka Zach.), 3 km na płn. od dotychczasowej stolicy Bammako, wraz z nią (Bammako-Kuluba) w 1931 r. 19.952 mieszk.

***Kulun Nor,** ob. Dalaj Nor.

***Kułak** (rosyjsk. „pięść", „kułak", w przenośni tyle co „wyzyskiwacz"), nazwa zamożniejszych chłopów w Rosji. Pojęcie klasy k. uzyskało znaczenie polityczne dopiero za rządów sowieckich.

***Kułakowski** Sergjusz, historyk lit. rosyj., * 1892, docent uniw. warszaw., wydał m. i.: „Trois Lais de Marie de France traduits en russe" (1923), „Legenda o obrazie Matki Boskiej Rzymskiej w literaturze staroruskiej" (1926), „Sowremiennyje polskije poety" (1929, wstęp do antologji w przekładzie M. Choromańskiego), „Jan Kochanowski" (1930, po rosyj., studjum i przekłady), „Współczesna literatura rosyjska" (w „Wielkiej Literaturze Powszechnej" Trzaski, Ewerta i Michalskiego); studja i artykuły w różnych czasopismach, m. i. w „Slavische Rundschau" 1931: „Der Einfluss der neuen russischen Lyrik auf die polnischen Dichter".

***Kumak,** ob. Discoglossidae.

Kumamoto, (1930) 164.460 mieszk.

***Kumaniecki** Kazimierz Feliks, pol. filolog klasyczny, * 1905, od 1930 docent Uniw. Jagiell. w Krakowie; ważniejsze prace: „Podanie o Wandzie w świetle źródeł starożytnych" (1926), studja o Wergiljuszu (1926), „De Satyro peripatetico" (1929), „De consiliis personarum apud Euripidem agentium" (1930) i i.

***Kumbryjskie góry,** ob. Cumbrian Mountains.

***Kuncewiczowa** Marja z Szczepańskich, pisarka i śpiewaczka pol., * 1897, oprócz nowel i feljetonów w czasopismach, wydała oddzielnie utwory powieściowe: „Przymierze z dzieckiem" (1926), „Twarz mężczyzny" (1927), komedję: „Miłość panieńska" (1932), w których dała nowy, głęboko odczuty i artystycznie dojrzały wyraz duszy kobiecej. Ogłosiła nadto przekłady: „Belli" Giraudoux, „Pani Hjelde" i „Macierzyństwa" S. Undset i i., ten ostatni poprzedzony wnikliwem studjum o autorce norweskiej (1932).

***Kunie** (franc. Ile des Pins), wyspa na oceanie Spokojnym, 47 km na płd.-wsch. od Nowej Kaledonji, do której administracyjnie należy. Otoczona rafami koralowemi, ma 154 km^2 obszaru, około 600 mieszk.

***Kunisada,** drzeworytnik jap., (1787—1865), którego sceny teatralne rozpowszechnione są w Europie.

***Kurant** (z franc.), 1. arja, melodja, stąd k. zwano też bardzo popularne w dworach szlacheckich zegary, wygrywające jakąś melodję. 2. śpiewka przy kielichu.

Kurek Jalu, poeta pol., * 1904, wydał nadto: „II śpiewy o Rzeczypospolitej" (1932), poezje społeczne i okolicznościowe o dużej sile i wysokim artyzmie nowej ekspresji poetyckiej, „Mount Everest 1924" (1932), opowieść nagrodzona na konkursie przedolimpijskim Ministerstwa Wyzn. Rel. i Ośw. Publ.

***Kurkowate,** ob. Triglidae.

***Kurlandja,** (1930) 288.092 mieszk. (22 na 1 km²), w tem 246.309 Łotyszów, 14.215 Niemców, 12.900 Żydów. Pod względem wyznaniowym: 232.423 luteranów, 8.751 innych ewangelików, 23.532 katolików, 6.386 grecko-kat.

***Kurmur,** cz. jarzec, mieszanka owsa (1/3) z jęczmieniem (2/3), lub owsa z orkiszem jęczmiennym, zasiewana w okolicach podgórskich oraz tu i ówdzie na nizinach.

Kursk. Gubernja K. została w 1928 zniesiona; stanowi obecnie część Środkowego obszaru czarnoziemu (R. S. F. S. R.).

***Kurtuazja** (z franc.), rycerskość, zwłaszcza względem kobiet.

***Kuruman,** rzeka w Kraju Beczuanów (Bechuanaland), wytryska pod miastem K. (w 1926 r. 899 Europejczyków) z potężnego źródła, dającego około 320 litrów na sekundę. Po krótkim biegu ginie w piaskach.

***Kuryłowicz** Jerzy, językoznawca pol., * 1895, od 1928 prof. językoznawstwa indo-europejskiego w uniw. lwowskim, autor prac z dziedzin romanistyki, slawistyki, indoiranistyki i greki, m. i. „Traces de la place du ton en gothique" (1926), przekład G. Ferrero „Między przeszłością a tem, co nas czeka" (1927), różne studja w „Roczniku Orjentalistycznym", „Eosie", „Sprawozdaniach Tow. Naukowego we Lwowie" (m. i. „Czas i aspekt w językach indoeuropejskich", 1928), „Zasługi Andrzeja Gawrońskiego w dziedzinie językoznawstwa europejskiego i filologji sanskryckiej" (w książce zbiorowej „Pamięci A. G.", 1928), „Związki metryki z językiem potocznym" (1930).

***Kurz (-Halban)** Selma, austrj. śpiewaczka koloraturowa, urodzona w Białej. Występowała w operze frankfurckiej, od r. 1899 w wiedeńskiej. Odbyła szereg podróży artystycznych po Europie i Ameryce.

***Kurzy grzebień,** ob. Celosia.

***Kustrzebka,** ob. Peziza.

Kutahia, turecki wilajet w Azji Mniejszej, 14.415 km², (1927) 302.426 mieszk. — Stolica K., 17.266 mieszk. W 1932 otwarto linję kolejową K.—Balikessir.

Kuźnieck 2. (urzędowa nazwa K. Sibirskij) w 1926 r. 3.894 mieszk. Na podstawie planu pięcioletniego (1928—1933) tworzy się w zagłębiu Kuźnieckiem wielki ośrodek ciężkiego przemysłu. Kuźnieckie kopalnie węgla, których zapasy obliczane są na 400—500 miljardów tonn (największe na świecie), dostarczają od 1932 węgla zbudowanym w ostatnich latach olbrzymim stalowniom Magnitogorska na płd. Uralu; powracające stamtąd pociągi towarowe przywożą rudę żelazną do hut K. (Kuźnieckstroj), zbudowanych w latach 1929—32. Równoległa budowa zakładów Kuźniecka i Magnitogorska, tak zwany Ural-Kuźnieck kombinat (UKK), była głównym celem pierwszej „piatiletki". 1/4 część rud żelaznych potrzebnych zakładom K. dostarczają kopalnie rudy żelaznej w Telbes na płd. od K., otwarte w 1931; zapasy rud obliczane są na 26 milj. tonn. — Obok starego K. powstało na lewym brzegu rzeki Tom w 1929 miasto Nowo-K., wpobliżu hut i stalowni, zakładów chemicznych i elektrowni; miasto to liczyło w 1930: 45.000 mieszk., w 1931: 140.000, od 1932 nosi nazwę Stalinsk. Z innych miejscowości zagłębia Kuźnieckiego szczególnie żywy rozwój wykazuje miasto Prokopjewsk (kopalnie węgla) i przemysłowe miasta Leninsk-Kuźnieckij (Kolczugino) i Kemerowo (Szczegłowsk).

***Kviesis** Albert, polityk łotewski, ur. 1881, adwokat, w czasie wojny pracował na polu opieki społecznej, po utworzeniu państwa łotewskiego zasiadał kolejno we wszystkich ciałach ustawodawczych, 1921—23 był ministrem spraw wewnętrznych, od 1926 wiceprezydentem parlamentu, od 1930 jest prezydentem republiki.

***Kwadrant,** gra drużynowa, stanowiąca wstęp do palanta. Pole do tej gry dzieli się na dwie części, t. zw. królestwo, oddzielone od reszty linją graniczną, poza którą znajduje się partja przeciwna i jest miejsce do podbijania piłki, oznaczone półkolem, i „boisko", na którem wytyczony jest kwadrat o boku 20 m, zwrócony swą przekątnią prostopadle do linji królestwa. Po bokach tego kwadratu biegają, dotykając na każdym jego rogu chorągiewki, gracze partji stojącej na królestwie, po udałem podbiciu piłki drewnianym bijakiem (palantem).

***Kwaikei,** rzeźbiarz japoński, żyjący około 1150—1220, uczeń Kokei'a, pracował przy odbudowie spalonej w 1180 świątyni Todaiji w Nara.

***Kwapiński** Jan, ob. Chałupka Piotr (uzup.).

***Kwartalnik muzyczny,** 1. czasopismo muzykologiczne, wychodziło w Warszawie w l. 1911-1914 pod redakcją Henryka Opieńskiego: 2. czasopismo poświęcone teorji, historji i etnografji muzyki, organ Stowarzyszenia Miłośników Dawnej Muzyki. Wychodzi od roku 1928 w Warszawie, pod redakcją Adolfa Chybińskiego i Kazimierza Sikorskiego.

***Kwaśnica,** 1. nazwa ludowa berberysu (Berberis vulgaris L.); 2. w niektórych okolicach oznacza również rodzaj fermentowanej polewki o różnych składnikach mącznych, z domieszką ziół i jarzyn.

***Kwiatkowski** Mateusz, polski budowniczy skrzypiec, † 1739 w Warszawie.

Kwiatkowski Eugenjusz. 1930 ustąpił ze stanowiska ministra przemysłu i handlu i objął dyrektorstwo fabryki przetworów azotowych w Mościcach. Jest autorem szeregu prac ekonomicznych: „Zagadnienie przemysłu chemicznego na tle wielkiej wojny" (1923), „Postęp gospodarczy Polski" (1928), „Polska gospodarcza w roku 1928" (1928), „Powrót Polski nad Bał-

tyk" (1930), „Dysproporcje. Rzecz o Polsce przeszłej i obecnej" (1932).

***Kwieciarki,** rodzina chrząszczy, ob. Melitophila.

***Kwietnik,** inaczej kobierzec kwiatowy, przestrzeń w ogrodzie obsadzona kombinacją kwiatów, zestawionych według barwy, pory kwitnienia i wysokości w wzory figuralne lub linjowe. K. wywodzi się z geometrycznych ogrodów francuskich XVII w., gdzie wśród bukszpanowych obwódek rozstawiano rośliny ozdobne w kubłach (t. zw. partery). Por. Ogrodnictwo, Ogrodnicza sztuka.

***Kwintal,** tyle co centnar, k. metryczny = 100 kg.

***Kwintana,** manekin ludzki, w którego uderzał w cwale kopją jeździec w czasie gonitw w dawnej Polsce. Manekin ten, trafiony nieodpowiednio, uderzał niezręcznego jeźdźca kijem.

***Kybartai,** ob. Kibarty (uzup.).

Kyme, 1. miasto wpobliżu wsch. wybrzeża Eubei; w t. 8 błąd druk.: miasto wpobliżu Eubei.

Kymografjon, ob. Krwiobieg (Aparaty do badania krążenia krwi). K. używany jest przy badaniach fizjologicznych i psychologicznych; zapomocą niego można graficznie, w postaci krzywej przedstawić ruchy narządów, które pracując wywołują pewne ciśnienie, np. uderzanie koniuszkowe serca, tętno, ruchy klatki piersiowej podczas oddychania, krtani podczas mówienia **i t. d.**

L.

***La Condamine,** ob. Condamine, La (uzup.).

***La Coruña,** ob. Coruña, La.

***La Estrada,** ob. Estrada, La.

***La Mara**, pseudonim, Marie Lipsius (ob.).

***La Paz.** 1. Departament w republice Honduras (Am. Środk.), 3.230 km^2, (1930) 39.014 mieszk. Stolica La Paz (Las Piedras), 4.561 mieszk.

2. Departament w rep. Salvador (Am. Środk.), 2.354 km^2, (1930) 88.219 mieszk. Stolica Zacatecoluca, jako municypjum 23.412 mieszk.

***La Unión,** departament w republice Salvador (Am. Środk.), 2.286 km^2, (1930) 73.285 mieszk. Stolica La U., 7.440 mieszk.

***La Vega,** prowincja republiki Santo Domingo (Ameryka), 4.646 km^2, (1921) 105.820 mieszk. Stolica La V., 6.564 mieszk.

***Laagte,** w nazwach geograficznych południowo-afrykańskich oznacza nizinę, szeroką dolinę.

***Laband,** ob. Łabędy.

***La Barca,** miasto w stanie Jalisco (Meksyk), w 1910 r. 7.437 mieszk., nad rzeką Rio Lerma, port rzeczny, stacja kolei Meksyk—Guadalajara.

Labarraque'a woda, ob. Eau.

***Labdanum,** tyle co ladanum (ob.).

***Labia** Marja, śpiewaczka włoska (sopran), * 1889, początkowo śpiewaczka koncertowa, później przez dwa lata występowała w operze sztokholmskiej, 5 lat w operze komicznej berlińskiej, obecnie występuje gościnnie, stale mieszka we Włoszech.

***Labiryntodonty,** rząd Stegocephala, ob. Stereospondyli (uzup.).

Labrador. 1. III. 1927 rozstrzygnięty został spór o atlantyckie wybrzeże L. między Kanadą a Nową Fundlandją. N. Fundlandja otrzymała obszar zlewiska Atlantyku, o powierzchni 306.800 km^2, z 4.086 mieszk. Granica biegnie działem wodnym między oceanem a zatoką Świętego Wawrzyńca i zatoką Hudsona.

***Labrouste** Henri, architekt franc., (1801—1875), był następcą Hittorffa w Akademji paryskiej, od 1829 prowadził budowę Pałacu Sztuk Pięknych w Paryżu, zbudował hospicjum w Lozanne, bibljotekę Sainte-Genevieve w Paryżu i i.

***Lac Leopold II,** ob. Leopolda II jezioro.

***Laccadive Islands,** ob. Lakadywy.

***Lace** (ang.), koronki.

***Lacertilia,** ob. Jaszczurki.

***Lach** Robert, austrj. muzykolog i kompozytor, * 1874, od 1920 prof. uniw. w Wiedniu. Napisał „Studien zur Entwicklungsgeschichte der ornamentaler Melopöie" (Lipsk 1913) oraz około 20 cennych rozpraw.

***Lachert** Bohdan, architekt pol., * 1900, uczeń Politechniki warszawskiej, jeden z przedstawicieli konstruktywizmu w architekturze. Z dzieł jego wymienić należy projekt gmachu Szkoły Politycznej w Warszawie.

***Lachlan,** prawy dopływ rzeki Murrumbidgee w N. Płd. Walji (Australja wsch.), dług. około 1.100 km, wypływa z gór Niebieskich (Blue Mounts), w lecie wysycha.

***Lachman** Wacław, kompozytor pol., * 1882, studjował w Warszawie u Noskowskiego, obecnie dyrygent chóru „Harfa" w Warszawie. Napisał mszę „In honorem Resurrectionis D. N. Jesu Christi" oraz kilkadziesiąt kompozycyj chóralnych a capella lub z towarzyszeniem.

***Lachner,** bawarska rodzina muzyków. Franciszek, (1803—1890), Ignacy, jego brat (1807—1895), Wincenty, trzeci brat (1811—1893), wszyscy byli kompozytorami, dyrygentami i organistami. Teodor, ich brat przyrodni, (1798—1877) był organistą. Ich ojciec był również organistą.

***Lachowska** Aga (Jadwiga), polska śpiewaczka (m. sopran), * 1886, występuje w operze oraz koncertuje z wielkiem powodzeniem (Polska, Hiszpanja, Włochy).

***Lackij** Eugenjusz A., współczesny rosyjski historyk lit., emigrant, prof. uniw. czeskiego w Pradze, wydał m. i. po polsku zarys „Literatury rosyjskiej" (1930), który jednak spotkał się z licznemi zastrzeżeniami krytyki fachowej.

***Lacretelle** Jacques de, pisarz franc., * 1888, w powieści „Silbermann" (1922) na tle dziejów chłopca żydowskiego w otoczeniu rówieśników Francuzów z wielkim umiarem poruszył sprawę rasową, w następnych utworach powieściowych zajmuje się przeważnie zagadnieniami

psychologji erotycznej: „La Bonifas" (1925, najgłośniejszy jego utwór, którego tytuł przyjął się jako nazwa pewnego typu męsko-kobiecego), „Lettres espagnoles" (1927), „L'Âme cachée" (1928), „Histoire de Paola Ferrani" (1929) i i.

***Lacrimae** (łac.), ob. Łzy.

***Lactantius,** ob. Laktancjusz.

***Lacuzon** Adolphe, poeta franc., * 1870, autor wielkiego poematu dydatycznego „Èternité" (częściowo druk. od 1902), inspirowany przez Sully-Prudhomme i Alfreda de Vigny, stara się odnowić przebrzmiały symbolizm w założonej przez siebie szkole „integralizmu", którego teorja odezwie się echem u „purystów" („poésie pure").

***Ladd** George Trumbull, psycholog amer., (1842—1921), początkowo studjował i poświęcił się stanowi duchownemu, później filozofji, a specjalnie psychologji, w której jest wraz z G. Stanleyem Hallem i Williamem Jamesem pionierem przekształcenia jej w naukę eksperymentalną i uniezależnienia od filozofji. Ogłosił szereg prac z tego zakresu, jak: „Elements of Physiological Psychology" (1887, 2-gie wyd. 1911), „Philosophy of Knowledge" (1897), „The Philosophy of Religion" (2 t. 1905) i i.

***Lady-Franklin Bay,** zatoka na wsch. wybrzeżu ziemi Granta w Ameryce arktycznej, pod 81° 45′ szer. płn. Nazwana została na cześć żony podróżnika Jana Franklina.

***Ladysmith,** miasto w Natalu (Unja Płd. Afryki), na płd.-zach. od Pietermaritzburg, w 1921 r. 6.738 mieszk., w tem 3.221 białych, węzeł kolejowy, leży na wysokości 1.000 m, w odległości 50 km. od głównego łańcucha Gór Smoczych. W czasie wojny Anglji z Transvaalem było tu oblęgane przez Burów wojsko angielskie od 30. X. 1899 do 1. III. 1900.

***Laer** Pieter van, malarz, ob. Laar.

***La Farge** Oliver Hazard Perry, powieściopisarz półn. ameryk., * 1901, w „Tribes and Temples" (1927) opisał wyprawę do Gwatemali, wydał opowieść „North is Black" (1927), powieść nagrodzoną „Laughing Boy" (1929, historja miłosna indjanina), powieść historyczną z XVIII w. doskonale odtwarzającą duszę indjanina: „Sparks Fly Upward" (1931).

***Lafargue** Marc, współcz. poeta franc., w młodości rzecznik skrajnie romantycznego naturyzmu, następnie neoklasyk: „La belle Journée" (1922), „Les Plaisirs et les Regrets" (1929).

***Lafayette,** miasto w stanie Luizjana (Stany Zjedn. A. P.), 14.635 mieszk.

***Lafayette-Park,** rezerwat przyrody w Stanach Zjedn. A. P., utworzony na wysepce Mount Desert na Atlantyku u wybrzeży stanu Maine, zajmuje powierzchnię 18 km²; zadaniem jego jest ochrona ptactwa morskiego.

***Laferté** Victor, ob. Jurjewskaja Katarzyna.

***Lafitau** Joseph François, ks., jezuita, franc. misjonarz i etnolog, (1681—1746). Pracując na misji Sault Saint Louis (dziś Caughnawága) od 1712—1717 wśród Irokezów, zebrał materjały do swego dzieła: „Moeurs des sauvages ameriquains, comparées aux moeurs des premiers temps" (2 t., 1724), będącego do dziś dnia podstawowem źródłem do poznania kultury materjalnej i duchowej Irokezów i Huronów.

Laforgue Jules, poeta franc. Wyszły nadto: przekład wybranych utworów Walta Whitmana (1918); „Oeuvres complètes" (1924—25, 4 t.).

***Laghouat,** ob. Laghuât.

***Lago Buenos Aires,** jezioro w Patagonji, przecięte granicą Chile i Argentyny, na wysokości 217 m, 140 km długości; odpływ jego stanowi rzeka Rio Baker, wpadająca do oceanu Spokojnego.

***La Grange,** miasto w stanie Illinois (Stany Zjedn. A. P.), 10.103 mieszk., tuż obok Chicago, węzeł kolejowy.

***Lagenoria,** ob. Tykwa.

***Laguncularia** Gaertn. (k r a s o t l i n a), drzewo z rodziny Combretaceae. Jedyny gatunek L. racemosa Gaertn., rośnie w lasach mangrowe w tropikalnej Ameryce.

***Lagus,** ob. Lagos.

***Lahor,** dywizja (division) w Pendżabie (Indje ang.), 32.103 km², w 1921 r. 4,997.441 mieszk. (1,124.207 Hindusów, 2,848.800 mahometan, 813.310 Sikhów, 205.064 chrześcijan), zajmuje obszar na płd. od Himalajów, między rzekami Czenab (Chenab) i Bias. — Stolica L. w 1931 r. 429.747 mieszk.

***Lak** (ang. lac), wsch. ind. nazwa 100.000, szczególnie 100.000 rupij.

***Laka,** ob. Lakowe wyroby.

***Lakiści,** ob. Lake School.

Laknau, w 1931 r. 274.000 mieszk.

Lakonja, grecki nomos, 4.132 km², w 1928 r. 144.336 mieszk. (35 na 1 km²), w tem 1.446 uchodźców z Turcji.

***Laktacidogen,** kwas heksozofosforowy, występujący w mięśniach, jako produkt pośredni przy przemianie węglowodanów w kwas mlekowy.

***Laktagoga,** ob. Lactagoga.

***Laktobakcylina,** bakterje kwasu mlekowego, przyrządzone, jako preparat dietetyczny, we formie proszku lub pastylek.

***Laktobutyrometr,** tyle co butyrometr, ob. Mleko.

***Laktoglobulin,** ob. Mleko.

Laktometr, ob. Mlekomierz.

Lâlâ (pers.), „wychowawca" chłopców z arystokratycznych rodów.

***Lalande** (D e l a l a n d e), Michel Richard de, muzyk franc., (1657—1726), intendent muzyczny na dworze Ludwika XV. Napisał operę „Melicerte" (tekst według Moliera), szereg baletów oraz 60 pięciogłosowych motetów z tow. orkiestry, wydanych na koszt króla w r. 1729.

***L'Allemand,** 1. Fritz, malarz austrj., (1812—1866), kształcił się w Akademji wiedeńskiej, był batalistą. Główne dzieła: „Bitwa pod Znojmem", studja z wojny niemiecko-duńskiej i in.

2. Siegmund, malarz austrj., (1840—1910), kształcił się w Akademji wiedeńskiej u Rubena, malował sceny wojenne i portrety konne. Główne dzieła: „Bitwa pod Kolinem", „Bitwa pod Caldiero", portret cesarza Franciszka Józefa, generała Laudon'a itd.

***Lallemant** (Lallement), ob. Avé-Lallemant.

***Lalofobja** (z grec.), obawa mówienia, często występuje u jąkających się.

Lalou René, krytyk franc., oprócz nowego wydania uzupełnionego „Histoire de la Littérature française contemporaine" (1928), wydał nadto świetną „Littérature anglaise" (1928) od czasów wiktorjańskich do dni dzisiejszych.

***Laloy** Louis, muzykolog franc., * 1874, od 1901 współpracownik „Revue musicale", 1905 założył razem z J. Marnolden „Mercure musical", który w 1907 został zamieniony w „Bulletin français de S. I. M." (Międzynarodowe Towarzystwo Muzyczne). Od 1915 sekretarz dyrekcji opery paryskiej. Napisał kilkanaście dzieł i rozpraw dotyczących po większej części muzyki starogreckiej i azjatyckiej. Działa też jako krytyk muzyczny.

***Lam** Władysław, pol. malarz i krytyk, * 1893, kształcił się w Akademji krakowskiej i w Paryżu. Wystawia w kraju i zagranicą, osiedlił się w Poznaniu. Główne dzieła: „Don Kiszot", „Karciarze", „Portret Jaracza", „Druciarz", „Pejzaż romantyczny", cykle drzeworytów, liczne pejzaże i martwe natury.

Lama. Por. też art. i tabl. VII, Wielbłądy w t. 18.

***Lamamiau,** ob. Dolonnor.

***Lamandé** André, pisarz franc., * 1886, wybitny przedstawiciel powieści młodokatolickiej, autor „Les Lions en Croix" (1919), „Ton Pays sera le mien" (1925), „Les Enfants du siècle" (1926).

***Lambessa,** miejscowość w Algerze, 2.199 mieszk., 1.145 m nad poz. morza, posiada zakład karny, słynne winnice i wspaniałe ruiny Lambaesis (Lambesis), wojskowej stolicy rzymskiej Numidji (wykopaliska w 1897).

***Lambton,** miasto N. Płd. Walji (Australja), wraz z New Lambton w 1921 r. 7.241 mieszk. Leży obok Newcastle, węzeł kolejowy, kopalnie węgla.

***Lamenha Duża i Mała,** kolonje polskie w okolicy Kurytyby, stolicy stanu Parana w Brazylji.

Lampart. Por. też tabl. XII Koty w t. 8.

***Lande** Dawid, architekt pol., (1868—1928), kształcił się w Instytucie Inżynierów Cywilnych w Petersburgu, pracował dłuższy czas w Berlinie. Główne dzieła: gmach poczty w Łodzi, projekt gmachu Tow. Techników w Warszawie (I i II nagroda), projekt gmachów towarzystwa „Rosja" w Warszawie i w Moskwie, projekty domów, kościoła w Łodzi i i.

***Landormy** Paul, franc. muzykolog i kompozytor, * 1869, pracuje w laboratorjum akustycznem, które założył w Ecole des hautes études sociales. Wydał historję muzyki, monografję Brahmsa i Bizeta i i., oraz rozprawy z zakresu filozofji ścisłej (o Sokratesie i Kartezjuszu). Jest autorem kilku pieśni i utworów fortepianowych.

***Landsmaal,** ob. Norweska literatura.

Lang Andrew. Obok literatury zajmował się również etnologją, z zakresu której ogłosił szereg prac, jak: „Custom and Myth" (1884), „Myth, Ritual and Religion" (1887), „The Making of Religion" (1898), „Social Origins" (1903), „The Secret of the Totem" (1905) i i.

Lange Antoni, poeta pol. Ob. nadto charakterystykę w t. 13, str. 233—234. Po jego śmierci wydano: „Ostatni zbiór poezyj" (1931, 2 t.), zawierający, oprócz nowych i dawnych wierszy z rękopisów, poemat dramatyczny: „Malczewski".

***Langedijk** Pieter, poeta holend., (1683—1756), autor komedyj o trwałej wartości: „Don Quichot" (ok. 1700), „Le Zwetser" (1712), „Het wederzyds huwelyksbedrog" (1714, nowe wyd. 1890), „De Wiskunstenaars" (1715), „Quincampoix of de windhanddaars" (1720, satyr.), „Spiegel der vaderlandsche kooplieden" (nieukończ., wyd. 1775 i 1892) i i. Wyd. zbior. poezyj i komedyj 1721—60.

***Langerhansa wysepki,** ob. Trzustka.

Langmuir Irving, fizyk ameryk., kierownik ameryk. Gener. Electric Company, otrzymał 1932 nagrodę Nobla z dziedziny fizyki.

***Langnau,** 1. miasto pow. w kantonie Bern (Szwajcarja), 8.687 mieszk. ewangelików, w dolinie rzeki Emme (Emmental), stacja kol. 38 km od Berna, handel słynnym serem Emmentaler, fabryki płótna, sukna, tytoniu, 2. (L. am Albis), wieś w kantonie Zurych, 1.875 mieszk. ewang., stacja kol., przemysł tekstylny.

***Laniidae,** rodzina ptaków śpiewających, ob. Dzierzbowate.

***Lanius,** ob. Dzierżba.

***Laojan,** ob. Liaujang.

***Laotokka,** ob. Ładoga.

***La Pampa,** ob. Pampa, La.

La Plata (miasto), 1. w 1928 r. 260.000 mieszk.

***La Plata** (Rio de La P.), ob. Plata, La.

***Lapicida** (łac.), kamieniarz, rzeźbiarz w kamieniu.

Lapides cancrorum. Zam. ob. Raki, ma być: ob. Skorupiaki.

***Lapouge** Georges Vacher de, antropolog franc., * 1854, od 1886—93 bibljotekarz uniwersytecki w Montpellier, 1893—1900 w Paryżu, 1900—22 w Poitiers, właściwy twórca antroposocjologji. Z prac ważniejsze: „Les sélections sociales" (1896), „The Fundamental Laws of Anthropo-sociology" (1897), „L'Aryen, son rôle social" (1899).

Lara, stan w Wenezueli (Am. Płd.), (1926) 271.369 mieszk. Stolica Barquisimeto 23.109 mieszk.

Larbaud Valéry, pisarz franc., jako krytyk zajmuje stanowisko odrębne i wpływowe, nawiązując kontakt Francji z Europą, wydał m. i.: „Ce Vice impuni: la Lecture" (1924), „Jaune, Bleu, Blanc" (1927), nadto z prozy powieściowej: „Amants, heureux Amants" (1923).

***Larguier** Léon, poeta franc., * 1878, neoklasyk, autor zbiorów: „La Maison du Poète" (1903), „Les Isolements" (1905), „Jacques" (1907), „Orchestres" (1914).

Larissa, grecki nomos, 7.568 km², w 1928 r. 278.465 mieszk. (37 na 1 km²), w tem 31.873 uchodźców z Turcji.

***La Rochelle,** ob. Rochelle, La.

***Larroy** Maurice, współcz. pisarz franc., autor powieści marinistycznych, bliski Farrère'owi: „L'Odyssée d'un Transport torpillé" (1917), „Le Révolté" (1924), „Coups de Roulis" (1926), „La Caravane sur l'Atlantide" (1927), „La Mère et la Maîtresse" (1929).

***Laryngograf** (z grec.), przyrząd służący do graficznego przedstawienia ruchów krtani.

***Las Czeski,** ob. Czeski Las.

***Las dziewiczy,** las, którego nie tknęła ręka ludzka. Odmłodzenie drzewostanu w l. d. tylko przez samosiew. Tworzenie się humusu znacznie silniejsze, niż w lasach hodowanych. Wszędzie, gdzie doszła kultura l. d. zostały zniszczone, obecnie dąży się do zachowania go w rezerwatach (w Polsce np. w Białowieży).

***Las Islas Baleares,** ob. Baleary.

Las Palmas, prowincja Hiszpanji na wyspach Kanaryjskich, 3.350 km², (1930) 247.882 mieszk. Stolica Las P., 72.201 mieszk.

Lasithi, grecki nomos, 1.896 km², w 1928 r. 68.167 mieszk. (36 na 1 km²), w tem 1.719 uchodźców z Turcji.

***Laskowski** H u l k a Paweł, pol. pisarz i krytyk, * 1881, autor powieści „Porucznik Regier" (1927), studjów religjoznawczych, nadto licznych artykułów krytyczno-literackich o tendencji liberalno-społecznej w „Wiadomościach Literackich", „Gazecie Polskiej" i i. czasopismach.

***Laskowski** Otton, historyk pol., * 1892, odbył studja politechniczne w Petersburgu, w czasie wojny służył w armji rosyjskiej i polskich formacjach ochotniczych w Rosji, następnie przeszedł do Wojska Polskiego, w którem jest dziś majorem, zajmuje stanowisko kierownika Wydziału Historji Dawnych Wojen w Wojskowem Biurze Historycznem, redaguje „Przegląd Historyczno-Wojskowy" i „Encyklopedję Wojskową". Ważniejsze prace: „Grunwald" (1926), „Badania dawnej polskiej historji wojskowej" (1927), „Polska historja wojskowa w wypisach źródłowych" (1928), „Kampanja włoska 1859 roku" (1928), „Młodość wojskowa Jana Sobieskiego" (1929). Nadto szereg drobniejszych prac po czasopismach, oraz szereg przekładów z obcej literatury wojskowej.

***Lasocin,** miasteczko w powiecie opatowskim (woj. kieleckie), na płn.-wsch. od Opatowa, około 1.000 mieszk., wyrób płócien.

***Lassar** Oskar, lekarz niem., (1849—1907), patolog, poświęcił się potem badaniu i leczeniu chorób skórnych (profesor dermatologji w Berlinie od 1893), zasłużył się bardzo w tej dziedzinie medycyny.

***Lasserre** Pierre, franc. krytyk lit., (1867—1930), przeciwnik romantyzmu, napisał m. i.: „Cinquante Ans de Pensée française" (1922), „Jeunesse de Renan" (1925), „Chapelles ardentes" (1926, przeciw klikom i „kapliczkom" literackim), z dawniejszych dzieł najgłośniejsze: „Le Romantisme français" (1906), które wywołało przełom w poglądach na znaczenie romantyzmu.

Lasswitz Kurt, filozof niem., w przekładzie pol. wydano jego książkę o G. T. Fechnerze (1903).

Latawiec Czesław, pol. historyk lit., opracował nadto i poprzedził wstępem wydanie I tomu „Pism pośmiertnych" Tad. Micińskiego („Lucyfer", 1931).

***Latorośl,** 1. w ogrodnictwie skrócona nazwa winnej latorośli czyli winorośli; 2. w myślistwie młode poroże rogacza lub jelenia, jeszcze niewytarte, obrośnięte skórą.

***Latowicz,** miasteczko w powiecie mińsko-mazowieckim (woj. warszawskie) nad rzeką Świdrem, około 2.000 mieszk.

***Lauda** Jan, współcz. rzeźbiarz czeski, uczeń J. Stursy, członek zarządu towarzystwa art. „Manes". Wystawia w Pradze, Wenecji, Dreznie i Hamburgu. W 1927 był w Warszawie.

***Launceston,** 1. miasto w hrabstwie Kornwalja (Cornwall) w Anglji zach., nad rzeką Kensey, 3.979 mieszk., szkoły średnie, handel produktami rolnemi, odlewnia żelaza, garbarnia; 2. miasto na wyspie Tasmanja (Australja), w 1926 r. 27.320 mieszk., nad żeglowną rzeką Tamar, 64 km od jej ujścia do fiordu Port Dalrymple, główny ośrodek handlowy płn. Tasmanji, węzeł kolejowy, regularne połączenia okrętowe z Melburne.

***Laurans** du Michał, malarz pol., * 1873, uczeń warszawskiej Szkoły Rysunkowej, kształcił się też w Monachjum i we Włoszech. Dobry portrecista. Główne dzieła: „Autoportret", „Gra w mora" i in.

***Laurencie** Lionel, muzykolog franc., * 1861, początkowo w służbie państwowej, od r. 1898 poświęcił się wyłącznie muzykologji. Współpracownik „Revue musicale", „Courrier musical", „Mercure musical" oraz encyklopedji Lavignaca. Napisał około 20 rozpraw z zakresu historji muzyki.

***Laurischkus** Max, kompozytor litewski, * 1876, studja w berlińskiej szkole wyższej, obecnie przebywa w Berlinie. Napisał szereg utworów kameralnych i orkiestralnych, pieśni i utworów fortepianowych.

Laurocerasus (czeremcha). Zam. p. Padus, ma być: p. Prunus.

***Laurvik,** ob. Larvik.

***La Valetta,** ob. Valetta (La).

***Lavalleja,** departament w Urugwaju, poprzednio Minas, 12.485 km², (1931) 101.246 mieszk. Stolica L. (dawniej Minas), 15.280 mieszk.

***Lawn-tenis,** ob. Tenis.

Lawrence David Herbert, pisarz ang., † 1930. Głównem jego dziełem powieść: „Kochanek Lady Chatterley". Najtęższy talent w młodszem pokoleniu powieściopisarzy angielskich, w swoich utworach zajmował się przedewszystkiem psychoanalizą konfliktów miłości i nienawiści między mężczyzną a kobietą. Zwalczany i nawet zabraniany („Kochanek Lady Chatterley" w Anglji i Ameryce Półn. niedopuszczony, wydany w Paryżu) za śmiałą otwartość w opisie najdrażliwszych zagadnień, wywiera silny wpływ na rozwój najnowszej literatury angielskiej. Na odrębną uwagę zasługują jego „Collected Poems" (1928), zwłaszcza niezwykle głęboko ujęte i potężnie wyrażone poematy przyrody („Birds, Beasts and Flowers", 1923).

***Lazarević** Branko, serbski krytyk lit. i dyplomata, * 1883, od 1925 poseł Jugosławji w Pradze, następnie w Warszawie; od r. 1911 redaktor czasopism serbskich, wybitny przedstawiciel krytyki impresjonistycznej. Ważniejsze pisma: „Impresje z literatury" (2 serje), „Życie teatralne", „Prolegomena do teorji este-

tyki", „Zjednoczenie Jugosłowian (Dokumenty)", „Trzy najwyższe wartości jugosłowiańskie", nadto studja filozoficzno-estetyczne w czasopismach.

***Lazy,** ob. Łazy.

***Lądek,** ob. Landeck.

***Leacock** Stephan, pisarz i ekonomista płn. ameryk., * 1869, poza pracami naukowo-ekonomicznemi, wydał około 20 tomów opowiadań humorystycznych, w których — wzorem Twaina, za którego następcę jest uważany, — satyrycznie przedstawia życie współczesne w Stanach Zjednocz., zwłaszcza New-Yorku, m. i.: „Nonsense novels", „Arcadian adventures with the idle rich", „Moonbeams from the larger lunacy", „Further foolishness", „Frenzied fiction", „The garden of folly", „Short circuits".

***Lease holder,** ob. Tenant.

***Lebesgue** Henri Leon, matematyk franc., ur. 1875, twórca nowej teorji miary zbiorów punktowych i nowej teorji całek oznaczonych (t. zw. miara i całka Lebesgue'a). Pracował też nad teorją szeregów trygonometrycznych.

Lebesgue (w t. 9 mylnie: Lebesque) Philéas, poeta franc., z pochodzenia wieśniak, we współczesnej lit. franc. najbardziej chłopski, choć zarazem humanista, autor zbiorów poezyj symboliczno-ludowych: „Monsieur de Bouffleurs" (1908, sonety bohaterskie), „A plein Vol" (1911), „Les Servitudes" (1913), „La grande Pitié" (1920), „La chanson de Margot" (1926), „Présages" (1929).

***Lebiodka,** ob. Origanum.

Leblond Marius i Ary, pisarze franc., wydali nadto m. i. powieści na tle antagonizmu Francji białej i czerwonej: „La Guerre des Âmes" (1926), „La Grâce" (1928), „L'Écartèlement" (1927), „La Damnation" (1928); powieści egzotyczne: „Ulysse Caffre" (1924), „Etoiles" (1928) i i.

***Lebrau** Jean, współcz. poeta franc., z początku symbolista, lecz szybko neoklasyk, wyznawca hellenizmu pełnego radości zmysłowej, a ujętego w ścisłe karby dyscypliny, autor bardzo pięknych zbiorów: „La Voix de là-bas" (1914), „La cabane et le Cyprès" (1922), „Le Ciel sur la Garrigue" (1923), „Images de Moux" (1926), „Témoignages" (1927).

***Le Cardonnel** Louis, poeta franc., * 1862, przedstawiciel równocześnie pogańskiego klasycyzmu w rodzaju Charles Maurras (ob. niżej: Neoklasycyzm) i wielkiej poezji z ducha chrześcijańskiej, ale o formie ściśle antycznej, nieliczne jego liryki należą do najpiękniejszych we współcz. literaturze francuskiej, wydał zbiowy: „Carmina Sacra" (1912), „Du Rhône à l'Arno" (1920), „De l'une à l'autre Aurore" (1924).

***Lechicki** Czesław, współcz. pol. historyk kultury, wydał monografję: „Mecenat Zygmunta III i życie umysłowe na jego dworze" (1932), nadto 2 tomy szkiców społeczno-literackich (1933).

Lechoń Jan, poeta pol., charakterystykę ob. t. 13, str. 252.

***Leconte** Sébastien Charles, poeta franc., *1865, daleki krewny i wierny uczeń parnasisty Leconte de Lisle'a, autor „L'Holocauste" (1926).

***Lecznicza pedagogika** (t e r a p j a p e d a g o g i c z n a), stworzona przez L. v. Strümpell'a, posługuje się metodami lekarsko-pedagogicznemi. Zadaniem jej jest wychowywanie młodzieży upośledzonej rozmaitemi zaburzeniami psychicznemi i fizycznemi (jąkanie się, histerja, psychopatja, ułomności i t. d.) w specjalnych szkołach lub zakładach.

***Leczycki** Kazimierz, współczesny pisarz pol., wydał tom nowel: „Brat z tamtej strony" (1923), powieść: „Państewko" (1928), zwrócił na siebie uwagę tęgą sztuką na tle stosunków szkolnych: „Sztuba" (1931), mniejsze już powodzenie miała następna jego komedja: „Manekin zazdrości" (1933). Korespondencje z Wilna o życiu kulturalnem zamieszcza w „Gazecie Polskiej". Współpracuje w czasopismach wileńskich i i.

Lednicki Wacław, slawista pol., wydał nadto studjum o „Jeźdźcu Miedzianym" Puszkina (przy przekładzie Tuwima, 1931), studja z literatury rosyjskiej w „Przeglądzie Współczesnym", „Kulturze" (Wierzyńskiego) i i. czasopismach. W l. 1926—28 i od 1932 wykłada lit. słow. w uniw. brukselskim.

***Ledoux** Claude Nicolas, architekt franc., (1736—1806), uczeń J. F. Blondela i L. F. Trouarda, od 1773 członek Akademji Budownictwa i architekt królewski. Główne dzieła: restauracja katedr w Sens i Auxerre, Hôtel d'Uzès, Hôtel Montmorency, pałac dla pani Dubarry i „Świątynia Terpsychory" (prezent marszałka Soubise dla tancerki Guimard) w Paryżu, zamek St. Vrain k. Arpajon, plany nowego miasta Chaux w Franche-Comté, które miało być rewelacją nowego stylu architektonicznego. Plany, które posłał późniejszemu carowi Pawłowi I. i dzieło „L'architecture considérée sous le rapport de l'art, des moeurs et de la législation" (1804), dedykowane Aleksandrowi I., wywarły duży wpływ na architekturę Petersburga. Styl budowli L. jest przejściem od rokoka do prostoty klasycznej.

***Ledóchowski** Stanisław, marszałek konfederacji tarnogrodzkiej, (um. 1725), przez długie lata pozostawał w ukryciu, dopiero w dobie konfederacji tarnogrodzkiej jako skromny podkomorzy krzemieniecki stanął (1715) na czele ruchu narodowego i wkrótce wyrósł na najpopularniejszego od czasu Jana Zamoyskiego trybuna i bożyszcze szlachty. Obok wymowy odznaczał się niepospolitym talentem politycznym, skoro poseł rosyjski Dołgoruki charakteryzował go jako „najchytrzejszego z Polaków". Po rozwiązaniu konfederacji tarnogrodzkiej pojednał się politycznie z Augustem II i bronił na sejmie 1718 jego antyrosyjskich zamierzeń. W 1724 został wojewodą wołyńskim.

Leeds, w 1931 r. 483.000 mieszk.

***Lefeld** Jerzy, kompozytor pol., * 1898, napisał 2 Symfonje (1917, 1921) i „Sekstet smyczkowy" (wyd. 1929).

***Lefuel** Hector Martin, architekt franc., (1810—1881), pracował w Meudon, Fontainebleau i dokończył w 1857 połączenia Tuileryj z Luwrem.

***Legar**, w budownictwie belka podkładowa. Np. podłogę układa się w ten sposób, że deski przybija się do poprzecznie pod niemi podłożonych beleczek, zwanych l.

*Legenda aurea, ob. Legenda i Jacobus de Voragine.

*Legion d'honneur, ob. Legja honorowa.

*Lehmann Rosamond, współcz. pisarka ang., zwróciła uwagę powieścią z życia studentek: „Dusty Answer" (1927).

Lehr-Spławiński Tadeusz, slawista pol., * 1891, wydał nadto m. i.: „Ze studjów nad akcentem słowiańskim" (1917), „O prasłowiańskiej metatonji" (1918), „Stosunki pokrewieństwa języków ruskich" (w „Roczniku Slawist." 1921), „Gramatyka Połabska" (1929, dzieło podstawowe), „Zarys gramatyki języka staro-cerkiewnosłowiańskiego" (II wyd. 1930, podręcznik), „Problem pochodzenia polskiego języka literackiego" (w „Przeglądzie Współcz." 1926) i i.

Leicester, w 1931 r. 239.000 mieszk.

Leiria, okręg Portugalji, 3.490 km², (1920) 279.124 mieszk.

*Leixões, zewnętrzny port miasta Porto w Portugalji, zbudowany w latach 1883—1890 przy ujściu rzeki Leça, 8 km od miasta.

*Lejbowicz Herszek, drzeworytnik polski z 1. połowy XVIII w., pracował u Radziwiłłów w Nieświeżu, głównie nad przyozdabianiem ksiąg. Wykonał wizerunki książąt Radziwiłłów (1346—1758), jako ryciny do dzieła o żywotach domu Radziwiłłowskiego.

*Lekarski nadzór nad sportem rozwinął się najpierw w Skandynawji. Zwłaszcza za wzór w tym kierunku może uchodzić opieka lekarska nad ćwiczącymi w Parku Sportowym w Kopenhadze (Dr. Secher, autor „Wewnętrznej medycyny sportu"). Ruch ten opanował wkrótce Francję, Niemcy, później Włochy. W Polsce sprawę tę organizuje Państw. Urząd Wych. Fiz., tworząc t. zw. lekarskie poradnie sportowe. Zadaniem 1. k. jest kontrola stanu zdrowotności, ochrona przed przemęczeniem lub przetrenowaniem. Ruch ten jest już teraz tak silny, że w r. 1925 lekarze sportowi założyli „Międzynarodowe Tow. Lekarskie dla Wych. Fiz. i Sportu", które organizuje w czasie igrzysk olimpijskich badania lek. zawodników.

*Lekarstwo, ob. Leki.

*Le Locle, ob. Locle, Le.

*Lelum-Polelum, według Brücknera prastara przyśpiewka biesiadna, wprowadzona do mitologji polskiej przez Długosza wskutek fałszywego jej tłumaczenia jako inwokacji bóstwa.

*Leman, jezioro, ob. Genewskie jezioro.

Lemański Jan, poeta pol. Ob. nadto charakterystykę w t. 13, str. 240. O L-im: Jan Lorentowicz: „Młoda Polska, III"; Zdz. Dębicki: „Portrety, I".

*Lemare Pierre Alexandre, franc. fizyk, polityk i pisarz, (1766—1835), podał własną metodę nauki czytania. W swoim „Kursie czytania" („Cours de lecture où, procédent du composé au simple, on apprend à lire de phrases, puis des mots, sans connaître ni syllabes ni lettres", 1818) poleca L. czytanie zdań, później wyrazów, jeszcze bez znajomości zgłosek i liter. L. opracował szereg obrazków, z których każdy przedstawia inną literę, a w nazwie rysunku znajduje się ta litera. Dziecko poznaje rysunek, a potem rozkłada tekst na części, t. j. na wyrazy, zgłoski i litery.

*Lembke Teofil, architekt pol., (1844—1914), uczeń Szkoły Głównej w Warszawie, był budowniczym zakładów gazowych w Warszawie i szpitala w Tworkach. Wydał dzieło: „Logika powszechna i architektura".

*Lemmonier Eliza, franc. działaczka pedagog., (1805—1865), stworzyła w Paryżu „Towarzystwo zawodowego nauczania kobiet", które otworzyło pierwszą szkołę zawodową dla kobiet. Szkoła ta stała się wzorem dla szkół tego typu.

*Lendvai Erwin, kompozytor węg., * 1882. Napisał operę „Olga", szereg utworów orkiestralnych, kameralnych chóralnych i t. p.

*Lenek, roślina, ob. Radiola.

*Leniec, ob. Thesium.

Leningrad, w styczniu 1930 r. 1,805.000 mieszk. (w 1914 r. — 2,133.000, w 1920 — 706.000, w 1926 — 1,614.000 mieszk.), drugie co do wielkości miasto Rosji.

Leningradzki obszar, (R. S. F. S. R.), w 1931 r. 331.400 km², 6,023.700 mieszk. — Stolica Leningrad.

*Lenistwo, stan psychiczny, w którym ilość i jakość pracy nie osiąga obowiązującej i możliwej normy, a subjektywnie wyraża się brakiem chęci i woli do pracy. Przyczyny lenistwa mogą być różne: niedostateczne odżywianie i wszystko to, co upośledza odżywianie (choroby przemiany materji i różnych organów); osłabienie systemu nerwowego; niedopowiedniość pracy, t. j. brak uzdolnienia, zamiłowania i przygotowania do danego rodzaju pracy; brak pobudek do działania, brak miłości własnej, ambicji, niewrażliwość na pewne podniety uczuciowe i instynktowe. W leczeniu i zapobieganiu l. należy poznać indywidualne właściwości osobnika i odpowiednio zorganizować dla niego pracę, t. j. wprowadzić higjenę pracy. Na terenie szkoły bywa l. dzieci wynikiem nieodpowiednich metod nauczania. I tu, zmiany w nauczaniu, polegające na przystosowaniu się do psychiki dziecka, mogą zapobiec l.

*Lennik, ob. Lenno.

*Lenoir, 1. Alexandre Marie, malarz i archeolog franc., (1761—1839), uczeń Doyen'a. W czasie rewolucji uratował wiele cennych zabytków sztuki, które zgromadził w Paryżu w klasztorze „Petits Augustins".

2. Albert Alexandre, architekt franc., syn poprzed., (1801—1891), w 1869 został członkiem Akademji. Jego projektem było dzisiejsze Musée de Cluny, powstałe w Paryżu z połączenia dwóch gmachów: Palais des Thermes i Hôtel de Cluny. Wydał szereg publikacyj z zakresu architektury.

*Lenormand Henri René, franc. pisarz dramat., * 1882, zaczął od melodramatu, po ibsenowskich dramatach zagadnień („Les Possédés, 1909, „Poussière", 1913), w „Ratés" dał wielki poemat sceniczny, następnie szereg dramatów naturalistycznych, silnie wstrząsających i z wnikliwością psychoanalityczną odtwarzających ogólno-ludzkie zagadnienia: „Le Temps est un songe" (1919), „Le Mangeur de Rêves" (1922), „Le Simoun" (1922), „L'Homme et ses

Fantômes" (1924), „À l'Ombre du Mal" (1924, jego arcydzieło, z postacią czarownika murzyńskiego, jedną z najświetniejszych kreacyj współcz. teatru franc.), „Un Lâche" (1926), „L'Amour magicien" (1926), „Mixture" (1927). L. wywarł wielki wpływ na współcz. dramat franc. i wydał licznych naśladowców.

***Leo** Anna, współcz. pisarka pol., wydała ciekawe pamiętniki z życia kulturalnego Warszawy w końcu XIX. i na pocz. XX. w.: „Wczoraj. Gawęda o niedawnej przeszłości" (1929, m. i. wspomnienia o Sienkiewiczu), nadto spisała „Wspomnienia" Jana Rosena (1932).

Leodjum, w 1930 r. 252.000 mieszk.

León, prowincja Hiszpanji, (1930) 460.468 mieszk. S t o l i c a L., 29.337 mieszk.

León, 1. Departament w Nikaragwie, liczył w 1920 na obszarze 4,200 km², 78.300 mieszk., w tem 14.401 białych.

***Leonhard** Witold, pol. malarz i grafik, * 1890, uczeń Akademji krakowskiej. Wystawia w kraju i zagranicą.

***Leoninus** (Magister), jeden z najdawniejszych i najwybitniejszych przedstawicieli muzycznej szkoły paryskiej. Żył w w. XII., był kapelmistrzem przy kościele Notre-Dame. Wprowadził nową metodę wielogłosowego opracowania chorału gregorjańskiego, polegającą na żywem prowadzeniu głosu najwyższego. Cykl takich opracowań, ułożony według roku kościelnego zawiera słynna „Magnus liber organi".

Leonow Leonid Maksimowicz, pisarz rosyj., nadto ważniejsze jego powieści: „Odbudowa", „Złodziej" i i. W pierwszej z nich z realizmem odtwarza wysiłek zorganizowanego świata ludzi pracy w przeciwstawieniu do świata przedrewolucyjnego. „Borsuki" wydano w przekładzie pol. (1932).

***Lepecki** Mieczysław B., polski podróżnik i pisarz, * 1897, kapitan W. P., zwiedził Amerykę Południową i Afrykę, towarzyszył Marszałkowi Piłsudskiemu w podróży kuracyjnej na Maderę i do Egiptu, wydał szereg opisów i powieści podróżniczych, odznaczających się ciekawemi przygodami i dużą barwnością narracji, m. i.: „W krainie jaguarów" (1924), „Pod tchnieniem sirocca" (1925), „35.000 kilometrów przez lądy i morza" (1926), „W selwasach Paragwaju" (1927), „Opis stanu Parana" (1928), „Na podbój Amazonki" (1928), „Zew ojczyzny" (1928), „Oceanem, rzeką, lądem. Przygody z podróży po Argentynie" (1929), „Na Amazonce i we wschodniem Peru" (1930), „Z Piłsudskim na Maderze" (1931), „Podróż do Egiptu. Wrażenia z podróży odbytej w r. 1932 z Marsz. Piłsudskim" (1932).

***Lepkościomierz,** ob. Wiskozymetr.

Leptinotarsa. Błąd drukarski: zam. pszankowate, ma być psiankowate.

***Leptosomja** (z grec.), podług Kretschmera (ob.) określenie konstytucji cielesnej polegającej na wąskiej budowie klatki piersiowej, na chudości i smukłości. L. jest krańcową formą astenji. Typ leptosomiczny patologiczny ma tendencję do schizofrenji, normalny — posiada charakterologiczne cechy schizotymji, jest fanatyczny, krytyczny, abstrakcyjny, oschły (por. Konstytucyjne typy, uzup.).

Le Puy, ob. Puy, Le.

***Levaux** Leopold, belg.-franc. pisarz, historyk lit. i religjolog, * 1892, lata poprzedzające nawrócenie katolickie opisał w głośnym pamiętniku: „Quand Dieu parle" (1927, z przedmową Jacques Maritain'a), nadto ważniejsze pisma: „Romanciers" (1929), „Prosateurs français du XVIII s." (1930), „Léon Bloy" (1931, monografja); „La Chine et les Missions" (1927), rozprawy o hinduizmie i buddyzmie w czasopismach.

Lérida, prowincja Hiszpanji, obecnie jedna z czterech prowincyj rep. Katalonji, (1930) na obszarze 12.151 km² liczyła 319.314 mieszk. Stolica L., 38.019 mieszk.

***Lermolieff** Iwan, ob. Morelli Giovanni.

***Les Causses,** ob. Causses.

Lesbos, grecki nomos, w 1928 r. 2.138 km², 161.557 mieszk., w tem 35.485 uchodźców z Turcji. Stolica Mytilini, jako gmina 31.661 mieszk., port.

***Lesko,** od 1930 nowa nazwa miasta Liska (woj. lwowskie).

***Leslie** Miss Eliza, pisarka płn. ameryk., (1787—1858), autorka głośnych w swoim czasie humorystycznych „Pencil Sketches" (1833—37).

***Lessel** Franciszek, kompozytor pol., (1780—1838), studjował w Wiedniu u Haydna, 1810 wrócił do Polski. Z kompozycyj jego wydane są tylko „Śpiewy historyczne" do słów Niemcewicza (1818), trio op. 5, Adagio i Rondo na fortepian i orkiestrę op. 9, Uwertura op. 10, Fuga na fortepian op. 11 i koncert fort. op. 14 oraz podobno kwartet op. 3 i Pot-pourri na fortepian i orkiestrę op. 12. Nadto napisał m. i. operę „Cygany" (1815 ?).

***Leśny człowiek,** według baśni i wierzeń ludowych stwór o postaci ludzkiej, posiadający jednak szereg cech zwierzęcych, przedewszystkiem silne uwłosienie całego ciała. Genezy tych baśni dopatrywać się można w dawnych pogańskich wierzeniach (ob. Satyr, Silvanus), choć mogą być one również wyrazem znajomości małp człeko-podobnych lub powstać na tle spotkań z mieszkającemi w lesie, wykluczonemi ze społeczeństwa, wyrzutkami. — W XV w. ulubione były maskarady i zabawy „leśnych ludzi"; cz. l. odgrywa też pewną rolę jako błazen w XVII w. w Anglji, a i dziś w różnych ludowych obchodach można się z nim spotkać.

***Letnie jaja** (niem. Subitaneier), jaja niższych skorupiaków i wrotków, rozwijające się szybko, niezdolne do przetrwania zimy jak j a j a z i m o w e. Są one ubogie w żółtko i zwykle dzieworodne.

***Leuciscus,** ryba, ob. Jelec.

***Leutschau,** ob. Lewocza.

***Levet** Henri Jean Marie, pseud. L e v e y, poeta franc., (1874—1906), odkryty i uznany dopiero po śmierci, jako autor „Oeuvres poétiques complètes" (1921), wyd. przez Fargue'a i Larbaud'a.

***Levinson** André, współcz. franc. krytyk lit., wydał: „Croisades" (1927).

***Lewak** Adam, historyk pol., ur. 1891, od 1913 bibljotekarz Muzeum Rapperswilskiego, od 1927 kustosz Bibl. Narodowej w Warszawie, napisał: „Od związków węglarskich do Młodej

Polski" (1923), „Giuseppe Mazzini e l'emigrazione Polacca" (1924), „Gotfried Keller und der polnische Freiheitskampf" (1927), „Zbiory Bibljoteki Rapperswilskiej" (1929), „Dzieje Polski w latach 1831—1861" (Polska, jej dzieje i kultura), „Katalog rękopisów Muzeum A. Mickiewicza w Paryżu" (1931), „Garibaldi wobec polskich dążeń do niepodległości" (1933).

***Lewandowski** Stanisław, pol. rzeźbiarz i medaljer, * 1859, kształcił się w Akademji krakowskiej i we Wiedniu, pracował w Krakowie, Lwowie, a od 1894 we Wiedniu, gdzie stale przebywa. W 1924 był głównym medaljerem mennicy w Warszawie. Główne dzieła: pomniki Mickiewicza w Rzeszowie i Lwowie, pomnik W. Pola w kościele franciszkanów w Krakowie, nagrobek ks. M. Czartoryskiej w kościele marjackim i szereg medali portretowych.

***Lewański** Bolesław, malarz pol., * 1881, wystawia w Poznaniu i Bydgoszczy, gdzie był profesorem w Szkole Przemysłu Artystycznego. Maluje obrazy religijne i rodzajowe.

***Lewicka-Polińska** Matylda, ob. Polińska-Lewicka Matylda (uzup.).

***Lewicki** Józef, pedagog pol., * 1882, od 1924 prof. Wolnej Wszechnicy w Warszawie, wydał: „Nowe szkoły w Anglji, Francji, Niemczech i Szwajcarji" (II wyd. 1922), „Geneza Komisji Edukacji Narodowej" (1923), „Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej" (1925), „The Principles of New Education" (1928), „Nowoczesna nauka o wychowaniu" (1929), „Obserwacje pedagogiczne" (1929), „Włoska reforma wychowawcza" (1930) i i.

***Lewickij** Modest, ukraiń. pisarz i filolog, (1866—1932), autor tomu opowiadań (1907) i i. utworów powieściowych w czasopismach, tłumacz pisarzy franc., ang., polskich (m. i. Sienkiewicza i Prusa) i bułgarskich, wydał nadto m. i. gramatykę języka ukraińskiego (1918) i podręcznik literatury (1923).

***Lewik** Włodzimierz, poeta pol., * 1905, wydał zbiór poezyj: „Moje prowincjałki" (1929), nadto przekłady poetów rumuńskich, studja z literatury porównawczej i nowej poetyki w czasopismach.

Lewis Sinclair, pisarz płn. ameryk., 1930 odznaczony nagrodą Nobla. Znakomity satyryk, w powieściach swoich daje karykaturalne obrazy życia amerykańskiego, ujęte z niepospolitą werwą pisarską, porywającą czytelnika, którego uwagę trzyma autor w ciągłem napięciu doskonale zbudowaną fabułą. W „Main Street" (1920) przedstawił kołtuństwo małomiejskie, w „Babbitt" (1922) (tłum. polsk.) — dorobkiewiczowskie kołtuństwo wielkomiejskie, w „The Goose Step" — szablonowość amerykańskiego wyższego wykształcenia, w „Arrowsmith" (1925) — szarlatanerję i reklamiarstwo lekarzy (tłum. pol. 1933), w „Elmer Gantry" (1926)— obłudę duchowieństwa sekciarskiego, w „Sam Dodsworth" (1929, tłum. pol. 1932), bodaj najlepszej powieści autora, — snobizm bogatych Amerykanek na tle podróży po Europie.

***Lex salica,** ob. Salickie prawo.

***Leysin,** wieś w kantonie Vaud (Szwajcarja zach.), 3.738 mieszk. Francuzów-protestantów. Na płn.-zach. od wsi leży na wys. 1.450 m uzdrowisko L.-Gare, połączone kolejką elektr. z miasteczkiem Aigle.

***Leżenie,** jedna z zasadniczych postaw gimnastycznych. Rozróżnia się l. przodem (na brzuchu), l. tyłem (na grzbiecie) i l. bokiem. Postawy w leżeniu służą jako postawy wyjściowe do ćwiczeń grzbietu i brzucha.

***Liadow** Anatol Konstantynowicz, kompozytor ros., (1855—1914), studjował u swego ojca (1820—1868), później w petersburskiem konserwatorjum u Rimskiego-Korsakowa, od 1878 prof. kompozycji tamże. Komponował utwory symfoniczne, chóralno-orkiestralne, fortepianowe oraz pieśni.

***Liangkiang,** miasto portowe w prowincji Fukien (Chiny płd.-wsch.), 30 km na płn.-wsch. od Fuczou, około 25.000 mieszk.

***Liaoho,** ob. Liauho.

***Liaojang,** ob. Liaujang.

***Liaoning,** ob. Fengtien.

***Liaotung,** ob. Liautung.

***Liapunow** Sergjusz Michajłowicz, kompozytor ros., (1859—1924). W r. 1883 ukończył konserwatorjum w Moskwie, od r. 1885 przebywał w Petersburgu, w czasie rewolucji przeniósł się do Paryża. W r. 1893 badał z polecenia Rosyjskiego Tow. Geogr. muzykę ludową północnorosyjską. Komponował utwory symfoniczne, kameralne i fortepianowe. Wydał 33 pieśni rosyjskich.

***Liautung,** płytka zatoka na wybrzeżu Chin płn., stanowiąca właściwie płn. część zatoki Peczili morza Żółtego.

***Liban** z Lignicy Jerzy, ob. z Lignicy Jerzy (i uzup.).

***Libanotis montana** Crantz. (oleśnik górski), roślina, należąca do rodziny baldaszkowatych, dwuletnia, o łodydze pełnej, brózdowanej, dochodzącej 10 cm wysokości, liściach podłużnych, pokrywach i pokrywkach szorstko owłosionych, owocach podłużnie jajowatych, szaro-owłosionych. Występuje w całej Polsce na stanowiskach rozproszonych, w Karpatach rzadko, natomiast pospolicie w Pieninach.

***Libellula,** ob. Ważki.

Liberja, republika (Afryka zach.), 95.400 km^2, 1.500.000 mieszk., t. j. 16 na 1 km^2 (w 1930 szacowano zaludnienie na 2,100.000, t. j. 22 na 1 km^2). Białych było w tej liczbie 250; 10.000 amerykańskich murzynów. Wyznania: 40.000 chrześcijan (anglikanie, prezbiterjanie, baptyści, metodyści, katolicy), 300.000 mahometan, reszta poganie. — Stolica Monrovia (port) liczyła w 1930 r. 10.000 mieszk., miasto portowe Harper (nazwa krajowa Kap Palmas) 5.000 mieszk.; wszystkie ważniejsze miejscowości stanowią porty.

Handel zagraniczny w 1929: wartość przywozu 1,475.400 dolarów (w tem Niemcy 634.800, W. Brytanja 533.300, Stany Zjedn. A. P. 367.800, Holandja 168.000), wartość wywozu 2,064.400 (w tem Niemcy 817.100, W. Brytanja 297.000, Holandja 221.000, Stany Zjedn. A. P. 73.700). Główne artykuły wywozu w 1929 w 1.000 dolarów: pestki palmowe 488, kawa 329, piassawa 200, kauczuk 47. — Ruch portowy 1929: 1.029 statków o pojemności 2,426.579 tonn.

***Liberum arbitrum** (łac.), wolna wola, ob. Wolność.

***Libra papieru** = 100 arkuszy.

Libretto. L. operowe nie jest tylko rodzajem dramatu, lecz stanowi osobny rodzaj literatury. Powinno uwzględniać nietylko potrzeby sceny, lecz także stanowić odpowiedni podkład do muzyki. Istnieje dość bogata literatura omawiająca znaczenie l. (m. i. pisali o l. Arteaga, Gluck, Mozart, Weber, Wagner).

***Librowiczowa** Ewa, współcz. pisarka pol., ogłosiła studjum o „Śmierci w Wenecji" Tomasza Manna (w „Przegl. Warsz." 1925), przekład „Buddenbrooków" T. Manna (1931).

***Liczby figuralne,** wspólna nazwa dla liczb wielobocznych i wielościennych. Por. Wielościenne liczby.

***Liczmany,** marki do gry, wykonane z metalu, kości lub sztucznej masy. O ile wykonane są z metalu, w kształcie monet, muszą posiadać ozdoby wybitnie różne od godeł wytłoczonych na monetach i nie mogą posiadać wśród ozdób żadnych cyfr. Powiedzenie: zbyć kogoś liczmanami, oznacza tyle, co wprowadzić kogoś w błąd fałszywemi obietnicami.

***Liczność,** własność zbioru przedmiotów, zawierającego wielką ilość elementów.

***Liczydło,** ob. Rachowanie na maszynie.

***Lidin** Włodzimierz, współcz. pisarz rosyj., przedstawiciel lewicy inteligenckiej w literaturze sowieckiej, autor powieści: „Poszukiwacze złota", „Płyną okręty" i i., w których postaci inżynierów, górników lub podróżników przedstawia jako bohaterów nowoczesnej cywilizacji, w powieści „Odstupnik" (tłum. pol. p. t. „Zbrodnia Cyryla Bersonowa", 1931) śladem Dostojewskiego odtwarza wewnętrzną walkę sumienia, odmiennie ją wszakże oświetla i rozwiązuje.

***Liebau,** niemiecka nazwa Libawy.

***Lieber** Francis, płn. ameryk. pisarz i ekonomista, (1800—1872), pochodził z Niemiec, skąd emigrował po kilkakrotnem więzieniu za przekonania liberalne, główne jego dzieło: „Civil Liberty and Self-Government" (1852).

Lieberman Herman, socjalista pol. Jeden z pionierów ruchu socjalistycznego w Galicji, prześladowany z tego powodu przez władze austrjackie, miał szereg procesów i kilkakrotnie był więziony. Działając na terenie Przemyśla walczył z osławionym z surowości komendantem korpusu, gen. Galgoczym, w 1907 wybrany został do parlamentu austrjackiego, w 1911—12 stanął dzięki jego staraniom w Przemyślu wspaniały Dom Robotniczy. Po wybuchu wojny światowej wstąpił jako sędzia wojskowy do Legjonów, skąd został w 1917 przez naczel. komendę austrjacką wydalony za „wszechpolską propagandę". W 1918 bronił legjonistów przed sądem austrjackim w Marmaros-Sziget. Od 1919 poseł do sejmów Rzpltej. Po przewrocie majowym wysunął się na czoło opozycji przeciw rządom Piłsudskiego, w 1929 jako prokurator z ramienia Sejmu oskarżał ministra skarbu Czechowicza przed Trybunałem Stanu, w 1930 więziony w twierdzy brzeskiej, w 1931 skazany w I instancji na $2^1/_2$ roku więzienia i utratę praw obywatelskich.

***Liebert** Jerzy, poeta pol., (1904—1931), przedwcześnie zmarły liryk o głębokiej uczuciowości i wybitnie indywidualnej wrażliwości psychicznej, o samodzielnym stosunku do świata, przyrody i Boga, o dojrzałej ekspresji poetyckiej. Zbiory: „Druga ojczyzna" (1925), „Gusła" (1930), „Kołysanka Jodłowa" (1932, z przedmową Kazimierza Wierzyńskiego).

Liechtenstein, księstwo, w 1930 r. 12.400 mieszk.

***Liegnitz,** niemiecka nazwa Lignicy (ob.).

***Lier** Jan, pisarz czeski, † 1917, bardzo poczytny feljetonista, satyryk życia mieszczańskiego.

Liga Narodów. 2. szpalta, wiersz 17 od góry: zam. miejscowościami, ma być mniejszościami.

Ligatura w medycynie, ob. Podwiązanie.

Lignica. Regencja L. 13.616 km², w 1925 r. 1,235.093 mieszk.

z Ligniey Jerzy (L i b a n u s). Był też teoretykiem muzyki i kompozytorem. Napisał: „De musicae laudibus oratio" (1528, wyd. 1540), „De accentuum ecclesiasticorum exquisita ratione" (1501, wyd. około 1540). Na końcu tej ostatniej rozprawy umieścił czterogłosową pieśń do słów hymnu o św. Stanisławie „Ortus de Polonia".

***Likawa,** zamek na Orawie, 3 km na płn. od Rużombarku (Czechosłowacja), wybudowany z początkiem XIV wieku, z końcem tego wieku własność polskiej rodziny Komorowskich, od 1707 w ruinie.

***Lilius** (L i l i o, właściwie G i g l i), nazwisko czterech spolonizowanych muzyków włoskich.

1. Wincenty, ur. w Rzymie, od ok. 1600 muzyk na dworze królewskim w Krakowie, później w Warszawie, gdzie † ok. r. 1640. Komponował msze, motety i pieśni kościelne. W r. 1603 wydał w Krakowie zbiór motetów kompozytorów polskich i włoskich p. t. „Melodiae sacrae".

2. Franciszek, syn poprz., (* ok. 1600—1657), początkowo członek nadwornej kapeli królewskiej, od 1630 kapelmistrz kapeli katedralnej na Wawelu. Komponował msze, motety i pieśni kościelne.

3. Jan, brat poprz., był ok. 1650 kapelmistrzem na dworze biskupim we Włocławku.

4. Szymon, trzeci syn L. 1., był ok. 1650 organistą na dworze królewskim w Warszawie.

***Lille,** w 1931 r. 201.568 mieszk.

Lima, stolica Peru, w 1927 r. 220.000 mieszk.

***Limnaeidae,** ob. Nieruchowate.

Limon, prowincja w republice Costarica (Am. Środk.), 10.000 km², (1930) 33.373 mieszk. S t o l i c a L., 7.800 mieszk., port.

***Limonjada,** ob. Lemonjada.

***Lina skośna,** przyrząd gimnastyczny, składający się z liny grubości ok. 11 cm, umieszczonej u góry na haku na suficie, u dołu zaś przymocowanej skośnie pod kątem 45° do podłogi, zapomocą specjalnego urządzenia napinającego linę: na blokach lub też podwójną śrubą. L. s. służy do ćwiczeń we wspinaniu.

***Lincolna morze,** ang. Lincoln Sea, część oceanu Lodowatego półn. na płn. od ziemi Granta i płn.-zach. Grenlandji.

***Lindhard** Johannes, duński fizjolog i teoretyk gimnastyki, * 1870, prof. uniw., dyr. Państw.

Instytutu Gimn. w Kopenhadze, autor „Ogólnej“ i znakomitej „Szczegółowej teorji gimnastyki“. Szczególniej tem drugiem dziełem stworzył L. trwałe podwaliny prawdziwie naukowej teorji gimnastyki, wprowadzając szereg nowych metod badawczych mechaniki ruchów i ćwiczeń. Przeprowadził nowy, krytyczniejszy, niż dotąd i bardziej naukowy podział ćwiczeń gimnastycznych, wprowadzony jeszcze za czasów Hjalmara Linga. Por. Gimnastyka (uzup.) oraz Szwedzki system gimnastyczny.

***Lindsay,** miasto w prow. Ontario w Kanadzie wsch., na płn. od jeziora Ontario, około 8.000 mieszk., węzeł kolejowy.

Ling Per Henrik, (1776—1836), twórca gimnastyki, zw. szwedzką, opartej o wiedzę biologiczną o człowieku. Za życia wydał tylko regulamin gimnastyki wojskowej, po jego śmierci uczniowie jego wydali pozostałe po nim pisma p. t. „Ogólne podstawy gimnastyki“, mało jednak mówiące o jego systemie. Por. Gimnastyka (uzup.) oraz Szwedzki system gimnastyczny.

***Ling** Hjalmar, syn poprz., (1820—1886), współtwórca systemu szwedzkiego, zajął się specjalnie gimnastyką wychowawczą. Opracował schemat lekcyjny, sposób urządzenia sal, oraz metodykę ćwiczeń gimn., które przez długie dziesiątki lat pozostawały niezmienione. Wydał: „Tabele dla kursu pedagogicznego w Centr. Inst. Gimn.“ i „Pierwsze pojęcia nauki o ruchach“. Por. Gimnastyka (uzup.) oraz Szwedzki system gimnastyczny.

Linja, w m u s t r z e i t a k t y c e. Zam. profil, ma być: narys.

***Linja,** czasopismo awangardy literackiej, wydawane w Krakowie od r. 1931 pod redakcją Jalu Kurka. Jest poniekąd ciągiem dalszym „Zwrotnicy“ (ob. t. 18). Główni współpracownicy: Jan Brzękowski, Marjan Czuchnowski, Jalu Kurek, Juljan Przyboś.

***Linklater** Eric, współcz. pisarz ang., zwrócił uwagę powieścią: „Juan in America“ (1931).

***Lipa,** miasto na płd. krańcu wyspy Luzon (Filipiny), około 40.000 mieszk.

***Lipawskie jezioro,** na Łotwie, o długości około 15 km, szer. do 2 km, 43,9 km powierzchni, ciągnie się z płn. na płd. równolegle do brzegu Bałtyku w odległości 4—1 km, połączone jest z Bałtykiem żeglownym kanałem, przechodzącym przez środek miasta Libawy, stanowiącym przystań L. Połów węgorzy.

***Lipiński** Wacław, historyk pol., * 1896, w czasie wojny służba w Legjonach i P. O. W., doktorat praw i Szkoła Nauk Politycz. w Krakowie, obecnie major W. P., kierownik Wydziału Formacyj Polskich w Wojskowem Biurze Historycznem i sekretarz czasopisma „Niepodległość“. Napisał: „Szlakiem I Brygady“ (1928), „Wśród lwowskich Orląt“ (1931), „Źródła do historji najnowszej wojskowości polskiej“ (1928), „Bajończycy i Armja Polska we Francji“ (1929), „Na przedpolu historji“ (1930), „Walka zbrojna o niepodległość Polski 1905—1918“ (1931), „Pułkownik Leopold Lis-Kula“ (1932) i in.

***Lipmann** Otto, niem. psycholog i psychotechnik, * 1880. Wydał: „Psychologie für Juristen“ (1908), „Suggestivfragen“ (1908), „Psychologie für Pädagogen“ (1908), „Psychologie der Geschlechtsunterschiede“ (1917), „Abzählende Methoden“ (1921), „Berufseignung“ (1922), „Naive Physik“ (1923), „Arbeitzeitproblem“ (1924), „Unfallursachen“ (1925), „Grundriss der Arbeitswissenschaft“ (1925), „Die Lüge“ (1927). Wydaje wraz z W. Sternem „Zeitschrift für angewandte Psychologie“.

***Lipnica Murowana,** miasteczko w powiecie bocheńskim (woj. krakowskie), na płd.-wsch. od Wiśnicza N., 900 mieszk.

***Lipsk,** 1. miasteczko w powiecie augustowskim (woj. białostockie), nad rzeką Biebrzą, 44 km na wsch. od Augustowa, około 2.000 mieszk., 2. miasteczko w pow. baranowickim (woj. nowogródzkie), na płd. od Baranowicz, około 1.000 mieszk.

Lipsk, miasto w Saksonji, w 1932 r. 718.000 mieszk.

***Lisi ogon,** ob. Alopecorus.

***Lisiewicz** Mieczysław, poeta pol., dyplomowany kapitan lotnictwa, * 1897, wydał poemat: „U 33“ (1931), zbiory poezyj: „Suita lotnicza“ (1932), „Legendy i ballady“ (1933, tu m. i. poezje marinistyczne). Nadto rozprawy fachowe z dziedziny taktyki i lotnictwa; utwory powieściowe i feljetony w różnych czasopismach.

Lisko, miasto pow. w woj. lwowskiem, od 1930 nosi nazwę L e s k o.

***Lismore,** miasto w N. Płd. Walji (Australja wsch.), na płd. od granicy Queensland, około 10.000 mieszk., stacja kol.

***Lismore,** wyspa w archipelagu Hebrydów (zach. wybrzeże Szkocji), na wsch. od wysp Mull i Morven, 35 km², około 600 mieszk.

***Listek zarodkowy,** ob. Rozwój w przyrodzie.

***Liswarta,** ob. Liczwarta.

***Liszajec,** ob. Impetigo.

***Liście bobkowe,** ob. Bobkowe liście.

Liściec. Zam. p. Szarańcze, ma być: ob. Phasmoidea.

Litanje (Litaniae, Letaniae), jednogłosowe śpiewy błagalne, wezwania do Boga lub Świętych, monotonnie recytowane na sposób psalmodji. W w. XVI. zostały wcielone do liturgji kościoła anglikańskiego. Oparte zostały na tekstach angielskich, opracowane wielogłosowo techniką faux-bourdon.

Literackie nagrody. W dalszym ciągu państwową nagrodę literacką otrzymali: Jerzy Szaniawski (za „Adwokata i Róże“), Karol Hubert Rostworowski (za „Niespodziankę“), Wacław Berent (za „Wywłaszczenie Muz“). — Nagrodę lit. m. Warszawy: Artur Oppman, Kazimierz Tetmajer, Władysław Mickiewicz, Wacław Berent, Władysław Orkan, Zdzisław Dębicki, Józef Weyssenhoff. — N. lit. m. Poznania: Roman Dmowski, Józef Weyssenhoff, Maciej Wierzbiński. — N. lit. m. Łodzi: Aleksander Świętochowski, Juljan Tuwim, Zofja Nałkowska, Aleksander Brückner. — N. lit. m. Lwowa: Leopold Staff, Henryk Zbierzchowski, Ignacy Nikorowicz, Stefan Grabiński. — N. lit. m. Wilna: Kazimiera Iłłakowiczówna. — N. lit. Województwa Śląskiego: Gustaw Morcinek (za „Wyrąbany Chodnik“), Zofja Kossak-Szczucka (za „Nieznany kraj“). — N. lit. Zagłębia Dąbrowskiego: Andrzej Strug. — N. lit. im. Elizy

Orzeszkowej: Wacław Sieroszewski ((1924), Zygmunt Bartkiewicz (1928). — N. lit. Polskiego Tow. Wydawców książek w Warszawie: w r. 1925: Marja Dąbrowska, Jarosław Iwaszkiewicz, Jan Lechoń, Jan Lorentowicz, Ostap Ortwin i Kazimierz Wierzyński; w r. 1928: Wacław Borowy, Karol Irzykowski (nie przyjął) i Tadeusz Boy-Żeleński. — N. lit. Tow. Literatów i Dziennikarzy Polskich w Warszawie: Piotr Choynowski (za tom nowel: „O pięciu panach Sulerzyckich"), Wacław Grubiński (za „Człowieka z klarnetem"), Jan Lorentowicz (za „Dwadzieścia lat teatru"). — N. lit. Związku Zawodowego Literatów Polskich w Krakowie: Jan Wiktor, Józef Aleksander Gałuszka. — N. lit. Pen-Clubu w Warszawie za najlepszy przekład: Aniela Zagórska, Tadeusz Boy-Żeleński. — N. im. Leona Reynela dla autorów dramatycznych: Stefan Kiedrzyński (za „Szczęście od jutra").

***Litewska muzyka.** Najstarszemi zabytkami m. l. są ludowe pieśni „dainos" i tańce. Z końcem w. XIX. zaczęto się niemi interesować, spisywać i wydawać. Powstaje zbiór Vincasa Kudirki zawierający ponad 50 dainosów opracowanych chóralnie (wśród nich litewski hymn narodowy „Lietuva Tevyne musu") oraz zbiory Ereminasa i Naujalisa. Równocześnie niemal rozpoczynają działalność przedstawiciele m. l. artystycznej jak Naujalis, Sasnauskas, Petrauskas, Kaĉanauskas i Stankevicius. Nieco młodszymi są: Ŝimkus, Talat-Kelpŝa, Brazys, Ẑilevičius i Gudavičius oraz wyróżniający się z pośród nich dzięki środkom bardziej radykalnym J. Gruodis. — Ruch muzyczny ogniskuje się głównie w Kownie, gdzie w r. 1920 powstała opera.

Specyficzny charakter posiadają dawne i n s t r u m e n t y l i t e w s k i e. Są to instrumenty obrzędowe: b a r b i n e (rodzaj fletu) i r a g a s (róg), wojenne: t r i m i t a s (trąbka), pasterskie: s k u d a t i s (rodzaj fujarki) oraz służące do akompanjamentu przy pieśniach k a n k l e s (rodzaj harfy).

***Lithuania,** łacińska nazwa Litwy.

***Little America.** Posiadłość Stanów Zjedn. A. P., na Antarktydzie, wzięta w posiadanie St. Zjedn. przez admirała Byrda w 1929, składa się z Mary Byrd Land i Rockefeller Ranges (na zach. od ziemi Grahama). Obszar niezamieszkany, 325.000 km².

Lituus. W t. 9. błąd druk.: Lutuus.

Litwa. Zajmuje obszar 55.659 km², w tem Litwa Wielka 53.242 km², Litwa Mała (Kłajpeda) 2.417 km². W 1930 liczyła L. 2,340.000 mieszk., t. j. 42 na 1 km², w tem Litwa W. 2,195.000 mieszk., Litwa M. 145.000 mieszk. — Emigracja (wskutek nowej ustawy o emigracji) silnie się zmniejszyła: w 1929 wyemigrowało 15.999 osób, w 1930 — 6.428, w 1931 — 1.756.

Ż y c i e g o s p o d a r c z e. Handel zagraniczny w 1931 (w nawiasie 1930): przywóz 227,9 (312,4), wywóz 273,1 (333,7) miljonów litów, bilans handlowy 1931 wykazuje zatem deficyt 4,8 milj. litów, w przeciwieństwie do 1930, zamkniętego nadwyżką 21,4 milj. litów. — H a n d e l z a g r. w 1931 (w nawiasie 1930) według grup towarów przedstawiał się następująco (w milj. litów): przywóz: żywe zwierzęta 0,18 (0,28), żywność 27,9 (38,8), surowce i półfabrykaty 177,5 (188,9), fabrykaty 72,3 (84,4); wywóz: żywe zwierzęta 35,8 (70), żywność 156,7 (131,5), surowce i półfabrykaty 67 (119,5), fabrykaty 14,6 (12,7). Zwiększył się szczególnie wywóz żywych zwierząt (zmniejszenie się ogólnej wartości wywozu zwierząt w porównaniu z 1930 wywołał spadek cen), zwłaszcza świń, których w 1931 wywieziono 500.000 sztuk, gdy w poprzednim roku 250.000. Wzrósł także wywóz masła z 7.356 tonn w 1930 na 8.705 tonn w 1931, jaj z 55,2 milj. sztuk na 61 milj., i serów, zmniejszył się natomiast silnie wywóz włókna lnu (5.930 tonn w 1930, 4.624 w 1931) i nasienia lnu (z 20.124 tonn na 11.157). — W wywozie środków żywności największy wzrost wykazał wywóz bekonów: w 1931 stała się Litwa trzecim dostawcą bekonów dla Anglji, po Polsce i Danji. Gwałtowny wzrost produkcji bekonów dostatecznie charakteryzują następujące cyfry: w 1927 wyprodukowano 1.600 cetnarów, w 1929 — 7.000, w 1931 — 382.000.

P r z e m y s ł zaczyna się powoli rozwijać. W 1931 założono 2 towarzystwa akcyjne dla wyrobu obuwia, 1 dla przemysłu metalowego, 3 dla tekstylnego, 1 dla papierniczego, planowana jest budowa drugiej cukrowni.

O d z i e j a c h L., a zwłaszcza jej s t o s u n k u d o P o l s k i ob. też poniższy artykuł.

Litwa. Unja Litwy z Polską, zapoczątkowana aktem krewskim w 1385, ustalona ostatecznie na sejmie lubelskim w 1569 (por. Unja Jagiellońska), stanowiła przełomowy moment nietylko w jej stanowisku prawno-państwowem, ale w całokształcie wewnętrznych warunków ustrojowych, społeczno-gospodarczych i wyznaniowo-kulturalnych. W chwili zawierania związku z Polską przedstawiała L. obraz kraju, rządzonego nawskróś absolutystycznie. Wielki Książę nietylko miał w ręku pełnię władzy państwowej, ale mieszał się w stosunki prywatne swych poddanych. Czynnik społeczny pozbawiony był samodzielnego znaczenia. Warstwa rycerska bojarów, dźwigając szereg obowiązków nie posiadała pełnych praw do zajmowanej ziemi, ani swobody normowania stosunków rodzinnych. Pod względem terytorjalnym przedstawiała L. istną mozaikę. Obok L. właściwej, obejmującej etnograficzne terytorjum L., oraz część wcześniej wcielonych ziem ruskich, istniały t. zw. a n e k s a, t. j. księstwa ruskie, luźnie związane z resztą państwa, które nie podlegając bezpośrednio władzy wielkoksiążęcej, miały swych odrębnych władców oraz odrębny ustrój (należały tu księstwa: witebskie, połockie, smoleńskie, wołyńsko-bracławskie, kijowskie i siewiersko-czernichowskie). Pod względem kulturalnym dominujący wpływ wywierał ż y w i o ł r u s k i, a prawosławie zdobywało wyznawców nawet wśród członków dynastji panującej Gedyminowiców. Unja z Polską otwarła na L. wrota r e c e p c j i p o l s k i c h u r z ą d z e ń ustrojowych oraz wpływów kulturalnych. Recepcja ta stanowiła w dużej mierze rezultat świadomej działalno-

ści dynastji jagiellońskiej, która zmierzała konsekwentnie do przetworzenia stosunków litewskich na wzór polski. Bojarzy litewscy otrzymali w szeregu przywilejów (1387, 1413, 1432—4, 1447) zasadnicze prawa, które przysługiwały w tym czasie szlachcie polskiej: pełne władztwo nad posiadaną ziemią, zwolnienie od głównych danin i robocizn, zabezpieczenie swobód osobistych, ulepszone na wzór polski sądownictwo, prawo zasiadania w radzie książęcej i piastowania urzędów. Ostatecznego przeszczepienia ustroju polskiego dokonał Zygmunt August, który wprowadził na L. sądy ziemskie, zorganizował na polską modłę parlamentaryzm, tworząc sejmiki, tron litewski z dziedzicznego przekształcił na elekcyjny (1564). W rezultacie warstwa podległych bezwzględnie W. Księciu bojarów przekształciła się w zamknięty stan szlachecki, wyposażony w odrębne przywileje i samodzielne w stosunku do korony stanowisko. W ewolucji tej wzięła również udział szlachta polska, dopuszczając bojarów do swych herbów (adopcja horodelska). Równolegle z wyemancypowaniem się warstwy bojarskiej nastąpił upadek samodzielnego znaczenia książąt dzielnicowych (kniaziów), którzy z odrębnych władców przekształcili się w przodującą warstwę społeczną, terytorjum zaś państwa l. zostało zjednoczone pod wspólną władzą panującego i podzielone, na wzór polski, na województwa i kasztelanje. Na skutek tych przemian wytworzyło się potężne możnowładztwo litewsko-ruskie, które zdobywszy silny wpływ na rządy, strzegło odrębności W. Księstwa i do ostatniej chwili sprzeciwiało się unji, pragnąc uratować przynajmniej główną domenę swych wpływów, odrębny sejm litewski. W ustrój wsi gruntowne zmiany wniosła dokonana przez Zygm. Augusta w dobrach wielkoksiążęcych t. zw. pomiera wołoczna. Było to wprowadzenie do gospodarstwa agrarnego litewskiego zasadniczych elementów, które do ustroju wsi polskiej wniosła kolonizacja na prawie niemieckiem oraz wytworzenie się gospodarstwa folwarcznego. Jednostką gospodarczą stała się włóka, odpowiadająca w zasadzie polskiemu łanowi. Miejsce dzikiej gospodarki odłogowej zajęła trójpolówka (jare, ozime i ugór). Przeprowadzono komasację gruntów, związaną z przekształcaniem istniejących dotąd osad i tworzeniem wsi na modłę polską, zajęcia ludności wiejskiej zostały ujednostajnione, ciężary wyrównane i dokładnie określone w robociznach i czynszach. Równolegle z przeobrażeniami stosunków prawno-społecznych postępowała asymilacja kulturalna. Główną rolę odegrał tu Kościół katolicki, który wnosząc chrześcijaństwo, torował zarazem drogę cywilizacji zachodniej. W parze z tem szło osadnictwo szlacheckie oraz miejskie. Żywioł rdzennie litewski pod względem kulturalnym żadnej roli nie odgrywał. Język litewski ukrywał się jedynie wśród prostego ludu, natomiast panowie i szlachta litewska ulegli zruszczeniu, później zaś spolszczeniu. Asymilacja ta odbywała się bez zewnętrznego nacisku ze strony państwa, nie była też wynikiem świadomej akcji polonizatorskiej społeczeństwa. Wręcz przeciwnie, stosunki prawne przeszkadzały raczej szerzeniu się polskości. Ustawy litewskie gwarantowały użycie języka ruskiego w aktach urzędowych, a Trzeci Statut Litewski (1589) utrudniał nabywanie dóbr ziemskich przybyszom z Korony. Duchowieństwo nietylko nie starało się narzucić wiernym języka polskiego, ale przyczyniło się do utrzymania wśród prostego ludu znajomości języka litewskiego do ostatnich dni Rzpltej. Szerzenie się polskości było więc rezultatem wyższości polskiej kultury, a upadku cywilizacji ruskiej i rozkładu cerkwi prawosławnej. Językiem polskim posługiwali się w korespondencji najzaciętsi obrońcy odrębności politycznej Litwy, Radziwiłłowie, oraz wróg unji kościelnej, Konst. Ostrogski. Po unji lubelskiej kultura polska rozlewa się coraz szerszą falą. Język polski wypiera ruszczyznę z kancelaryj, w języku polskim sporządzano testamenty i kontrakty, język i obyczaj polski zapanowały wśród szlachty i mieszczaństwa. Polemika religijna w XVI i XVII w. toczyła się zarówno w języku ruskim, jak polskim, przyczem tego ostatniego używali często dyzunici dla obrony swego stanowiska. Ustawa z 1696 o „zrównaniu praw", podług której dekrety i wyroki sądowe mają ukazywać się w języku polskim, była tylko prawnem stwierdzeniem istniejącego stanu rzeczy, w którym dalsze utrzymywanie ruszczyzny stanowiłoby jaskrawy anachronizm. Termin „Litwin", „Litwa" oznaczały wyłącznie odrębność prawno-państwową, nie zaś etniczno-narodową. Przy braku antagonizmów narodowościowych ujawniały się w stosunkach pounjowych pomiędzy Koroną a L. tarcia na tle niewygasłego separatyzmu litewskiego, którego przedstawicielami w dalszym ciągu byli w pierwszym rzędzie możnowładcy. Mimo wiekowego współżycia z Koroną struktura społeczna L. pozostała odmienną. Nie rozwinęła się tam nigdy prawdziwa demokracja szlachecka, która w pewnych okresach rządziła w Koronie. Przewagę w życiu publicznem dzierżyli niepodzielnie magnaci, którzy opierając się na olbrzymich latyfundjach i własnej sile zbrojnej, uzależniali od siebie rzesze drobnej szlachty, ciemiężyli kraj, nierzadko zaś prowadzili odrębną politykę zagraniczną i na własną rękę wchodzili w związki z obcemi dworami. W połowie XVII w. dominujące stanowisko zajmowali Radziwiłłowie, później usunęli ich w cień Pacowie. Na przełomie XVII i XVIII w. stanowiła L. domenę rodu Sapiehów, którzy tyrańskim uciskiem wywołali wkońcu krwawą wojnę domową. W XVIII w. do największego znaczenia doszła „Familja" Czartoryskich. Mimo te różnice proces upodobnienia L. do Korony poczynił w toku dwóch stuleci po Unji takie postępy, że u schyłku dni Rzpltej stała się możliwą w konstytucji 3. Maja zupełna unifikacja obu części państwa z pozostawieniem L. drobnych zaledwie śladów dawnej odrębności. Łączność swoją z całością sprawy narodowej ujawniła również L. udziałem w konfederacji barskiej, protestacją Rejtana, podniesieniem sztandaru insurekcji kościuszkowskiej.

Po upadku Rzpltej ziemie W. Ks. Li-

tewskiego dostały się pod panowanie rosyjskie. Carat uważał je zawsze za rdzenną część imperjum rosyjskiego, nieprawnie zagarniętą przez Polskę i odpowiednio do tego nastawił swą politykę w kierunku niszczenia katolicyzmu i polskości. Polityka ta nie była jednolita i konsekwentna. Po rusyfikatorskich rządach Katarzyny przyszedł Paweł, który złagodził znacznie ten system. Aleksander I., oddając kuratorstwo wileńskie A. Czartoryskiemu, przygotował przez to świetny rozkwit kultury polskiej na „ziemiach zaborczych", po utworzeniu zaś Król. Kongresowego, zamierzał przyłączyć doń 5 gubernij litewsko-ruskich i stosownie do tych zamiarów pozostawił żywiołowi polskiemu na L. możliwość najswobodniejszego rozwoju. Był to okres szczytowy znaczenia L. w dziejach polskiej kultury. Uniwersytet wileński był wówczas najżywszym ośrodkiem życia umysłowego, z którego rozchodziło się światło na całą Polskę. Wówczas to dokonał się ostatecznie proces spolszczenia reszty szlachty litewskiej i białoruskiej, wówczas głównie wytworzył się tam potężny zbiornik uczuć patrjotycznych, dzięki któremu L., mimo represyj Nowosilcowa i nawrotu rusyfikacji w pierwszych latach Mikołaja I, garnęła się tłumnie do powstania listopadowego, w dobie srogiego ucisku ery paskiewiczowskiej brała udział w spiskach, następnie zaś w wielkich demonstracjach patrjotycznych i w powstaniu styczniowem. Reakcja popowstaniowa w najbardziej zabójczy sposób zaciążyła nad L. Rząd rosyjski żelazem, konfiskatami i systemem praw wyjątkowych postanowił raz na zawsze wymazać polskość na „ziemiach zabranych" (ob. bliższe w t. 13, art. Dzieje porozbiorowe). Położenie żywiołu polskiego stało się tem cięższem, że obok akcji prześladowczej Rosji wyrósł mu pod bokiem inny czynnik, z którym dotąd nie miał do czynienia — narodowy ruch litewski. Proces polonizacji, dokonywujący się na L. od chwili jej połączenia z Polską, ukończony zaś ostatecznie w XIX. w., ogarnął w pierwszym rzędzie warstwę szlachecką. Nietylko magnaci i wyższe sfery społeczne uległy wpływom polskiej kultury, ale i drobna szlachta, skupiona licznie w t. zw. „okolicach" i „zaściankach", a warunkami życia mało różniąca się od chłopów, uważała używanie języka polskiego za cechę ogłady towarzyskiej i przynależności do wyższej cywilizacji. Również po miastach, obok licznego odsetka żydów, ludność chrześcijańska była przedewszystkiem polska; polskie oblicze nosiło zwł. Wilno i Kowno. Bardziej litewski charakter zachowały Żmudź i L. zaniemeńska i kowieńska; poza tem język litewski utrzymał się wszędzie wśród włościan. Odrodzenie kultury litewskiej utrudnionem było w wysokim stopniu nikłością jej pierwocin. Żywioł litewski w zaraniu swych dziejów uległ wpływom kultury ruskiej, która ustąpiła później miejsca w wyższych warstwach polskiej. Język litewski znalazł schronienie tylko w kościele, posługiwało się nim zarówno duchowieństwo katolickie, jak krzewiciele reformacji; pierwsze książki litewskie ukazały się w XVI. w. w Królewcu pod skrzydłami opiekuńczemi ks. Albrechta Hohenzollerna, któremu zależało na propagandzie luteranizmu wśród ludu litewskiego. Tam w dalszym ciągu rozwijał się piśmienniczy ruch litewski w oparciu o uniwersytet królewiecki, tam organizowało litewskie szkolnictwo, w tej atmosferze wyrósł najwybitniejszy z poetów litewskich, pastor Krystjan Duonelaitis (Donulitius, 1714—1789), który zapoczątkował literaturę świecką. Dopiero w XIX. w. przeniosło się zainteresowanie rzeczami litewskiemi z L. pruskiej na właściwą. Wydatną rolę odegrał w tym procesie uniwersytet wileński, który aczkolwiek ognisko kultury polskiej, rozbudzał intensywność życia duchowego na L. i dawał podnietę do badań. Szereg uczonych polskich (Czacki, Bohusz, Lelewel, Daniłowicz, Jaroszewicz) poszukiwaniami swemi rozbudzał zamiłowanie do przeszłości L. Pod tem oddziaływaniem zrodziło się wśród duchowieństwa i szlachty żmudzkiej zainteresowanie do języka i literatury litewskiej, które znalazło wyraz w szeregu utworów prozą i wierszem. Początkowo piśmiennictwo to odznaczało się patrjotyzmem lokalnym litewsko-żmudzkim (Poszka-Paszkiewicz, Staniewicz, Strazdelis-Drozdowski), później, w poczynaniach literackich Sz. Dowkonta (Daukantasa, 1793—1864) i M. Wołonczewskiego (Valanczіusa, 1801—1875) przybrało znamiona ogólnonarodowe. — Po 1863 nastąpiło na L. przeobrażenie warunków. Wyrazicielem budzącej się narodowości litewskiej staje się już nie szlachta, ale młoda inteligencja, wychodząca z uwłaszczonej i usamodzielnionej warstwy włościańskiej. Wykształcona w szkole i na kulturze rosyjskiej, przeniknięta dążeniami demokratycznemi, wnosiła pierwiastek silnej niechęci do polskości, których przedstawicieli utożsamiała z „panami". Rząd rosyjski, występując wrogo przeciw samodzielnym poczynaniom kulturalnym Litwinów (w 1865 wyszedł barbarzyński zakaz drukowania wydawnictw litewskich czcionkami łacińskiemi), pragnął z drugiej strony zużytkować nacjonalizm litewski dla zwalczania polskości, co mu się w dużej mierze udało. W 1883 poczęło wychodzić w Prusach Wsch. czasopismo „Auszra", organ „Miłośników Litwy" z Basanowiczem i Szliupasem na czele, które w ciągu swego trzechletniego istnienia przyczyniło się zarówno do rozbudzenia poczucia narodowego wśród Litwinów, jak nadania mu marki wybitnie antypolskiej. W stosunku do Rosji natomiast okazywali „miłośnicy Litwy" oblicze zdecydowanie ugodowe, aczkolwiek pismo ich musiało się drukować zagranicą i dostawać do kraju w drodze kontrabandy. W 1884 przedłożył Szliupas generał-gubernatorowi warszawskiemu Hurce memorjał, w którym domagając się przywrócenia Litwinom alfabetu łacińskiego oraz ustępstw w dziedzinie prasy i szkolnictwa elementarnego, dowodził, że zbliżenie rosyjsko-litewskie przyczyni się do upadku wpływów polskich na L. Odtrącenie propozycyj pojednawczych przez rząd wpłynęło na osłabienie sympatyj rosyjskich wśród Litwinów; niemniej, ruch odrodzeniowy w ich społeczeństwie za-

chował w dalszym ciągu charakter wybitnie nacjonalistyczno-antypolski. Z propagandą nienawiści występował zwłaszcza kler litewski, który, domagając się usunięcia języka polskiego z dodatkowych nabożeństw po kościołach oraz zastąpienia księży-Polaków litewskimi, pobudzał w tym kierunku masy, co doprowadzało do gorszących awantur i bójek po kościołach. Tylko mniejszość społeczeństwa litewskiego o zabarwieniu demokratycznem, skupiająca się około wychodzącego od 1889 w Tylży czasopisma „Varpas" (Dzwon), zajmowała wobec Polaków stanowisko pojednawcze, domagając się wszelako uznania odrębnej narodowości litewskiej. W analogiczny sposób ustosunkowała się powstała później litewska partja socjalistyczna. Przewrót w Rosji po klęsce na Dalekim Wschodzie przyniósł L. zniesienie zakazu czcionek łacińskich i większą swobodę druku, wskutek czego nastąpił rozwój prasy i czasopiśmiennictwa i pewne rozbudzenie życia politycznego. W list. 1905 odbył się w Wilnie litewski „Kongres Narodowy", obesłany przez delegatów wszystkich stronnictw litewskich, gmin, organizacyj etc., który uchwalił domagać się stworzenia w obrębie państwa rosyjskiego Litwy autonomicznej, której jądrem miało być etnograficzne terytorjum litewskie, o przynależności zaś ziem przylegających doń miały zadecydować plebiscyty. Natomiast litewscy klerykali i nacjonaliści w memorjale do Witte'go domagali się włączenia w skład autonomicznej L. gub. wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej, części kurlandzkiej oraz suwalskiej. — Po wybuchu wojny w 1914 Litwini stanęli na gruncie państwowości rosyjskiej. Ich przedstawiciel w Dumie Iczas uznał wojnę tę za świętą i wyraził nadzieję, że przyniesie ona zjednoczenie Litwinów pod berłem rosyjskiem. Zajęcie L. przez wojska niemieckie w 1915 wprowadziło Litwinów w bezpośredni kontakt z polityką niemiecką. L. weszła w skład terytorjów, podlegających władzy Naczel. Dowództwa na Wschodzie (t. zw. Oberostu) i została poddaną niesłychanie brutalnej gospodarce eksploatacyjnej. Faktyczny kierownik polityki niemieckiej na Wschodzie, generalny kwatermistrz armji Ludendorff, uważał ją wraz z Kurlandją za przyszłą zdobycz Niemiec, zarazem za jedno z ogniw łańcucha, którym według jego wyrażenia miano „zdławić" (abschnüren) Polskę. Podług wydanego przezeń rozkazu miano na terenach, podlegających Naczel. Dowództwu na Wschodzie zwalczać wpływy polskie przez przeciwstawienie im oraz popieranie innych narodowości: Litwinów, Białorusinów i Żydów; kiedyindziej domagał się Ludendorff „podjęcia w Kurlandji i na Litwie polityki narodowej, a mianowicie na Litwie polityki ściśle litewskiej" (ausgesprochen litauische Politik). Do akcji tej użył zarówno polityków litewskich z Prus Wsch., jak przedstawicieli społeczeństwa miejscowego i skupionej w Szwajcarji emigracji litewskiej, wszystko ludzi przenikniętych głęboką nieprzyjaźnią wobec Polski. We wrześniu 1917 zebrała się w Wilnie mianowana przez dowództwo niemieckie „Konferencja Narodowa", która wyłoniła z siebie złożoną z 20 osób Radę Krajową Litewską czyli Tarybę. 11 grudnia 1917 Taryba powzięła pod inspiracją niemiecką zasadniczej wagi uchwałę, mianowicie proklamowała „przywrócenie samodzielnego państwa litewskiego ze stolicą Wilnem, oraz zerwanie wszystkich węzłów państwowych, jakie kiedykolwiek istniały między niem a innemi narodami". Utworzenie tego państwa miało się dokonać w oparciu o Niemcy, z któremi Taryba pragnęła wejść w „wieczysty trwały stosunek sprzymierzeńczy". W praktyce oznaczało to zerwanie wiekowego związku z Polską i oddanie się pod protektorat Niemiec. Protektorat ten wyobrażał sobie Ludendorff w formie unji personalnej L. z Prusami, przez co stałaby się ona całkowicie domeną Hohenzollernów. W tej myśli Wilhelm II pismem z 23 marca 1918 uznał L. jako „państwo wolne i niezależne" i przyrzekł zapewnić mu przy jego budowie pomoc i opiekę. Inne rozwiązanie przygotowywał przywódca niem. centrum Erzberger, który otaczał L. szczególną uwagą, bronił ją przed wyzyskiem rządów okupacyjnych i był głównym obok Naczel. Komendy twórcą „państwa" litewskiego. Jako katolik i wróg Prus był on niechętnym usadowieniu się Hohenzollernów w Wilnie i Kownie i pragnął widzieć tam przedstawiciela którejś z południowo-niemieckich dynastyj katolickich. Za jego sprawą Taryba w tajemnicy przed rządem niemieckim proklamowała w lipcu 1918 ks. wirtemberskiego Wilhelma Uracha królem Litwy pod imieniem Mindoagasa II. Spowodowało to ostry konflikt pomiędzy Tarybą a Nacz. Dowództwem, które naskutek tego poczęło otwierać przed Polakami możliwość przyznania im Wilna. Pogrom Niemiec zburzył plany zarówno Ludendorffa jak Erzbergera; pozostał wszelako twór ich polityki, L. Kowieńska, wraz z zaszczepioną jej orjentacją antypolską i szukaniem oparcia o Berlin.

***Litwor,** ob. Archangelica offic.

Llubowicz Nikołaj Nikołajewicz, rosyj. historyk kultury, † 1932.

Liverpool, w 1931 liczył 856.000 mieszk. — Ruch portowy w 1931 (tonnaż statków przy wejściu): 13,1 milj. tonn rejestr. netto (w 1930—14,3, w 1929 — 14,7, w 1913 — 13,9).

***Liw,** miasteczko w powiecie węgrowskim (woj. lubelskie), nad rzeką Liwcem, 5 km na płd. od Węgrowa, około 1.500 mieszk., ruiny zamku. L. był stolicą ziemi Liwskiej dawnego woj. mazowieckiego (do 1795).

***Llano** (liczba mnoga llanos), po hiszp. równina.

***Llumayor** (Llummayor), miasto na wyspie Majorka w prow. Baleary, w płd. części wyspy, około 10.000 mieszk., wyroby wełniane.

***Llumit,** ob. Drin.

***Lochy,** podziemne piwnice, bez dostępu światła. Służyły w zamkach średniowiecznych jako najcięższe więzienie.

***Locke** David Ross, pisarz płn. ameryk., (1833—1888), wybitny humorysta o satyrze niekiedy przejaskrawionej, lecz o świetnie wy-

zyskanej pomysłowości, autor zajmujących „Struggles" (1872).

Lodowiec. W ostatnich latach przeprowadzono kilka badań grubości lodowców metodą sejsmiczną H. Mothesa (badanie fal wywołanych wstrząśnieniem masy lodowca zapomocą materjałów wybuchowych). Badania te prowadzono m. i. w Alpach (np. grubość lodowca Aletsch określono na 700 metrów) i na Grenlandji, gdzie dokonywała ich ekspedycja Wegenera (1929—31). Na stacji Eismitte, położonej w głębi lodowca śródlądowego, grubość lodowca określono na 2.500—2.700 metrów, zatem ląd, na którym spoczywa lodowiec wznosiłby się w tem miejscu Grenlandji zaledwie 200—500 metrów nad poziom morza.

Logroño, prowincja Hiszpanji, (1929) 207.336 mieszk. Stolica L., 34.186 mieszk.

***Logroscino** Nicola, kompozytor włoski (neapolitański), (1700?—1763). Jeden z twórców opery komicznej (opera buffa). Napisał „Il governatore", „Il vecchio marito" i wiele innych oper.

***Lohe,** ob. Ślęza.

***Lokalne ćwiczenia** (fizyczne), według podziału Demeny'ego stanowią ćwiczenia obejmujące tylko niewielką grupę mięśni, lub pewną tylko część ciała, a więc przeważnie ćwiczenia gimnastyczne, np. ćwicz. ramion, głowy, tułowia, nóg i t. d.

***Lokarneńskie traktaty,** szereg umów międzynarodowych, parafowanych w październiku 1925 w miasteczku szwajcarskiem Locarno, przy udziale Anglji, Francji, Niemiec, Włoch, Belgji, Polski i Czechosłowacji. Geneza t. l. wiąże się ściśle z całokształtem stosunków politycznych, jakie stworzyła w Europie likwidacja wojny światowej przez traktat wersalski. Jednem z głównych dążeń Francji na konferencji pokojowej było zapewnienie sobie bezpieczeństwa ze strony Niemiec.

Przeżywszy w ciągu niespełna pół wieku dwukrotną inwazję nieprzyjacielską od strony granicy wschodniej, pragnęła ją mieć na przyszłość należycie ubezpieczoną, tembardziej, że Niemcy mimo poniesionych wskutek wojny i traktatu pokojowego strat ludnościowych i terytorjalnych, w dalszym ciągu górowały znacznie nad Francją liczbą zaludnienia, zaś granica lotaryńska nie była w owym czasie ufortyfikowaną. Pragnienie ubezpieczenia się od strony Niemiec znalazło wyraz w wysuniętem przez marszałka Focha, a popieranem przez prezydenta Poincare'go żądaniu oderwania od Niemiec lewego brzegu Renu i utworzenia zeń państewka buforowego, przyczem Ren miał się stać wojskową granicą państwa niemieckiego. Projekt ten napotkał na ostrą opozycję Anglji, w której tradycjach leżało niedopuszczenie Francji do usadowienia się nad Renem. Pod naciskiem Lloyd George'a i Wilsona zmuszonym był Clemenceau zrezygnować z granicy reńskiej, wzamian zato uzyskał jednak od Anglji i Stanów Zjednoczonych gwarancję bezpieczeństwa Francji na wschodzie. Równocześnie z traktatem pokojowym podpisała Francja dwa pakty gwarancyjne z Anglją i Stanami Zjednoczonemi, w których państwa te zapewniały jej natychmiastową interwencję zbrojną na wypadek niesprowokowanej przez nią agresji niemieckiej. Pakt ten został ratyfikowany jednomyślnie przez angielską Izbę Gmin w lipcu 1919, wywołał natomiast sprzeciw w St. Zjednoczonych. Stronnictwo republikanów zarzucało prez. Wilsonowi, że wbrew tradycyjnym zasadom polityki amerykańskiej zaangażował się głęboko w sprawy europejskie i nałożył na swój kraj obowiązek interweniowania w sporach Starego Świata. Następca Wilsona, prezydent Harding, odrzucił pakt gwarancyjny narówni z traktatem wersalskim. To zadecydowało o losach traktatu gwarancyjnego francusko-angielskiego, którego wejście w życie uzależnionem było od ratyfikacji paktu ze St. Zjednoczonemi. Pozbawiona osłony Anglji i St. Zjednoczonych poszukała Francja zabezpieczenia przeciw Niemcom w rozbudowie systemu sojuszów na kontynencie. Wspólność niebezpieczeństw czyniła z Belgji naturalnego sprzymierzeńca francuskiego. W lutym 1921 zawarty został sojusz polsko-francuski, później nastąpił sojusz pomiędzy Francją a Czechosłowacją i zorganizowanie Małej Ententy, której siły militarne kształciły się i organizowały przy poparciu wojskowości francuskiej. Niezależnie od tego w dalszym ciągu próbowała Francja wskrzesić pakt gwarancyjny z W. Brytanją, atoli bez skutku z powodu występującego w tym czasie bardzo ostrego antagonizmu obu mocarstw. W grudniu 1921 ambasador francuski w Londynie St. Aulaire wystąpił z inicjatywą wznowienia umowy gwarancyjnej, któraby obowiązywała zarówno na wypadek napaści niemieckiej na Francję jak na Polskę. Lloyd George odrzucił tę koncepcję. Na zjeździe w Cannes (stycz. 1922) wyłonił się projekt dziesięcioletniego traktatu gwarancyjnego franko-angielskiego, jednakowoż został on pogrzebany, wskutek upadku Brianda. Następca jego Poincaré zażądał od Anglji w miejsce jednostronnej gwarancji posiadłości francuskich nad Renem, formalnego przymierza na okres nie dziesięciu lat, lecz całego pokolenia. Do takiego porozumienia nie doszło. Tymczasem sytuacja polityczna i gospodarcza Europy ulegała gwałtownemu pogorszeniu. Niemcy bojkotowały systematycznie wykonanie traktatu wersalskiego, zarówno odnośnie do klauzul finansowych jak rozbrojenia, koalicja zaś, skłócona wewnętrznemi sprzeciwnościami nie była w stanie zdobyć się na solidarność działania. Francja, przystąpiwszy do odbudowy zniszczonych przez wojnę terytorjów, a nie otrzymując zagwarantowanych jej w Wersalu odszkodowań, znalazła się na skraju katastrofy finansowej i sięgnęła po środek ostateczny, jakiem było okupowanie zagłębia Ruhry (stycz. 1923). Odcięcie Niemiec od ich głównych złoży węgla i ogniska przemysłu odbiło się fatalnie na położeniu kraju. Podjęta przez rząd niemiecki w 1922 inflacja, mająca na celu udowodnić ich bankructwo i niezdolność do płacenia odszkodowań, przerodziła się w 1923 w prawdziwą katastrofę socjalną i gospodarczą. Panującą na kontynencie powszechną anarchję, zubożenie i niepewność stosunków odczuwała dotkli-

wie W. Brytanja, którą wojna wtrąciła w najcięższy kryzys, wstrząsający podwalinami jej istnienia. Stąd nakazem polityki brytyjskiej stało się doprowadzić do ugaszenia możliwych zarzewi konfliktów, przywrócenia w Europie normalnych stosunków politycznych i gospodarczych. Na przełomie 1923/24 powiał w polityce europejskiej nowy wiatr: w miejsce panującego od wojny niepodzielnie nacjonalizmu ujawniły się tendencje bardziej liberalne i pojednawcze, zmierzające do odbudowy w stosunkach międzynarodowych wzajemnego zaufania i współpracy. Wybory angielskie w grudniu 1923 oddały rządy w ręce Partji Pracy, której wódz Ramsay Mac Donald był zdeklarowanym pacyfistą i za najwyższy cel swych dążeń poczytywał stworzenie w Europie warunków, w których użycie oręża dla rozstrzygania sporów stałoby się niemożliwem. Przy wyborach francuskich w maju 1924 runął rządzący dotąd Blok Narodowy; Millerand i Poincaré ustąpili miejsca Herriotowi, który opierając się na sojuszu z socjalistami pragnął oprzeć bezpieczeństwo Francji na kooperacji z W. Brytanją i porozumieniu z Niemcami. Pierwszem doniosłem następstwem nowego układu sił politycznych w Europie było wprowadzenie w życie planu Dawesa (ob.), który zapewniając sprzymierzonym wypłatę odszkodowań, umożliwiał Niemcom dźwignięcie się z depresji gospodarczej. Na konferencji londyńskiej w lipcu 1924 Herriot w obecności przedstawicieli Niemiec, Marxa i Stresemanna zgodził się na ewakuację zagłębia Ruhry w rok po przyjęciu planu Dawesa. Konferencja ta stała się punktem wyjścia późniejszego współdziałania trzech mocarstw w Locarno. Zkolei przystąpiły Francja i Anglja do dzieła rekonstrukcji politycznej Europy, którego narzędziem miała się stać Liga Narodów. Na otwarciu V Zgromadzenia (1924) wygłosił Mac Donald mowę programową, w której wezwał wszystkie narody europejskie do wyrzeczenia się odrębnych przymierzy i sił zbrojnych, oraz przyjęcia zasady obowiązkowego arbitrażu. Podstawą bezpieczeństwa Europy miało się odtąd stać wzajemne zaufanie. Zasady te znalazły wcielenie w Protokole Genewskim (2 paźdz.), który miał ustalić pokój światowy, oparty na formule: „Arbitraż, bezpieczeństwo, rozbrojenie". Państwa, podpisujące Protokół, miały przejąć na siebie zobowiązanie dostarczenia pomocy zbrojnej na wypadek, gdyby któryś z uczestników został zaatakowany. Oznaczenie napastnika i wezwanie udzielenia pomocy należało do Rady Ligi Narodów. Możliwościom konfliktów zbrojnych zapobiec miał obowiązkowy arbitraż. W ten sposób powstać miał ogólnoświatowy związek państw, w którym wzajemne zobowiązanie pokoju i bezpieczeństwa usunęłoby system obowiązujących dotąd aljansów. Protokół genewski nie wszedł jednak w życie z powodu oporu W. Brytanji. Ogromna większość społeczeństwa angielskiego wrogą była przyjmowaniu zobowiązań, które zmusiłyby politykę brytyjską do mieszania się we wszystkie spory kontynentu i dysponowania siłą zbrojną państwa wszędzie, gdziekolwiek przyszłoby do zakłócenia pokoju. Najbliższe wybory przyniosły Partji Pracy klęskę, do steru doszedł rząd konserwatywny Baldwina, który odrzucił Protokół. Sama myśl zorganizowania pokoju światowego przez wyrzeczenie się wojen zaczepnych i wprowadzenie zasady arbitrażu utrzymała się jednak w polityce europejskiej. Z inicjatywą tą wystąpił minister spraw zagr. Rzeszy Stresemann. Najwybitniejszy ten niemiecki mąż stanu od czasu Bismarcka postanowił wyzyskać pragnienie Francji i Anglji w kierunku pacyfikacji stosunków europejskich dla wyprowadzenia Niemiec z izolacji politycznej i moralnej, w jakiej znalazły się wskutek przegranej wojny i traktatu wersalskiego. Gdy nacjonalizm niemiecki w swych pragnieniach odwetowych zorjentowany był w kierunku Rosji Sowieckiej i pragnął rozwijać kooperację, zapoczątkowaną traktatem w Rapallo (1922), Stresemann wpatrzony był w Zachód i spodziewał się, że za cenę wypełnienia warunków traktatu wersalskiego otrzyma szereg ustępstw i wprowadzi Niemcy zpowrotem na należne im w gronie mocarstw europejskich stanowisko. Zdecydowany uznać nakreśloną w Wersalu granicę zachodnią Niemiec, dalekim był Stresemann, podobnie jak całe niemal społeczeństwo niemieckie, od pogodzenia się z terytorjalnym stanem rzeczy na Wschodzie. W tym duchu złożył 9 lutego 1925 rządowi francuskiemu memorjał, w którym zaproponował zawarcie paktu o wzajemnej nieagresji i dodatkowe zagwarantowanie rozgraniczenia nad Renem, z sąsiadami zaś wschodnimi Rzeszy oświadczył gotowość podpisania konwencyj arbitrażowych, dających możność regulowania zatargów w drodze rokowań. Propozycje te spotkały się we Francji z przychylnem przyjęciem, odpowiadały bowiem coraz silniej w łonie społeczeństwa występującemu pragnieniu pokoju i bezpieczeństwa. Większość opinji francuskiej uważała, że Francja, osiągnąwszy swoje cele wojenne i zapewniwszy sobie ze strony Niemiec wypłatę odszkodowań, może wejść z niemi na drogę normalnego współżycia sąsiedzkiego. W tym kierunku pchała oba kraje wspólność interesów ciężkiego przemysłu, zarówno niemieckiego, jak francuskiego, które okazywały tendencję do skartelizowania się. Polityka ta cieszyła się również aprobatą W. Brytanji. Obok stałego dążenia do normalizacji stosunków europejskich dużą rolę odegrał wzgląd na Rosję sowiecką. Konserwatywny rząd brytyjski, obawiając się jej propagandy społecznej wśród klasy robotniczej w Anglji, bardziej zaś jeszcze agitacji podburzającej w brytyjskich posiadłościach kolonjalnych, pragnął izolować Rosję w Europie. Zasadniczym tego warunkiem było wyrwanie Niemiec z orbity polityki rapallskiej i wprowadzenie ich do bloku antysowieckiego. W tych warunkach nastąpił zjazd przedstawicieli zainteresowanych państw w Locarno, gdzie w dniach 5—16 października 1925 odbyli narady w celu — jak głosił protokół końcowy konferencji — „wyszukania za wspólną zgodą środków ochronienia swych narodów od klęski wojny i opracowania spo-

sobów pokojowego załatwienia sporów wszelkiego rodzaju, które ewentualnie mogłyby powstać między niektóremi z nich". Rezultatem narad było ułożenie i parafowanie pięciu traktatów, które zostały następnie podpisane 1. grudnia w Londynie. Najważniejszym z pośród nich jest Pakt Reński, zawarty pomiędzy Niemcami, Belgją, Francją, Anglją i Włochami. Treścią jego jest zagwarantowanie istniejącej granicy pomiędzy Niemcami i Belgją oraz Niemcami i Francją; gdyby któreś z tych państw zechciało ją naruszyć, sygnatarjusze paktu, po stwierdzeniu agresji przez Radę Ligi Narodów, obowiązani będą udzielić pomocy napadniętemu. W ten sposób stan posiadania Francji nad Renem otrzymał upragnioną oddawna gwarancję ze strony W. Brytanji i Włoch, Niemcy zaś dodatkowo i dobrowolnie zatwierdziły zrzeczenie się Alzacji i Lotaryngji. Ten sukces polityki francuskiej okupionym został równoczesnem ustępstwem na Wschodzie. Niemcy, konsekwentne w swej polityce nieuznawania stanu rzeczy stworzonego przez traktat wersalski na ich wschodniej granicy, zawarły z Polską jedynie traktat koncyljacyjno-arbitrażowy, w którym oba państwa obowiązały się oddawać w przyszłości wszelkie spory natury prawnej do rozstrzygnięcia utworzonej specjalnie w tym celu Stałej Komisji Pojednawczej; gdyby pertraktacje te nie doprowadziły do skutku, sprawa oddana zostanie pod arbitraż. To samo postępowanie pojednawcze obowiązywać ma w sprawach politycznych, w razie zaś niedojścia do porozumienia obowiązywać ma procedura Ligi Narodów. Analogiczne traktaty koncyljacyjno-arbitrażowe zawarły Niemcy z Czechosłowacją, Belgją i Francją. W rezultacie pakty lokarneńskie, utrwalając bezpieczeństwo na Zachodzie Europy, przyczyniły się z drugiej strony do podkreślenia stanu niepewności, ciążącej nad Wschodem. Znalazło to wyraz zarówno w tem, że Niemcy nie potwierdziły Polsce posiadania jej granic, jak że Anglja i Włochy zagwarantowały tylko traktaty koncyljacyjno-arbitrażowe pomiędzy Niemcami a Francją oraz Belgją, nie udzieliły natomiast poręczenia analogicznym umowom niemiecko-polskim i niemiecko-czechosłowackim. Datująca się od chwili zawarcia pokoju wersalskiego walka Niemiec przeciw zachodnim granicom Polski zyskała dzięki paktom L. oficjalne poniekąd usankcjonowanie w polityce międzynarodowej. Sojusz polsko-francuski wyszedł z L. niewątpliwie nadwerężony. Wprawdzie Francja równocześnie z właściwemi paktami lokarneńskiemi zawarła z Polską i Czechosłowacją traktaty gwarancyjne, w których państwa te zapewniły sobie wzajemną pomoc na wypadek agresji Niemiec, niemniej pierwotna myśl dyplomacji francuskiej ubezpieczenia narówni Francji jak Polski przed odwetem niemieckim została pogrzebana. Pakty L. przyniosły natomiast pierwszorzędne korzyści Niemcom. Bezpośredniem ich następstwem było dopuszczenie Rzeszy do Ligi Narodów (10 września 1926) ze stałem miejscem w Radzie. Po sześciu latach całkowitej izolacji i wykluczenia z zespołu państw europejskich powróciły doń Niemcy jako mocarstwo nietylko równouprawnione, ale jedno z przodujących. Równało się to faktycznemu przekreśleniu zasadniczej konstrukcji traktatu wersalskiego. Locarno stało się również punktem wyjścia zbliżenia niemiecko-francuskiego. Rzecznikiem jego stał się w pierwszym rzędzie Briand, który bezpośrednio po wejściu Niemiec do Ligi miał ze Stresemannem słynne spotkanie w Thoiry. W świetle pośmiertnych pamiętników Stresemanna w toku pertraktacyj wysunąć miał Briand pod adresem Niemiec obietnice pewnych modyfikacyj traktatu wersalskiego na ich korzyść (zwrot Eupen i Malmedy). Działając w ten sposób spodziewał się Briand stępić ostrze odwetowych dążeń Niemiec i zapewnić Europie trwały pokój, oparty na współdziałaniu dwóch najpotężniejszych mocarstw kontynentu. Nadzieje te okazały się złudne. Niemcy, wyzyskując ustępliwe usposobienie państw zachodnich, prowadziły na pozór w dalszym ciągu „politykę lokarneńską", zdobywając kolejno za jej cenę nowe, pierwszorzędne ustępstwa: plan Younga (ob.), przedterminową ewakuację Nadrenji, wreszcie całkowite skreślenie reparacyj i faktyczne uznanie równości zbrojeń. Wzamian zato nie wyrzekły się jednak ani kooperacji z Sowietami, odnawiając nazajutrz po Locarno traktat rapallski, ani dążeń nacjonalistyczno-odwetowych, które zwłaszcza po ewakuacji ostatniej strefy Nadrenji w 1930 wybujały z niesłychaną siłą w olbrzymim wzroście hitleryzmu. Mimo to znaczna część opinji francuskiej zwłaszcza z pod znaku lewicy radykalnej, hołduje w dalszym ciągu polityce Locarna, aczkolwiek partnerami jej w miejsce przedstawiciela „polityki wypełnienia" (Erfüllungspolitik), Stresemanna, stali się głosiciele „polityki wyzwolenia" (Befreiungspolitik), Papen i Hitler. — Por. też Odszkodowania (uzup.).

***Lokatorski podatek,** ob. Mieszkaniowy podatek. Por. też t. 13, Skarbowość.

***Lokomocyjne ćwiczenia** (fizyczne) połączone są z poruszaniem się naprzód, przemieszczeniem ciała. Tu należą wszelkiego rodzaju chody i marsze, biegi, skoki. Inny rodzaj tych ćwiczeń to pływanie, jazda na rowerze, łyżwach, nartach i t. p. Pierwszy rodzaj ć. l. stanowi podstawę gimnastyki dziecięcej.

Lolium. Zam. żywica, ma być: życica.

***Lom** Stanisław, pisarz czeski, * 1883, autor popularnego dramatu narodowego: „Vudce".

Lomas de Zamora (Argentyna), w 1928 r. 150.000 mieszk.

***Lomond** (Loch L.), największe i jedno z najpiękniejszych jezior Szkocji, na płn.-zach. od Glasgow, na wys. 7 m nad poziomem morza, 38,6 km długie, do 8 km szerokie, o powierzchni 85 km², 192 m głębokie, o stromych brzegach. Na płd. jego części leży kilka wysp pokrytych lasem; na jednej z nich, Inch Cailoch, znajdują się zwaliska klasztoru. Wody jeziora odpływają do zatoki Clyde rzeką Leven. Otoczenie jeziora jest górzyste, najwyższą górą jest Lomond (Ben Lomond), 973 m wys., na brzegu wsch.

Londyn. W 1931 liczył 4,397.000 mieszk., jako okręg policyjny 8,203.000 mieszk. Zaludnienie „City" londyńskiej spadło z 13.709 mieszk. w 1921 r., na 10.996 w 1931 (w 1851 liczyła City 127.819 mieszk.). Odpływ ludności z C. prawdopodobnie już się zakończył, gdyż do należytego obsłużenia tej dzielnicy potrzeba około 10.000 stałych mieszkańców. W dzień, w godzinach pracy, jest City najludniejszą dzielnicą Londynu; liczy ona wtedy około 3 miljony „mieszkańców": około 500 tysięcy pracowników urzędów, wszelkiego rodzaju biur i sklepów i około 2 i pół miljona interesentów. — Ruch statków handlowych w porcie londyńskim w 1931: weszło 21,6 milj. tonn rejestr. netto (w 1930 — 22,6, w 1929 — 21,9, w 1913 — 13,7). — L. jest światowym targiem dla herbaty, kawy, drzewa, kauczuku, bawełny, dywanów, skór, kości słoniowej, mięsa mrożonego, jodu, złota, diamentów i t. p., oraz nafty (po N. Jorku). Wartość obrotu handlowego Londynu stanowi około 40% handlu zagranicznego W. Brytanji. Cechą charakterystyczną handlowego obrotu portu londyńskiego jest ogromna przewaga przywozu nad wywozem (w 1925 wartość przywozu wynosiła ponad 498 milj. funtów szterl., wartość wywozu ponad 247); tłumaczy się to w znacznej mierze dowozem środków żywności dla wielomiljonowej ludności ośrodka londyńskiego.

Long Beach, (St. Zjedn. A. P.), w 1930 r. 142.032 mieszk. — 10. III. 1933 nawiedziło miasto wielkie trzęsienie ziemi. Znaczna część miasta obrócona została w gruzy i zniszczona przez pożar, na okolicznych polach naftowych wybuchły pożary. W Long Beach, Compton i okolicy poniosło śmierć ponad 100 osób, liczba rannych przekroczyła 2.000, szkody materjalne obliczano na 50 milj. dol. (Ob. także Kalifornja, uzup.).

Longipennes. Zam. rodzina ptaków z rzędu Natatores (pływaki), ma być: rząd ptaków, należących do pływaków (Natatores).

Longos, prozaik grecki. Jego sielankę miłosną: „Dafnis i Chloe" przełożył Jan Parandowski (1925).

***Longstreet** Augustus Baldwin, pisarz płn. ameryk., (1790—1870), wiódł życie bardzo urozmaicone, zajmując i wciąż zmieniając różne wybitne stanowiska społeczne, jako pisarz wybitny humorysta o zakroju realistycznym, autor „Georgia Scenes" (1835).

***Lorde** André de, franc. pisarz dramat., * 1870, twórca teatrzyku upiornej grozy „Grand-Guignol" w Paryżu, dla którego napisał szereg scen, wydanych następnie w zbiorach: „Théâtre de l'Épouvante", „Théâtre de la Folie", „Théâtre de la Mort", ostatnio: „Les Nuits rouges de la Tchéka" (1927), „La Galerie des Monstres" (1929).

Lorentowicz Jan, pol. krytyk lit., wydał nadto tom II zbioru recenzyj teatralnych: „Dwadzieścia lat teatru" (1930). Otrzymał w r. 1925 nagrodę Polskiego Tow. Wydawców Książek i w r. 1931 nagrodę literacką Tow. Literatów i Dziennikarzy Polskich w Warszawie.

Loreto, departament w Peru (Am. Płd.), 422.903 km², (1927) 150.000 mieszk. (0,4 na 1 km²). Stolica Iquitos, 25.000 mieszk., port rzeczny.

***Lorzeau** Albert, poeta kanadyjsko-franc., (1878—1924), odtwórca przeżyć wewnętrznych, subtelny liryk o pastelowo-jesiennych barwach, wydał: „L'âme solitaire" (1907), „Miroir des Jours" (1913).

Los Angeles, 1. w 1930 r. 1,232.000 mieszk.

***Los Roques,** ob. Roques, Los.

***Losengrad,** ob. Kirkkilissa.

Lot (zwierząt). Najnowsze badania wykazały, że szybkość l. ptaków jest o wiele mniejsza niż przypuszczano. Według Thienemanna szpaki lecą 74 km, sokoły 59, zięby 32 km na godzinę. Przeciętna szybkość 60—65 km na godz. Z wiatrem i burzą l. jest szybszy. — np. gołębie pocztowe mogą wtedy przelecieć do 100 km na godz. Wysokość l. jest zwykle mała. Drozdy wędrują nad morzem na wys. 300—500 m, jaskółki 100—500 m, buryzyki do 200 m. Skowronki przy śpiewaniu wznoszą się na 600—1400 m, wędrują nad samą powierzchnią morza. Dzikie kaczki widziano na 2.200 m wys., a bociany na 1.800 m. Wszystkie ptaki większe wyszukują odpowiednio dogodne prądy powietrzne. Nie wznoszą się jednak nigdy ponad chmury, gdyż straciłyby orjentację.

Szybkość l. owadów zbliża się do szybkości ptaków. Ćmy przelatują 54 km na godz., bąki 50 km, chrabąszcze 11 km, muchy 6 km, ważki $12^1/_2$ km na godz.

Lotnictwo. Por. też poniższą tabelę:

Przeloty oceaniczne od 1919 roku

Data	Lotnik	Narodowość	Trasa	Przestrzeń w km	Czas trwania	Samolot i silnik
16.5.—27.5.1919	Read	St. Zjedn. A. P.	Nowy York—Halifaks—Lizbona—Plymouth	6.000	—	Hydro-Curtiss 4 Liberty po 400 KM
14.6.—15.6.1919	Alcock i Brown	W. Brytanja	Saint Jean (Nowa Funlandja)—Clifden (Irlandja)	3.040	16 godz. 12 min.	Vickers-Vimy 2 Rolls-Royce po 270 KM
30.3.—16.4.1922	Coutinho i Gabral	Portugalja	Lizbona—Kap Verde—Pernambuco—Rio de Janeiro	7.800	—	Hydro-Fairey 2 Rolls-Royce po 350 KM
23.1.—10.2.1926	Franco	Hiszpanja	Palos—Kap Verde—Fernando de Noronha—Rio de Janeiro—Buenes Aires	10.120	—	Dornier-Wal 2 Napier Lion po 450 KM

Data	Lotnik	Narodowość	Trasa	Przestrzeń w km	Czas trwania	Samolot i silnik
8.2.–16.4.1927	de Pinedo	Włochy	Sesto Calende—Dakar—Pernambuco—Buenos Aires—Nowy Orlean—Nowy Jork—Chicago—Trepassy—Azory—Rzym	40.540	—	Savoia S 55 2 Isotta-Fraschini po 500 KM
4.3.–10.4.1927	Sarmiento de Beires	Portugalja	Casablanca—Bolama—Pernambuco—Rio de Janeiro	8.840	—	Dornier-Wal
20.5.–21.5.1927	Lindbergh	St. Zjedn. A. P.	Nowy Jork—Paryż	5.800	33½ godz.	Ryan, Wright-Whirlwind 200 KM
4.6.– 6.6.1927	Chamberlin i Levine	St. Zjedn. A	Nowy Jork—Helfta k. Eisleben	6.294	42 godz.	Bellanca, Wright-Whirlwind 200 KM
29.6.– 1.7.1927	Byrd i Acosta	St. Zjedn. A. P.	Nowy Jork—Ver-sur-Mer (Francja)	5.600	40 godz.	Fokker, 3 Wright-Whirlwind po 200 KM
12.4.–13.4.1928	Köhl, Fitzmaurice, v. Hünefeld	Niemcy	Baldonnel (Irlandja)—Greenly Island (Kanada)	3.500	36 godz. 30 min.	Junkers W 33 Junkers L 5
31.5.– 9.6.1928	Kingsford Smith	Australja	San Francisco—Honolulu—Fidżi-wyspy—Brisbane	12.500	81 godz. 7 min.	Fokker, 3 Wright-Whirlwind po 200 KM
17.6.–18.6.1928	Stultz i Miss Earhart	St. Zjedn. A. P.	Trepassy—Burrey Port (Anglja)	3.200	22 godz. 25 min.	Fokker, 3 Wright-Whirlwind po 200 KM
3.7.– 5.7.1928	Ferraria i Del Prete	Włochy	Rzym—Natal (Brazylja)	7.163	49 godz. 19 min.	Savoia S 64 Fiat 550 KM
24.3.–26.3.1929	Jimenez i Iglesias	Hiszpanja	Sewilla—Bahia	6.550	44 godz.	Breguet 19 Hispano-Suiza 600 KM
13.6.–14.6.1929	Assolant, Lefevre, Lotti	Francja	Old Orchard—Comillas (Hiszpanja)	5.500	29 godz.	Bernard, Hispano
8.7.– 9.7.1929	Williams i Yancey	St. Zjedn. A. P.	Old Orchard—Santandra	—	31 godz.	Bellanca, Wright-Whirlwind 200 KM
23.8.–1.11.1929	Szestakow i Bołotow	ZSRR	Moskwa—Syberja—Nowy Jork	20.000	167 godz./lotu	A N T 9, 2 B M W
15.12.–16.12.1929	Challe i Borges	Francja	Sewilla—San Antonio (Am. Płd.)	6.000	36 godz.	Breguet 19 Lorraine 450 KM
13.5.1930	Mermoz	Francja	Saint-Louis-de-Senegal—Natal (Brazylja)	3.180	19½ godz.	Latécoère 28 Hispano 600 KM
24.6.–25.6.1930	Kingsford Smith	Australja	Baldonnel—Harbour Grace	3.500	32 godz. 28 min.	Fokker, 3 Wright-Whirlwind po 230 KM
18.8.–26.8.1930	v. Gronau	Niemcy	Warnemünde—Islandja—Grenlandja—Nowy Jork	5.900	—	Dornier-Wal 2 B M W po 600 KM
1.9.– 2.9.1930	Costes i Bellonte	Francja	Paryż—Nowy Jork	—	37 godz. 14 min.	Breguet Hispano Suiza 600 KM
9.10.–10.10.1930	Boyd i Connor	Kanada	Harbour Grace—Tresco (wyspy Scilly)	—	28 godz.	Bellanca, Wright-Whirlwind 200 KM
17.12.1930 do 15.1.1931	Eskadra Balbo	Włochy	Orbetello—Rio de Janeiro	10 350	61 godz. 30 min.	11 Savoia-Marchetti Fiat 600 KM
4.6.1931	Christiansen	Niemcy	Kapwerdskie wyspy—Fernándo de Noronha	2.305	13 godz. 15 min.	Do X 12 Curtiss po 600 KM
24.6.–25.6.1931	Hoejriis i Hillig	Danja	Harbour Grace—Krefeld	4.900	31 godz.	Bellanca, Wright
15.7.–16.7.1931	Endresz i Magyar	Węgry	Harbour Grace—Bicske (k. Budapesztu)	5.600	26 godz. 20 min.	Lockheed-Sirius Pratt i Whitney 425 KM
28.7.–30.7.1931	Boardman i Polando	St. Zjedn. A. P.	Nowy Jork—Konstantynopol	8.065	49 godz. 5 min.	Bellanca Curtiss-Wright 300 KM
28.7.– 6.8.1931	Herndorn i Pangborn	St. Zjedn. A. P.	Nowy Jork—Londyn—Berlin—Moskwa—Tokjo	18.850	10 dni	Bellanca Pratt i Whitney 420 KM
10.8.– 1.9.1931	v. Gronau i Zimmer	Niemcy	List—Islandja—Grenlandja—Kanada—Chicago	7.400	23 dni	Dornier-Wal 1931 2 B M W VI
3.10.–5.10.1931	Herndorn i Pangborn	St. Zjedn. A. P.	Samushiro (Tokjo)—Wenatchee (Waszyngton)	9.940	41 godz.	Bellanca, Wright-Whirlwind 430 KM
25.11.–26.11.1931	Bert Hinkler	Australja	Natal—Bathurst	3.200	22 godz.	Puss-Moth Gipsy 125 KM

***Lötsch,** przełęcz w Alpach Berneńskich na granicy kantonu Bern i Wallis. W 1911 przebito pod nią tunel (Lötschbergtunnel, 14.536 metrów, czwarty co do długości na świecie) dla kolei elektrycznej z Frutigen w kantonie Bern, do Brig w kantonie Wallis w dolinie Rodanu.

***Lough** D., ob. Derg.

Louisville, w 1930 r. 308.000 mieszk.

***Lowelas,** bałamut, uwodziciel; z ang. Lovelace, bohater powieści Richardsona: „Clarissa" (1747—48), skąd nazwa rozpowszechniła się i utarła w znaczeniu obecnie używanem.

***Lowell** Robert Traill Spence, pisarz płn. ameryk., (1816—1891), poeta mierny, ale zasługuje na uwagę jako autor powieści „The New Priest in Conception Bay" (1858).

***Loxa,** ob. Loja.

***Loxia,** ob. Krzyżodziób.

***Loyauté,** ob. Loyalty.

Lubaszka, p. Śliwa.

Lubeka, w 1930 r. 130.000 mieszk. — Ruch portowy w 1931 (tonnaż statków przy wejściu): 695.000 tonn rejestr. netto (w 1930 — 823.000, w 1913 — 1,003.000).

Lubelczyk Jakób, pol. kompozytor i poeta XVI. w., jest autorem najstarszego polskiego zbioru chorałów protestanckich. Wydał go u Macieja Wierzbięty w r. 1558 p. t. „Psałterz Dawida, onego świętego króla i Proroka, teraz na nowo na piosneczki przełożony". Przetłumaczył też księgi Hioba, które wydał w Krakowie p. t. „Joba onego sprawiedliwego... z ksiąg pisma Bożego wyjęte". Niektóre z psalmów L. umieszczano później w innych kancjonałach protestanckich.

***Lubrańskiego Kolegjum** (Lubranscianum), założona w Poznaniu akademja w r. 1519 przez biskupa pozn. Jana Lubrańskiego, światłego humanistę, który ze szkoły tej pragnął stworzyć główny ośrodek naukowy w Wielkopolsce. Pierwszym rektorem był humanista Tomasz Bederman. Po śmierci założyciela, a z braku zainteresowania ze strony jego następcy rozwój kolegjum chwilowo zahamowany. Rozkwita od r. 1525 dzięki troskliwej opiece biskupa Latalskiego. Wykładają m. i. teolog Walenty Wróbel, humanista Antoni Niger i filolog klasyczny Krzysztof Hegendorfer, świetny uczony i doskonały organizator, któremu głównie akademja zawdzięcza swą sławę. Nowy rektor ks. Grzegorz z Szamotuł (od 1533) występuje jednak przeciw Hegendorferowi, jako różnowiercy, i po dwuletniej walce zmusza go do opuszczenia kolegjum. Wprowadzony teraz scholastycyzm prowadzi do upadku, z którego podnosi się jednak szkoła w poł. XVI. w. Dzięki biskupowi Andrzejowi Czarnkowskiemu odzyskuje dobry poziom i cieszy się liczną frekwencją młodzieży z całej Polski. Materjalnie podnosi ją znowu na początku XVII. w. biskup kujawski Jan Rozdrażewski, zapisując szkole duży legat i nadając nowy statut. Nie odzyskała już jednak dawnej świetności, zwłaszcza wskutek konkurencji jezuitów, którzy w r. 1573 otworzyli kursy teologji i filozofji w kolegjum poznańskiem. W r. 1676 Lubranscianum szuka oparcia w połączeniu z Seminarjum Duchownem, wreszcie w r. 1780 zlikwidowane przez Komisję Edukacyjną. Znaczenie L. w okresie rozkwitu za Hegendorfera (1529—1535) polegało na krzewieniu nauki i myśli humanistycznej, zabronionej w uniwersytecie krakowskim. Ze szkoły tej wyszli m. i. poeta Klemens Janicki, słynny lekarz i profesor medycyny w Padwie Józef Struś, przywódca reformacji wielkopolskiej Leszczyński. — Lit.: Stanisław Mazurkiewicz „Akademja Lubrańskiego" (1919); Stanisław Kossowski: „Krzysztof Hegendorfin w Akademji Lubrańskiego w Poznaniu" (1905, monografja źródłowa).

***Lubycza Królewska,** miasteczko w powiecie rawskim (woj. lwowskie), 15 km na płn. od Rawy Ruskiej, około 1.000 mieszk., stacja kol.

***Luckenbill** Daniel David, asyrjolog amer., (1881—1927), od 1923 prof. w Chicago. Ogłosił: „The Annals of Sennacherib" (1924), „Historical Records of Assyria" (2 t., 1926/27) oraz szereg artykułów w Amer. Jour. of Semitic Languages and Literatures".

Lucretius (Lukrecjusz), poeta rzymski. Jego „De rerum natura" przełożył prozą Adam Krokiewicz (1923), tegoż studja o L. (1918—25).

Ludność. Po wojnie światowej zmienił się podział ludności na grupy według płci i wieku. Największe zmiany wykazują cztery państwa zachodniej Europy, które najsilniej brały udział w wojnie, a to: Niemcy, Francja, Anglja i Włochy.

Na 1.000 osób w poszczególnych tych państwach wypada w klasach wieku:

wiek	Niemcy	Anglja	Francja	Włochy
poniżej 15 lat	258	277	227	312
15–16 lat	650	629	636	583
ponad 60 lat	92	94	137	105
Natomiast na 1.000 mężczyzn wypada kobiet:				
poniżej 15 lat	974	987	989	963
15–60 lat	1088	1125	1118	1060
ponad 60 lat	1201	1260	1247	1036
Przeciętnie	1067	1096	1103	1028

Po wojnie światowej zatem zmniejszyła się silnie liczba ludzi młodych oraz dzieci, co pozostaje w związku ze spadkiem liczby urodzin. Również podział ludności według płci wykazuje nadwyżkę kobiet, zwłaszcza w wieku średnim, co również jest następstwem wojny, która pochłonęła przedewszystkiem mężczyzn. Nadwyżka chłopców istnieje tylko w najniższej klasie wieku. Występuje tu zjawisko zwykle obserwowane po wojnach, a mianowicie wzrost liczby urodzin chłopców oraz spadek śmiertelności niemowląt. Zwykle rodzi się więcej chłopców, aniżeli dziewcząt, jednak śmiertelność wśród chłopców jest większa. Spadek śmiertelności wpływa zatem na korzystniejsze kształtowanie się cyfry chłopców.

Po wojnie światowej nastąpił silny spadek urodzin. Wynosił on w Europie w stosunku do przeciętnej lat przedwojennych 1901—1910: od 20% do 35%. Spadek urodzin najsilniej wystąpił w państwach: Niemcy, Austrja, Węgry, Czechosłowacja, Szwajcarja, Belgja, Wielka Brytanja, Danja, Szwecja i Norwegja. Natomiast w Polsce oraz w innych krajach Europy wschodniej wzgl. południowo-wschodniej spadek ten występuje bardzo słabo. Jest on również nieznacznym we Francji, w której już przed wojną cyfra urodzin była bardzo niska.

Mimo spadku urodzin przyrost ludności nie obniżył się silnie skutkiem równoczesnego bardzo silnego spadku śmiertelności zwłaszcza niemowląt. I tak na 1.000 mieszkańców przypada:

1) Urodzin żywych:

Kraj	1925	1927	1929	1930
Niemcy	20,6	18,3	17,9	17,5
W. Brytanja	18,3	16,7	16.3	16,3
Francja	19,6	18,2	17,7	18,1
Włochy	27,5	26,4	25,2	26,0
Polska	35,2	31,6	32,2	32,8
Czechosłowacja	25,0	23,3	22,4	22,7
2) Wypadków śmierci:				
Niemcy	11,9	12,0	12,6	11,1
W. Brytanja	12,2	12,3	13,4	11,4
Francja	18,1	16,6	18,0	15,7
Włochy	16,6	15,5	16,1	13,7
Polska	16,7	17,4	17,0	15,8
Czechosłowacja	15,2	16,0	15,5	14,2
3) Nadwyżka urodzin:				
Niemcy	8,7	6,3	5,3	6,4
W. Brytanja	6,1	4,4	2,9	4,9
Francja	1,5	1,6	0,3	2,4
Włochy	10,9	10,9	9,1	12,3
Polska	18,5	14,2	15,2	17,0
Czechosłowacja	9,8	7,3	6,9	8,5

Niewielkie są zmiany po wojnie w liczbie zawartych małżeństw. Naogół tylko tendencja rozwojowa skierowana jest raczej ku górze. Natomiast gdy dojdą do wieku małżeńskiego roczniki wojenne i powojenne, słabe pod względem liczbowym, wówczas (prawdopodobnie od 1940 r.) liczba zawieranych małżeństw silnie spadnie, skutkiem czego nastąpi jeszcze większe obniżenie się liczby urodzin.

Liczba małżeństw na 1.000 mieszkańców:

Kraj	1925	1927	1929	1930
Niemcy	7,7	8,5	9,2	8,7
W. Brytanja	7,6	7,5	7,9	7,9
Francja	9,0	8,3	8,1	8,3
Włochy	7,3	7,4	6,9	7,1
Polska	8,1	8,6	9,8	9,7
Czechosłowacja	9,2	9,0	9,5	9,1

***Ludów pierwotnych muzyka i taniec** stoją w związku z prymitywną religją. Praktyki czarowników polegają na połączeniu miarowych poruszeń ciała z zaklęciami i tajemniczemi im śpiewami i grą na instrumentach. Każdy lud pierwotny posiada pewną liczbę melodycznych i rytmicznych formułek, których używa stale bez większych zmian. Zależnie od stopnia rozwoju posiadają l. p. mniej lub więcej rozwiniętą muzykę, rozpiętość jednak melodji nie przekracza nagół interwału kwinty, wielokrotnie zaś ogranicza się ona wyłącznie do recytowania na jednym lub na dwóch tonach. Muzyka l. p. nie posiada systemów tonalnych, powstają one dopiero na wyższym stopniu kulturalnego. W zasadzie jest m. l. p. jednogłosowa, u niektórych jednak ludów spotkać można zawiązki wielogłosowości rytmicznej i melodyjnej. W ostatnich czasach bada się m. l. p., notując materjały fonograficzne; na tych podstawach wysnuwają uczeni przez analogję wnioski na temat początków muzyki w czasach dawnych wśród ludów Europy. Istnieje dość bogata literatura muzykologiczna, traktująca o m. l. p.

***Ludów wschodnich muzyka,** ob. Muzyka ludów wschodnich kulturalnych (uzup.).

Ludwigshafen, w 1930 r. 109.000 mieszk.

***Ludwik Salvator,** ob. Salvator Ludwik.

***Ludwipol,** miasto w powiecie kostopolskim (woj. wołyńskie) nad rzeką Słuczą, 1.240 mieszk.

Ludy pierwotne, por. też art. Familja, Komunalne domy, Ludowe lecznictwo, Ludów pierwotnych muzyka i taniec (uzup.), Małżeństwo, Medycyna (historja), Mieszkalny dom, Prawo, Religja, Społeczeństwo, Sztuka, Wierzenia pierwotne (uzup.).

***Lugebre** (z włosk.), w muzyce określenie, ponuro, skarżąc się.

Lugo, prowincja Hiszpanji, 9.881 km², 515.774 mieszk. Stolica L., 31.137 mieszk.

Luizjana, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 2,101.593 mieszk. (38 na 1 km²). Stolica Baton Rouge, 30.729 mieszk.

Lukjan (Lukianos), satyryk grecki. Jego pisma tłumaczy M. K. Bogucki, m. i.: „Rozmowy umarłych" (1904), „Wybrane prace, tom I" (1906), „Timon czyli Odludek" (1907), „Charon" (1910), „Przygody Lukiosa w osła zamienionego" (1911).

Luksemburg, wielkie księstwo, według spisu ludności z grudnia 1927 liczy 286.000 mieszk. (110 na 1 km²).

Luksemburg, stolica w. księstwa L., 1. XII. 1927 liczył 52.000 mieszk.

***Luminarz** (z łac.), znakomitość, wybitny człowiek. Wyraz dziś używany najczęściej tylko w sensie ironicznym.

Lundenburg, ob. Břeclav.

Lüneburg, regencja w Hanowerze (Prusy), 11.343 km², (1925) 597.615 mieszk.

***Lunel Armand,** współcz. pisarz franc., autor rodzajowych powieści na tle ginących tradycyj życia żydowskiego we Francji: „L'Imagerie du Cordier" (1925), „Niccolo Peccavi" (1926), „Esther de Carpentras" (1927).

***Lusławice,** wieś w powiecie brzeskim (woj. krakowskie), na prawym brzegu Dunajca koło Zakliczyna, grób Faustyna Socynusa, zmarłego tutaj w 1604.

***Lut,** ogólna nazwa bezludnych pustynnych obszarów w Persji płn. i wsch. Część ich w Persji płn. na wsch. od Teheranu nosi nazwę *Daszt i Kewir*.

Luther Martin. W r. 1523 rozpoczął *reformę muzyki kościelnej* polegającą głównie na powiększeniu udziału gminy w nabożeństwach. Gorący wielbiciel muzyki, napisał 37 pieśni. Twierdzenie jakoby był autorem melodyj wielu chorałów protestanckich zostało w nowszych czasach obalone (nie napisał też słynnego „Ein' feste Burg ist unser Gott"). W reformie muzyki kościelnej protestanckiej współdziałali z Lutrem kompozytorzy Johann Walther, Ludwik Senfl i Konrad Rupff, którzy pod jego kierownictwem dostosowywali do starych melodyj nowe teksty oraz komponowali nowe melodje. Pierwsze śpiewniki protestanckie pochodzą z r. 1524 („Das geistliche Gesangs-Büchlein" i „Etlich Christlich lider Lobgesang" wyd. w Wirtemberdze). Później powstają zbiory Lucasa Ossiandra (Norymberga, 1586), Michaela Vehego (Lipsk, 1537) i w. i.

***Lutomiersk,** miasteczko w powiecie łaskim (woj. kieleckie), nad rzeką Nerem na płn.-zach. od Pabjanic, 15 km od Łodzi, około 3.000 mieszk., tkalnia mechaniczna.

Lutosławski Wincenty, filozof pol. Najlepszy wyraz swych poglądów dał w dziele: „Volonté et liberté" (1913). Pożyteczny jest jego wykład „Początków filozofji greckiej od Thalesa do Demokryta i Sokratesa" (II wyd. 1910). Nadto należy wymienić: „Nieśmiertelność duszy" (III wyd. 1925), „The Knowledge of Reality" (1930); zbiory pism publicystycznych: „Na drodze ku wielkiej przemianie" (1912), „Iskierki warszawskie" (1911, tu m. i. polemika z Orzeszkową i Prusem, o emigrację zdolności, z powodu Josepha Conrada-Korzeniowskiego) i i. Współpraca (pod różnemi pseudonimami) w czasopiśmie „Eleusis", organie uczniów i wyznawców L.

***Lutowiska,** miasteczko w powiecie leskim (woj. lwowskie), 26 km na płd. od stacji kol. w Ustrzykach Dolnych, 2.129 mieszk.

***Lutra,** ob. Wydry.

***Lutrinae,** ob. Wydry.

***Lututów,** miasteczko w powiecie wieluńskim (woj. łódzkie), na płn. od Wielunia, około 2.000 mieszk.

Lyon, w 1931 r. 579.763 mieszk.

***Lyrurus,** ob. Cietrzew.

Ł.

***Łamana linja,** figura geometryczna, która powstaje, jeśli mając n punktów P_1, P_2... Pn, połączymy punkty bezpośrednio po sobie następujące odcinkami. Ł. l. składa się więc z odcinków: P_1P_2, P_2P_3,... Pn_{-1} Pn. Jeśli punkty P_1 i Pn zlewają się ł. l. zwie się zamkniętą.

***Łanowce,** miasteczko w powiecie krzemienieckim (woj. wołyńskie), opodal granicy, 726 mieszk., stacja na linji kol. Tarnopol-Szepetówka (Rosja), 68 km od Tarnopola (ruch tylko do Ł.).

***Łańcuch górski,** góry łańcuchowe, ob. Góry.

Łaska. *Nauka katolicka o ł.* wymaga wniknięcia w naukę o stosunku człowieka do Boga. Stosunek ten jest podwójny: przyrodzony i nadprzyrodzony. Stosunek przyrodzony oparty jest na rozumie człowieka, prawach natury i na możliwościach duchowych człowieka w odniesieniu do tych praw. Stosunek nadprzyrodzony nie zaprzecza porządku przyrodzonego, owszem opiera się na nim i na jego założeniach, równocześnie jednak podnosi go i nieskończenie przewyższa, wkraczając w dziedzinę, dla rozumu i natury zamkniętą, ścisłego współżycia i współdziałania z Bogiem. Stosunek człowieka nadprzyrodzony do Boga, oczywiście stosunek żywy, pełny, nazywa nauka katol. łaską. Stosunek ten obejmuje dwie dziedziny duszy ludzkiej: 1 jej naturę i 2 jej władze, jak rozum (władzę poznawczą) i wolę (władzę aktywną, twórczą). Działanie Boga skierowane do *natury* duszy, w którem ta natura zostaje zmieniona, podniesiona, przekształcona, zaszczepiona pierwiastkami natury samego Boga, tak że uczestniczy w naturze Boga, zyskując podobieństwo szczególne do Boga i synostwo Boże, nazywa katolicyzm *łaską uświęcającą*. Ł. ta jest istotną, pozytywną cechą *świętości* człowieka; cechą negatywną świętości jest nieistnienie w duszy stanu grzechu śmiertelnego.

Istnieje nadto stosunek Boga do duszy ludzkiej inny, mianowicie w znaczeniu oddziaływania na jej władzę poznawczą i twórczą, celem wywołania odpowiedniej wewnętrznej i zewnętrznej akcji, czynu. Stąd nazwa tej ł.: *łaska aktualna, uczynkowa*. Ł. uświęcająca jest ł. stanu duszy, ł. aktualna jest ł. działania duszy. Obie ł. są oczywiście czynnikami współdziałającemi z sobą i podtrzymującemi się wzajemnie. — Nauka o ł. jest jedną z najważniejszych dziedzin teologji; na niej opiera się mistyka katolicka.

***Łaszczów,** miasteczko w powiecie tomaszowskim (woj. lubelskie), nad rzeką Huczwą, 20 km na wsch. od Tomaszowa, około 1.000 mieszk., węzeł kolei wąskotorowych 41 km na płd. od Hrubieszowa.

***Ławeczka gimnastyczna,** szwedzki przyrząd gimn. dług. ok. 4 m, wys. 33 cm, deska wierzchnia szer. ok. 24 cm, podtrzymana 2 nóżkami, środkiem których u spodu biegnie listwa, szer. ok. 10 cm. U jednego końca deski znajdują się 2 ruchome haki, dla zawieszenia ławeczki w skośnem położeniu. Służy do ćwiczeń w siadzie i leżeniu, w biegu wgórę i wdół, lub zjazdu wdół w pochyłem położeniu, do skoków

wolnych lub mieszanych ponad nią — w odwróconem zaś (listwą wgórę) położeniu do ćwiczeń w chodzie równoważnym.

***Ławoczne,** wieś w powiecie stryjskim (woj. stanisławowskie), 1.194 mieszk., stacja kol. 35 km na płd. od Skolego, 147 km od Lwowa, ważna stacja turystyki letniej i zimowej.

***Ławrow** Piotr Aleksiejewicz, slawista rosyj., (1856—1929), badacz najdawniejszego okresu piśmiennictwa jugosłowiańskiego i paleografji jugosłowiańskiej. Główne dzieła: „Przegląd właściwości fonetycznych i morfologicznych języka bułgarskiego" (1893), „Przegląd paleograficzny cyrylicy" (1914), „Cyryl i Metody w literaturze starosłowiańskiej" (1929, wyczerpująca monografja przedmiotu).

***Łazienki,** ob. Łaźnie i łazienki.

***Łazowertówna** Henryka, współcz. poetka polska, zwróciła uwagę zbiorem poezyj: „Zamknięty pokój" (1930).

***Łąkotka,** ob. Meniscus.

Łempicki Stanisław, pol. historyk kultury i literatury, ogłosił nadto m. i.: „Działalność Jana Zamoyskiego na polu szkolnictwa, 1573—1605" (1921), „Kazimierz Morawski jako badacz Odrodzenia w Polsce" (1926), „Mecenat kulturalny w Polsce" (1928), „O ideał wychowania w Polsce" (1929), „Dante i kultura włoska w Polsce" (1930), „Renesans i humanizm w Polsce" (1931).

Łempicki Zygmunt, germanista pol., wydał nadto: „Immermanns Weltanschauung" (1910), „Wilhelm Dilthey" (1914), „Polska i polskość w nauczaniu polskiego" (1930), „Fr. Gundolf" (1931), „Pindar im literarischen Urteil des XVII. und XVIII. Jhs." (1932) i i. Zainicjował i od r. 1933 redaguje nowy typ encyklopedji dla młodzieży p. t. „Świat i życie".

Łepki Bohdan, ukraiń. poeta i historyk literatury, * 1872, przedstawiciel liryki filozoficznej, uważany za jednego z najwybitniejszych poetów ukraiń. na przełomie XIX. i XX. w., z jego zbiorów poetyckich ważniejsze: „Liście opadają" (1902), „Jesień" (1902), „Z głębin duszy" (1905), „Radość jedyna" (1908); nadto zbiory nowel: „Szczęśliwa godzina" (1901), „W głuchym kącie" (1903), „W górach" (1904), „Rzucam słowa" (1911); trylogja powieściowa: „Mazepa". Wybór pism, 1925, 2 t. Ł. wykłada literaturę ukraińską w uniw. Jagiellońskim. Z jego prac krytycznych ważniejsze: wydania utworów Szewczenki i Wołczka, nadto polski zarys literatury ukraińskiej. W r. 1932 emigracja ukraińska uroczyście obchodziła 60-lecie urodzin Ł.

***Łęski** Zenon, malarz, (1864—1927), kształcił się w Akademji w Petersburgu i w Monachjum, gdzie przyjaźnił się w Brandtem. Przebywał też dłuższy czas w Paryżu. Malował głównie portrety, z których główne: portret malarza Piotrowicza i portret I. Gierdziejewskiego w Zbiorach Zachęty w Warszawie.

***Łkanie,** z płaczem połączona zmiana w oddychaniu, która u histerycznych osobników przejść może w płacz spazmatyczny.

Łodyński Marjan, pol. historyk i bibljotekarz, wydał nadto m. i.: „Podręcznik bibljotekarski dla kierowników bibljotek wojskowych" (1929), „Bibljoteka Szkoły Rycerskiej 1767—1794" (1930).

***Łomka,** ob. Narthecium.

***Łomka wonna,** ob. Anthoxanthum odoratum.

***Łomnica Zdrój** (dawniej Łomnica), wieś w powiecie nowosądeckim (woj. krakowskie), w dolinie rzeczki Łomnicy, wpadającej do Popradu powyżej miasteczka Piwniczna, na wysokości 477 m nad poz. morza. Kilkanaście źródeł szczawy żelazistej, zbliżonej do krynickiej. Jedna grupa źródeł znajduje się koło kościoła, druga w górnym końcu wsi; koło pierwszej wybudowano dom kąpielowy, kilka pensjonatów. Zdrojowisko w rozbudowie, ma poważne widoki rozwoju.

Łomża. W 1932 przyłączono do powiatu łomżyńskiego część powiatu kolneńskiego wraz z miastem Kolnem.

Łopalewski Tadeusz, pisarz pol., * 1900, wydał nadto poezje: „Gwiazdy tańczące" (1921), przekład „Dawnych pieśni ruskich" (1933).

***Łopatkowy młyn,** urządzenie do rozdrabniania materjałów, którego dokonują łopatki, skrzydła lub tarcze nabijane sztyftami, obracające się szybko dookoła swej osi, wewnątrz bębna zawierającego materjał.

Łotwa. Spis ludności z lutego 1930 wykazał 1,895.000 mieszk. (29 mieszk. na 1 km²). Zaludnienie poszczególnych prowincyj (okręgów) państwa było następujące: Ryga 376.000 mieszk., Inflanty (Vidzeme) 404.000, Kurlandja 289.000, Semigalja (Zemgale) 287.000, Letgalja (Inflanty Polskie, Letgalja) 539.000.

H a n d e l z a g r a n i c z n y w 1931 (w nawiasie 1930) według grup towarów przedstawiał się następująco (w tysiącach łatów): Przywóz: żywe zwierzęta 1.501 (2.404), żywność 28.357 (58.620), surowce i półfabrykaty 50.733 (79.981), fabrykaty 95.152 (154.490); wywóz: żywe zwierzęta 2.162 (481), żywność 51.228 (66.856), surowce i półfabrykaty 49.737 (104.638), fabrykaty 60.593 (75.900). Po raz pierwszy najważniejszą pozycją wywozu były fabrykaty. W przywozie największy spadek wykazały (w nawiasie wartość przywozu w 1930): tekstylja 29 (52,4), pszenica 5,1 (15,7), żyto 0,7 (8,2), maszyny przemysłowe 7,5 (13,6), węgiel 8,5 (14,1) miljonów łatów. — Największe straty poniósł wywóz: drzewa — 33,6 (77,8) i tekstyljów — 5,6 (14,3) milj. łatów. Wzrósł natomiast wywóz wagonów z 12,4 na 15,9, skór z 6,2 na 6,6 i koniczyny z 1,6 na 1,8 milj. łatów.

W 1931 wysunęły się na pierwsze miejsce wśród odbiorców Łotwy Niemcy (dotąd W. Brytanja). W handlu z Polską ma Łotwa stale silnie pasywny bilans (w 1930 deficyt wynosił 16,2 milj. łatów). W latach 1926—30 przywóz z Ł. do Polski miał wartość 13 milj. złotych średnio rocznie, wywóz z Polski do Ł. 62 milj. złotych. W 1931 sprowadziła Polska z Łotwy towarów za 3 milj. zł, wywiozła do Ł. za 31 milj. zł (stanowiło to 0,2% ogólnej wartości przywozu, 1,6% wywozu z Polski).

***Łożyskowe metale,** ob. Metale łożyskowe.

Łucki Aleksander, pol. historyk lit., † 1930.

Łuczyckij Iwan Wasylewicz. W t. 9 mylnie: Łuczycskij.

***Łukasik** Stanisław, współcz. pol. romanista, historyk literatury i pisarz, wydał: „Le prince A. C. Czartoryski et la renaissance du Théâtre national en Pologne au XVIII. s." (1926), „H. Sienkiewicz w Rumunji" (1928), „Rumunja a Polska w XIX. w." (1929), przekłady z rumuńskiego powieści Liviu Rebreanu (1931—32), tamże we wstępach oraz w czasopismach studja o współczesnej powieści rumuńskiej, „Relatiunile lui Mihail Czajkowski cu Romani" (1932), „La France et la Pologne à travers les siècles jusqu'à la grande révolution" (1932).

Łuniński Ernest, pisarz pol., † 1931.

***Łunna,** miasteczko w powiecie grodzieńskim (woj. białostockie), nad Niemnem, 42 km na wsch. od Grodna, około 2.000 mieszk.

***Łuszczenie się,** ob. Deskwamacja.

***Łużki,** miasteczko w powiecie dziśnieńskim (woj. wileńskie), nad rzeką Mniutą dopływem Dzisny, 1.362 mieszk., osada rolniczo-handlowa.

***Łysiec,** miasteczko w powiecie stanisławowskim, nad Bystrzycą Sołotwińską, 1560 mieszk.

***Łyskowski** Ignacy, pol. działacz narodowy, (1820—1886), ziemianin w Prusach Zach., jeździł w 1848 do parlamentu frankfurckiego jako reprezentant ludności polskiej, następnie organizował Ligę Polską na Pomorzu. Po jej rozwiązaniu pracował nad rozwojem rolnictwa, w 1852 wydał głośne dzieło p. t. „Gospodarz", którego celem było podniesienie drobnych gospodarstw, dał inicjatywę do zakładania powiatowych towarzystw rolniczych i zwoływania t. zw. sejmików gospodarskich w Toruniu. Od 1866 posłował do sejmu pruskiego, w którym bronił gorąco praw języka i narodowości pol. Był również czynnym publicystycznie, zasilał szereg czasopism, ogłosił kilka utworów literackich.

***Łysobyki,** miasteczko w powiecie łukowskim (woj. lubelskie), nad rzeką Wieprzem, 13 km od stacji kol. w Okrzei, około 1.000 mieszk.

***Łyżnik,** rodzaj specjalnej, bardzo często bogato ornamentowanej półeczki na łyżki.

***Łzawnik,** ob. Dacrydium.

M.

***Maasalo** Armas, kompozytor fiński, * 1885, poświęca się głównie kompozycji wokalnej, zwłaszcza chóralnej. Napisał też „Suitę" i „Rapsodję karelijską" na orkiestrę.

***Mac Dougall** William, psycholog ameryk., * 1871, prof. uniw. Haward. Ogłosił „Social Psychology" (1908), „Body and Mind" (1911), „Group Mind" (1920, w polsk. przekł. „Psychologja grupy"), „Outline of Psychology" (1923).

***Mac Gee** William John, amer. geolog i etnolog, (1853—1912), od 1882 do 1892 pracuje w Un. States Geological Survey, następnie w Bureau of Am. Ethnology. Obok prac geologicznych (mapy geologiczne Stanów Zjed. Am. Płn.), ogłosił szereg prac z zakresu etnologji, jak: „Seri Indians" (1898), „Beginnig of Agriculture" (1895) i i.

***Mac Intyre,** dopływ rzeki Darling (Australja), w jej biegu górnym, dług. około 500 km.

***Mac Orlan** Pierre, pisarz franc., * 1883, wybitny przedstawiciel współczesnej powieści awanturniczej, nierówny, ale poetycko nastrojony (wydał też liryki kosmopolityczno-romantyczne: „L'Inflation sentimentale", 1923, „Simone de Montmartre", 1924), czem pokrywa pewną dowolność fantastyki, niekiedy zbyt jaskrawy, subtelnie wczuwa się zarazem w nowe prądy literackie jak i w nastroje szerokich mas czytelnictwa, napisał: „Le Chant de l'Équipage" (1918, świetny debjut autora), „Petit Manuel du parfait Aventurier" (1919, na temat techniki własnego zawodu pisarskiego), „Le Nègre Léonard et Maître Jean Mullin" (1921, o magji czarnych), „À Bord de l'Étoile matutine" (1921), „La Cavalière Elsa" (1922), „La Vénus internationale" (1923), „Marguerite de la Nuit" (1926, trzy ostatnie o niebezpieczeństwie bolszewizmu), „Malice" (1923, o okupacji nadreńskiej), „Les Pirates de l'Avenue du Rhum" (1925, o „suchej" Ameryce), „Le Rire jaune" (1925), „Le Quai des Brumes" (1927), „Dinat Miami" (1928, o buntach czarnej rasy) i i.

***Macellum** (gr.), rynek żywnościowy (w odróżnieniu od reprezentacyjnego rynku „państwowego"), rozwinięty zwł. w greckich miastach hellenistycznych. Plac otoczony dokoła halami i sklepami, na środku często okrągła tholos, w głębi świątynia.

***Maccrowanie** (albo m a c e r a c j a), zabieg stosowany w wielu wypadkach w przemyśle chemicznym, polegający na równoczesnem moczeniu i ugniataniu materjału, celem usunięcia z niego pewnych części składowych lub celem rozluźnienia masy dla ułatwienia dalszej przeróbki.

***Machado,** 1. Manuel, kompozytor portug., żył w w. XVII., pisał kanzony.

2. Rafael, Coelho, kompozytor, (1814—1887), żył w Brazylji. Napisał szereg kompozycyj kościelnych (Msze, „Te Deum", hymny), wydawał brazylijskie pieśni ludowe, opracował też podręczniki teoretyczno-muzyczne i szkoły gry na różnych instrumentach.

3. Augusto, kompozytor portug., * 1845, studja w Lizbonie i w Paryżu, potem dyrektor konserwatorjum w Lizbonie. Napisał 5 oper, balet, ponad 20 operetek i wiele mniejszych kompozycyj.

***Machal** Jan, współcz. czeski slawista i historyk literatury, główne jego dzieło: „Slovanské literatury" (1922—29, 3 t.).

***Machalski** Ludwik, malarz współcz., * 1879, kształcił się w Akademji krakowskiej, w Paryżu, Florencji i Sienie. W 1919 poświęcił się zawodowi pedagogicznemu. Maluje pejzaże i portrety, z których główne są: portret prof. Ciechanowskiego, prof. Glatzla, prezydenta m. Krakowa K. Rollego, marszałka Piłsudskiego i in.

Machiavelli Niccolò, włoski mąż stanu i pisarz. Nowy przekład polski „Księcia" przez Winc. Rzymowskiego (1917). Tegoż wybór „Myśli o ludziach". Nadto „Mandragolę" przeł. Edward Boyé (1924).

***Maciejów,** miasteczko w powiecie kowelskim (woj. wołyńskie), 2.977 mieszk., stacja kol., 25 km na zach. od Kowla.

***Mackenzie,** nazwa zachodniego okręgu Północno-Zachodnich Terytorjów (Kanada).

Mackiewicz Kamil, pol. karykaturzysta i ilustrator, † 1932. Główne dzieła: typy oficerów wojska polskiego z 1918—21, ilustracje do „Puszczy" Weyssenhoffa, „Wspomnień myśliwskich" Krzywoszewskiego, „Przygód łowieckich" Ejsmonda, oraz rysunki do różnych czasopism.

Mackiewicz Stanisław, pol. publicysta i polityk z obozu monarchiczno-konserwatywnego, * 1896, od 1922 redaktor „Słowa" wileńskiego (pseudonim C a t), od 1928 poseł sejmowy. Oddzielnie wydał: „Kropki nad i" (1923), „Dziś i jutro" (1929), „Myśl w obcęgach" (1930, wrażenia z podróży do Rosji Sowieckiej).

Macquarie, lewy dopływ rzeki Darling (Australja płd.-wsch.), dług. około 1.200 km.

***Maczugowiec,** roślina, ob. Zamia.

***Maczupja,** tyleż co maszoperja (ob.).

***Maczużnia,** ob. Cordyline.

***Maczużnik,** ob. Cordyceps.

Madagaskar, w 1928 wraz z Komorami (ob.) 3,694.611 mieszk. (26.208 białych). Komory liczyły 126.703 mieszk. (528 białych). Wyznania: 450.000 ewangelików, 50.000 katolików, reszta poganie. — Największe miejscowości: stolica (port) Tananarivo — poprzednio Antananarivo — 92.493, miasto portowe Tamatave 63.924, miasto port. Majunga 19.072 mieszk.

Handel zagraniczny 1929 (wartość w 1.000 franków): przywóz 807.355, wywóz 439.978 (wanilja 70.400, surowe skóry 48.394, włókno rafji 42.295, kawa 24.474, grafit 21.666). — Ruch portowy 1929: 5.964 statków, o pojemności 3.901.670 tonn rejestr. Koleje 1929: 689 km. Urzędów pocztowych 1928: 182, (1929) 14.475 drutów telegraficznych, 8.312 km telef., stacyj radjotelegraficznych 9. — Gazet w 1931 wychodziło 23 (14 francuskich, 9 w języku krajowym).

***Madej** Antoni, współcz. poeta z grupy „Kadry", liryk o żywem i bezpośredniem odczuciu przyrody, wydał: „Płonące lonty" (1931), „Pieśń o Bałtyku" (1932), „Widnokrąg" (1933).

***Madlaina** Jakób, budowniczy lwowski z XVI w., rodem ze Szwajcarji. Pracował w Stryju, w Zasławiu przy budowie fary i kościoła bernardynów, oraz w Nakwaszy pod Brodami, gdzie prawdopodobnie budował zamek.

Madras, miasto, w 1931 r. 647.000 mieszk.

***Madryt,** p r o w i n c j a Hiszpanji, 8.002 km², (1930) 1,231.487 mieszk.

Madryt, (1930) 883.000 mieszk.

***Magadha.** Królestwo M. w Indjach występuje na widownię już od pierwszej chwili rozpoczęcia historycznego okresu i szybko staje się najpotężniejszem wśród współczesnych. Królowie panujący wtedy pochodzą z dwóch dynastyj: Śaiśunāga (ok. 642—413 prz. Chr.) i Nanda (ok. 413—322). Z pierwszej dynastji pochodzili królowie Bimbisāra (Śrenika), który zbudował nowe miasto — stolicę R ā j a g r h a, oraz Ajātaśatru (Kunika), założyciel P ā t a l i p u t r a, obaj współcześni z Buddą. Jest to epoka późniejszej wedyjskiej literatury (Brāhmana, Upaniszady i starsza Sūtra); z ostatniego okresu wiadomości podają buddyjskie Jātaka. Nie wspominają one o stosunkach z Zachodem, które jednak musiały istnieć, skoro Darjusz w VI w. zaanektował część doliny Indusu, i to na długi czas. Jeszcze za czasów najazdu Aleksandra W. (327) stanowił Indus granicę między Indjami a Persją. Kultura stała już na wysokim poziomie. Znano różne rodzaje metali, tkanin, kwitło budownictwo (tworzono kilkupiętrowe budowle), oraz rozwinięty przemysł artystyczny. Jātaka opisują np. organizacje rzemieślników, zrzeszonych w 18 cechów. Kastowość została już zupełnie rozbudowana, rozwinęło się zbytkowne życie dworskie i miejskie.

W Rājagrha przebywał po swej ucieczce z Kapilavastu Gautama Budda, studjując bramańską filozofję. Tam też odbył się pierwszy koncyl, zwołany po śmierci Buddy celem ustalenia słów mistrza. Stolicą M. staje się P ā t a l i p u t r a. Ostatni król dynastji Nanda zostaje ok. r. 320 przed Chr. zdetronizowany przez króla Candragupta, założyciela nowej dynastji Maurya. Na jego czasy przypada pobyt w Pātaliputra Megasthenesa, posła syryjskiego, którego wiadomości o Indjach stanowią tak cenny materjał historyczny.

Wnuk Candragupty, Aśoka (272—232), był najpotężniejszym królem starych Indyj. Państwo, ze stolicą w Pātaliputra, obejmowało całe północne Indje, Afganistan, Kaszmir i Dekan. Aśoka był wielkim protektorem buddaizmu, który stał się rodzajem oficjalnej państwowej religji. Buddyjscy misjonarze docierają na zachód aż do Syrji i Egiptu. Legenda przypisuje królowi założenie licznych klasztorów (vihāra), a jego sławny pałac w Pātaliputra, znany z wykopalisk, przedstawia wspaniały kompleks budynków. Po jego śmierci państwo zaczyna podupadać.

Bezpośrednim następcą ostatniego króla dynastji Maurya, ok. r. 185 przed Chr. był Pusyamitra Śunga, gorliwy hinduista, skłaniający się raczej do zoroastryzmu; zaczął on, jak się zdaje, prześladować buddystów i burzyć ich klasztory. Jego posiadłości obejmowały M. i cały kraj na południe aż do Narmadā, na północ do Jālandhar w Pendżabie. Rozkwit jednak nie trwa długo. Następuje dynastja Kānva (73—28), a napady Greków z Baktrji i Scytów (Śaka) zacierają wkońcu granice potężnego państwa.

Niezależnie jednak naogół od wypadków politycznych rozwija się M. jako potężne środowisko sztuki, oddziaływujące ku północy na Nepāl, za morze na Burmę, Sumatrę i Jawę — głównie w dziedzinie ikonografji, a często i stylistycznie. Nawet na Cejlonie dadzą się ustalić pewne analogje koncepcyj ikonograficznych.

***Magadiszo,** ob. Mogadiszo (uzup.).

Magallanes, terytorjum chilijskie, 135.418 km², (1930) 37.913 mieszk. S t o l i c a M. (dawniej Punta Arenas), port, 24.307.

***Magallanes,** poprzednio Punta Arenas, stolica chilijskiego terytorjum M., (1930) 24.307 mieszk.

Magdalena, departament w Kolumbji (Am. Płd.), (1928) 293.436 mieszk. Stolica Santa Marta, port, 18.040 mieszk.

Magdeburg, (1932) 309.000 mieszk.

Magdeburg, regencja w prowincji Saksonja w Prusach, 11.526 km², (1925) 1,294.639 mieszk. Stolica M., (1932) 309.000 mieszk.

***Magelana obłoki,** ob. Magalhãesa obłoki.

Maginot André, franc. minister wojny, † 1932.

***Magnat,** ob. Magnaci.

***Magnetyzm zwierzęcy,** ob. Magnetyzmem leczenie.

***Magnitogorsk,** osada przemysłowa w obszarze Uralskim (R. S. F. S. R.), na płd. od Czelabińska, na lewym brzegu rzeki Ural, w górnym jej biegu. Powstała na stepie, w okolicy odkrywkowych złóż rudy żelaznej, w połowie 1932 liczyła 230.000 mieszk. Ośrodek osady tworzą zakłady przemysłowe i dzielnica budynków administracyjnych i mieszkalnych, przeznaczonych dla kierowników zakładów, licząca kilka tysięcy mieszkańców; właściwa osada składa się z baraków, ziemianek, namiotów i t. p. — Budowę M. rozpoczęto w czerwcu 1930, w lutym 1931 rozpoczęto budowę pierwszego wielkiego pieca. W połowie 1932 miał M. gotowe 2 wielkie piece (ma ich być 8) z dzienną produkcją 2.000 tonn surówki, koksownię z dwiema baterjami po 69 pieców (następne w budowie, buduje się poza tem zakłady dla chemicznej przeróbki węgla, „Koksochim"), fabrykę cegły ogniotrwałej, własne warsztaty reperacyjne, w ruchu było pół elektrowni, gotowy był aparat kopalni rudy W połowie była budowa stalowni, w zaczątkach budowa walcowni i t. d. — Podstawą pracy M. jest węgiel z Kuźniecka na Syberji (ob.), odległego o przeszło 2.000 km. M. i Kuźnieck stanowią t. zw. Ural-Kuźnieck kombinat (U K K): Kuźnieck dostarcza M. węgla potrzebnego do przeróbki żel., wracające z M. wagony wiozą rudę do przeróbki w tamtejszych hutach i stalowniach. Współpracę „kombinatu", którego budowa była głównym celem pierwszej „piatiletki", niezmiernie utrudnia brak bezpośredniego połączenia kolejowego Kuźniecka z M.; obecne połączenie przez Czelabińsk jest o paręset kilometrów dłuższe.

***Magnuszew,** miasteczko w płn. części powiatu kozienickiego (woj. kieleckie), 2 km od Wisły, 1.600 mieszk.

***Magyar orszäg,** węgierska nazwa państwa węgierskiego.

***Mähren,** ob. Morawy.

Maine, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 797.423 mieszk., (9 na 1 km²). Stolica Augusta, 17.198 mieszk.

***Maitani** Lorenzo, architekt włoski, † 1330, pochodził ze Sieny. Od 1310 kierował budową fasady katedry w Orvieto, jednego z najwspanialszych pomników gotyku włoskiego.

***Maîtres musiciens de la renaissance française,** wydawnictwo utworów kompozytorów francuskich w. XV i XVI. Inicjatorem i wydawcą jest Henri Expert (* 1863). Wydano 23 tomy, zawierające kompozycje Orlanda di Lasso, Goudimela, Costeley'a, Jannequin'a, Brumela, Pierre de la Rue, Moutona, Févin'a, J. Mauduit'a, Claudin le Jeun'a, Cl. Gervaise'a, E. du Tertre'a, Regnart'a i i.

***Maitreya** (w jęz. pali: Metteyya, tyb.: Byamspa, mong.: Maidari, „Pełen miłości"). Budda, mający nadejść, Bodhisattva obecnej epoki. Popularny zwłaszcza w północnym buddaiźmie.

***Majak,** 1. halucynacja, złudzenie, wywołane chorobą; przenośnie fatamorgana (ob.). 2. W myślistwie czółno, umajone trzciną lub gałęziami, by wyglądało jak krzak lub kępa, ułatwiając w ten sposób niespostrzeżone zbliżenie się do płochliwej zwierzyny wodnej.

***Majątkowa wspólność,** ob. Małżeńskie prawo majątkowe.

***Majerova** Maria, współcz. powieściopisarka czeska, autorka: „Panenstvi", „Plane milovani", „Naměsti republiký".

***Majerski** Karol, budowniczy pol., (1800—1870), studja na uniw. warszawskim, pracował przy komisji nadzoru budowli koronnych, był budowniczym gubernji augustowskiej. Wykonał plany do ratusza, szpitala św. Piotra i Pawła, kościoła ewangelickiego i kaplicy na cmentarzu w Suwałkach, zbudował szereg domów mieszkalnych i współpracował przy budowie fabryki w Sielcach pod Warszawą.

***Majestas domini,** przedstawienie Madonny z Dzieciątkiem na tronie, wśród aniołów i świętych. Temat ten występował często w sztuce włoskiej, począwszy od czasów Duccia.

***Majewski** Karol, budowniczy pol., (1824—1897), kształcił się w Petersburgu: w Instytucie Inżynierów Cywilnych, w Szkole Budowniczej i Akademji Sztuk Pięknych. Od 1870 był członkiem honorowym Tow. Archeologicznego. Główne dzieła: cerkiew św. Michała i więzienie dla kobiet w Petersburgu, pałac cesarski w Kijowie, przebudowa zamku w Lublinie itd.

***Majoli** Tomaso, włoski bibljofil z pierwszej połowy XVI w. Jego oprawy książek ozdobione były bogatym ornamentem wstęgowym i nosiły napis: Th. Majoli et amicorum, oraz dewizę: „Ingratis servi e nefas".

***Makabryczny,** z franc. macabre, stojący w związku z śmiercią, cmentarny, kościotrupowy, ponury. Danse macabre, taniec szkieletów, ob. Taniec śmierci.

Makarewicz Juljan, malarz pol. W Muzeum Narodowem w Krakowie znajduje się jego „Śpiewak cerkiewny". W r. 1932 kierował wraz z prof. Rutkowskim odnowieniem arcydzieła sztuki średniowiecznej w Krakowie, polichromowanego ołtarza szafowego z kościoła N. P. Marji w Krakowie, dzieła Wita Stwosza.

***Makkabjada,** zorganizowane na wzór olimpijskich igrzysk nowożytnych igrzyska żydowskich klubów sportowych całego świata, zrzeszonych w Wszechświatowym związku klubów żydowskich. Pierwsze takie igrzyska letnie odbyły się w Palestynie w r. 1932, gdzie pierwsze miejsce zdobyli zawodnicy żydowscy z Polski. Dzięki temu też pierwsza M. zimowa odbyła się w r. 1933 w Zakopanem. I tu zwyciężyli żydowscy zawodnicy polscy.

***Maklakiewicz** Jan Adam, kompozytor polski, * 1899, studja w Konserwatorjum warszaw-

skiem (u Statkowskiego) i w paryskiej „Ecole normale de musique" (u Dukasa), od 1928 profesor nowoczesnej harmonji w Konserwatorjum w Warszawie. Tamże jest organistą przy kościele św. Krzyża i sprawozdawcą muzycznym. 1932 otrzymał Państwową Nagrodę Muzyczną za koncert wiolonczelowy. Napisał symfonję „Święty Boże" (1927), koncerty: fortepianowy (1928), wiolonczelowy (1929), i skrzypcowy (1930), 4 pieśni japońskie op. 15 (z tow. orkiestry), szereg utworów mniejszych, ilustracje do dramatów i filmów dźwiękowych.

***Makowiec,** mak kolczasty, ob. Argemone.

***Makowski** Tadeusz, malarz współcz., * 1882, kształcił się w Krakowie na Uniw. Jagiell. i w Akademji Sztuk Pięknych; maluje kompozycje figuralne, pejzaże, martwe natury i dzieci. Przebywa w Paryżu. Szereg dzieł jego znajduje się w zbiorach zagranicznych.

Makowski Wacław, pol. pisarz i prawnik. Od 1919 członek Komisji Kodyfikacyjnej, od 1920 prof. prawa karnego w uniw. warsz., w l. 1922—1923 i 1926 minister sprawiedliwości, od 1928 poseł sejmowy (B. B.) i przewodniczący komisji konstytucyjnej. Wydał nadto: „Podstawy filozofji prawa karnego" (1917), „Prawo karne" (1920—24, 2 cz.), „Rozważania prawnicze" (1928), „Les transformations du droit pénal" (1929), „Nowa Polska w nowej Europie" (1930) i i.

Maków, 2. (urzędowa nazwa M a k ó w P o d h a l a ń s k i); powiat makowski został w 1932 zniesiony i podzielony między powiaty: żywiecki, myślenicki i nowotarski.

***Makówczak,** ob. Codiaeum.

***Makron,** attycki malarz wazowy, żyjący w początku V w. przed Chr. Pracował w fabryce Hierona, odznaczał się zamiłowaniem do wielkich tematów.

***Makroplankton,** ob. Plankton.

Makrospory, zarodniki żeńskie u paprotników różnozarodnikowych. Zwykle większe od męskich, t. zw. m i k r o s p o r. Ilość ich w sporangjach jest tem bardziej ograniczona, im wyższe miejsce zajmuje roślina w systematyce.

***Maksymalny wysiłek w sporcie,** p. Rekord.

Makuszyński Kornel, poeta i pisarz pol., wydał nadto powieści: „Człowiek znaleziony w nocy" (1931), „Panna z mokrą głową" (1932). Charakterystyka w t. 13, str. 245.

***Malacca,** ob. Malakka, oraz Malajska cieśnina, Malajski półwysep.

Malaga, prowincja Hiszpanji, 7.285 km², (1930) 609.572 mieszk. — S t o l i c a M., 188.010 mieszk.

***Malakolit,** ob. Diopsyd.

***Malarskość,** w przeciwieństwie do b a r w n o ś c i, polega na bogactwie tonów (walorów) w obrębie jednej barwy. Biało-czarny rysunek lub miedzioryt może być więc ogromnie malarski, a może nie być nim obraz najbardziej nawet kolorowy.

***Malarstwo batalistyczne,** przedstawiające walki albo epizody z walk, uprawiano już w starożytności (znana mozaika z Pompei, przedstawiająca bitwę Aleksandra W.), później w renesansie (kartony mal. przez Leonarda i Michała Anioła, bitwa Konstantyna przez Rafaela), a zwłaszcza w epoce baroku (Rubens, Wouwerman, Courtois, van de Meulen i in.). W wieku XIX m. b. znowu odżyło (A. Adam, Steffeck, G. Bleibtreu, Camphausen i in. w N i e m c z e c h, Vernet, Bellange, Meissonier, de Neuville, Detaille w F r a n c j i, Wereszczagin w R o s j i). — W P o l s c e m. b. w ścisłem znaczeniu nie wytworzyło się, chociaż wielu malarzy odtwarzało z wielkim talentem tematy batalistyczne (Matejko, Juljusz i Wojciech Kossakowie, Brandt, Rosen, Batowski i in.).

Malatia, turecki wilajet, 15.730 km², (1927) 305.785 mieszk. (19 na 1 km²). Stolica M., 20.399 mieszk.

***Malawski** Artur, pol. skrzypek i kompozytor, * 1906, nauczyciel konserwatorjum krakowskiego. Napisał kwartet smyczkowy, „Bajkę", „Allegro capriccioso" i sekstet smyczkowy.

***Malchus,** św., pustelnik na Chalcydejskiej pustyni (Syrja) ok. 350 r. Jego życie opisał św. Hieronim.

***Malczewski** Rafał, syn malarza Jacka (ob. t. 9), pol. malarz i pisarz, * 1892, autor tomu nowel: „Narkotyk gór" (1927), odznaczający się dużym temperamentem, świeżą wrażliwością i naturalnym humorem. — W malarstwie i architekturze kształcił się w Wiedniu i w Krakowie. Wystawia od 1923 w kraju i zagranicą. Maluje pejzaże i obrazy rodzajowe, czerpiąc motywy przeważnie z Podhala (mieszka w Zakopanem).

***Maldive Islands,** ob. Maledywy.

***Maldonado,** departament w rep. Urugwaj (Am. Płd.), 4.111 km², (1931) 57.532 mieszk. — S t o l i c a M., na zach. od Montevideo, 5.984 mieszk., port wojenny, handel skórami.

***Male** (Mali), największy atol w archipelagu Maledywów (ob.), główny port wysp i siedziba sułtana, 2.500 mieszk.

***Malespini** Ricordano, uchodził przez długi czas za autora historji Florencji, która okazała się obecnie falsyfikatem (Istoria Fiorentina, wyd. Muratori w 8 t. „Script. rer. italic.").

***Malicki** Marjan Jerzy, malarz pol., * 1895, kształcił się w Warszawie i w Paryżu. Prócz malarstwa sztalugowego (portrety, pejzaże i martwe natury), uprawia też malarstwo teatralne, polichromje, oraz zajmuje się dekoracją filmową.

***Malinowski** Marjan (pseud. „W o j t e k"), pol. działacz robotniczy, ur. 1876, od 1896 brał udział w robocie socjalistycznej w zaborze rosyjskim, od 1904 działa w organizacji bojowej, uczestniczył w szeregu zamachów, kierował tajną drukarnią w Radomiu, redagował „Górnika" w Zagłębiu Dąbrowskiem. Kilkakrotnie aresztowany, lata 1908—13 spędził w katordze, zesłany następnie do gubernji irkuckiej na osiedlenie, w 1914 uciekł do kraju. Służył w Legjonach jako komisarz cywilny I brygady, następnie pracował konspiracyjnie w P. P. S. jako redaktor nielegalnych wydawnictw, organizował P. O. W. i „Pogotowie bojowe". W 1918 został członkiem rządu lubelskiego, następnie ministrem w gabinecie Moraczewskiego. Od 1919 poseł do sejmu. Po rozłamie w P. P. S. w 1928 wystąpił z partji jako zwolennik Piłsudskiego. W 1930 wszedł do sejmu z B. B. W. R.

***Malinowski** Władysław Pobóg, współcz. pol. publicysta i historyk literatury, redaktor zbiorowego wydania „Pism" Józefa Piłsudskiego, oprócz studjów historycznych w czasopismach (m. i. z dziejów P. P. S. w b. zaborze rosyjskim; o współpracy Przybyszewskiego w ruchu robotniczym), oddzielnie wydał: „Stefan Żeromski, życie i twórczość" (1930), „Akcja bojowa pod Bezdanami" (1933).

***Maliszewski** Aleksander, poeta pol. z grupy „Kwadrygi", * 1901, wydał: „Poezje" (1927, razem z W. Sebyłą), „Czarna Beatrycze" (1929, poezje).

Maliszewski Witold, od r. 1932 referent spraw muzycznych w Ministerstwie W. R. i O. P., w r. 1931 otrzymał Państwową Nagrodę Muzyczną za operę-balet „Syrena", napisał też balet „Boruta".

***Maljowancy,** pietystyczna sekta rosyjska, założona ok. 1890 przez kołodzieja Maljowannyjego w gubernji kijowskiej, odłam chłystów (ob.), ulegający wpływom sztundystów (ob.).

Malmö, stolica okręgu (Malmöhus, 4.847 km², w 1930 r. 510.664 mieszk.) w Szwecji, (1930) 127.870 mieszk.

***Malraux** André, pisarz franc., * 1895, zwrócił uwagę powieścią „Les Conquérants" (1928) na tle komunizmu we współczesnych Chinach.

Malta, w kwietniu 1931 liczyła 241.621 mieszk. (poza tem garnizon, 14.000 ludzi). Przyrost naturalny w 1930 wynosił 10,3 osób na 1.000 mieszk., przy 34,2 urodzinach i 23,9 zgonach. — Największe miejscowości: stolica (miasto portowe (La Valetta 22.779, Three Cities 26.319, Citta Vecchia 10.032 mieszk., na wyspie Gozo: Victoria (dawniej Rabato) 5.531 mieszk.

Handel zagraniczny w 1930: przywóz 3,836.000 (w tem z W. Brytanji 993.000, z angielskich kolonij 282.000), wywóz 483.000 (do W. Brytanji 14.000, do kolonij ang. 13.000) funtów szterlingów. — Statków w 1930 weszło 1.599, o pojemności 3,536.600 tonn rejestr. (w tem statków ang. 677, o pojemności 1,877.810 tonn). Flota maltańska liczyła w 1930 r. 36 statków o pojemn. 3.115 tonn. Kolei było 13 km, urzędów pocztowych 6, linje telefoniczne miały 1.290 km dług.

***Malwersacja** (z franc.), sprzeniewierzenie.

Mała Ententa. Wzmożenie się tendencyj rewizjonistycznych w polityce Włoch, ich coraz ściślejsze współdziałanie z Węgrami i Niemcami w celu zburzenia porządku, ustalonego przez traktaty pokojowe nad Dunajem i Bałkanach, wreszcie zaostrzający się antagonizm włosko-jugosłowiański spowodowały zacieśnienie węzłów, łączących państwa M. E. W grudniu 1932 odbyła się w Belgradzie konferencja ministrów spraw zagranicznych Czechosłowacji, Rumunji i Jugosławji, na której opracowano nowy plan organizacyj M. E. W miejsce łączących dotąd poszczególnych jej uczestników traktatów dwustronnych, odnawianych co 3 lata, stworzono s o j u s z, który potwierdza i przedłuża istniejące już zobowiązania na czas nieokreślony i nadaje im bardziej sprecyzowany charakter. Żaden z uczestników M. E. nie może odtąd zawrzeć umowy politycznej lub gospodarczej z innem państwem bez porozumienia się z pozostałymi partnerami. W celu nadania M. E. ściślejszej organizacji powołuje się do życia s t a ł ą r a d ę, złożoną z ministrów zagranicznych 3 państw, która zbierać się będzie przynajmniej 3 razy do roku i będzie miała swój stały sekretarjat w Genewie. Podobnie powołuje się do życia s t a ł ą r a d ę g o s p o d a r c z ą, mającą na celu uzgodnienie interesów ekonomicznych M. E. Innym państwom pozostawia się możność przystąpienia do M. E. na ustalonych dla każdego wypadku warunkach. W ten sposób ukonstytuował się w Europie środkowej blok polityczny i gospodarczy, liczący 48 milj. ludności, który w oparciu o Francję stoi na straży utrzymania stworzonego w 1918—20 stanu rzeczy.

***Małecki** Mieczysław, slawista pol., * 1903, wydał m. i.: „Archaizm podhalański wraz z próbą wyznaczenia granic tego dialektu" (1927), „Cakawizm z uwzględnieniem zjawisk podobnych" (1929), „Gwary Ciciów a ich pochodzenie" (1929), „Przegląd słowiańskich gwar Istrji" (1930), „O podział gwar Krku" (1930).

***Małogłowie,** ob. Mikrocefalja.

***Małżeństwo koleżeńskie,** forma współżycia, propagowana przez głosicieli reform seksualnych, nie zmierzająca zasadniczo do płodzenia potomstwa; związek taki może każde z małżonków rozwiązać bez zobowiązań wobec drugiego. K. powinno stać się małżeństwem prawomocnem w wypadku, jeżeli przetrwało pewien czas lub jeżeli owocem jego jest dziecko. — Por. B. B. Lindsey „The companionate Marriage" (z W. Ewansem, 1927).

***Mammouth Cave,** ob. Mamutowa jaskinia.

***Mamutowa pompa** należy do pomp beztłokowych, podnoszących ciecz bezpośredniem działaniem ścieśnionego powietrza. Pracuje w ten sposób, że powietrze ścieśnione w kompresorze wprowadza na sam dół rury ssącej, zanurzonej pod powierzchnię cieczy podnoszonej. Tworzy się przez to w rurze ssącej mieszanina cieczy i powietrza, którą nadmiar powietrza unosi do góry. Pompa nadaje się do wydobywania wody z bardzo głębokich studzien i do przeprowadzania rurociągiem cieczy mulistych.

Man, wyspa, w 1931 r. liczyła 49.338 mieszk., t. j. 86 na 1 km². Stolica (port) Douglas, liczyła 19.329 mieszk. — Wywozi się ryby, zboże, rudę ołowiu, papier, płótno. Ruch statków w portach 1929: 1,173.568 tonn rejestr. netto (w tem 1,060.882 żegluga przybrzeżna). Flota macierzysta 1929 liczyła 71 statków o pojemn. 9.476 tonn. Kolei było w 1930 115 km. — Gazet wychodzi 7.

Managua, jest stolicą republiki Nikaragwa (Am. Środk.) i stolicą departamentu tej samej nazwy (4.060 km², w 1920 r. 74.696 mieszk., w tem 17.304 białych).

Manbhaus. Błąd druk.: zam. setka, ma być: sekta.

Manchester, (1931) 766.000 mieszk.

***Manchesterski kanał,** przekopany w latach 1887—1893, łączy miasto Manchester z estuarjum rzeki Mersey (uchodzi do niej 4 km powyżej Liverpool). Ma 57 km długości, najmniejszą szerokość dna 36,6 metrów, 4 śluzy, od 1925 dostępny jest dla statków o zanurzeniu 8,5 m.

***Mandżu,** ob. Mandżurowie.

***Mandżuko,** ob. Mandżurja (uzup.).

Mandżurja. 1. III. 1932 proklamowano w Mukdenie niepodległe państwo mandżurskie (ob. Chińskie państwo, Dzieje, uzup.); oficjalna nazwa brzmi M a n d ż u k o. Tworzyć je mają chińskie prowincje Heilungkiang (Helungkiang), Kirin, Liaoning (Fengtien) i Dżehol, oraz okręg Dungszeng i obszar kilku plemion Mongolji Wewnętrznej. Powierzchnia Mandżuko wynosi 1,334.000 km², ludność szacuje się obecnie na 33,726.000 osób. Stolicą — stosownie do życzeń Japonji — jest nie Mukden, ani Charbin, lecz 80-tysięczny Czangczun, leżący na granicy kolejowej koncesji chińskiej i japońskiej. — Por. też Spokojny ocean (uzup.).

***Mane, Tekel, Fares,** ob. Mene, Tekel Ufarsin.

***Manessego rękopis** (wielki heidelberski rękopis pieśni), największy niem. rękopis pieśni z XIV w., zawierający ok. 7.000 strof 140 minnesingerów i 137 minjatur. Pochodzi z Zurychu, po różnych wędrówkach od 1888 w Heidelberskiej bibljotece uniwersyt. Nazwa pochodzi od rycerza Rüdigera Manessego (um. 1325), sławionego jako zbieracza podobnych rękopisów. Wyd. facsimilowe 1926 n.

***Manguni,** ob. Olczowie.

***Mangus,** mungos, ob. Ichneumon.

Manila (stolica Filipinów), (1928) 322.000 mieszk.

***Manisa** (Saruchan), turecki wilajet na wybrzeżu morza Egejskiego, na płn. od Smyrny, 13.850 km², 372.558 mieszk. (27 na 1 km²). Stolica M., nad rzeką Gedis-czai, 28.635 mieszk.

Manitoba, prowincja Kanady (Ameryka płn.), w 1931 r. liczyła na obszarze 652.218 km² 700.131 mieszk., (1,1 na 1 km²). Stolica W i n n i p e g liczyła 218.000 mieszk.

***Maniu** Adrjan, rumuń. poeta i publicysta, * 1891, współpracownik literacki dziennika „Seara" i innych czasopism, obecnie redaktor dziennika „Rampa", autor fantazyj, legend dramatycznych i poezyj.

***Mann** J ó z e f, śpiewak polski, (1879—1921), studjował we Lwowie u Kickiego, baryton, później tenor, 1911 ukończył studja w Medjolanie. w l. 1912—16 występował w wiedeńskiej „Volksoper", od r. 1916 w berlińskiej „Staatsoper", gdzie zmarł podczas przedstawienia „Aidy".

Mann Thomas, pisarz niem. W przekładzie pol. wydano nadto: „Buddenbrookowie" (1931, 2 t., tłum. Ewa Librowiczowa), „Królewska Wysokość" (1929, tłum. Witold Hulewicz), „Niebieski ptak" (1929, tłum. Ewa Librowiczowa), „Pan i pies" (1931, tłum. Leopold Staff), „Mario i Czarodziej" (1932, tłum. Marceli Tarnowski, ze studjum wstępnem Leona Templera), „Fiorenza" (1907, tłum. Marjan Henzel). M. należy do głównych przedstawicieli współczesnej powieści europejskiej. Z polskich o nim studjów ważniejsze: Ewy Librowiczowej o „Śmierci w Wenecji" (w „Przeglądzie Warsz." 1924), Ottona Forst-Battaglii (w „Przegl. Współcz." 1928), numer specjalny „Wiadomości Literackich" (1927, nr. 167) i i.

***Manna,** ob. Glyceria.

Mannheim, s t o l i c a okręgu w Badenji (Niemcy), (1932) 272.000 mieszk. Okręg M. ma 3.531 km², (1925) 707.303 mieszk.

***Mannheimska szkoła,** grupa kompozytorów niemieckich, zbliżonych do siebie stylem; rozkwit jej przypada na drugą połowę w. XVIII. Najwybitniejsi przedstawiciele i założyciele: Johann Stamitz i Franz Xaver Richter oraz, starszy wiekiem, lecz zostający pod wpływem Stamitza Ignaz Holzbauer. Do następnej generacji należą: J. B. Wendling, A. Filtz, Ch. Cannabich, K. J. Toeschi, synowie J. Stamitza: Karl i Anton, Wilhelm i J. B. Cramerowie, L. Boccherini, J. Ch. Bach, J. Schobert, a także K. Ditters von Dittersdorf i w. i. S. m. jest pomostem między kompozytorami włoskimi pierwszej połowy w. XVIII a klasykami wiedeńskimi: Haydnem, Mozartem i Beethovenem. Na znaczenie jej zwrócił uwagę dopiero H. Riemann, przeceniał jednak jej rolę w rozwoju historji muzyki.

***Mannheimski system,** organizacja szkoły, która wprowadza trzy typy klas szkolnych, w których zostaje uwzględniony rozwój dziecka i jego warunki. W systemie tym istnieją klasy dla dzieci normalnych, klasy przeznaczone dla uczniów opóźnionych (z powodu choroby lub złego przygotowania), czyli klasy przyspieszające rozwój, oraz klasy dla uczniów słabych.

***Manteuffel** Jerzy, pol. filolog klasyczny, * 1900, autor studjów z zakresu papyrologji, ogłaszanych od r. 1927 głównie w czasopismach naukowych.

***Mantua,** włoska prowincja w Lombardji, 2.339 km², (1931) 396.962 mieszk. Stolica M., 42.534 mieszk.

***Mantyk,** zrzęda, nie wiedzący sam czego chce, męczący swemi urojeniami siebie i drugich.

***Mańkowski** Tadeusz, pol. historyk sztuki, * 1878, studja na Uniw. Jana Kazimierza we Lwowie, członek lwowskiego Towarzystwa Naukowego. Wydał szereg prac naukowych, z których ważniejsze: „Lwów przed laty osiemdziesięciu w współczesnych litografjach", „August Moszyński, architekt polski XVIII w.", „Galerja Stanisława Augusta", „Lwowskie kościoły barokowe" i in.

Maranhão, stan w Brazylji, 346.217 km², (1930) 1,140.635 mieszk. Stolica, São Luiz do M., liczyła w 1920 jako municypjum 52.929 mieszk.; leży nad zatoką M., port.

Marasz, stolica wilajetu tureckiego (13.465 km², w 1927 r. 184.958 mieszk.), 25.672 mieszk.

***Marbo** Camille, współcz. pisarka franc., autorka psychologicznych powieści kobiecych: „Celle qui défie l'Amour" (1910), „La Statue voilée" (1913), „Le Survivant" (1913), „Le Perroquet bleu" (1927) i i.

***Marcel** Gabriel, współcz. franc. pisarz dramat., uczeń Lenormanda i Pirandella, poważnie ujmujący zagadnienia metafizyczne, autor: „Le Coeur des Autres" (1921), „Le Regard neuf" (1922), „La Chapelle ardente" (1923), „Le Quatuor en Fa Dièze" (1923), „Un homme de Dieu" (1928).

Marchantia. Zam. rodzaj mchów, ma być: rodzaj mszaków.

***Marcoussis** Louis, ob. Markus Ludwik (uzup.).

Marczyński Antoni, powieściopisarz pol., * 1899, z licznych jego utworów powieściowych ważniejsze nadto: „Nowa Atlantyda" (1932, powieść dla młodzieży), „Czarci Jar", „Byczy Sen" (1933, feljetony satyryczno-humorystyczne) i i.

Mardin, stolica wilajetu tureckiego (13.045 km², w 1927 r. 183.317 mieszk.), 22.429 mieszk.

***Mare** Walter de la, poeta ang., * 1873, zwrócił na siebie uwagę utworem „The Listeners" (1912), który wraz z „Silver" i „All Things Passed", należy do najlepszych we współczesnej liryce ang. Poeta wyobraźni, docieka zagadki bytu, świetnie odtwarza stany snu i marzenia, w zmodernizowanej formie romantycznej zastanawia się nad duszą, światem i rzeczywistością. Wyd. zbior. „Poems 1901—1918" (1920, 2 t.).

***Marek** Czesław, kompozytor pol., * 1891, studjował kompozycję u Niewiadomskiego, później u Pfitznera w Strassburgu, fortepian u Leszetyckiego, 1914 został nauczycielem konserw. lwowskiego, obecnie mieszka w Zurychu. Napisał „Tryptyk" na fortepian (1913), sonatę skrzypcową (1914), „Suitę" orkiestralną (1927), „Włoską serenadę" op. 7, „Scherzo" na orkiestrę, „Krótką symfonję" („Simfonia brevis" 1928) oraz szereg pieśni i kompozycyj chóralnych.

***Margueritte,** ob. Margueritte Paul i Victor.

Marinetti Filippo Tommaso, poeta włos. Z utworów jego przełożono na pol. m. i. „Ognisty dobosz" (tłum. Edward Boyé, w „Skamandrze" 1925), „Jeńcy" (1933, także, wystaw. w teatrze lwowskim). W r. 1933 bawił w Polsce, gdzie wygłosił szereg odczytów.

***Marini** Biagio, włoski kompozytor i skrzypek, (1597—1665), żył w Wenecji, Brescii i Parmie, od 1623 w Neuburg i Düsseldorfie. Jest jednym z pierwszych kompozytorów kameralnych i wirtuozów skrzypcowych. Komponował m. i. madrygały, arje, canzony, sonaty, symfonje i koncerty. 1622 napisał operę „Le lagrime d'Erminia" (op. 6).

***Maritain** Jacques, franc. krytyk i filozof, * 1881, w pierwszem swem dziele: „La Philosophie bergsonienne" (1914) wystąpił przeciwko swojemu dawnemu nauczycielowi, w następnych: „Antimoderne" (1922), „Trois Réformateurs" (1925), „Réflexions sur l'Intelligence" (1925), uzasadnia konieczność tej walki z bergsonizmem, poszukuje gruntu ściśle intelektualnego, nawiązuje do realizmu scholastycznego i „wiecznej" filozofji Tomasza z Akwinu. Całkowity swój system filozoficzny opracował w „Éléments de Philosophie" drukowanych fragmentami od 1923. W „La Primauté du Spirituel" (1927) zakreśla granice działalności politycznej, obowiązujące myśliciela chrześcijańskiego. W „Art et Scolastique" (1927) dał zarys współczesnej sztuki chrześcijańskiej. Pierwotnie zwolennik „Action Française", obecnie przeciwstawia się jej ideologji, budując własną teorję chrześcijańskiej nauki o państwie. Jeden z najwpływowszych umysłów Francji współczesnej.

***Marjacki kościół w Krakowie,** jeden z najwspanialszych pomników średniowiecznego budownictwa kościołów w Polsce, główny kościół parafjalny Krakowa, powstał jako świadectwo potęgi mieszczaństwa krakowskiego z okresu największego rozkwitu. Jako data erekcji da się z największem prawdopodobieństwem ustalić rok 1222. Budowa ciągnęła się długo, bo aż do XVI. wieku, jednak główna działalność budowlana przypada na XIV. wiek, kiedy zbudowano prezbiterjum i nawy. Kościół jest typu bazylikalnego, zbudowany techniką mieszaną, typową dla Krakowa. Główny zrąb ceglany, z użyciem kamienia w częściach konstrukcyjnych. Od wschodu przylegają do korpusu dwie wieże na rzucie kwadratu, z których wyższa ukończona w XV. wieku, stanowi jeden z najpiękniejszych w Europie przykładów wieży gotyckiej. Bardzo wysmukła, przechodzi na wysokości mniejwięcej kalenicy dachu nawy głównej w ośmiobok, zakończony hełmem o szpiczastej iglicy w otoczeniu szeregu drobnych wieżyczek. Wnętrze kościoła zawiera bogaty zasób zabytków sztuki kościelnej. Wśród nich na pierwsze miejsce wysuwa się główny ołtarz, gotycki tryptyk rzeźbiony w drzewie, największy rozmiarami w Europie, a stanowiący naczelne dzieło Wita Stwosza (por. tabl. XXV w t. 5). Ołtarz w najważniejszych częściach ukończony został około 1486 roku. Do upiększenia kościoła przyczynili się w ciągu dziejów nieprzerwanem pasmem najwięksi artyści, tak w ozdobie architektonicznej i rzeźbiarskiej, jak i malarstwie i przemyśle artystycznym. Ostatnim monumentalnym tego wyrazem jest polichromja wnętrza, wykonana przez J. Matejkę po r. 1890.

Markiewicz Kazimierz Dunin-, pol. malarz i pisarz, † 1932, podczas pobytu w Anglji szczególnie związał się ze sprawą irlandzką (żona jego była znaną bohaterką niepodległościowych walk irlandzkich) i przez czas pewien był dyrektorem teatru w Dublinie, dla którego napisał po angielsku dwa utwory: „Cześć poległym" (wystawiany około 500 razy) i „Powrót z Seymoor". Na scenie polskiej pierwszym jego sukcesem „Dzikie pola" (1913), następnie wystawił „Lilje polne", a do spółki z Mieczysławem Fijałkowskim: „Miłość i pięść" i „Sprawa honorowa". Napisał nadto powieść: „Przemoc krwi" (1928). W okresie powojennym był warszawskim korespondentem dzienników angielskich.

***Markopol,** miasteczko w powiecie zborowskim (woj. tarnopolskie), na płn. od Załoziec, około 1.100 mieszk., osada handlowo-rolnicza.

***Marković** Danica, poetka serbska, (1879—1932), wybitna i oryginalna liryczka, autorka zbiorów poezyj: „Spojrzenia" (1904), „Spojrzenia i nastroje" (odznacz. nagrodą Akademji Belgradzkiej), nadto prozą: „Z babcinej skrzyni", inne utwory w czasopismach.

***Markowski** Antoni, pol. malarz i grafik, * 1878, kształcił się w Warszawie i w Akademji krakowskiej, której 1907—11 był asystentem przy katedrze grafiki. Od 1911 jest nauczycielem rysunków w gimnazjum we Lwowie. Maluje portrety, pejzaże, martwe natury i typy

ludowe w grafice posługuje się techniką akwaforty i barwnej litografji.

***Markus** Ludwik, malarz pol., * 1883, uczeń krakowskiej Akademji, przebywa stale w Paryżu. Wystawia pod pseudonimem L o u i s M a r c o u s s i s. Główne dzieła: „L'homme à la violoncelle", „L'habitué", „Anvers", „Les trois poètes" i in.

***Markuszów,** miasteczko w płd. części powiatu puławskiego (woj. lubelskie), 6 km od stacji kol. w Nałęczowie, około 1.600 mieszk.

***Marmota,** ob. Świstak, Bobak.

Marokko. 1. F r a n c u s k i e M., według spisu z marca 1926 liczyło na obszarze 572.000 km² (wraz z obszarem pustynnym) 4,229.999 mieszk. (7,4 na 1 km²). Handel zagraniczny w 1926: przywóz miał wartość 1.692, wywóz 710 miljonów franków.

2. H i s z p a ń s k i e M.: obszar 28.000 km² (wraz z obszarem dawnych kolonij karnych „Presidios", wynoszącym 213 km², w t. 10 mylnie wyszczególnionych jako odrębna część składowa hiszp. Marokka), zaludnienie 744.000, t. j. 26 na 1 km². — Największe miejscowości: stolica Tetuan 44.682 (port Rio Martin albo Jelu 1.000 mieszk.), Melilla (port) 37.565, Ceuta (port) 35.200, El Araisz (port) 16.518. mieszk.—Handel w 1926: przywóz 93,798.000, wywóz 17,392.000 peset. Kolei w 1928 było 231 km.

***Maros-Vasarhely,** ob. Targu-Mures.

Marsylja, w 1931 r. 800.881 mieszk. W styczniu 1931 otwarto linję lotniczą Marsylja—Sajgon (stolica franc. Kochinchiny), o regularnym ruchu pasażerskim, pocztowym i towarowym. Podróż odbywa się z przesiadaniem: samolotem przebywa się drogę Marsylja—Rzym—Korfu — Ateny — Castelrosso — Bejrut — Damaszek—Bagdad—Basra—Karaczi, stąd do Kalkuty koleją, z Kalkuty przez Rangun i Bangkok samolotem do Sajgonu.

***Martel** René, slawista belg.-franc., (1899—1931), autor studjów o Łomonosowie, o wzajemnych stosunkach Polski z Ukrainą w XVII w. i i.

Martialis (Marcjalis) Marcus Valerius, poeta rzym. Jego „Epigramów ksiąg XII" przeł. Jan Czubek (1908).

***Martin** Karol, budowniczy warszawski, (1817—1891), ukończywszy paryską Szkołę Sztuk Pięknych przybył w 1840 do Polski, 1853 został profesorem budownictwa wiejskiego w szkole rolniczej w Marymoncie. Zbudował laboratorjum w Marymoncie i kościół w Giżycach. Wydał szereg prac z zakresu architektury.

***Martin-Chauffier** Louis, współcz. pisarz franc., katolicki naśladowca Prousta, bystry analityk przeżyć miłosnych, autor powieści: „Patrice" (1924), „L'Épervier" (1925), „L'Amant des honnêtes Femmes" (1927).

***Martin du Gard** Roger, pisarz franc., * 1881, w powieści „Jean Barois" (1913) przedstawił walkę uczucia religijnego z ateizmem, później w cyklu powieściowym: „Les Thibault" (1921—1929) dał nowy obraz społeczeństwa współczesnego na tle życia jednej rodziny w bardzo umiejętnie skomplikowanej akcji, aby zmieścić w niej dokładny pogląd na epokę załamaną w świetle przeżyć kulturalnego średniego mieszczaństwa. Problematologicznie pogłębił swą powieść przez wprowadzenie licznych motywów ogólnoludzkich. Nad tonem lekko ironicznej narracji bierze górę patos uczucia religijnego, przy którym najmocniej wybija się zagadnienie walki różnych prądów o dusze młodego pokolenia.

***Martin du Gard** Maurice, współcz. franc. krytyk lit., autor: „Impertinences" (1924), „Feux tournauts" (1925), „Bramond" (1927), „Vérités du Moment" (1928) i i.

***Martino** Pierre, współcz. franc. historyk lit., dobry syntetyk, autor m. i.: „Le Naturalisme Français" (1923) i „Parnasse et Symbolisme" (nowe wyd. 1928).

Martynika. Stolica M., Fort de France, liczyła w 1931 r. 47.000 mieszk.

***Marwar,** ob. Dżodhpur.

***Mary** André, współcz. poeta franc., neoklasyk, nawiązujący do średniowiecznej poezji dworskiej, Chéniera i Villona, autor zbiorów: „Cantique de la Seine" (1911), „Rondeaux" (1924), „Poèmes" (1929).

Maryland, stan w Stanach Zjedn. A. P., 31.926 km², (1930) i 1,449.661 mieszk. (51 na 1 km²). Stolica Annapolis, miasto portowe, 12.531 mieszk.

***Marzocco,** monumentalna figura siedzącego lwa, trzymającego herb miejski Florencji, wykonana przez Donatella. Umieszczona była dawniej przed Palazzo della Signoria, obecnie znajduje się w Museo Nazionale we Florencji.

***Masakra,** ob. Massacre.

***Masaua,** ob. Massawa.

***Maska gazowa,** ob. Chemiczna broń, Przeciwgazowe środki (uzup.).

***Maska szermiercza**, osłona skórzana, zaopatrzona w drucianą siatkę przed twarzą, nakładana na głowę przy ćwiczeniach szermierczych. Por. rys. przy art. Szermierka.

***Maski** (maskarady, franc. i ang. Masques, niem. Maskenspiele, włosk. Ludi), sceny ze śpiewami o treści alegorycznej lub mitologicznej, wystawiane na tle bogatych dekoracyj. Od opery różniły się brakiem monodji. W w. XVII ustąpiły miejsca operze, cieszyły się powodzeniem jedynie jeszcze w Anglji.

Maskonur mormon.

***Maskonur** (Fratercula Briss.), rodzaj ptaka z rodziny alk. (Alcidae). Ciało ciężkie, krótka szyja, gruba głowa. Dziób krótki i gruby, spłaszczony bocznie z woskówką, tworzącą narośle i szczerby. Trzy palce dość długie. M. m o r m o n (F. arctica L.), 31 cm dł., czarny. Na policzkach, gardzieli i bokach szaro-biały. Oczy brunatne z czerwoną obwódką, dziób siny, nogi czerwone. Żyje na wybrzeżach oceanu Atlan-

tyckiego, tworząc główny składnik t. zw. płasich gór.

***Masłosz,** ob. Illipe.

Massa-Carrara, włoska prowincja, 1.156 km², (1930) 189.266 mieszk. Stolica M., 39.506 mieszk.

Massachusets, stan w Stanach Zjedn. A. P. (1930) 4,249.614 mieszk. (198 na 1 km²). Stolica B o s t o n, 781.188 mieszk.

***Masselona metoda** służy do badania zdolności do kombinowania. Badanemu podaje się trzy odpowiednie wyrazy, które ma połączyć logicznie w jednem zdaniu. (Por. Inteligencji badanie, uzup.).

Massis Henri, pisarz franc., * 1886, surowy katolik i przyjaciel Maritaina, wpływowy krytyk, wydał nadto m. i.: „Réflexions sur l'Art du Roman" (1927), rozważania na temat kryzysu powieści.

***Masson** Pierre Maurice, współcz. franc. historyk lit., autor dobrego studjum: „La Réligion de J. J. Rousseau" (1916).

Massonius Marjan, pol. filozof i estetyk. Wydał nadto m. i. „Szkice estetyczne" (1884), przekład A. Schopenhauera „Poczwórne źródło twierdzenia o podstawie dostatecznej" (1904), „O bolszewictwie" (1921), różne studja w czasopismach. W l. 1900—02 redagował czasopismo „Książka". Współpracował w redakcji „Głosu" (1895—1900), „Wielkiej Encyklopedji Ilustrowanej" (1896—1905), „Przeglądu Filozoficznego" (1897—1914) i i.

***Mastykowiec,** roślina, ob. Schinus.

***Maszkara** (z włosk.), 1. potwór, straszydło, brzydactwo; 2. maska, przebranie.

***Maszkarony,** maski ludzi, zwierząt lub fantastycznych potworów, o nieznanem dokładnie założeniu ideowem, umieszczane zwykle w architekturze lub rzeźbie architektonicznej (grobowce itp.), w miejscach węzłowych tektonicznych, np. na wspornikach, kapitelach, balustradach, zakończeniach gargulców i t. d. — Szczególnie rozpowszechnione w epoce gotyku i renesansu.

***Maszyna,** ob. Maszyny.

***Maść,** barwa sierści koni. Prócz czterech zasadniczych kolorów: 1. s i w y = biały, 2. k a s z t a n = bronzowy, 3. g n i a d y = ciemno brunatny, 4. k a r y = czarny, występuje w licznych przejściach i kombinacjach: a. s z p a k, barwa szara, b. i z a b e l o w y, szara z odcieniem żółtawym, c. d e r e s z, z odcieniem gniadym lub kasztanowym, d. j a b ł k o w i t y, siwy lub szpak z drobnemi ciemniejszemi plamami, e. t a r a n t, na białem tle regularne plamy gniade lub kare, f. s r o k a c z, na białem tle plamy nieregularne, g. b u ł a n y, sierść jasno-gniada lub żółta o srebrno-białym ogonie i grzywie, h. s k a r o-g n i a d y, sierść czarniawa o odcieniu brunatnym, i. m y s z a t y, sierść czarniawa o odcieniu popielatym. — Dawniej przypisywano maści koni wpływ na ich wartość użytkową: maść gniada miała być cechą „krwistego", cisawa cz. kasztanowa „cholerycznego", kara „melancholijnego", a siwa „flegmatycznego" temperamentu. Mniemania te jednak nie znalazły w nowoczesnej hodowli żadnego uzasadnienia.

Mateczniki, chodniki drążone w korze lub drewnie drzew przez rodzinę korników. Chodniki te, rozchodzące się od gniazda czyli t. zw. komory małżeńskiej, służą samicy do składania jajek w karbach wygryzionych w ścianach chodnika.

***Materjalizm dydaktyczny** zwany też e n c y k l o p e d y z m e m d y d a k t y c z n y m, określenie kierunku nauczania, który stawia sobie za cel danie uczniowi jak największej ilości wiadomości. M. dydaktycznemu należy przeciwstawić f o r m a l i z m d y d a k t y c z n y. M. d. prowadził do przeładowania programów. Z natury swej nie odpowiada nowszym prądom pedagogicznym.

***Materjalizm dziejowy,** ob. Materjalizm, Marx 2, Socjalizm.

***Matematyczna geografja,** ob. Geografja.

Matera, włoska prowincja, 3.794 km², (1930) 156.210 mieszk. S t o l i c a M., 20.053 mieszk.

Mathurā (M a t t r a, [ob.] por. też t a b l. Sztuka Gandhāry i Mathury w t. 19). M. stanowi jedno z najważniejszych ognisk sztuki indyjskiej wogóle. Pojawia się na widowni staroindyjskiej sztuki w obrębie starszej grupy stylistycznej, reprezentującej narodowy indyjski element (w odróżnieniu od grupy młodszej, „grecko-buddyjskiej" — Gandhāry [ob. uzup.]). Starsze badania udowadniały istnienie w M. wpływów perskich; nowsze (Coomaraswamy) zarzuciły tę hipotezę, uważając M. za środowisko równorzędne achmenidzkiej Persji, budujące swe formy jedynie na wspólnej bazie aryjskiej (nietylko zresztą na polu sztuki). Obraz ten jednak nie jest jednolity. Prócz wspomnianej, dominującej grupy czysto indyjskiej, występuje jeszcze kierunek starszy, poprzedzający Gandhārę, t. zw. szkoła i n d o-h e l l e ń s k a (Smith V.), dając najbogatszy w Indjach inwentarz zabytkowych rzeźb tego kierunku. Rozwój sztuki M. rozciąga się na przestrzeni czasowej od Acoki (III. w. przed Chr.) aż do okresu Gupta.

Sztukę M. reprezentuje wielka ilość r z e ź b, wydobytych z licznych wykopalisk, a umieszczonych dziś w muzeach (na terenie Indyj głównie: Kalkutta, Lucknow, Mathurā). Materjałem jest kamień, tak w rzeźbie, jak i w architekturze. W b u d o w n i c t w i e występują budowle świeckie i sakralne, z tych ostatnich na pierwsze miejsce wysuwają się szczątki kamiennych ogrodzeń z bramami, otaczających t. zw. stūpa, pochodzące z przełomu I—II. w. po Chr. (podobnie w Bhārhut, Sāñci, Gayā, Amarāvati). — Oprócz tego licznie rozsiane są ruiny klasztorów buddyjskich, które tu istniały w wielkiej liczbie. Chiński pielgrzym Fa Hsien opisuje na początku V. w. ok. 20 buddyjskich klasztorów z 3.000 mnichami, począwszy od głównego klasztoru przy Kańkālī Tīlā (II—XII. w.), Guha-Vihāra (założony w I. w.), Yaśā-Vihāra, i t. d.

R z e ź b y o treści przeważnie religijnej buddyjskiej; występują jednak również przedstawienia bóstw bramańskich; dalej i rzeźba świecka, z najważniejszą grupą rzeźb portretowych królów Kusāna na czele; wkońcu sceny mitologiczne, rodzajowe i t. d. Występują też m. i. czysto greckie tematy: Sylen, Herakles

z lwem nemejskim, Atena (Lahore, muzeum). Sporadycznie pojawiają się też elementy stylistyczne, wywodzące się z Gandhāry, głównie w traktowaniu ciała ludzkiego i szat. — M. eksportuje posągi i drobniejsze rzeźby (np. Buddhy) do równin Gangesu, dostarczając tem samem rzeźbiarzom w Benares i Gayā wzorów ikonograficznych, a wślad za tem stylistycznych. Tłumaczy to powstanie i rozpowszechnienie skrystalizowanego typu Buddhy z M. Wpływ ten w następstwie rozciąga się dalej, na płn. Indje, Turkiestan i Chiny.

***Matjesowe śledzie,** zwane u nas p o c z t o w e m i, pochodzą z połowu dokonanego przed tarłem, dzięki czemu są, w porównaniu do śledzi złowionych podczas tarła, bardzo tłuste.

***Matka Boska Częstochowska.** Obraz N. P. Marji w klasztorze na Jasnej Górze w Częstochowie, jest, obok wizerunku M. B. Ostrobramskiej w Wilnie, najsłynniejszym z polskich cudownych obrazów kultowych. Obraz przedstawia Bogarodzicę z Dzieciątkiem na ramieniu, w typie ikonograficznym „Hodigitrji". Przedstawia go plastycznie nałożona sukienka i bogate korony. Dwie szramy na policzku wiąże legenda z nieudałą próbą rabunku cennego obrazu. Według podania, obraz dostał się do Polski ze Wschodu i jest dziełem św. Łukasza. Badania naukowe, przeprowadzone w l. 1925—1926 w czasie restauracji obrazu wykazały, że jest pochodzenia zachodniego, a czas jego powstania da się ustalić na początek XIII. wieku. Pomijając doniosłe jego znaczenie w dziedzinie religijnego życia Polski, obraz odegrał ważną rolę jako wzór dla niezliczonych kopij, rozsianych po Polsce i poza jej granicami.

***Matka Boska Ostrobramska.** Wizerunek Matki Boskiej w Ostrej Bramie w Wilnie, jest niemniej sławnym jak częstochowski. Obraz mieści się w kaplicy nad łukiem bramy, zamykającej ulicę. Przedstawiona jest Marja w stroju matrony, bez Dzieciątka, ze skrzyżowanemi na piersiach rękami. Obraz zakrywa analogiczna sukienka i korona. Co do powstania obrazu stare źródła wspominają, że w końcu XV. wieku, gdy ukończono budowę murów fortyfikacyjnych Wilna, odwiecznym zwyczajem pomieszczono na bramach miejskich wizerunki świętych. Brama Ostra, zwana także M i e d n i c k ą, otrzymała wówczas od strony miasta obraz Matki Bożej. Zczasem zniszczony obraz zastąpiono nowym, malowanym na dębowej desce. Czas powstania nieznany. Jedyny w swoim rodzaju widok przedstawia odprawiające się codzień przed obrazem nabożeństwo, w czasie którego rolę nawy kościelnej spełnia ulica z tłumem wiernych.

***Matnia,** w łowiectwie i rybactwie, urządzenie, umożliwiające zwierzynie lub rybom wejście, lecz nie pozwalające na wyjście z danego miejsca (por. Wiersza); stąd przenośnie używane określenie na położenie bez wyjścia, pułapkę, zasadzkę.

Mato Grosso, stan w Brazylji, 1.477.041 km², (1930) 349.857 mieszk., t. j. 0,2 mieszk. na 1 km². Stolica Cuyaba, miasto portowe, 33.678 mieszk.

***Matuška** Janko, poeta i pisarz słowacki, † 1887, autor pieśni narodowych: „Preletel sokolik nad tichym Dunajom" i „Nad Tatrou sa blyska, hromy divo biju", powieści: „Popelvar" (ideowy obraz Słowacji), „Zgoda liptowska z XIV. w." i i.

***Mauduit** Jacques, kompozytor franc., (1557—1627), żył w Paryżu, przyjaźnił się z Ronsardem. Napisał 1586 razem z Cl. le Jeune 4. głosowe „Chansons mesurées" do słów Baïf'a. Napisał też 5-głosowe „Requiem" na śmierć Ronsarda oraz szereg 3- i 4-głosowych psalmów.

Maugham William S o m m e r s e t, pisarz ang., z jego wysoce dowcipnych sztuk obyczajowych najsilniejsza: „Our Betters" (1923). Zbiorowe wyd. „Plays" (1931, 2 t.). Wystawiany też na scenach polskich.

Mauriac François, pisarz franc., * 1885, czołowy przedstawiciel współczesnej powieści franc., najwybitniejszy powieściopisarz katolicki, znakomity prozator, w świetnie zbudowanych utworach i w postaciach o zawikłanej lecz mistrzowsko odtworzonej psychice, zapomocą zupełnie naturalnego interpretowania zagadek duchowych, przedstawia z niezwykle sugestywną ekspresją walkę grzechu z cnotą. Oprócz wymienionej już „Thérèse Desqueyroux" (zaliczanej do arcydzieł autora i zestawianej z „Madame Bovary" Flauberta), przełożono nadto na język polski: „Destins" („Losy", tłum. Stefan Kołaczkowski, 1932), „Le noeud des vipères" („Kłębowisko żmij", tłum. i doskonałym wstępem poprzedził J. E. Skiwski, 1932).

***Maurice** Martin, współcz. pisarz franc., autor powieści: „Amour, Terre inconnue" (1928), odznaczającej się wnikliwością analizy psychologicznej i zacięciem ironicznem.

Mauritius, wyspa, w styczniu 1931 r. 404.458 mieszk., t. j. 217 na 1 km². Wyznania: w 1921 było wśród 376.395 mieszk.: 117.491 katolików, 3.371 protestantów, Hindusi (których w owym czasie było ponad ćwierć miljona) po większej części wyznają bramanizm. Stolica, Port Louis, liczyła w 1928 r. 54.464 mieszk., miasto Curepipe w 1921 r. 17.709 mieszk.

Handel zagraniczny w 1930 w 1.000 rupij: przywóz 39.807 (z W. Brytanji 10.450, kolonje angielskie 17.626, inne kraje 11.700), wywóz 26.605 (do W. Brytanji 19.023, do kolonij ang. 6.458, do innych krajów 1.123). Główne artykuły wywozu stanowił (w 1.000 rupij): cukier 24.846, włókno aloe 347, kopra 280, olej kokosowy 9. — Ruch statków w portach w 1930: 161 statków o pojemności 497.215 tonn rejestr., w tem 96 angielskich o pojemn. 291.368 tonn. Flota macierzysta liczyła 19 statków o 5.901 tonn rejestr. — Sieć kolejowa w 1930 miała 232 km, urzędów telegraficznych było 49, sieć telegr. miała 644 km drutów, mównic telefonicznych było 1.183, 5.570 km drutów. — Gazet wychodzi 5, wszystkie w Port Louis, 4 w języku francuskim, jedna w angielskim.

Maurois André, pisarz franc., * 1885, napisał nadto m. i. studjum krytyczne: „Aspects de la Biographie" (1928), teorję nowego rodzaju prozy powieściowej, w którym autor celuje.

***Maurras** Charles, pisarz franc., nieubłagany krytyk romantyzmu w „Poésie et Barbarie"

(1925) i „Débat sur le Romantisme" (1929), dał nadto m. i. błyskotliwe sylwetki polityczne: „Les Princes des Nuées" (1928).

***Maurya.** Dynastja indyjskiego królestwa Magadha (ob. uzup.).

***Maurycego św. włócznia,** ob. Włócznia św. Maurycego.

Maurytanja, 1. część Francuskiej Afryki Zach., 834.850 km^2, w 1930 r. liczyła 322.170 mieszk., w tem 406 białych (210 Francuzów); gęstość zaludnienia 0,3 mieszk. na 1 km^2. — Handel w 1930 (w 1.000 franków): przywóz 1.188, wywóz 1.520.

Maver Giovanni, włoski polonista i slawista, * 1891, od 1920 prof. filologji słowiańskiej w Padwie, od 1929 prof. filologji polskiej w uniw. rzymskim, wydał nadto: „Einfluss der vorchristlichen Kulte auf die Toponomastik Frankreichs" (1914, rozprawa doktorska w uniw. wiedeńskim), „Ivo Vojnović" (1924), „Un poeta romantico ceco-slovacco: Karel Hynek Mácha" (1925), „Le letterature slave" (w wyd. „L'Europa nel seccolo XIX.", t. II, 1927), „La „Trilogia" di Enrico Sienkiewicz" (1927), „Juljusz Słowacki nell'ultimo decennio" (1928), „Leopardi presso i Croati e i Serbi" (1929), „Alle fonti del romanticismo polacco" (1929), polskie studjum o oryginalności Kochanowskiego (w „Pamiętniku Zjazdu Naukowego im. Jana Kochanowskiego", wyd. Polskiej Akademji Umiej., 1931) i i. Współpracuje w „Rivista di Letterature Slave", miesięczniku „I Libri del Giorno" i i. czasopismach włoskich.

***Maxylewicz** Wincenty, ks., pol. kompozytor i kapelmistrz, † 1745 w Krakowie, gdzie był kapelmistrzem w kościele katedralnym. Napisał szereg kompozycyj kościelnych. (Nie należy identyfikować z Wacławem M., również kompozytorem polskim).

***May** Louisa, pisarka płn. ameryk., (1832—1888), napisała szereg po części autobiograficznych opowiadań ze spokojnego i zwykłego życia. Z jej poczytnych utworów najpopularniejsze: „Little Women" (1867).

Maykowski Stanisław, poeta pol., wydał nadto poemat na tle pamiętników Paska: „Śpiew o wydrze" (1931).

***Mazanderan,** ob. Masenderan.

***Mażeikiai,** ob. Możejki (uzup.).

***Maziczka,** ob. Madia.

Mažuranić Ivan, poeta chorw. Jego „Śmierć Smail-Agi Čengića" przeł. Antoni Bogusławski (1931).

***Mazurowski** Wiktor, malarz pol., * 1859, uczeń Akademji Sztuk Pięknych w Petersburgu, b. kustosz Muzeum Wojskowego w Petersburgu. Maluje przeważnie sceny wojskowe i batalistyczne, portrety, pejzaże i sceny rodzajowe. Główne dzieła: „Turniej z XV. w.", „Odwrót Napoleona z pod Moskwy", „Odwrót armji rosyjskiej z pod Mukdenu", „Atak śmierci" i i.

***Mącznica,** ob. Arctostaphylos.

***Mądrość,** szeroka i głęboka wiedza, która wyraża się w życiu praktycznem w dojrzałem, głębokiem, przewidującem rozumieniu oraz traktowaniu ludzi i spraw ludzkich.

***Mąkla,** ob. Evernia.

***Mceńsk,** miasto w gub. Oreł (Rosja), nad rz. Suszą, przy kolei: Moskwa-Kursk, z 10.045 mieszk.

***Meazi** (także Meaczy, Meaci, Meacy, Meatzi i t. d.) Ambroży, rzeźbiarz i mularz z XVI. w., pochodzenia włoskiego, w Krakowie przebywał od 1584, w 1590 przyjęty został do starszyzny cechowej. Wykonał szereg robót w marmurze dla zamku na Wawelu i katedry, a przedewszystkiem podjum i stopnie marmurowe przed wielkim ołtarzem.

***Mecenat,** opieka roztoczona przez jednostkę lub szerszą zbiorowość (miasto, kościół, państwo) nad pracą duchową w dziedzinie nauki, literatury i sztuki. M. stanowi jeden z najdonioślejszych czynników w rozwoju kulturalnym ludzkości, umożliwiając zdolnym jednostkom pracę w dziedzinie ich uzdolnień, daje niejednokrotnie impuls do powstania wybitnych dzieł, wpływa przez to na rozwój twórczości narodu, wyciska niejednokrotnie swe piętno na kulturze całej epoki. W istocie swej jest m. zjawiskiem arystokratycznem; protektorzy twórczości kulturalnej to zazwyczaj osobistości możne swem stanowiskiem społecznem, zakresem władzy i środkami materjalnemi (panujący, papieże, dostojnicy, jednostki wpływowe w życiu gospodarczem), które, popierając naukę i sztukę, w dużej mierze szukają w tem zaspokojenia swej ambicji i otoczenia się blaskiem sławy i popularności. Dlatego m. stanowi w pierwszym rzędzie znamię epok o charakterze arystokratyczno-indywidualistycznym (starożytność, Włochy Odrodzenie, Francja Ludwików). W czasach najnowszych demokratyzacja oświaty, zmiany w warunkach życia uczonego i artysty, wreszcie przejęcie opieki nad kulturą przez państwo, podcięły w dużej mierze tradycyjny m., który wyrobił się w epokach dawniejszych. Niemniej i w czasach dzisiejszych spotyka się ludzi, którzy w tak ofiarny i wydatny sposób popierają twórczość duchową swego narodu, iż w całej pełni zasługują na miano mecenasów.

Nazwa m. jest pochodzenia stosunkowo późnego i pochodzi ona od przyjaciela cesarza Augusta, C. Cilniusa Maecenasa, który wsławił się w Rzymie jako protektor uczonych i artystów. Sam m. istniał jednakowoż już w epokach poprzednich. Zawiązków jego można się dopatrywać u władców starożytnego Wschodu, do świetnego zaś rozkwitu doszedł w starożytnej Grecji. Sławni tyrani, jak Pizystratydzi, Dionizjusze, Hieron, szukali opromienienia swych krwawych niejednokrotnie rządów w popieraniu twórczości artystycznej. To samo czynili demokratyczni rządcy Aten z Peryklesem na czele. M. grecki znalazł kontynuację i rozwinięcie w Rzymie, zarówno republikańskim (Scypionowie), jak zwłaszcza cesarskim. Wyrosłe na podłożu wysokiej kultury pierwiastki idealne (cześć dla nauki i sztuki, pragnienie dalszego ich rozwoju) sprzęgły się tu bardzo wyraźnie z interesem dynastycznym i państwowym. Ludzie wiedzy, pendzla i pióra nietylko utworami swemi dodają blasku epoce i patronowi, ale sławią jego osobę, wykazują zbawienność

jego działalności dla państwa. Dość wskazać, jakie odbicie znalazła opieka Augusta nad obu największymi poetami epoki, Horacym i Wirgiljuszem w ich twórczości. Tu występują też dobitnie towarzyszące m. strony ujemne: panegiryzm i wprzęganie twórczości artystycznej w rydwan interesów osobistych i politycznych. Tu wreszcie wytworzyły się pewne, tradycyjne odtąd formy, w jakich układał się rozjemny stosunek protektora do protegowanego. — Obok m. cesarskiego istniał w Rzymie również m. możnych jednostek na wysokim szczeblu, społecznym, a nawet poczynają występować w tej dziedzinie kobiety.

W słabszym znacznie stopniu przejawia się m. w wiekach średnich. Opiekę nad twórczością duchową sprawuje przedewszystkiem Kościół, który ujmując ją w ramy swej organizacji, nie musiał specjalnie popierać działających w tej dziedzinie jednostek, gdyż wchodziło to w zakres ich pracy jako duchownych. Średniowiecznych uczonych i artystów cechuje nadto brak ambicji światowej i dążeń do karjery życiowej; znaczna część ich pozostała bezimienną. Wśród władców świeckich m. występuje przedewszystkiem u cesarzy, którzy pragnąc wskrzeszenia rzymskiego imperjum, jako spadkobiercy starożytnych imperatorów usiłowali stworzyć około siebie żywy ośrodek życia kulturalnego. Należy tu w pierwszym rzędzie Karol W. i Ottonowie. Dopiero Renesans spowodował świetne odżycie m., który osiągnął wówczas punkt szczytowy w życiu ludów europejskich. Wpłynął na to szereg czynników, tkwiących w istocie kultury Odrodzenia. Jeden z najbardziej zasadniczych jej rysów stanowiło przenikające wszystkie warstwy społeczeństwa wzmożone zainteresowanie dla spraw duchowych. Filozofja, wychowanie, historja, literatura, nauki przyrodnicze, sztuki plastyczne stają się przedmiotem powszechnej uwagi, ich popieranie obowiązkiem społeczeństwa, zwłaszcza zaś tych, którzy dzierżą w niem prym. Stąd głęboki szacunek dla pedagogów, uczonych, artystów, otaczanie ich troskliwą opieką i staranie o pozyskanie ich dla siebie. Następnie Renesans rozbudził w ludzkości pragnienie sławy, unieśmiertelnienia swych czynów, pozostawienia potomnym najliczniejszych śladów swego działania. Ludzie możni poczęli uważać za konieczne posiadanie w swem otoczeniu wybitnych przedstawicieli nauki i sztuki, którzyby opromieniali swych mecenasów bądź pośrednio przez naukową i artystyczną twórczość, bądź bezpośrednio przez wznoszenie ich posągów, malowanie portretów lub obrazów, przedstawiających w sposób niejednokrotnie alegoryczny, ich życie i czyny, pisanie na ich cześć poezyj panegirycznych, uwiecznienie ich w życiorysach lub dziełach historycznych, dedykowanie im swoich utworów. Wreszcie humaniści, ludzie pióra, stają się potrzebni ze względów czysto utylitarnych jako prawnicy, pedagodzy, pisarze i mówcy niezbędni do wykonywania prac kancelaryjnych, układania listów, odprawiania poselstw i t. d. W wyniku tych wszystkich czynników m. Odrodzenia zapisał się niezatartemi głoskami w życiu kulturalnem ludzkości. Najwybitniejsze poczynania kulturalne czasów nowszych, czy to będą monumentalne budowle i dzieła sztuki, czy wielkie prace naukowe, czy powstawanie bibljotek i zbiorów artystycznych, czy działalność na polu szkolnictwa i wychowania łączą się z nazwiskami mecenasów. Naczelne miejsce w m. włoskiego Renesansu zajmuje Florencja Medyceuszów oraz Rzym papieży-protektorów kultury Odrodzenia, wśród których na pierwszym planie należy znów postawić Mikołaja V, Piusa II (Aeneasa Silviusa Piccolomini), Juljusza II i Leona X. Obok tych wielkich przedstawicieli m. uprawiały go również różne dynastje książąt włoskich (Sforzów w Medjolanie, Estów w Ferrarze, Gonzagów w Mantui, Malatestów w Rimini), pomniejsze republiki, ludzie prywatni.

W innych krajach Europy obok panujących i magnatów duchowych i świeckich wybitny udział w patronowaniu twórczości kulturalnej brał patrycjat miejski oraz szefowie wielkich banków, domów handlowych i innych przedsięwzięć tworzącego się kapitalizmu. Z przejawów m. w innych krajach wymienić należy przedewszystkiem Francję Walezjuszów i Bourbonów z świetnym dworem „Króla Słońce" w ośrodku. — M. ten przybierał różnorodne formy zależne od wzajemnego stosunku i osobowości patrona i klienta. Wśród tych ostatnich istniała cała skala typów, od przejętego swą wielkością i poczuciem niezawisłości artysty (Michał Anioł wobec Juljusza II) do najpospolitszych karjerowiczów, pieczeniarzy, paszkwilantów. Naodwrót też: mecenas znajdował się wobec popieranego przezeń uczonego czy artysty bądź na stopie przyjacielskiej, spowodowanej wspólnością upodobań i zainteresowań, bądź w roli wyniosłego protektora; niekiedy mecenas okazywał hołd genjuszowi artysty (Karol V. podnoszący pendzel w pracowni Tycjana), kiedy indziej przytłaczał go tyrańską apodyktycznością. Również pod względem materjalnego ustosunkowania się mecenasa do klienta istniało wielkie bogactwo możliwości. Zazwyczaj mecenas, pragnąc mieć uczonego czy artystę przy swym boku, obdarzał go jakąś posadą, bądź odpowiadającą istotnym potrzebom życia, bądź stworzoną specjalnie dla niego (sekretarz osobisty, urzędnik kancelarji, pedagog, bibljotekarz, archiwarjusz, nadworny historyk lub poeta). Istniał również stosunek dalszy, polegający na tem, że mecenas wypłacał klientowi stałą pensję lub subwencję, umożliwiał mu badania lub wyjazdy, wydawał jego dzieła, kupował obrazy, obdarzał kosztownemi przedmiotami, posyłał cenne księgi lub odznaczenia honorowe i t. p. Charakterystyczną cechą ówczesnego m. jest wreszcie jego kosmopolityzm. Mecenas w wielkim stylu starał się rozciągnąć swój patronat również i na zagranicę i narówni z klientami swojskimi popierał wybitnych cudzoziemców, bądź ściągając ich na

swój dwór, bądź utrzymując z nimi bliższe stosunki, wyznaczając pensje i posyłając im podarki.

W XIX. w. zmienił się charakter m. W związku z rozszerzeniem się zakresu funkcyj państwa nastąpiło przejęcie przezeń pieczy nad szkolnictwem i wychowaniem, w dużej zaś mierze popieranie kultury narodowej. Z drugiej strony nastąpiło przeobrażenie w stanowisku społecznem uczonych i artystów. Czepianie się pańskiej protekcji, oddawanie swego talentu dla zadowolenia gustów i sławienie możnego mecenasa, które dawniej nie hańbiło najpierwszych koryfeuszów duchowych epoki, poczęło być uważane za niezgodne z dostojeństwem nauki i sztuki i obniżające godność zawodową artysty i uczonego. Aczkolwiek więc i dziś istnieje nadal m., to przybrał on odmienne zabarwienie. Niema już mowy o podporządkowaniu się indywidualności klienta woli jego patrona, o stosunku protekcjonalno-zwierzchniczym, który ujawniał się tak często w czasach dawniejszych. Mecenas spotyka się najczęściej z artystą na stopie przyjacielskiej równości, nierzadko uważa sobie za zaszczyt opiekować się twórczością wybitnej jednostki. M. współczesny przekształcił się też w dużej mierze z osobistego na rzeczowy: zamiast wspierać indywidualnych twórców, ma przedewszystkiem na oku cele ogólniejszego znaczenia, z których korzystać będą szersze warstwy (fundowanie naukowych towarzystw, instytutów i pracowni, dary dla bibljotek i muzeów, wznoszenie pomników, wydawanie dzieł, ustanawianie stypendjów, wszelkiego rodzaju zapisy, i t. d.). W związku z demokratyzacją społeczeństwa biorą udział w m. coraz szersze warstwy; już nietylko książęta i magnaci, ale ludzie średnio zamożni uczestniczą w popieraniu kultury narodowej. Ze względu na pobudki i cele przekształcił się m. z dynastyczno-dworskiego na społeczny i narodowy, patronom kultury przyświeca już nie osobista próżność, ambicja czy popieranie swej polityki, lecz pewne dobra idealne (nauka, sztuka, interes narodu czy ludzkości). W miejsce protegowania uczonych czy artystów cudzoziemskich spotykamy wreszcie wielkie fundacje międzynarodowe, mające na celu służyć sprawom, obchodzącym cały świat cywilizowany, w czem odznaczają się zwłaszcza Amerykanie (fundacje Rockefellera, Carnegie'go, i i.).

Ważną rolę odgrywał m. w dawnej Polsce. Najświetniejsze karty kultury staropolskiej związane są z działalnością panujących, Kościoła i magnatów — protektorów nauki, literatury i szkolnictwa. Odrębną kartę posiada tutaj zamożna, wrażliwa na zagadnienia życia kulturalnego szlachta oraz oświecone mieszczaństwo, w dobie zaś porozbiorowej, kiedy utrzymanie własnej kultury wobec akcji wynaradawiającej rządów zaborczych stało się nieodzownym nakazem bytu narodowego, ofiarność na cele związane z oświatą, nauką, twórczością artystyczną osiągnęła swój punkt szczytowy i ogarnęła najszersze warstwy społeczeństwa. — M. istniał już niewątpliwie za Piastów, aczkolwiek brak tutaj bliższych danych. Wiadomo np. że pierwszy nasz kronikarz t. zw. Gall podjął się napisania swego dzieła w nadziei uzyskania nagrody z rąk Bol. Krzywoustego, zaś Wincentego Kadłubka zachęcił do napisania kroniki Polski Kazimierz Sprawiedliwy. Kazimierz W. pozostawił po sobie tradycję twórcy „Polski murowanej" i założyciela Uniwersytetu krakowskiego, aczkolwiek w tej sprawie kierował się on przedewszystkiem interesem państwowym, pragnąc zyskać wykształconych prawników do posług kancelaryjnych i dyplomatycznych. Wzgląd religijny i polityczny łączył się również w działalności królowej Jadwigi i Wł. Jagiełły, którzy wspólnym wysiłkiem odnowili wszechnicę Kazimierzową. Szereg wielkich biskupów-protektorów życia duchowego otwiera Zbigniew Oleśnicki. Wysoko ukształcony, dbały o utrzymanie kontaktu umysłowego z zagranicą, otaczał troskliwą opieką Uniwersytet Jagielloński, starając się o podniesienie jego poziomu naukowego, i stworzył na swoim dworze ważny ośrodek kultury, skupiając około siebie szereg pokrewnych mu duchem wybitnych osobistości, które stały się rozsadnikami idącej z Południa nowej kultury (Jan Elgat, Mikołaj Lasocki, przedewszystkiem Jan Długosz, który pod skrzydłami opiekuńczemi biskupa wyrósł na najznakomitszego dziejopisa średniowiecznej Polski). Obok niego występują w XV. w. dwaj biskupi Stanisław Ciołek i Grzegorz z Sanoka, protektor humanistów, których skupiał na swym dworze w Dunajowie. Poczet królów mecenasów otwiera wychowanek Kallimacha Jan Olbracht, który odznaczał się charakterystycznem już dla człowieka nowożytnego zainteresowaniem dla przeszłości i pragnieniem sławy. Okresem najświetniejszego w Polsce m. był wiek XVI. Zaznaczyli się wybitnie w tej dziedzinie dwaj ostatni Jagiellonowie. Zygmunt Stary był protektorem architektury, sztuk plastycznych i muzyki, opiekunem uczonych i literatów, którym wyznaczał pensje, rezerwował dla nich szereg stanowisk na dworze (sekretarjat królewski, urząd pedagoga, bibljotekarza, lekarza, astrologa, i t. d.), posyłał hojne dary (m. i. łączyły go stosunki z Erazmem Rotterdamskim). Jego świadomemu m. zawdzięcza Polska wejście w bliski kontakt z kulturą włoskiego Odrodzenia, szereg pomników artystycznych nieprzemijającej wartości, stworzenie z dworu królewskiego prawdziwego ośrodka życia renesansowego. Zygm. August wspierał ze swej szkatuły najwybitniejszych przedstawicieli piśmiennictwa (Modrzewskiego, Kochanowskiego), był zamiłowanym kolekcjonerem klejnotów i książek. Kontynuatorem godnym ich tradycyj był Stefan Batory, który zainteresowaniami swemi ogarniał przedewszystkiem rzeczy, związane ze sprawami państwowemi i wojennemi (historjografja, geografja, mapy). Zygmunt III usuwał literaturę w cień na rzecz sztuk plastycznych i rzemiosła artystycznego, cudzoziemców zaś przekładał stanowczo nad Polaków. Wśród mecenasów na stolicach biskupich najpierwsze miejsce zajmuje biskup krakowski Piotr To-

micki, którego działalność kulturalna zaznaczyła się w różnorodnych kierunkach: budownictwo kościelne i świeckie, promowanie studjów greczyzny i hebrajszczyzny, dbałość o poziom naukowy uniwersytetu, utrzymywanie szeregu stypendystów na uniwersytetach włoskich, następnie zaś zatrudnianie ich na swym dworze i w kancelarji, ożywione stosunki z humanistami zagranicznymi. Obok niego jaśnieli inni biskupi: płocki Erazm Ciołek, opiekun humanistów zarówno polskich, jak zwłaszcza włoskich, twórca cennej bibljoteki i wspaniałych ksiąg liturgicznych; poznański Jan Lubrański, z którego nazwiskiem związane jest założenie akademji w Poznaniu, oraz m. nad obcymi literatami; biskupi krakowscy Chojeński, Gamrat, S. Maciejowski, Padniewski i Myszkowski. — Odrębną grupę stanowią biskupi bojownicy kontrreformacji, jak Kromer, Hozjusz, Rozdrażewski, pod których patronatem rozwija się humanizm katolicki oraz szkolnictwo i literatura jezuicka. Wśród mecenasów świeckich kanclerz Krzysztof Szydłowiecki okazywał przedewszystkiem zainteresowanie dla sztuk plastycznych, zaś Piotr Kmita opiekował się uczonymi i poetami (do grona jego protegowanych należeli m. in. Janicki, Przyłuski, Marycki) i utrzymywał ożywione stosunki z humanistami zagranicznemi. M. kwitnął również w rodzinie Tarnowskich, Łaskich, Tęczyńskich, Ocieskich, Leszczyńskich, Radziwiłłów i in. Przodujące wszelako stanowisko zajmuje tu Jan Zamoyski zwany „Medyceuszem Polskim". Niezmiernie dbały o oświatę w Polsce, usiłował zreformować wszechnicę jagiellońską, powołał do życia uniwersytet w Zamościu, którym niezmiernie żywo się zajmował, biorąc osobisty udział w jego życiu i pracach, skupiał na swym dworze przedstawicieli przeróżnych gałęzi twórczości duchowej (prawników, historyków, filologów, literatów), słał zdolną młodzież własnym kosztem zagranicę, utrzymywał żywe stosunki ze znakomitościami świata humanistycznego na Zachodzie. Obok magnatów rozwijali działalność mecenasowską w skromniejszym zakresie przedstawiciele zamożnej szlachty, którzy zaczerpnąwszy na obcych uniwersytetach zamiłowanie do studjów humanistycznych lub nowatorstwa religijnego, opiekowali się w kraju książką, szkolnictwem, piśmiennictwem czy sztuką. Zaznaczył się wreszcie w m. Złotego Wieku wybitny udział patrycjatu mieszczańskiego, jak Bonerowie, Turzonowie, Bethmanowie, Salomonowie i i. Badając życie i twórczość wybitnych przedstawicieli kultury polskiej XVI w. widzi się, że ogromna większość z pośród nich zdolną była rozwijać swą działalność dzięki temu, że potrafiła dla niej wzbudzić zainteresowanie w szczytach społeczeństwa. Należy wreszcie podkreślić ogromną ofiarność, jaką okazywały w stosunku do Wszechnicy Jagiellońskiej wszystkie warstwy społeczeństwa, od magnatów, biskupów, kapitału, do przedstawicieli szlachty, niższego kleru, mieszczaństwa, samych wreszcie uczonych. Przejawem tej szczodrobliwości było obdarowanie Uniwersytetu ogromną liczbą prebend i włości, ufundowanie szeregu katedr, tworzenie burs dla niezamożnej młodzieży, wreszcie dary w postaci ksiąg i rękopisów, z których wyróść miała w przyszłości Bibljoteka Jagiellońska.

Wiek XVII kontynuował tradycję m. Złotego Wieku, nadając mu wszelako odmienny charakter, wynikający z cech kulturalnych epoki (barok, poezja dworska, panegiryzm). W dziesiątki liczyć można magnatów, którzy zapisali się poparciem udzielonem sprawom nauki, literatury i szkolnictwem. Z pośród panujących Jan III otaczał szczególną opieką nauki, wchodzące w zakres jego upodobań (geografja, umiejętności ścisłe). W epoce wyjałowienia kultury, jaką przyniosły rządy saskie, istniała wszelako grupka magnatów o europejskim poglądzie, którym zależało na ożywieniu atmosfery duchowej i nawiązaniu łączności z Zachodem. Na pierwszem miejscu należy tu postawić Stan. Leszczyńskiego, który w swej akademji rycerskiej w Luneville kształcił zdolniejszą młódź szlachecką, która następnie wracała do Polski z zaczynem nowych idei, oraz braci Załuskich: Józefa Jędrzeja, twórcy słynnej bibljoteki i patrona prac naukowych Janockiego, Konarskiego, Dogiela, — oraz Andrzeja Stanisława, reformatora Akademji Krakowskiej. Odżycie m. w całej jego świetności przyniosła epoka stanisławowska. Centralne miejsce zajmuje Stan. August, najwybitniejszy z protektorów nauk i sztuk na tronie polskim. Skala jego poczynań była niezmiernie szeroka: odrodzenie literatury pięknej i szeregu umiejętności ścisłych, powstanie malarstwa i nowożytnej historjografji, odnowienie Zamku królewskiego i powstanie Łazienek, otwarcie teatru w Warszawie, bibljotek, obserwatorjów, ogrodów publicznych, wszystko to powstało pod bezpośrednim impulsem Stan. Augusta. Opieką swą otaczał zarówno Polaków jak cudzoziemców; patronował twórczości Krasickiego, Trembeckiego, zasadził do pisania „Dziejów Polski" Naruszewicza, wyszukiwał uzdolnionych adeptów malarstwa i wysyłał ich na naukę do Paryża, Rzymu, Florencji, Monachjum, ściągnął do Polski szereg pierwszorzędnych artystów cudzoziemców (Bacciarelli, Norblin, Marteau, Grassi i in.). Z królem współzawodniczyła inicjatywa magnatów, wśród nich zaś pierwsze miejsce zajęli Czartoryscy, których Puławy, z stworzoną w nich wspaniałą bibljoteką i zbiorami stały się jednem z największych środowisk kulturalnych, skupiających uczonych i artystów (Kniaźnin). Rolę tę w wyższym jeszcze stopniu odegrały w początkach doby porozbiorowej, kiedy usiłowaniem ks. Adama Kazimierza i ks. Izabelli stało się zogniskować w swej rezydencji wszystkie najcelniejsze pierwiastki kultury polskiej i skupić najzdolniejsze jednostki. Tradycję wspierania polskiej nauki (m. in. umożliwienie Lindemu ułożenia i wydania jego słownika) i twórczości kulturalnej przejął po rodzicach Adam Jerzy Czartoryski i kontynuował je zarówno w swych wiekopomnych pracach jako kurator uniwersytetu wileńskiego, jak w późniejszych, licznych działaniach emigracyjnych. Nie sposób ogarnąć tu mnogości poczynań, wiążących się

z ofiarnością jednostek, ani zliczyć zasłużonych w XIX w. wszystkich mecenasów kultury. Jedno z przodujących miejsc zajmuje Edward Raczyński (ob.), wydawca, kolekcjoner, miłośnik Poznania i twórca wspaniałej bibljoteki publicznej. Podobną działalność wydawniczo-kolekcjonerską rozwijał na gruncie wielkopolskim Tytus Działyński, zaś syn jego Jan pomnażał zbiory ojcowskie w Kórniku i oddał je na użytek publiczny, założył w Paryżu Towarzystwo Nauk Ścisłych i wielkim kosztem odzyskał dla kraju lwią część spuścizny po Hoene-Wrońskim. U kolebki Warsz. Tow. Przyjaciół Nauk stał ofiarny Stan. Staszic, podobnie jak Krak. Towarzystwo Naukowe, które w 1873 przekształciło się w Akad. Umiejętności, otrzymało swój gmach od Franc. Wężyka. Inicjatorem i najmożniejszym ofiarodawcą Muzeum Rapperswilskiego był Wład. Plater; zbiory Czartoryskich przeniósł do Krakowa i uprzystępnił w publicznej Bibljotece i Muzeum ks. Władysław; Lwów zawdzięcza wspaniały zakład naukowy Józ. Maks. Ossolińskiemu, cenne zbiory i bibljoteki Henrykowi i Jerzemu Lubomirskim, Gwalbertowi i Miecz. Pawlikowskim, W. Baworowskiemu, W. i J. Dzieduszyckim, teatr Stan. Skarbkowi. Jadwiga Zamoyska i syn jej Władysław ofiarowali narodowi Fundację Kórnicką. — Obok nazwisk magnackich widnieją przedstawiciele ziemiaństwa, inteligencji, ludzi nauki i sztuki, żeby tylko wymienić Bol. Orzechowicza, którego zrozumieniu znaczenia nauki zawdzięcza swe powstanie Tow. Naukowe Lwowskie, Pawła Tyszkowskiego, który ofiarował ogromny zapis Akademji Umiejętności, Feliksa Jasieńskiego i Erazma Barącza, którzy wzbogacili swemi kolekcjami Muzeum Narodowe w Krakowie i w. in. — Bliższe dane ob. w rozprawie St. Łempickiego: Mecenat kulturalny w Polsce (w „Studjach Staropolskich ku czci Al. Brücknera" 1928), oraz w pracach A. Birkenmayera, A. Fischera, St. Kościałkowskiego, K. Króla i A. Wojtkowskiego, umieszczonych w wydawnictwie „Nauka Polska" t. IV, V, VI.

***Mechanika kwantowa** (mikromechanika), zastosowanie teorji kwantów energji do zasadniczych zagadnień budowy atomów i cząsteczek. Trwałą zdobyczą badań fizycznych XIX stulecia jest pojęcie atomu czy też atomów poszczególnych pierwiastków, mających stanowić elementy, z których składa się wszelka materja. W ostatnich dziesiątkach ubiegłego stulecia ulubionym tematem badań fizycznych były zjawiska elektryczne, a wśród nich wyładowania elektryczne w gazach, nęcące i umysł i zmysły swoją niezwykłością. Badania te nagromadziły mnóstwo faktów doświadczalnych, wymagających wytłumaczenia, opartego na jakiejś wspólnej dla wszystkich zjawisk podstawie. Stała się nią ta sama idea atomizmu, przeniesiona do dziedziny zjawisk elektrycznych ze świata materji. Stwierdzono, że istnieje różnica pomiędzy elektrycznością dodatnią i ujemną, wyrażająca się w tem, iż pierwszą z nich spotykamy w przyrodzie zawsze nierozłącznie sprzężoną z atomami materji, natomiast elektryczność ujemna ujawnia nam się także samodzielnie w postaci różnorodnych promieni katodowych. Badania wpływu pola elektrycznego i magnetycznego na bieg promieni katodowych wskazywały, że mamy tutaj do czynienia z ujemnie naładowanemi cząsteczkami. Dobrze zbadane i znane zjawiska jonowego przewodnictwa prądów elektrycznych w cieczach pouczały, że rodzaj cząsteczki określony jest przez stosunek ładunku elektrycznego do masy wydzielonego jonu. Podobny sposób zastosowano celem określenia charakteru cząsteczek pojawiających się w promieniach katodowych. Z zależności wielkości ugięcia wiązki promieni katodowych w polu elektrycznem w związku z natężeniem tegoż określono stosunek e/m i okazało się, że stosunek ten jest 1835 razy większy, niż dla jonu wodorowego. Zakładając, że ładunki obu tych elementów są jednakowe, dochodzimy do wniosku, iż masy badanych cząsteczek są również 1835 razy mniejsze od atomów wodoru. Cząsteczki te nazwano elektronami. Dalszy postęp badań nad elektronami stanowią klasyczne w rozwoju fizyki badania Millikana i jego uczniów. Szeregiem doświadczeń przeprowadzanych w różnych warunkach i z różnym materjałem doświadczalnym dowiedli oni, że pojawiające się w przyrodzie ładunki elektryczne są zawsze wielokrotnością pewnego ładunku elementarnego, który, jak się przekonano, jest również ładunkiem każdego elektronu, jak też i jednowartościowego jonu. Zasada doświadczeń Millikana jest następująca: już Stokes wykazał, że w ośrodkach lepkich prawa spadku swobodnego są inne, niż w próżni: np. kulka mikroskopowych rozmiarów spada w powietrzu ruchem jednostajnym z prędkością zależną od jej promienia. Ruchy takich kuleczek np. rozpylonej w powietrzu oliwy można obserwować w polu widzenia mikroskopu. Millikan rozpylał oliwę lub inne ciecze pomiędzy okładkami płaskiego kondensatora elektrycznego, pomiędzy któremi można było wytwarzać pionowe, stałe, o różnych natężeniach i różnem skierowaniu pole elektryczne. Gdy ruch kropelek odbywał się tylko w polu siły ciężkości, sprawdzało się prawo Stokesa, gdy wytworzono między okładkami pole elektryczne, również zmian w ruchu kropelek nie było. Dopiero, gdy przy pomocy promieni Röntgena zjonizowano w kondensatorze powietrze, niektóre cząsteczki zaczęły się poruszać zgodnie lub przeciwnie z kierunkiem linij pola elektrycznego, z prędkościami zmienionemi, tak jakby poszczególne kuleczki obdarzone były elektrycznemi ładunkami. Millikan przyjął tłumaczenie, że na poszczególnych kuleczkach osiadają jony, o masach bardzo małych w porównaniu z masą kropelki, której ruch odbywa się teraz pod wpływem ciężaru i pola elektrycznego. Mając możność zmiany natężenia pola jak i jego kierunku, dobierając kuleczki z różnego materjału i różnej wielkości, przekonał się Millikan, że istotnie ładunki elektryczne, jakie się w tych doświadczeniach pojawiają, są wielokrotnością ładunku elementarnego

$$e = 4.770 \times 10^{-10} \text{ j. el. st. ład.}$$
$$\text{lub } e = 1.59 \times 10^{-19} \text{ kulombów.}$$

Skoro nauczono się wytwarzać promienie katodowe różnej prędkości, przekonano się, że e/m jest nieco różne dla szybkich, inne dla powolnych elektronów. Założenie, że ładunek elektronu jest wielkością stałą, niezależną od ruchu tegoż zmusza nas do przyjęcia zależności masy elektronu od prędkości ruchu tegoż. Elektron w ruchu wytwarza pole magnetyczne, które ruch jego hamuje, zjawisko odbywa się tak, jakby wzrastała masa elektronu, ponieważ masę oceniamy tylko na podstawie oporu bezwładnego, mierząc ją np. stosunkiem siły działającej do wytworzonego przez nią przyspieszenia. Ten przyrost masy jest inny, gdy przyspieszająca siła działa zgodnie z kierunkiem prędkości lub też do niej prostopadle. Dlatego mówi się o podłużnej (m_l) i poprzecznej (m_t) masie elektronu. Według Abrahama:

$$m_l = m_0\left(1 + \frac{6}{5}\frac{v^2}{c^2}\right); \quad m_t = m_0\left(1 + \frac{6}{15}\frac{v^2}{c^2}\right).$$

Teorja względności prowadzi do wzorów:

$$m_l = \frac{m_0}{\sqrt[3]{1 - \frac{v^2}{c^2}}} \qquad m_t = \frac{m_0}{\sqrt{1 - \frac{v}{c^2}}}$$

lepiej oddających przebieg doświadczeń. Masa elektronu wynosi 9.02×10^{-28} gr. Prócz wspomnianej powyżej metody ugięcia wiązki w polach elektrycznych i magnetycznych można e/m dla elektronu wyznaczyć ze zjawiska Zeemana. Ładunek elektronu wchodzi w elementarnej teorji budowy atomu Bohra jako współczynnik do stałej Rydberga, która jest proporcjonalna do czwartej potęgi wspomnianego ładunku. Różne metody prowadzą niemal że do identycznych wartości na e/m i elektron, tak że pojęcie elektronu stało się w fizyce współczesnej niezbędnem.

Według zasady zachowania energji, energja kinetyczna elektronu poruszającego się równa się pracy przez pole elektryczne wykonanej: $\frac{1}{2}mv^2 = eV$, gdzie v oznacza prędkość elektronu, V napięcie, m masę elektronu. Ponieważ doświadczalnie wytwarza się elektron o pewnej określonej prędkości w ten sposób, że przyspiesza się ją w polu elektrycznem o określonem natężeniu, przyjęto w fizyce sposób wyrażania prędkości e. nie w cm/sek lecz w woltach, podając różnicę potencjałów tych punktów, między któremi przeleciał e., nabywając przez to odnośną prędkość. Tak np. różnicy potencjałów równej 1 woltowi odpowiada prędkość elektronu 600 km/sek, 4 woltów — 1190 km/sek, — 25 wolt — 3.000 km/sek, 100 wolt — 6.000 km/sek i t. d. Mówi się więc o e. posiadających szybkość np. 100 woltów zamiast 6.000 km/sek.

Tak więc obok pojęcia atomu pojawiło się w nauce dobrze ugruntowane i równorzędne z niem pojęcie elektronu. Odkrycie promieniotwórczości obaliło ideę niepodzielności atomów (przynajmniej niektórych) i otworzyło pole najrozmaitszym pomysłom na temat budowy atomu, będącego teraz już tworem złożonym, w obrębie którego mogły się mieścić i elektrony. Ale opracowanie modelu najprostszego z pierwiastków: atomu lub cząsteczki wodoru, modelu zgodnego w swych szczegółach z zasadami mechaniki Newtona napotykało na wielkie trudności. Krok naprzód stanowi teorja Nielsa Bohra ogłoszona w r. 1913. W tej to teorji model atomu przypomina układ planetarny z jądrem atomu zamiast słońca a elektronami zamiast planet. Siłę ciążenia zastępuje w tym modelu przyciąganie według prawa Kulomba. Istotną trudność stanowi tu problem promieniowania. Ruch względny jądra i elektronów równoważny jest prądowi elektrycznemu, który znowuż wytwarza pole elektromagnetyczne, co oznacza innemi słowy, że atom taki musi ustawicznie promieniować, a nie możemy wskazać równoważnika energji wypromieniowanej. Bohr wprowadził założenie nowe, sprzeczne z elektrodynamiką klasyczną, że istnieją w atomie tory wyróżnione, po których krążą elektrony i na których mogą one niemal wiecznie trwać, nie promieniując na zewnątrz energji elektromagnetycznej. Dopiero przeskokowi elektronu z toru dalszego na bliższy jądra atomu towarzyszy emisja i ta energja wypromieniowana jest wielokrotnością stałej Plancka $h = 6{,}55 \times 10^{-27}$ erg. sek. Naodwrót odrzucenie elektronu z toru bliższego na dalszy wymaga wzbogacenia energji wewnętrznej atomu, czyli absorbcji energji w ilości proporcjonalnej do h. Posługując się temi założeniami kwantowemi, Bohr obliczył długości fal, jakie może wysyłać układ najprostszy, składający się z protonu i elektronu. Widmo tego układu okazało się identycznem z widmem prążkowem wodoru. Tym sposobem udało się Bohrowi po dziesiątkach lat prób innych uczonych rozwiązać problem budowy atomu przy pomocy założenia, że procesami atomowemi rządzą prawa różne od tych, które obowiązują w świecie makroskopowym. Zjawiska atomowe mają charakter nieciągły, kwantowy, model atomu Bohra przemawia do naszej wyobraźni, która chętnie widzi odwzorowanie makrokosmosu w mikrokosmosie, już jednak w zastosowaniu teorji Bohra do budowy atomu helu napotkano na pewne trudności, zwiększające się niepomiernie w miarę wzrostu ilości elektronów i ładunku jądra. Niebawem stało się jasnem, że taka naiwna, na mechanicznym modelu oparta teorja budowy atomów nie da się w całej rozciągłości utrzymać. Model atomu Bohra jeszcze długi czas utrzyma się zapewne w dydaktyce fizyki, dzięki poglądowości i sugestywności. Fizyka wysnuła tylko istotne ogólne wnioski, wynikające z teorji Bohra, by je następnie pod nazwą mechaniki kwantowej rozwinąć. Z teorji Bohra wynika, że najmniejszą energię potencjonalną posiada stan odpowiadający najniższej liczbie kwantowej $n=1$; jest to stan normalny atomu, nazwijmy go trwałym. Wszystkie inne stany są stanami pobudzonemi, w których atom posiada większą energię, są to stany nietrwałe, atom sam po pewnym czasie wraca do stanu normalnego, emitując nadmiar energji. Wynika stąd dalej, że atom może posiadać tylko pewne, jak mówimy skwantowane wartości energji. Potwierdzają to doświadczenia Francka i Hertza

nad jonizacją gazów wywołaną uderzeniami elektronów powolnych, jak również zjawisko optycznej resonancji, polegającej na tem, iż gaz naświetlony światłem długości fali prążka resonansowego (odpowiadającego stanowi najbliższemu do stanu równowagi) wysyła światło tylko takie same, niezmienione co do długości fali. Pewne dodatkowe założenia o ruchu jądra i elektronów koło wspólnego ich środka masy pozwoliły tłumaczyć szczegóły budowy widm, a przypuszczenie o ruchu obrotowym samychże elektronów dookoła własnej osi nabierających przez to cech małych elementarnych magnesików wzbogaciło wnętrze atomu jeszcze o energję magnetyczną, ponieważ elektron-magnes porusza się w polu magnetycznem wytworzonem przez ruch elektronów dookoła jądra, co powiększyło ilość możliwych linij widmowych. Teorja Bohra wyjaśnia w zasadniczych zarysach własności poszczególnych pierwiastków w układzie perjodycznym. Przyjmujemy tutaj, że elektrony występują w warstwach wewnętrznych lub zewnętrznych, których układ stoi w związku z ustrojem widm röntgenowskich. Teorja Bohra obejmuje spektroskopję widzialnego i niewidzialnych widm, jakoteż sięga do chemji pierwiastków. Stosowaniu jej do wszystkich zagadnień stały jedynie na przeszkodzie trudności rachunkowe, wzrastające w miarę tego, gdy przechodzono do coraz to bardziej złożonych atomów. Jakkolwiek model Bohra okazał się użytecznym i płodnym w nasuwaniu nowych pomysłów, to zczasem wystąpiły na jaw jego wady, które spowodowały przebudowę teorji Bohra na m. k. nowoczesną.

Zasadniczą wadą teorji Bohra jest sprzeczność założeń kwantowych z zasadami klasycznej mechaniki i elektrodynamiki, w których mamy do czynienia ze zjawiskami ciągłemi. Samo istnienie niepodzielnych, a posiadających pewne rozmiary elektronów i protonów jako elementów, z których składa się materja jest niejasnem, bo to, co ma skończone rozmiary da się jeszcze dzielić. Należało więc uzgodnić te założenia, bo wychodząc ze sprzecznych założeń, możemy wszystkiego, czego chcemy, dowieść.

Jeden z twórców m. k. H e i s e n b e r g usunął z teorji Bohra wszystkie wielkości niedostępne obserwacji bezpośredniej, jak np. częstość obiegu elektronu dookoła jądra, rozmiary orbity i t. p., a pozostawił tylko różnice stanów kwantowych atomów, częstości drgań promieniowania przy emisji i absorbcji, natężenie tegoż, oraz stan polaryzacji. Heisenberg wyobraża sobie zespół oscylatorów linjowych o częstościach równych częstościom obserwowanym w widmach atomu, a ustanawiając reguły działań algebraicznych pewnemi wielkościami algebraicznemi (macierzami) w ten sposób, że w założeniach zawarte są już postulaty kwantowe, otrzymuje on wolną od sprzeczności logicznej m. k. Trudności rachunkowe występujące przy zastosowaniach tej mechaniki usunęły ją w cień, tembardziej, że L. de B r o g l i e, snując daleko idącą analogję pomiędzy materją a promieniowaniem, stworzył podstawy mechaniki falowej, rozwiniętej przez S c h r ö d i n g e r a w r. 1926.

Promieniowanie posiada budowę nieciągłą i składa się z fotonów o energji $W=h\nu$ i pędzie $p=\frac{h\nu}{c}=\frac{h}{\lambda}$, gdzie ν oznacza częstość, c prędkość światła w próżni. Z fotonem łączymy zjawisko falowe o odpowiedniej długości fali. De Broglie przeniósł własności fotonów na cząstki materjalne. Jeżeli więc mamy cząsteczkę posiadającą pęd p i energję W, to można z ruchem cząsteczki związać zjawisko falowe o częstości ν, wynikającej z wzoru $W=h\nu$ i długości fali $p=\frac{h}{\lambda}$. Ponieważ $p=m\,v$, zaś całkowita energja równa się mc^2 wynika stąd $h\nu=mc^2$ oraz $\lambda=\frac{h}{mv}$, wzory, które pozwalają podporządkować ruchowi cząsteczek atomów lub elektronów fale, zwane falami materji. Im większa masa cząsteczki, tem krótsze jej fale towarzyszą, najdłuższe fale dostaniemy zatem dla elektronów. Rachunek wykazuje, że dla różnic potencjałów kilku tysięcy woltów otrzymamy fale długości fal promieni Röntgena. Doświadczenia Davissona i Germera, Ruppa, Estermana i innych wykazały fale materji związane z elektronami czy też atomami helu lub wodoru. Podobnie jak w zjawiskach świetlnych widzimy dwoistość: fale elektromagnetyczne i fotony, tak samo i tutaj występują cząstki materjalne i fale materji. W. m. k. posługujemy się stale zasadą dwoistości, będącą wyrazem poglądu, że w świecie mikroskopowym dopuszczalne są oba poglądy opisujące to samo zjawisko z różnych punktów widzenia, zasadniczo niezgodnych w świecie zjawisk makroskopowych. Dalszy rozwój idei de Broglie'a znajdujemy w m. k. Schrödingera. W świetle tej mechaniki atom wodoru składa się z protonu wytwarzającego pole elektrostatyczne, którego potencjał szybko rośnie w miarę zbliżania się do jądra. Prędkość ruchu elektronu, a zatem i długość (prędkość) fali materji z nim związanej zależy od potencjału pola elektrycznego wytwarzanego przez jądro, a zatem od odległości elektronu od jądra. Najbliższe otoczenie jądra zachowuje się względem fal de Broglie'a jak ośrodek o zmieniającym się od punktów do punktów spółczynniku załamania. Atom wodoru stanowi układ fal de Broglie'a, rozchodzących się w tym ośrodku nieograniczenie we wszystkich kierunkach. Matematycznie badając ten układ, Schrödinger doszedł do wniosku, że układ taki posiada szereg drgań własnych, że powstają w nim fale stojące, podobnie jak tworzą się one na strunie lub płytce pobudzonej do drgania. Częstości tych drgań układu: proton-elektron odpowiadają częstościom linij widma wodoru, każdej częstości odpowiada określona energja elektronu, oznacza to innemi słowy, że elektron w atomie może posiadać pewne określone wartości energji. Formalnie uzyskał Schrödinger wszystko to, co dawała teorja Bohra, jednakowoż fali de Broglie'a nie można uważać za model atomu. Nie można bowiem zapomnieć, iż obok fal istnieje w atomie elektron; fala daje nam tylko wskazówki, gdzie on się może znajdować. Zasadniczy punkt widzenia m. k. nowoczesnej jest ten,

iż nie możemy sobie wytworzyć modelu atomu posługując się pojęciami zaczerpniętemi ze świata makroskopowego. M. k. potwierdziła wyniki teorji Bohra, ponadto rozwiązała szereg zagadnień z budowy atomów i cząsteczek, wyjaśniając niestosowalność pojęć makroskopowych do zjawisk w łonie atomów zachodzących. Dalszym rozwojem m. k. jest zastosowanie jej do budowy jądra atomowego, jednakowoż wobec odkrycia nowych elementów składowych atomu w neutronach i być może elektronach dodatnich, ulegnie ona powtórnej przebudowie.

***Mechitar** Piotr, ob. Mechitaryści.

***Mécs** Władysław, poeta węgier., * 1895, w głęboko religijnych lirykach głosi miłość bliźniego, wydał zbiory: „Pociecha", „Dzwon na Anioł Pański", „Człowiek i jego cień".

***Medianta** (muz.), ton środkowy w trójdźwięku tonicznym. W dawnej nauce harmonji trzeci stopień gamy, np. w C-dur ton e. S u b m e d j a n t a, ton, leżący pod medjantą, więc drugi stopień gamy (w C-dur ton d).

***Medicamenta** (łać.), ob. Leki.

Medjolan, włoska p r o w i n c j a w Lombardji, (1931) 2.761 km² i 1,998.225 mieszk. — S t o l i c a M., 990.099 mieszk.

***Medtner** (M e t n e r) Nikołaj, ros. kompozytor i pianista, * 1879, ukończył w 1900 konserwatorjum w Moskwie, w tym samym roku otrzymał dyplom honorowy na konkursie Rubinsteina w Wiedniu, w l. 1909—10 i 1918—21 prof. moskiewskiego konserwatorjum, 1921 osiadł w Berlinie, później w Enghien les Bains. Napisał szereg utworów kameralnych, fortepianowych oraz pieśni.

***Medvecka-Vansova** Teresa, pisarka słowacka, * 1857, redaktorka pism kobiecych „Denice" i „Slovenska žena", zwróciła uwagę powieścią „Sirota Podhradzkych", z następnych jej powieści psychologiczno-społecznych ważniejsze: „Suplikant", „Vlča tma", „Ohlašky", „Danko a Janko", „Kliatba" (odznacz. nagrodą państwową) i i.

***Medyka,** wieś w powiecie przemyskim (woj. lwowskie) na wsch. od Przemyśla, 2.860 mieszk., stacja kol., we dworze mieściła się dawniej bibljoteka i zbiory Pawlikowskich (obecnie we Lwowie).

***Meerut,** ob. Mirat.

***Megalops thrissoides,** ob. Tarpon.

Mekka. Pielgrzymki mahometan do M. obejmują wedle obliczeń angielskich około 172.000 osób rocznie. Pielgrzymki z Arabji liczą około 30.000, z Sudanu (aż po Senegambję) 40.000, z krajów Atlasu, ze Syrji, z Turcji i Bałkanów po 10.000, z Indyj 25.000, z krajów malajskich 30.000, z Afganistanu 6.000 osób.

Meksyk, republika (Ameryka), według spisu z maja 1930 liczył na obszarze 1,969.154 km² (w tem wyspy 4.042 km²) 16,404.030 mieszk., t. j. 8 mieszk. na 1 km². Wzrost zaludnienia od 1921 (14,334.780 mieszk.) wynosi 2,069.250 osób. Ponad 1 miljon mieszk. liczyły w 1930 następujące stany: Vera Cruz 1,376.865, Jalisco 1,239.484, Meksyk 1,217.666, Puebla 1,148.786, Oaxaca 1,070.852, Michoacán 1,014.020 mieszk. Największy przyrost zaludnienia wykazał stan Meksyk (w 1921 r. 906.063 mieszk), spadek zaludnienia wykazał tylko stan Colima, jest on jednakże kwestjonowany niedokładnością spisu z 1921. — Wyznania w 1921: katolicy, z wyjątkiem 73.951 protestantów i 339.603 innych religij.

Z b i o r y w 1929 w 1.000 tonn: kukurydza 1.468, pszenica 308, jęczmień 55, bób 95, groch 69, ryż 67, alfalfa 1.875, bawełna 55, trzcina cukrowa 3.943, kawa 39, tytoń 13. — P r o d u k c j a g ó r n i c z a w 1930 w 1.000 tonn: ołów metal 232.931, cynk metal 124.084, miedź metal 73.412, srebro metal 3.272, arsen 9.977, antymon 3.032, grafit 5.853; poza tem 20.898 kg złota, 166.000 kg rtęci. Ropy naftowej wydobyto 62.846 metrów sześciennych. — H a n d e l z a g r a n i c z n y w 1930 (w nawiasie 1929): przywóz 350,176.000 (382,248.000), wywóz 458,674.000 (590,659.000) złotych peso. — Główne artykuły wywozu 1930 w miljonach peso: srebro 74, ołów 62, miedź 62, nafta 38, cynk 34, kawa 27, pomidory 16, gazolina 14. — Główne źródła importu 1930 w 1.000 peso: Stany Zjedn. A. P. 238.869, Niemcy 32.897, W. Brytanja 20.780, Francja 20.413, Belgja 7.313, główne kierunki eksportu: Stany Zjedn. A. P. 267.513, W. Brytanja 54.891, Niemcy 32.695, Francja 19.638, Belgja 19.224. — R u c h s t a t k ó w h a n d l o w y c h (handel zagraniczny) w portach 2.839 statków, o pojemności 4,024.949 tonn rejestr. netto. — Sieć kolejowa miała w 1927 r. 28.777 km dług. Urzędów pocztowych w 1929 było 3.003, urzędów telegraficznych 1.503, mównic telefonicznych w 1925 r. 54.465. — Gazet w 1931 wychodziło 126, czasopism 151.

Meksyk, stan w republice M., według spisu z 1930 1,217.666 mieszk. (w 1921: 906.063, stan o największym przyroście zaludnienia).

Meksyk, stolica republiki, (1930) 968.000 mieszk.

***Meksykańska sztuka** (por. też A m e r y k a ń s k a k u l t u r a i s t a r o ż y t n o ś c i, oraz t a b l. III i IV w t. 19). Meksykanie, obok Peruwjańczyków, uchodzą za głównych przedstawicieli sztuki staro-indjańskiej Ameryki. Plemiona, występujące na widownię (Nahna, Toltekowie, Aztekowie) wykazują wiele pokrewieństw z sąsiedniemi; łączy je zbliżona kultura, stojąca na wysokim poziomie w większości swych przejawów, a wyprowadzająca się zapewne z kultury Mayów (półwysep Yukatan) jako wspólnej bazy. Osady są obszerne, dobrze zopatrzone w techniczne urządzenia (wodociągi, drogi i t. d.). Na pierwsze jednak miejsce w całokształcie sztuki wysuwa się przemysł artystyczny, zwł. obróbka metali, wśród których jedynie żelazo nie jest znane.

B u d o w n i c t w o stosunkowo niezbyt rozwinięte, choć o bogatych formach ornamentalnych. Techniki występują mieszane, materjałem kamień (cyklopowy i drobny) i cegła. Bogatego materjału dostarczają opisy dawnej stolicy M., T e n o c h t i t l a n, miasta, wybudowanego w środku jeziora na palach. Rysem zasadniczym architektury m. jest ścięta górą, schodowa piramida, o bokach wykładanych płytami kamiennemi o bogatej ornamentyce. Piramida, w odróżnieniu od Egiptu, nie jest pomyślana samodzielnie, lecz jako podstawa

budynków, których znaczenie ma być podkreślone. Najwyższe bywają świątynie. Dalej idą piramidy-pałace i twierdze. Najstarsze znane przykłady piramid: Cholula, piramida słońca i księżyca w Teotihuacan; najwspanialsze: t. zw. „Grot piorunu" w Papantla, „Teocalli" w Guatusco (koło Vera-Cruz), Xochicalco. Ciekawsze od konstrukcji są płaskorzeźby na kamiennej okładzinie, z występującemi motywami smoka, hieroglifami, postaciami bogów i wodzów. — Zachowane ruiny pałacowe wykazują wyłącznie (z wyj. okrągłych wież) prostokątny plan. Szereg długich, prostokątnych sal grupuje się wokoło kwadratowych podworców; niekiedy występują galerje kolumnowe. Znane przykłady kilkupiętrowych budowli. W dekoracji dużą rolę odgrywa głowa węża, o znaczeniu symbolicznem (paszcza łączona z pojęciem bramy). Wnętrza zazwyczaj tynkowane, ściany pokryte freskami. Odrębny motyw architektoniczny stanowią wolno stojące filary i kolumny (Chichen-Ica), okrągłe i czworoboczne obeliski (Quirigna) oraz kolosy-idole przed ołtarzami (Copan).

Rzeźba posługuje się rozmaitym materjałem: Kamień, szlachetne metale, miedź, bronz, drzewo, glina wypalana. Reljef równie częsty, jak rzeźba pełna, w najróżniejszych wymiarach, od kolosów począwszy aż do najdrobniejszych przedstawień. Występują przedstawienia bogów, ludzi, zwierząt, scen mitologicznych i historycznych. W Meksyku (jak i wogóle we wszystkich staro-amerykańskich kulturach) można rozróżnić cztery kierunki rzeźby: 1) Geometryczna stylizacja; 2) kierunek, dążący do pewnego zbliżenia się do natury przez łagodzenie i zaokrąglanie form; 3) indywidualizacja, ograniczająca się jednak wyłącznie do kształtowania głowy i rysów twarzy, kierunek rozwinięty głównie w rzeźbie w glinie i odlewnictwie; 4) kierunek, operujący fantastycznemi formami, tworzący potwory, karykatury, i t. p. — Czasowe oznaczanie zabytków jest trudne i niepewne. Najogólniej rzecz ująwszy można stwierdzić, że rozwój idzie od frontalności do pewnego naturalizmu, objawiającym się w coraz to swobodniejszem traktowaniu ciała. Nader ciekawy odłam rzeźby, reprezentujący kierunek indywidualizujący, stanowią t. zw. urny twarzowe, doprowadzające charakterystykę indywiduum najdalej.

Malarstwem rządzą analogiczne prawa jak rzeźbą; nawiązuje ono zwł. do płaskorzeźby. Prawidła perspektywy nieznane. Wśród zachowanych zabytków możemy rozróżnić trzy rodzaje:

1) Malowidła ścienne, podporządkowane zupełnie architekturze, przedstawiające sceny kultowe, historyczne i rodzajowe (Teotikuakan, obecnie Berlin, Museum für Völkerkunde); 2) wazowe, operujące ornamentyką i figuralnemi przedstawieniami; 3) zwoje papierowe, podobne do ściennych (zachowane „Codices" w Museo Nacional, Meksyk, w Bodleianie, Oxford i t. d.); przedstawiają one głównie sceny mitologiczne i z życia codziennego.

Przemysł artystyczny kroczy na czele wszystkich sztuk staro-amerykańskich. Bogato rozwinięte: tkactwo, tk. ornamentalne (rodzaj gobelinnictwa), prace piórkowe. Garncarstwo na wysokim poziomie, w kilku wypadkach zdaje się już znany użytek koła garncarskiego. Największe bogactwo rozwija się w wyrobach złotnictwa. Chociaż olbrzymia część została zniszczona i przetopiona przez hiszpańskich zdobywców, jednak jeszcze sporo zabytków zachowanych w różnych zbiorach świadczy o niezwykłym przepychu tej naczelnej w Meksyku gałęzi sztuki. Dołącza się wkońcu dział inkrustacji i mozaik, również bardzo bogaty.

Ornamentyka zasługuje na wzmiankę przez swoje niezwykłe bogactwo motywów. Przeważają wzory geometryczne we wszystkich odmianach. Motyw oczu specjalnie charakterystyczny dla M., znany już jest ze sztuki półn. Indjan. Postacie ludzi i zwierząt silnie zgeometryzowane. Rzadkie stosunkowo motywy roślinne (wazy kolekcji Peñafiel, Meksyk).

***Meksykański język,** ob. Nahua.

***Melanuria** (Febris biliosa et haemoglobinurica), hemoglobinurja spostrzegalna w okolicach tropikalnych Afryki, stojąca w ścisłym związku z malarją. M. powoduje nagły, masowy rozpad czerwonych ciałek krwi, których barwnik (hemoglobina) nadaje moczowi brunatno-czerwoną, a nawet czarno-brunatną barwę. Malarja, nawet już przebyta, lecz niedostatecznie leczona, stwarza już skłonności do m. w łączności z prawdopodobną nietolerancją chininy. Warunki potrzebne do powstania choroby nie są jeszcze wyjaśnione. Rozpoczyna się m. nagle dreszczami, wysoką gorączką i ciężkiemi objawami ogólnemi (niepokój, gwałtowne bóle głowy, znaczne osłabienie i niepowściągliwe wymioty), po 2—3 godzinach występuje już żółtaczka i swędzenie skóry. Po kilku dniach występuje ciężka niedokrewność. Mocz zawiera często, poza barwnikiem krwi duże ilości białka w wyniku ciężkiego zapalenia nerek, które może prowadzić do zupełnego bezmoczu i mocznicy (uremji). W przeciągu 8—14 dni może nastąpić śmierć wśród objawów postępującej niedomogi serca i zamroczenia. Śmiertelność wynosi 5—10%. Zapobieganie polega na dostatecznem leczeniu chininą każdego przypadku malarji. Leczenie: ułożenie chorego w łóżku, lekka dieta, poza tem objawowe, powinno być przeprowadzone w szpitalu. Po napadzie należy próbować przyzwyczaić chorego znowu do chininy, celem zwalczania jego malarji, a tem samem i skłonności do m.

Melba Nellie, śpiewaczka, † 1931.

Melbourne, (1930) 1,018.000 mieszk.

***Meleagris,** ob. Indyk.

***Melghir,** Chott, ob. Melgir (uzup.).

***Melgir,** szot, franc. Chott Melghir, słone jezioro w departamencie konstantyńskim w Algerji (Afryka płn.), na płd.-wsch. od Biskry, 31 metrów poniżej poziomu morza.

***Melitele,** słynny pol. noworocznik literacki, wydawany przez A. E. Odyńca w r. 1829, 1830 i 1835 (3 t.), zawierał utwory wybitnych poetów romantycznych (m. i. w t. I pierwodruk „Farysa" Mickiewicza, w t. II „Hugona" Sło-

wackiego). — Pod tymże tytułem noworocznik literacki na pamiątkę jubileuszu Henryka Sienkiewicza, pod redakcją Ant. Potockiego (1902). Tu m. i. studja Ant. Potockiego o noworocznikach literackich, Marjana Massoniusa o formie i technice w sztuce, Kaz. Tetmajera o „Kordjanie" Słowackiego.

Memphis (Stany Zjedn. A. P.), w 1930 r. 252.000 mieszk.

Mencken Henry Lewis, pisarz płn. ameryk., świetny essayista, wypowiada się głównie na łamach miesięcznika „The American Mercury", gdzie pod nagłówkiem „Americana" chłoszcze amerykańskie kołtuństwo mieszczańskie i fanatyzm sekciarski. Z jego błyskotliwie ironicznych książek należy nadto wymienić: „In Defence of Women".

***Mendel** Hermann, niem. muzyk i wydawca, (1834—1876). Współpracował w licznych czasopismach muzycznych, 1870 rozpoczął wydawać wielkie wydawnictwo „Musikalisches Konwersationslexicon", doprowadził je do litery N (tom 7), po jego śmierci wydał pozostałe tomy A. Reissmann (ostatni tom w r. 1883).

Mendelssohn Arnold Ludwig, kompozytor niem., † 1933.

Mene, Tekel, Ufarsin (nie Urfasin, jak w t. 10).

***Meninas,** Las, (hiszp. „szlachcianki"), tytuł sławnego obrazu Velazqueza, przedstawiającego infantkę Małgorzatę z dworkami w pracowni artysty.

Mensa, stół ołtarzowy, a w szczególności blat górny ołtarza, w którym, w specjalnem zagłębieniu, przechowywane są relikwje.

Mentesze, turecki wilajet na wybrzeżu morza Egejskiego, na płd. od Smyrny (Mała Azja), 12.760 km², (1927) 174.687 mieszk. (14 na 1 km²). — S t o l i c a M u g l a, 10.090 mieszk.

***Merathyova-Saltesova** Helena, pisarka słowacka, † 1927, autorka nowel („W czernickiej szkole", „Na wsi", „Mój syn") i powieści o nawróceniu renegata: „Proti prudu".

***Mercere** Blanka, pol. malarka i rysowniczka, * 1885, ukończyła Akademję w Paryżu, od 1919 prof. malarstwa i kompozycji w Szkole Sztuk Pięknych im. Gersona w Warszawie, 1924 założyła własną szkołę malarstwa. Główne prace: portret Wł. Mickiewicza, portret marszałkowej Piłsudskiej z córkami, „Droga krzyża", „Rok 1920", ilustracje, freski i i.

***Mercier** Louis, poeta franc., * 1870, od symbolizmu przeszedł do neoklasycyzmu chrześcijańskiego, z pod którego jednak przenika ludowość syna chłopskiego, w twórczości swej coraz wyżej się doskonali: „Voix de la Terre et du Temps" (1903), „Poème de la Maison" (1906, hymn na cześć ziemi), „Lazare le Ressuscité" (1909, epos religijny), wreszcie w najdojrzalszych swych utworach staje się piewcą kulturalnie wyrobionego chłopstwa francuskiego: „Les Pierres sacrées" (1920), „Petites Géorgiques" (1923), „Virginis Corona" (1929).

***Merdżan Dag,** szczyt w Armenji tureckiej, wpobliżu źródeł Eufratu, 3.200 metrów n. p. m.

***Méré** Charles, współcz. franc. pisarz dramat., autor powierzchownych, lecz odznaczających się dużą swadą dialogu sztuk, np. „Le Captive", „Le Lit nuptial" (1926).

***Mergidae,** rodzina ptaków, ob. Tracze.

***Mérimée** Ernest, współcz. franc. hispanista, autor znakomitej „Histoire de la Littérature espagnole" (1922).

***Merowińska sztuka,** sztuka z okresu między r. 500 a 750, poprzedzona okresem wędrówki narodów. Głównemi jej zabytkami są przedmioty przemysłu artystycznego (przeważnie złotnictwa), znalezione w grobach w płn. Francji. Znajdują się one obecnie głównie w Musée Cluny w Paryżu. Motywem charakterystycznym dla ornamentyki m. jest plecionka wstęgowa.

Merseburg, regencja w prowincji Saksonji (Prusy), 10.216 km², (1925) 1,412.757 mieszk.

Mersina, turecki wilajet, 4.615 km², (1927) 120.511 mieszk. (26 na 1 km²). S t o l i c a M., 21.765 mieszk.

***Mersmann** Hans, muzykolog niem., * 1891, napisał: „Grundlegung einer musikalischen Volksliederforschung", „Angewandte Musikaesthetik", „Kulturgeschichte der Musik in Einzeldarstellungen" (dotąd 4 t.) i szereg rozpraw muzykologicznych, również kilka dramatów („Potop", „Samson", „Dom").

***Meru,** ang. Mweru lub Moero, ob. Moero (uzup.).

***Merula** Tarquinio, muzyk włoski, żył w w. XVII. we Włoszech, jako organista i kapelmistrz w różnych kościołach, w 1624 organista na dworze króla polskiego Zygmunta III. — Pisał motety, koncerty, sonaty, msze, psalmy. Największe znaczenie posiadają jego kompozycje instrumentalne (4 księgi „Canzoni da sonar").

***Merytoryczny** (z łac.), dosłownie: w stosunku do zasługi (meritum); w znaczeniu powszechnie przyjętem: rzeczowy, dotyczący treści, istoty sprawy; przeciwieństwo: f o r m a l n y.

***Merzbach** Henryk, pol. poeta i patrjota, (1836—1903), po r. 1863 emigrant w Belgji, gdzie był bardzo czynny w tamtejszem życiu polskiem. Ważniejsze pisma: „Antoni Malczewski" (1858, dramat liryczny), zbiory poezyj: „Lutnia", „Głos tułacza" (1864), „Z wiosny" (1864), „Strzaskana lutnia" (1871) i „Z jesieni" (1882); publicystyczne „Listy z Belgji" (1882); „Joachim Lelewel w Brukseli" (1889).

Mesenja, grecki nomos, 3.406 km², (1928) 247.907 mieszk., w tem 4.832 uchodźców z Turcji, S t o l i c a K a l a m a t a, port. 28.961 mieszk.

Mesjanizm polski. Zam. w „Psalmodji polskiej" Kochanowskiego, ma być K o c h o w s k i e g o.

Mesodaeum, część środkowa przewodu pokarmowego powstająca z entodermy.

Mesyna, włoska prowincja, (1931) 597.899 mieszk. Stolica M., 181.330 mieszk.

***Meszed,** ob. Meszhed.

***Meszed Ali,** ob. Nedżef.

***Metanowy kwas,** ob. Mrówkowy kwas.

***Metzell** Ludwik Chrystjan, architekt, (1764—1848), był porucznikiem Wojsk Polskich, brał udział w kampanji ukraińskiej pod rozkazami ks. Józefa, odznaczony został orderem Virtuti Militari. W 1795—1806 założył u Szczęsnego

Potockiego w Humaniu park zw. „Zofijówka“, wybudował też pałac i założył ogród w Kisielach (koło St. Konstantynowa).

Meyrink Gustav, pisarz niem., † 1932.

***Mezopotamska sztuka** w okresie Sassanidów (226—636 po Chr.) przedstawia ostatni okres przedislamski Iranu. Jest to kompleks zwarty, nie ograniczający się już ściśle do obszaru Mezopotamji samej, lecz tworzący jako perska sztuka jednolitą całość, w której Mezopotamja odegrała swą ważną rolę. Jest to środowisko o skrystalizowanym charakterze i wielkiej sile ekspansji. Sztuka nawiązuje, zupełnie świadomie, do poprzedzającego okresu — Achemenidów Nie może jednak równocześnie zerwać łączności z światem form zachodu, reprezentowanym w sztuce Seleucydów, ani nie traci kontaktu z problemami okresu bezpośrednio poprzedzającego — partyjskiego.

Na czoło wysuwa się sztuka kwitnąca na dworze potężnych władców, uświetniająca ich chwałę, zwycięstwa, życie codzienne. Wspaniale rozwija się architektura pałacowa, do której już wkraczają na większą skalę elementy hellenistyczne w materjale, technice sklepienia i t. p. W Ktezyfonie, zimowej rezydencji Sassanidów, zachowały się potężne ruiny pałacu, zbudowanego przez Sapora I. (242—272). Dalej ruiny w Firusabad, Sarwistan, Dastagird.

Najważniejszą grupą zabytków, uświetniających czyny władców, są jednak reljefy skalne, nawiązujące do tradycyj achemenidzkich. Grupują się głównie koło Persepolis, a więc poza Mezopotamją; łączą się jednak ściśle z całokształtem perskiej sztuki i są dla niej niezmiernie charakterystyczne. Najstarsze zachowane zabytki, to reljefy w Naksz-i-Rustam, oraz Naksz-i-Redjeb. Z końcowego okresu, najbogatsze może, w Taq-i-bustan.

Tkactwo wysoko rozwinięte, wywarło swój wpływ na Zachód. Znane są liczne zabytki tkanin zachowanych w zbiorach i skarbcach kościelnych, oraz formy utrwalone na reljefach skalnych, dających w tej mierze bardzo precyzyjny w szczegółach materjał (gł. Taq-i-bustan). Ozdobne wzory bardzo bogate, występują motywy roślinne, zwierzęce, przedstawienia ludzi oraz wielki zasób form ornamentalnych.

Oprócz tkanin również wyroby metalowe stanowiły bardzo poszukiwany przedmiot eksportu. Główną część znalezisk (wiele zabytków, podobnie jak i tkaniny, zachowało się w zbiorach europejskich; wysyłane bywały jako dary pochodzące z królewskiej manufaktury dla różnych osobistości na Zachodzie) znajduje się na rosyjskim terenie i na Kaukazie. Wielką rolę wśród wyrobów ze srebra odgrywają czary bogato zdobione figuralnemi przedstawieniami. Monety, gemmy i pieczęcie naogół słabsze artystycznie, osiągają najlepszy poziom pod koniec III. wieku.

***Mękarski** Ludwik, inżynier, (1832—1920), syn emigranta polskiego, urodził się i żył we Francji. Pracował nad zastosowaniem ścieśnionego powietrza do napędu wagonów i w r. 1873 zbudował tramwaj pneumatyczny, który został praktycznie zastosowany w Paryżu, Nantes i kilku innych miastach francuskich i szwajcarskich, a także w Ameryce, w Nowym Jorku.

***Mękicki** Rudolf, grafik pol., * 1887, od 1921 kustosz Muzeum Narodowego im. Sobieskiego we Lwowie, od 1930 prof. (zlec. wykł.) heraldyki i historji pisma na Politechnice lwowskiej. W 1925—28 redagował „Zapiski numizmatyczne“. Wykonał szereg prac graficznych: ex-librisów, winiet, okładek i ilustracyj do książek, dyplomów, rysunków, akwafort i t. d. Wydał: „Medale grunwaldzkie“, „Katalog zbiorów Władysława Łozińskiego“ i i.

***Mężyca,** ob. Virago.

***Miaskowskij** Nikołaj Jakowlewicz, kompozytor rosyjski, * 1881, od 1921 nauczyciel kompozycji w konserwatorjum moskiewskiem. Napisał 8 symfonij, Symfoniettę, uwerturę, dwa poematy symfoniczne „Milczenie“ (według Poego) i „Alastor“ (wg. Shelleya), kwartety smyczkowe, sonatę na wiolonczelę, 4 sonaty fortepianowe oraz szereg mniejszych kompozycyj fortepianowych i pieśni.

***Miastugi,** ob. Polypterini.

Michaelis Sophus, pisarz duński, † 1932.

***Michajłowskij-Danilewskij** Aleksander Iwanowicz, generał ros., (1790—1848), adjutant Aleksandra I., brał udział w wojnie tureckiej 1828—29 i w wojnie z Polakami 1831, 1835 został senatorem. Autor szeregu prac z historji wojskowej.

***Michalski** Myrton Zygmunt Walenty, malarz pol., * 1864, kształcił się zrazu w Poznaniu u M. Jaroczyńskiego, w Krakowie w Akademji Sztuk Pięknych, oraz w Paryżu pod kierunkiem Carolusa Duran. Wystawiał głównie zagranicą, był członkiem Tow. Narodowego Sztuk Pięknych w Paryżu. Główne dzieła: „Portret trojga dzieci“, portrety Karola Chincholle'a, ministra marynarki p. Barbey, hr. de Chaboil, hrabiny de Montlaur, hr. Adamowej Zamojskiej, księżnej de Bourgogne i in.

Michał Anioł (Michelangelo) Buonarotti, włoski architekt, malarz, rzeźbiarz i poeta. Jego „Poezje“ przełożył ostatnio Leopold Staff (1922, z wstępem i przypisami). Polska monografja o M. A. Wład. Kozickiego (1908; rozdział uzupełniający w tomie „W gaju Akademosa“, 1912). Istnieje nadto przekład pol. Romain Rolland: „Żywot M. A.“ (tłum. Wacław Berent, 1924).

***Michałowski** Kazimierz, archeolog pol., * 1901, kształcił się na uniwersytecie lwowskim, którego w 1924—28 był asystentem przy katedrze archeologji klasycznej. Od 1930 wykłada archeologję klasyczną na uniwersytecie warszawskim. Wydał cały szereg prac naukowych, m. i.: „Niobidzi na płaskorzeźbach tronu Zeusa w Olimpji“, „O sztuce doryckiej“, „Fidjasz i Poliktet“ i in.

***Michaud** Régis, współczesny francuski anglista i krytyk lit., autor doskonałej pracy: „Le Roman américain d'aujourd'hui (1926); nadto: „Mystiques et réalistes anglosaxons“; szereg prac o Emersonie; „Panorama de la littérature américaine“ (1926), „Ce qu'il faut connaître de l'âme américaine“ (1929) i i.

***Michaut** Gaston, współcz. franc. historyk lit., autor: „Anatole France“ (1913, nowe wyd.

1922), „Sainte-Beuve" (1921), „La Jeunesse de Molière" (1922) i i.

***Michaux** Henri, współcz. poeta belg. franc., wybitnie zdolny surrealista, skłaniający się jednak do kosmopolitycznej grupy Cendrars'a, autor „Qui je fus" (1924).

Michigan, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 4,842.325 mieszk. (32 na 1 km²). — Stolica Lansing, 78.397 mieszk.

Michoacán, stan w Meksyku, (1930) 1,014.020 mieszk., 17 na 1 km². — Stolica Morelia, 34.000 mieszk.

***Michów,** miasteczko w płn. części powiatu lubartowskiego (woj. lubelskiego), 3.700 mieszk.

Miciński Tadeusz, poeta pol. W r. 1931 ukazał się tom I jego Pism pośmiertnych p. t. „Lucyfer", oprac. przez Artura Górskiego i Czesława Latawca. Charakterystykę ob. nadto t. 13, str. 237. O M-im: Zdz. Dębicki: „Portrety" (II, 1928), Tad. Nalepiński w „Krytyce" 1909—10 i w „Tyg. Illustr." 1909, St. Brzozowski: „Legenda Młodej Polski" (1910), Herbert Sand: „Współcz. polska twórczość dramatyczna" (1911), „Wiadomości Literackie" 1925, nr. 64 i i.

***Mickiewicz** Franciszek, brat Adama, (1794—1862), walczył w powstaniu listopadowem, jego „Pamiętnik" wydał Józef Kallenbach (1923).

Mickiewicz Adam, poeta pol. — W r. 1932 żywą dyskusję wywołała sprawa śmierci M-a, podniesiona w „Wiadomościach Literackich" przez Boya-Żeleńskiego. Podejrzenia, że M. zmarł wskutek otrucia, nie udowodniono, ale stwierdzono, że powodem śmierci poety nie była cholera. Ważniejsze przyczynki źródłowe do ostatnich lat życia M. ogłosili ostatnio Roman Brandstaetter i Marceli Handelsman. Z nowych studjów o twórczości M. należy nadto wymienić prace Stanisława Pigonia, Wacława Borowego, Leonarda Podhorskiego-Okołowa (o topografji „Pana Tadeusza") i i. Francuską powieść biograficzną o M. wydała Marja Czapska (1931). — W t. 10, str. 186, wiersz 24 od dołu po „Moskali" skreślić przecinek.

***Miczuryńsk,** od 1932 nowa nazwa miasta Kozłowa (Środkowy obszar czarnoziemu, R. S. F. S. R.).

Middlesborough (w t. 10. mylnie Middlesbrough), (1931) 138.489 mieszk.

Middlesex, hrabstwo w Anglji, (1931) 1,638.521 mieszk.

***Midowiczowa** Marja, pol. pisarka i malarka, * 1903, wydała powieści: „Szkarłatny sonet" (1932), „Ostatnia kompozycja" (1933), odznaczające się świeżą pomysłowością i subtelnym liryzmem.

***Miechowici** (Bożogrobcy), zakon, w Polsce zwano ich także Kryżakami, zakon kanoników regul. reguły św. Augustyna. Powstał w Jerozolimie jako zgromadzenie ludzi świeckich, zatwierdzony jako zakon przez pap. Kaliksta II. w r. 1122 i Honorjusza II. 1128. Sprowadzeni do Polski przez Jaksę Gryfa, zostali M. osadzeni w Miechowie (stąd nazwa). Posiadali w Polsce wiele klasztorów. Zniesieni w r. 1819.

Miedzi siarczki (por. Miedzi sole). Siarczek miedziowy znajduje zastosowanie przy drukowaniu tkanin do wytwarzania czerni anilinowej. Siarczek miedziawy otrzymuje się sztucznie przez stapianie chalkopirytu z miedzią. Służy do otrzymywania siarczanu miedziowego. — Rozpowszechniony w przyrodzie jest chalmersyt $CuFe_2S_3$ (Brazylja, Montana, Kuba, Szwecja) wykazujący własności magnetyczne. Do rzadkich minerałów należy karolit $CuCo_2S_4$, zawierający kobalt.

Miedzi stopy. Twardość miedzi zwiększa się dwukrotnie od dodatku 5% glinu. Stopy m. o zawartości 4% glinu zbliżają się co do własności do złota 14-karatowego, z 5% glinu do złota 18-karatowego. Te i cały szereg innych s. m. wykazują wiele cennych własności: są twarde, elastyczne, w niewielkim tylko stopniu kruche. Znajdują szerokie zastosowanie przy wyrobie rozmaitych części maszyn, kotłów, walców i t. d., jak również przedmiotów zdobniczych. Nie ulegający korozji bronz zawiera 85% Cu, 7,5% Al i 7,5% Fe. Batterium, używany do wyrobu aparatów chemicznych, zawiera 89% Cu, 9% Al i 2% Ni. — Z bronzów ołowianych zasługują na uwagę t. zw. bronzy japońskie: 82% Cu, 11% Pb, 3% Zn, 3% Sn oraz 0,6% Fe stosowane do wyrobu przedmiotów ozdobnych. — Miedź borową otrzymuje się przez wlewanie stopionej miedzi do stopionej mieszaniny trójtlenku boru z fluorkiem wapniowym. — Do wyrobu drutów telefonicznych i łożysk metalowych służy stop m. z 5—10% chromu, otrzymywany przez ogrzewanie tlenku miedzi z krzemkiem chromu, miedzią i wapnem. — Bardzo wytrzymały na ciągnienie jest stop m. o zawartości 30,3% Cu, 15,2% Ni, 12,1 Zn oraz 3% Al. Do odlewu dzwonów używa się m. i. stopów m. zawierających 62,5% Cu, 25% Sn, 9,4% Zn albo 71,4% Cu, 14,3% Sn, 14,3% Pb. — Stop 80% Cu, 12% Sn i 8% Co odznacza się piękną złoto-żółtą barwą, daje się łatwo obrabiać, jest odporny na działanie rozcieńczonych kwasów.

***Miedzna,** miasteczko w powiecie węgrowskim (woj. lubelskie), na płn. od Węgrowa, 1.600 mieszk.

Miedź jest, po żelazie, najważniejszym dla techniki metalem, gdyż posiada ze wszystkich metali nieszlachetnych najwyższą ciągliwość i klepalność (ustępuje w tym względzie tylko złotu i srebru) i najwyższą zdolność przewodzenia prądu elektrycznego (ustępuje w tym względzie tylko srebru). Jest też wśród metali jednym z najlepszych przewodników ciepła. Drobne zanieczyszczenia innemi metalami nie umniejszają zbytnio tych właściwości m. Jedynie zanieczyszczenie bizmutem jest bardzo szkodliwe dla m. elektrotechnicznej, gdyż już 0,003% bizmutu czyni m. nieużyteczną na przewody elektryczne. — Produkcja i zapotrzebowanie m. wzrasta szybko wraz z rozwojem gospodarki elektrycznej. Światowe zapotrzebowanie m. oceniano w r. 1900 na 0,35 kg, w r. 1927 na 0,73 kg na głowę ludności. 42% produkcji idzie na potrzeby elektrotechniki, 28% na wyrób mosiądzu, 23% na inne stopy, 7% na wyrób blachy i naczyń.

Rudy m. zawierają w swym składzie rzadko więcej jak 10% czystej m. i to zazwyczaj obok całego szeregu związków innych metali. W naj-

nowszych czasach poddaje się je przed przeróbką zasadniczo rozdrobnieniu i przesortowaniu na zasadzie różnicy ciężaru gatunkowego. W związku z tem wyszły kilny (ob. Miedzi otrzymywanie w t. 10) zupełnie z użycia, wyparte przez piece rusztowe z mechanicznemi mieszadłami. Przy otrzymywaniu m. surowej odgrywa coraz ważniejszą rolę gruszka Bessemera, wypierając z użycia dawniejsze piece redukcyjne. Nadaje się jej obecnie kształt nie gruszkowaty tylko walcowaty i większe jak dotąd wymiary. Przy elektrolitycznem rafinowaniu m. produkuje się obecnie blachę do krycia dachów wprost w kąpieli elektrolitycznej. Nadaje się w tym celu katodzie kształt pustego walca, który się potem rozwija w arkusz.

*Mieroszewski Józef, polski poeta pseudoklasyczny, (1792—1860), autor poematu rycerskiego o wojnie 1831 r.: „Tułacz" (wydał z rękopisu Michał Janik, 1930).

*Mierzwa, słoma lub sieczka, jako składnik nawozu stajennego (ob. Nawozy i nawożenie, Obornik) lub w ogólności splątana („zmierzwiona") słoma, którą przy żniwach zgrabia się oddzielnie.

*Mieszaniec, ob. Bastard i Mieszańcy.

Mieszkis ks. Feliks, publicysta pol., pod pseud. F e l i k s C z e r s k i wydał nadto powieść: „Immoralista" (1909).

Międlenie czyli tarcie lnu, ma na celu połamanie łodyg i oddzielenie włókna od paździerzy; rolę tę spełniają narzędzia różnej, nieraz prymitywnej konstrukcji, jak tarlica, bijak, łamaczka i t. p. (ob. Len).

*Międzynarodowe środki wychowawcze, urządzenia, mające za cel pomoc w nauce języków obcych i wychowaniu obywatelskiem. Należą do nich: 1. w y m i a n a d z i e c i (zwykle podczas wakacyj) między rodzinami różnych krajów (w y m i a n a u c z n i ó w); 2. m i ę d z y n a r o d o w a w y m i a n a l i s t ó w między uczniami; 3. m i ę d z y n a r o d. p o d r ó ż e u c z n i ó w.— W y m i a n a d z i e c i, oddawna już przyjęta w Szwajcarji, została zorganizowana przez Société d'échange international des enfants et des jeunes gens pour l'étude des langues étrangères (założ. 1903, z siedzibą w Paryżu); towarzystwo to nawiązało z Niemcami, Austro-Węgrami, Anglją i Włochami kontakt, przerwany przez wojnę światową; w Anglji zajmowało się tem towarzystwo Cooperative Holidays Association. W y m i a n a l i s t ó w między uczniami powstała za inicjatywą Corresponding Societies, założ. w r. 1880 przez młodych kupców angielskich i amerykańskich. W r. 1896 stworzyli prof. Mieille wspólnie z ang. pisarzem W. Th. Steadem centralę dla wymiany listów uczn. franc. i ang. w „Revue universitaire" i „Review of reviews". W ostatnich latach wymiana listów między uczniami zaczyna się znowu rozwijać. Podróże uczniów mniej są rozpowszechnione ze względu na wysokość kosztów.

*Międzynarodowe towarzystwo muzyczne (I n t e r n a t i o n a l e M u s i k g e s e l l s c h a f t), stowarzyszenie, założone w r. 1899 przez Oskara Fleischera, wydawało do r. 1903 miesięcznik „Zeitschrift der IMG", oraz kwartalnik, zawierający większe prace „Sammelbände der IMG" pod kierownictwem Fleischera i J. Wolfa. MTM urządzało kongresy (Lipsk 1904, Bazylea 1906, Wiedeń 1909, Londyn 1911, Paryż 1914), na których odbywały się wykłady i dyskusje. Wojna światowa przerwała działalność Towarzystwa na terenie międzynarodowym, chociaż de jure nie przestało ono istnieć. Ideę MTM podjęli po wojnie muzykologowie francuscy. Por. M i ę d z y n a r o d o w e T o w a r z y s t w o M u z y k o l o g i c z n e.

*Międzynarodowe towarzystwo muzyki współczesnej (I n t e r n a t i o n a l e G e s e l l s c h a f t f ü r z e i t g e n ö s s i s c h e M u s i k, I n t. S o c i e t y o f c o n t e m p o r a r y m u s i c), założone 1922 w Salzburgu, posiada ok. 20 oddziałów (sekcyj) w różnych państwach. Główną siedzibą jest Londyn. Corocznie urządza MTMW festiwale, na których wykonuje się kompozycje autorów żyjących.

*Międzynarodowe towarzystwo muzykologiczne (S o c i é t é i n t. d e m u s i c o l o g i e. I n t e r n. G e s. f ü r M u s i k w i s s e n s c h a f t), powstało z inicjatywy H. Prunières'a w r. 1927 na kongresie muzykologicznym w Wiedniu. Siedzibą MTM jest Bazylea.

*Międzyrzecz (także M. O s t r o g s k i), miasteczko w powiecie zdołbunowskim (woj. wołyńskie), nad rzeką Wiljią (dopływem Horynia), 2 km od Ostroga, 1.412 mieszk. Osada rolnicza.

*Międzyrzecz Korecki, miasteczko w powiecie równieńskim (woj. wołyńskie), 53 km na wsch. od Równego, 2.377 mieszk., stary pałac.

*Miękolcza, ob. Nopalea.

*Mięsopust (l. mn. mięsopusty), dawna nazwa ostatnich trzech dni karnawału, poświęcone zabawom, tańcom i pijatyce. Wyraz sam powstał z mięsa opust, t. j. pożegnanie się z mięsem na czas Wielkiego postu.

*Mięśniowa praca z punktu widzenia fizjologicznego i w y c h o w a n i a f i z y c z n e g o może być dwojakiego rodzaju: a) d y n a m i c z n a, gdy mięsień czynnie się skraca, t. zn. przechodzi ze stanu kompletnego rozkurczu do zupełnego skurczu, pokonując siłę ciężkości lub jakąś inną siłę zewnętrzną, albo też gdy mięsień ze stanu skurczu przechodzi do rozkurczu (wydłużenia), wykonując przytem pracę hamowania ruchu innego mięśnia (często ten drugi rodzaj nazywają odrębną nazwą pracy hamującej). Efektem obu rodzajów pracy dynamicznej jest ruch odcinków ciała; b) s t a t y c z n a, która nie powoduje ruchu, wymaga wysiłku mięśni, celem zrównoważenia siły ciężkości lub innej siły zewn. Praca dynamiczna lepiej kształtuje mięśnie i mniej nuży, statyczna szybciej powoduje zmęczenie, zwłaszcza u dzieci i kobiet. Praca statyczna potrzebna jest do utrzymania prostej postawy i dlatego musi być również brana pod uwagę w gimnastyce.

*Migdałecznik, ob. Terminalia.

*Mikler Dionizy, przyrodnik irl., (1762—1853), kształcił się w Akademji w Dublinie, 1790 wezwany przez ks. Izabelę Czartoryską, przybył do Polski, gdzie założył cały szereg parków i ogrodów miejskich, oraz przy rezydencjach wiejskich.

*Mikołaj z Chrzanowa, kompozytor pol., organista katedry na Wawelu od 1518 do ok. 1555.

Jego kompozycja „Protexisti me Deus" znajduje się w tabulaturze Jana z Lublina. Podpisywał się N. Ch. Według prof. Chybińskiego nie jest wykluczone, że jest on identyczny z Mikołajem z Krakowa (ob. uzup.).

***Mikołaj z Krakowa,** pol. kompozytor i organista, żył w XV i XVI w. w Krakowie. Kompozycje swe podpisywał N. C. lub N. Crac. (N i c o l a u s C r a c o v i e n s i s). Stylistycznie należą one do drugiej szkoły niderlandzkiej. Kilkadziesiąt utworów M. z K. zawiera zachowana do dziś tabulatura Jana z Lublina (kanonika regularnego w Kraśniku). Wśród nich znajduje się m. i. „Wesel się polska korona", madrygał „Alеć nademną Wenus", tańce polskie („Zakłółam się tarniem", „Szewczyk idzie po ulicy", „Hajducki" i i.), niemieckie, włoskie i hiszpańskie. — Por. też Mikołaj z Chrzanowa (uzup.).

***Mikołaj z Poznania,** muzyk polski, żył w w. XVI., był pierwszym dyrygentem kapeli rorantystów.

***Mikołaj z Radomia** (R a d o m c z y k), jeden z najstarszych kompozytorów polskich, 6 jego utworów znajduje się w rękopisie nr. 52. Bibljoteki ordynacji hr. Krasińskich w Warszawie, pochodzącym z r. 1424. Są to: hymn panegiryczny „Hystorigraphi aciem mentis lustratae faciem", trzygłosowe Magnificat, część mszy „Gloria" i „Credo" oraz niezatytułowany utwór trzygłosowy bez tekstu.

***Mikołajek,** rośl., ob. Eryngium.

***Mikromechanika,** ob. Mechanika kwantowa (uzup.).

***Mikropsja** (z grec.), widzenie przedmiotów w wymiarach mniejszych niż rzeczywiste.

***Milewski** Edward, pol. poeta, pisarz i ekonomista, † 1916, autor zbioru: „Kwitnące ciernie" (1907), główne jego dzieło: „Sklepy społeczne" (1910), jedna z najpiękniej i najżywiej napisanych książek z zakresu współdzielczości, nadto: „Kooperatyzm a kwestja robotnicza" (1912). O nim i jego wybitnem znaczeniu w polskim ruchu spółdzielczym wydawnictwo zbiorowe: „Pamięci E. M." (1916).

***Milhaud** Darius, kompozytor franc., * 1892, studjował w l. 1910—1919 w konserwatorjum paryskiem u Gédalge'a i Widora, w 1915 otrzymał nagrodę konserwatorjum za kompozycję. Jeden z najwybitniejszych przedstawicieli najnowszej muzyki francuskiej, był członkiem t. zw. paryskiej grupy sześciu. W swych dążeniach artystycznych pozostaje pod wpływem poety i estetyka o radykalnych poglądach Jean'a Cocteau, pisał też muzykę do wielu jego tekstów. Jeden z pierwszych użył w kompozycji techniki politonalnej. Napisał: 5 kwartetów smyczkowych, 2 sonaty na skrzypce, sonatę na fort. i dwoje skrzypiec, 6 symfonij kameralnych, 2 suity symf., Suitę tańców na fortepian, Kantatę „Le retour de l'enfant prodigue" i szereg pieśni. Dzieła sceniczne: „La brébis égarée", „Juarez et Maximilian", „Orestie", „Le boeuf sur le toit", „Pauvre matelot", „Les malheurs d'Orphée". Balety: „L'homme et son désir", „La création du Monde", „Salade", „Le train bleu".

***Miller** Antoni, pisarz pol., * 1869, wydał: „Trzy cmentarze" (1905, poemat prozą), „Z dziennika prostytutki" (nowele), „Powołanie" (1929, powieść) i i., nadto: „Muzyka i scena jako czynniki wychowawcze" (1915), „Rytm jako czynnik wychowawczy woli" (1915), „O duchu konstytucji ludowej Polski" (1919), po rosyjsku podręcznik daktyloskopji (1912).

***Milonga,** taniec płd.-amerykański, ulubiony przez niższe warstwy społeczne. Wykonuje się go ze śpiewem przy akompanjamencie gitar lub akordeonu (harmonji).

***Milosz** Oscar de, poeta franc., * 1877, pochodzeniem z rodziny łużyckiej, najpierw zwiastun dekadenckiego „fin de siècle'u" w „Le Poème des Décadences" (1899) i „Le sept Solitudes" (1906), później kubistyczny symbolista: „Adramandoni" (1917), „La Confession de Lemuel" (1922), „Ars magna" (1924). Wybór jego utworów przeł. Bron. Ostrowska.

***Milski** Bernard, pol. działacz narodowy, (1856—1926), wydawca i dziennikarz, położył szczególne zasługi około krzewienia polskości na Kaszubach i Mazurach jako redaktor „Gazety Gdańskiej" oraz „Mazura". Redagował również „Tygodnik Przemysłowy" i „Gońca Wielkopolskiego" w Poznaniu, pracował w instytucjach społeczno-kulturalnych i oświatowych, należał do założycieli Tow. im. Staszica, którego zadaniem było organizowanie tajnej nauki języka polskiego wśród dzieci szkolnych. W Polsce odrodzonej należał do kierowników ruchu ludowego w Wielkopolsce, zwalczał szkodliwe przejawy separatyzmu dzielnicowego.

Milwaukee, (1930) 569.000 mieszk.

Miłaszewski Stanisław, poeta pol., wystawił nadto na scenach warszawskich komedje: „Bal w obłokach" (1930), „Piękne Polki" (1932), „Drugie imię miłości". W l. 1923—26 był kierownikiem literackim warszawskich teatrów miejskich.

***Miłka,** roślina, ob. Eragrostis.

Miłość. Dążenie do uzyskania wzajemności ukochanej osoby, zdobycia jej m. nawet wbrew jej woli stało się podłożem całego szeregu zabiegów magicznych, wytwarzając s p e c j a l n y d z i a ł m a g j i i c z a r ó w. Na pierwsze miejsce wśród stosowanych tu środków wybijają się rozmaite napoje miłosne, przygotowywane przeważnie ze specjalnych roślin, posiadających rzekomo czarodziejską własność budzenia miłości. Rośliny tego rodzaju spotykamy już u ludów starożytnych, wśród Greków i Rzymian, a i dziś jeszcze w szerokich masach ciemnego, zabobonnego ludu panuje wiara w ich skuteczność. Jest ich bardzo wiele; u ludu naszego stosowane są jednak najczęściej „nasięźrzał", mała paproć o jednym listku, i lubczyk. Zbierane być one muszą w specjalny sposób, zwykle o północy, czasami w pewny określony dzień, np. w czasie nowiu; zwykle też przy zbieraniu ich konieczne jest dla zachowania ich siły czarodziejskiej wypowiedzenie odpowiedniej formułki magicznej. — Obok środków roślinnych znane są i in., jak np. kostki nietoperza, mające kształt grabi i wideł; dotknięcie pierwszemi ma zapewniać wzajemność, drugiemi odstręczać osoby niemiłe. Również i tu zdobycie tych kostek musi odbyć się z ścisłem zachowaniem wskazówek magicznych. — Środków podobnych znano bardzo wiele. Wraz z rozszerzaniem się

oświaty ginie wiara w ich skuteczność, a pozostają po nich jedynie nazwy ludowe roślin, które miały w nich zastosowanie.

***Miłowody,** letnisko i zakład przyrodoleczniczy obok wsi Kowanówko w powiecie obornickim (woj. poznańskie), 31 km na płn. od Poznania.

***Mimbar** (arab.), trybuna w meczecie, na której stoi recytator koranu.

***Mimodramat,** rodzaj pantominy na tle muzyki, stoi już na pograniczu baletu, jest jednak od niego mniej stylizowany. Występuje też fragmentarycznie w operze i balecie.

Minas, departament w Urugwaju (Am. Płd.), nosi obecnie nazwę Lavalleja (ob. uzup.).

Minas Geraes, stan w Brazylji, 593.810 km², według spisu z 1930 r. 7,442.243 mieszk.

Minden, regencja w prowincji Westfalja (Prusy), 5.267 km², (1925) 806.571 mieszk.

***Mineralde,** ob. Catorce.

Minije, prowincja w G. Egipcie (Afryka płn.), ma 2.027 km² powierzchni uprawnej, (1927) 839.690 mieszk. (414 na 1 km²). — Stolica M., 44.325 mieszk.

***Minkiewiczowa-Albinowska** Zofja, malarka pol., *1886, kształciła się w Wiedniu i w Paryżu, od 1917 przewodnicząca Związku Artystek Polskich, od 1922 lwowskiego Tow. Przyjaciół Sztuk Pięknych, od 1930 Syndykatu Artystów Plastyków ziem południowo-wsch. Maluje kwiaty, typy ludowe, wnętrza i portrety. Główne dzieła: portret p. N. A., „Bretonka" i i.

Minneapolis, (1930) 465.000 mieszk.

Minnesota, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 2,563.953 mieszk. (12 na 1 km²). — Stolica Saint Paul, 271.606 mieszk.

***Minulescu** Ion, poeta i pisarz rumuń., *1881, autor symbolicznych poezyj i dramatów, nadto powieści impresjonistycznych zabarwionych jowialnym cynizmem: „Balwierz króla Midasa", „Czerwony, żółty i niebieski".

Minuterja, drobiazgowość, precyzyjność wykonania; drobne klejnociki złotnicze (por. Złotnictwo).

***Mińsk Mazowiecki,** miasto powiatowe (woj. warszawskie), (1921) 10.527 mieszk., stacja kol. Warszawa—Brześć nad Bugiem, 45 km od Warszawy, fabryka odlewów żelaznych. Powiat mińsko-mazowiecki ma 1.272 km², (1921) 95.843 mieszk.

***Miodniki,** ob. Nectaria.

***Miodunka,** ob. Pulmonaria.

***Mioduszewski** Michał Marcin, ks., członek zgromadzenia Misjonarzy, (1787—1868). Wydał w r. 1838 zbiór p. t. „Śpiewnik kościelny, czyli pieśni nabożne z melodyami w kościele katolickim używane...", w r. 1843 „Pastorałki i kolędy z melodyami, czyli piosenki wesołe ludu". Oba te zbiory są owocem skrzętnych poszukiwań i stanowią cenne źródło starych polskich pieśni kościelnych.

***Miografjon** (z grec.), przyrząd służący do mierzenia sprawności mięśnia pobudzanego elektrycznie.

***Miomandre** Francis de, pisarz franc., *1880, autor powieści sentymentalnych na tle prowansalskiem, odznaczających się artystycznie piękną formą przy naogół banalnej treści: „Écrit sur l'Eau" (1908), „Le Veau d'Or et la Vache enragée" (1917), „La Naufragée" (1924), „L'Ombre et l'Amour" (1925), „Olympe et ses Amis" (1927), „Passy-Auteuil" (1928), „La Vie amoureuse de Vénus" (1929) i i.

***Mioproteiny,** ob. Mięśniowe białko.

***Mirabela,** odmiana śliwy o owocach kulistych, drobnych, żółtawych, należy prawdopodobnie do gatunku śliwy wiśniowej (Prunus cerasifera) lub śl. kaukaskiej (Pr. divaricata). Zbliżona do grupy renklod, lecz mniej szlachetna.

***Mirande** Yves, współcz. komedjopisarz franc., autor libretta najpopularniejszej operetki ostatnich lat: „Ta Bouche" (1922), zresztą tylko zręczny rzemieślnik, napisał nadto m. i. „La Gare régulatrice" (1924).

***Mirecki** Franciszek, kompozytor pol., (1791-1862), koncertował jako pianista już od 1800, w 1814 studjował w Wiedniu u Hummla, 1816 wyjechał do Włoch, 1831 przeniósł się do Krakowa, gdzie zorganizował i prowadził Szkołę i Bursę muzyczną. Napisał opery: „Evandro in Pergamo" (1824), „I due forzati" (1831), „Nocleg w Apeninach" (1845), operetkę „Cyganie", 3 balety, szereg kompozycyj wokalnych, fortepianowych i i., wydał też z dodanym przez siebie akompanjamentem „Psalmy" B. Marcella. — Kompozytorem był również syn jego Stanisław.

***Mishima-Yaki,** szlachetne japońskie kamionki glazurowane, ozdobione bogatą ornamentyką, kwiatami i ptakami. Mniej wartościowe Yatushiro-yaki są ich naśladownictwem.

Missisipi, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 2,009.821 mieszk. (17 na 1 km²). — Stolica Jackson, 48.282 mieszk.

Missouri, stan w Stanach Zjedn. A .P., (1930, 3,629.367 mieszk. (20 na 1 km²). — Stolica Jefferson City 21.596 mieszk.

***Mistrz amsterdamskiego gabinetu** albo Mistrz z 1480, nieznanego pochodzenia (Ulm, Konstancja?), nazwany przypuszczalnie według czasu powstania jego prac, zaś Mistrzem a. g. dlatego, że w amsterdamskim gabinecie miedziorytów jego prace są najliczniej reprezentowane. Znane jego utwory w liczbie 89; są to delikatnie i malarsko wykonane obrazy o oryginalnem ujęciu: przedstawienia religijne, śmierć i młodzieniec, legenda o trzech zmarłych i trzech żyjących. — Również nazywano go Mistrzem „Hausbuchu", według przechowywanego w Wolfegg rękopisu, ozdobionego przez niego rysunkami, który zachował się jako fascimile w 2-ch egz.

***Mistrz Bertram z Hamburga,** od 1367 miejski malarz w Hamburgu, (ok. 1350—po 1410).

***Mistrz E. S.,** anonimowy górno-niemiecki rytownik o przełomowem znaczeniu dla rozwoju miedziorytnictwa, znany z 21 miedziorytów, z których niektóre datowane są 1466, inne 1467. Główny jego miedzioryt: „Madonna z Einsiedeln" (na pamiątkę pielgrzymki i uroczystości w klasztorze tej nazwy w Szwajcarji).

***Mistrz I. A. M.** z Zwolle, z trudnym do rozwiązania monogramem, rytownik niderlandzki, działający w Zwolle przy końcu XVI. w.

Znanych jest jego ok. 30 rycin, pośród nich Madonny, „Pokłon trzech króli“ i „Msza św. Grzegorza“.

***Mistrz św. Idziego,** mistrz, zapewne francuskiego pochodzenia, który pracował w południowej i środk. Francji (XIV wiek).

***Mistrz kart do gry,** anonimowy niemiecki rytownik z około 1454, nazwany od najbardziej charakterystycznych dla jego twórczości kart z figurami gry karcianej, wykonanych przez niego.

***Mistrz kobiecych półfigur,** nazwany podług pewnej ilości obrazów kobiecych. Wyszkolony pod wpływem Quinten Metsys'a i Joos'a van Cleve, pracował w drugiem ćwierćwieczu XVI w. na dworze francuskiego króla Franciszka I.

***Mistrz z Messkirch,** z pierwszej połowy XVI w., tak nazwany według ołtarza „Trzech Króli“ w kościele w Messkirch. — Jego dzieła zachowane w galerji w Donaueschingen.

***Mistrz monachijskiej adoracji,** antwerpski mistrz z pocz. XVI w., pierwotnie mylnie identyfikowany z Herri met de Bles, później uznany za samodzielnego mistrza i według swego dzieła „Hołd 3 Króli“ w monachijskiej pinakotece nazwany także „Pseudo-Bles“.

***Mistrz z Moulins,** nazwany według szafiastego ołtarza katedry z Moulins. — Prawdopodobnie identyczny z Jeanem Perréal (zwanym Jean de Paris), nadwornym mistrzem Karola VIII i Ludwika XII, pochodzącym z Paryża, lecz pracującym w Lyonie, gdzie ostatnio wspominają o nim w roku 1529. — Jego prace w muzeach Glasgow, Brukseli i Paryżu (kolekcja Bestegni).

***Mistrz Ogrodów Miłości,** anonimowy miedziorytnik niderlandzki z XV w., autor dwóch przedstawień Ogrodów Miłości, tematu ulubionego w średniowieczu, tak w poezji, jak i w malarstwie. Jest to rodzaj średniowiecznych „fêtes galantes“.

***Mistrz ołtarza św. Bartłomieja,** nazwany od szafiastego ołtarza w monachijskiej pinakotece, pracował około 1490 do 1500 lub dłużej w Kolonji. Znane dzieło: „Zdjęcie z Krzyża“ (Paryż, Luwr).

***Mistrz virgo inter virgines,** nazwany tak według obrazu „Marja ze ś. Dziewicami“ w amsterdamskiem muzeum. Pracował w drugiej poł. XV w. w Holandji.

***Mistrz życia Marji,** anonimowy koloński malarz z ok. 1463—1480, tak nazwany według swego najgłówniejszego dzieła, t. j. cyklu obrazów z życia Marji, z czego 8 znajduje się w monachijskiej pinakotece, 5 w germańskiem muzeum w Norymberdze. Uwydatnia się w nich wpływ niderlandzkiej sztuki (Dierck Bouts), świetna narracyjność, realistyczne traktowanie draperyj i głęboki, wspaniały koloryt. — Poprzednią jego nazwę „Mistrz pasji lywersberskiej“ zarzucono.

***Mittelfranken** (Frankonja środkowa), regencja w Bawarji (Niemcy płd.-zach.), 7.601 km², w 1925 r. 998.386 mieszk. — Stolica Ansbach, 21.923 mieszk., na płd.-zach. od Norymbergi. Największem miastem regencji M. jest Norymberga.

***Mlecz,** roślina, ob. Sonchus.

***Mleczara,** ob. Calotropis.

Mleczność. Pierwsze związki kontroli mleczności powstały w Danji 1895. Na nich wzorowały się zawiązane wkrótce później podobne związki w Niemczech, Szwecji i t. d. Obejmują one od 10 do 20 gospodarstw mlecznych (300—500 krów dojnych). Dwa do trzy razy w tygodniu ustala urzędnik kontrolny dla każdej krowy oddzielnie ilość mleka, zawartość tłuszczu i konsumcję paszy. Z powyższych danych zestawione wyniki roczne służą do eliminowania z chowu sztuk niskowartościowych i małoproduktywnych. Ilość paszy przelicza się na t. zw. „wartość skrobiową“, bądź też na jednostki odżywcze, t. zn. działanie odżywcze 1 kg jęczmienia.

Młoda Polska. Ważnem źródłem do charakterystyki epoki są przedewszystkiem wspomnienia Stanisława Przybyszewskiego („Moi współcześni“, 2 t.) i Tadeusza Boya-Żeleńskiego („Znasz-li ten kraj...“). Najlepszem wprowadzeniem krytyczno-literackiem jest studjum Ign. Matuszewskiego: „Słowacki i nowa sztuka“. Ob. nadto Edwarda Boyé: „U kolebki modernizmu“ (1922).

Młodożeniec Stanisław, poeta pol., * 1895, wydał nadto zbiór poezyj: „Niedziela“ (1930).

***Młotowiec,** ob. Cestrum.

***Młynek,** gra, w najprostszej formie grana przez dwóch graczy na deszczułce przy pomocy 3 kamieni (krążków); naprzemian ustawia się po jednym kamieniu na jednym z 9-iu punktów przecięcia linij, wyznaczonych na deszczułce. Wygrywa ten, kto pierwszy ustawił swoje 3 krążki na tej samej linji prostej, poziomej, pionowej lub skośnej (t. zw. młynek). Jeżeli nie uda się odrazu ustawić młynka, to suwa się krążki naprzemian wzdłuż linij prostych do punktów wolnych, aż ktoś uzyska młynka. W inny sposób rozgrywa się m. na deszczułce z inną figurą. Każdy gracz ma 9 krążków i usiłuje uzyskać m., ustawiając je jeden po drugim w punktach przecięcia. Jeżeli mu się uda zrobić m., odbiera przeciwnikowi jeden kamień, nie stojący w młynku. Każdy usiłuje zrobić zwłaszcza m. podwójny (przy którym za każdym razem otwierając jeden m., gracz ustawia równocześnie drugi); a także może jeden gracz zamknąć drugiego tak, że uniemożliwia mu wszystkie posunięcia. Przegrywa ten, kto nie może już posuwać kamieni lub utracił wszystkie, tak, że pozostały mu tylko 2. Kto ma jeszcze 3 kamienie, może skakać, t. j. ustawiać kamienie w dowolnych punktach.

***Mnemotechnika,** ob. Mnemonika.

Mockel Albert, poeta belg.-franc., wydał nadto zbiór poezyj: „La Flamme immortelle“ (1924).

***Model latający,** samolot w pewnem zmniejszeniu, czasem określonej skali, zdolny jednak do latania. M. l. nazywają się też małe samolociki budowane do celów naukowych, sportowych lub zabawy. Rozróżnia się modele: kadłubowe, belkowe oraz budowane do celów specjalnych. Pierwsze mają kadłub jak samolot prawdziwy, drugie tylko drążek, do którego przyczepione są skrzydła, ogon, kółka i napęd. Jako siły napędowej do m. l. używa się naj-

częściej długich pasków gumowych, wyzyskując ich elastyczność do napędu śmigła.

Modena, prowincja włoska, 2.701 km², (1931) 447.735 mieszk. (166 na 1 km²). — Stolica M., 92.675 mieszk.

Modernizm w muzyce (też i w innych działach sztuki), kierunek nowoczesny, przeciwstawiający się dawnym wzorom. Vinzenzo Galilei w „Dialogo della musica antica e moderna" (1581) przeciwstawia muzykę starogrecką renesansowej. Obecnie „modernistyczną" nazywa się muzykę, która powstała w w. XX. Za pierwszego kompozytora modernistycznego uważa się Debussy'ego.

***Modliborzyce,** miasteczko w powiecie janowskim (woj. lubelskie), nad rzeką Sanną, między Janowem a Kraśnikiem, 2.200 mieszk., gospodarstwo rybne.

***Modlitewnik,** księga modlitw, rękopis ozdobiony minjaturami, wykonywany dla możnych osobistości, zazwyczaj dla panujących. Z polskich zabytków tego rodzaju pierwsze miejsce zajmują: m. króla Władysława Warneńczyka (Oxford), mal. ok. 1435-36; m. Zygmunta I. (British Mus.), wyk. 1524; królowej Bony (Oxford) 1527; kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego (Medjolan, Ambrozjana) ok. 1525.

***Modrzejów,** miasteczko w powiecie będzińskim (woj. kieleckie), nad rzeką Czarną Przemszą naprzeciw Mysłowic, 4 km na płd. od Sosnowca, 3.300 mieszk. Modrzejowskie zakłady górniczo-hutnicze obejmują dwie huty: „Milowice" i „Staszic".

***Modrzewnica,** ob. Andromeda.

***Mody w obrazach.** Powszechnie dzisiaj znane czasopisma strojów modnych sięgają początkami powstania wieku XVII. Początkowo dla wybrednych i bogatych klas społecznych Paryża strojono w najmodniejsze szaty lalki. Pierwsze czasopismo poświęcone modom w dzisiejszem znaczeniu ukazało się 1778—87 (Galerie des modes) i pracowali w niem wybitni wówczas malarze, m. i. Desrais, nadw. malarz Marji Antoniny. Następnie ukazywały się: „Cabinet (później: Magasin) des modes" (1785—92), „Journal des Luxus und der Moden" (1786), „Gallery of Fashion" (1794), „Modes et Manières du jour" (1798), „Journal des dames et des modes" (1797), „The Repository of Arts etc." (1809), „Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode" (1816), „La Mode" (1829). Ze wzrostem techniki sztuki drukarskiej obrazy reprodukowano litograficznie, grawiurą, jednobarwnie i w kolorach, aż wkońcu zapanowała w tej dziedzinie fotografja żywego modela: artyści malarze stali się zbyteczni. Dopiero w ostatnich latach zauważyć można znowu zainteresowanie się modą wybitnych artystów wszystkich krajów i ich współpracę nad ciągłą jej ewolucją (np. w Paryżu współpracownicy „Gazette du bon ton" (do 1927).

***Moellon,** ob. Dégras.

***Moero,** jezioro na płd.-zach. od Tanganiki, na granicy Konga belgijskiego i Rodezji płn., na wys. 920 metrów nad poz. morza, 4.500 km²; przepływa przez nie rzeka Luapula, leży na niem kilkanaście wysp. Odkrył je w 1867 Livingstone.

***Mogadiscio,** ob. Mogadiszo (uzup.).

***Mogadiszo,** włoskie Mogadiscio, stolica włoskiego Somali (Afryka wsch.), port nad oceanem Indyjskim (14 dni żeglugi z Neapolu), (1930) 36.500 mieszk., stacja radjotelegraficzna, wychodzą dwa włoskie dzienniki.

Moguncja, (1930) 134.000 mieszk.

***Mohenjo-Daro** (Sind, Indje), wykopalisko miasta z pozostałościami po budynkach ceglanych, o rozwiniętych formach, oraz wielkiej ilości drobnej sztuki, z epoki przejściowej od kamiennej do okresu miedzianego. Zabytki te oraz wykopaliska w Harappa (Pendżab), datowane na okres przed Kusāna, świadczą o bardzo starożytnej, rodzimej kulturze doliny Indusu. Oprócz budynków ceglanych i kilku kamiennych, obejmują one szereg rzeźb wykonanych w kamieniu wapiennym, przedstawiających brodatych mężczyzn, oraz terrakot z przedstawieniami kobiet i zwierząt. Wśród tych ostatnich uwagę zwraca wymarły obecnie w dolinie Indusu nosorożec. Licznie reprezentowana malowana ceramika, zbliżona do prehistorycznych zabytków Beludżystanu. Dalej licznie występują ozdoby, biżuterja, monety, a w pierwszym rzędzie pieczęcie. Żelazo i użytek konia nieznane.

Opisane zabytki wykazują ogólne pokrewieństwo z sztuką sumeryjskich ruin mezopotamskich z 5—3 tysiąclecia przed Chr., zwłaszcza Kish i Suzy. Sięgają one również 3 lub 4 tysiąclecia, a ciągną się (wraz z innemi znaleziskami indyjskiemi: Basārh, Taxila [Bhir Mound], Pātaliputra oraz płd. ind. wykopaliskami) do V w. przed Chr., nawiązując już do kultury Dravida i aryjskiej.

Mokobody, miasteczko w powiecie siedleckim (woj. lubelskie), nad rzeką Liwcem na wschód od Siedlec, 2.400 mieszk.

Molukki (jako jednostka administracyjna: wraz z holenderską częścią Nowej Gwinei, ob. t. 10), (1930) 893.030 mieszk., w tem 4.844 Europejczyków; 1,8 mieszk. na 1 km². — Stolica Amboina, port, na wyspie A. (Molukki), 12.000 mieszk.

Mołdawja, kraj w Rumunji, (1930) 2,413.123 mieszk. (63 na 1 km²). — Stolica Jassy, 102.595 mieszk.

Mołdawska republika (wchodzi w skład Ukrainy sowieckiej), utworzona 12. X. 1924, 8.288 km², (1931) 613.900 mieszk., t. j. 74 na 1 km². Narodowości: 48,5% Rusini, 30,1% Rumuni, 8,5% Rosjanie, 8,5% Żydzi, 1,9% Niemcy, 2,5% inni. Wyznania: ludność autochtoniczna prawosławna. Język urzędowy rumuński i rosyjski. — Najważniejsze miejscowości (1926): stolica Tyraspol 21.741, Bałta 23.034, Ananjew 18.230 mieszk.

***Moment musical,** tytuł kompozycji instrumentalnej (zwyczajnie fortepianowej), napisanej w formie pieśni, o charakterze improwizacyjnym i nieskomplikowanym. Pierwszy prawdopodobnie użył tego tytułu Schubert.

***Momotidae,** rodzina ptaków, z piłkowanym dziobem. Ruchliwe te ptaki, zwykle zielonej barwy, żyją w lasach Am. płd. i środk., gnieżdżąc się w jaskiniach. Motmot cz. ptak zegar (Momotus momota L.) wydaje co godzinę krzyk,

50 cm dł., zielony, żyje w lasach Brazylji i Gujany.

Monachjum, (1932) 730.000 mieszk.

Monako, w 1927 r. 24.927 mieszk., w tem stolica Monako 2.085, La Condamine 11.787, Monte Carlo 11.055 mieszk., (połączone w 1917 w jedną gminę, obejmującą ludność całego państwa). — Język ludności: włoski, urzędowy: francuski. Waluta francuska, cło, poczta (własne znaczki pocztowe) i telegraf pod zarządem francuskim. — Handel zagraniczny: główne artykuły wywozu stanowią kosmetyki, konserwy, piwo, czekolada. — Dochody z kasyna gry w Monte Carlo (własność państwa) w 1929 wynosiły 10,945.000 franków francuskich. — Wychodzą dwa czasopisma (jedno urzędowe).

***Moncenisio,** ob. Mont Cenis.

***Mondral** Karol, malarz i grafik współcz., * 1880, kształcił się w Warszawie, w Akademji krakowskiej i w Paryżu, od 1922 kierownik i prof. Państwowej Szkoły Graficznej w Bydgoszczy. Maluje pejzaże i obrazy rodzajowe, głównie z okolic nadmorskich. Główne dzieła: „Stare domy w Concarneau", „Morze", „Bazylika w Lourdes", „Sosenki", pejzaże z Bretanji, grawiury: „Widok z Karwi", „Bretonka", „Autoportret", cykl widoków z Bydgoszczy i in.

***Monégasques,** francuska nazwa mieszkańców ks. Monako.

***Monetarius** Stefan, polski teoretyk muzyki, żył w w. XVI. Napisał traktat „Epithoma utriusque musices practicae" (wyd. w Krakowie u Florjana Unglera).

Mongolja (ob. także t. 10), republika rad (państwo niezawisłe, nie wchodzące w skład Związku S. R. R.), zajmuje obszar 1,525.700 km²; zaludnienie wynosi 670.000, w tem 90.000 Rosjan, 7.000 Chińczyków. — Stolicą jest Ułan-Bator, dawniej Urga, 30.000 mieszk., z innych miejscowości wymienić należy Czirgalantu, przedtem Kobdo, 6.000, Ałtahbułak, przedtem Majmaczyn, 6.000, Uliasutaj 4.000 mieszk. — Wartość handlu zagranicznego wynosi około 50 miljonów złotych rubli rocznie. Główne artykuły wywozu stanowi mięso i tłuszcz, wełna, futra, skóry, włosy, złoto. Waluty własnej republika nie posiada, środkiem płatniczym jest meksykański dolar srebrny, carski rubel srebrny, czerwoniec i inne. — Czasopism wychodzi 4, wszystkie w stolicy, w tem jedna rosyjska. — W M. istnieje obowiązek powszechnej służby wojskowej; niewielka armja jest nowocześnie uzbrojona.

***Mongolja Wewnętrzna,** ob. Mongolja, t. 10.

Mongolsko-Burjacka republika (Burjatija), autonomiczna rep. sowiecka, zajmuje 389.100 km², w 1931 r. liczyła 575.000 mieszk., t. j. 1,5 na 1 km². Narodowości: 43,8% Burjatów, 52,7 Rosjan, 3,5 innych. Wyznania: buddyści, szamaniści, prawosławni. — Republika dzieli się na 16 rejonów. Stolica Wierchny-Udyńsk 29.918, Troickosawsk z Kjachtą 9.585 mieszk. (w 1926).

***Monkhouse** A., współczesny ang. pisarz dramatyczny, autor „War Plays" (1916), sztuki wojennej „The Conquering Hero" (1923), dramatu społecznego „The First Blood" (1924).

***Monodon,** ob. Narwal.

***Monofazja** (z grec.), zaburzenie mowy, polegające na wymawianiu jednej zgłoski lub jednego słowa.

***Monofobja** (z grec.), lęk występujący przy samotności.

***Monoftalmja** (z grec.), widzenie tylko jednem okiem, cyklopja.

***Monoideizm** (z grec.), ograniczenie świadomości, w której występuje jedno tylko wyobrażenie lub jedna myśl.

***Monro** Harold, poeta ang., (1878—1932), należący do estetyzująco-filozofującej grupy czasopisma „New Numbers" (1914), w lirykach swoich dał wyraz bujnej wyobraźni, starał się połączyć upodobanie do mitologji antycznej z myślą chrześcijańską.

***Montagu** C. E., powieściopisarz ang., (1867—1928), wybitna indywidualność, napisał m. i. na tle wielkiej wojny: „Rough Justice" (1926) i „Right off the Map" (1927). Cenione są też jego studja krytyczne: „Dramatic Values" (1921).

Montana, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 537.606 mieszk. (1,4 na 1 km²). — Stolica Helena, 11.803 mieszk.

Monte Carlo, (1927) 11.055 mieszk.

***Monte Cristi,** prowincja na płn. wybrzeżu Santo Domingo (Ameryka), 4.037 km², (1921) 67.073 mieszk. — Stolica tej samej nazwy, port, 2.580 mieszk.

Monterey, stolica stanu Nuevo Léon w Meksyku (Ameryka), (1930) 129.749 mieszk.

Montesquieu Charles de, pisarz franc. Jego „O duchu praw" przeł. Boy-Żeleński (1927, 2 t., z wstępem Wacława Makowskiego).

***Montessori metoda,** metoda wychowania przedszkolnego stworzona przez Marję Montessori (ob.). Punkt ciężkości pracy wychowawczej jest przesunięty w kierunku kształcenia zmysłów. Dziecku pozostawia się dużo swobody. W szkole M. („casa dei bambini", dom dziecięcy) przesuwają się dzieci swobodnie między stolikami i mogą się zajmować wszystkiem, co może być pożyteczne, byleby nie wykraczały przeciw interesom całej grupki dzieci. M. m. kształci wrażliwość ogólną, poczucie kształtu i przestrzeni, smak, węch, dotyk, wzrok, słuch. M. m. stosuje jeden rodzaj kary: odosobnienie dziecka od towarzyszy (osobny stolik w rogu klasy szkolnej). M. m. jest bardzo rozpowszechniona.

Montevideo, stolica republiki Urugwaj (Am. Płd.) i departamentu tej nazwy, (1931) 482.000 mieszk., port handlowy i wojenny. Ruch statków handlowych 1929: 23 milj. tonn rejestr. netto. — Depart. M., 664 km², (1931) 534.443 mieszk.

Montevideo, (1931) 482.000 mieszk.

Montherlant Henri de, pisarz franc., wydał nadto: „Aux Fontaines du Désir" (1927), „La petite Infante de Castille" (1929) i i. utwory powieściowe.

***Monticola,** ob. Nagórnik.

***Montpelier,** stolica stanu Vermont (Stany Zjedn. A. P.), w 1930 r. 7.837 mieszk.

Montreal, (1931) 811.000 mieszk.

***Moore** Thomas Sturge, poeta ang., * 1870, należy do grupy estetyzująco-filozofującej, chęt-

nie opisuje krajobraz egzotyczny, snując na nim liryki o bogatej i obrazowej formie, w której nieraz zatraca się myśl. Wyd. zbior. od r. 1931.

Moore George, pisarz anglo-irlandzki, † 1933. Uznany za mistrza angielskiego romansu naturalistycznego (od 1894), odznaczał się wysokim krytycyzmem w stosunku do literatury angielskiej, w swoich utworach autobiograficznych nie oszczędzał ani przyjaciół, ani wrogów. Z ostatnich jego powieści należy nadto wymienić: „Heloise and Abelard“ (1921).

***Mooringsboje,** nazwa angielska, oznaczająca boję zakotwiczoną, do której można przywiązywać okręty (to moore), oszczędzając im przez to spuszczania własnej kotwicy.

***Móra** Franciszek, pisarz węgier., * 1881, autor poezyj, powieści i książek dla młodzieży, ceniony zwłaszcza za powieść: „Pieśń łanów pszennych“, na tle dziejów biednej rodziny chłopskiej podczas wojny i rewolucji na Węgrzech.

Moraczewski Wacław, pol. krytyk. lit. i art., * 1867, wydał nadto liczne prace naukowo-lekarskie, od 1920 prof. patologji ogólnej i chemji lekarskiej w Akademji Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie.

***Morandi** (vel Morando) Bernardino, budowniczy włoski z XVI w., przebywał w Polsce jako architekt Jana Zamojskiego. Budował kolegjatę w Zamościu i prawdopodobnie zamek w Skokówce.

***Moravska banovina**, banat w Jugosławji, ob. Morawa (uzup.).

***Morawa** (Moravska banovina), banat w Jugosławji (od 1929, poprzednio tylko okręg M.), 26.218 km², (1921) 1,211.812 mieszk., t. j. 46 na 1 km². — Stolica Nisz, 25.109 mieszk.

***Morawska** Janina, współcz. pisarka pol., autorka studjów teatrologicznych, m. i. „Scena i widownia teatru Wyspiańskiego“ (w „Scenie Polskiej“ 1924), zwróciła uwagę dramatem „Sobowtór“, wystawionym w Warszawie (1932).

***Morawski** Eugenjusz, kompozytor pol., * 1876, studjował w konserwatorjum warszawskiem u Noskowskiego, 1908 wyjechał do Paryża, od 1930 dyrektor konserwatorjum warszawskiego. W 1933 otrzymał Państwową Nagrodę Muzyczną za balet „Świtezianka“. Napisał „Symfonję prometejską“ z chórami, poematy symfoniczne: „Vae victis“, „Fleurs du mal“, „Don Quixote“, „Nevermore“, „Ulalume“, oraz balety: „Miłość“, „Świtezianka“ i „Krak i smok“.

Morawski Szczęsny, historyk pol., napisał nadto m. i. obszerną pracę: „Arjanie Polscy“ (wyd. 1906).

Morawy, kraj w Czechosłowacji, według spisu z 1930 r. 2,825.137 mieszk. — Stolica Brno (Berno Morawskie) 263.646 mieszk.

Moray, hrabstwo w Szkocji (W. Brytanja), dawniej Elgin (ob. t. 4), 1.234 km², (1931) 40.805 mieszk. — Stolica Elgin, 8.810 mieszk.

***Morazan,** departament w republice Salvador (Ameryka), 2.355 km², (1930) 75.013 mieszk. — Stolica San Francisco de Gotera, 8.014 mieszk.

Morcinek Gustaw, pisarz pol., * 1891, wydał nadto powieść ludową: „Byli dwaj bracia“ (1930), wielką powieść z dziejów i życia Śląska od czasów przedwojennych aż po wyzwolenie narodowe: „Wyrąbany chodnik“ (1931, 2 t., odznacz. nagrodą literacką województwa śląskiego), zbiór nowel „Chleb na kamieniu“ (1932). Najwybitniejszy przedstawiciel regjonalizmu śląskiego w literaturze polskiej, świetny znawca życia górników śląskich, celuje zwłaszcza w opisach życia i ludzi kopalni. Od r. 1930 redaktor „Zarania Śląskiego“.

***Mordwinów autonomiczny obszar,** (RSFSR), w obwodzie Wołgi Środkowej, utworzony w styczniu 1930, 26.400 km², (1931) 1,421.600 mieszk., t. j. 54 na 1 km². Narodowości: 32,2% Mordwinów, 63,3 Rosjan, 4,5 Tatarów. Prawosławni. — Dzieli się na 22 rejony. Stolica Sarańsk, (1926) 15.431 mieszk.

Morelos, stan w Meksyku, (1930) 132.582 mieszk. (27 na 1 km²). — Stolica Cuernavaca, 8.150 mieszk.

***Moretti** Marino, współczesny powieściopisarz włoski, napisał m. i.: „Il trono dei poveri“ (1928), „Il tempi felice“ (1928), „Beguinage“ (1929).

***Morges**, miasto pow. w kantonie Vaud (Szwajcarja), nad jeziorem Genewskiem, stacja kol. 12 km. od Lozanny, 48 km od Genewy, 4.665 mieszk., garbarnie, winnice, przystań dla statków, zamek; znajduje się tu ulubiona willa I. J. Paderewskiego.

Móricz Zsigmond, pisarz węgier., wydał nadto m. i.: „Ogród czarodziejski“ (1922), powieść historyczna z czasów panowania księcia siedmiogrodzkiego Gabora Batorego (ostatniego z rodu, na temże tle istnieje dawniejsza powieść Jósiki: „Ostatni Batory“); „Bądź dobry aż do śmierci“ (1920), powieść z życia studentów kolegjum w Debreczynie, z odtworzoną po mistrzowsku psychologją młodości. Z dramatów jego najlepsze z życia chłopów i małomieszczan: „Wieś“, „Zegar“, „Pieśń skowronka“.

***Mornet** Daniel, współcz. franc. krytyk i historyk lit., autor: „La Pensée française au XVIII s.“ (1926), „Le Romantisme en France au XVIII s.“, nadto znakomicie informującej: „Histoire de la Littérature et de la Pensée française contemporaines“ (nowe wyd. 1928).

***Morris** George P., poeta płn. ameryk., (1802-1864), po Samuelu Woodworth redagował doskonały na swój czas tygodnik „The Mirror“, z jego popularnych poezyj najgłośniejsza ballada „Woodmans spare that Tree“.

***Morrison** Arthur, współcz. powieściopisarz i nowelista ang., autor: „Tales of Mean Streets“ (1894), „A Child of the Jago“ (1896) i i., pierwszą z tych książek wznowił w literaturze angielskiej zainteresowanie dla nędzy londyńskiej („Slums“).

Morska mila. Międzynarodowa konferencja hydrograficzna w Monako w 1929 określiła długość mili morskiej na 1.852 metry. Przedtem długość mili morskiej określana była różnie, od 1.851 do 1.855 metrów; uchwała z 1929 położyła kres tej dowolności.

***Morska sałata,** ob. Ulva.

***Morska świnka,** ob. Cavia.

***Morski koń,** ob. Mors.

***Morskie miny,** ob. Miny morskie.

Morstin Ludwik Hieronim, poeta i pisarz pol. Wydał nadto powieść współczesną: „Rozgrzeszenie" (1931), dramat: „W cichym dworze" i i., wystawił na scenie dramat: „Dzika pszczoła", w czasopismach ogłosił fragmenty poematu dramatycznego: „Panteja". Redagował w l. 1911-1913 „Museion" i w l. 1930-31 „Pamiętnik Warszawski". Charakterystykę ob. t. 13, str. 238—239.

Morstin-Górska Marja, poetka pol., * 1894, wydała nadto: „Elegje wiosenne" (1917). Poezje jej (zwłaszcza erotyki małżeńskie) odznaczają się świeżym i głębokim liryzmem kobiecym.

***Morstinowa-Starowieyska** Zofja, pisarka pol., * 1891, oddzielnie wydała zbiór nowel i humoresek: „Róże pod śniegiem" (1929), inne utwory w czasopismach, zwłaszcza w „Czasie" krakowskim. Nadto przekłady z literatury franc.

***Mortier** Alfred, współcz. pisarz franc., autor doskonałego dramatu klasycznego o zupełnie nowoczesnej psychologji: „Penthesilée" (1910).

Mortkowicz Jakób, księgarz pol., (1876—1931), wydał nadto własne prace: „Książka polska jako czynnik międzynarodowy i propagandowy" (1928), „Le Livre d'Art en Pologne 1900-1930" (1931).

Mortkowiczowa Janina z Centnerszwerów, pisarka pol., wydała nadto m. i. powieść dla dzieci: „Anulka" (1928).

Mortkowiczówna Hanna, pisarka pol., * 1905, córka księgarza-wydawcy Jakóba M., wydała nadto: „Po obu stronach szosy: Autem przez Europę" (1932) oraz książki dla dzieci: „Dzień Krysi" (1925), „Dzień Jędrusia" (1927), „Pawełek w zoologicznym ogrodzie" (1931), „16-tu kolegów z całej Polski" (1932); opracowała wydanie „Dziennika podróży" Żeromskiego (1933); ogłosiła w czasopismach, głównie w „Wiadomościach Literackich", artykuły o Żeromskim, o „kraju lat dziecinnych" Mickiewicza i i.

Morsztyn Zbigniew, poeta pol. O nim monografja Zofji Mianowskiej (1930).

***Morwin,** ob. Morinda.

***Morwowate,** ob. Moraceae.

***Moselly** Emile, współcz. pisarz franc., autor regjonalnych powieści lotaryńskich: „Jean des Brebis" (1904), „Terres lorraines" (1907).

***Moser** Lukas, malarz niem. z XV w., rodem z Wirtembergji, autor sławnego ołtarza św. Magdaleny z kościoła w Tiefenbronn koło Pforzheim. Jest to jeden z najpiękniejszych i najlepiej zachowanych ołtarzów niemieckich z XV w.

***Moskiewski obszar,** jednostka administracyjna w R. S. F. S. R., utworzona w 1929 z dawnych gubernij Moskwa, Tuła, Riazań i części gubernij Kaługa i Twer, 157.905 km² z (1926) 10,262.719 mieszk., (w 1931 r. 11,132.700 mieszk.). Stolica Moskwa. Stanowi część t. zw. Środkowego okręgu przemysłowego (ob. uzup.).

Moskwa, według spisu z 1926 r. 2,026.000 mieszk., w styczniu 1930 r. 2,405.000 (w 1914 r. 1,817.000, w 1920 r. 1,028.000 mieszk.).

***Moss,** miasto portowe, stolica okręgu Östfold w Norwegji, nad fiordem Oslo, (1930) 8.259 mieszk., stacja kol. 60 km płd. od Oslo. Pamiętne umową, zawartą tu w 1814, łączącą Norwegję i Szwecję unją personalną.

***Mosso** Angelo, fizjolog włoski, (1846—1910), wynalazca ergografu (ob.). Pracował nad krwiobiegiem i wpływach nań wzruszeń psychicznych i t. d., oraz nad dzielnością mięśni ludzkich. Napisał m. i.: „O zmęczeniu" (praca mająca wielkie znaczenie dla współcz. wychowania fiz.), „O wychowaniu fizycznem młodzieży", „Człowiek w Alpach Wysokich" (3. wyd. włosk. 1909). — Założył 1882: „Archives italiennes de biologie".

***Mostowicz** Tadeusz Dołęga, współcz. pisarz pol., zwrócił uwagę powieścią satyryczną na tle współczesnych obyczajów społecznych i politycznych: „Karjera Nikodema Dyzmy" (1931), następnie wydał powieści: „Ostatnia brygada" (1932), „Prokurator Alicja Horn" (1933, 2 t.).

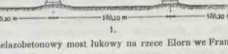

1.

1. Żelazobetonowy most łukowy na rzece Elorn we Francji.

Mosty. W ostatnich latach ma budowa m. do zanotowania następujące nowe postępy techniczne: Przy budowie m. żelaznych stosuje się

2.

2. Żelazobetonowy most łukowy na rzece Ammer w Bawarji.

stal o większej sile nośnej od dotychczas używanej, co pozwala na wykonanie lżejszej konstrukcji. Przy mniejszych m. żelaznych zasto-

3. Wiszący most kablowy na rzece Hudson pod Nowym Jorkiem.

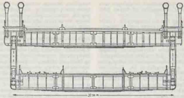

4. Przekrój poprzeczny mostu wiszącego na rzece Hudson.

sowano sposób łączenia belek kratowych przez samorodne spawanie żelaza w płomieniu tlenowodorowym, zamiast dotychczasowego sposobu łączenia nitami. Sposób ten znamionuje wielką oszczędność na materjale i obciążeniu, co prowadzi do dalej posuniętej lekkości konstrukcji. Przy łukowych m. żelazobetonowych dąży się do zastąpienia pełnej konstrukcji łuku konstrukcją żebrową. Największą budową tego rodzaju jest wybudowany w r. 1930 żelazobetonowy most na rzece Elorn we Francji. Składa się on z trzech łuków, z których każdy ma rozpiętość 180 m. Podobną lekkością konstrukcji odznacza się żelazobetonowy m. na rzece Ammer w Bawarji, o rozpiętości łuku 130 m. Wybudowano go również w r. 1930. W St. Zjedn. Am. Płn. przystąpiono do budowy gigantycznego m. wiszącego na rzece Hudson pod Nowym Jorkiem, o którego projekcie jest wzmianka w art. Mosty w t. 11. Most ten posiada otworzystość 1.067 m. Zawieszony jest na czterech kablach stalowych grubości 91 cm. Każdy kabel sporządzony jest z 61 wiązek, ukręconych z 434 drutów stalowych 5 milimetrów grubych. M. zawieszony jest 65 m ponad zwierciadłem wody. Pylony, przez które przewieszone są kable, zbudowane są w formie stalowych wież kratowych, wysokich na 181 metrów. M. będzie posiadał dwie trójdzielne jezdnie, położone jedna nad drugą. Projektowana jest budowa podobnego m. wiszącego w San Francisco. M. ten ma być jeszcze większy, o otworzystości 1280 m.

***Mosulskie bronzy,** bronzy, wykonywane we wczesnem średniowieczu w Mossul (Mezopotamja), bronzowe i mosiężne naczynia, inkrustowane metalem ze stylizowanemi ornamentacjami i zwierzęcemi ozdobami. Tylko pewna część tych bronzów powstała w samem Mossul.

***Mościce,** osada fabryczna pod Tarnowem, powstała na gruntach wsi Dąbrówki i Wólki Infułackiej w związku z wybudowaną tu w latach 1928—30 „Państwową Fabryką Związków Azotowych", z początkiem 1933 liczyła około 3.000 mieszk.

Osadę nazwano na cześć inicjatora budowy fabryki, prof. Ignacego Mościckiego, późniejszego prezydenta R. P. Realizację projektu rzuconego w 1924 podjęto w 1928, pod koniec 1929 rozpoczęto produkcję. Koło budowy pracowało około 6.000 ludzi, ogólny koszt budowy wynosił około 101 miljonów złotych. Z początkiem 1933 budynki fabryczne zajmowały około 90.000 m^2 powierzchni, objętość budynków wynosiła około 800.000 m^3, fabryczna sieć kolejowa miała 17 km długości, sieć elektryczna 60 km, sieć rurociągów gazowych, wodnych i parowych 50 km. Fabryka posiada własną elektrownię o 33.000 KM, wytwarzającą około 24.000 kWh dziennie (około 7.500 kWh dziennie pobiera z Mościc miasto Tarnów). Z początkiem 1933 pracowało w fabryce 1580 robotników i 40 inżynierów (wraz z dyrekcją).

Fabryka zbudowana jest zupełnie nowocześnie, produkcja oparta jest w znacznej części na zasadach polskich wynalazków (przedewszystkiem prof. Mościckiego). Pod względem zdolności produkcji fabryka mościcka stoi na 6 miejscu na świecie (całkowita zdolność produkcyjna Mościc wynosi około 120—125.000 tonn rocznie [produkcja Polski, t. j. Mościc i Chorzowa, wynosi około 2% produkcji światowej]). W 1932/3 w związku z kryzysem produkcja Mościc wynosiła około 70% zdolności prod. Zbyt produkcji przedstawiał się następująco: w 1930 sprzedano w kraju około 7.000, wywieziono zagranicę około 5.000 tonn, w 1931 sprzedano w kraju około 27.000, wywieziono około 30.000 tonn, w 1932 sprzedano w kraju około 48.000, wywieziono około 35.000 tonn. W 1931/2, gdy nie istniało międzynarodowe porozumienie azotowe, eksportowano do Belgji, Hiszpanji, Danji, Szwecji, Egiptu, Palestyny, na Filipiny i t. d. W 1932 międzynarodowe porozumienie azotowe przyznało Polsce rynek wewnętrzny i kontyngent eksportowy.

Mościcki Henryk, historyk pol., wydał nadto m. i.: „Wilno i Warszawa w „Dziadach" Mickiewicza". Tło historyczne trzeciej części „Dziadów" (1908), zbiór pamiętników „Z filareckiego świata" (1924), „Promieniści — Filomaci — Filareci" (III wyd. 1928). W rozgłośni warszawskiej Radja Polskiego prowadzi dział sprawozdawczy z ruchu wydawniczego.

***Motylek,** roślina, ob. Schizanthus.

***Motylnik,** p. Oncidium.

***Moustiers,** nazwa fajansów francuskich, pochodząca od miejsca ich wyrobu. Odznaczają się mleczną, piękną polewą i delikatnym deko-

rem, utrzymanym przeważnie w kolorze niebieskim. Fajanse M. wyrabiano od końca XVI. do XVIII. w.

***Mouton** Charles, franc. kompozytor i wirtuoz na lutni, * 1626, w l. 1678—92 w Paryżu, uczeń D. Gautiera. Wydał w r. 1680 „Pièces de luth".

***Mozambicki kanał,** cieśnina między Madagaskarem a kontynentem afrykańskim, pomiędzy 12° a 25°30′ szer. płd., 1.700 km długości, szerokości w najwęższem miejscu (między miastem Mozambik a przylądkiem St. André na Madagaskarze) 400 km; leży w niej kilka małych wysp i raf koralowych. Przez cieśninę z płn. na płd. płynie ciepły prąd morski, t. zw. prąd Mozambicki, którego przedłużenie ku płd. nosi nazwę Agulhas.

Mozambik (do 1891 urzędowa nazwa Moçambique, obecnie Afryka Wsch. Portugalska = A. Oriental Port.), 771.547 km², (1928) 3,714.612 mieszk. (4 na 1 km²). Ludzi nieurodzonych na obszarze M. było w tej liczbie 35.570. — Najważniejsze miejscowości w 1929: stolica (port) Lourenço Marques 37.301, port Beira 20.144, Masikessi (Macequece) 9.284, port Mozambik 7.365, Kilimane 7.197, port Inhambane 5.415 mieszk. — Kolonja dzieli się na 6 dystryktów (okręgów), zarządzanych przez gubernatorów; władza naczelna spoczywa w rękach generalnego gubernatora, rezydującego w Lourenço Marques. Na obszarze koncesji (Manica i Sofala) towarzystwa Camp. de Moçambique administracja spoczywa — od 1891 do 1941 r. — w rękach towarzystwa.

Handel zagraniczny (bez obszaru koncesji M.) w 1929: wartość przywozu 3,114.454, wywozu 2,519.003, tranzyt 1,618.855 funtów szterlingów. Główne artykuły wywozu w 1926: cukier 50.167, orzechy ziemne i sezam 25.235, kukurydza 24.709, kopra 20.015, inne owoce 10.541, sisal 5.873, mafurra 5.418 tonn. — Ruch w portach 1929: 5.952 statków. Podróż morzem z Lizbony do Lourenço Marques trwa 26 dni.— Kolei w 1929 było 1.351 km. Urzędów pocztowych i telegraficznych było 175, linij telegraficznych 29.265 km, mównic telefonicznych 633, drutów telefonicznych 3.500 km, stacyj radjotelegraficznych 18.

***Możejki,** stolica okręgu Litwy (graniczy z Łotwą, 2.070 km², w 1923 r. 71.104 mieszk.), nad rzeką Windawą, 4.300 mieszk., węzeł 3 linij kolejowych (na Szawle, Libawę i Mitawę).

Mózg jest częścią nerwowego układu i wraz z rdzeniem stanowi ośrodkowy (centralny) system nerwowy. Będąc siedliskiem najwyższych funkcyj psychicznych stanowi u człowieka organ o bardzo skomplikowanej budowie, niezupełnie jeszcze zbadanej. W miarę rozwoju gatunku osiąga coraz to większe zróżniczkowanie i uwydatnianie się poszczególnych partyj. Elementy składowe są u człowieka te same, co u innych ssaków, a zachodzą tylko różnice ilościowe i tektoniczne. U istot jednokomórkowych istnieje jednolita masa zarodzi, w której w przybliżeniu doszukać się można pewnych właściwości systemu nerwowego. W miarę rozwoju uwidocznia się tendencja do różniczkowania jednolitej zarodzi w charakterystyczną tkankę nerwową. Pierwsze komórki nerwowe pojawiają się już u bezkręgowych, utworzonych z wielu komórek, a gdy istoty te przybierają kształt wydłużony, zbierają się w części głowowej elementy nerwowe, tworząc pierwszy zaczątek mózgu. Już u robaków napotyka się zróżnicowanie mózgowia, a u pierścienic tej grupy jest on złożony i posiada ośrodki dla nerwów narządów zmysłowych. U stawonogich ośrodki nerwowe są bardziej złożone; z tkanki nerwowej mózgu wychodzą nerwy do głównych narządów zmysłów. U owadów odróżnia się mózg przedni, średni i tylny. U kręgowców, szczególnie u czaszkowców stwierdza się 3 narządy zmysłowe, a mianowicie: węchowy, wzrokowy i słuchowy, m. leży w pośrodku i wykazuje podział na 2 symetryczne półkule. U ptaków jama czaszki jest wypełniona mózgiem, którego przednia część, podzielona na dwie półkule, rozwinęła ze siebie na przodzie wzgórki węchowe. Część środkowa daje początek wielkim i dobrze zróżnicowanym ośrodkom wzrokowym. Również móżdżek jest dobrze rozwinięty. Wnętrze jamy mózgu wykazuje znaczne podobieństwa z jamami napotykanemi u wyższych ssaków.

U ssaków półkule mózgowe osiągają znaczne rozmiary, pokrywając mózg średni i część móżdżka. W grupie tej znajdujemy różne przejściowe stopnie doskonalenia się budowy, polegające na bogactwie komórek nerwowych, tworzeniu się zwojów, brózd i fałdów, które szczyt rozwoju osiągają u naczelnych. Pierwsze początki m. stwierdza się między 5-tym a 6-tym tygodniem życia płodowego. W chwili urodzenia się jest m. rozwinięty, jednak pewne strefy nie osiągnęły szczytu rozwoju, co dzieje się w miarę ogólnego wzrostu. Waga m. nie pozostaje w bezpośrednim stosunku ze stopniem rozwoju psychicznego i nie da się ustalić bezwzględnego związku między nią a inteligencją. Tak np. waga m. psychicznie zdrowego, przeciętnie uzdolnionego człowieka wynosi 2.140 gramów, Byrona 1.800 gramów, Kanta 1.600 gramów, Schillera 1.580 gramów, Dantego 1.420 gramów. U wybitnie uzdolnionych wielokrotnie stwierdzono rozrost poszczególnych ośrodków mózgu, u mowców w części czołowej, u muzyków w części skroniowej. U ras niższych waga naogół nie jest mniejsza, natomiast zróżnicowanie uboższe, szczególnie w części czołowej.

Móżdżek zajmuje tylną jamę czaszki i pozostaje w ścisłym anatomicznym związku z mózgiem i rdzeniem przedłużonym; jest narządem regulującym równowagę ciała, warunkuje zborność ruchu przy chodzeniu, staniu i zmianach osi ciała.

Kora m. (cortex cerebri) pokrywa powierzchnię obu półkul mózgowych warstwą komórek nerwowych, glejowych, włókien nerwowych i naczyń krwionośnych. Grubość kory, różna w poszczególnych okolicach, waha się od 4,5 mm do 1,3 mm. Architektonika poszczególnych okolic uwzględnia zachowanie się komórek nerwowych (cytoarchitektonika) i włókien nerwowych (myeloarchitektonika), ich

ułożenie, grubość warstw i wzajemne zachowanie się względem siebie. Większa część kory mózgowej składa się z sześciu warstw komórek, które to warstwy, zależnie od kształtu komórek, różne mają nazwy. Obszary kory mózgowej o podobnem ułożeniu i zachowaniu się warstw komórkowych nazywamy polami (area). W roku 1907 Brodmann wyróżnił 52 pól, w latach ostatnich Economo wydzielił ich 107. Rozróżniamy 5 zasadniczych typów rozmieszczenia komórek; pod względem czynnościowym rozróżnia się 6 stref kory, z których każda cechuje się charakterystycznem zachowaniem poszczególnych warstw i zezwala na dość ścisłe odgraniczenie strefy ruchowej, czuciowej, wzrokowej, słuchowej, węchowej i smakowej. Strefa smakowa nie jest dokładnie znaną, strefa węchowa mieści się w tak zwanym wzgórku węchowym i w substancji dziurkowanej przedniej (Rose, Wilno).

***Mózgowych opon krwawienia.** W przestrzenie międzyoponowe dostaje się krew, która uciskając mózg, uszkadza go. Przyczyny: schorzenia naczyń na tle miażdżycy, kiły, urazów, spraw zakaźnych, udarów słonecznych. W szeregu przypadków przyczyny nieznane, wedle Goldflamma (Warszawa) pierwotna niedomoga nerwów naczynioruchowych. Objawy, jak przy zapaleniu o. m.; charakterystyczny nagły początek i krwawy płyn mózgowo-rdzeniowy. Leczenie: przy znanej przyczynie przyczynowe, zresztą nakłucie lędźwiowe, zastrzyki wapna.

Mózgu chirurgja. W ostatnich latach zaznacza się silny rozkwit tej dziedziny medycyny, związany z nazwiskami Cushing, Vincenc, Du Martel, zwrócony w kierunku usuwania dotychczas niedających się usunąć nowotworów. Zmiana techniki operacyjnej, wykonywanie zabiegów w znieczuleniu miejscowem, posługiwanie się elektrokoagulacją, celem dokładniejszego tamowania krwawienia w mniejszym stopniu naraża mózg na uszkodzenie. Bliższe poznanie funkcyj poszczególnych pól mózgowych określa ściślej ognisko chorobowe, umożliwiając usuwanie nowotworów. Wprowadzanie powietrza do komór mózgowych jużto przez nakłucie rdzeniowe, lub przez nakłucie komór samych i następowe zdjęcie Röntgena, umożliwia dokładniejsze wykrycie ogniska. Dwuczasowe operowanie — akt pierwszy: trepanacja czaszki, akt drugi: usunięcie nowotworu — ułatwia wielokrotnie zabieg. Najlepsze wyniki: przy nowotworach ściśle ograniczonych na wypukłości, przy nowotworach, wychodzących z opon i z nerwu ósmego, również przy prawdziwych torbielach. Wielokrotnie usuwano niemal całkowicie jedną z półkól móżdżkowych. W przypadkach nieusuwalnych nowotworów zabieg ogranicza się do dekompresji, to jest zmniejszenia ciśnienia śródczaszkowego przez usunięcie kości. Następowe leczenie energją promienistą i wstrzykiwanie wysokoprocentowych roczynów cukru zmniejsza dolegliwości i przedłuża życie. Na nowotwory przysadki, gruczolaki, dobrze oddziałują promienie Röntgena, inne bywają usuwane drogą nosową (Hirsch), lub przez podniebienie, albo też przez usunięcie kości czołowej. W latach ostatnich pojawiły się próby leczenia padaczki przez wpuszczanie powietrza do komór, lub wedle Förstera, przez wycinanie pewnych ośrodków kory mózgowej. W przypadkach padaczki po urazie czaszki osiągano niekiedy dobre wyniki. Przedsięwzięte próby drenowania przestrzeni oponowych mózgu przy sprawach zapalnych opon nie dają pewnych wyników. Przy ropniach: usuwanie ogniska chorobowego, następowe drenowanie i usuwanie wrót zakażenia.

***Mózgu śpiączkowe zapalenie** (encephalitis lethargica) nawiedziło w l. od 1918 we formie nagminnej prawie całą Europę, często kończąc się śmiertelnie lub pozostawiając w rozlicznych przypadkach trwałe kalectwo. Początek niecharakterystyczny, nierzadko łącznie z przebytą grypą. W stanach początkowych znaczne bogactwo objawów, utrudniające nieraz rozpoznanie. Najczęstsze zespoły chorobowe pod postacią śpiączki lub odwrócenia typu snu: bezsenność nocą, zasypianie za dnia. Porażenia mięśni ocznych, drgawki, ruchy pląsawicze, niepohamowana czkawka, wzniesienia temperatury. Ostry okres często prowadzi do rozwoju zespołów pośpiączkowych zbliżonych do choroby Parkinsona (ob.). Uszkodzenie dotyczy systemu pozapiramidowego i jąder podkorowych, powodując sztywność ciała, maskowatość twarzy, łojotok, ślinotok, drżenia w obrębie kończyn, zwolnienie mowy, ogólne zahamowania (akineza). Naskutek wzmożenia stanu napięcia mięśniowego niemal całkowity bezwład. Często zmiany psychiczne, wybuchowość, impulsywność, natręctwa myślowe, nierzadko podobieństwa z chorobami umysłowemi, z katatonją (p. Schizofrenja). U dzieci po przebytym okresie ostrego cierpienia daleko idące zmiany charakteru w postaci ogólnego zahamowania lub wzmożenia popędów. Leczenie w stanach ostrych środkami odkażającemi jak: roczynem Pregla, urotropiną, trypaflawiną, nakłuciami lędźwiowemi i wstrzykiwaniem płynu mózgowo-rdzeniowego do krwi. W stanach pośpiączkowych leczenie objawowe skopolaminą, atropiną, banisteryną, wywoływaniem sztucznej gorączki, tyfus, malarja, próby wzmożenia aktywności mięśniowej, przez specjalnie w tym kierunku zwróconą gimnastykę. Przyczyna cierpienia nie odkryta, prawdopodobnie przez drobnoustroje o specjalnej skłonności do uszkadzania systemu nerwowego.

Mózgu zanik. Choroby przebyte w życiu płodowem prowadzić mogą do zahamowania wzrostu mózgu całego, wzgl. poszczególnych okolic. Półkule rozwijają się nierównomiernie, wykazując nieprawidłową budowę kory, zniekształcenie zwojów, pozapalne torbiele, pogłębienia i stwardnienia. Wodogłowie, powstałe najczęściej na tle zapalnem, działa uciskająco na tkankę mózgową, pomniejszając ją. Objawy uwidoczniają się zarówno w sferze cielesnej, jak i psychicznej w postaci niedowładów, przykurczów, drgawek, upośledzenia mowy, niedorozwoju umysłowego, jak idjotja. Przyczyny w życiu późniejszem rzadko prowadzą do wła-

ściwego z. m.; najczęściej przy długotrwałych chorobach, np. przy porażeniu postępującem. Fizjologicznie zmniejsza się objętość mózgu w wieku starszym. Ostatnio przy sprawach pozapalnych, wodogłowiu, próby leczenia promieniami Röntgena.

***Mroczkowski** Aleksander, malarz pol., * 1850, kształcił się w krakowskiej Szkole Sztuk Pięknych, przez 3 lata w szkole kompozycyjnej Matejki, oraz w Monachjum, gdzie przejął się kierunkiem klasycznym, który później porzucił. Główne dzieła: „Rozrywki włościan na wsi", „Kometa", „Morskie Oko", cykl ilustracyj do „Demona" Lermontowa, potrety i t. d.

***Muchołoczek,** grzyb, ob. Empusa.

Muchówki, inaczej dwuskrzydłe (ob.).

***Mudrā** (ind. „pieczęć", hasta „ręka"), gest Buddy. Przedstawienie plastyczne życia Buddy, stosownie do różnych wydarzeń, wymagało całego szeregu modyfikacyj gestu rąk, które określały znaczenie ikonograficzne postaci. Najważniejsze są następujące: a b h a y a m u d r ā, „nie bój się", poza najczęstsza i wczesna, polega na wzniesieniu otwartej dłoni zwróconej wnętrzem ku widzowi, do wysokości ramienia; d h y ā n a m u d r ā, oznacza medytację, dłonie otwarte leżące jedna na drugiej, złożone przed sobą na nogach (przy pozycji siedzącej z podwiniętemi nogami); d h a r m a-c a k r a m u d r ā, gest kazania, przypomina do pewnego stopnia ruch rąk przy liczeniu na palcach, charakterystyczne jest złączenie kciuka i palca wskazującego prawej ręki; v y ā k h y ā n a m u d r ā, wyjaśnianie, przypomina poprzedni gest, jedynie lewa ręka nie bierze w geście udziału; b h ū m i-s p a r ś a m u d r ā, lewa dłoń złożona przed sobą jak w dhyāna mudrā, prawa ręka opuszczona swobodnie przodem w dół.

***Muffat** Georg, kompozytor niem., (ok. 1645—1704), do 1674 organista w Strassburgu, później studjował sześć lat w Paryżu, następnie przebywał w Wiedniu, Salzburgu, Rzymie i Passawie. Wydał „Suavioris harmoniae instrumentalis hyporchematicae florilegium" (suity orkiestralne), „Apparatus musico-organisticus" (toccaty, chaconna i passacalia) i 12 Concerti grossi. — Jego syn, G o t t l i e b, był również kompozytorem i organistą, (1690—1770).

Muflon. Błąd druk.: zam. wnosówki, ma być: wrzosówki.

***Mugla,** turecki wilajet, niewłaściwie Menteşze (ob.). — S t o l i c a M., (1927) 10.090 mieszk.

Muka Karol Ernest (Arnošt), językoznawca i etnograf słowiański, † 1932. Nadto ważne jego dzieło: Słownik porównawczy języków zachodnio-słowiańskich (1928, 3 t.).

Mülheim (M. an der Ruhr), (1930) 134.000 mieszk.

***Müller** Jerzy, architekt pol., * 1889, kształcił się na Politechnice w Monachjum. Od 1920 był dyrektorem Państwowej Szkoły Przemysłu Artystycznego w Bydgoszczy, od 1930 jest naczelnym architektem miejskim w Gdyni. Główne prace: Pomorska wystawa rolniczo-przemysłowa w Grudziądzu (1925), Wystawa rolnicza na P. W. K. w Poznaniu w 1927, Pawilon polski na wystawie w Liège w 1930 i i.

München-Gladbach, w 1929 połączone zostało z Rheydt w Gladbach-Rheydt (ob. uzup.).

***Mündeńskie fajanse,** produkt fabryki fajansów w Münden (Niemcy, okręg Hildesheim), istniejącej między r. 1732—1854. Cechuje je popękana sztucznie glazura, ozdobiona malowidłami w kolorze głównie fioletowym i zielonym.

Mundium (staroniem.: munt, „opieka"), w prawie niemieckiem zbliżona do kurateli władza opiekuńcza nad dziećmi, należącemi do rodziny, niezamężnemi córkami, kalekami i wogóle nad osobami potrzebującemi pomocy, np. sierotami, obcymi (także żydami), poddanymi (wójtostwo). M. nad członkami rodziny przysługiwało pierwotnie całej rodzinie, potem najbliższym męskim krewnym, ojcu nad ślubnemi dziećmi, mężowi nad ślubną żoną (z mocy kupna), a po śmierci męża najbliższemu męskiemu krewnemu.

***Munro** C. K., współcz. ang. pisarz dramatyczny, autor m. i. „The Rumour" (1924), dramatycznej satyry na położenie międzynarodowe.

Munster, prowincja w Wolnem Państwie Irlandzkiem, (1926) 969.902 mieszk. (40 osób na 1 km²).

Münster, (1930) 120.000 mieszk. — R e g e n c j a M., w prowincji Westfalja, 7.292 km², (1926) 1,463.431 mieszk.

Murcia, prowincja Hiszpanji, (1930) 649.260 mieszk. — S t o l i c a M., 158.724 mieszk.

***de Muris** Johannes (J e a n), franc. teoretyk muzyki, (prz. 1300 — w 1351), od r. 1321 prof., w 1350 rektor paryskiej Sorbony. Traktaty jego stanowią, obok dzieł Filipa de Vitry, nową epokę w rozwoju średniowiecznej teorji muzyki. Okres ten nosi nazwę „Ars nova", w przeciwstawieniu do poprzedniego (XIII. w.), zw. „Ars antiqua". Napisał „Musica practica" (1321), „Musica speculativa" (1323), „Questiones super partes musicae", „De discantu et consonantiis". Autorstwo rozpraw: „Ars contrapuncti", „Ars discantus" i „Libellus practicae cantus mensurabilis" jest kwestją sporną. Nie jest autorem przypisywanych mu traktatów „Speculum musicae" i „Summa musicae".

***Murray** Lindley, pisarz płn. ameryk., (1745—1826), autor w swoim czasie bardzo rozpowszechnionej gramatyki angielskiej (1795), wydawca klasyków, których teksty dokładnie puryfikował, zostawił w swoim rodzaju wyborne „Memoirs" (1826), odzwierciedlające pobożność autora.

***Murray** Sir (od 1908) James, ang. filolog i leksykograf, (1837—1915), od 1900 prof. w Oksfordzie, rozpoczął 1879 na zlecenie Londyńskiego Towarzystwa Filologicznego i Oxford University Press opracowanie wielkiego „New English Dictionary on Historical Principles" (skrócone NED, 1884—1927, 10 t.).

***Murray** Gilbert, bryt. uczony i literat, *1866, od 1908 prof. greki w Oksfordzie, 1880—99 w Glasgow, przełożył dzieła Eurypidesa (1902—07), Sofoklesa „Oedipus Rex" (1901), Ajschylosa „Agamemnon" (1920); napisał: „The Rise of the Greek Epic" (1907, nowe wyd. 1924), „Euripides and His Age" (1918). Sprawie poro-

zumienia międzynarodowego służą jego dzieła: „Faith, War, and Policy" (1918), „The Problem of Foreign Policy" (1921), a od 1923 jest przewodniczącym angielskiej unji Ligi Narodów. „Collected Essays and Adresses" (1922).

***Murry J. Middleton**, współcz. pisarz ang., wysoko ceniony krytyk, wydał m. i.: „The Problem of Style" (1922), „Son of Woman" (1931, o D. H. Lawrence'ie).

Musajos Gramatyk, poeta grecki. Jego poemat „Hero i Leander" przeł. Franc. Konarski (II wyd. 1907).

***Music-Hall** (z ang. s a l a m u z y c z n a), w ostatnich dziesiątkach lat spotykana nazwa kabaretu, variété.

***Musica ficta** (też m u s. f a l s a), według teoretyków w. XIII—XVI. kompozycje pisane w transponowanych tonacjach kościelnych (z użyciem znaków chromatycznych). Przeciwstawieniem jej była m u s i c a v e r a.

***Muszczelina,** ob. Monodora.

***Muszennica** (Clythra Laich), rodzaj chrząszcza, Cl. laeviuscula Ratzeb., 7—11 mm dł., z żółtopomarańczowemi pokrywami z czarną przepaską. Samica otacza każde jajko warstwą kału, z którego gąsienica buduje domek. Gąsienica żyje w mrowiskach, chrz. na liściach; w Europie.

***Muszlowy ornament,** motyw dekoracyjny stylizowany na formach muszli, częsty w dekoracji XVIII. w. głównie w stylu Ludwika XV.

***Muzea w Polsce.** Spis obejmuje wszystkie ważniejsze dostępne dla ogółu muzea i zbiory polskie, z wyjątkiem archiwów i bibljotek (uwzględniono tylko te z nich, przy których istnieją zbiory o charakterze muz.), zabytków i zbiorów znajdujących się w kościołach, klasztorach i t. d., oraz niedostępnych dla ogółu zbiorów prywatnych. Spis ułożony jest w porządku alfabetycznym według miejscowości (w nawiasie podano województwo, powiat, ew. charakter osady).

B i a ł o w i e ż a (białostockie, pow. bielski, wieś): Muzeum przyrodnicze (flora, fauna, geologja puszczy Białowieskiej). B i e l s k o (śląskie, miasto pow.): Muzeum miejskie (przyroda, etnografja i t. d.). B y d g o s z c z (poznańskie, miasto pow.): Muzeum miejskie (archeologja, starożytności, numizmatyka, obrazy, ryciny). C h e ł m (lubelskie, miasto pow.): Muzeum miejskie (sztuka kościelna). C h y r ó w (lwowskie, pow. samborski): Muzeum przyrodnicze konwiktu jezuitów. Gabinet numizmatyczny konwiktu jezuitów. C i e s z y n (śląskie, miasto pow.): Muzeum przyrodnicze. — Muzeum miejskie (historja miasta). — Muzeum śląskie (etnografja) w Bobrku. C z ę s t o c h o w a (kieleckie, miasto pow.): Archiwum, bibljoteka, galerja obrazów i skarbiec na Jasnejgórze. D z i k ó w (lwowskie, pow. tarnobrzeski, wieś): Zbiory Tarnowskich: bibljoteka (częściowo zniszczona przez pożar w 1927), rękopisy, galerja obrazów, zbiory innych dzieł sztuki. G n i e z n o (poznańskie, miasto pow.): Skarbiec katedralny, zbiór portretów arcybiskupów. G o ł u c h ó w (poznańskie, pow. jarociński, wieś): Zbiory Czartoryskich: galerja obrazów i rzeźb, zbiór waz greckich, ceramika, arrasy, ubiory, broń i t. d. G r o d n o (białostockie, miasto pow.): Muzeum państwowe (archeologja, prehistorja, sztuka ludowa, współczesna i t. d.). — Muzeum przyrodnicze miejskie. G r u d z i ą d z (pomorskie, miasto pow.): Muzeum miejskie (archeologja, prehistorja, etnologja, numizmatyka, przyroda). G u m n i s k a (krakowskie, pow. tarnowski, wieś): Archiwum i zbiory Sanguszków (między in. obrazy ze zbiorów w Podhorcach). J a b ł o n n a (warszawskie, pow. warszawski, wieś): Zbiory Potockich, archiwum Poniatowskich, pamiątki po ks. Józefie Poniatowskim. J a r o s ł a w (lwowskie, miasto pow.): Zbiory miejskie. K a l i s z (łódzkie, miasto pow.): Muzeum ziemi kaliskiej (etnografja, przyroda, przemysł). K a t o w i c e (śląskie, miasto woj.): Muzeum śląskie (archeologja, zabytki, sztuka, przyroda). K i e l c e (miasto woj.): Muzeum diecezjalne (sztuka kościelna). — Muzeum Towarzystwa Krajoznawczego (archeologja, przyroda). K o ł o m y j a (stanisławowskie, miasto pow.): Muzeum pokuckie (archeologja, etnografja); zostało silnie zniszczone podczas wojny. K ó r n i k (poznańskie, pow. śremski): Bibljoteka Zamoyskich, zbiory obrazów, rycin, minjatur, pasów słuckich, broni, rzędów na konie, wykopalisk, objektów etnograficznych i t. d. K r a k ó w (miasto woj.): Archiwum gminy żydowskiej (zabytki żydowskie). — Muzeum archeologiczne Polskiej Akademji Umiejętności. — Muzeum Fizjograficzne Pol. Ak. Um. (zbiory zoologiczne, botaniczne, mineralogiczne). — Muzeum im. E. Barącza (oddział Muz. Narodowego; meble, tkaniny, broń, sztuka). — Muzeum Czapskich (oddział Muz. Narodowego; ryciny itd., monety, medale, ceramika itp., broń). — Muzeum Czartoryskich (zabytki starożytne, średniowieczne, galerja obrazów, ryciny, minjatury, rzeźby, zbrojownia, pamiątki historyczne, numizmatyka, itd.). — Muzeum diecezjalne (zabytki kościelne). — Muzeum etnograficzne (zbiory i bibljoteka). — Muzeum górnicze (przy Akademji Górniczej). — Muzeum F. Jasieńskiego (oddział Muz. Narodowego; sztuka polska, japońska, meble, tkaniny, ceramika, bibljoteka, itd.). — Muzeum J. Matejki (oddział Muz. Narodowego; rysunki i szkice Matejki, pamiątki po Matejce itd.). — Muzeum Narodowe w Sukiennicach (galerja obrazów, ryciny itd., starożytności polskie, ceramika itd., tkaniny, ubiory, pamiątki narodowe, itd.). — Miejskie Muzeum Przemysłowe (przemysł artystyczny, tkaniny, hafty, broń, surowce itp., modele itd.). — Muzeum wawelskie (wykopaliska i starożytności zamkowe, plany i modele odbudowy itp.). — Muzeum zabytków żydowskich (dyplomy, rękopisy, różne przedmioty). — Zbiory Uniwersytetu Jagiellońskiego (obrazy, berła, pieczęcie itp., poza tem zbiory poszczególnych wydziałów itd. uniwersytetu: gabinet archeologiczny, farmakognostyczny, historji sztuki, numizmatyczny, paleograficzny, geologiczny, paleontologiczny, mineralogiczny, zoologiczny, zbiory botaniczne, anatomiczne, zbiory obserwatorjum astronomicznego, itd.). — Zbiory na Wawelu. K r z e s z o w i c e (krakowskie, pow. chrzanowski): Zbiory Potockich. L u b l i n (miasto woj.): Muzeum diecezjalne (zabytki kościelne). — Muzeum lubelskie (przyroda, etno-

grafja, pamiątki ziemi lubelskiej). **Lwów** (miasto woj.): Galerja Narodowa m. Lwowa (sztuka dawna i współczesna). — Muzeum archidiecezjalne (zabytki kościelne). — Muzeum Baworowskich (galerja obrazów, ryciny, meble, pamiątki). — Muzeum Dzieduszyckich (prehistorja, przyroda, etnografja). — Muzeum historyczne m. Lwowa (pamiątki, broń). — Muzeum Lubomirskich (część zbiorów Zakładu Narod. im. Ossolińskich; galerja obrazów, ryciny, rzeźby, numizmatyka, broń, starożytności). — Muzeum Miączyńskich i Dzieduszyckich (galerja obrazów, ryciny, lapidarjum). — Muzeum Narodowe im. Króla Jana III (pamiątki po Janie Sobieskim, broń, portrety). — Muzeum Przemysłowe Miejskie (przemysł artystyczny, sztuka ludowa, surowce i materjały, wyroby techniczne, obrazy, bibljoteka, itd.). — Muzeum „Recordeum" (wynalazki). — Muzeum szkolnictwa. — Muzeum towarzystwa ludoznawczego (zbiory etnograficzne). — Muzeum im. Szewczenki (pamiątki ruskie). — Muzeum Ukraińskie im. Szeptyckiego (archiwum, druki, obrazy, zabytki cerkiewne, archeologja, etnografja). — Narodnyj dom (zbiory obrazów, rycin, pamiątek, monet, medali). — Zbiory Uniwersytetu Jana Kazimierza (muzeum zoologiczne, zbiory botaniczne, geologiczne, geograficzne, anatomiczne, archeologiczne, historja sztuki, itd.). — Zbiory Pawlikowskich, wchodzące w skład zbiorów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (starożytności, pieczęcie, numizmatyka, obrazy, rysunki, itd.). **Łańcut** (lwowskie, miasto pow.): Zbiory Potockich (archiwum, bibljoteka, galerja). **Łowicz** (warszawskie, miasto pow.): Muzeum łowickie (archeologja, zabytki). **Łódź** (miasto woj.): Miejska galerja sztuki. — Muzeum miejskie (wykopaliska, zabytki, przyroda, sztuka, technika, towaroznawstwo, higjena, etnografja, itd.). **Łuck** (wołyńskie, miasto pow.): Muzeum krajoznawcze wołyńskie (przyroda, etnografja). **Miechów** (kieleckie, miasto pow.): Muzeum Pol. Tow. Krajoznawczego (przyroda, etnografja, pamiątki). **Mława** (warszawskie, miasto pow.): Muzeum mazurskie (przyroda, myślistwo, archeologja, etnografja, przemysł artystyczny). **Nałęczów** (lubelskie, pow. puławski, wieś i uzdrowisko): Zbiory przyrodnicze, odnoszące się do uzdrowiska, etnograficzne. **Nowy Sącz** (krakowskie, miasto pow.): Muzeum ziemi sandeckiej (dokumenty, obrazy, ryciny, rzeźby, numizmatyka, etnografja). **Oblęgorek** (kieleckie, pow. kielecki, wieś): Zbiór pamiątek po H. Sienkiewiczu, zbiory sztuki. **Olkusz** (kieleckie, miasto pow.): Muzeum powiatowe (zbiory przyrodnicze, etnograficzne, przemysł ludowy). **Ostróg** (wołyńskie, pow. zdołbunowski): Muzeum im. Ks. Ostrogskich (starożytności wołyńskie, wykopaliska, archiwum). **Ostrów** (poznańskie, miasto pow.): Muzeum powiatowe (zbiory przyrodnicze, etnograficzne). **Pabjanice** (łódzkie, pow. łaski): Muzeum krajoznawcze (przyroda, etnografja, zdobnictwo). **Pińsk** (poleskie, miasto pow.): Muzeum poleskie (przyroda, etnografja). **Piotrków** (łódzkie, miasto pow.): Muzeum Pol. Tow. Krajoznawczego. **Pleszew** (poznańskie, pow. jarociński): Muzeum parafjalne. **Płock** (warszawskie, miasto pow.): Muzeum diecezjalne (zabytki kościelne i świeckie, rękopisy). **Płock** (warszawskie, miasto pow.): Muzeum diecezjalne (zabytki kościelne i świeckie, rękopisy). — Muzeum Mazowsza Płockiego (zbiory przyrodnicze, kultura, pamiątki z walk o niepodległość i wojenne). **Podhorce** (tarnopolskie, pow. złoczowski, wieś): Zbiory Sanguszków (zniszczone w części podczas wojny). **Poznań** (miasto woj.): Muzeum Mielżyńskich (galerja obrazów, zbiór monet i medali, zbiory do historji kultury, itd.). — Muzeum prehistoryczne. — Muzeum przyrodnicze (oddział Muz. Wielkopolskiego; zbiory przyrodnicze, paleontologiczne, itd.). — Muzeum sztuki kościelnej na Zamku. — Muzeum Wielkopolskie (malarstwo polskie i obce, przemysł artystyczny, etnografja, itd.). — Muzeum wojskowe (broń nowoczesna, wojna światowa, wojsko polskie, itd.). — Zbiory na Ratuszu (galerja obrazów). **Przemyśl** (lwowskie, miasto pow.): Muzeum diecezjalne (galerja obrazów, zabytki kościelne). — Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej (zabytki ziemi przemyskiej, sztuka). — Muzeum ukraińskie (zabytki ziemi przemyskiej). **Przeworsk** (lwowskie, miasto pow.): Zbiory Lubomirskich (galerja, archiwum itd.). **Puck** (pomorskie, pow. morski): Muzeum morskie (zbiory przyrodnicze, etnograficzne). **Radom** (kieleckie, miasto pow.): Muzeum krajoznawcze ziemi radomskiej (archeologja, dokumenty, pamiątki itd.). **Rzeszów** (lwowskie, miasto pow.): Galerja obrazów im. Dąbskiego (na ratuszu). — Muzeum przemysłowe (miejscowy przemysł zdobniczy). **Sandomierz** (kieleckie, miasto pow.): Muzeum diecezjalne (wykopaliska, obrazy, ceramika, zabytki kościelne, pamiątki itd.).— Muzeum ziemi sandomierskiej (wykopaliska, przyroda, etnografja). **Skierniewice** (warszawskie, miasto pow.): Muzeum im. Wład. Reymonta (pamiątki po Reymoncie). **Sucha** (krakowskie, pow. żywiecki): Zbiory Tarnowskich (archiwum, elzewiry, sztuka, monety). **Suwałki** (białostockie, miasto pow.): Muzeum ziemi suwalskiej (obrazy, ryciny, mapy, bibljoteka). **Tarnów** (krakowskie, miasto pow.): Muzeum diecezjalne (obrazy, rzeźby, tkaniny, przemysł artystyczny, zabytki). **Toruń** (pomorskie, miasto woj.): Muzeum miejskie (wykopaliska, zbiory przyrodnicze, obrazy, przemysł artystyczny, numizmatyka itd.). — Zbiory Tow. Naukowego w Toruniu (wykopaliska, historja, zbiory przyrodnicze, numizmatyka itd.). **Truskawiec** (lwowskie, pow. drohobycki, wieś i zdrojowisko): Muzeum truskawieckie (przyroda, zbiory odnoszące się do zdrojowiska). **Warszawa**: Centralne państw. muzeum archeologiczne. — Muzeum archidiecezjalne (rzeźba kościelna, malarstwo, sprzęty, tkaniny, ubiory itd.). — Muzeum im. Bersona (żydowskie). — Muzeum historyczne szkoły sanitarnej (mundury, dokumenty, ryciny itd.). — Muzeum Instytutu głuchoniemych i ociemniałych (przyrodnicze). — Muzeum mennicze (monety, medale). — Muzeum Narodowe (istnieje od 1916; obrazy itd., ceramika, meble, ubiory, etnografja, pamiątki itd.). — Muzeum pedagogiczne (przyrodnicze).— Muzeum pocztowo-telegraficzne (zabytki, druki

i dokumenty, poczta, filatelistyka, telegrafja, radjo itd.). — Muzeum Policji Państwowej (akta, kryminologja itd.). — Muzeum przedhistoryczne im. Majewskiego. — Muzeum przemysłu i rolnictwa (przyroda, archeologja, etnografja, rolnictwo, hodowla, przemysł itd.). — Muzeum przyrodnicze. — Muzeum rzemiosł i sztuki stosowanej (zabytki, narzędzia, modele, wyroby itd.). — Muzeum społeczne (dokumenty itd.). — Muzeum Tow. Zachęty Sztuk Pięknych (współczesne malarstwo i rzeźba). — Muzeum wojska (broń, mundury, dokumenty, pamiątki, obrazy, rzeźby itd.).—Muzeum ordynacji Krasińskich.—Zbiory Belwederu (sprzęty, obrazy itp., pamiątki). — Zbiory w Łazienkach (obrazy, sprzęty itd.). — Zbiory obserwatorjum astronomicznego. — Zbiory Państw. Inst. Geologicznego. — Zbiory Tow. Miłośników historji (dzieje Warszawy). — Zbiory Tow. Muzycznego. — Zbiory Uniwersytetu Warsz. (gabinet archeologiczny, numizmatyczny, zbiory przyrodnicze, gabinet odlewów gipsowych). — Zbiory Zamku królewskiego. W d z y d z e (pomorskie, pow. kościerski, wieś): Muzeum kaszubskie (kultura kaszubska, sztuka ludowa). W i e l i c z k a (krakowskie, pow. krakowski): Muzeum górnicze. W i e l u ń (łódzkie, miasto pow.): Muzeum ziemi wieluńskiej (archeologja, przyroda, etnografja). W i l a n ó w (warszawskie, pow. warszawski, wieś): Zbiory Branickich (obrazy, sprzęty, tkaniny, pamiątki po Sobieskim, itd.). W i l n o (miasto woj.): Muzeum miejskie (zabytki wileńskie). — Muzeum Tow. Przyjaciół Nauk (archeologja, numizmatyka, przyroda, etnografja, kulty religijne, historja obyczajów, plastyka).— Zbiory Tow. Miłośników żydowskich zabytków. — Zbiory Białoruskiego Tow. Nauk. (numizmatyka, ikony, ryciny, pasy, stroje itd.). W ł o c ł a w e k (warszawskie, miasto pow.): Muzeum diecezjalne (wykopaliska, numizmatyka, sztuka kościelna, sprzęty, obrazy). — Muzeum Pol. Tow. Krajoznawczego. Z a k o p a n e (krakowskie, pow. nowotarski): Muzeum tatrzańskie (przyroda, etnografja, dzieje Tatr, sztuka ludowa, zabytki itd.).

***Muzyczna krytyka,** ob. Krytyka muzyczna (uzup.).

***Muzyczna nagroda państwowa** przyznawana corocznie od r. 1930 za najwybitniejszy utwór kompozytora polskiego wykonany przynajmniej raz jeden w Polsce, wynosiła początkowo 10.000 zł., później 15.000 zł., obecnie 5.000. W r. 1930 otrzymał ją L. Różycki za operę „Eros i Psyche"; w r. 1931 W. Maliszewski za operę-balet „Syrena", w r. 1932 J. A. Maklakiewicz za koncert wiolonczelowy, w r. 1933 E. Morawski za balet „Świtezianka".

Muzyczne leksykony, zestawienia alfabetyczne używanych w muzyce wyrażeń wraz z ich wytłumaczeniem oraz zestawienia biograficzne muzyków wraz z wykazem ich dzieł. Niektóre l. ograniczają się do osób, inne tylko do wyrażeń. Obecnie najbardziej cenionym jest „Riemanns Musiklexicon" (ost. wyd. z r. 1931), wychodzący pod redakcją A. Einsteina. W 2. poł. w. XIX. największe uznanie posiadał H. Mendla „Musikalisches Konversationslexicon".

***Muzyczne mechanizmy,** aparaty, które wykonują utwory muzyczne bez bezpośredniego udziału muzyka, jedynie zapomocą środków mechanicznych. Dzieli się je, według sposobu w jaki są poruszane, na: z e g a r o w e (wprowadzane w ruch sprężyną lub wagami), np. zegar kurantowy, oraz k o r b o w e, np. katarynka. Można je też podzielić według dźwięku, jaki wydają, na: d z w o n k o w e (np. carillon), s t r u n o w e i p i s z c z a ł k o w e. Ważną częścią konstrukcji dawnych m. m. jest walec zaopatrzony w kolce. W mechanizmach dzwonkowych kolce poruszają młotki, uderzające w dzwonki, w piszczałkowatych otwierają zawory odpowiednich piszczałek. W nowszych aparatach rolę walca spełnia taśma papieru z otworami odpowiadającemi kolcom.

Pierwsze m. m. budowano podobno wśród starych kulturalnych ludów azjatyckich. W drugiej połowie w. XV. zbudował Leonardo da Vinci mechanizmy, stosujące bęben oraz skrzypce. Zachował się też mechaniczny szpinet z XVI. w., zbudowany przez Sama, grający sześć różnych kompozycyj. Prócz tego budowano różne lalki i automatycznych śpiewaków, dobosźów, trębaczy i t. p. Aparatem, naśladującym grę większego zespołu, był „Orchestrion" Mälzla, największym tego rodzaju mechanizmem „Apollonikon", zbudowany w Londynie przez Flighta i Robsona. Mechanicznym fortepianem jest t. zw. fonola. Jej udoskonaloną formą jest wytwór firmy Hupfeld „Trifola". Rola wykonawcy jest tutaj wzmożona, ma on do dyspozycji szereg przekładni i guzików, zapomocą których może uzyskać dowolne zmiany interpretacji. Jednym z najnowszych m. m. jest „Ampico", fortepian, realizujący automatycznie dokładnie subtelności gry artystów, którzy nagrywali taśmy.

Powyższe m. m. naśladują wzgl. reprodukują instrumenty powszechnie używane lub też głos ludzki. Inną grupę stanowią m. e l e k t r y c z n e, wytwarzające barwy przedtem w muzyce nieznane. Podłożem ich są wynalazki dokonane w dziedzinie radjofonji. Pierwszym wynalazcą, który zastosował na tem polu zdobycze nauki, był Amerykanin de Forest. W Europie Jörg Mager buduje w l. 1920/22 swój pierwszy Elektrofon, zwany później przez niego Sferofonem. Mniejsze znaczenie ma elektrofon holenderskiego kompozytora Daniela Ruyemana. Aparat ten posiada klawjaturę o skali chromatycznej, a zestawiony jest z szeregu elektrycznych dzwonków o szumiącem, drżącem brzmieniu. Równocześnie niemal buduje Leon Theremin wraz ze swym asystentem Goldbergem aparat, który zapomocą prądu zmiennego o różnej częstości uzyskuje słyszalne drgania. Jest to aparat o słabej energji, ale o określonej długości i częstości fali, zaopatrzony w antenę (pionowy pręt metalowy). Zbliżenie ręki, będącej dobrym przewodnikiem elektryczności, wpływa na zmianę pola magnetycznego w obrębie tej anteny, a tem samem na wysokość tonu. W podobny sposób można regulować drugą ręką siłę tonu. Na uwagę zasługuje też elektryczny instrument muzyczny skonstruowany przez Fryderyka Trautweina. Założona 1928 „Rundfunkversuchstelle bei der Staatl.-akademischen Hochschule

für Musik" w Berlinie rozpoczęła 1930 wydawać publikacje z zakresu badań nad muzyką elektryczną. Obecnie konstruktorowie dążą do zbudowania aparatu zaopatrzonego w klawjaturę, któryby mógł wydawać dźwięki o rozmaitych barwach.

Muzyka. Nowsze badania dążą do ujęcia historji m. równolegle do epok ogólnego rozwoju kultury i komentowania jej na tle ogólnego podłoża. W starożytności i średniowieczu pozostawała m. wtyle poza innemi sztukami, nie stworzyła arcydzieł, jakie wydała poezja czy rzeźba. Dopiero w czasach późnego Odrodzenia na tle ogólnego ruchu budzi się silniejsze zainteresowanie antykiem. Wyrazem tego jest wydanie przez Wincentego Galileusza (1581) trzech starogreckich hymnów przypisywanych Mesomedesowi (II w. po Chr.). Hymny te obok ogłoszonej w r. 1650 pierwszej pityjskiej ody Pindara są jedynemi zabytkami m. starożytnej znanemi aż do wieku XIX. Drugim przejawem nawrotu do starożytności była myśl wskrzeszenia starogreckiej tragedji. Powstał t. zw. dramma in musica, opera. Niestety pierwsze dzieło tego rodzaju, „Dafne", wystawione na dworze Corsiego w 1594, zaginęło. Autorem tekstu był Ottavio Rinuccini, muzyki Jacopo Peri. Do naszych czasów dochowały się późniejsze dramaty „Euridice" Peri'ego i G. Cacciniego. Kolebką opery była Florencja, założenia jej ideowe wypracowała grupa artystów i miłośników muzyki („dilletanti" cz. rozmiłowani) zwana „Camerata". Obok nowych celów estetyki dramatycznej ostatnie dwa dziesiątki w. XVI wytworzyły nowy styl mowy muzycznej, różniący się znacznie od polifonji szkół niderlandzkich czy rzymskiej (Palestrina). Punktem wyjścia była tu monodja: prosty, deklamacyjny śpiew z towarzyszeniem jednego lub kilku instrumentów. Znana ona była już poprzednio, dopiero jednak na przełomie w. XVI i XVII-go przeciwstawiła się zdecydowanie technice równorzędnego traktowania głosów.

Podobną ewolucję, jaką przeszły sztuki plastyczne od prymitywów Giotta do bogactwa linji kolorytu Michała Anioła czy Rubensa, przeszła i muzyka od prostej monodji do tworów będących wykwitem epoki barokowej. Niezależnie od siebie lecz na wspólnem podłożu epoki powstaje „styl kolosalny" rzymski (Benevoli) i późny barok wiedeński (Fux). Szczytowym punktem epoki jest twórczość Händla i Bacha. Różnemi były wielokrotnie środki, jakich mistrzowie ci używali, zależnie od indywidualności i środowisk, w których się obracali, łączył ich jednak szereg cech wspólnych. Z nich na plan pierwszy wysuwa się monumentalność i bogactwo rysunku linji melodyjnej. Podobnie jak renesans występuje barok w muzyce nieco później niż w sztukach plastycznych.

Krótki stosunkowo jest żywot stylu rococo w muzyce. Głównymi przedstawicielami tego prądu są w pierwszym rzędzie we Francji Couperin i Rameau, w Niemczech K. F. E. Bach, kompozytorzy szkoły mannheimskiej, wreszcie Mozart. Cechą wspólną muzyki tych czasów jest naogół unikanie polifonji i bardziej intensywnych środków mowy muzycznej, dążenie do płynności i pewnej łatwości, co powoduje u kompozytorów mniej utalentowanych płytkość, powierzchowność i „salonowość" w ujemnem tego słowa znaczeniu (t. zw. „style galant").

Analogicznym poniekąd do stylu „empire" jest w muzyce klasycyzm. O ile jednak w plastyce nie wydały te czasy jednostek bardziej wybitnych, w muzyce wysunęły się od razu na pierwszorzędne miejsce trzy postacie. Są to t. zw. klasycy wiedeńscy: Haydn, Mozart, Beethoven. Niektórzy badacze kwestjonują określenie klasycyzmu jako odrębnego stylu w historji m. Uważają, że Haydn i Mozart należą do epoki poprzedniej, Beethoven zaś początkowo również idzie w ich ślady, a od ok. 1803 r. (III symfonja) tworzy dzieła w duchu romantycznym. W każdym razie, trzej mistrzowie wiedeńscy zasługują na nazwę klasyków jako kompozytorzy, którzy stworzyli klasyczne wzory dla potomności.

Początek w. XIX podobnie jak w innych gałęziach sztuki przynosi i m. nowy kierunek, romantyzm. Posiada on wszędzie wspólną cechę: odwrót od klasycznego objektywizmu, dążenie do wydobycia pierwiastków subjektywnych. W m., podobnie jak i w malarstwie, na pierwszy plan wysuwają się problemy efektów kolorystycznych, twórcy lubują się w fantastyce, wprowadzają chętnie motywy ludowe. Podobnie jak poezja wydała muzyka romantyczna szereg genjalnych jednostek: Schuberta, Schumanna, Chopina. Twórczość ich wywarła przemożny wpływ na młodsze generacje. Wykwitem późnego romantyzmu (neoromantyzm) są dzieła Berlioza, Liszta, a zwłaszcza Wagnera. Ci ostatni położyli podwaliny pod technikę nowoczesnej instrumentacji. Podczas gdy w orkiestrze klasycznej odcinały się wyraźnie trzy grupy instrumentów: smyczkowych, dętych drewnianych i blaszanych, w okresie późnoromantycznym dochodzą do głosu poszczególne instrumenty używane solowo lub też w zestawieniach dotychczas niespotykanych. Obok tego wprowadza Berlioz, a zwłaszcza Wagner instrumenty przedtem w orkiestrze nieużywane.

Zaprzeczenie romantyzmu, zwrot do życia realnego, pozytywizm, wystąpił w muzyce bardzo wcześnie. Epokę stanowi tutaj data powstania „Carmen" Bizeta (1875). Jest to reakcja przeciw fantastycznej i koturnowej operze Wagnera i jego epigonów. Ideę Bizeta pochwycili t. zw. weryści włoscy: Leoncavallo, Mascagni i Puccini. Ten ostatni sięga w swych operach po tematy, które budziły podobną reakcję jak niektóre powieści Zoli czy nowele Maupassanta.

Tymczasem nurtuje w muzyce nowy prąd, impresjonizm, bezpośrednie źródło muzyki współczesnej. Za początek nowej epoki, t. zw. modernizmu, przyjmuje się twórczość Debussy'ego. Założenia impresjonizmu muzycznego posiadają wiele cech wspólnych z estetyką impresjonizmu w malarstwie. Dążności do zamglonej techniki rysunku i operowaniu barwną plamą odpowiada zacieranie wyrazistości linji melodyjnej oraz wprowadzenie akordu jako czynnika niezależnego, traktowanie go jako „plamy" w dziedzinie słuchowej.

Środki techniczne podejmuje i wzbogaca Skriabin.

Dalszym krokiem na tej drodze jest ekspresjonizm, którego przedstawicielem jest Schönberg. Muzyka tej epoki, aczkolwiek korzysta ze środków zdobytych dawniej i jest wynikiem normalnej ewolucji, odcina się wyraźnie od muzyki starszej, choćby nawet późnoromantycznej. Najbardziej uderzającą cechą muzyki współczesnej jest jej dysonansowość. Polega ona na użyciu akordów dysonujących, o ostrem, niejednokrotnie przykrem brzmieniu, oraz na rozluźnieniu łączności dysonansu z konsonansem. Podczas gdy dawniej po dysonansie z reguły następował konsonans, obecnie po dysonansie następuje dysonans, tak że przeważna część kompozycyj współczesnych pozbawiona jest w zupełności akordów konsonujących. Drugą cechą m. w. jest atonalność. Zerwano z pojęciem tonacji i tonalności (odnoszenie się do określonego „centrum harmonicznego"), oparto się na systemie 12 półtonów skali temperowanej, traktując je jako samodzielne niezależne od toniki jednostki. Kierunek ten zrodził się w Niemczech (Schönberg, ekspresjoniści), tam też posiada największą ilość zwolenników. Inne stanowisko zajmują kompozytorzy francuscy (ob. Paryska grupa sześciu [uzup.]). Przeciwstawiają oni atonalności politonalność, system polegający na równoczesnem zestawianiu kilku różnych tonacyj. Inną cechą muz. współcz. jest jej rzekoma niemelodyjność. Jest to reakcja, która nastąpiła po szeroko rozpiętej, wielokrotnie rozwlekłej melodyce romantyzmu. Kompozycje nie zostały wprawdzie pozbawione melodji, lecz budowę jej oparto na innych zasadach, wprowadzono zwłaszcza dużo chromatyki i t. zw. interwałów „niemelodyjnych", trudnych do śpiewania i uchwycenia słuchem. Ogromny krok naprzód uczyniła m. w. na polu instrumentacji, kontynuując pochód rozpoczęty przez Berlioza, Liszta, Wagnera, Brucknera i Mahlera. Jako wirtuozowie techniki orkiestralnej wysuwają się na plan pierwszy spośród kompozytorów żyjących Ryszard Strauss i Igor Strawiński. Wzbogaciła się też rytmika. Wiek XX przynosi szereg nowych figur rytmicznych i metrycznych. Zestawienia, które dawniej występowały wyjątkowo u poszczególnych kompozytorów, stały się dziś własnością ogółu. Wiek XIX i początek w. XX-go przynosił ciągły rozrost środków mowy muzycznej. Szczytowym punktem tego rozwoju były ostatnie lata przed wojną światową (Schönberga „Pelleas i Melisanda"). — Niebawem jednak zaczyna rodzić się reakcja, pojawia się hasło uproszczenia środków, powstają opery i symfonje kameralne, zaczyna nawet dochodzić do głosu prostsza melodja i harmonja mniej dysonansowa. Obecnie rysują się wyraźnie dwie grupy kompozytorów: starsza niemiecka (Schönberg wraz ze swymi zwolennikami) i młodsza francuska (Milhaud, Honegger i i.). Każda z nich posiada wybitnie rozwinięte cechy rasowe: pierwsza powagę i silnie zarysowane czynniki emocjonalne, druga lekkość, jasność i przejrzystość faktury. Osobno, choć raczej wpobliżu grupy francuskiej stoi Strawiński, propagujący obecnie powrót do muzyki starej (w. XVI i XVIII). Odrębną indywidualnością twórczą jest Szymanowski; w twórczości jego znajduje się wiele pierwiastków romantycznych (szerokie rozpięcie linji), przetransponowanych na język muzyczny czasów dzisiejszych.

Por. też art. Ludów pierwotnych muzyka, Muzyczne mechanizmy, Muzyka ćwierćtonowa, Muzyka ludów wschodnich kulturalnych, Muzyki estetyka (wszystko uzup.).

***Muzyka,** miesięcznik, wychodzący od roku 1924 w Warszawie. Naczelnym redaktorem jest Mateusz Gliński.

***Muzyka ćwierćtonowa,** system, dzielący oktawę skali temperowanej nie na dwanaście półtonów (chromatyka), lecz na 24 ćwierćtonów (bichromatyka). Jako postulat wysuwali muzykę ćwierćtonową jeszcze madrygaliści XVI. wieku. W nowszych czasach pierwszy użył jej R. H. Stein (1906), później W. von Möllendorff (1917) zbudował bichromatyczne harmonjum, J. Mager wydał broszurę o m. ć. Busoni proponował podział całego tonu na 3, 4, 6 części. Na nowe tory pchnął problem m. ć. Alojzy Haba. Zbudował on fortepian o dwóch klawjaturach położonych nad sobą, różniących się strojem o półtonu. Podział całego tonu, różny niż dwudzielny, znany był w muzyce starożytnej, spotykany jest dziś jeszcze w muzyce ludów egzotycznych. Najprawdopodobniej zjawisko to występuje też w muzyce górali tatrzańskich.

Muzyka kościelna, ob. Kościelna muzyka (t. 8 i uzup.).

***Muzyka kościelna,** czasopismo muzyczne założone przez X. Leona Soleckiego, wychodziło w l. 1881—83 we Lwowie, w l. 1894—91 w Poznaniu pod redakcją X. dra Józefa Surzyńskiego. W l. 1926—1932 wychodziło w Poznaniu jako organ Zw. Organistów Archidiec. Gnieź.-Poznańskiej.

***Muzyka ludów pierwotnych,** ob. Ludów pierwotnych muzyka.

***Muzyka ludów wschodnich kulturalnych,** zamieszkujących Azję, Egipt i Afrykę płn.-zach.

W starożytnym Egipcie kwitnęła muzyka w czasach, gdy Europa była jeszcze w stanie barbarzyństwa. Zabytki muzyki egipskiej ani traktaty teoretyczne nie zachowały się do czasów dzisiejszych. Posiadamy natomiast dzięki odkryciom archeologicznym (malowidła w grobowcach) dość dokładne wiadomości o instrumentach egipskich. Były one strunowe „bin", dęte „ma" i perkusyjne. Do pierwszych należały harfy (bjn't) oraz instrumenty, posiadające długie szyjki i pudła rezonansowe. Instrumentami dętemi były flety, trąby, podwójne klarnety, podwójne oboje i i. Muzyka egipska była wokalna i instrumentalna, najprawdopodobniej jednogłosowa. W erze chrześcijańskiej muzyka kościelna Koptów zbliżona jest do bizantyńskiej. Rozkwit jej przypada na czas ok. r. 1000. Por. Synagogalna muzyka żydowska.

Arabowie przed przyjęciem islamu nie posiadali m. bardziej rozwiniętej. Po zdobyciu Persji (VII w.) przejęli starą kulturę miejscową i na jej podłożu rozwinęli swą m. Najstarszym znanym nam teoretykiem m. był Chalil (776 po

Chr.), autor traktatów o metryce i tonach. Persc y teoretycy pojawiają się dopiero w w. XIII i XIV-tym, są to Safierdim, Mahmud Schirasi, Mahmud el Amul i Abdolkadir Ben Isa. Dzieła tych uczonych dają dość dokładny obraz muzyki perskiej i arabskiej. System jej opierał się na podziale oktawy na 17 części, odpowiadających jednej trzeciej części całego tonu. Na tej podstawie budowano 12 tonacyj (Makamat), różniących się strukturą wewnętrzną (podobnie jak gamy średniowieczne, a nie jak gamy dur lub moll, które różnią się tylko wysokością). Z instrumentów strunowych największe znaczenie posiadały lutnie i prototyp europejskich instrumentów smyczkowych (?) „rebab" lub „rubeb", z instrumentów dętych flety i rodzaj kobzy (Arganum).

Najstarszym zabytkiem muzycznym w Indjach są hymny Wedy (przed 500 przed Chr.), notowane pismem zgłoskowem. Skala na której są oparte składa się z 7 tonów. Najdawniejsze wiadomości o muzyce świeckiej podaje Bharatas w swym traktacie o teatrze (ok. V. w. po Chrystusie). W dziele tem przedstawiony system wprowadza podział oktawy na 22 nierówne części (ok. 1/3 całego tonu), jest to jednak przedstawienie teoretyczne, praktyka skłaniała się raczej do diatoniki. Charakterystycznemi są dla m. indyjskiej bogate ozdobniki posiadające swe odpowiedniki w nutacji. — Nowsza m. i. wzięła z muzyki europejskiej pojęcia taktu i wartości nut.

M. chińska sięga bardzo dawnych czasów, jest prawdopodobnie młodsza tylko od egipskiej. Chińczycy posiadali w zamierzchłej przeszłości teorję normującą stosunki matematyczne tonów, opartą podobnie jak system Pitagorasa na odległości kwinty. Początkowo budowano skalę zapomocą tylko pięciu kwint F-C-G-D-A, powstała gama pentatoniczna F-G-A-C-D (ob.). Ok. 1500 przed Chr. wprowadził rzekomo Tsai-Yu półtony, później rozbudowano skalę do 12 półtonów dzięki zestawieniu dwóch gam całotonowych.

cis dis f g a h

c d e fis gis b (c)

M. chińska wpływała silnie na japońską, która w zasadzie jest również całotonowa (anhemitoniczna), wprowadza jednak niekiedy półtony. Strunowe instrumenty japońskie koto, biwa i samiseng (shamisam) są odbiciem systemu muzyki chińskiej.

***Muzyka mechaniczna,** ob. Muzyczne mechanizmy (uzup.).

***Muzykalność,** zdolność łatwego i szybkiego pojmowania elementów melodycznych, rytmicznych i harmonicznych, ogarniania na ich podstawie całości i odtwarzania jej.

***Muzyki estetyka,** dział ogólnej estetyki (filozofji sztuki), jest spekulatywną teorją muzyki, w odróżnieniu od teorji muzyki w sensie ścisłym, mającym na oku cele praktyczne (harmonja, kontrapunkt, kompozycja). E. m. stara się poznać istotę działania muzyki na słuchacza, w szczególności bada, na czem polega działanie melodyki, dynamiki i agogiki na duszę (muzyka jako wyraz, wola), określa istotę piękna w muzyce i szuka praw, według których kształtuje się forma (muzyka jako wyobrażenie), wreszcie ocenia siłę muzyki, polegającą na budzeniu pewnych skojarzeń czy to bezpośrednio, czy też przy pomocy innych sztuk. Jest to więc charakterystyka, przedstawienie czyli zespół przeżyć kompozytora, wykonawcy lub słuchacza w pewnym fikcyjnym podmiocie (muzyka jako wyobrażenie woli).

Początkowo zajmowali się filozofowie e. m. łącznie z e. ogólną. W czasach nowszych zwrócili się do niej także i zawodowi muzycy posiadający wykształcenie filozoficzne. W w. XVII. wysunęła się na pierwszy plan teorja zwana nauką o uczuciach (Affektenlehre). Odnosiła ona działanie muzyki do naśladownictwa wzbudzanych uczuć i na tej podstawie urabiała sądy o muzyce i nauce kompozycji. Wiek XIX. przynosi w e. m. zapoczątkowany przez Herbarta formalizm (Hanslick „Vom musikalisch Schönen"). Metafizyką muzyki zajmuje się Schopenhauer, który wpłynął silnie na kształtowanie się poglądów Wagnera. Obecnie największą ilość zwolenników zdobyły dwie szkoły: starsza psychologizująca (Cornelius, Lipps, Witasek) i młodsza, licząca dopiero ok. 20 lat istnienia, fenomenologiczna, zapoczątkowana przez Brentana, a zwłaszcza Husserla i Meinonga (Mersmann „Angewandte Musikästhetik").

***Muzyki historja,** ob. Muzyka (t. 11 i uzup.).

***Muzykologja,** nauka o muzyce, w szczególności jej historji i teorji, zdobyła samodzielność i równorzędne z innemi naukami znaczenie w drugiej połowie w. XIX. Korzysta ona z szeregu nauk pomocniczych, jak historja, paleografja, archeologja, estetyka, akustyka, psychologja, matematyka i wiele innych. W ostatnich czasach wyłoniła się nawet socjologja muzyki. M. w Polsce, ob. t. 13 (Polska).

***Mycetologja,** ob. Mykologja.

***Mydleńcowate,** rodzina roślin, ob. Sapindaceae.

***Mydlnica,** roślina, ob. Saponaria.

***Myrmekofilne rośliny,** ob. Mrówkolubne rośliny.

***Myslbek** Józef, medaljer czeski, (1848—1922), był uczniem prof. Seidana i Levego. Pracował również w kierunku pedagogicznym, jako profesor szkoły przemysłu artystycznego, a następnie Akademji Sztuk Pięknych w Pradze.

***Mysliveczek** Józef (we Włoszech nazywany Il Boemo lub też Venatorini), kompozytor czeski, (1737—1781), studjował w Pradze u Habermanna i Seegera oraz w Wenecji u Pescettiego, pozostał we Włoszech do śmierci. Napisał ok. 30 oper, 6 symfonij, oratorja, msze, Requiem, koncerty fletowe i skrzypcowe, 6 sonat na dwoje skrzypiec i kontinuo oraz 12 kwartetów smyczkowych.

***Mysłakowski** Zygmunt, pedagog pol., * 1890, od 1927 prof. uniw. Jagiell. w Krakowie, w l. 1928—30 dyrektor Instytutu Pedagogicznego w Katowicach, redaktor „Chowanny" (1929—30) i od 1929 „Bibljoteki Pedagogiczno-dydaktycznej". Rozprawy, studja i artykuły w różnych czasopismach.

***Myszopilch,** ob. Muscardinus.

***Myśl Narodowa,** tygodnik kulturalno-polityczny o tendencji zbliżonej do programu

Stronnictwa Narodowego (dawnej Demokracji Narodowej), wychodzi w Warszawie od r. 1922 pod redakcją Zygmunta Wasilewskiego.

***Myśl Niepodległa,** czasopismo bezpartyjno-narodowe o charakterze krytyczno-rewizjonistycznym, założone w r. 1905 i redagowane przez Andrzeja Niemojewskiego, następnie przez jego syna Adama.

Myślenice. W 1932 przyłączono do powiatu myślenickiego płd. część zniesionego pow. wielickiego.

***Myślicki** Ignacy, filozof pol., * 1874, prof. Wolnej Wszechnicy w Warszawie, zasłużony badacz i tłumacz Spinozy. Ważniejsze prace: „Schleiermachers Dialektik" (1903), „O zadaniach psychologji" (1911), Dzieła Spinozy (przekład i komentarz, t. I—II, 1914—27), „O metodach historji filozofji" (1916), „Stanowiska w etyce" (1918), „Systemat pedagogiczny Jana Śniadeckiego" (1920), „Jonston i Spinoza" (1922), „Encyklopedja filozofji" (od r. 1930) i i.

***Myśliwskie samoloty,** ob. Lotnictwo.

***Myxinidae,** rodzina smoczkoustych, ob. Niczerwy.

N.

***Na nową szkołę,** książka zbiorowa z utworami wybitnych pisarzy polskich, wydana w r. 1907 na cele wzorowej szkoły wiejskiej w Nałęczowie. Zawiera m. i. utwory Daniłowskiego, Feldmana, Grubińskiego, Kasprowicza, Konopnickiej, Lemańskiego, Leszczyńskiego, Micińskiego (dramat „Wrogowie duchów"), Orkana, Ostrowskiej, Prusa, Przybyszewskiego („Tyrteusz"), Sieroszewskiego, Staffa, Witkiewicza, Wyspiańskiego („Hymn Veni Creator"), Żeromskiego („Zemsta jest moją...").

***Nablus,** hebrajskie S z e k e m (ob. także S i c h e m), miasto w Palestynie środk. na płn. od Jerozolimy, na wysokości 570 m, w 1922 r. 15.947 mieszk. wyłącznie Arabów, stacja kol., wywóz wina, oliwy, wełny, bawełny, wyrobów jedwabnych.

Nachiczewań, autonomiczna republika sowiecka wchodząca w skład rep. Azerbejdżan, 5.300 km², w 1931 liczyła 111.800 mieszk. (84,3% azerbejdżańscy Turkotatarzy, 10,8% Ormjanie, 4,9% inni). Dzieli się na 4 rejony. — S t o l i c a N., ob.

Naczynia przedhistoryczne były jednym z najważniejszych przedmiotów użytku domowego. Dotychczas nie znaleziono n. pr., które pochodziłyby ze s t a r s z e j e p o k i k a m i e n n e j (p a l e o l i t u), choć niewątpliwie były one już wtedy używane przez człowieka. Prawdopodobnie były wykonane z materjału ulegającego szybkiemu zniszczeniu, jak skóra, drzewo i t. p. Odkrycie naczyń glinianych nastąpiło prawdopodobnie zupełnie przypadkowo. Kosz uszczelniony gliną, celem umożliwienia przechowywania w nim płynów, przypadkowo dostał się w pobliże ognia, a pozostałe po przepaleniu części drzewnych wypalone naczynie stało się zaczątkiem garncarstwa. Dzięki obfitemu występowaniu złóż gliny rozpowszechniło się ono we wszystkich krajach.

Technika. Z mniej lub więcej wilgotnej plastycznej gliny, zawierającej drobne kamyczki lub większe ziarnka piasku ugniatano początkowo krążek, z którego można było formować płytkie miseczki. Formy większe wymagały techniki więcej skomplikowanej, która rozwinęła się przez naśladownictwo techniki plecionek. Polegała ona na wykonaniu wałka glinianego, który ułożony początkowo spiralnie w jednej płaszczyźnie dawał dno naczynia, następnie wznosił się wzwyż, tworząc ściany jego, aż przy końcu ostatni skręt zamykano w koło. Jest to t. zw. t e c h n i k a w a ł k o w a, obok której często używano t e c h n i k i p i e r ś c i e n i o w e j, polegającej na nakładaniu na siebie pierścieni glinianych aż do uformowania naczynia. Tak wykonane naczynie starannie gładzono, poczem zdobiono.

Naczynia o mniejszych rozmiarach dawały się łatwo wykonywać w rękach, większe nastręczały więcej trudności przy wyrobie, ulegając łatwo deformacji. Celem uniknięcia jej wykonywano je nie w ręku, lecz na ziemi; aby uniknąć deformacji przy przenoszeniu zaczęto stosować maty, deszczułki lub miseczki, na których formowano naczynie. Dalszy rozwój techniki garncarskiej polega na umocowaniu tej deseczki na osi, umożliwiającej swobodne obracanie naczynia dokoła, a następnie dodanie dolnego krążka do tejże osi, umożliwiającego obracanie osi nogami. Jest to już koło garncarskie szybkoobrotowe, znajdujące zastosowanie nawet w dzisiejszem garncarstwie. Znajomość jego w formie zaczątkowej datuje się w Europie na III tysiąclecie przed Chr. (Kreta); na ziemiach polskich pojawia się ono po raz pierwszy około III w. prz. Ch. w kulturze celtyckiej, później w IV w. po Ch., a wreszcie od X w. aż do czasów obecnych.

Uformowane naczynie suszono na wolnem powietrzu, następnie stawiano je obok ogniska, celem wypalenia. Naturalnie część naczynia bliższa ogniska była przy tej metodzie wypalaną lepiej, dalsza gorzej. Technikę wypalania udoskonalono jednak już w młodszej epoce kamiennej, przez zastosowanie p i e c a g a r n c a r s k i e g o. Najprostszy typ takiego pieca stanowił duży dół wyłożony kamieniami i pokryty dachem z żerdzi obrzuconych gliną. Dół ten, który miał osobny otwór dla ujścia dymu silnie nagrzewano, a po usunięciu resztek ognia wypalano w nim naczynia zupełnie podobnie, jak piecze się w piecu chleby. Dalszy rozwój pieca garncarskiego polegał na jego zwiększeniu oraz skomplikowaniu przez dodanie szeregu komór. (Por. Garncarstwo [t. 5] i Gliniane naczynia [uzup.]).

Forma. Najstarsze n. gliniane wzorują się na kształtach jeszcze pierwotniejszych naczyń z szybko niszczejących materjałów (worków

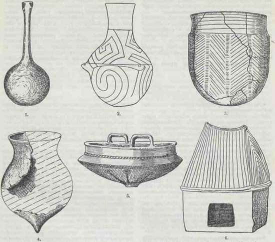

1. Tykwa. 2. Naczynie typowe dla kultury ceramiki wstęgowej wzorowane na tykwie. 3. Naczynie o ornamencie naśladującym wzory plecionkowe. 4. Najstarszy typ naczyń glinianych, odkryty w Danji w kulturze śmietnisk muszlowych (kjökkenmöddinger). 5. Naczynie odlane z bronzu, typowe dla obszaru skandynawskiego. 6. Urna domkowa, naśladująca budowę domków późnobronzowych lub wczesnohalsztackich.

skórzanych, tykw i t. d.). Ornament ich również przypomina ornament stosowany na materjałach odmiennych, niż glina. Według Schuchardta z naczyń pierwotnych na pierwsze miejsce, jako źródło całego szeregu form, wybijają się n. wyrabiane z o w o c ó w niektórych roślin, jak np. dyni, t. zw. t y k w y (ryc. 1). Naczynia te przedstawiają bogactwo form otrzymywanych przez proste przecięcie owocu, przeznaczonego do wyrobu naczynia. W całości reprezentuje on flaszę z wysoką szyjką; przecięcie go poziome w części dolnej daje nam mniej lub więcej głęboką miskę, w górnej — naczynie jajowatego lub gruszkowatego kształtu, a wreszcie przecięcie w płaszczyźnie pionowej dwa czerpaki. Formy te, jak również i technika zdobienia tykw wywarły olbrzymi wpływ na kultury południowe, zwłaszcza na kulturę naddunajskiej ceramiki wstęgowej (ryc. 2). N. te nie posiadają uch, a mając dno kuliste nie mogły stać. Prawdopodobnie zawieszano je przy pomocy sznurów, przewlekanych początkowo przez otwory znajdujące się w górnym brzegu naczynia, a później przez specjalnie w tym celu doczepiane ucha. Celem umożliwienia stawiania n. wkładano je do podpórek w postaci kolistych pierścieni, walców lub stożków ściętych. Podpórki te, zespolone z n., przekształciły n. wiszące w stojące.

Na obszarach kultur północno-europejskich decydujący wpływ na rozwój n. pr. wywarło k o s z y k a r s t w o, znane już w paleolicie, a odgrywające i w późniejszych epokach niemałą rolę, jak to świadczą analogje, dające się wykazać w ornamentyce, stosowanej tak w wyrobach glinianych, jak i metalowych. Najpierwotniejsze typy n., naśladujących kosze, mają profil kanciasty, są bardzo bogato zdobione ornamentem o motywach plecionkowych (ryc. 3); brzeg n. jest kolisty, często połączony żeberkami z dnem.

Ważnym wzorem dla n. glinianych były w o r-

ki skórzane, znane już również prawdopodobnie od zarania kultury ludzkiej. N. tego typu spotyka się w grobach egipskich z okresu rzymskiego. Najprymitywniejsze z nich są to miski, powstałe z okrągłego płatu skóry, którego środek wytłaczano. Większe naczynia skórzane miały formę workowatą z dnem spiczastem, u góry obwiązywano je sznurkiem (ryc. 4). Nie wywarły one większego wpływu na ornamentykę późniejszych naczyń. Naśladownictwo ich form zaznacza się jednak już w najpierwotniejszych naczyniach glinianych, odkrytych po raz pierwszy w t. zw. śmietniskach muszlowych (ob. Kjökkenmöddinger).

Istniał także wpływ n. kamiennych i drewnianych na naczynia gliniane. N. tego typu spotyka się w Egipcie jako misy kamienne oraz dzbany gliniane z malowidłem imitującem granit. Z powodu bardzo trudnej techniki wykonywania n. z kamienia znajdują one znacznie rzadsze zastosowanie, niż n. drewniane. Form charakterystycznych dla techniki wyrobu n. glinianych jest bardzo mało; głównie myśleć tu można o n. cylindrycznych, które przypominają pień drzewa.

Ornamentyka. W Europie na ornamentykę i rozwój ceramiki neolitycznej decydujący wpływ miały na północy kosze wyplatane, a na południu tykwy, to też w pierwszym ośrodku występują ozdoby naturalne w postaci linij krzyżujących się i poprzecznych, związanych z budową naczynia, a w drugim panuje zupełna wolność w ozdabianiu. W zespole południowym pierwsze ozdoby naśladują linje przerwania naskórka tykwy, z pod którego jest widoczna biała partja miąższu.

Jeśli chodzi o technikę ornamentyki wyróżniamy: dołkową, bardzo prymitywną, wykonaną palcami, kłutą, składającą się z kresek rozmaitej długości i głębokości, rytą, tworzącą ciągłe linje lub pasma, sznurową, powstałą przez odciśnięcie sznura, plastyczną, wykonywaną plastycznie w formie wałków, guzków, żeberek i t. p., malowaną, której odmianę stanowi t. zw. polichromowana, oznaczająca się większym zespołem barw, wreszcie inkrustowaną, polegającą na wypełnianiu głęboko rytych nakłuć miałą masą.

Szczegółowe rozważanie ornamentyki n. neolitycznych można sprowadzić do dwóch systemów: Hörnesa, prehistoryka wiedeńskiego i Schuchardta, archeologa berlińskiego. System pierwszy opiera się na zróżnicowaniu rodzaju ornamentyki, pokrywającej powierzchnię naczynia, drugi zaś na wyprowadzaniu form i ornamentów z wzorów, które garncarstwo gliniane naśladuje (tykwy, naczynia skórzane i t. p.).

Hörnes wyróżnia dwa style: pokrywający powierzchnię n. i dzielący tę powierzchnię. W pierwszym stylu widzimy rytmiczne powtarzanie się tego samego motywu, w postaci wstęg złożonych z zygzaków, wolut i t. p., na całej powierzchni n.; formę główną reprezentują n. kuliste. W stylu tym wyróżnia się grupy: 1) o ornamentyce kątowej rytej, kłutej znanej w kulturach północnych i południowych, i 2) wolutową, w postaci spiral (ryta, malowana) znanej tylko w kulturach południowych. — W stylu drugim, dzielącym powierzchnię n. motywami pionowemi lub poziomemi, wyróżnia Hörnes dwa zespoły: północny i południowy. Do pierwszego zalicza on kultury: ceramiki sznurowej (tylko górna część n. ozdobiona), amfor kulistych (brak podstawy do stania, ornament ogranicza się do szyi), grobów megalitycznych północnych (ozdoby głęboko wytłaczane, niekiedy inkrustowane, styl plecionkowy), arktyczno-bałtycka lub prafińska (pasma ryte grzebieniem). Zespół południowy obejmuje: kulturę puharów dzwonowatych (ornament nieharmonijny w postaci poziomych pasów) oraz kulturę typu Mondsee, o formach i ornamentyce podobne do puharów dzwonowatych. — System Hörnesa uzupełnić należy jeszcze stylem naczyń nieozdobionym, reprezentowanym przez kulturę michelsberską.

Drugi system, Schuchardta, wychodzi z trzech głównych prototypów n. glinianych, z których się rozwinęły typy ceramiki neolitycznej, związane z terytorjami, na których występują. Są to: 1) południowo-wschodnia, naddunajska ceramika wstęgowa, oparta na stylu tykwowym (wstęgi wzorowane na obsznurowaniu naczynia wiszącego, guzki, brak uch); 2) naśladująca wyroby skórzane, mało zdobiona ceramika zachodnio-europejska, do której zaliczyć należy naczynia o dnie kończystem, a której terytorjum obejmuje również i kultury michelsberską i puharów dzwonowatych i 3) północno-europejska, pozostająca pod przemożnym wpływem koszykarstwa oraz daleko mniejszym naczyń skórzanych, o ornamentyce plecionkowo-sznurowej i dołkowej.

Wraz z pojawieniem się metali (ob. Metalowa epoka) następuje dalsze przetwarzanie się form n. prz., do których wyrobu zastosowano również ten nowy materjał. Pierwsze n. metalowe pojawiają się już w epoce bronzu; pochodzą one z dwóch obszarów włoskiego (wielkie wiadra, kute kociołki) i skandynawskiego (naczynia kształtu kulistego lub stożkowatego [ryc. 5], o prostokątnych uchach, odlewane z bronzu). Technika wyrobów glinianych przejmuje częściowo niektóre zdobycze techniki wyrobów metalowych, jak polerowanie powierzchni naczyń, wytłaczanie guzów od wnętrza, kanciaste załamane sylwety. W ostrym i głęboko w glinie odciśniętym ornamencie dopatrzeć się można wpływów naśladownictwa sposobów zdobienia naczyń drewnianych. W okresie tym spotyka się również naczynia wykonane z marmuru, alabastru (kultura egejska i na półwyspie Pirenejskim), diorytu, porfiru (Egipt), a nawet bardzo twardego serpentynu (Francja). Poza temi formami istnieją ciekawe naczynia w postaci domków, znane z obszarów nadśródziemnomorskich i północnych (ryc. 6).

W okresie halsztackim naczynia zachowują początkowo ostre sylwety z czasów bronzu, później profil ich zaokrągla się. W dekoracji wyróżnia się w tym okresie dwa style: zachodni (trójkąty, wstęgi poziome, pionowe, krzyżujące się) i wschodni (zdobienie ogranicza się do górnej części naczynia); bardzo często spotyka się naczynia malowane.

W okresie lateńskim (La Tène) zaznacza się w ceramice wyraźny wpływ Grecji, w późniejszym, rzymskim, — Rzymu. W tym ostatnim okresie pojawiają się nawet na obszarach leżących poza granicami imperjum rzymskiego, n. szklane oraz miejscowe ich naśladownictwa z gliny; niekiedy wśród wyrobów miejscowych znajduje się n. o charakterystycznej dla danej grupy formie i ornamentyce, przyozdobione prócz tego ułamkami potłuczonych n. szklanych.

W ostatnim okresie, wczesno-historycznym, znane są n. kształtu cylindrycznego, przyozdobione poziomemi żeberkami; formę ich wyprowadzają od wiader drewnianych, przyczem żeberka mają naśladować ich obręcze.

***Nádaši** Ladislav, współcz. pisarz słowacki, pseudonim Jégé, pierwotnie uczeń Zoli, ostatnio czołowy powieściopisarz historyczny, najdojrzalsze jego dzieła: „Adam Šangala“ (1923) i „Svätopluk“ (1928), odznaczają się wnikliwą analizą psychologiczną i głębokiem odczuciem ogólno-ludzkich zagadnień.

***Nadbrzezie,** wieś w powiecie tarnobrzeskim (woj. lwowskie), nad Wisłą naprzeciw Sandomierza, węzłowa stacja kol. (przemianowana niedawno na Sandomierz); port na Wiśle zbudowany w l. 1903—7, wyposażony w mechaniczne urządzenia przeładunkowe, magazyny, połączony torem dojazdowym ze stacją kol. w Sandomierzu (Nadbrzeziu).

***Nadproże** (supraporta), górne zakończenie portalu; w ściślejszem znaczeniu nazwa, używana dla zwieńczeń otworów prostokątnych, w formie profilowanego gzymsu, przyczółka trójkątnego czy łukowatego i t. d. — Charakterystyczne przykłady szlachetnych rozwiązań architektonicznych stanowią np. renesansowe portale zamku królewskiego na Wawelu w Krakowie.

Nadrenja (Rheinprovinz), 1. X. 1931 zajmowała obszar 24.506 km², ludności w 1925 liczyła 7,284.028, t. j. 297 mieszk. na 1 km². Obszar i zaludnienie regencyj: Koblencja 6.209 km², 792.574 mieszk., Düsseldorf 5.497 km², 3,893.169 mieszk., Kolonja 3.978 km², 1,434.827 mieszk., Trewir 5.696 km², 474.873 mieszk., Akwizgran 3.126 km², 688.585 mieszk. — Stolicą prowincji jest Koblencja.

***Nadwozie,** ob. Samochód.

Nagasaki, (1930) 204.179 mieszk.

Naglerowa Herminja, pisarka pol., * 1890, za „Czarnego psa“ odznaczona nagrodą na konkursie literackim „Lektora“ we Lwowie, po poprzednich próbach poszukiwania nowej ekspresji dla motywów psychologicznych, w „Zawalidrodze“ rozwinęła szerszy pomysł epicki w zajmująco zbudowanej fabule, o oryginalnych i wnikliwych charakterystykach postaci, na tle dobrze odmalowanego środowiska.

***Nagoja,** stolica prowincji Aichi na wyspie Hondo (Japonja), na wsch. od Kioto na płd. wybrzeżu wyspy, w odległości 6 km od morza, (1930) 907.402 mieszk. Wielkie fabryki porcelany.

***Nagornyj Karabach,** autonomiczny obszar wchodzący w skład sow. republiki Azerbejdżan, istnieje od 1923, 4.200 km², (1931) 132.700 mieszk., w 89,1% Ormjan. Dzieli się na 5 rejonów, stolica Stepanakert.

***Nagoya,** ob. Nagoja (uzup.).

Nagpur, miasto (Indje ang.), (1931) 215.000 mieszk.

***Naha,** największe miasto wysp Riukiu (Japonja), stolica, (1930) 60.537 mieszk. Port.

***Najran,** ob. Nedżran.

Nałkowska Zofja, pisarka pol., od 1931 prezes Związku Zawodowego Literatów Polskich w Warszawie. Wydała nadto: cykl opowiadań „Ściany świata“ (1931, z życia i psychiki więźniów), dramat „Dzień jego powrotu“ (1931), powieść „Granica“ (część I w „Tygodniku Illustrowanym“ 1932). Pierwszemi jej utworami były wiersze, drukowane w warsz. „Głosie“ już w r. 1901, w „Tygodniku Ill.“ 1902 i w „Chimerze“ 1904. Charakterystykę ob. t. 13, str. 244—245 i 254. W nowym rodzaju swej twórczości, jako autorka dramatyczna, zyskała już też duże powodzenie na scenach zagranicznych. Proza N. należy do najpiękniejszych we współcz. lit. pol.

Nałkowski Wacław, geograf pol., brał też wybitny udział w publicystyce polskiej, m. i. wydał głośną książkę rewizjonistyczną: „Sienkiewicziana, szkice do obrazu“ (1904).

***Namiastki,** materjały zastępcze, używane jako środki spożywcze lub surowce techniczne w okresie zupełnego braku surowca właściwego, pełnowartościowego. N. występują zazwyczaj podczas wielkich wojen i znikają po wyrównaniu stosunków ekonomicznych. Podczas wojny światowej ukazała się, zwłaszcza w blokowanych państwach centralnych, wielka ilość mniej lub więcej udatnych n., które po rozpoczęciu normalnej wymiany towarów popadły w zupełne zapomnienie. Zdarza się jednak niekiedy, że n. przyjmuje się w użyciu na stałe. Tak np. używanie cykorji datuje się od czasu wojen napoleońskich, podczas których cykorja służyła jako n. kawy. Zdarza się także, że materjał uważany w normalnych czasach za mało wartościowy, doznaje w okresie, w którym służy za n., udoskonalenia, wprowadzającego go na zawsze w szereg materjałów cenionych. Przykładem sztuczny jedwab, który pierwotnie uchodził za lichą n. jedwabiu prawdziwego, a obecnie zyskał sobie powszechne prawo obywatelstwa, jako jeden z surowców przemysłu tekstylnego.

***Namslau,** ob. Namysłów.

Nancy, (1931) 120.578 mieszk.

***Nanizm,** ob. Karłowatość (uzup.).

***Naukratis,** ob. Dessuk.

Nantes, (1931) 187.343 mieszk.

Napieralski Adam, polityk pol., (1861—1928), był jednym z najwybitniejszych działaczy na G. Śląsku, pierwszym organizatorem katolickich związków robotniczych oraz polskich banków ludowych, wywierał ogromny wpływ na opinję jako wydawca dziennika „Katolik“, który wychodził w Bytomiu w setkach tysięcy egzemplarzy. Kierunek polityki N. był ściśle ugodowy wobec rządu, w początkach swej działalności współpracował z centrum niemieckiem, następnie z niem zerwał. Od 1906 poseł do parlamentu i sekretarz Koła Polskiego w Berlinie.

brał również udział w pracy kulturalnej, był sekretarzem, potem wiceprezesem Tow. Literackiego w Bytomiu, ogłosił drukiem szereg powieści oraz książeczek popularnych. W czasie wojny stał na gruncie orjentacji aktywistycznej i wydawał w Królestwie trzy dzienniki: „Dziennik Polski“ w Częstochowie, „Goniec Kujawski“ we Włocławku, „Godzinę Polską“ w Łodzi, następnie w Warszawie. Po upadku rządów okupacyjnych socjaliści zajęli drukarnię i administrację „Godziny Polskiej“ jako pisma, wydawanego przy pomocy zasiłków władz niemieckich. Po zawarciu pokoju przesiedlił się N. na polską część G. Śląska i redagował kilka dzienników („Katolika Polskiego“, „Katolika Śląskiego“, „Gońca Śląskiego“).

Napierski Stefan, poeta pol., * 1899, wydał nadto: „Pusta ulica“ (1931, proza refleksyjna), zbiory poezyj: „Poeta i świat“ (1932) i „Obrazy z podróży“ (1933), przekłady Remarque'a, Klabunda i Rilkego.

***Napisy na domach i budynkach** informują zwykle o celu budowy, względnie są one uwagą, życzeniem lub sentencją; ostatni rodzaj napisów spotyka się zwłaszcza na budynkach państwowych i pomnikach. Zwyczaj umieszczania takich n. jest bardzo stary, jak to wykazują wykopaliska z czasów starożytnych. Począwszy od końca w. XV. po XVII. staje się on powszechnym, zwłaszcza w Austrji, Szwajcarji, Niemczech; później spotyka się go rzadziej, choć nigdy nie zanika zupełnie. Na budynkach mieszkalnych umieszczano zwykle wersety z biblji lub odpowiednie sentencje wierszem lub prozą; często mówią one o niebezpieczeństwie pożaru, czasami o krótkości życia, tęsknocie do własnego ogniska domowego i t. d. Na ratuszach umieszczano najczęściej wezwanie do przestrzegania sprawiedliwości, nad bramami przestrogę, że prawdziwą obronę znajduje się jedynie w Opatrzności Boskiej. Często zaznaczano datę wykonania budowy; wcześnie też zaczęto się w n. takich posługiwać rebusem.

Nariño, departament w Kolumbji (Am. Płd.), (1928) 406.370 mieszk. — Stolica Pasto (San Juan de), 29.035 mieszk.

***Narodni Politika,** najpoczytniejszy dziennik czeski, wydawany w Pradze, o charakterze bezpartyjno-narodowym.

***Narodowy socjalizm,** kierunek polityczny w życiu współczesnych Niemiec, którego twórcą jest Adolf Hitler (stąd zwany również *hitleryzmem*). Zawiązkiem n. s. jest założona w 1920 przez Hitlera Niemiecka Narodowo-Socjalistyczna Partja Robotnicza (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei). Nieudały zamach stanu w Monachjum w 1923 skompromitował n. s., samego zaś Hitlera wtrącił do więzienia. Po wyjściu zeń przeprowadził przy pomocy Grzegorza Strassera energiczną reorganizację stronnictwa. Wybory do Reichstagu w 1928 przyniosły n. socjalistom zaledwie 12 mandatów, zato w 1930 zdobyli ich 107, wysuwając odrazu na drugie pod względem liczebności stronnictwo w Rzeszy. Odtąd datuje się nieprzerwany wzrost wpływów n. s. Przy wyborach na Prezydenta Rzeszy, głosowaniu do Sejmu Pruskiego, oraz dwukrotnych wyborach do Reichstagu w 1932 okazał się n. s. najpotężniejszą partją niemiecką, zaś decyzja Hindenburga z 30 stycz. 1933 oddała w ich ręce rządy nad państwem (ob. Niemcy, uzup.). Potężny wzrost swych wpływów zawdzięczają n. s.: 1. rozbudzonemu wskutek wojny *nacjonalizmowi* niemieckiemu, który wzdragając się przed uznaniem warunków traktatu wersalskiego i wypełnieniem ciążących na Niemczech zobowiązań, przylgnął do stronnictwa, które w najbardziej jaskrawy sposób głosi hasła „wyzwolenia“, odwetu i odbudowy wielkości Niemiec. Stąd n. s. jest w pierwszym rzędzie ruchem *młodzieży*, która nie przeżywszy okropności wojny, tem mocniej odczuwa kryzys obecny i rwie się do świetnej przyszłości, jaką zapowiada Hitler; 2. zniechęceniu, jakie ogarnęło szerokie warstwy społeczeństwa do *rządów republikańsko-parlamentarnych*, które nie zdołały nigdy zapuścić w Niemczech głębszych korzeni; 3. *radykalizmowi programu społecznego*, który przyciągnął najszersze sfery drobnej burżuazji (Mittelstand), rzemieślników, zdeklasowanej inteligencji; sfery te, dotknięte najciężej skutkami wojny i kryzysem, najłatwiej poszły na lep demagogji n. socjalistów; 4. niezwykle sprężystej organizacji partji, niewidzianemu dotąd rozmachowi agitacji i bezwzględności w zwalczaniu przeciwników. Podstawą programu n. s. jest *rasowość*. Zasadniczym czynnikiem w historji jest szlachetność i czystość rasy. Najszlachetniejszą rasą są Aryjczycy, wśród tych zaś pierwsze miejsce zajmuje jasnowłosa i błękitnooka *rasa nordyjska*, której przedstawicielami są Germanie. Stąd wypływa *prymat narodu niemieckiego* i przysługujące mu prawo i obowiązek stworzenia *państwa światowego*. Najważniejszem zadaniem państwa jest strzec *czystości* rasy, przez regulowanie małżeństwa i urodzin i niedopuszczanie, aby osoby czystej krwi germańskiej łączyły się z osobami niższej rasy. Warunkiem przynależności do państwa jest narodowość. Obywatelem może być tylko *członek narodu* (*Volksgenosse*). Mieszkańcy Rzeszy, w których żyłach nie płynie krew niemiecka, uważani są za cudzoziemców, każdej chwili mogą być stamtąd wydaleni i podlegają specjalnym przepisom o cudzoziemcach. Odpowiednikiem rasowości, zarazem drugim fundamentem, na którym opiera się n. s. jest *antysemityzm*. Żydzi stanowią rasę niższą, niezdolną do idealizmu i poświęceń, są naturalnymi przeciwnikami społeczeństw aryjskich, w które wnoszą rozstrój i zepsucie, obowiązkiem zatem polityki narodowej jest wyeliminowanie ich z życia politycznego i gospodarczego i niedopuszczenie do związków małżeńskich z Niemcami. Za Żyda uważa się każdego osobnika, którego przodkowie w 1852 byli jeszcze religji mojżeszowej. W niektórych skrajnych odgałęzieniach n. s. wstręt do żydostwa przerodził się w negatywny stosunek do religji chrześcijańskiej i przeciwstawienie biblijnemu Jehowie narodowego bóstwa niemieckiego, Wotana. Jako czystej wody nacjonaliści są n. s. zwolennikami „*Wielkich Niemiec*“, sku-

piających w swych granicach wszystkie terytorja zamieszkałe przez ludność niemiecką; stąd dążenie do zniszczenia państw okalających Rzeszę (Randstaaten), których pograniczne terytorja są potrzebne do zbudowania wielkiej ojczyzny. Wobec przeludnienia państwa i prężności żywiołu niemieckiego nieodzowne są dlań nowe tereny do kolonizacji, która powinna skierować się na Wschód. — W polityce zagranicznej zwraca się n. s. z całą gwałtownością przeciw postanowieniom traktatu wersalskiego i domaga się zupełnego unicestwienia postanowień, które zepchnęły Niemcy w otchłań cierpień i poniżenia. Niemcom należy się równouprawnione stanowisko wśród innych państw wraz z nieograniczoną możliwością zbrojeń. Za tradycyjnego wroga uważa n. s. Francję, której zarzuca nietylko dążenie do hegemonji militarnej i politycznej, ale szkodliwe dla całej białej rasy mieszanie się z rasą murzyńską. W stosunku do Polski stoi n. s. na gruncie rewizji traktatów. Z Rosją zasadniczo nie życzy sobie wchodzić w bliższe stosunki ze względu na panujące w niej silne wpływy żydowskie i na bolszewizm, którego zwalczanie jest jednym z podstawowych punktów programu. Rosja stanowi zatem dla n. s. upatrzony teren przyszłej kolonizacji na Wschodzie. Z sympatją odnosi się n. s. do W. Brytanji, jako przeciwwagi wpływów francuskich w Europie i do Włoch ze względu na ich tendencje rewizjonistyczne i ustrój faszystowski. Do chwili zrealizowania programu maksymalistycznego w polityce zagranicznej uważa n. s. za swój obowiązek stworzyć silną reprezentację interesów i ochronę mniejszości niemieckich zagranicą. N. s. jest z gruntu przeciwnym wszelakiej międzynarodowości i pacyfizmowi; przyszłość świata leży w swobodnym rozwoju silnych narodów, które potrafiły zrealizować swe dążenia. — W polityce wewnętrznej zwalcza n. s. liberalizm i parlamentaryzm; aczkolwiek narodowi socjaliści biorą udział w wyborach do Reichstagu, to dążeniem ich jest stworzyć nowy typ państwa, oparty na wzorach faszystowskich, w których rządy zwalczających się partyj zostaną zastąpione przez rząd silnych jednostek przy współudziale korporacyj, reprezentujących interesy zawodowe. — Polityka socjalna i gospodarcza n. s. stanowi mieszaninę radykalnych haseł antykapitalistycznych z pierwiastkami zachowawczemi. Narodowi socjaliści zwalczają wielkie przedsiębiorstwa finansowe (trusty, banki i t. p.), które narzucają społeczeństwu swą dyktaturę, same zaś ulegają w ogromnej mierze wpływom kapitału żydowskiego; są za uwolnieniem państwa od zależności kredytowej wobec kapitalizmu, za upaństwowieniem Banku Rzeszy i Banku Emisyjnego, konfiskatą majątków, powstałych przez spekulacje i lichwę, zapobieganiem gromadzenia się nadmiernych bogactw w rękach jednostek i t. d. Z drugiej strony n. s. uznaje własność prywatną oraz istnienie indywidualnych przedsiębiorstw gospodarczych, zwalcza zasadę klasowości oraz stronnictwa, które stoją na jej gruncie. Z tego względu ciężki przemysł niemiecki subwencjonuje ruch n. s., jako najskuteczniejszą przeciwwagę socjalizmu i komunizmu, aczkolwiek nie zachwyca się jego tendencjami antykapitalistycznemi. Ideałem gospodarczym jest dla n. s. samowystarczalność Niemiec; z tego względu kładzie on nacisk na kolonizację wewnętrzną i reagraryzację Rzeszy, co łączy się z popieraniem interesów zrujnowanych warstw średnich. — W dziedzinie obyczajowości i kultury domaga się n. s. wychowania młodzieży w tradycjach niemieckich, zwalczania zepsucia w literaturze, sztuce, teatrze i kinematografie, eliminowania wszystkich pierwiastków, obcych duchowi narodowemu; w miejsce armji zaciężnej ma być wprowadzona powszechna służba wojskowa. — Pod względem organizacji i taktyki przypomina n. s. raczej organizację wojskową, aniżeli stronnictwo polityczne. Główną jego siłą są t. zw. oddziały szturmowe (Sturmabteilungen), których członkowie, doskonale wyćwiczeni i uzbrojeni, podlegają wojskowej karności i wzamian za swą służbę otrzymują żołd, umundurowanie i obiad. Partja rządzona jest centralistycznie i autokratycznie z głównej kwatery Hitlera, którą był Brunatny Dom (Braunes Haus) w Monachjum. Nar. socjaliści posiadają zewnętrzne emblematy i symbole upodobniające ich do faszystów (brunatna koszula, czarna swastyka [Hackenkreutz] na białem polu, ukłon przez podniesienie ręki). W agitacji posługują się metodami demagogicznemi, operując hasłami, które oddziałują na wyobraźnię i uczuciowość tłumów: „Trzecie Państwo" (Drittes Reich), które Hitler zbuduje na gruzach dwóch cesarstw poprzednich: średniowiecznego i Hohenzollernów, okrzyk bojowy „Zbudźcie się Niemcy!" (Deutschland erwache!). Wobec przeciwników stosują metodę teroru fizycznego. Głównymi, obok Hitlera, działaczami partji są: Feder, Frick, Goehring, Goebbels, Strasser. Oficjalnemi organami partji są: „Der Angriff" i „Völkischer Beobachter".

***Narol,** miasteczko w powiecie lubaczowskim (woj. lwowskie), 1.817 mieszk., 9 km na zach. od stacji kol. w Bełżcu, stary pałac.

***Narthex** (greck.), prostokątna przestrzeń pomiędzy wejściem do kościoła a nawami. Występuje on głównie w starochrześcijańskiej bazylice, jako rodzaj przedsionka przeznaczonego dla katechumenów i pokutników. Widzimy go również w planie kościołów bizantyjskich. Przybiera on rozmaite formy, jak np. w kościołach na górze Athos XIII—XVI. w., gdzie występuje w formie podłużnej sali, podzielonej kolumnami na dwie lub trzy przestrzenie, oświetlonej przez 2 kopuły. Dochodzi niejednokrotnie do znacznych rozmiarów.

***Narva,** ob. Narwa.

Nashville, stolica stanu Tennessee (Stany Zjedn. A. P.), (1930) 153.866 mieszk.

***Nasieniowiec,** ob. Apion.

***Naskałka,** ob. Loiseleuria.

***Nassau,** stolica wysp Bahama (Antyle), położona na wyspie New Providence, (1921) 12.975 mieszk., port, sanatorja, wywóz owoców.

***Nastrosz,** ob. Epacris.

***Nastroszowate,** ob. Epacridaceae.

***Nasturcjowate,** rodzina roślin dwuliściennych, ob. Tropaeolaceae.

***Nasua,** zwierzę drapieżne z gatunku niedźwiedzi, ob. Ostronos.

Natal, prowincja Unji płd.-afrykańskiej. W 1931 liczba białych wynosiła 177.424.

***Natanson** Jacques, pisarz franc., * 1899, nazywany najbardziej paryskim dramaturgiem swego pokolenia, analityk miłości współczesnej w sztukach: „L'Âge heureux" (1922), „L'Enfant truqué" (1922), „Les Amants saugrenus" (1923), „Le Greluchon délicat" (1925), „L'Infidèle éperdu" (1925), „Je t'attendai" (1928) i i.

Nātch (ind., ang. nauch-girl), tancerka, bajadera.

***Naturyzm,** francuska szkoła poet., założona przez Saint Georges de Bouhélier (ob.).

Nauczanie. N o w s z e t e o r j e pedagogiczne (ob. Pedagogika, uzup.) rewidują problem formy nauczania i różnie się doń ustosunkowują. Rozróżnia się dwie biegunowo odmienne formy n.: i n d y w i d u a l n e (indywidualizujące) i m a s o w e (zbiorowe). N. indywidualne jest historycznie najstarszą formą n. Polega ono na udzielaniu nauki każdemu uczniowi oddzielnie. Organizacja n., uwzględniająca grupy uczniów, którzy pracują równocześnie nad tym samym przedmiotem, jest założeniem n. masowego. Pierwsze próby n. masowego datują się od XVI w. (Jan Sturm). Forma n. masowego wyparła n. indywidualne, gdyż okazała się bardziej praktyczna ze względu na organizację szkoły, — i przetrwała do czasów obecnych. Jednak już w drugiej połowie w. XIX rodzi się krytyka n. masowego i ujawniają się tendencje do indywidualizowania (W. T. Harris), — co wzmaga się w nowszych koncepcjach n. Indywidualne n. zaczyna ujawniać — teoretycznie — nowe walory nietylko naskutek krytyki praktyki szkolnej, opartej na n. masowem, ale i pod wpływem badań psychologicznych. Okazało się, przy badaniu zespołów dzieci szkolnych, że istnieją wielkie różnice uzdolnień i sprawności między uczniami tych samych klas, większe niż te, które stwierdza nauczyciel (E. L. Thorndike, F. G. Bonser), naskutek czego, albo uczniowie słabsi nie mogą nadążyć za zdolniejszymi, albo zdolniejsi zostają zaniedbani, gdy nauka uwzględnia poziom słabszych. To też w nowszych próbach organizowania pracy szkolnej spotkać można kilka rodzajów dążeń do uwzględnienia faktu różnic indywidualnych i wprowadzenia pewnych elementów indywidualizacji do formy n. Próby tego rodzaju rodzą się w Stanach Zjednocz. Ameryki Płn., w Anglji, w Belgji, w Niemczech i w innych krajach o wysokiej kulturze pedagogicznej. Krańcową formę rozwiązania problemu stanowi całkowity p o w r ó t do n. indywidualnego. W tym kierunku poszedł P. W. Search (t. zw. „P u e b l o-P l a n" od nazwy miejscowości. Pueblo w Ameryce Płn.). Mniej radykalne jest p o ł ą c z e n i e n. indywidualnego z masowem. Znane jest pod nazwą metody B a t a w s k i e j (od miasta Batawja w stanie New-York), a w formie zaś mniej umiarkowanej stanowi t. zw. m e t o d ę u c z e n i a s i ę p o d k i e r u n k i e m. W m e t. B a t a w s k i e j nauczyciel prowadzi zbiorową lekcję, a poza tem zajmuje się dziećmi mniej zdolnemi — indywidualnie. (Uskutecznione bywa to czasem przez wprowadzenie dodatkowej siły nauczycielskiej do klasy). Poza tem kieruje nauczyciel pracą ucznia. U c z e n i e s i ę p o d k i e r u n k i e m pociąga za sobą przejście od n. masowego do indywidualnego, lub do n. w mniejszych grupach. Pewne formy uczenia się pod kierunkiem zachowują formę organizacji klas szkolnych, uzupełniając ją wprowadzeniem „okresów uczenia się pod kierunkiem", albo — „nauczyciela korepetytora", inne — redukują do minimum organizację klas na korzyść nauki indywidualnej. Poza tem „uczenie się pod kierunkiem" jest tym systemem postępowania szkolnego, przy którem każdy uczeń otrzymuje tak dokładne wskazówki i wdrożenie w metody uczenia się i myślenia, że jego codzienne przygotowywanie się posuwa się naprzód w warunkach najbardziej sprzyjających doskonaleniu się w higjenicznej, ekonomicznej i samodzielnej pracy umysłowej" (A. L. Hall-Quest). — Inną formę n. masowo-indywidualnego stanowi m e t o d a D a l t o ń s k a (ob. D. m., uzup.). — W innym kierunku idą te próby, które zachowują ścisłą organizację klasy i n. masowego, ale organizują te klasy na podstawie indywidualnej znajomości ucznia. Takie z r ó ż n i c o w a n e k l a s y, oparte na psychologicznej s e l e k c j i, zostały wprowadzone w wielu państwach europejskich już przed wojną światową, do czego niemało przyczyniły się badania W. Sterna i E. Claparède'a. Z prób tego rodzaju najbardziej znana nosi nazwę s y s t e m u M a n n h e i m s k i e g o (ob. M. s., uzup.).

Obok ogólnej formy n. następują zmiany w poglądach na t o k n. oraz w y b ó r i u k ł a d materjału. Ogólny wzór toku nauczania stanowiły od czasu Herbarta f o r m a l n e s t o p n i e (ob. uzup.). Nowsze wysiłki dydaktyczne albo modyfikują koncepcję stopni formalnych, albo ją odrzucają w zupełności. Krokiem naprzód jest teorja dydaktyczna Johna D e w e y a (ob. uzup.), który zanalizował psychologicznie proces uczenia się i wykazał w nim, jako w procesie myślenia, pięć stadjów; one też stanowią owych pięć formalnych stopni. Tok n. powinien uwzględniać te stadja. Można je w ten sposób opisać: p r o b l e m, o b s e r w a c j a f a k t ó w, p o s t a w i e n i e h i p o t e z y, w y p r o w a d z e n i e k o n s e k w e n c y j, k o n t r o l a.

Problem układu i wyboru materjału n. jest rozwiązywany przy uwzględnianiu postulatu c a ł o ś c i m e t o d y c z n e j. Z całością w postaci k o n c e n t r a c j i można się spotkać już w systemie Herbarta. Nowe oblicze otrzymuje synteza n. w teorji Deweya, który widzi właściwy wybór materjału w dziejach kultury. O. D e c r o l y (ob. uzup.) zrywa zupełnie z podziałem materjału na przedmioty, układając cały materjał dokoła „ośrodków zainteresowania". Podług Decroly'ego punktem wyjścia jest dziecko i stosunek dziecka do środowiska; grupuje zatem

wszystkie tematy dokoła jednej całości, którą jest życie (por. Decroly, uzup.). Podobną koncepcję można spotkać w n. łącznem (Berthold Otto), w którem do pojęcia środowiska zostaje wprowadzony, jako dominujący, czynnik regjonalny. Również i metoda projektów (J. A. Stevenson) posiada do pewnego stopnia cechę n. syntetycznego. Metoda ta, która powstała w Ameryce, zbiera zajęcia szkolne i pozaszkolne ucznia dokoła jednego tematu, a w wyborze tematu uznaje tylko zadania praktyczne, które muszą być nietylko badane, ale również wykonywane. Por. Pedagogika (uzup.), Uczenie się (uzup.), Wychowanie (uzup.).

***Nauen,** miasto pow. w regencji poczdamskiej (Prusy), 35 km na wsch. od Berlina, 8.825 mieszk., stacja kol. Na płn. od miasta największa w Niemczech stacja radjotelegraficzna, o zasięgu 20.000 km (2 wieże antenowe o wysokości 260 m).

***Nauheim** (Bad N.), miasto w prowincji Oberhessen (rep. Hesja, Niemcy), u wsch. podnóża gór Taunus, stacja kol. 38 km na płn. od Frankfurtu nad Menem, (1925) 9.193 mieszk. Znana miejscowość kąpielowa, posiada 3 źródła słone o temperaturze do 35°, 8 łazienek, dom zdrojowy z teatrem dramatycznym i operą, instytut balneologiczny dla badania i zwalczania chorób serca. W 1930 frekwencja wynosiła 38.815 osób.

***Naujalis** Juoras, kompozytor litewski, * 1869, w 1889 ukończył warszawski Instytut Muzyczny, później był organistą w Vabalinkas, Rietavas i Kownie. W 1894 studjował w ratyzbońskiej Wyższej szkole muzyki kościelnej, po powrocie do Kowna został docentem seminarjum teologicznego, prowadził też chóry. Od 1919 kierownik szkoły muzycznej, obecnie dyrektor Państwowej Szkoły Muzycznej. Komponował msze, Requiem (Nagroda Moniuszki w Warszawie), pieśni kościelne, trio organowe i i.

***Nauka Polska,** rocznik kasy Mianowskiego. Wyszły nadto (do końca r. 1932) tomy XIV—XVI. Tomy I, II i X zawierają wyniki dwóch ankiet w sprawie potrzeb różnych dziedzin nauki polskiej. Tomy VII i XII: Materjały do spisu instytucyj i towarzystw naukowych w Polsce. Tom XV: Zarys historji kasy Mianowskiego przez Zygmunta Szweykowskiego.

Naukowa organizacja pracy, ob. Pracy naukowa organizacja.

***Naumann,** nazwisko rodziny kompozytorów i muzykologów niem., 1. Emil, (1827—1888), studjował w Bonn, później w Lipsku. Skomponował operę „Loreley" (1858), oratorjum „Christus, der Friedensbote" (1848), kantatę „Die Zerstörung Jerusalems", mszę i i. Napisał kilkanaście dzieł i rozpraw o muzyce, wśród nich znaną „Illustrierte Musikgeschichte" (1880—85). — 2. Karl Ernest, (1832—1910), od r. 1860 dyrektor muzyczny Uniwersytetu i miejski organista w Jenie. Skomponował 10 utworów kameralnych na różne zespoły instrumentów.

***Navarra,** prowincja Hiszpanji, (1930) 349.880 mieszk. — Stolica Orihuela, 37.180 mieszk.

Nawa, stolica japońskiej prowincji Okinawa (wyspy Riukiu), właściwie Naha.

***Nawiedzenie N. M. P.,** święto obchodzone w kościele katolickim na pamiątkę zdarzenia opowiedzianego w ewang. św. Łukasza 1, 36—56. Marja po Zwiastowaniu anielskiem udała się w odwiedziny do swojej krewnej, Elżbiety, a uczczona przez nią jako Matka Syna Bożego, wyśpiewała swój hymn dziękczynny, Magnificat. Przy nawiedzinach został poprzednik Jezusa, Jan święty uświęcony w żywocie matki. Święto N. zaprowadził dla całego Kościoła papież Bonifacy IX. w r. 1389, nakazał je obchodzić sobór bazylejski 1441. Obecnie obchodzą je niektóre zakony i niektóre diecezje. Od Urbana VI. święto to przypada na dzień 2 lipca.

Nawroczyński Bogdan, pedagog pol., * 1882, od 1925 prof. pedagogiki i organizacji szkolnictwa w uniw. poznań., od 1926 w uniw. warsz., wydał nadto m. i.: „Uczeń i klasa" (1923), „Swoboda i przymus w wychowaniu" (1929). Redagował „Wychowanie w domu i szkole", w l. 1915—19 „Przegląd Pedagogiczny", w l. 1922—27 Wydawnictwa Komisji Pedagogicznej Min. W. R. i O. P.

***Nayarit** (poprzednio Tepic), stan w Meksyku, 27.053 km², (1930) 170.054 mieszk. — Stolica Tepic, 15.109 mieszk.

Nazwisko. Błąd druk.: zam. odmienne, ma być odimienne.

***Neal** John, pisarz płn. ameryk., (1793—1876), pędził życie bardzo ruchliwe w Ameryce i Anglji, od 1827 działał w Ameryce jako publicysta i reformator społeczny, m. i. popierał Poe'go. W ciągu 12 lat napisał 55 tomów, z których „Logan" (1882) jest typowy dla jego nieokiełznanej wyobraźni, później zajmował się sprawami realniejszemi, np. nawigacją w studjach „The Down Easters" (1833); jego poezje, mimo ich niedbałą łatwiznę, zdradzają jednak wybitną indywidualność. Najciekawszem pozostało jego życie, opisane w biografji: „Wandering Recollections of a Somewhat Busy Life" (1869).

***Nealkes,** malarz sikjoński w III w. przed Chr., znany z obrazów batalistycznych, charakterystycznych dla hellenizmu. Wprowadził do nich pierwiastek rodzajowości, np. w obrazie powstałym ok. r. 350, przedstawiającym bitwę między okrętami egipskiemi i perskiemi na Nilu, charakteryzował rzekę krokodylem, czyhającym na pijącego osła.

Neapol, prowincja włoska, 3.118 km², (1931) 2,068.247 mieszk., t. j. 663 na 1 km². — Stolica N., (1931) 841.104 mieszk. Ruch portowy w 1931 (tonnaż statków przy wejściu): 10,6 milj. tonn rejestr. netto; w 1930 r. 10,1 milj. tonn.

***Neapolitańska szkoła** muzyczna, szereg włoskich kompozytorów, głównie operowych. Pierwsi twórcy dramatu muzycznego (Florencja, Wenecja) kładli główny nacisk na uzyskanie wyrazu dramatycznego. Przedstawiciele n. s. oddalali się coraz bardziej od tego kierunku, wysuwając na plan pierwszy pierwiastki muzyczne, lekceważąc wielokrotnie interes akcji dramatycznej. Pod względem formy kładli nacisk na arję, recitativ zaś traktowali jako czynnik drugorzędny, łączący jedynie zamknięte dla siebie „numery" (arje, duety i t. p.). Deklamacyjna melodyka dramatu florenckiego zmieniła się w operze neapolitańskiej w melizma-

tyczną koloraturę, lekceważącą zupełnie słowo. N. s. powstała w ostatniej ćwierci w. XVII. Za poprzedników jej uważa się Al. Stradellę i Fr. Provenzale, za założyciela Al. Scarlatti'ego, późniejszymi jej przedstawicielami byli Durante, Porpora, Feo, Leo, Vinci, Jomelli, Piccini, Pergolesi (twórca opery komicznej), Paësiello, Cimarosa i w. i. — S. n. wywarła ogromny wpływ na całą ówczesną muzykę europejską.

Nebraska, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 1,377.963 mieszk. — Stolica Lincoln, 75.933 mieszk.

***Necko,** jezioro w powiecie augustowskim (woj białostockie), 1 km na płn. od miasta Augustowa, około 6 km długości, 1 km szerokości; przechodzi przez nie kanał augustowski.

***Nectariniidae,** ob. Nektarniki.

***Nedżd-Hedżas,** sułtanat, utworzony w 1926 przez połączenie unją personalną Nedżdu i Hedżasu; sułtan Nedżdu jest zarazem królem Hedżasu. Sułtanat składa się z następujących części:

1. N e d ż d (arabskie = wyżyna), królestwo. W połowie 1921 zdobyli Wahabici emirat Szammar, w jesieni 1921 został N. uznany przez W. Brytanję, w 1922 przyłączono Dżubę (Dżuf). — Powierzchnia N. wynosi 1,072.000 km², w tem Szammar 100.000, El Haza 58.000, Dżuba 20.000 km². Ludności liczy N. 585.000, w tem Nedżd płd. 100.000, Nedżd właściwy 120.000, Kasim i El Haza po 75.000, Szammar 200.000, Dżuba 15.000, w El Haza: El Hofuf 30.000 (port Adżer lub Ukair), Mubarras 20.000, El Katif 6.000, w Szammar: Hail 4.000, w Dżubie: Dżuf 5.000. Handel zagraniczny: Nedżd wywozi tłuszcz owczy, wielbłądy, konie, El Haza daktyle, tkaniny, masło, bydło, skóry. Przywóz stanowią przedewszystkiem drobne towary przemysłowe, herbata, kawa, cukier, ryż.

2. H e d ż a s, królestwo. W 1916 ogłoszony królestwem (poprzednio stanowił turecki wilajet), w 1924—5 został zdobyty przez Wahabitów i przyłączony do Nedżdu w 1926. — Powierzchnia H. wynosi 472.000 km², zaludnienie 700.000, w tem 17% w miastach. Najważniejsze miejscowości: stolica (siedziba królewskiego namiestnika) Mekka 70.000, port Dżidda 25.000, Medyna 10.000 mieszk. — Handel zagraniczny: wywóz (przez Dżiddę wywozi się towarów za około 1 miljon funtów szterl. rocznie): skóry i futra, wełna, tłuszcz owczy, guma arabska, macica perłowa, strączki senesowe, henna, korzenie; przywóz (wartość przywozu przez Dżiddę wynosi około 2 milj. funtów szterl. rocznie): zboże, kawa, herbata, tytoń, dywany. Z Dżiddy do Suakinu biegnie angielski kabel. — Wychodzą dwa czasopisma, tygodniowe, w języku arabskim, w Mekce i Dżiddzie.

3. A s i r (ob. także tom 2 i uzup.), poprzednio emirat, w 1931 wcielony do sułtanatu Nedżd-Hedżas, 35.900 km², 750.000 mieszk., w tem 10% ludności miejskiej. Najważniejsze miejscowości: dotychczasowa stolica Abu Arisz 7.500, port Dżisan (Gizan) 8.000, Sabija 20.000 mieszk. Handel zagraniczny: wywóz: skóry i bydło do Erytrei i Adenu, zboże do Dżiddy dla pielgrzymów do Mekki, bawełna, guma arabska, daktyle, kawa, miód, perły, sezamowy olej; przywóz: broń, tkaniny bawełniane, cukier, kawa z Jemenu, ryż. Linij telegraficznych 550 km.

Od sułtanatu Nedżd-Hedżas zależy: a) N e d ż r a n (ob. uzup.) i b) o b s z a r n e u t r a l n y między Nedżdem i Irakiem; utworzony w 1922, stanowi wspólną własność obydwu państw, zarządzany jest przez nie na tych samych prawach, zajmuje 5.100 km².

1932 sułtanat N. i H., stworzony przez króla Wahabitów Ibn Sauda, nazwany został na cześć założyciela S a u d i j e.

***Nedżran,** oaza w Arabji płd.-zach. na skraju pustyni Dehna, tworzy państewko arabskie, od 1926 zależne od Nedżdu (poprzednio od Jemenu). S t o l i c a M a c h l a f.

***Neerwinden,** wieś w prowincji Liége (Belgja), stacja kol. 42 km na zach. od Liége, około 700 mieszk. Miejsce dwu wielkich bitw: w 1693 zwyciężyli tu Francuzi nad Anglikami i Holendrami, 18. III. 1793 Austrjacy odnieśli tu zwycięstwo nad Francuzami dowodzonymi przez Dumourieza.

***Nefta,** oaza w Tunisie płd., na płn. wybrzeżu szotu El Dżerid, około 10.000 mieszk. i 200.000 palm daktylowych.

***Negombo**, miasto na zach. wybrzeżu wyspy Cejlon, 21.340 mieszk.

***Negro spirituals,** pieśni religijne chrześc. murzynów w Ameryce, o charakterze ludowym, naiwne i proste, wielokrotnie posiadają cechy taneczne. Często bywa w nich wprowadzona synkopa. Wpłynęły obok „Plantations songs" (ob.) na kształtowanie się muzyki jazzowej.

***Nejedlý** Zdeněk, muzykolog czeski, *1878, od 1909 prof. uniw. czesk. w Pradze, członek czeskiej Akademji Umiejętności, 1910 założył czasopismo muzyczne „Smetana". Wydał kilkanaście dzieł i rozpraw z zakresu historji muzyki czeskiej i niemieckiej, największe z nich „Historja muzyki czeskiej do w. XV" (3 t., 1904-1913) i „Gustaw Mahler" (1912).

***Nekyia** (gr.), zejście Odyseusza do Hadesu (Odyseja). Znaną scenę N. stworzył Polignot w malowidle ściennem, wykonanem ok. połowy V w. przed Chr. w Delfach, w budynku wybudowanym przez Knidyjczyków.

***Neobuddyzm,** niewłaściwie identyfikowany z sektą „Mahāyāna", dąży do wprowadzenia buddyjskiego sposobu życia w Europie i w Ameryce; pewne cechy właściwe temu ruchowi występują w okultyzmie, teozofji i antropozofji. N. przyczynił się do ożywienia buddyzmu w Indjach, Cejlonie, Birmie i Japonji. Powstają zakłady dla kształcenia misjonarzy buddyjskich, jak np. Mahabodhi Society w Colombo, Międzynarodowy Związek młodzieży buddyjskiej w Japonji, a także wiele tego rodzaju stowarzyszeń w Ameryce i w Anglji, a zwłaszcza w Niemczech.

***Neoklasycyzm,** współcz. francuska szkoła poetycka, która powstała w t. zw. „école romane" („szkoła romańska"), pod patronatem Moréasa grupującej poetów: Charles M a u r r a s, Maurice du Plessys, Raymond de la Tailhède, Ernest Raynaud i i. Pokrewna im jest liczna grupa poetów-profesorów, jak Pierre de N o l h a c, równie dobitnie podkreślających kult dla antyku, wyznawany konsekwentniej od parna-

sizmu, który nie był jeszcze wolny od pozostałości romantycznych. Do neoklasyków należą też niektórzy poeci katoliccy, jak Louis Le Cardonnel, Louis Mercier, wreszcie Jehan Gasquet, założyciel „Pleïade", łączącej dostojnych poetów, u których zazwyczaj staranie o formę przeważa nad refleksją filozoficzną. Do „Pleïade" zaliczają się: Xavier de Magallon, Pierre Camo, Ferdinand Mazade, Charles Derennes, ale przedewszystkiem jej chlubą są czołowi poeci francuscy: Paul Valéry i M-me de Noailles. Neoklasycyzm nie jest właściwie szkołą, lecz jedynie wspólnem określeniem dla programowych zwolenników klasycznego antyku, znacznie się jednak między sobą różniących. Neoklasykami są też lirycy niezależni: Vincent Muselli, Lucien Dubech, André Thérive, Emil Henriot i i.

Nepal. Państwo zamknięte dla białych (wyjąwszy przedstawiciela i urzędników W. Brytanji). Najważniejsze miejscowości: stolica Katmandu 108.805, Patan 104.928, Batgaon 93.176 mieszk. — Główne artykuły wywozu: bydło, skóry, opjum i inne rośliny lecznicze, farby, juta, zboża. — Długość kolei wynosi 40 km.

Nerwobóle (neuralgja), zespół objawów nerwowych, cechujących się nagłemi ostremi bólami, przebiegającemi wzdłuż całego zajętego nerwu. Pomiędzy okresami bólowemi przeważnie zmian przedmiotowych nie stwierdza się. W okresie bólu przebieg nerwu lub też poszczególne miejsca na ucisk bolesne. Przyczyny: mechaniczne uszkodzenia, stany po zapaleniu nerwów, schorzenia przemiany materji, np. cukrzyca, choroby zakaźne, np. kiła (przyczyny n. objawowych). Przy n. samoistnych przyczyny często nie udaje się wykryć. Najczęstsze n.: — Nerwoból nerwu trójdzielnego (neuralgia n. trigemini), cechuje się bólami w połowie twarzy lub też w poszczególnych jej częściach, bóle nad okiem, w szczęce górnej lub dolnej o bardzo silnem natężeniu, wzmagające się przy mowie, jedzeniu, przy działaniu zimna, często towarzyszy łzawienie oka, nierzadko promieniowanie bólu przechodzi aż do karku. Cierpienie ze skłonnością do nawrotów. Leczenie, zależnie od przyczyny, często przyczynowe, wielokrotnie objawowe, środkami znieczulającemi przeciwbólowemi, naświetlaniem promieniami Röntgena, nagrzewaniem, diatermją. Przy złych wynikach leczenie chirurgiczne, przecięcie nerwu (neurotomja), wycięcie nerwu (neurektomja), wykręcanie nerwu. W ostateczności injekcje alkoholu do nerwu lub do przynależnego doń zwoju Gassera. Wielokrotnie wycięcie samego zwoju Gassera. — Rwa kulszowa (neuralgia nervi ischiatici). Przyczyny: często tło reumatyczne, pozapalne schorzenia ogólne, przemęczenie. Objawy: bóle wzdłuż przebiegu nerwu po zewnętrznej i tylnej stronie uda i podudzia, bolesność nerwu, utrudnienie przy chodzeniu, pochylaniu się, często niemożność wyprostowania się, wtórne skrzywienie kręgosłupa. Cierpienie ze skłonnością do nawrotu. Leczenie przy znanej przyczynie przyczynowe, poza tem objawowe, środkami grupy salicylowej, zastrzykami wyzwalającemi nieznaczne temperatury, leczenie ciepłem, elektryzacją; masaż, odpowiednio dostosowana gimnastyka. Nerwoból między-żebrowy (neuralgja intercostalis). Najczęściej na tle reumatycznem. Bóle opasujące w obrębie jednej strony klatki piersiowej, utrudniające nierzadko oddychanie, bolesność przestrzeni międzyżebrowych. Czasami towarzyszy opryszczka umiejscowiona wzdłuż przebiegu zajętego nerwu, t. zw. herpes coster. — Istnieje ponadto cały szereg n. rzadziej występujących, np. neuralgja splotu barkowego (często pourazowa), neuralgja nerwu potylicznego i t. d.

Nerwów zapalenie. Najczęstsze cierpienie nerwów obwodowych dotyczy albo jednego nerwu (mononeuritis), albo też szeregu nerwów (polyneuritis). Zmiany anatomiczne toczą się najczęściej w obrębie otoczki nerwowej, w postaci przekrwienia, wysięku zapalnego i obrzęku, wtórnie przychodzi do zajęcia samej substancji nerwowej w postaci rozpadu i zwyrodnienia. Przyczyny cierpienia są różnorodne, często na tle zatruć z zewnątrz pochodzących: tak np. chroniczne nadużywanie alkoholu prowadzi do wielonerwowego zapalenia n., najsilniej uwidoczniającego się w dolnych kończynach, zatrucia zawodowe ołowiem powodują zajęcie nerwu promieniowego, schorzenia na tle przemiany materji, cukrzyca, zatrucia arszenikiem dają obraz zapalenia wielonerwowego. W szeregu chorób gorączkowych, tak ostrych, jak i chronicznych, występuje z. n. Spotyka się je przy tyfusie, grypie, długotrwałej gruźlicy, kile, dyfterji; w ostatnim przypadku mięśnie podniebienia miękkiego są najczęściej zajęte. Na tle niedożywienia, braku witamin (beri-beri, pelagra) napotyka się schorzenia wielonerwowe. Każde niemal cierpienie może czasem, zależnie od stanu ogólnego, wyzwolić schorzenie n. Czynniki atmosferyczne, nagłe oziębienie, dłuższe przebywanie w wilgoci dysponuje do cierpienia. W szeregu zawodów trwałe nadwerężenia pewnych części kończyn wyzwalają porażenia nerwów. Objawy: nierzadko z początku cierpienia wzniesienie temperatury, bolesność dotykowa wzdłuż zajętego n., jak i w przynależnych mu grupach mięśniowych, osłabienie władzy mięśniowej pod postacią silniej lub słabiej rozwiniętego niedowładu wiotkiego, zniesienie lub osłabienie odruchów, zaburzenia czucia, nierzadko zmiany odżywcze. Przebieg cierpienia przeważnie długotrwały ze skłonnością do powolnego wyleczenia się, nierzadko zmiany nieodwracalne. Leczenie: zależne od przyczyny, usuwanie szkód wyzwalających, np. całkowita abstynencja, leczenie cukrzycy, kiły. Objawowe: w pierwszych okresach środki przeciwbólowe, kąpiele ciepłe, masaż, leczenie prądem galwanicznym, promieniami „R", zastrzyki z strychniny. W sprawach zakaźnych leczenie środkami odkażającemi, przy pochodzeniu reumatycznem preparaty salicylowe. W stanach późniejszych odpowiednio dostosowana gimnastyka. W toku są próby leczenia chirurgicznego przez połączenie n. chorego z n. czynnym.

Nerwy (por. też Mózg [t. 11 i uzup.]). Wzdłuż grzbietu zarodka tworzy się w obrębie listka zarodkowego płaskie zagłębienie, które w miarę

wzrostu płodu pogłębia się i zamienia w rurkę; od zewnątrz narasta druga blaszka, mezoderma, środkowa blaszka zarodkowa, z której później rozwija się tkanka naczyniowa, opony i szkielet kostny. Z początku warstwa zarodkowa jest jednowarstwowa, komórki szybko rozmnażają się i różniczkują na komórki okrągłe, neuroblasty i podłużne spongioblasty. Z pierwszych rozwijają się komórki nerwowe, z drugich komórki glejowe. Komórki nerwowe wydłużają się, z jednego końca komórki powstaje wypustka nerwowa, komórka zmienia swój kształt, staje się wieloboczną, a z każdego rogu komórki powstają wypustki komórkowe. W dalszym rozwoju tworzą się włókienka nerwowe i nerwowe otoczki. Elementem najbardziej skomplikowanym i siedliskiem funkcyj jest komórka nerwowa, po raz pierwszy opisana w roku 1883 przez Ehrenberga. Wielkość komórek jest rozmaita, a największe dochodzą do 100 μ. Komórka składa się z zarodzi, jądra, jąderka i różnej ilości wypustek. Specjalne metody barwienia, szczególnie wprowadzone przez Nissla, uwidoczniają w obrębie zarodzi specjalne ciałka, tak zwane ciałka Nissla, tygroid. Rozróżniamy dwa rodzaje wypustek: wypustki nerwowe, t. zw. axony i wypustki komórkowe, t. zw. dendryty. Komórka nerwowa, jej axon i dendryt stanowią jedną całość, czynnościowo bardzo ważną, przez Waldyera nazwaną neuronem. Cały układ nerwowy składa się z neuronów; przez charakterystyczne ułożenie i uwarstwienie tworzą się szlaki nerwowe (tractus), po których przebiegają różnorodne bodźce nerwowe z obwodu do ośrodków i w przeciwną stronę. Pojedyncze neurony są między sobą końcami zespolone; wedle innych autorów bezpośrednie zespolenie wykazać się nie da, tylko neurony stykają się między sobą, umożliwiając przechodzenie bodźców z jednego neuronu na drugi. Układ nerwowy da się podzielić na ośrodkowy (mózg i rdzeń) i obwodowy. Nerwy obwodowe biorą swój początek ze zbiorów komórek, „ośrodków", mieszczących się jużto w mózgu (są to t. zw. nerwy czaszkowe), względnie w ośrodkach rdzeniowych (nerwy rdzeniowe), które po opuszczeniu kręgosłupa noszą nazwę nerwów obwodowych. Z prawej i lewej strony rdzenia wychodzą nerwy: ośm par szyjnych, dwanaście piersiowych, pięć lędźwiowych, pięć krzyżowych i jeden ogonowy. Każdy z nich składa się z korzenia przedniego i tylnego. Przez otwory międzykręgowe opuszczają one rdzeń, oddając, przed jego opuszczeniem, gałęzie łączące (rami comunicantes) ku zwojom współczulnym. Nerwy obwodowe doprowadzają energję nerwową do mięśni lub odbierają z obwodu wrażenia idące z powierzchni ciała, mięśni i stawów. Są to wrażenia dotyku, bólu, ciepła i zimna. Nerw obwodowy jest nerwem mieszanym, zawierającym włókna ruchowe zstępujące i czuciowe dośrodkowo wstępujące. W obrębie tułowia gałąź przednia unerwia część boczną i przednią, gałąź tylna — część grzbietową tułowia. Nerwy zdążające do kończyn tak dolnych, jak i górnych splatają się zapomocą gałązek łączących z nerwami wyższych i niższych odcinków, tworząc t. zw. sploty (plexus). W ten sposób powstaje splot szyjny (pl. cervicalis), splot ramienny (pl. brachialis), splot lędźwiowy (pl. lumbalis), splot krzyżowy (pl. sacralis). N. obwodowe zbudowane są z włókienek nerwowych, są to wypustki komórek zwojowych; ilość włókienek, składających się na poszczególny nerw, jest zależna od grubości nerwu i bardzo rozmaita. Kształt n. jest przeważnie cylindryczny lub nieco przypłaszczony. Spoistość n. jest dość znaczna. Na przekroju n. widać podział na kilka lub kilkanaście pęczków; każdy pęczek biegnie do poszczególnych mięśni lub do pewnej czynnościowej grupy mięśniowej. Pojedyncze pęczki składają się z drobnych włókienek nerwowych, osłoniętych osłonką rdzenną i osłonką Schwanna (istnieją włókna bezrdzenne, otoczone tylko osłonką Schwanna, t. zw. włókna Remaka, charakterystyczne dla układu sympatycznego). Cały n. otoczony jest pochewką, zbudowaną z tkanki łącznej, t. zw. epineurium; w niej biegną naczynia krwionośne. Z pochewki zewnętrznej biegną pojedyncze blaszki tkanki, wciskając się pomiędzy poszczególne wiązki włókien nerwowych, tworząc w ten sposób, t. zw. onerwie (perineurium). Ze wspomnianych powyżej splotów nerwowych wychodzi cały szereg n., określanych jużto wedle ich funkcyj, jużto wedle grupy mięśniowej, którą unerwiają. N. splotu szyjnego unerwiają mięśnie karku, górne mięśnie klatki piersiowej i przeponę. Silnie rozwinięty splot ramieniowy dochodzi licznemi gałęziami do wszystkich mięśni kończyny górnej, doprowadzając bodźce ruchowe, a odbierając wrażenia z poszczególnych grup mięśniowych. Z szeregu n. wymienić należy: n. pachowy (n. axilaris), n. pośrodkowy (n. medianus), n. łokciowy (n. ulnaris), n. promieniowy (n. radialis). Splot piersiowy unerwia mięśnie klatki piersiowej, czynne przy oddychaniu, i mięśnie tłoczni brzusznej. Ze splotu lędźwiowego i krzyżowego wychodzi szereg nerwów do mięśni miednicy, uda, podudzia i stopy, n. łono-udowy (n. genitofemoralis), n. pachwinowy (n. inguinalis), n. udowy (n. femoralis), n. pośladkowy (n. gluteus), n. kulszowy (n. ischiaticus, najgrubszy z nerwów całego ciała), n. strzałkowy (n. peroneus), n. piszczelowy (n. tibialis).

Poza bodźcami ruchowemi i czuciowemi wywierają n. wpływ na stan odżywienia mięśni (uszkodzenie n. powoduje zanik mięśnia), oraz na ukrwienie, regulując dopływ i odpływ krwi (mięśnie, których n. są porażone, są często zimne i obrzękłe). Bodźce ciału obce, jak bodźce elektryczne, chemiczne, cieplne, mechaniczne, wyzwalają szereg reakcyj w przynależnych grupach mięśniowych. Zmiana zawartości wody, zmiana zawartości jonów zmieniają pobudliwość nerwową. Szybko po sobie następujące bodźce mechaniczne wyzwalają w odpowiednim mięśniu długotrwały skurcz tężcowy (tetanus). Przy działaniu prądu galwanicznego w miejscu wstąpienia prądu na t. zw. biegunie dodatnim (anodzie) pobudliwość n. jest mniejsza, niż w miejscu, w którem prąd n. opuszcza, t. j. na t. zw. biegunie ujemnym (katodzie). Przewod-

nictwo n. jest tak długo niezmienione, jak długo całość n., tak anatomiczna, jak i chemiczna, jest danemu nerwowi właściwa. Prawidłowe działanie bodźców elektrycznych zmienia się z chwilą uszkodzenia nerwu, zmniejsza się pobudliwość nerwowa. Kurczliwość przynależnych mięśni staje się słabszą i leniwą, czas przewodzenia bodźców ulega również zmianie. Działanie bieguna dodatniego jest silniejsze, niż działanie bieguna ujemnego. — (Por. też art. Nerwobóle, Nerwów zapalenie, Neurologja wszystko uzup.).

***Neufähr** (Górki), wieś 7 km na wsch. od Gdańska, na cyplu między t. zw. Martwą Wisłą (najdawniejsze ujście Wisły) a ujściem z 1840 r. W 1840 r. utworzył się mianowicie na Martwej Wiśle (wówczas nazywanej Gdańską, dla odróżnienia od Nogatu) pod wsią Neufähr groźny zator lodowy, który spowodował gwałtowne wezbranie wód wiślanych, co pociągnęło za sobą przerwanie wydmy nadbrzeżnej, mającej około 3,5 km szerokości, oddzielającej Wisłę, płynącą równolegle do wybrzeża morskiego, od morza. Po tej katastrofie zamknięto dawne łożysko Wisły poniżej przerwy wałem ochronnym ze śluzą; tę odciętą część, zwaną odtąd Martwą Wisłą, do której w Gdańsku wpada Motława, przekształcono z biegiem czasu na port (przedtem port gdański ograniczał się do Neufahrwasser i ujścia Motławy, leżącego w środku starego miasta).

***Neuhannover,** ob. Nowy Hanower.

Neurologja, nauka o budowie i schorzeniach układu nerwowego. Do połowy XIX w. uprawiana przeważnie w ramach medycyny wewnętrznej, zczasem wyodrębniona, jako samodzielna gałąź wiedzy medycznej. Bliższe poznanie budowy układu nerwowego umożliwiło zrozumienie zawiłych czynności i zaburzeń chorobowych oraz pozwoliło wykryć szereg cierpień dawniej nieznanych. N. polska. Szereg wybitnych uczonych lat poprzednich i ostatnich postawiło ją na bardzo wysokim poziomie: Przoduje J. Babiński (1857—1932), stale zamieszkały w Paryżu, autor rozlicznych prac naukowych z dziedziny schorzeń rdzenia, mózgu i nerwów obwodowych. Wykrył szereg znamion rozpoznawczych, z których najważniejszym jest t. zw. odruch Babińskiego (ob. Babiński); we wszystkich niemal dziedzinach n. pozostawił fundamentalne zdobycze. J. Piltz (1870—1930), uczeń Forela, prof. uniw. Jagiell., założyciel i dyrektor (1908) kliniki chorób nerwowych w Krakowie, autor prac z zakresu nerwic, padaczki, kiły, fizjologji i patologji źrenic, wychowawca szeregu pokoleń neurologów polskich. W pracach nad polskim kodeksem karnym opracował z prof. Radziwiłłowiczem (Wilno, † 1928), dla Komisji Kodyfikacyjnej kwestję niepoczytalności. E. Flatau (Warszawa, 1861—1932), podstawowe prace z zakresu migreny i schorzeń rdzenia, założyciel instytutu dla badania fizjologji układu nerwowego, szereg prac z zakresu anatomji i kliniki. S. Goldflamm (1852—1932, Warszawa), znany jako twórca nowej jednostki chorobowej (myasthenia gravis pseudo-paralitica Erb-Goldflamm), autor szeregu prac z zakresu fizjologji rdzenia i schorzeń nerwów naczyniowych. K. Orzechowski (*1878), prof. uniw. warsz., prezes i założyciel Polskiego Towarzystwa Popierania Badań Mózgu w Warszawie, autor rozlicznych prac z zakresu anatomji i patologji, pracował wraz z W. Nowickim (* 1878), nad nowotworowatością układu nerwowego (prace podstawowe); szereg prac, dotyczących nowotworów mózgu, padaczki i schorzeń wewnątrz-wydzielniczych. S. Borowiecki (* 1881), prof. Uniw. pozn., były asystent kliniki chor. nerw. U. J., szereg prac z zakresu nerwic i organicznych schorzeń układu nerwowego. H. Halban, prof. U. J. K. we Lwowie, liczne prace z zakresu patologji i fizjologji mózgu. M. Rose (* 1883), prof. U. S. B. w Wilnie, długoletni kierownik Instytutu dla badań mózgu w Berlinie, autor szeregu podstawowych prac z zakresu budowy kory mózgowej, twórca nowych poglądów na rozwój i podział kory mózgowej, kierownik Instytutu dla badań mózgu w Warszawie. K. Pieńkowski (* 1885), prof. U. J. w Krakowie, dyrektor kliniki neurologicznej, pracował w zakresie anatomji i fizjologji układu ośrodkowego, autor szeregu prac z dziedziny nagminnego zapalenia mózgu. E. Artwiński (* 1892), doc. U. J. w Krakowie, prymarjusz oddziału dla chorób nerwowych i umysłowych, szereg prac z zakresu nerwic, nowotworów mózgu i rdzenia, podstawowe prace z zakresu porażenia postępującego. M. Zieliński (* 1886), doc. U. J., prace z zakresu nerwic, padaczki. — Obok wymienionych cały szereg neurologów pracujących w różnych miejscowościach Polski przyczynia się do utrzymania n. polskiej na b. wysokim poziomie.

Nevada, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 91.058 mieszk. (0,3 mieszk. na 1 km²). — Stolica Carson City, 1.596 mieszk.

***Nevis** (Ben N.), szczyt w zach. części gór Grampians, najwyższe wzniesienie Szkocji, 1.346 m.

New Bedford, (1930) 112.597 mieszk.

***New Britain,** ob. Nowa Brytanja.

***New Guinea,** Territ. of, ob. Nowa Gwinea.

***New Haven,** miasto w stanie Connecticut (Stany Zjedn. A. P.), ob. Newhaven.

New Hempshire, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 465.293 mieszk. (19 na 1 km²). — Stolica Concord, 25.228 mieszk.

New Jersey, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 4,041.334 mieszk. (191 na 1 km²). — Stolica Trenton, 123.356 mieszk.

Newark, 1. (1930) 442.337 mieszk., miasto portowe.

Newcastle, 3. (1931) 104.170 mieszk.

Newcastle upon Tyne, (1931) 283.145 mieszk.

Newhaven, (1930) 162.655 mieszk.

Newman John Henry, teolog ang. Jego „Przyświadczenia wiary" przeł. Stanisław Brzozowski (wydał Michał Rudnicki, 1915).

***Nezval** Vitězslav, współcz. poeta czeski, wybitny przedstawiciel nowego pokolenia, autor: „Most", „Podivuhodný kouzelník", „Akrobat", „Edison", „Bliženci" i i., poeta wyobraźni, poszukujący nowych dróg.

***Nętnica,** ob. Clitoria.

Niassa (Nyasaland Protectorate), ang. posiadłość w Afryce, w 1931 r. liczyła 1,392.724 mieszk. (1.905 białych, 1.599 Azjatów), t. j. 13 na 1 km². Stolica Zomba (Somba) 3.000 mieszk., w tem 311 białych, Blantyre 6.000 (570 białych). Handel zagraniczny w 1930 (bez tranzytu): przywóz miał wartość 764.433, wywóz 776.414 funtów szterlingów (w tem tytoń około 485.000, bawełna 73.000, herbata 57.000). — Sieć kolejowa w 1930 miała 280 km długości, urzędów pocztowych było 32, telegraficznych 18, linje telegraficzne miały długość 1.421 km, telefoniczne 135. — Czasopism wychodzi trzy (Zomba, Blantyre, Livingstonia).

***Niccodemi** Dario, włoski pisarz dramatyczny, *1877, znany też na scenach polskich, na których zwłaszcza sztuka „Noc i Dzień" zyskała ogromne powodzenie. Utwory jego, scenicznie świetnie opracowane, odznaczają się łagodnym i ciepłym sentymentalizmem na tle dość powierzchownej problematyki obyczajowej. Do ważniejszych należą nadto: „Gałganek" („Świderek"), „Cień" i i., również wystawiane i w Polsce.

***Nichols** Robert, poeta ang., *1893, należy do najwybitniejszych angielskich poetów wielkiej wojny. Utwory te zebrał w tomach: „Invocation" (1915) i „Ardours and Endurances" (1917), najpopularniejszy: „Baterja jadąca na pozycje".

***Nicobar** Islands, ob. Nikobary.

Nietherov, stolica stanu Rio de Janeiro (Brazylja), leży 5 km na płn.-wsch. od miasta Rio de J., jest miastem portowem, (1929) 110.000 mieszk.

***Nidaros.** 1. I. 1930 przemianowano miasto Trondhjem (Norwegja) na Nidaros; 6. III. 1931 zmieniono tę nazwę na T r o n d h e i m.

***Niderlandzka szkoła** m u z y c z n a stworzyła ok. r. 1460 imitacyjny styl chóralny a capella. Przez długi czas uważano twórczość Niderlandczyków za samorodną, nowsze badania wykazały, że jest ona dalszym ciągiem Ars antiqua i Ars nova. Niektóre środki techniczne stosowane przez kompozytorów s. n. były znane już poprzednio w innych krajach, niemniej styl ich panował w Europie w ciągu XV i XVI w. — Twórczość s. n. dzieli się na t r z y o k r e s y, stąd mówi się o trzech szkołach niderlandzkich (niektórzy historycy łączą okres drugi z trzecim): I. Dufay, Binchois; II. Okeghem, Obrecht, Busnois; III. Josquin de Prés. Ostatnim wykwitem s. n. była twórczość Orlanda di Lasso.

***Nidwalden** (Unterwalden nid dem Wald), jest k a n t o n e m (Szwajcarja). Według spisu z 1930 r. 15.055 mieszk. — Stolica Stans, 2.916 mieszk.

***Niebiestnik,** ob. Chrozophora.

***Niederbayern,** Dolna Bawarja, regencja w Bawarji (ob.).

***Niedogen,** ob. Fuzel.

***Niedziałkowski** Mieczysław, socjalista pol., ur. 1893, odbył studja prawnicze w Petersburgu, za czasów gimnazjalnych, następnie uniwersyteckich zajmował kierownicze stanowisko w organizacjach młodzieży postępowo-niepodległościowej, od 1914 członek P. P. S. W czasie wojny redagował w Warszawie tygodnik „Jedność Robotnicza", 1916 więziony przez Niemców, w 1917 redaktor nielegalnego „Robotnika". Po powstaniu Państwa Polskiego został naczelnikiem Wydziału Sejmowego Min. Spr. Wewn., opracował ordynację wyborczą do Sejmu Ustawodawczego, następnie był dyrektorem Biura Konstytuc. Prezydjum Rady Min. Od 1919 posłuje do sejmu, jest prezesem Klubu parlamentarnego P. P. S. i redaktorem naczel. „Robotnika". Brał udział w delegacji polskiej na Zgromadz. Ligi Narodów w 1925 i 1926, oraz w szeregu Kongresów międzynarodowych, zasiada w Egzekutywie Międzynarodówki Socjalistycznej. Najwybitniejszy dziś teoretyk P. P. S., zasila swem piórem szereg pism socjalistycznych w kraju i zagranicą. Ważniejsze prace: „Organizacja pośrednictwa pracy" (1917), „Izby wyższe w parlamentach współczesnych" (1918), „Położenie międzynarodowe Polski i polityka socjalizmu polskiego" (1925), „Teorja i praktyka socjalizmu wobec nowych zagadnień" (1926), „Demokracja parlamentarna w Polsce" (1930).

Niedźwiedź jaskiniowy.

***Niedźwiedź jaskiniowy.** Z licznych znalezisk w Smoczej grocie w Miśnicach mógł Abel wywnioskować, że n. j. rozwinął się z form o płaskiem czole (Ursus deningeri) w środku przedostatniego interglacjału i osiągnął najwyższy rozwój w ostatnim interglacjale. Był to olbrzym o 1/3 większy od dzisiejszego niedźwiedzia. Potem zaczęła się degeneracja (ślady schorzeń na kościach) i wymarł z końcem epoki lodowej. N. j. był zwierzęciem roślinożernem.

Nieletni przestępcy, ob. też Poprawczy zakład i środki wychowawcze (uzup.).

***Niemców nadwołżańskich republika,** (R. S. F. S. R.), autonomiczna republika sowiecka utworzona w 1924, wchodzi w skład obwodu Wołgi dolnej, dzieli się na 12 rejonów (kantonów). Zajmuje 27.152 km² obszaru, z ludnością (1931) 631.300 mieszk., 23 na km². Narodowości: 66,4% Niemców, 20,4% Rosjan, 12% Rusinów, 1,2% innych. Wyznania: Niemcy protestanci, katolicy, mennonici, Rosjanie i Rusini prawosławni. — Stolicą jest Engels (przedtem Pokrowsk), 34.345 mieszk., w tem 11% Niemców. Inne ważniejsze miejscowości: Marxstadt (przedtem Jekaterinenstadt), od 1919—1923 stolica, 12,457, Balzer 12.246 mieszk. — Gazet wychodzi cztery, wszystkie w Engels, trzy niemieckie, jedna rosyjska.

Kolonje niemieckie nad dolną Wołgą po-

wstały za Katarzyny II, w latach 1764—7, w liczbie 105, z 27.000 mieszk., w większości Szwabów. — Komuna powstała w 1918, rep. w 1924.

Niemcy, bez okręgu Saary, (1930) 468.753 km², z ludnością (1925) 62,410.619 mieszk. (133 mieszk. na 1 km²), z okręgiem Saary 470.665 km², 63,180.649 mieszk. (134 mieszk. na 1 km²). W 1931 oceniano ludność na 65,3 milj.

Od 1. IV. 1929, po przyłączeniu się republiki Waldeck do Prus, składają się N. z 17 krajów (państw). Poniżej zamieszczona tabela podaje ich powierzchnię (na podstawie nowych pomiarów przeprowadzonych w ostatnich latach; cyfry są nieco mniejsze niż dawniejsze) pod koniec 1930, i zaludnienie, według ostatecznych wyników spisu ludności z 1925 (kraje ułożono według wielkości zaludnienia; liczby w nawiasach w rubryce „Powierzchnia" podają miejsce, które zajmuje dany kraj ze względu na powierzchnię):

Kraj	Powierzchnia w km² (w nawiasie miejsce ze względu na pow.)	Ilość mieszkańców w 1925	% ludności całego państwa	Ilość mieszkańców na 1 km²
Prusy	29 .748 (1)	38,175.989	61,2	130
Bawarja	75.996 (2)	7,379.594	11,8	97
Saksonja	14.986 (5)	4,994.281	8,0	333
Wirtembergja	19.508 (3)	2,580.235	4,1	132
Badenja	15.071 (4)	2,312.462	3,7	153
Turyngja	11.761 (7)	1,607.339	2,6	137
Hesja	7.692 (8)	1,347.279	2,1	175
Hamburg	415 (14)	1,152.523	1,8	2.775
Mecklenburg-Schwerin	13.127 (6)	674.045	1,1	51
Oldenburg	6.424 (9)	545.172	0,9	85
Brunświk	3.672 (10)	501.875	0,8	137
Anhalt	2.314 (12)	351.045	0,6	152
Brema	257 (17)	338.846	0,5	1.317
Lippe	1.215 (13)	163.648	0,3	135
Lubeka	298 (16)	127.971	0,2	430
Mecklenburg-Strelitz	2.930 (11)	110.269	0,2	38
Schaumburg-Lippe	340 (15)	48.046	0,1	141
Niemcy bez okręgu Saary	468.753	62,410.619	100,0	133

Okręg Saary (część pruska 1.486 km² i 670.019 mieszk., część bawarska 426 km² i 100.011 mieszk.) 1.912 km² i 770.030 mieszk. (402 na 1 km²).

Ruch naturalny ludności:

Rok	Małżeństwa	Urodzenia żywe	Na 1.000 mieszk.	Zgony	Na 1.000 mieszk.	Przyrost naturalny	Na 1.000 mieszk.
1926	483.198	1,227.900	19,5	734.359	11,7	493.541	7,9
1928	587.175	1,182.815	18,6	739.520	11,6	443.295	7,0
1930	562.491	1,126.829	17,5	710.905	11,1	415.924	6,5

Tabela wykazuje wzrost liczby małżeństw, spadek liczby urodzin i zgonów, oraz silny spadek przyrostu naturalnego. Śmiertelność niemowląt zmniejszyła się znacznie w ostatnich latach (na 100 żywo urodzonych zmarło w 1-ym roku życia: w 1926 — 10,2, w 1928 — 8,9, w 1930 — 8,4).

Emigracja do krajów pozaeuropejskich wynosiła w 1926 r. 65.280, w 1928 — 57.241, w 1930 — 37.399 osób (z tego do Stanów Zjedn. A. P. 25.427, do innych krajów amerykańskich 10.360, do pozostałych części świata 1.612 osób). Emigracja zamorska w latach 1910—1925 liczyła około 347.000 osób. O wiele silniejsza była immigracja: według spisu z 1925 było w Niemczech 1,349.188 osób, które przed wojną mieszkały poza granicami Niemiec. Na liczbę tę złożyli się Niemcy z dawnych kolonij nie-

mieckich (9.112), z państw pozaeuropejskich (44.968), z państw europejskich (525.375), wreszcie z obszarów utraconych po wojnie 769.733 (z obszarów odstąpionych Polsce 558.588, z Alzacji i Lotaryngji 132.045, z obszarów odstąpionych Belgji, Czechosłowacji, Danji i Litwie 79.100).

W 1925 było w Niemczech 63.556 gmin. W 60.126 gminach liczących poniżej 2.000 mieszk. (gminy wiejskie) mieszkało 22,219.031 osób (35,1% ludności państwa, w 1910 jeszcze 37,1%). W 3.430 gminach liczących ponad 2.000 mieszk. (gminy miejskie) mieszkało 40,191.588 osób (64,9% ludności państwa, w 1910 tylko 62,9%). Wśród gmin miejskich 2.249 miasteczek liczyło mniej niż 5.000 mieszk. (mieszkało w nich ogółem 6,752.995 osób), 920 małych miast liczyło 5—20.000 mieszk. (ogółem 8,195.820 mieszk.), 216 średnich miast liczyło 20—100.000 mieszk. (ogółem 8,531.464 mieszk.), wreszcie 45 wielkich miast (ponad 100.000 mieszk.) liczyło razem 16,711.306 mieszk. W 1930 było w Niemczech 50 wielkich miast (liczba mieszk. w 1.000): Berlin 4.333, Hamburg 1.147, Kolonja 740, Monachjum 730, Lipsk 718, Essen 649, Drezno 633, Wrocław 617, Frankfurt nad Menem 541, Dortmund 535, Düsseldorf 476, Hanower 445, Duisburg-Hamborn 441, Norymberga 417, Wuppertal 415, Stuttgart 377, Chemnitz 361, Gelsenkirchen 336, Bochum 323, Brema 306, Magdeburg 299, Królewiec 295, Mannheim 272, Szczecin 270, Altona 234, Kiel 219, Halle 204, Gladbach-Rheydt 201, Oberhausen 194, Augsburg 176, Kassel 175, Krefeld-Uerdingen am Rhein 166, Karlsruhe 157, Brunświk 155, Akwizgran 155, Wiesbaden 153, Hagen 147, Erfurt 142, Solingen 140, Mühlheim a. d. Ruhr 134, Zabrze 132, Lubeka 130, Bielefeld 121, Münster 120, Harburg-Wilhelmsburg 115, Plauen 115, Gliwice 110, Ludwigshafen 109, Remscheid 103.

Wyznania w 1925: 40,014.677 ewangelików (64,1%), 20,193.334 katolików (32,4%), 87.580 chrześcijan innych wyznań (0,1%), 564.379 żydów (0,9%), 1,550.649 innych religij (2,5%). Zmniejszenie się ilości katolików jest wynikiem strat terytorjalnych po wojnie światowej: w obszarach utraconych mieszkało 1,9 milj. ewangelików, a około 5 milj. katolików.

Oświata. Uniwersytetów w 1930/1, wraz z akademją medyczną w Düsseldorf i akademją w Braunsberg, było 25, z 95.807 studentów (17.183 kobiet). 10 wyższych uczelni technicznych liczyło 23.749 studentów (828 kobiet), 12 wyższych szkół filozoficzno-teologicznych 1.489 studentów (7 kobiet), 2 akademje górnicze 454 stud., 2 wyższe szkoły weterynaryjne 808 stud., 4 wyższe szkoły rolnicze 1.194 stud. (16 kobiet), 5 wyższych szkół handlowych 3.943 stud. (363 kobiet), 11 akademij i instytutów pedagogicznych 2.330 stud. (599 kobiet), 14 wyższych szkół sztuk pięknych 2.117 stud. (554 kobiet). Poza tem istnieje 12 wyższych szkół muzycznych; w 1929/30 liczyły one 4.868 stud. (2.082 kobiet). W 1930 istniało w N. 1.506 muzeów (9,6% zbiory sztuki, 25,9% starożytności, 45% etnograficzne, 14,9% przyrodnicze). Radjostacyj w 1931 było 28, abonentów 3,720.000.

Życie gospodarcze.

W 1925 z 1.000 czynnych zawodowo (ogółem 32,009.300 osób) pracowało 305 w rolnictwie i leśnictwie, w przemyśle i rzemiośle 414, w handlu i komunikacjach 165, w administracji i wolnych zawodach 47, w służbie zdrowia 18, jako służba domowa 51.

Rolnictwo. Wyzyskanie ziemi w 1927 r. w 1.000 ha: ziemie uprawne 29.409 (w tem role 20.681, ogrody domowe i działkowe 562, szkółki drzew 6,3, sady owocowe na polach 48, winnice 80, łąki 5.513, pastwiska 2.511, wikliny 7,2), lasy 12.739, powierzchnia zabudowana i obejścia 617, niekultywowane torfowiska 412, inne pustkowia i nieużytki 1.470, drogi, urządzenia kolejowe, cmentarze, publiczne parki i ogrody, place sportowe i lotniska 1.430, wody 781. Role zajmowały 46% powierzchni państwa, łąki 11,7, pastwiska 5,3, lasy szpilkowe 19,2, liściaste 7,8, powierzchnia niezajęta przez role uprawne i lasy 10. Według spisu z 1925 liczba gospodarstw rolnych wynosiła 5,1 milj., zajmujących 25,6 milj. ha użytków; poza tem istniało około 1,1 milj. ogródków, o powierzchni mniejszej niż 5 arów. Gospodarstw poniżej 2 ha było 3,027.431, zajmowały one 1,59 milj. ha użytków (6,2% ogólnego ich obszaru), gospodarstw od 2—5 ha było 894.454 na 2,92 milj. ha (11,4% obszaru użytków), gospodarstw od 5—20 ha było 956.155 na 9,16 milj. ha (35,8%), gospodarstw od 20—100 ha było 199.825 na 6,77 milj. ha (26,4%), wreszcie 18.668 gospodarstw ponad 100 ha, zajmujących 5,16 milj. ha (15,3%). Wielkie gospodarstwa, ponad 100 ha, znajdują się głównie na Pomorzu, w Meklemburgji i północno-zach. części Prus Wschodnich, poza tem znajdujemy je we wszystkich okolicach wschodniej części Niemiec; na zach. od Łaby znajdują się tylko nad Łabą środkową i dolną Salą (Saale).

Zbiory w 1930 w 1.000 cetnarów (w nawiasie obszar uprawy w 1.000 ha): żyto 76.792 (4.711), owies 56.564 (3.440), pszenica 37.889 (1.781), jęczmień 28.603 (1.519), ziemniaki 470,996 (2.804), buraki ćwikłowe 304.022 (738), buraki cukrowe 149.186 (483), kalarepa 75.263 (262), poza tem koniczyna siano 96.749 (1.766), siano łąkowe 252.411 (5.502), wreszcie chmiel 110 (13), tytoń suszony 235 (9). — Wino 1930: 71.335 ha winnej latorośli dostarczyło 2,813.744 hl moszczu, o wartości 119,4 milj. marek.

Zwierzęta domowe 1930 w 1.000 sztuk: konie 3.520, muły, osłomuły, osły 18,7, bydło 18.431 (w tem krów mlecznych 9.410), świnie 23.365, owce 3.501, kozy 2.578, drób 98.053, w tem 87.937 kur.

Rybołówstwo. Połowy na wodach śródlądowych dały w 1928 r. 1,2 milj. cetnarów ryb, o wartości 150 milj. marek. Połowy morskie i przybrzeżne w 1930: 2,68 milj. cetnarów świeżych ryb o wartości 65 milj. marek (w tem połowy na Bałtyku 0,32 milj. cetnarów, 12 milj. marek), śledzie solone na morzu i inne produkty rybne (wątroby, ikra, tran) 0,29 milj. cetnarów o wartości 10 milj. marek, homary, raki, muszle, ostrygi 0,165 milj. cetnarów o wartości 2 milj. marek.

Przemysł. W 1925 było w Niemczech

1,852.737 zakładów przemysłowych (w tem 294.604 rękodzielniczych), zatrudniających 12,704.135 pracowników (w tem 2,898.212 kobiet), rozporządzających 22,355.534 KM mocy silników (wliczono w to 3,737.679 KM pojazdów mechanicznych). Pod względem ilości pracowników zatrudnionych w przemyśle stoją N. na pierwszem miejscu w Europie, przed W. Brytanją (9,2 milj. pracowników), Francją (6,5), Włochami (3,3), Czechosłowacją 2,2). W 1925 przemysł i rzemiosło niemieckie przedstawiało się w poszczególnych działach następująco:

Dział	Liczba zakładów	Pracownicy	Moc silników w 1.000 KM
Górnictwo, hutnictwo, saliny	6.508	1,429.352	7.758
Przemysł mineralny	34.898	684.714	939
Wyroby metalowe	150.299	863.140	543
Maszyny, aparaty, środki lokomocji	41.310	1,240.501	1.486
Przemysł elektrotechniczny, precyzyjna mechanika, optyczny	46.443	598.839	457
Przemysł chemiczny	8.634	313.537	947
Przemysł tekstylny	122.987	1,212.437	1.297
Przemysł papierniczy i drukarstwo	35.765	575.805	995
Przemysł skórzany i linoleum	33.627	165.365	156
Przemysł gumowy i asbestowy	1.283	66.200	96
Przemysł drzewny	219.333	958.109	1.046
Instrumenty muzyczne i zabawki	20.131	119.437	44
Przemysł spożywczy	293.373	1,365.499	1.747
Przemysł odzieżowy	599.769	1,427.657	137
Przemysł budowlany	226.949	1,536.358	474
Wodociągi, gazownie, elektrownie	11.426	148.151	496
Razem	1,852.737	12,704.135	18.618

Wartość przemysłowej produkcji Niemiec szacuje się na 30 miljardów marek rocznie.

Górnictwo w 1930 w 1.000 tonn: węgiel kamienny 142.699, węgiel brunatny 146.010, rudy żelaza 5.741, rudy ołowiu, srebra, cynku 1.924, rudy arsenu i miedzi 875, siarka 290, inne rudy 4, sól kamienna 2.456, sole potasowe 11.967, grafit 25, asfalt 117. Poza tem wydobyto 174.300 tonn ropy naftowej, bursztynu (1 przedsiębiorstwo w Prusach Wschodnich, 777 pracowników) 516 tonn, w 46 salinach 501.300 tonn soli warzonki.

Handel. W 1925 istniało 1,143.630 przedsiębiorstw handlowych z 3,175.157 pracownikami (w tem 1,169.194 kobiet). Handel hurtowy liczył 177.827 przedsiębiorstw z 852.527 pracownikami, handel detaliczny 672.459 przedsiębiorstw z 1,520.953 prac., księgarstwo 15.425 przedsiębiorstw z 71.425 prac., handel domokrążny i uliczny 94.248 przedsiębiorstw ze 111.415 prac., instytucje pieniężne i bankowe 37.429 przedsiębiorstw z 215.092 prac., instytucyj ubezpieczeniowych było 21.737 z 104.601 prac., przedsiębiorstw gospodnio-szynkarskich 259.118 z 723.028 prac. — Handel zagraniczny w 1929 i 1930 według grup towarów (wartość w miljonach marek):

Grupy towarów	1929		1930	
	Przywóz	Wywóz	Przywóz	Wywóz
Żywe zwierzęta	150	22	118	69
Żywność i napoje	3.823	702	2.969	480
Surowce i półfabrykaty	7.205	2.926	5.508	2.450
Fabrykaty	2.269	9.833	1.798	9.037
Razem (bez złota i srebra)	13.447	13.483	10.393	12.036
W tem dostawy reparacyjne	—	819	—	707

Złota i srebra (nieobrobionego i w monetach) przywieziono w 1929 za 551, wywieziono za 973 milj. marek, w 1930 przywieziono za 491, wywieziono za 543 milj. marek.

W 1930 przywóz (bez złota i srebra) pochodził: w 56% z Europy, w 24,5 z Ameryki, w 11,7 z Azji, w 5,1 z Afryki, w 2,3 z Australji. Wywóz kierował się: w 77,9% do Europy, w 12,6 do Ameryki, w 6,7 do Azji, w 2,2 do Afryki, w 0,5 do Australji. — Wywóz do poszczególnych krajów w 1930 (tylko główni dostawcy i odbiorcy towarów; państwa ułożono według wielkości przywozu, pierwsza liczba oznacza wartość przywozu w miljonach marek, druga wywozu): Stany Zjedn. A. P. — 1.307, 685, W. Brytanja — 639, 1.219, Holandja — 568, 1.206, Francja — 519, 1.149, Z. S. R. R. — 436, 431, Indje ang. — 429, 190, Argentyna — 403, 287, Włochy — 365, 484, Czechosłowacja — 359, 528, Belgja i Luksemburg — 325, 601, Szwecja — 304, 494, Chiny — 298, 150, Danja — 297, 477, Indje holenderskie — 263, 132, Szwajcarja — 256, 628, Rumunja — 237, 137, Polska — 237, 250, Hiszpanja 210, 188, Australja — 206, 48, Austrja — 181, 360, okręg Saary — 164, 169, Brazylja — 156, 121, Kanada — 133, 70, Grecja — 108, 56, Norwegja — 106, 207, Unja Płd. Afryki — 93, 76, Finlandja — 85, 138, Węgry — 82, 118, Jugosławja 75,172.

Handel Polski z Niemcami. W latach 1926-1930 sprowadzała Polska z N. towarów za 692 milj. złotych przeciętnie rocznie, wywoziła do N. za 747 milj. złotych (stanowiło to 26,3% przywozu do Polski i 29,8% wywozu z Polski). W 1931 przywóz z N. do Polski miał wartość 359, wywóz z Polski do N. 315 milj. złotych (odpowiada to 24,5% przywozu i 16,8% wywozu polskiego).

Komunikacja. W 1925 istniało w N. 93.332 przedsiębiorstw przewozowych (wraz z koleją i pocztą), zatrudniających 1,473.896 pracowników, i posiadających 31,859.630 KM siły środków lokomocji.

Żegluga morska. Flota handlowa w 1930 liczyła 2.157 statków o pojemności ponad 100 tonn rejestr., w tem 1.719 parowców, 419 statków motorowych i 19 żaglowców, o łącznej pojemności 4,229.235 tonn rejestr. brutto. W 1931 stały N. pod względem tonnażu floty handlowej

na 3 miejscu, po W. Brytanji i Stanach Zjedn. A. P., mając 6,1% ogólnego tonnażu floty handlowej świata. Ruch w portach niemieckich w 1929 (bez statków rybackich): weszło i wyszło 154.165 statków o pojemności 84 milj. tonn rejestr. netto. Pod banderą niemiecką weszło i wyszło 116.457 statków o pojemności 45 milj. tonn rejestr. W 1929 wyszło z niemieckich portów (jest ich ponad 200) 51,6 milj. tonn towarów.

Żegluga śródlądowa. Długość śródlądowych dróg wodnych N. wynosiła w 1929 r. 12.233 km, w tem 2.251 km kanałów. Flota śródlądowa z początkiem 1931 liczyła 19.166 statków o nośności 6,726.000 tonn, w tem 4.810 statków z własnym napędem, o nośności 439.000 tonn i 741.000 KM mocy maszyn. W 1930 przewieziono na drogach wodnych śródlądowych 105 milj. tonn towarów. Największym portem śródlądowym N. jest Duisburg-Hamborn (w 1930 wyładowano 10,9 milj. tonn towarów, naładowano 17,9), po nim idą: Berlin, Mannheim-Ludwigshafen, Hamburg.

Kolei normalnotorowych w 1929 było 56.426 km, t. j. 120.4 km na 1.000 km², kolei wąskotorowych 1.757 km, tramwajów 6.450 km. W 1931 było w N. 522.943 samochodów osobowych, 161.072 ciężarowych, 792.075 motocykli, 26.686 traktorów i 4.667 samochodów pożarnych i do czyszczenia ulic. — Komunikacja lotnicza w 1930: przebyto 10,860.000 km, przewieziono 93.677 osób. Największy ruch wśród 72 portów lotniczych miał Berlin, po nim Monachjum, Frankfurt nad Menem, Halle-Lipsk, Kolonja, Hamburg i Sztutgart. — Urzędów pocztowych, telegraficznych i telefonicznych było w 1929 r. 56.440, poczta posiadała 12.109 pojazdów motorowych, utrzymywała 2.266 linij samochodowych o długości około 44.000 km, na których przewieziono 85 milj. pasażerów. W 1930 było 396.500 km linij telegraficznych i telefonicznych, 3,247.000 aparatów telefonicznych, w Berlinie 363 km przewodów poczty pneumatycznej, w Monachjum 69 km. Stacyj radjotelegraficznych było 34, kabli podmorskich (w 1925) państwowych 112 o długości 3.600 km, jeden prywatny w posiadaniu Deutsch-Atlantische Telegraphengesellschaft o długości 4.428 km. W 1929 przybył kabel Emden—Vigo (Portugalja).

Dzieje.

Wojna światowa przyniosła zasadniczy przełom nietylko w położeniu międzynarodowem N., ale również w ich stosunkach wewnętrznych. Stronnictwo konserwatywne, które dzięki kurjalnej ordynacji wyborczej do sejmu pruskiego sprawowało dotąd rządy w największym z krajów Rzeszy i wywierało najsilniejszy wpływ na ogólną politykę państwa, skompromitowawszy się popieraniem monarchji, która przegrała wojnę, siłą rzeczy zostało zepchnięte w cień. Na pierwszy plan wysunęli się po przewrocie listopadowym socjaliści, którzy odcinając się ostro od komunistów (spartakowców), pragnących przekształcenia ustroju państwa w drodze rewolucji, stanęli na stanowisku ewolucji pokojowej N. w kierunku ugruntowania pełnej demokracji. Jako element pośredniczący pomiędzy socjalizmem a społeczeństwem burżuazyjnem wystąpiła świeżo sformowana partja demokratyczna, złożona z dawnej partji postępowej (Fortschrittliche Volkspartei) oraz lewego skrzydła narodowych liberałów, w której szeregach znalazła się elita niemieckiej inteligencji i liberalnego mieszczaństwa. Jako trzecie przystąpiło do tego związku centrum, które zawierając w swym składzie różnorodne elementy od konserwatystów do ludzi, których tylko religijność dzieliła od socjalizmu, jako całość stanęło na gruncie republikańskim. Koalicja tych trzech stronnictw odegrała przy budowie republiki niemieckiej rolę decydującą: ona uchwaliła nową konstytucję dla państwa (t. zw. weimarską, stąd koalicja weimarska), oraz objąwszy rządy w Prusiech w 1920, rządziła niemi przez 12 lat. Duch ożywiający koalicję weimarską, był republikański i demokratyczny; wyrazem jego konstytucja weimarska, która ustanawiała rząd ściśle parlamentarny, dawała ludowi możność występowania z inicjatywą prawodawczą (Volksbegehren) i poddawała pewne sprawy jego rozstrzygnięciu w drodze plebiscytu, obdarzała wreszcie społeczeństwo niezmiernie szerokiemi swobodami obywatelskiemi. Ten nowy ustrój okazał się nieodpowiednim dla rzeczywistości politycznej N., którym ich poprzedni rozwój nie dał możności wyrobienia się w kierunku republikańsko-demokratycznym. Stąd powojenne dzieje N. są historją powolnego kruszenia się i zamierania konstytucji weimarskiej, której litera pozostała nienaruszoną w chwili, gdy duch dawno z niej uleciał. Słabość régime'u weimarskiego uwarunkowaną była również w dużej mierze faktem, że większość rządowa, która uchwaliła konstytucję, zawarła również z koalicją traktat wersalski. Młoda republika w chwili swych narodzin ujrzała się obarczoną wszystkiemi konsekwencjami win i błędów dawnej monarchji, która przyczyniwszy się do wywołania wojny i przegrawszy ją, ściągnęła na kraj ogrom klęsk nietylko polityczno-gospodarczych, ale moralnych (uznanie N. wraz z ich sprzymierzeńcami za jedynego winowajcę wojny). Opór przeciw traktatowi wersalskiemu utożsamił się w dużej mierze z walką przeciw republice i demokracji. Wreszcie socjaliści, dokonywując w N. rewolucji politycznej, jaką było przejście od rządów autokratycznych do pełnej demokracji parlamentarnej, pozostawili nietkniętym problem socjalny. Dawne potęgi cesarskich N., agrarjusze i ciężki przemysł zachowały w dalszym ciągu prymat w życiu społeczno-gospodarczem. Junkrzy pruscy domagali się nadal uprzywilejowanego stanowiska i wydatnego poparcia ze strony państwa, przemysłowcy zaś pragnęli zwalić koszty przegranej wojny na barki niemieckiego robotnika. Stąd walka o republikę i wykonanie traktatu wersalskiego przybrała w dużej mierze charakter walki kapitału agrarnego i przemysłowego przeciw światowi robotniczemu. Konserwatyści, przeobraziwszy się w partję niemiecko-narodową (Deutschnationale Volkspartei) od pierwszej chwili

pozostawali w zdecydowanej opozycji wobec programu wypełnienia warunków pokojowych oraz czarno-czerwono-złotej flagi republikańskiej. Ich organizacją bojową stał się *Stahlhelm*, złożony z byłych kombatantów, którzy nie potrafiwszy wrócić po zawarciu pokoju do normalnych zajęć, utworzyli potężną organizację militarną, opartą przedewszystkiem na kaście junkierskiej. Natomiast prawicowy odłam narodowych liberałów, obecnie niemiecka partja ludowa (*Deutsche Volksspartei*), skupiająca w swych szeregach przedewszystkiem przedstawicieli ciężkiego przemysłu, mimo tendencyj niewątpliwie monarchistycznych i odwetowych, potrafiła ze względów oportunistycznych paktować z istniejącym stanem rzeczy.

Narodziny republiki n. odbyły się wśród gwałtownych wstrząsów i prób zdławienia jej w zawiązku, zarówno ze strony skrajnej lewicy, jak prawicy. Komuniści, za którymi szli t. zw. *niezawiśli socjaliści*, zmierzali do wprowadzenia w N. republiki rad za wzorem rosyjskim. W kwietniu 1919 udało się im przejściowo ugruntować swój rząd w Bawarji pod prezydencją Kurta *Eisnera*; w listopadzie 1919 wybuchnęło w Berlinie wielkie *powstanie spartakowców*, które z niesłychaną srogością stłumił socjalistyczny minister Reichswehry, Noske. Komuniści zdziesiątkowani, straciwszy swych najwybitniejszych przywódców Karola Liebknechta i Różę Luxenburg, przestali być groźni dla ustroju państwa, atoli stanowili w dalszym ciągu element rozstroju i gdziekolwiek udało się im dorwać się władzy (np. w Saksonji w 1923) wnosili w życie publiczne anarchję. Nierównie większe niebezpieczeństwo przedstawiała dla republiki *prawica*, oparta na najsilniejszych społecznie warstwach junkrów i kapitalistów, rozporządzająca całym szeregiem *organizacyj wojskowych*, zarówno jawnych, jak zwłaszcza tajnych, do których garnęli się zdemobilizowani wojskowi i młodzież. W ten sposób dokonała się faktyczna regeneracja militaryzmu Rzeszy. 13 marca 1920 monarchista Kapp i generał Lüttwitz opanowali Berlin w zamiarze restaurowania Hohenzollernów. Rząd uciekł do Stuttgartu, a byt republiki uratowali socjalistyczni robotnicy, którzy ogłaszając strejk generalny, po 4 dniach zmusili Kappa do ustąpienia. W następnych latach prawica, poza mało poważnym „puczem" monachijskim w 1923, nie próbowała dorwać się do władzy siłą, ale posługiwała się mordami kapturowemi, których ofiarą padali wybitni działacze lewicowi i republikańscy (Hasse, Erzberger, Rathenau). Władze bezpieczeństwa okazywały dziwną opieszałość w chwytaniu morderców, a sądy uwalniały ich. W tych warunkach odbyły się pierwsze wybory do parlamentu republikańskiego (6. lipca 1920). Charakterystycznym ich wynikiem było osłabienie stronnictw, które stworzyły konstytucję weimarską. Straty ponieśli socjaliści, którzy po przewrocie 1919 odgrywali w państwie kierowniczą rolę, dając mu prezydenta (Eberta) i trzech kolejno kanclerzy (Scheidemanna, Bauera, Hermana Müllera), osłabieni wyszli demokraci, zyskały stronnictwa skrajne na prawicy i lewicy. Rząd utworzył centrowiec *Fehrenbach* w oparciu o niem. partję ludową i demokratów. Głównem zadaniem, jakie stanęło przed nim, było uregulowanie sprawy odszkodowania. Podjęte w tym kierunku rokowania z ententą nie doprowadziły do skutku. St. Zjednoczone odrzuciły wezwanie do pośredniczenia, 6 maja 1921 państwa koalicyjne wystąpiły z ultimatum, w którem zagroziły okupacją zagłębia Ruhry, jeżeli N. w przeciągu 6 dni nie przyjmą ich żądań. Gabinet Fehrenbacha ustąpił. Kanclerzem został przedstawiciel lewego skrzydła centrum *Wirth*, który oparł się na stronnictwach koalicji weimarskiej, a zapewniwszy sobie neutralność niezawisłych socjalistów, usiłował wypełnić ciążące na N. zobowiązania międzynarodowe. Przeciw temu występowały jednak stronnictwa środka. W 1922 N. wzięły udział w międzynarodowej konferencji w *Genui*, która miała unormować powojenne problemy gospodarcze. Tam nastąpiło wskrzeszenie przedwojennej kooperacji *niemiecko-rosyjskiej* (układ w *Rapallo*, 16 kwiet. 1922), która stała się linją wytyczną następnych rządów Rzeszy. Zamordowanie twórcy paktu rapallskiego Rathenaua (24. czerw. 1922) spowodowało *wydanie ustawy o ochronie republiki*, zarazem pociągnęło zachwianie marki i spekulację dolarową. Połączenie się socjalnych demokratów z umiarkowanym odłamem niezawisłych socjalistów w Zjednoczoną Partję Socjalno-Demokratyczną Niemiec (*Vereinigte Sozialdemokr. Partei Deutschlands*) rozwiało widoki utworzenia „wielkiej koalicji", obejmującej wszystkie stronnictwa od socjalistów po niem. partję ludową. Gabinet Wirtha ustąpił w listop. 1922 miejsca bezpartyjnemu rządowi, na którego czele stanął *Cuno*. Rząd ten, przybierający miano „gabinet pracy" o zabarwieniu wyraźnie prawicowem, zastosował w sprawie odszkodowań taktykę nieustępliwości, co doprowadziło w stycz. 1923 do *okupacji zagłębia Ruhry*. Rząd Rzeszy odpowiedział zorganizowaniem biernego oporu, dla zażegnania zaś depresji finansowej, wywołanej unieruchomieniem przemysłu i kopalń w Ruhrze, uciekł się do drukowania banknotów. N. zalała fala *inflacji*, która wyszedłszy na korzyść wielkiemu przemysłowi, zrujnowała klasę średnią. W sierpniu gabinet Cuna został obalony przez socjalistów i *Stresemann* utworzył rząd „wielkiej koalicji", który zlikwidował bierny opór przeciw okupacji Ruhry, rozpoczął reformę finansów i ustabilizował walutę. Prace jego kontynuował utworzony w list. 1923 gabinet centrowca *Marxa*, oparty znów na stronnictwach środka (centrum, demokraci, niem. partja ludowa). Dziełem jego było ostateczne unormowanie spraw finansowych, dzięki udzielonym przez Reichstag pełnomocnictwom, oraz zainaugurowanie korzystnej dla N. polityki zagranicznej, której wykonawcą był piastujący odtąd stale tekę spraw zagranicznych Stresemann. Etapami jej był plan Dawesa (ob.), traktaty lokarneńskie (ob. uzup.), oraz dopuszczenie N. do Ligi Narodów, jako równouprawnione mocarstwo. Dwukrotne wybory do Reichstagu w 1924 okazały znów zwrot na prawo,

wskutek czego u steru stanął gabinet prawicowy pod bezpartyjnym dr. Lutherem (stycz. 1925—maj 1926), następnie zaś centrowy Marxa, który w stycz. 1927 przeobraził się w centrowo-prawicowy. Gdy w 1925 zmarł prezydent Rzeszy Ebert, stronnictwa prawicy wysunęły przy powtórnym wyborze kandydaturę feldmarszałka Hindenburga, który pokonał kandydata koalicji weimarskiej Marxa. Wbrew oczekiwaniom fakt ten nie stał się w życiu N. żadnym punktem zwrotnym, gdyż nowy prezydent, mimo swych przekonań prawicowych, rządził zgodnie z konstytucją i liczył się z wolą parlamentu. Po okresie ciężkiej depresji w życiu gospodarczem N., wywołanej wojną, blokadą, nieuregulowaniem sprawy reparacyjnej i okupacją zagłębia Ruhry, nastał okres pomyślności i rozkwitu gospodarczego, do czego w ogromnej mierze przyczynił się napływ obcych kapitałów zwł. z Stanów Zjedn. A. Płn. Produkcja z 1927, uwzględniając zmniejszenie terytorjum N., przerosła produkcję z 1913, podobnie transport towarów. W całem szeregu gałęzi przemysłu (węgiel, koks, lane żelazo, stal) ujawniła się nadwyżka w stosunku do doby przedwojennej, mimo utraty ważnych terenów gospodarczych. Odpowiednikiem tego rozrostu było niebezpieczeństwo nadmiernych inwestycyj, występujące we wszystkich dziedzinach życia. Dzięki kredytom zagranicznym przemysł n. został zmodernizowany i zracjonalizowany do ostatecznych granic i nastawiony na maximum eksportu. W l. 1926—27 wybudowano w N. 466.000 domów, w budowie okrętów transportowych stanęły N. na drugiem miejscu po W. Brytanji, stworzyły ogromną flotylę napowietrzną. W gospodarowaniu finansami publicznemi panowała uderzająca rozrzutność. Ciężar budżetów publicznych wynosił trzy razy tyle co w N. przedwojennych wraz z prowincjami wschodniemi oraz Alzacją i Lotaryngją. Budżet 100-tysięcznej Reichswehry wynosi 700 milj. mk. To nadmierne wyśrubowanie obciążeń podatkowych, inwestycyj i stopy życiowej przygotowywało grunt pod przyszłe załamanie gospodarczo-finansowe.

Z wyborów w 1928 wyszła wzmocnioną socjalna-demokracja, której przywódca H. Müller objął kanclerstwo w gabinecie, złożonym z centrowców, demokratów i niem. partji ludowej. „Wielka Koalicja" była jednakowoż rozsadzana sprzecznościami w kwestjach społecznych i polityki zagranicznej. Socjaliści wkroczyli na sprzeczną z ich programem drogę odbudowy militaryzmu, zgadzając się 1927 na konstrukcję pancernika A., przez co narazili się na gwałtowne ataki ze strony komunistów, którzy wzmagali się odtąd stale ich kosztem. Po przeciwnej stronie frontu politycznego rosła opozycja przeciw uprawianej przez Stresemanna polityce wypełnienia traktatu wersalskiego. Przyjęcie planu Younga (ob.), który stanowił wielką zdobycz dla N., wywołało gwałtowną opozycję nacjonalistów. Przywódca narodowo-niemieckich Hugenberg wraz z innymi przedstawicielami skrajnego nacjonalizmu zorganizował inicjatywę ludową (Volksbegehren) w sprawie t. zw. „ustawy wolnościowej" (Freiheitsgesetz), która zaprzeczała winie N. za wywołanie wojny światowej i przewidywała dom poprawczy dla członków rządu, którzyby zgodzili się na ciężary i zobowiązania wynikające z odpowiedzialności N. za wojnę. Prawo to, odrzucone przez parlament, otrzymało w plebiscycie 5,800.000 głosów i plan Younga został przyjęty przez parlament. Gdy próby uzgodnienia stanowiska stronnictw „wielkiej koalicji" w sprawie reform finansowych zawiodły, gabinet Müllera podał się do dymisji (marzec 1930). Spuściznę po nim objął przywódca centrum Brüning, który powołał do swego gabinetu przedstawicieli prawicy i środka, nie mogąc zaś dojść do ładu z parlamentem, szukał oparcia w prezydencie Rzeszy i regulował najważniejsze sprawy w drodze dekretów (t. zw. Notverordnungen). Przez to została zapoczątkowaną w N. likwidacja parlamentaryzmu, którego miejsce zajął system prezydjalny, gruntujący się na ponadpartyjnym autorytecie Głowy Państwa. Pragnąc złamać potęgę socjalnej demokracji i uniezależnić się od niej na przyszłość, rozwiązał Brüning parlament i odwołał się do wyborców. Wybory, przeprowadzone 14. wrześ. 1930 pod świeżem wrażeniem ewakuacji ostatniej strefy Nadrenji, dały wynik katastrofalny dla republiki weimarskiej. Komuniści powiększyli swój stan posiadania z 54 na 77 mandatów, zaś narodowi socjaliści (hitlerowcy) zdobyli 107 mandatów, stając się drugą z rzędu partją w parlamencie. Popierające rząd Brüninga stronnictwa znalazły się w mniejszości. Wobec niemożności dojścia do kompromisu z hitlerowcami, kanclerz rządził w dalszym ciągu dzięki zaufaniu osobistemu prezydenta, a przy cichem poparciu socjalistów, którzy, zagrożeni rozrostem komunizmu i hitleryzmu, woleli przykładać rękę do ruiny rządów parlamentarnych. Rola Reichstagu ograniczała się do zatwierdzenia rozporządzeń prezydenta, poczem bywał odraczany. Ruch narodowo-socjalistyczny rozlewał się coraz szerzej; narodowi socjaliści przy wyborach do sejmów poszczególnych państw miażdżyli i wchłaniali partje środka, stając się stopniowo jedynem stronnictwem burżuazyjnem. Niem. partja ludowa i demokraci, którzy przemianowali się w „partję państwową" (Staatspartei), stopnieli do nieznaczących grupek, niem. narodowi kurczyli się liczebnie, tylko centrum zachowało swój stan posiadania. Celem dążeń nacjonalistów stało się zwłaszcza opanowanie Prus, w których utrzymywała się w dalszym ciągu u steru koalicja weimarska. Zainicjowany przez hitlerowców i Stahlhelm 9. sierp. 1931 plebiscyt w sprawie rozwiązania sejmu pruskiego i ogłoszenia nowych wyborów, nie dał jednak opozycjonistom większości. Walka polityczna przybierała na ostrości, przenosząc się na ulice, krwawe starcia pomiędzy Stahlhelmem i oddziałami szturmowemi hitlerowców a republikańskim Reichsbannerem i komunistami były na porządku dziennym. W polityce zagranicznej N. coraz bardziej dochodził do głosu kierunek rewizjonistyczny, a żądania zmiany granic wschodnich padały oficjalnie z ust członków

rządu (Trewiranus). Miary trudności wewnętrznych dopełnił *kryzys gospodarczy*, który ogarnął ok. 5 milj. bezrobotnych. 20 czerwca 1931 zwrócił się Hindenburg do Hoovera z prośbą o interwencję w sprawie odszkodowań, następstwem czego było ogłoszenie *rocznego moratorjum dla N.* W stosunkach politycznych wzmagał się coraz większy chaos. Nar. socjaliści, głosząc hasła zniszczenia parlamentaryzmu i stosując wobec przeciwników teror fizyczny, stawali się poważną groźbą dla ustroju państwa, na lewem skrzydle rozwijali analogiczną działalność komuniści, stronnictwa zaś koalicji weimarskiej, zwł. najsilniejsze z pośród nich, socjaliści, okazywały niezdolność rozwiązania piętrzących się trudności. W tych warunkach, pierwszorzędnego znaczenia nabierała kwestja *wyboru prezydenta Rzeszy* wobec upływu siedmioletniej kadencji Hindenburga. Brüning, pragnąc uniknąć związanego z tem wstrząsu i utrwalić na dalszy okres system rządów prezydjalnych, podjął próbę przedłużenia Hindenburgowi jego godności na rok w drodze uchwały Reichstagu, ale nie uzyskał dla swego wniosku koniecznej większości kwalifikowanej z powodu sprzeciwu hitlerowców. W rozpoczynającej się kampanji wyborczej najtrudniejszem było stanowisko socjalnych demokratów, którzy widząc niemożność przeprowadzenia własnego kandydata, a obawiając się dojścia do władzy Hitlera, który kandydował z ramienia swej partji, zdecydowali się poprzeć Hindenburga jako jedyną w tym momencie ostoję republikańskiego ustroju państwa. Natomiast konserwatywni nacjonaliści, ugrupowani w Stahlhelmie, wysunęli przeciw feldmarszałkowi własnego kandydata, Düsterberga, gdy zaś pierwsze głosowanie nie dało wyników, oddali w drugiem przeważną część głosów za Hitlerem. Aczkolwiek Hindenburg przeszedł $19\frac{1}{2}$ miljonami głosów (socjaliści, centrum, demokraci, niem. partja ludowa, Bawarczycy i masy bezpartyjne, wierzące w osobiste walory feldmarszałka), to $13\frac{1}{2}$ milj. głosów, skupione na Hitlerze, dawało miarę siły nar. socjalizmu. Zjawiska tego nie mógł Hindenburg zlekceważyć, zwłaszcza, że w bliskiem jego otoczeniu działały czynniki, którym zależało na tem, aby ruch hitlerowski odpowiednio zużytkować. W miarę rozkładu parlamentaryzmu i postępującego bezwładu partyj, siłą, na której opierał się ustrój prezydjalny, stawała się Reichswehra, wskutek czego decydujące słowo w sprawach państwowych zdobyła stojąca na jej czele *klika generałów*, którzy opanowawszy Hindenburga, zmierzali do likwidacji ustroju parlamentarnego i zastąpienie go dyktaturą wojskową. W stosunku do narodowego socjalizmu zajmowali generałowie stanowisko odporne, z powodu jego dążenia do władzy, z drugiej jednak strony brali pod uwagę możność opanowania go i wprzągnięcie do własnej polityki, która w zasadniczych rysach odpowiadała programowi hitlerowskiemu (antyparlamentaryzm, nacjonalizm, zniszczenie traktatu wersalskiego). Przedstawiciel grupy generalskiej w rządzie, *Groener*, który skupił w swem ręku tekę spraw wewn. i Reichswehry, spróbował odebrać hitleryzmowi jego siłę zaczepną, zarządzając rozwiązanie oddziałów szturmowych, atoli nie uzyskał w tym kierunku poparcia prezydenta i podał się do dymisji. Na czoło kliki generalskiej wysunął się generał *Schleicher*, który postanowił sprzymierzyć się z narodowym socjalizmem. W czerwcu 1932 Brüning otrzymał dymisję, a następcą jego został przedstawiciel agrarjuszów *Papen*, który utworzył gabinet ściśle konserwatywny z udziałem Schleichera jako ministra Reichswehry. Polityka rządu wzięła odtąd kurs zdecydowanie antylewicowy, a zwróciła się w pierwszym rzędzie przeciw ostatniej ostoi koalicji wejmarskiej, jaką był rząd pruski. Fakt, że socjaliści wraz z centrum i demokratami od powstania republiki niemieckiej rządzili w Prusiech, posiadał doniosłe znaczenie nietylko ze względu na stanowisko tego kraju, ale na całokształt spraw Rzeszy. W rękach socjalistyczno-centrowego rządu znajdowała się policja berlińska, przez to zaś faktyczna władza nad stolicą. Pruscy ministrowie socjalistyczni, zwł. Grzesiński i Severing, robili wszystko, by zwalczyć hitlerowców, mimo to nie zdołali przeszkodzić, że w wyborach do sejmu pruskiego 24 kwiet. 1932 zdobyli oni niemal połowę mandatów. Rząd koalicji weimarskiej, przewidując ten wynik, przeprowadził pierwej uchwałę, w myśl której sejm wybierał prezydenta ministrów nie zwyczajną, jak dotąd, ale kwalifikowaną większością głosów. Dzięki temu gabinet Brauna mógł po wyborach kwietniowych utrzymać się w dalszym ciągu. W lipcu Hindenburg wydał dekret, którym *usunął gabinet Brauna* od władzy pod pozorem niedostatecznego zapewnienia przezeń spokoju i bezpieczeństwa w Prusach i zamianował komisarza rządowego, którym został kanclerz Papen. Socjaliści bez oporu pozwolili sobie wyrwać z rąk aparat policyjno-administracyjny i utracili przez to ostatni poważny element siły. 31 lipca 1932 odbyły się wybory do Reichstagu, które przyniosły całkowitą niemal zagładę partjom mieszczańskim, ogromny przyrost głosów hitlerowcom i wzmożenie komunistów; centrum i socjaliści zachowali swój stan posiadania. Hitler, jako przywódca najpotężniejszej partji, zażądał oddania mu władzy, na co Hindenburg się nie zgodził. Między narodowymi socjalistami a rządem Papena wywiązał się stan ostrej walki. Hitler, nie zdobywszy się na zamach stanu, spróbował wejść w kompromis z centrum i stworzyć rząd parlamentarny, zanim jednak doszło do tego, rząd rozwiązał Reichstag natychmiast po otwarciu go. Kampanja wyborcza rozegrała się pod znakiem walki pomiędzy niemiecko-narodowymi i Stahlhelmem, którzy opowiedzieli się za rządem Papena, a narodowymi socjalistami, którzy dla podkreślenia opozycji wobec reakcyjnego régime'u Papena, wysuwali na pierwszy plan w swej agitacji wyborczej radykalizm socjalny. Wynik głosowania w dn. 6 listopada okazał pierwszy raz od kilku lat *osłabienie wpływów hitlerowców*, którzy stracili 35 mandatów. Narodowo-niemieccy wyszli wzmocnieni, na froncie zaś lewicowym ujawniło się dalsze przesunięcie od socjalnych demokratów do komunistów. Mimo

pewnego sukcesu stronnictwa rządowego, utrzymanie gabinetu Papena okazało się trudnem wobec faktu, że opowiedziała się za nim tylko grupa niemiecko-narodowa (Hugenberga), reprezentująca 1/10 wyborców, wszystkie zaś inne partje pozostawały doń w opozycji. 17 listop. Papen ustąpił, a Hindenburg zwrócił się do Hitlera z propozycją utworzenia rządu, opartego o większość w parlamencie, nadto postawił ze swojej strony szereg warunków, od których spełnienia zależeć miała nominacja Hitlera („zastrzeżenia prezydjalne"). W tych okolicznościach utworzenie gabinetu pod egidą narodowo-socjalistyczną okazało się niemożliwem i Hindenburg powierzył 3 grudnia godność kanclerza Schleicherowi. Był to rząd czysto prezydjalny, oparty na zaufaniu Prezydenta i Reichswerze, w społeczeństwie zaś mogący liczyć tylko na narodowo-niemieckich oraz ich odpowiednik, Stahlhelm. Mimo to pozycja Schleichera była początkowo silna. Widziano w nim człowieka, który ciesząc się zaufaniem Hindenburga, daleki był od wstecznictwa Papena i nie zdradzał jak tamten intencyj naruszenia samodzielności poszczególnych krajów Rzeszy. Socjaliści spodziewali się po nim złagodzenia reakcyjnego kursu socjalnego, którego początki widzieli w planie zwalczania bezrobocia przez inicjatywę publiczną, nie zaś prywatną, jak chciał Papen, oraz w obietnicy cofnięcia dekretu Prezydenta z 25 września o obniżce płac taryfowych. W łonie hitlerowców ujawniły się poważne tarcia; gdy skupiona około Hitlera większość z Goebelsem i Goeringem trwała na stanowisku nieprzejednanem, domagając się w dalszym ciągu pełnej władzy, silna mniejszość z Strasserem i Frickiem na czele była za kompromisem, któryby narazie oddał narodowym socjalistom kilka tek. Atak przeciw Schleicherowi wyszedł jednak z innej strony. Nowy kanclerz, mimo swej przeszłości generalskiej i udziału w obaleniu Brüninga okazał oblicze nadspodziewanie demokratyczne, pragnął uwzględniać w swej polityce interes warstw pracujących i oprzeć swoje rządy na szerszej podstawie parlamentarnej. Przez to zraził sobie niemiecko-narodowych, którzy przezwali go „generałem socjalnym" (Sozialgeneral). Gdy w dodatku Schleicher nie zawahał się wystąpić przeciw junkrom pruskim z powodu skandalicznego roztrwonienia funduszów, przeznaczonych na pomoc dla prowincyj wschodnich (Osthilfe), los jego był przypieczętowany. Przywódca agrarjuszów Papen wszedł w porozumienie z Hitlerem i doprowadził za kulisami do wskrzeszenia sojuszu niem. narodowych z nar. socjalistami (front harzburski), równocześnie zaś podkopał pozycję Schleichera u Hindenburga. Gdy kanclerz, opuszczony w Reichstagu przez narodowo-niemieckich przedstawił prezydentowi wniosek o rozwiązanie go i rozpisanie nowych wyborów, spotkał się z odmową i wniósł prośbę o dymisję. — 30 stycznia 1933 zamianowany został nowy rząd koalicji harzburskiej: Hitler został kanclerzem, Papen jego zastępcą i komisarzem Rzeszy na Prusy, przywódca niem. narodowych Hugenberg skupił w swem ręku teki gospodarcze, zaś ministrem pracy został twórca i wódz Stahlhelmu, Seldte. Nowy gabinet rozwiązał parlament i rozpoczął akcję represyjną, skierowaną przeciw komunistom, socjalistom i pacyfistom. Podpalenie budynku Reichstagu, które przypisano komunistom, nadało prześladowaniom gwałtowne tempo i bezwzględność. Przywódcy lewicy zostali wtrąceni do więzienia lub obozów koncentracyjnych, prasa zawieszona lub zakneblowana, organizacje stojące na gruncie republikańskim rozwiązane. Obok akcji represyjnej, ujętej w formę prawnych zakazów i aresztowań, rozszalał teror fizyczny, stosowany przez oddziały szturmowe hitlerowców, które użyto częściowo jako policję pomocniczą (Hilfspolizei), nadając przez to ich wystąpieniom pseudo-legalny charakter. Z szczególną zaciekłością wystąpili hitlerowcy przeciw żydom, których w wielu wypadkach usunięto z urzędów, sądów, nie pozwolono im otwierać sklepów, i t. p. Agitację wyborczą mogły prowadzić tylko stronnictwa rządowe, opozycyjnym zabroniono odbywania zebrań, nalepiania afiszów, rozrzucania ulotek i innych środków walki. Wybory 5 marca przyniosły hitlerowcom w porównaniu z listop. 1932 przyrost 4 milj. głosów, niem. narodowi wyszli nieco osłabieni, opozycja poniosła straty, nie tak jednakowoż znaczne, jak można było oczekiwać w stosunku do teroru przeciwnika. Ogromny wzrost głosów hitlerowców w Bawarji umożliwił im dokonania zamachu stanu, który usunął rząd miejscowy i oddał władzę w ręce komisarza Rzeszy. W ten sposób złamany został partykularyzm najsilniejszego dotąd i najzazdrośniej strzegącego swej odrębności państwa na południu Rzeszy. Podobnie zniszczony został samorząd miast hanzeatyckich. Otwarcie Reichstagu w Poczdamie 21 marca okazało, że parlamentaryzm w N. przestał faktycznie istnieć. Posłowie komunistyczni, internowani w obozach koncentracyjnych, nie zostali dopuszczeni do udziału w obradach, zaś socjaliści ujrzeli się sprowadzeni do stanu bezsilności. Reichstag uchwalił głosami wszystkich stronnictw, poza socjalno-demokratami nadzwyczajne pełnomocnictwa dla rządu, w których dał mu prawo wydawania ustaw w drodze pozakonstytucyjnej oraz sprzecznych z obowiązującą konstytucją, o ile nie dotyczą podstaw prawnych parlamentu, Rady Państwa i praw Prezydenta Rzeszy, oraz wyłączne prawo zawierania wzgl. rozwiązywania układów z innemi państwami. Moc trwania tych pełnomocnictw została określona do 1. kwietnia 1937, z tem wszelako zastrzeżeniem, że wygasają one automatycznie w razie ustąpienia obecnego rządu. W ten sposób Hitler otrzymał władzę dyktatorską. Podkopywana i niszczona od tylu lat konstytucja weimarska została definitywnie usunięta. Widomą oznaką przewrotu stało się oficjalne zastąpienie republikańskiego sztandaru czarno-złoto-czerwonego dawnym sztandarem cesarskim czarno-biało-czerwonym; faktycznym jednak symbolem nowego régime'u stała się powiewająca z centrali komunistycznej w Berlinie (t. zw. do-

mu K. Liebknechta) swastyka hitlerowska.

Równolegle z temi przeobrażeniami wewnętrznemi postępuje likwidowanie nałożonych na N. przez traktat wersalski ciężarów i ograniczeń. Konferencja lozańska 6 lipca 1932 załatwiła ostatecznie sprawę odszkodowań, zaś konferencja rozbrojeniowa w Genewie uchwałą z 11 grudn. 1932 przyznała N. równość praw w zakresie zbrojeń. — Polityka zagraniczna Rzeszy uległa, jak się zdaje, z chwilą dojścia Hitlera do władzy zasadniczemu przeobrażeniu. Współdziałanie z Sowietami, zainaugurowane 1922 w Rapallo, wzmocnione kontraktem w Berlinie 1926 (odnowionym w 1931), które stanowiło punkt wyjścia odwetowych planów militaryzmu niemieckiego, oraz penetracji gospodarczej w głąb Rosji, zostało silnie naruszone. Na pierwszy plan polityki N. wysunęła się kooperacja z faszystowskiemi Włochami oraz z Węgrami, na gruncie wspólnych tendencyj rewizjonistycznych. Faktem pozytywnym jest wreszcie odbudowa niemieckiego militaryzmu. Stutysięczna Reichswehra została, dzięki zręcznemu systemowi, rozszerzona w ten sposób, że każdy jej pułk może w razie wojny przekształcić się w dywizję, których ogólna siła wynosi 550.000 żołnierzy, wraz z odpowiednim aparatem dział polowych, czołgów i broni gazowej. Policja mundurowa wynosi 115.000 ludzi. Do tego należy dodać dwie potężne organizacje wojskowe: oddziały szturmowe hitlerowców (S. A.) i Stahlhelm, obie doskonale wyćwiczone, zaopatrzone i uzbrojone. W rezultacie N. zdolne są natychmiast po wybuchu wojny wystawić 1,200.000 żołnierza, w ciągu zaś tygodnia zmobilizować 4 miljony. Do tego należy dodać rozbudowane na olbrzymią skalę lotnictwo, które mimo swego charakteru pasażersko-transportowego da się każdej chwili przekształcić w wojskowe. — Ob. również umieszczone w uzup. artykuły: Lokarneńskie traktaty, Narodowy socjalizm, Odszkodowanie, Polska.

***Niemiecka mitologja,** wierzenia i obrzędy religijne z czasów przed wprowadzeniem chrześcijaństwa. System bogów począł się rozwijać prawdopodobnie pod wpływem wschodu i narodów starożytnych. Źródeł, z których czerpie się wiadomości o n. m. jest niewiele. Z czasów pogańskich w Niemczech przechowały się tylko stare formułki zaklęć, napisy runiczne i t. p., oraz tradycje ludowe ze średniowiecza i doby późniejszej. — Cezar wspomina w swych pismach o germańskim kulcie słońca, księżyca i ognia. Tacyt opowiada, że Germanie czcili swych bogów i składali im ofiary w świętych gajach i świątyniach. Bogami tymi byli olbrzym Tuisto i syn jego Mannus, praojciec bogów i trzech wielkich ludów germańskich: Erminonów, Istweonów i Ingweonów, pochodzących od trzech jego synów. Jeden z nich to Tiu (Ermnas), pierwotnie najwyższy z bogów, potem bóg wojny; drugi Wotan (Istwas), bóg burzy i zmarłych, dzierżył po nim władzę nad bogami. Bogom tym były poświęcone dwa dni tygodnia: wtorek i środa; trzecim był Fro (Ingwas). Ponadto czczono Donara (Herkules) boga gromów (poświęcono mu czwartek), boginię płodności Frię (Nerthus), małżonkę Wotana, której poświęcono piątek; wreszcie północnego boga światła, Baldura. Oprócz tych bogów i kilku innych uprawiano także kult demonów (jak elfy i t. p.), będących wcieleniem sił przyrody. Zaćmienie słońca i księżyca przypisywano także takim demonom. — Czczono też duchy zmarłych, unoszące się w pewnych określonych porach pod wodzą Wotana w powietrzu, usposobione wobec ludzi przychylnie albo też wrogo (np. złośliwe mary dręczące we śnie). Wedle wierzeń ludowych mogła ludzi we śnie opuszczać dusza i przybierać postać czarownic, wilkołaków i t. p.

***Niemiecka muzyka.** Za czasów monarchji frankońskiej założono w Sankt Gallen i Ljonie pierwsze szkoły śpiewu kościelnego. Alkuinus napisał swój traktat o tonacjach. Pierwszą formą artystyczną muzyczną i literacką były sekwencje i tropy. Na kształtowanie się ich wpłynęli mnisi klasztoru w Sankt Gallen: Notker Balbulus i Tuotilo (w. X.). W tym samym czasie powstają pierwsze przedstawienia religijne, w których znaczną rolę odgrywa muzyka. W w. XII—XIV. kwitnie sztuka „Minnesängerów" (Walter von der Vogelweide, Frauenlob, Heinrich von Ofterdingen, Wolfram von Eschenbach, Gottfried von Strassburg). Wzorowali się oni na francuskich truwerach i trubadurach, zdołali jednak wkrótce uzyskać samodzielność. Następcami ich byli „Meistersingerzy" w w. XV. i XVI. (Hans Sachs).

Na polu muzyki wielogłosowej działają w czasie hegemonji muzyki niderlandzkiej Agricola, Hofhaimer, Isaak, Senfl, Hassler, Gallus i w. i.— Nową epokę w m. n. stanowią czasy reformacji. Pojawia się wtedy chorał protestancki.

W w. XVII. i XVIII. hegemonję w muzyce dzierżą Włosi. Pod ich wpływem tworzą Schütz, Hasse i w. i., nie oparli im się nawet Händel i Mozart. Z końcem w. XVIII. powstają szkoły: mannheimska i berlińska. Pełną samodzielność uzyskuje m. n. w dobie romantyzmu, dzięki twórczości Beethovena, Schuberta, Webera, Marschnera, Mendelssohna, Schumanna, Wagnera, Brahmsa i Liszta. W czasach najnowszych wywarli ogromny wpływ na muzykę europejską: H. Wolf (pieśń), Ryszard Strauss (instrumentacja) i A. Schönberg (atonalność). Poważne stanowisko w rzędzie kompozytorów o światowej sławie zajmują: P. Hindemith, M. Schillings, F. Schrecker, K. Weill, E. Křenek i w. i.

Niemiecka sztuka. W ostatniem dziesięcioleciu budownictwo niemieckie wysunęło się znacznie naprzód wśród sztuk plastycznych. Nowoczesny „rzeczowy" styl budowlany stanowi dzisiaj ze swą prostolinijną wyrazistością brył, jasną konstrukcją i celowością, istotny wygląd niemieckich miast. Zarówno publiczne gmachy, jak i budowle dla celów handlowych i przemysłowych, miejsca rozrywkowe, mieszkalne domy i osiedla, zbudowane zostały w ostatnich dziesięciu latach prawie wyłącznie w duchu tego nowego stylu. Tendencja stylu w gruncie rzeczy pozostała ta sama, jak rów-

nież główni jej przedstawiciele do dzisiaj stoją jeszcze na czele: Poelzig, Behrens, Tessenow, Bonatz, Mies van der Rohe, Bruno Taut, E. Mendelsohn, Walter Gropius, Ernst May, Hering, Hilberseimer i i.; wzrosło tylko jej rozpowszechnienie.

Pojawienie się w malarstwie, obok ekspresjonizmu, stylu „nowej rzeczowości" (Schrimpf, A. Kanoldt, Mense, Schlemmer, Wilh. Scholz i i.), można równie dobrze przypisać przodującej roli architektury, jak i ogólnie panującej tendencji okresu trzeźwości, jasności i rzeczowości. — Obecnie nie powinna się ujawniać wewnętrzna wizja artysty, a więc wyłącznie coś subjektywnego, lecz rzecz sama w sobie zasadniczo uwypuklona ze strony rzeczowego jej charakteru, a więc: kubiczne formy zasadnicze oraz plastyczne i kolorystyczne jakości. Powstają nowe kształty, którym przez redukcję do kilku istotnych rzeczowych stron nadano pewien rodzaj nadnaturalnego realizmu („Magiczny realizm"). — Obok tego stylu „nowej rzeczowości", którego promotorami byli m. i. francuscy surrealiści, rozpowszechnia się dziś pewien abstrakcyjny kierunek (ostatnie dzieła Hofera, Beckmanna, Kandinsky'ego i i.), który również silniej, niż ekspresjonizm przystosowuje się do technicznego ducha teraźniejszości i współczesnej architektury.

Przemysł artystyczny, jaki pierwotnie „nowa rzeczowość" wprowadziła, postępował także w ostatnich latach tą samą drogą i znalazł, podobnie jak architektura, większe rozpowszechnienie. Najoryginalniejszym jego wynalazkiem są stalowe meble do siedzenia (Breuer, Mies van der Rohe), które dziś już sporządza się jako artykuł masowy.

***Niemirovsky** Irène, współcz. pisarka franc., zwróciła uwagę powieścią z życia burżuazji żydowskiej: „David Golder" (tłum. pol. 1931), następnie wydała oryginalnie ujętą opowieść z życia dziewczęcia na tle wielkomieszczańskiem: „Bal" (tłum. pol. 1931).

***Niemodlin,** niem. Falkenberg, miasto powiatowe w regencji opolskiej na G. Śląsku pruskim, 2.377 mieszk., stacja kol. — N., położony nad rzeką Ścinawą, założony został w XIII. wieku przez Bolka II, księcia opolskiego, był miejscem przeprawy na drodze Opole-Nissa. Do księstwa opolskiego należał do 1.313, później stanowił samodzielne księstwo, które w 1532 przeszło na własność Habsburgów. — W 1910 miał powiat N. 11,1% Polaków.

***Niemojewski** Lech, pol. architekt i historyk architektury, * 1894, kształcił się na Politechnice lwowskiej i warszawskiej, w l. 1920—23 konserwator urządzeń pałaców Rzeczpospolitej, w l. 1922—28 asystent i zastępca prof. historji architektury i sztuki nowożytnej na Politechnice warszawskiej. Główne prace architektoniczne: projekt wnętrza Kawiarni Centralnej w Warszawie, ołtarze w kościele w Wietrzni, wagon salonowy marszałka Piłsudskiego, szereg projektów i t. d. Ogłosił: „Łazienki królewskie oraz znajdujące się w nich dzieła sztuki", „Konstruktywizm w architekturze" oraz szereg innych prac i artykułów.

Niemojewski Andrzej, pol. poeta i publicysta. Charakterystykę ob. t. 13, str. 232. O N.: Zdz. Dębicki „Portrety", II (1928), Paweł Hulka-Laskowski w „Wiadomościach Literackich" 1929, nr. 270.

Nietykalność, ob. Immunitet.

Nietzsche Friedrich, filozof niem. O N. wielotomowe studjum franc. napisał Charles Andler. Z prac polskich ciekawsze: Stan. Przybyszewski „Chopin und Nietzsche" (1892), Wacław Berent „Źródła i ujścia nietzscheanizmu" (1906), Stan. Brzozowski „F. N." (1907), Wal. Gostomski „Tragedja myśliciela" (w „Bibl. Warsz.", 1906), tegoż „Nietzsche i Tołstoj" (w „Przeglądzie Polskim" 1905), tegoż „Z przeszłości i teraźniejszości" (1904), Stefanja Tatarówna „Słowacki i N." (w „Pamiętniku Liter." 1906), Bernard Szarlitt „Polskość N-go i jego filozofji" (1930). W literaturze polskiej wpływ N-go zaznaczył się najwyraźniej w twórczości Przybyszewskiego i Berenta. Przypisywane mu znaczenie dla twórczości Wyspiańskiego (filozofja „młota" w „Kazimierzu Wielkim") jest dość wątpliwe. — N. działał nietylko jako estetyk muzyki, lecz również komponował (utwory chóralne, orkiestralne, fortepianowe i pieśni).

***Nieuwe Amsterdam,** ob. Nowy Amsterdam (uzup.).

Niewidomi, ludzie pozbawieni wzroku. Opieka nad n. dorosłymi i wychowanie młodych n. stanowią ważną sprawę społeczną, którą zajmują się różne instytucje państwowe, społeczne i prywatne. Tendencje do opieki są starsze niż czysto pedagogiczna działalność, która rozpoczęła się dopiero pod koniec XVIII wieku. Wykształcenie zawodowe n. uwzględnia muzykę, koszykarstwo, szczotkarstwo, masaż, stroicielstwo, pisanie na maszynie. Wyższe zakłady przygotowują n. do egzaminu dojrzałości i umożliwiają studja uniwersyteckie. To intelektualne wykształcenie n. jest możliwe dzięki stworzeniu specjalnego pisma i druku dla n. Istnieją dwa rodzaje pisma: płaskie, pomysłu E. E. Hebolda (1819—71), dla porozumiewania się z widzącymi, oraz wynalezione przez J. J. Barbiera (1767—1841), a udoskonalone przez Ludwika Braille'a, niewidomego (1809-1852) polegające na dotykowem ujmowaniu grup wytłoczonych punktów. Punkty te oznaczają przy różnym układzie różne litery alfabetu i znaki pisarskie, a opatrzone dodatkowym znakiem — cyfry i znaki matematyczne.

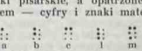

Znaki alfabetu Braille'a. Duże punkty odpowiadają punktom wypukłym w piśmie dotykowem. Małe punkty pokazują położenie dużych punktów w stałym schemacie prostokątnym.

Braille stworzył również przyrząd do pisania dla n. tym alfabetem. Jest to wyżłobiona równolegle tabliczka, na której umieszcza się kartkę papieru. Po kartce przesuwa się miedzianą linijkę, podziurkowaną w dwa rzędy prostokątów po 6 dziurek i przez te dziurki wyciska się rylcem tępym odpowiednie grupy punktów. Ponieważ niewidomy odczytuje je dotykowo z drugiej strony — od strony le-

wej na prawo, — musi być pismo tłoczone w kierunku przeciwnym. Rozpowszechnienie alfabetu Braille'a spowodowało rozwój druku opartego na tym systemie. — Nowsze próby idą w kierunku umożliwienia n. czytania zwykłego druku, bez pomocy widzących. Takim przyrządem jest „visagraph" Roberta E. Naumberga, przetwarzający zwykłe pismo na pismo wypukłe. Przyrząd posługuje się fotokomórką i daje powiększony obraz druku zwykłego, wyciśnięty na cienkiej aluminjowej płytce, złożony z drobnych punkcików, blisko siebie umieszczonych, dających dotykowo wrażenie ciągłych linij, stanowiących kontury liter. — Por. też Nutowe pismo dla niewidomych (uzup.).

Pierwszy zakład wychowawczy dla n. został założony przez Valentina Hany'a, twórcę szkolnictwa dla n. w 1785 w Paryżu. Było to wzorem dla innych państw. Podobne zakłady powstały w Liverpoolu (1791), w Bristolu (1793), w Londynie (1799), we Wiedniu (1804), w Dreźnie (1809), w Szwecji (1810), w Danji (1811), a w połowie w. XIX zaczęto organizować także przedszkola dla dzieci niewidomych. (Pierwszy ogródek dziecięcy tego typu powstał w Moritzburg w Niemczech w 1861).

W Polsce istniało w r. 1928 około 19.200 n. (według obliczenia w „Szkole Specjalnej"), w tem dzieci niewidomych ok. 2.000. Pierwszą w Polsce szkołę dla n. założył ks. J. Z. Falkowski (ob. uzup.). w 1817 w Warszawie. Obecnie istnieje w Polsce szereg zakładów tego rodzaju, w których pobiera naukę przeszło 300 dzieci (w r. szk. 1930/31). Por. Szkolnictwo specjalne, uzup.

***Niezmiarkowate** (Chloropidae), rodzina muchówek. Niezmiarka (Chlorops teaniopus Meig.), do 4 mm dł., jest wielkim szkodnikiem zbóż. Samica składa jaja między liście zbóż w stadjum, kiedy kłosy są jeszcze ukryte. Larwa wygryza w źdźble kanał aż do kłosa, który ginie. Później zapoczwarcza się larwa na dolnym końcu chodnika i wnet wylęga się drugie pokolenie, które może zniszczyć jeszcze zasiewy jesienne. Mniejszy gatunek Oscinis frit L. składa jaja w sierpniu w oziminy. Larwy niszczą młode roślinki. Na wiosnę wylęga się drugie pokolenie, zaś w lipcu trzecie, które niszczy zboża, np. owies, wygryzając ziarna. Bardzo opadnięte pola należy ścinać, dopóki poczwarki są jeszcze w roślinach.

Niger (Colonie du N.), kolonja we Franc. Afryce Zach.; w 1930 r. 1,179.500 km², 1,490.529 mieszk. (1,2 na 1 km²), w tem 376 białych (360 Francuzów). Stolica Niamey (do 1926 Sinder), w 1926 r. 3.142 mieszk. — Handel w 1930 w 1.000 franków: przywóz 21.073, wywóz 41.735.

Nigerja, ang. kolonja, 877.352 km², zaludnienie (1931) 19,757.000 mieszk. (w tem 4.000 białych), t. j. 20 na 1 km². — Najważniejsze miejscowości (szacunek): stolica, miasto portowe, Lagos (1931) 140.000, Ilorin 83.000 mieszk.; według spisu z 1921: Ibadan wraz z podmiejskiemi farmami 238.094, Iwo 53.588, Kano 49.938, Ede 48.360, Ogbomoszo 51.418, Oyo 40.356, Enugu Ezeke 40.653, Abeokuta 38.034 mieszk. — Handel zagraniczny w 1930 w 1.000 funtów szterlingów: przywóz 12.700, wywóz 15.174 (w tem pestki palmowe 3.679, oliwa palmowa 3.250, orzeszki ziemne 2.196, kakao 1.756, cyna 1.414, bawełna 624). Bilans handlu zagr. jest stale dodatni. — Ruch portowy w 1930 (z Hamburga do Lagos 22 dni podróży): 1,946.988 tonn rejestr. netto. — Kolei w 1929 było 2.874 km, urzędów pocztowych 159, długość linij telegraficznych 26.578 km, telefonicznych 5.512, mównic telefonicznych 3.243. Czasopism wychodzi 8, w tem dwa dzienniki, wszystkie w języku ang., w Lagos.

***Nikandra,** ob. Nicandra.

Nikaragwa. W 1931 r. obliczano ludność na 818.184 osób. Wyznania według spisu z 1921: 614.453 katolików, 21.853 protestantów, 1.813 innych. — Handel zagraniczny w 1930 w 1.000 cordoba (w nawiasie 1929): wartość przywozu 8.172 (11.797), wywozu 8.343 (10.872). Główne artykuły handlu zagr. w 1.000 cordoba: przywóz w 1928: wyroby bawełniane 2.495, żelazo i stal 935, mąka 644, chemikalja i lekarstwa 481; wywóz w 1930: kawa 3.792, banany 2.239, twarde gatunki drzewa 534, cukier 366. Główni dostawcy towarów w 1930, wartość w 1.000 cordoba: Stany Zjedn. A. P. 5.023, W. Brytanja 798, Niemcy 736, Francja 248. Główne kierunki wywozu: Stany Zjedn. A. P. 4.150, Francja 1.128, Niemcy 972, W. Brytanja 290. — Ruch portowy w 1928: weszło 565 statków o pojemności 812.546 tonn rejestr. Sieć kolejowa w 1929: 337 km kolei państwowych, 102 km kolei plantacyjnych. Urzędów pocztowych 180, telegraficznych 106, mównic telefonicznych 674, długość linij telefonicznych 6.365 km, radjostacyj 5.

***Nike Apteros,** grecka bezskrzydła bogini zwycięstwa Atena. Świątynia N. A., wybudowana po śmierci Peryklesa w 429 r. przed Chr., zaś w l. 1835—36 z fragmentów odbudowana i przywrócona do pierwotnego stanu.

***Niklowy szmaragd** (zaratyt), minerał, zasadowy wodny węglan niklu, występujący w krystalicznych nalotach barwy zielonawej. (Znane są naloty tego minerału na chromicie w Teksas).

***Nikolsburg,** ob. Mikulov.

***Nikolskoje,** p. Oriechowo-Zujewo.

***Nikomachos,** syn Aristeidesa, malarz attycki żyjący w VI w. przed Chr. Znany był ze swej techniki szybkiego malowania i lekkości kompozycji. Z jego dzieł wielką sławą cieszyła się Nike, kierująca kwadrygą.

Nikorowicz Ignacy, pisarz pol. Odznaczony nagrodą literacką m. Lwowa.

Nil. W 1930 ukończono budowę wielkiej tamy w Nag Hamadi, na płn. od Luksoru, pośredniej między tamami w Assuanie i Asiut (por. tabl. XI w t. XI).

***Nil Aleksandra, Nil Semliki, Nil Somerset, Nil Wiktorja,** ob. Nil.

***Nin y Castellano** Joachim, hiszp. pianista i pisarz, * 1883, prof. honorowy paryskiej „Schola cantorum" i brukselskiego Uniwersytetu, obecnie żyje w Paryżu. Napisał kilka rozpraw o muzyce, wydał kilka zbiorów starych utworów hiszpańskich skomponował „Suite des valses lyriques", „Danza Ibérica" (fort.) i „En el jardin de Lidaraja" (skrz. i fort.).

Nisz, (Jugosławja), po wprowadzeniu w 1929 podziału J. na banaty, jest także stolicą banatu (Moravska banovina).

Nitsch Kazimierz, językoznawca pol., opracował nadto nowe zmienione wydanie „Pisowni Polskiej" Akademji Umiejętności (1932), od poprzednio obowiązującej redakcji Jana Łosia różniące się głównie przez wprowadzenie większej swobody w dzieleniu wyrazów przy ich przenoszeniu z wiersza do wiersza, oraz w zasadach stosowanych przy łącznem lub rozdzielnem pisaniu form przysłówkowych (te ostatnie zmiany wywołały żywą polemikę). — W art. o N. w t. 11. błąd kor.: ma być stworzenie, a nie: tworzenie.

***Nittman** Tadeusz Michał, współcz. pisarz pol., wydał: „Pieśni moje" (1919, poezje), „Mój przyjaciel Igor" (1924, powieść), „Jej chłopiec" (1925, opowieść), „W cieniu palm i minaretów, wrażenia z podróży po Marokko" (1926), „Cień porucznika Guardo" (1931, powieść).

***Nivoix** Paul, współcz. franc. pisarz dramat., autor głośnej sztuki: „Eve toute nue" (1917).

Nizza, (1931) 219.539 mieszk.

***Niż barometryczny,** ob. Minimum barometryczne.

Niżnij Nowgorod, stolica Niżnonowogródzkiego obwodu (ob. uzup.) w R. S. F. S. R., w 1931 r. 220.819 mieszk.

***Niżnowogródzki obwód,** jednostka administracyjna w R. S. F. S. R., utworzona w 1929 z dawnych gubernij Niżnij Nowgorod i Wiatka, autonomicznych obszarów Czeremisów (Maryjska republika) i Wotjaków, oraz aut. rep. Czuwaszów, 271.636 km² z (1926) 7,402.894 mieszk. (w 1931 r. 7,754.700 mieszk.). — Stolica Niżnij Nowgorod. — Stanowi część t. zw. Środkowego okręgu przemysłowego (ob. uzup.).

Niżyński Marjan, pol. poeta i malarz, wydał nadto poezyj tom II: „Szkice" (1930), „Dalmino" (1933, poemat dramatyczny; w t. 11 mylnie wydrukowano: „Salmon").

***Njegoš** (Njeguš) Petar II Petrović, czarnogórski władyka (od r. 1830) i poeta, (1813—1851), najwybitniejszy przedstawiciel poezji narodowo-filozoficznej w romantyzmie czarnogórskim, autor kilku zbiorów pieśni i poezyj, utworów epickich i poematów dramatycznych, z których dziełem jego najważniejszem: „Górski Wieniec" (1847, przekład pol. Henryka Batowskiego, 1932, z wstępnem studjum krytycznem Branka Lazarevića).

***Nkuna,** ob. Brazzaville.

***Nobile** Pietro, budowniczy włosk., (1774—1854), kształcił się w Rzymie, był dyrektorem Akademji Sztuk Pięknych oraz nadwornym budowniczym ces. w Wiedniu. Pracował także i w Polsce: w Krakowie przebudował kaplicę Potockich w katedrze krakowskiej, wykonał plany pałacu gubernatorskiego we Lwowie i plany przebudowy kościoła i klasztoru karmelitanek trzewiczkowych na bibljotekę im. Ossolińskich. Plany te nie zostały wykonane.

Nobla nagroda. Laureaci Nobla, 1931—32. — 1931: Che-Karl Bosch i Friedrich Bergius (Niemcy), Me-Otto Warburg (Niemcy), Po-Jane Adams (Ameryka płn.) i Murray Butler (Kolumbja), Li-Eric Axel Karlfeldt (Szwecja); 1932: Fi-Irving Langmuir (Ameryka płn.), Me-Sir Charles Sherrington (Anglja) i Adrien (Francja); Li-John Galsworthy (Anglja).

***Nocne i zmierzchnikowe zwierzęta,** w ścisłem znaczeniu zwierzęta, żerujące wieczorem i w nocy, dzień przepędzając w ukryciu. Należą tu niektóre małpy, małpiatki, koty, sowy, krokodyle, niektóre węże, z owadów ćmy, niektóre chrząszcze i t. d. W dalszem znaczeniu za z. n. i z. uważamy zwierzęta, żyjące w jaskiniach, głębinach morza i t. d. Z przystosowań do tego trybu życia należy wymienić: szare ubarwienie, duże oczy często o rozszerzającej się źrenicy, oczy teleskopowe (u ryb głębinowych) i narządy świecące, zmysł słuchu, węchu i dotyku silnie rozwinięty, długie czułki i t. d. Lot mają bardzo delikatny.

***Nocni stróże,** dozorujący w nocy poszczególne budowy lub całe miejscowości, byli znani już w starożytności; u starożytnych Greków i Rzymian posiadali nawet sprężystą organizację. Kiedy wprowadzono wyśpiewywanie godzin (wywoływanie), niewiadomo, było ono jednak rozpowszechnione około 1600 (używano też do tego celu rogów, grzechotek i t. d.). Po 1800 posiadali n. s. gwizdki, później pełnili swą służbę milcząco, aż wreszcie około 1900 zostali w miastach zastąpieni przez policjantów i zwolna prawie, że wszędzie zniknęli.

***Noël** Marie, współcz. poetka franc., autorka głęboko nastrojowych poezyj katolickich, silnie związanych ze źródłem pieśni ludowej: „Les Chansons et les Heures" (1920), „Poésies" (1926).

Nolhac Pierre de, historyk franc., jako poeta należy do profesorskiej grupy neoklasycyzmu (ob. wyżej), której jest głównym przedstawicielem, autor doskonale poprawnych sonetów, wydał zbiory poezyj: „Poèmes de France et d'Italie" (1925), „Le Testament d'un Latin" (1929).

***Nollin** Jean, poeta kanadyjsko-franc., * 1898, w wytwornych wierszach „Les Cailloux" (1918) opiewa młodość i przebudzenie do życia.

***Nolly** Emile, współcz. pisarz franc., autor powieści kolonjalnych: „Hien le Maboul" (1909), „La Barque annamite" (1910), „Gens de Guerre au Maroc" (1912).

***Noordholland,** prowincja Holandji, ob. Holland, uzup.

***Noordzee Kanaal,** kanał łączący Amsterdam i Zuiderzee z morzem Północnem pod Ijmuiden. Zbudowany został w latach 1865—76, ma 27 km długości, przeciętną szerokość 60 m, głębokość ponad 10 m. Dzięki temu kanałowi Amsterdam zyskał znaczenie wielkiego portu morskiego (przez Zuiderzee mogły dochodzić do Amsterdamu tylko statki o niewielkiem zanurzeniu); przejazd statku z Amsterdamu do morza trwa około 1½ godziny.

***Nord,** w niemieckim, szwedzkim i francuskim, północ.

***Nordsee-Kanal,** niem. nazwa Noordzee-Kanaal (ob. uzup.).

Norfolk, 1. miasto w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 129.710 mieszk.

***Normalny profil,** 1. w kolejnictwie pewna odległość między i ponad torami kolejowemi, która ze względu na możliwość zacze-

pienia, nie może być wypełniona ani stałemi budowlami (semaforami, sygnałami i t. d.), ani ładunkiem ułożonym na przejeżdżających, otwartych wagonach. N. p. ustanawia się na kolejach w zależności od szerokości toru. — 2. Przy regulacji rzek naturalne łożysko rzeki nie ulega większym przesunięciom, o ile spadek terenu, przekrój łożyska i konfiguracja brzegów ustaliły się w pewnej wzajemnej zależności. O ile przy regulacji ma nastąpić zmiana koryta, trzeba z uwzględnieniem tych warunków obmyśleć przekrój przyszłego koryta, czyli t. zw. n. p. Szerokość tego nowego koryta nazywa się normalną, czyli prawidłową szerokością rzeki. — 3. Żelazem o n. p. nazywamy materjał walcowany, o powszechnie przyjętych przekrojach, a więc żelazo kątowe, żelazo T, żelazo U, dźwigary I i t. p.

***Normandzki język,** w królestwie angielskiem od Wilhelma I., (1046—87) dla celów literackich przekształcony język francuski, po obu stronach kanału La Manche. Pisarze urodzeni w Anglji używali języka angielskiego z wpływami francuskiego, t. zw. anglonormandzkiego.

***North,** po angielsku północ.

North Carolina, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 3,170.276 mieszk. (23 na 1 km²). — Stolica Raleigh, 37.379 mieszk.

North Dakota, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 680.845 mieszk. (4 na 1 km²). — Stolica Bismarck, 11.090 mieszk.

***North-West Territories,** ob. Północno-Zachodnie Terytorja.

***Northern Ireland,** ob. Irlandja Północna.

Norwegja. Zajmuje obszar 323.795 km², w tem powierzchnia wód 13.893 km², według spisu z grudnia 1930 liczy 2,809.564 mieszk. (9 na 1 km²). Stolica Oslo liczyła w 1930 r. 249.688 mieszk. — Ruch naturalny ludności w 1930: małżeństw 18.064, urodzin 48.189 (17,4 na 1.000 mieszk.), zgonów 29.172 (10,4 na 1.000 mieszk.), nadwyżka urodzin 19.517 (6,9 na 1.000 mieszk., w latach 1909—12 jeszcze 12,7). — Emigracja zamorska w 1929: 9.326 osób, w tem do Stanów Zjedn. A. P. 5.197, do Kanady 2.643.

Posiadłości Norwegji:

W Europie (Arktyda): 1) Svalbard, nazwa zbiorowa posiadłości norweskich w Arktydzie, obejmujących wyspy na oceanie Lodowatym Północnym, między 10 a 35° długości geogr. wsch., i 74 a 81° szerokości geogr. płn., a mianowicie: a) archipelag Szpicbergen, 62.545 km², z 817 mieszk. w lecie 1927 (w zimie 1927/8 — 745 mieszk.); najważniejsze miejscowości: stolica Longyearbyen, stacja meteorologiczna, urząd pocztowy, 529 mieszk., port Ankershamn (stacja meteorologiczna), port Barensburg (poczta), port Ny-Alesund, stacja meteorologiczna, poczta, kopalnie węgla, 2,2 km kolei. Archipelag ma 3,7 km kolei; pola węglowe znajdują się w rękach norweskich, szwedzkich, angielskich i holenderskich (13 towarzystw, w lecie 1929 wywieziono 236.000 tonn węgla). — b) wyspa Niedźwiedzia, 178 km², w lecie 1927 — 7 mieszk., w zimie 1927/8 — 4 mieszk. Stacja meteorolog. Tunheim; złoża węgla. — c) wyspa Jan Mayen, 3 mieszk., stacja meteorolog. Definitywne objęcie Svalbard przez Norwegję nastąpiło w 1925. W zimie zarządza S. urzędnik w Tromsö w Norwegji, w lecie w Longyearbyen. 2) Wschodnia Grenlandja. W lipcu 1931 anektowała Norwegja wybrzeże wsch. Grenlandji, między 71° 30′ a 75° 40′ szer. geogr. płn. Aneksji tej nie uznała Danja, której posiadłością jest Grenlandja; w dniu 5. IV. 1933 Międzynarodowy Trybunał w Hadze rozstrzygnął zatarg norwesko-duński na korzyść Danji.

W Antarktydzie: 1) wyspa Bouveta, zajęta przez Norwegję w 1927, 58 km², czasowo zamieszkiwana (w sezonie połowów, topiarnia tranu). 2) wyspa Piotra I, zajęta przez N. w 1929 (nazwę wyspy zmieniono na w. Roalda Amundsena), 243 km², niezamieszkana.

Zbiory w 1930 w 1.000 tonn: owies 197,7, jęczmień 107,2, owies mieszany z jęczmieniem 11,6 pszenica 19,6, żyto 14,1, ziemniaki 766. — Produkcja górnicza 1929 w tonnach: ruda srebra 13.922, ruda miedzi 28.569, ruda cynku i ołowiu 3.669, ruda żelaza 746.112, rutyl, tytan 7.966, siarka 739.597. — Rybołówstwo: wartość połowów w 1928 wynosiła 158,074.000 koron norweskich, w tem połowy ryb morskich i rzecznych oraz raków 81,574.000, wielorybów 71,900.000, fok 4,600.000 koron. — Flota rybacka liczyła w 1924 r. 17.105 statków parowych i motorowych, ilość rybaków zawodowych wynosiła 64.128. — W wielorybnictwie światowem zajmuje N. pierwsze miejsce (przeszło 50% produkcji światowej). W 1929 norweska flota wielorybnicza składała się ze 140 statków. Głównym terenem połowów są południowe wody arktyczne: w 1928 złowiono z nich 11.044 wielorybów o wartości 70,6 milj. koron, podczas gdy na północnych tylko 572, o wartości 1,3 milj. kor.

Handel zagraniczny w 1930 w miljonach koron: przywóz 1.065, wywóz 684. — Ruch portowy w 1930: weszło 10.025 statków o pojemności 7,660.725 tonn rejestr. netto, w tem 4.863 norweskich, o pojemności 3,686.667 tonn. — Macierzysta flota handlowa liczyła 1. I. 1931 r. 3.953 statków, o pojemn. 2,294.000 tonn rejestr. netto. — Sieć kolejowa w 1930 miała 3.835 km, urzędów pocztowych było 4.346, telegraficznych 3.752, stacyj radjotelegraficznych 10, aparatów telefonicznych 191.330.

***Norweska muzyka.** Nowsi badacze norwescy starają się udowodnić, że pierwszymi twórcami muzyki wielogłosowej są wikingowie norwescy i islandzcy. Do najstarszych zabytków m. n. należą t. zw. „Olavssekwenzen". Później przez przeszło 1000 lat m. n. ma tylko znaczenie lokalne, dopiero w czasach romantyzmu pojawiają się trzej mistrzowie: Grieg (ob.), Sinding (ob.) i Svendsen (ob.), którzy odegrali pewną rolę w rozwoju muzyki europejskiej. Poprzednikami ich byli: pierwszy autor norweski, którego twórczość posiada pierwiastki narodowe, Waldemar Thrane (1790—1828), świetny skrzypek Ole Bull (ob.), i subtelny liryk Halvdan Kjerulf (ob.). Współcześnie z Griegem żyli: twórca norweskiego hymnu narodowego Richard Nordraak (ob.), szopenista Thomas Tellefsen (1823—1874), propagator Berlioza Johan Selmer (1844—

1910), znajdujący się pod wpływem symfoników niemieckich Hjalmar Borgström (1864—1925) i Joh. Haarklou (1847—1925). Najstarszym z dziś żyjących kompozytorów jest Otto Hjelm (* 1837), młodszym od niego jest Gerhard Schjelderup (* 1859). Grupa autorów z Alfem Hurumem (* 1882) na czele hołduje francuskiemu impresjonizmowi, przedstawicielami nowszych kierunków są też Monrad Johansen (* 1888), Paulina Hall, oraz najmłodsi Oskar Moreman (* 1892), Harald Säverud (* 1897) i Arvid Kleven (* 1899).

Norwid Cyprjan Kamil, poeta pol. W końcu r. 1932 ukazał się obszerny wybór jego poezyj w opracowaniu i ze znakomitym komentarzem Miriama-Przesmyckiego. Z nowszych studjów o N. ważniejsze Zyg. Falkowskiego, Ign. Fika, Zofji Szmydtowej. W latach ostatnich coraz wybitniej występuje oddziaływanie Norwida na polską twórczość poetycką, najgłębiej zwłaszcza w „Elegjach całopalnych" i „Garści popiołu" Marjana Piechala. Charakterystykę N-a ob. nadto t. 13, str. 226 i 227—228.

Norymberga, (1932) 417.000 mieszk.

***Nos,** por. Węch.

***Nothomb** Pierre, współcz. pisarz franc., regjonalista belgijski, autor fantastycznej powieści teologiczno-astronomicznej: „La Rédemption du Mars" (1925), świetnej powieści historycznej na tle walk niepodległościowych z r. 1839: „Risquons tout" (1926). Pisał też poezje symboliczno-katolickie: „Notre-Dame-du-Matin" (1912).

***Notitia,** w późniejszym języku łacińskim urzędowy wykaz, jak np. N. dignitatum, księga państwowa urzędów dworskich, cywilnych i wojskowych w r. 410 po Chr. Między IX. a XII. w., krótkie streszczenie dokumentu albo pewnej niespisanej w formie dokumentu czynności prawnej. Ob. Charta.

Nottingham, w 1931 r. 268.801 mieszk.

***Nouveau** Germain (pseud. H u m i l i s), poeta franc., (1851—1920), wiódł genjalnie rozwichrzone życie, będące samo w sobie poematem, wymowniejszym od jego liryków, zebranych w wydaniu pośmiertnem: „Poésies d'Humilis" (1924). Był m. i. towarzyszem młodości Rimbauda i przyjacielem Verlaine'a.

***Nouvelles Littéraires** (Les), najwpływowszy francuski tygodnik literacko-artystyczny, krytyczny i informacyjny, wydawany w Paryżu pod redakcją Fryderyka Lefèvre.

Novara, prowincja włoska, 3.605 km², (1931) 389.142 mieszk., t. j. 108 na 1 km². — S t o l i c a N., 63.223 mieszk.

Nowa Fundlandja, ang. dominjum, obejmuje wyspę N. Fundlandję, o powierzchni wraz ze sąsiedniemi wysepkami 110.677 km², o zaludnieniu w styczniu 1929 r. 264.089 osób, 2,4 na 1 km², oraz — od 1. III. 1927 — zachodnią część Labradoru (ob. Labrador, uzup.), o powierzchni 306.800 km² i 4.086 mieszk., razem 417.477 km² i 268.175 mieszk.

N o w a F u n d l a n d j a (bez Labradoru). — Ruch naturalny ludności w 1928, na 1.000 mieszk.: 25 urodzin, 14,1 zgonów, nadwyżka urodzin 10,9. W 1928 osiedliło się 13.611 osób, wyemigrowało 15.773 osób. — Stolica Saint Johns, port handlowy i wojenny, w 1929 41.157 mieszk., inne większe miejscowości w 1921: port Bonavista 4.025, port Harbour Grace 3.825, Grand Falls (wielka papiernia) 3.769, port Carbonear 3.320, Twillingate 3.217 mieszk. — Handel zagraniczny w 1928/9 w 1.000 dolarów (ustawowym środkiem płatniczym jest dolar Stanów Zjedn. A. P.): przywóz 29.237, wywóz 36.798. Główne artykuły wywozu w 1.000 dol.: papier 14.884, suszony dorsz 11.824, inne ryby i produkty rybactwa 1.318, ruda żelaza 3.688. Gospodarka N. Fundlandji nastawiona jest przedewszystkiem na rybactwo, górnictwo, częściowo przemysł (główną gałęzią jest papiernictwo), wskutek tego w przywozie znaczną rolę odgrywają towary, które mogłyby być wytworzone na miejscu, np. środki żywności (mąka pszenna, owies, jęczmień, mięso świeże i solone, owoce, cukier, mleko w puszkach, oleje roślinne) sprowadzane ze Stanów Zjednoczonych i Kanady, wszelkie tekstylja, węgiel, którego istnieją znaczne złoża, mało jednakże eksploatowane, i t. d. — Flota handlowa liczyła w 1928/9 r. 2.882 statki o pojemności 149.881 tonn rejestr. Kolei w 1929 było 1.548 km, urzędów pocztowych 884, telegraficznych 221, kable do Irlandji, Nowej Szkocji i Saint Pierre. — Gazet wychodzi 16.

L a b r a d o r nowofundlandzki. Wśród 4.086 mieszk. znajduje się 1.300 Eskimosów. — Stolica Battle Harbour, port, 200 mieszk.

Nowa Południowa Walja (Australja). W 1931 obliczano ludność na 2,504.536 mieszk. — Stolica Sydney, 1,239.400 mieszk.

***Nowa Reforma,** ob. Reforma, Nowa (t. 14).

Nowa Szkocja, prowincja Kanady (Am. Płn.), 55.496 km², (1931) 512.846 mieszk. (9,2 na 1 km²).

***Nowa Sztuka,** czasopismo literacko-artystyczne, wydawane w Warszawie w r. 1921—22, organ awangardy, redagowany przez Anatola Sterna przy najbliższej współpracy Leona Chwistka i Tadeusza Peipera. Jego ciągiem dalszym był w r. 1924—25 „Almanach Nowej Sztuki" pod redakcją Stefana Kordjana Gackiego.

Nowaczyński Adolf Neuwert, pisarz pol. Wydał nadto komedję: „O żonach złych i dobrych..." (1931). Charakterystykę ob. t. 13, str. 235.

Nowak Anatol, biskup przemyski, † 1933.

Nowakowski Zygmunt Tempka, pol. pisarz, aktor i dyrektor teatralny, wystawił nadto komedje: „Tajemniczy pan" (1923) i „Puhar wędrowny" (1925); zwrócił uwagę powieścią ze wspomnień dzieciństwa: „Przylądek Dobrej Nadziei" (1931); zdobył ogromną poczytność jako feljetonista krakowskiego „Il. Kuryera Codziennego", wybory tych feljetonów zebrał w tomach: „Geografja serdeczna" (1931), „Kucharz doskonały" (1932), „Książka zażaleń" (1933); napisał nadto nowele wojenne: „Wymarsz" (1916), powieść z życia teatralnego: „Start Edwarda Sulimy" (1932).

***Nowakowski** Adam M., poeta pol., * 1899, oddzielnie wydał zbiór poezyj: „Tydzień i Miłość" (1925).

Nowicki Franciszek, poeta pol. Charakterystykę ob. t. 13, str. 233.

***Nowina,** obszar ziemi po raz pierwszy lub po dłuższej przerwie użyty pod uprawę rolną.

***Nowina,** książka zbiorowa, wydana w Warszawie w r. 1915 przez Koło Samopomocy przy Tow. Literatów i Dziennikarzy Polskich. Zawiera utwory wybitnych pisarzy i poetów.

***Nowonordyjski renesans** (ok. 1870), przechodzi później w skandynawizm. Reprezentowany w malarstwie przez Winge'go i Melmströma, w rzeźbie przez Molina.

***Nowożytne czasy.** Pod koniec XV i na początku XVI w. dokonują się na różnych polach życia kulturalnego zasadnicze przemiany. Wytwarza się nowy pogląd na świat, zmienia się pojmowanie celów życia, odbywają się głębokie przeobrażenia religijne, społeczne, ekonomiczne i polityczne. Kończy się średniowiecze, zaczynają się czasy nowożytne. Człowiek zrywa więzy i okowy, które go krępowały. Zapatrzony dotąd we wieczność, przygotowany na radości niebios czy okropności piekieł, poczyna się rozglądać w teraźniejszości i koncentrować swą uwagę na życiu na ziemi. Przychodzi afirmacja indywidualizmu i wytwarza nowe pojęcia w sztuce i nauce. Interesy jednostki rozsadzają dotychczasowy system ekonomiczny i społeczny. Zanika organizacja feudalna, rozluźniają się więzy stanowe. Przeżywa się idea uniwersalnej monarchji, a reformacja religijna niweczy dotychczasową jedność Kościoła na Zachodzie. Tworzą się nowożytne narody. Wytwarzają się silne organizmy państwowe, centralistycznie rządzone. Przeciw silniejszemu państwu tworzą się koalicje słabszych. Ustala się zasada równowagi politycznej zrazu w Europie, a później i w obszarach zamorskich, zdobytych dzięki nowym odkryciom geograficznym. Państwa wyrastają coraz bardziej na jednostki ekonomiczne, a gospodarka miejska ustępuje miejsca gospodarstwu państwowemu. Pojawiają się formy kapitalistyczne, zrazu w handlu, później i w przemyśle, ograniczając wytwórczość rzemieślników, którzy z właścicieli niezależnych warsztatów pracy spadają do roli proletarjatu fabrycznego. Zmieniają się ośrodki handlowe, a główna droga wymiany, biegnąca dotąd z Barcelony czy Walencji do Aleksandrji i Azji Mniejszej przesuwa się na Atlantyk.

N o w o ż y t n y p o g l ą d n a ś w i a t. Średniowiecze mogło sobie wyobrazić przestrzeń tylko o tyle, o ile była ona wypełniona przedmiotami. R e n e s a n s włoski przeciwstawia temu przestrzeń jako pojęcie czysto geometryczne. Nowe to ujęcie występuje zarówno w naukach ścisłych, jak i w sztuce. Nowożytna perspektywa malarska przyjmuje oko jako punkt oparcia i łączy z nim wszystkie punkty przestrzeni zapomocą promieni widzenia. Nić, łącząca naukę ze sztuką, przewija się i przez odkrycie K o p e r n i k a. Ziemia ma kształt kulisty. Planety poruszają się dokoła słońca po kołach, a kula i koło są formami geometrycznemi pod względem estetycznym najdoskonalszemi. Całą różnorodność zjawisk stara się Kopernik ująć w system możliwie prosty.

Formuła o kulistym kształcie ziemi była przewodnią ideą przy wyprawach, które doprowadziły do w i e l k i c h o d k r y ć g e o g r a f i c z n y c h. Teraz dopiero ludzkość jako całość staje się czemś uchwytnem i zaczyna się przesuwać stanowisko jednostki i grup kulturalnych wobec tej całości. Heliocentryczny system Kopernika, tak sprzeczny ze świadectwem zmysłów, codziennie stwierdzających obrót słońca dokoła ziemi, był triumfem geometrycznego pojęcia przestrzeni nad jej wyobrażeniem plastycznem. System Kopernika zepchnął ziemię z jej centralnego stanowiska jako ośrodka świata, ale wywyższył człowieka, który rozumem swym odkrył prawdziwą tego świata budowę.

Kopernik poprzestał na ustaleniu ruchu planet dokoła słońca, nie badając przyczyny tego ruchu. Wyjaśnić starał się go dopiero K e p l e r, przyjmując fizyczne pojęcie siły, tkwiącej w samych ciałach, wzajemnie się przyciągających i odpychających. Ostatecznie sformułował to zjawisko N e w t o n w prawie powszechnej grawitacji. W miejsce statycznego przychodzi d y n a m i c z n e u j ę c i e z j a w i s k ś w i a t a f i z y c z n e g o. Kopernik przyjmował jeszcze, że świat jest skończony, a w jego środku znajduje się nieruchome słońce. Dla G i o r d a n a B r u n a świat jest nieskończony, gwiazdy te są słońcami, dokoła których obracają się planety. Każdy taki system słoneczny rozwija się i ginie niezależnie od innych. Istnieją też na nich istoty żyjące. Podobny pogląd wypowiedział L e i b n i z, zaludniając świat monadami, czyli atomami siły, wyposażonemi w życie, gdy renesans przyjmował tylko atomy materji o formach określonych matematycznie i o ruchach uwarunkowanych mechanicznie.

We wszystkich tych poglądach przewija się zasadnicza dążność tłumaczenia zjawisk kategorjami organicznemi, duchowemi i dynamicznemi, w miejsce dotychczasowych formuł nieorganicznych, materjalnych i statycznych. Podobne przejawy zachodzą i w d z i e d z i n i e s z t u k i. Rembrandt był mistrzem w malowaniu scen, gdzie wszystko jest w ruchu. W architekturze od czasów Michała Anioła formy architektoniczne stają się wyrazem działających sił i następuje ożywienie materji przez wyprowadzenie postaci ludzkich i aniołów ze słupów i kolumn. Pojęcie funkcji usuwają pojęcia substancji. Liczba przestaje być wielkością, oznaczającą pojedyncze ciała, a staje się wyrazem stosunków zachodzących między ciałami. Pieniądz jest funkcją wymiany, a wymiana wartości dokonuje się zapomocą zapisywań w podwójnej buchalterji, wynalezionej pod koniec XV w.

Zainteresowanie człowieka, zwrócone w średniowieczu ku życiu przyszłemu, koncentruje się obecnie na sprawach doczesnych. Człowiek staje się ośrodkiem wszelkich wartości. Stara się używać radości życia, dąży do władzy i sławy. W systemach astronomicznych ziemia staje się pyłkiem we wszechświecie, w praktyce dnia codziennego staje się ośrodkiem świata.

Do wytężonej pracy człowieka w zakresie życia codziennego przyczyniła się walnie r e f o r m a c j a r e l i g i j n a, a zwłaszcza kalwinizm i spokrewnione z nim sekty protestanckie. K a l w i n i z m uczył, że los człowieka jest prede-

stynowany przez opatrzność boską. Nie dobre uczynki, nie wiara, ale niezbadana łaska boża decyduje o jego zbawieniu czy potępieniu. Nie można jednak wiedzieć, jaki kogo los spotka. Każdy powinien wierzyć, że czeka go zbawienie, a swą wiarę powinien zamanifestować odpowiedniem zachowaniem się w życiu. Dobre uczynki nie mają żadnej wartości jako środek do zbawienia, ale są koniecznem znamieniem, iż danej jednostce to zbawienie jest przeznaczone. Dlatego to protestanci prowadzili życie pełne wytężonej pracy i surowego wyrzeczenia. Wywiedli ascezę z murów klasztornych na szerokie drogi świeckiego życia. Pracowali i oszczędzali, a oszczędności zużywali na dalszą rozbudowę aparatu produkcyjnego, aż wkońcu wybudowali system gospodarczy z maszynowemi formami wytwórczości, z którego uciekło wszelkie nastawienie ku życiu przyszłemu.

Człowiek nowożytny rozwija niezwykłą aktywność. Ogarnia go namiętność badania, poznania i działania. Za swego przewodnika obiera własny rozum. Do niego żywi nieograniczone zaufanie. Kieruje się nim we wszystkich swych poczynaniach. Uwalnia się od krępujących go dogmatów wiary i buduje niezależne systemy filozoficzne. Wytwarza się też przepaść między naukowym a religijnym poglądem na świat, nieznana średniowieczu a utrzymująca się przez cały ciąg dziejów nowożytnych. Wyzwolony z średniowiecznych więzów politycznych, społecznych i stanowych, nie umie człowiek nowożytny często zachować miary, nadużywa swej swobody i popada w anarchistyczną samowolę. Dochodzi do walki między nim a organizacją społeczną, która stara się podporządkować jego działalność interesom całości. Myśląca jednostka czuje się suwerennym władcą i przeciwstawia się światu zjawisk fizycznych. Ale ten świat posiada swoją rzeczywistość, a człowiek jest tylko jego cząstką. Wolna subjektywna wola staje naprzeciw zdeterminowanej objektywnej rzeczywistości. Nauki przyrodnicze pojmują świat jako mechanizm, kierowany zasadą przyczynowości, ujęty w formuły matematyczne. Metafizyczne skłonności duszy ludzkiej nie przestają się doszukiwać w rzeczywistości głębszego sensu i wartości moralnych. — Człowiek nowożytny jest istotą dualistyczną. Szarpią nim wewnętrzne sprzeczności. Stąd też nieodparte dążenie wytworzenia jednolitego poglądu na świat.

Wiek XVI i początek XVII nie wykazują jednolitego charakteru. Obok nowożytnych prądów utrzymują się jeszcze średniowieczne pozostałości. Galileusz i Giordano Bruno przez swe badania nad przyrodą popadają w konflikt z kościołem. Św. Ignacy Lojola, św. Teresa i św. Franciszek Salezy przyczyniają się do pogłębienia religijności. Nowym prądom naukowym, reprezentowanym głównie przez ludzi świeckich, przeciwstawia się odrodzona scholastyka chrześcijańska z Franciszkiem Suarezem na czele. W sztuce odżywa gotyckie odczucie formy, występujące znowu silnie w baroku. Równocześnie jednak barok jest nie do pomyślenia bez renesansu i zespala w sobie oba powyższe kierunki. Dominuje w nim rozum ludzki, który porządkuje zjawiska i stara się wyrównać sprzeczności. To też w. XVII przynosi szereg systemów, usiłujących wytworzyć jednolity pogląd na zjawiska.

Hugo Grocjusz w swem prawie natury podejmuje teoretyczną próbę pogodzenia wzmożonej suwerenności państwa ze swobodą jednostki i demokratycznemi zasadami. Krystalizuje się metoda nauk przyrodniczych, łącząca indukcję eksperymentalnego badania F. Bacona z Werulamu z dedukcją matematycznych obliczeń Descartes'a. Matematyczne ujęcie i przyrodnicze nastawienie wywierają decydujący wpływ na rozwój nowożytnej filozofji. Descartes i Leibniz w swych systemach metafizycznych starają się dać rezultatom badań przyrodniczych uzasadnienie z punktu widzenia teorji poznania i pogodzić je równocześnie z wymaganiami wiary. Herbert z Cherbury różnolitości wyznań religijnych przeciwstawia religję naturalną, uzasadnioną rozumowemi racjami. Rozum ludzki czuje się niezależny i nie znosi ograniczeń. Spinoza zwalcza estetyczne oceny systemów naukowych. Zrywa się wewnętrzna jedność nauki i sztuki, występująca za czasów renesansu. Decydują formy geometryczne. Przy ich pomocy stara się Spinoza wyznaczyć prawdy metafizyczne i etyczne jakby jakieś zasady mechaniczne. Triumfuje wiedza przyrodnicza, zatraca się zrozumienie dla historycznego rozwoju.

Badania przyrodnicze wypływały nietylko z pędu poznawczego. Kierowała niemi i wola opanowania sił przyrody i zużycia ich dla praktycznych celów. Stąd ścisły związek między nowożytną wiedzą przyrodniczą i techniką. Wiek XVII szukał i innych dróg wiodących do tego samego celu poznania tajemnic natury i opanowania jej sił. Astrologja szukała ogólnego związku przyczynowego w zjawiskach natury, magja miała obdarzyć człowieka pełnią władzy nad siłami przyrody. Typowe cechy nowożytnego człowieka skoncentrowała fantazja ludu w postaci Fausta. Faust zapisuje swoją duszę djabłu, żądając zato odpowiedzi na wszelkie pytania. I nim kieruje pragnienie zgłębienia wszelkich tajemnic i wyczerpania do dna wszystkich możliwości życiowych, jakie daje świat doczesny.

Racjonalizm nowożytny nie dał się zepchnąć na bezdroża astrologji i szedł dalej po linji swego rozwoju. Newton formułuje prawo powszechnego ciążenia. Ta sama siła powoduje upadek jabłka na ziemię i kieruje ruchami ciał niebieskich. Sformułowawszy najogólniejsze prawo przyrodnicze, wciska się racjonalizm za czasów oświecenia do wszelkich dziedzin życia. I w przejawach życia stara się dopatrzyć zasady przyczynowości, która triumfowała już niepodzielnie w zjawiskach przyrodniczych. Życie posiada swoją dynamikę, idzie po linji rozwoju, dąży do osiągnięcia jakiegoś celu. W całej historji odbywa się podobny proces dynamiczny, który oświecenie ujęło w schemat: starożytność — średniowiecze — czasy nowożytne.

Racjonalizm stara się w tymże czasie pogodzić zasadę przyczynowości z przyjęciem ro-

zumnego kierownika wszechświata. Przerzuca w ten sposób na nową płaszczyznę stary antagonizm wolności naukowego myślenia i przymusu religijnej tradycji. — Deizm odrzuca religję objawioną i głosi zgodność rozumu z religją. Z deistycznego punktu widzenia stara się Voltaire, najwybitniejszy przedstawiciel oświecenia, pogodzić w jedną całość mechanikę przyrody Newtona, empirystyczną teorję poznania Locke'a i filozofję moralności Shaftesbury'ego. Ideałem warstw wykształconych tych czasów jest mędrzec, który wycofuje się na łono natury, zaopatrzonej w odpowiedni komfort, jak Voltaire do Ferney. Rozum sam zostaje wreszcie wyniesiony do rzędu religji i jakobini wprowadzają kult jego bogini. Tenże rozum jest według Kanta twórcą natury. On to z powodzi chaotycznych wrażeń zmysłowych wyłania pojęciowe związki, tworząc w ten sposób naturę i narzucając jej rządzące nią prawa. Podmiotowa świadomość łączy wrażenia w przedmioty doświadczenia, które tworzą świat natury. Przezwycięża równocześnie Kant dualizm natury i ducha, ciała i duszy, łącząc w jedną całość ich obrazy poznawcze, przez nasz umysł wytworzone. Natura, podległa prawom matematyczno-mechanicznym, oraz dziedzina ducha, rządzona przez zupełnie inne prawa, zespalają się w jednolity pogląd na świat dzięki poznawczej świadomości i koncepcji rzeczy samej w sobie. Zasadniczym problemem są nie rzeczy, tylko wiedza o rzeczach. Naukowo-realistyczne tłumaczenie świata, zapoczątkowane przez renesans, dochodzi tu do kresu swego rozwoju.

Równocześnie jednak budzi się reakcja przeciw jednostronności ilościowego i matematycznego ujęcia świata. Goethe zarzuca abstrakcyjne formuły myślowe i operuje poznaniem opartem o wyobrażenia. Rezygnuje z pojęć określających wartość i zwartość świata jako całości i stara się bezpośrednio odczuć przyrodę. Natura jest życiem, a życie nie da się ująć w system. Dualizm natury i ducha przełamuje Goethe nie jak Kant przez czynność poznawczą, ale przez jedność zjawisk, które, będąc przejawami działań natury, są równocześnie rezultatem idej te zjawiska kształtujących. Podobnie i Schopenhauer z lekceważeniem odnosi się zarówno do logicznych dedukcyj, wiążących skutek z przyczyną, jak i do transcendentalnych form, budujących nasz świat. Ideał poznania widzi w artystycznem odczuwaniu. Załamuje się dotychczasowy prymat rozumu. Jako naczelna władza duszy ludzkiej wysuwa się wola. Główne dzieło Schopenhauera nosi tytuł „Świat jako wola i wyobrażenie". Na wolę kładzie nacisk Nietzsche i inni filozofowie XIX w. — Wola pcha człowieka do czynu, zachęca go do zwyciężania przeszkód, każe mu zmieniać teraźniejszość i kształtować przyszłość według własnych wymagań. Jeżeli rozum prowadzi wzrok człowieka w przestrzeń, to wola odwraca go w kierunku czasu. Budzi się też w XIX w. silniejsze zrozumienie dla dziejowego rozwoju i coraz więcej rozwijają się badania historyczne. — Akcentując znaczenie woli zarówno Schopenhauer, jak Nietzsche dochodzą do zasadniczego pytania, czem jest życie samo przez się, niezależnie od wszelkich idej. Jaka jest jego wartość bez względu na narzucone mu z zewnątrz cele. W ocenie życia różnią się obaj krańcowo. Według Schopenhauera życie musi zawsze pozostać w sobie, a dążenie do jakichś celów prowadzi tylko do rozczarowań. Stąd pesymizm Schopenhauera tak odmienny od radości życia Nietzschego, który sens życia widzi również w niem samem, a mianowicie w jego pomnożeniu i rozwoju, w osiągnięciu potęgi i piękna.

Goethe swoim poglądem wyprzedził rozwój historyczny. Poglądy XIX i XX w. pozostawały nadal pod wpływem filozofji Kanta. Do tajemnic natury podchodziła nauka nadal z konstrukcjami matematycznemi i z mechanicznemi narzędziami. Za punkt wyjścia swych rozważań obierała atomy, a nie całość. Wierzyła tylko w siłę i materję. Bezduszny mechanizm tych dwu czynników tworzył zjawiska natury. Cały świat przedstawia się jako dynamiczny system i da się ująć w ścisłe liczby. Dzięki swej wiedzy panuje człowiek nad naturą. Abstrakcyjne formuły matematyczne i praktyczne narzędzia mechaniczne zgodnie umożliwiają mu wyzyskanie jej sił. Rozum i wola, dwie najważniejsze części składowe życia duchowego nowożytnego człowieka, współdziałają w osiągnięciu tego samego celu. Wiedza idzie w służbę techniki, by zaspokoić władcze pragnienia człowieka. Filozofja odsuwa się od zagadnień metafizycznych i nabiera cech utylitarnych, przerzucając się w sferę zagadnień społecznych. Ogólnym tendencjom podporządkowuje się i pojęcie prawdy. Dla pragmatyzmu niema prawd niezależnych i bezwzględnych: istnieją tylko prawdy względne i zmienne. Prawdziwem okazuje się to, co jest skuteczne w walce życiowej. W tym samym kierunku poruszają się rosyjska refleksologja, uznana za oficjalną filozofję bolszewicką, i amerykański bihewjoryzm (ob. uzup.), dla którego świadomość sprowadza się do mechaniczno-chemicznych reakcyj, myślenie do przyzwyczajeń słownych, a wola do nawyków zachowania się.

W tym czasie, kiedy mechaniczny pogląd na świat dochodził do szczytu swego rozwoju, we wszystkich dziedzinach zjawisk kulturalnych poczęły się dokonywać głębokie przeobrażenia, sięgające aż do najbardziej podstawowych pojęć przestrzeni i czasu.

Zarówno mechanika Newtona, będąca podstawą nowożytnej wiedzy przyrodniczej, jak i jej filozoficzne uzupełnienie, „Krytyka czystego rozumu" Kanta, przyjmowały bezwzględny czas i bezwzględną przestrzeń. W teorji względności czas i przestrzeń tracą swój bezwzględny charakter i swoją dotychczasową od siebie niezależność. Stają się ze sobą nierozerwalnie związane, spadają do roli funkcyj matematycznych. Czas traci swoją odrębność i przemienia się w czwarty wymiar przestrzeni. Rzeczywistością jest odtąd cztero-wymiarowa rozciągłość przestrzenno-czasowa o nieeuklidesowych właściwościach geometrycznych. Fizyka, która wyznaczała dotąd przebieg zjawisk w trójwymiarowej przestrzeni, przed-

stawia teraz ich byt w czterowymiarowym świecie. Przedmioty fizyczne i ich masa tracą swoją sztywność i niezmienność, jaką przypisywała im dotychczasowa mechanika. Zmieniają się zależnie od wzajemnego przesuwania się systemów współrzędnych, w których się znajdują i z których są obserwowane. — Teorja względności, burząc dotychczasowy gmach wiedzy przyrodniczej, rozbudowała równocześnie w charakterystyczny sposób *dynamiczne pojmowanie świata*, cechujące nowożytną myśl naukową. Na podstawie jej założeń doszedł matematyk rosyjski *Friedmann* 1922 do wniosku, że rozciągłość świata nie jest wielkością stałą, ale zmienia się zczasem. Obecnie rośnie. Kiedyś jednak osiągnie swoją największą rozciągłość i zacznie się kurczyć.

Obok teorji względności do obalenia systemu filozofji Kanta przyczyniła się *teorja kwantów*, formułująca prawa procesów atomowych, niedostępnych naszym zmysłom. Według Kanta zmysły dostarczają nam masy wyobrażeń, a dopiero umysł tworzy z nich przy pomocy „kategoryj" związki, które umożliwiają poznanie rzeczy. Z tych kategoryj najważniejszą jest pojęcie przyczyny. Zasada przyczynowości powiada, że każdy proces przyrodniczy jest koniecznem następstwem drugiego procesu. Na skutek tego wszystko w świecie jest zdeterminowane, zgóry określone, rządzone przez nieubłaganą konieczność.—Tymczasem przy badaniu zjawisk zachodzących w łonie atomu okazało się, że zasada przyczynowości niema tu zastosowania, że w tych samych warunkach atom może zmienić swój stan w rozmaity sposób, że rozwój jego nie jest zdeterminowany jak w innych zjawiskach przyrodniczych. Mimo braku bezwzględnego determinizmu stosuje się nadal wzory matematyczne przy formułowaniu praw przyrodniczych, co dotąd uważano za rzecz logicznie niedopuszczalną. *Mechanika kwantów* rozwija się obecnie bardzo silnie, a jej podstawowe prawa usiłuje się sformułować niezależnie od wyobrażeń przestrzenno-czasowych, wystarczających tylko dla badań nad zjawiskami, podpadającemi pod nasze zmysły. Teorja kwantów wprowadza w zjawiska przyrodnicze *indeterminizm*, cechujący życie organiczne. Obala również ciągłość zjawisk przechodzących powoli, bez żadnych przerw, z jednego stanu w drugi. Wszystko dokonuje się rewolucyjnie, gwałtownie. Po chwilach przerw i spokoju dochodzi do nowych wybuchów kwantów, czyli atomów energji promienistej.

Z powyższemi poglądami zgadzają się zapatrywania na zjawiska zupełnie innego rodzaju. Wysuwają one na pierwszy plan życie samo w sobie, niewtłoczone w żadne ramy, nieprzyobleczone w żadne formy. W zakresie myśli filozoficznej życie podważa dotychczasową niezależność prawdy i wprzęga poznanie do rydwanu swych dążeń i celów. Z masy wyobrażeń tylko te uchodzą za prawdziwe, które dodatnio wpływają na rozwój życia. Życie decyduje o prawdziwości treści naszych wyobrażeń. Dotąd czyniły to przedmioty same, których wyobrażenia odbieraliśmy, lub rozum, który te wyobrażenia porządkował. Jeszcze silniej podkreśla znaczenie życia *filozofja Bergsona*. Życie jest tu istotą wszelkiego bytu. Wszystkie zjawiska są tylko jego przejawami. Poznanie odbywa się drogą *intuicji*, która bez pośrednictwa rozumu poznaje prawdziwą istotę rzeczy. Objawem życia jest zarówno przedmiot poznawany jak i podmiot poznający. Tylko życie może zrozumieć życie. Czas jest w tej filozofji ogółem wszystkich zmian. Każda chwila jest obciążona całą przeszłością rozwoju. To też czas posuwa się w jednym tylko kierunku, jest nieodwracalny. Niema zjawiska, które mogłoby się powtórzyć dwa razy w absolutnie ten sam sposób. Brak powtarzalności zjawisk wyklucza przepowiadanie przyszłości. Przyszłość nie jest zdeterminowana w chwili obecnej. Przyniesie ona coś nowego. Naprzeciw fizycznej przestrzeni, która zepchnęła czas do roli czwartego wymiaru, staje czas, obdarzony życiem i wyposażony w twórczą siłę, podobnie jak ongiś wiecznemu a niezmiennemu bytowi filozofów eleackich przeciwstawiał się pogląd Heraklita, że wszystko płynie i nic nawet na najkrótszą chwilę nie jest tem samem. — Nieodwracalność historycznego czasu każe nam pojmować nawet pewniki matematyczne i prawa fizyczne jako zmienne wyrazy zmiennych warunków kulturalnych. Z absolutną przestrzenią i absolutnym czasem ginie równocześnie i absolutna prawda.

Por. też art. Barok (uzup.), Oświecenie (uzup.), Renesans (uzup.).

***Nowy Amsterdam,** holenderskie Nieuwe Amsterdam, dziś Nowy Jork (Stany Zjedn. A. P.), ob. Nowy Jork, Dzieje (tom 11).

Nowy Brunświk, prowincja Kanady (Am. Płn.), 72.478 km², (1931) 408.219 mieszk. (5,6 na 1 km²).

Nowy Jork, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 12,588.066 mieszk. (99 na 1 km²). — Stolica Albany, 127.412 mieszk.

Nowy Jork, miasto, (1930) 6,930.446 mieszk. Ruch portowy 1931 (tonnaż statków przy wejściu): 23 miljony tonn rejestr. netto, w 1930 24,5, największy port świata.

Nowy Meksyk, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 423.317 mieszk. (1,3 na 1 km²). — Stolica Santa Fè, 11.176 mieszk.

Nowy Orlean, (1930) 458.762 mieszk. Ruch portowy w 1929: 10 milj. tonn rejestr. netto.

***Nowy Przegląd Literatury i Sztuki,** czasopismo wydawane przez Władysława Kościelskiego w Warszawie w l. 1920—21 pod redakcją Wacława Berenta, Leopolda Staffa i Stefana Żeromskiego. Zastąpił je „Przegląd Warszawski" (ob. t. 14).

Nowy Tomyśl. W 1932 przyłączono do powiatu nowotomyskiego powiat Grodzisk.

***Noyes** Alfred, poeta ang., *1880, autor m. i. cenionych poezyj wojennych „The United Front" (1914).

***Noyszewski** Stanisław, leśnik polski, * 1867, napisał szereg prac z zakresu leśnictwa.

***Nucifraga,** ptak, ob. Orzechówka.

Nuevo León, stan w Meksyku, (1930) 416.173 mieszk. — Stolica Monterey, 129.749 mieszk.

Nuoro, prowincja włoska na Sardynji, 7.327 km, (1931) 207.539 mieszk. — Stolica N., 9.272 mieszk.

***Nurad-din Abd-ar Rahman,** ob. Dżami.

***Nurtnia,** ob. Billbergia.

***Nurzaniec,** roślina, ob. Vallisneria.

Nusbaum-Hilarowicz Józef, zoolog pol., wydał nadto m. i.: „Idea ewolucji w biologji" (1910), „Rozwój świata zwierzęcego. Embrjologja ogólna" (1912—13, 2 t.), „Szlakami nauki ojczystej. Życiorysy znakomitych biologów polskich XVIII i XIX w." (1916, wydał Jan Tur), „Uczeni i uczniowie" (1910), „Pamiętniki przyrodnika" (1921, autobiografja).

***Nutowe pismo dla niewidomych.** Pierwszy system J. J. Barbiera (1767—1841) nie utrzymał się, ogólne uznanie zdobyło dopiero pismo Louisa Braille'a (1806—1852). W Niemczech pojawiło się p. n. wypukłe w r. 1876 opracowane według metody Braille'a przez A. Brandstaetera. Zasady tego pisma są te same co literowego. Formą zasadniczą jest zestawienie 2×3 kropek w prostokącie 1 •• 4, 2 •• 5, 3 •• 6. Poszczególne nuty oznacza się w następujący sposób:

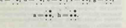

W podobny sposób oznaczone są pauzy, znaki chromatyczne, wartości nut, ozdobniki, określenia agogiczne i t. p.

***Nużeniec,** ob. Demodex.

***Nymphalidae,** motyle, ob. Rusałki.

***Nyrop** Kristoffer, romanista duń., (1858—1931), jeden z najwybitniejszych romanistów europejskich, wydał: „Den oldfranske Heltedigtning" (1883, monografja epiki starofranc.; II wyd. przerobione w tłum. włoskiem: „Storia dell'epopea francese nel medio evo", 1888); liczne podręczniki duńskie z zakresu romanistyki; wydawnictwo nieznanych tekstów: „Nouveau recueil de farces françaises des XV et XVI s." (1890); „Kysset og dets historie" (1897, tłum. ang.: „The Kiss and its history", 1901); „Ordenes Liv" (1902, tłum. niem.: „Das Leben der Wörter", 1903); główne jego dzieło: „Grammaire historique de la langue française" (1899—1930, 6 t.); nadto syntetyczna charakterystyka psychiki francuskiej: „Frankrig" (1916).

***Nyżankowskyj,** nazwisko muzyków ukraińskich, 1. Ostap, (1864—1919), pisał przeważnie kompozycje chóralne. — 2. Nestor, syn poprzed., *1893, napisał fantazję fortepianową na tematy ukraińskie, chaconnę i fugę na temat Bacha, fughetty, utwory kameralne i i.

O.

Oakland (Kalifornja), w 1930 r. 284.063 mieszk.

Oaxaca, stan w Meksyku, (1930) 1,070.852 mieszk., 11 na 1 km². — Stolica O., 24.000 mieszk.

***Obcogatunkowe ciała.** Ciała białkowate, komórki, soki i tkanki roślin i zwierząt, jakkolwiek pod względem budowy i składu chemicznego czasem się nie różnią, jednak przedstawiają pewne różnice, które można wykryć pośrednio. Jeśli np. wprowadzimy substancję białkową jakiegoś organizmu do organizmu innego rodzaju, wówczas organizm „zaszczepiony" odpowie na to odczynem obronnym: wytworzeniem ciał odpornościowych, które zniszczą, wzgl. zniwelują substancję obcą. W mniejszym stopniu można podobny odczyn (ale o natężeniu słabszem), wywołać przez zaszczepienie substancji jednego osobnika drugiemu osobnikowi tego samego rodzaju, a czasem nawet substancja białkowata pobrana z pewnego organizmu, zastrzyknięta temu samemu organizmowi, wywołuje w nim odczyn obronny, naturalnie bardzo słaby. Powodzenie przeszczepiania tkanek zależy w dużej mierze od tego, czy materjał użyty jest obcogatunkowy, czy też pochodzi z tego samego gatunku lub osobnika. Przy przeszczepianiu tkanki obcogatunkowej mówi się o heteroplastyce. Materjały obcogatunkowe niezawsze wywołują w organiźmie szczepionym odczyn obronny, prowadzący do ich zniszczenia. Por. Odporność, Krwi grupy (uzup.).

***Oberbayern** (Bawarja Górna), regencja w Bawarji, ob. Bawarja.

***Oberfranken** (Frankonja Górna), regencja w Bawarji, 7.506 km², w 1925 r. 757.515 mieszk., w tem 298.294 katolików. Stolica Bayreuth, 35.306 mieszk.

***Oberglogau** (także Ober-Glogau), pol. Głogówek, miasto na pruskim G. Śląsku w powiecie prudnickim (Neustadt O. S.), nad rzeką Osobłogą, stacja kol. 19 km na wsch. od Koźla, 7.100 mieszk., drobny przemysł.

Obertyńska Beata z Wolskich, poetka pol., *1898, wydała nadto: „O braciach mroźnych" (1930), „Głóg przydrożny" (1932), „Klonowe motyle" (1932).

***Oblak** (cylindroma), nowotwór złośliwy, występujący w oczodole, w gruczołach ślinowych, podniebieniu, otrzewnej, oponach mózgowych i kościach.

***Obłocznik,** nazwa używana dawniej na określenie leucytu.

***Obozowanie,** rodzaj sportu turystycznego, polegający na życiu na łonie przyrody pod namiotami lub szałasami, połączonego z różnemi pracami obozowemi, o charakterze wychowawczo-fizycznym, jak pionierka, wycieczkowanie, gry polowe, sygnalizacja, ćwiczenie zmysłów. Istnieją obozy stałe i wędrowne. Akcję obozową prowadzi na wielką skalę harcerstwo.

***Obrazkowiec,** nazwa dawniej używana na określenie talku.

***Obrączkowce** (Amphisbaenidae), rodzina jaszczurek. Ciało robakowate, skóra pokryta pierścieniowatemi łuskami, odnóża zmarniałe lub brak ich wogóle. Często ślepe, bez organu słuchu. Około 100 gat. żyje w Ameryce tropikalnej, często w gniazdach mrówek i termitów. Zwitnik biały (Amphisbaena alba L.), 52 cm dług., żyje w Brazylji, nie jest niebezpieczny; Chirotes canaliculatus Bonnat, 20 cm dł. z małemi nóżkami, żyje w Meksyku i Kalifornji.

***O'Brien** Fitz James, pisarz płn. ameryk., (1828—1862), pochodzenia irlandzkiego, od 1852 w Ameryce, gdzie współpracował w różnych czasopismach, swemi oryginalnemi nowelami zwrócił uwagę, ale przy swojem usposobieniu cygańskiem nie umiał wyzyskać powodzenia. Jego utwory powieściowe i poematy, których jednotomowy wybór wydał William Winter (1881), odznaczają się odrębnością, pomysłowością i mocną ekspresją, zwłaszcza nowele: „Diamond Lens" i „What was it?". Należą rodzajem swej twórczości do tej samej grupy, co Poë i Hawthorne, których wpływom poniekąd podlegał, jest obok nich wybitnym przedstawicielem noweli fantastycznej.

***Obrycja,** ob. Aubretia.

***Obwalden** (Unterwalden ob dem Wald) jest kantonem (Szwajcarja). Według spisu z 1930 liczy 19.401 mieszk. — Stolica Sarnen, 5.282 mieszk.

***Obwód Dalekiego Wschodu** (przedtem Republika D. W., ob. także Syberja), jednostka administracyjna w R. S. F. S. R. Po odstąpieniu dawnych okręgów Sreteńsk i Czyta utworzonemu w 1930 obwodowi Syberji Wschodniej i po przyłączeniu znacznych obszarów Jakuckiej republiki, zajmuje O. D. W. 2,333.537 km², z zaludnieniem (1931) 1,559.900 mieszk. W 1930 zniesiono podział na okręgi w obszarach zamieszkałych przez Rosjan (wyjąwszy Sachalin i Kamczatkę), obwód D. W. dzieli się odtąd na 37 rejonów. W 1931 utworzono na północy trzy narodowe obszary: Tunguzów, Czukczów i Korjaków.

***Ochenkowska** Helena Romer, ob. Romer H. O.

***Ochra antymonowa,** minerał, ziemista odmiana walentynitu.

***Ochra bizmutowa,** minerał, tlenek bizmutu o wzorze Bi_2O_3.

***Ochra czerwona,** ziemista odmiana hematytu.

***Ochra molibdenowa** (molibdyt), minerał barwy żółtej, będący tlenkiem molibdenu o składzie MoO_3.

***Ochra tellurowa** (telluryt), minerał, dwutlenek telluru o wzorze TeO_2.

***Ochra uranowa** (uranopilit), minerał uranowy o składzie $8 UO_3 . CaO . 2 SO_3 . 25 H_2O$.

***Ochra wolframowa** (tunstyt), minerał barwy zielonawej, będący tlenkiem wolframu o składzie WO_3.

***Ochronne urządzenia u roślin** (por. tabl.). W szerszem znaczeniu cała budowa anatomiczna rośliny, np. tkanka mechaniczna, skórka itd. W ściślejszem znaczeniu te urządzenia, które zdają się ochraniać specjalnie roślinę przed szkodami wyrządzanemi przez świat zewnętrzny.

Do odprowadzania wody deszczowej w okolicach bogatych w opady, wykształcają się na liściach wierzchołki okapowe, np. u Ficus religiosa (rys. 2). U wielu roślin tropikalnych młode liście wiszą wdół, po wyrośnięciu przybierają normalne położenie. Z drzew europejskich zachowuje się podobnie kasztanowiec.

Dla ochrony przeciw nasiąkaniu wodą młode części roślinne pokryte są cienką, dla wody nieprzepuszczalną kutikulą, części starsze pokrywa nieprzepuszczalny korek. Te same urządzenia chronią także wewnętrzne tkanki przed wyschnięciem skutkiem zbyt silnego parowania. System szparkowy reguluje wyparowywanie, zamykając szparki przy nadmiernej suszy. Niektóre rośliny chronią się pogrubiając kutikulę, powlekając się woskiem, lakiem, włoskami, przed zbytniem wyparowaniem. Podobnie działa zwijanie się liści, jak to ma miejsce u Ericaceae. Suchorośla rosnące na glebach pozbawionych wilgotności mają liście w mniejszym lub większym stopniu zmarniałe, lub też tracą je wogóle (kaktusy) przyczem zielona, mięsista łodyga obejmuje funkcje liścia. Ustawianie się liści jak najmniejszą płaszczyzną do promieni słonecznych jest podobnem urządzeniem, mającem na celu zmniejszenie parowania.

Liczne przystosowania służą do tego, by wyzyskać jak najlepiej promienie słoneczne, podczas gdy inne urządzenia służą do tego, by się przed niemi uchronić. Zdolność zmieniania położenia zielonek, soczysta zieleń roślin jaskiniowych, ustawienie pionowe liści, oto przykłady u. o. tego typu.

W celu ochrony ciepła zawartego w roślinie, roślina wykształca na częściach drzewiastych korek, korowinę, na częściach zdolnych do dalszego wzrostu pokrywy filcowe, łuski pączkowe i t. d. Do zjawisk tych należy zaliczyć także sen dzienny (ochrona przed zbytnią insolacją) i sen nocny (ochrona przed chłodem).

Specjalne u. o. obserwujemy u kwiatów, których pyłek jest narażony na wilgoć (kwiaty zwisające, otulające pręciki, np. u Trollius europaeus) (rys. 5). U innych nie części kwiatu, lecz liście stanowią ochronę przed zamoczeniem, jak np. u Impatiens noli tangere (rys. 4). Kwiaty Crocus i innych liljowatych zamykają się w związku z temperaturą, otwierając się przy temperaturze wyższej, zamykając przy niższej.

Jako ochrona przed spasaniem występują na roślinach różnorakie urządzenia: kolce, ciernie, włoski parzące. Bardzo skutecznie chronią roślinę przed zwierzętami alkaloidy zawarte w liściach. Przed zwierzętami niższemi (ślimakami) roślina broni się, wytwarzając sztywne włoski, wysycając krzemionką błonę komórkową lub też wytwarzając rafidy wewnątrz komórki, złożone z pęczków drobnych igiełek szczawianu wapnia.

Jako ochrona przed nieproszonymi gośćmi kwiatów występują lepkie szypułki kwiatowe, szczecinki naokoło kwiatu, broniące

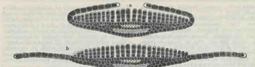

a) liść suchy, zwinięty

b) liść mokry, otwarty

1. Przekrój przez liść Polytrichum commune; ochrona przeciw zbytniemu wyparowaniu. (100 razy powiększ.).

2. Wierzchołki okapowe (do szybszego odprowadzania wody) u Ficus religiosa. $^1/_8$ nat. wielk.

3. Wełniste włoski na liściach szarotki (Gnaphalium leontopodium) jako ochrona przed wyparowaniem.

4. Łodyżka Impatiens noli tangere, na której każdy kwiatek ukryty jest pod liściem i w ten sposób chroniony przed zamoczeniem.

5. Ochrona pręcików u Trollius europaeus, uskuteczniona przez zamknięcie kwiatu (wielk. nat.).

6. Colletia cruciata opatrzona kolcami, które stanowią ochronę przed spasaniem. ($^1/_8$ nat. wielk.).

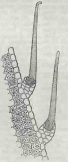

7. Przekrój przez liść Urtica dioica; widać włoski parzące (ochrona przeciw zwierzętom; 50 razy powiększ.).

8. Gałązka Liriodendron tulipiferum: liście rozwijają się kolejno, chronione przez łuskowate przylistki przed utratą ciepła.

do niego przystępu, ukryty miód i t. d. Podobnie i na owocach wykształcają się różnorakie przystosowania jako ochrona przed spasaniem. Specjalny typ stanowią urządzenia niektórych roślin, służące do wabienia mrówek, które stanowią ochronę przed innemi owadami. Por. Mrówkolubne rośliny.

***Ochronne urządzenia u zwierząt** mają na celu ochronę przed niekorzystnemi wpływami klimatycznemi, jak np. przed utratą ciepła, ochronę przed nieprzyjacielem, zranieniem itd.

Przed utratą ciepła chroni zwierzęta włos, pióra, dalej gruba warstwa tłuszczu, łuski, wreszcie zakładanie gniazd i budowli ziemnych u zwierząt żyjących gromadnie. Ochronę przeciw zbytniemu wyparowaniu stanowią pancerze, skorupki chitynowe i rogowe. Np. ślimaki lądowe zamykają podczas suszy swe skorupki płytką wapienną (także w zimie).

Rozwój twardego szkieletu skórnego służy m. i. jako ochrona przed nieprzyjacielem. Wykształcenie kolców i wyrostków u niższych zwierząt wodnych służy do poruszania się w wodzie i przeszkadza opadnięciu w głębiny. U zwierząt lądowych kolce służą jako ochrona, przyczem zwierzę może się zwijać, chować w głąb skorupki i t. d. Niektóre chrząszcze wciągają pod pancerz nogi i wyglądają jakby tknięte paraliżem. Utwory stojące w związku z gruczołami jadowemi są w świecie zwierząt bardzo rozpowszechnione (żądło, zęby i t. d.). Zatruwanie nieprzyjaciela może się odbywać wprost przy ukąszeniu zwierzęcia lub też do rany powstałej przez ukąszenie zwierzę wstrzykuje trujący płyn. Jeszcze inne zwierzęta chroni niemiły smak mięsa (pluskwa, śmierdziel). Niektóre z tych zwierząt zdaleka oznaczają się żywemi barwami, które w tym wypadku należy uznać za ochronne (niektóre pluskwiaki, gąsienice, chrząszcze). Zwierzęta do nich podobne, często nawet systematycznie sobie dalekie, są również omijane przez nieprzyjaciół, podobnie jak zwierzęta „niesmaczne". Poza tem jako ochrona służą barwy odstraszające.

Zwierzęta bywają zabarwione t. zw. „zabarwieniem sympatycznem", zlewającem się z otoczeniem (chromatyczne przystosowanie), np. mieszkańcy okolic polarnych mają sierść lub pióra białe, zwierzęta wysokogórskie barwią się przynajmniej na zimę na biało, zwierzęta stepowe mają zabarwienie piaskowe. Inne zwierzęta zwykle barwą upodabniają się do środowiska, w którem żyją. Liczne zwierzęta wodne są przejrzyste jak szkło np. u Corethra widać tylko oczy i pęcherz pławny. Niektóre rodzaje chronią się w razie niebezpieczeństwa w ten sposób, że pokrywają swój grzbiet gąbkami, glonami, polipami korali itd. Podobnie ma się sprawa z ubarwieniem ochronnem: w związku z tem stoi prawie zawsze jaśniejsze zabarwienie strony brzusznej zwierzęcia i ciemniejsze strony grzbietowej. Wiele raków, ryb, płazów, głowonogów itd. posiadających w skórze chromatofory, może zmieniać swą barwę, przyciemniać lub rozjaśniać i tem samem upodabniać się lepiej do otoczenia.

Innym środkiem ochrony przed nieprzyjacielem jest zabarwienie wody wydzieliną gruczołów, jak to ma miejsce u niektórych głowonogów. Do tego samego typu zjawiska należy zaliczyć nastroszenie piór u ptaków, przybranie postawy odstraszającej u wielu gąsienic itd. Ciekawem bardzo zjawiskiem ochronnem jest odrzucanie schwyconych przez nieprzyjaciela członków (np. jaszczurka odrzuca schwycony ogon). Także gniazda i kokony chronią zwierzęta przed wzrokiem nieprzyjaciela przez tworzenie oprzędów z materjału otoczenia, przez przywieszanie kokonu na długich nitkach i t. d.

***Ochry,** grupa minerałów przeważnie ziemistych, rzadko tylko krystalicznych, które są produktami wietrzenia. Są to tlenki arsenu, antymonu, bizmutu, talu, telluru i t. p. Por. Ochra antymonowa, O. bizmutowa i t. d.

***Odbicie** (w lekkiej atletyce i sportach), stanowi najważniejszy moment przy każdym skoku. Decyduje ono o udaniu się skoku. O mechanice o. ob. Skoki.

***Odbieralnik,** naczynie, zbiornik w urządzeniu do destylacji, do którego spływa destylująca ciecz.

Oddechowe ćwiczenia stanowiły w dawniejszej gimnastyce szwedzkiej nieodłączną część składową lekcji. Polegały one na głębokich wdechach i wydechach w połączeniu z ruchami ramion. Dzisiaj po badaniach w tym kierunku Linharda usunięto lub ograniczono je znacznie, choć niektórzy fizjologowie i higjeniści przyznają im wysoką wartość (Rancken, Hofbauer). Ć. o. istnieją od kilku tysięcy lat, a w Indjach, gdzie stworzono cały system sposobów oddychania, stanowią do dziś dnia jeden z najważniejszych sposobów dojścia do panowania nad ciałem.

***Odeion** (greck.), gmach, przeznaczony dla muzycznych popisów, o fasadzie 3-piętrowej, zbudowany został przez Hadriana około 130 r. po Chr. u stóp Akropolu w Atenach (płd.-wsch.). Szczątki zachowane do dziś dnia.

Odense, miasto okręgowe na wyspie Fionji (Danja), w 1930 r. 56.759 mieszk., jest miastem portowem (połączone z morzem kanałem Odense, ob. uzup.) i węzłem kolejowym, w którym schodzą się wszystkie linje kolejowe Fjonji. — Okręg O. ma 1.811 km² i (1930) 203.898 mieszk.

***Odense kanał,** na wyspie Fionji (Danja), ukończony w 1921, 8 km długości, łączy miasto Odense z fiordem O. na Wielkim Bełcie, dostępny jest dla okrętów do 7.000 tonn pojemności.

***Oder-Spree Kanal,** ob. Odrzańsko-Szprewski kanał (tom XI i uzup.).

Oderfurt, ob. Przywóz (uzup.).

Odesa, (1926) 420.862 mieszk.

Odmieniec, nazwa używana dawniej na określenie amfibolu.

***Odmyk,** ćwiczenie gimnastyczne, polegające na przejściu z podporu na tramie lub drążku do zwisu, zapomocą skłonu tułowia głową wdół i opuszczeniu nóg wdół.

Odolanów. W 1932 powiat odolanowski przyłączony został do powiatu ostrowskiego.

***Odpadków przędzalnictwo,** ob. Przędzalnictwo odpadków (uzup.).

Odrzańsko-Szprewski kanał, wychodzi z Odry pod miastem Fürstenberg na płd. od Frankfurtu nad Odrą, uchodzi do jeziora Zeuthener-

See na rzece Dahme, niedaleko jej ujścia do Szprewy. Dostępny jest dla statków o nośności 400 tonn.

Odrzywolski Sławomir, architekt pol., † 1933.

Odszkodowania, świadczenia materjalne, nałożone na Niemcy w traktacie wersalskim tytułem wynagrodzenia wszystkich szkód i strat, wyrządzonych ludności cywilnej i jej majątkowi w państwach sprzymierzonych w czasie wojny światowej wskutek działań wojennych ze strony Niemiec. Geneza o. tkwi w orędziu prezydenta Wilsona do Kongresu z 8 stycznia 1918 (t. zw. „Czternaście punktów"), w którem znajdują się żądania ewakuacji i odbudowy Belgji i okupowanych przez Niemców prowincji Francji. Rząd Rzeszy, przyjmując 3 października 1918 orędzie Wilsona jako podstawę rokowań pokojowych, tem samem uznał w zasadzie obowiązek odbudowania zniszczonych przez wojnę terytorjów francuskich i belgijskich. Traktat wersalski w art. 231 stwierdza, że Niemcy, jako sprawcy wojny, są odpowiedzialne „za wszystkie szkody i straty, poniesione przez Rządy sprzymierzone i stowarzyszone, oraz przez ich obywateli na skutek wojny". Ponieważ jednak wynagrodzenie całości tych szkód przekraczało możliwości gospodarcze Niemiec, artykuł 232 ograniczał ich obowiązek do wynagrodzenia szkód, wyrządzonych ludności cywilnej państw koalicyjnych oraz jej majątkowi, wskutek napaści na lądzie, na morzu i z powietrza. Określenie tych szkód napotkało na zasadniczą trudność: czy mają one obejmować tylko zniszczenia materjalne (domy, fabryki, inwentarz i t. d.), czy również szkody, powstałe wskutek zniszczenia życia i zdrowia ludzkiego? Delegaci angielscy bronili tej drugiej tezy, wiedząc, że w razie uwzględnienia samych tylko szkód materjalnych udział W. Brytanji w odszkodowaniach byłby minimalny, i teza ta przeważyła. Pojęcie szkód, sprecyzowane w aneksie I obejmuje: a) szkody, wyrządzone osobom cywilnym oraz będącym na ich utrzymaniu przez wszelkie działania wojenne, b) szkody, wyrządzone osobom cywilnym na skutek aktów okrucieństwa, gwałtu lub złego obejścia się (m. in. na skutek uwięzienia, deportacji, internowania, i t. d.), c) szkody, wyrządzone na terytorjum niemieckiem lub okupowanem osobom cywilnym, poszkodowanym na zdrowiu, zdolności do pracy lub honorze, d) szkody, wyrządzone jeńcom wojennym przez złe traktowanie, e) emerytury i wynagrodzenia dla wojennych ofiar wojny, f) koszty pomocy, dostarczonej przez rządy koalicyjne jeńcom wojennym oraz ich rodzinom, g) zapomogi, wypłacone w państwach koalicyjnych rodzinom powołanych do służby wojskowej, h) szkody, wyrządzone osobom cywilnym na skutek narzuconego im przez Niemcy obowiązku pracy bez słusznego wynagrodzenia, i) szkody, wyrządzone wszelkiego rodzaju własności należącej do mocarstw sprzymierzonych lub ich obywateli, o ile poniosła ona uszczerbek wskutek działań wojennych lub ich następstw, jak szkody, wynikłe wskutek nałożenia przez Niemcy na ludność cywilną wszelkich kar, kontrybucyj i t. p. Oznaczenie ogólnej sumy o. okazało się niezmiernie trudnem wobec rozbieżności poglądów, jaka panowała wśród uczestników konferencji. Przypuszczalna wysokość obracała się w granicach 120—240 miljardów mk. w złocie. W tym stanie rzeczy konferencja zrezygnowała z ustalenia wysokości o. i zadanie to poruczyła Komisji Odszkodowań, złożonej z przedstawicieli St. Zjednoczonych, Anglji, Francji, Włoch, Japonji, Belgji i Jugosławji, która miała określić sumę odszkodowań oraz sposób ich płatności po dzień 1 maja 1921. W oczekiwaniu orzeczenia komisji Niemcy zobowiązały się: 1. wypłacić do końca kwietnia 1921 równowartość 20 miljardów mk. w złocie (gotówką, w towarach, w okrętach, walorach, i t. d.), 2. złożyć tytułem gwarancji bony na sumę 100 miljardów mk. w złocie, płatne w 3 transzach, 3. pokryć częściowo swoje zobowiązania w naturze, przez dostarczenie inwentarza żywego, maszyn, materjałów do odbudowy, i t. d., 4. wydać mocarstwom sprzymierzonym ustalone w aneksie V ilości węgla, mianowicie Francji po 7 miljonów tonn rocznie przez 10 lat, Belgji po 8 milj. tonn przez 10 lat, Włochom 75 milj. tonn w ciągu 10 lat. Nałożono wreszcie na Niemcy obowiązek dostarczenia państwom sprzymierzonym całego szeregu artykułów chemicznych, pokrywania kosztów okupacji wojskowej i Komisji Odszkodowań, zwrócenia Francji trofeów wojennych z r. 1870/71, oraz wynagrodzenia Belgji szkód kulturalnych.

W najbliższych latach po traktacie rządy państw sprzymierzonych zajęte były ustalaniem wysokości ogólnej sumy odszkodowań. Na konferencji międzysojuszniczej w Boulogne (czerwiec 1920) postanowiono, że Niemcy mają zapłacić 279 milj. mk. w 42 ratach rocznych. Konferencja w Spa, która odbyła się w miesiąc później z udziałem delegatów niemieckich, ustaliła zasadę podziału odszkodowań, przyznając Francji 52%, Anglji 22%, Włochom 10%, Belgji 8%, innym państwom 8%. Konferencja paryska (stycz. 1921) obniżyła ogólną sumę odszkodowań na 236 miljardów, płatnych w ciągu 42 lat. Rząd Rzeszy wysunął swój kontrprojekt, w którym zdeklarował sumę 53, wzgl. 50 miljardów pod warunkiem, że nie odbierze jej się Górnego Śląska. Koalicja odpowiedziała zastosowaniem przewidzianych w traktacie wersalskim sankcyj, mianowicie zajęła trzy dalsze miasta w okupowanej Nadrenji i zaprowadziła w tej strefie opłatę od importu niemieckiego, która miała iść na konto o. Niemcy odwołały się do pośrednictwa Stanów Zjednoczonych, gdy zaś te odmówiły, przyjęły plan, ustalony przez Radę Najwyższą na konferencji londyńskiej (kwiec. 1921): Jako ogólną sumę oznaczono na wniosek Komisji Odszkodowań 132 miljardy mk. w złocie. Sposób płatności unormowano w ten sposób, że Niemcy mają wystawić Komisji bony na powyższą kwotę w 3 grupach: 1) 12 miljardów w bonach serji A, 2) 38 miljardów w bonach serji B, 82 miljardy w bonach serji C. Dwie pierwsze serje, oprocentowane na 5% plus 1% na amortyzację, mają być emitowane zaraz jako 36- lub 37-letnie obligacje. Emitowanie bonów serji C jest uzależ-

nionem od zdolności płatniczych Niemiec. Do chwili całkowitego zamortyzowania bonów Niemcy mają płacić rocznie 2 miljardy mk. w złocie, oraz 26% wartości rocznego ich eksportu. Nad wykonaniem planu czuwać miał Komitet gwarancyjny z siedzibą w Berlinie. Po przyjęciu planu londyńskiego przez Niemcy nastąpiło częściowe cofnięcie sankcyj, z pozostawieniem wszelako okupacji 3 miast nadreńskich. W rzeczywistości wypłaciły Niemcy tylko ratę majową i listopadową, poczem zwróciły się w grudniu z prośbą o moratorjum. Na konferencji w Cannes (stycz. 1922) ograniczono wpłaty niemieckie na 1922 do kwoty 720 miljonów mk. gotówką i 1450 miljonów w naturze. Na konferencji w Genui (kwiec. 1922) Niemcy zażądały przedłużenia im tego prowizorjum na 4 lata i podpisały z Rosją traktat w Rapallo, który został przyjęty jako próba uchylenia się na przyszłość od płacenia o. Równocześnie rozpoczęła się w Niemczech inflacja, która miała świadczyć o ich niezdolności do spełnienia zobowiązań, zaś kanclerz Cuno wysunął plan sanacji finansów niemieckich w drodze pożyczek zagranicznych i wewnętrznych przy równoczesnem zawieszeniu wszelkich spłat na okres 2—3 lat. Na konferencji paryskiej w grud. 1922 Francja nie zdołała dojść z Anglją do porozumienia i na własną rękę, przy poparciu Belgji, dokonała 11 stycz. 1923 okupacji zagłębia Ruhry, by zmusić Niemcy do pozytywnego ustosunkowania się do kwestji o. Niemcy odpowiedziały odmową dostarczania świadczeń w naturze i biernym oporem, który doprowadził ich gospodarstwo do ruiny i 26 wrześ. 1923 został zlikwidowanym. 30 list. 1923 Komisja O. powzięła decyzję zwołania dwóch komitetów ekspertów finansowych, z których pierwszy pod przewodnictwem Dawesa miał obmyślić środki przywrócenia równowagi budżetowej i ustabilizowania waluty niemieckiej, drugi pod przewodnictwem Mac Kenna'y miał zbadać sprawę odpływu kapitałów z Niemiec i sposoby ściągnięcia ich zpowrotem. Moment ten oznacza w dziejach o. punkt przełomowy. Mężowie stanu, którzy zajmowali się dotąd uregulowaniem o., okazali swą niezdolność i ustąpili miejsca ekonomistom i bankierom. Komisja Mac Kenna'y stwierdziła, że z Niemiec wyszło przeszło półtora miljarda dolarów, nie zaproponowała jednak żadnych środków, mogących temu zaradzić. Natomiast druga komisja, w której główną rolę odegrali Amerykanie (Dawes, Young, Robinson), opracowała plan, który wszedłszy w życie przy czynnem poparciu dyplomacji amerykańskiej 16 sierp. 1924, postawił sprawę o. na nowej płaszczyźnie. Ob. bliższe Dawesa plan (t. 3). Ewolucja stosunków politycznych w kierunku zbliżenia niemiecko-francuskiego i likwidacji skutków wojny światowej sprawiła, że miejsce planu Dawesa zajął korzystniejszy dla Niemiec plan Younga (ob. t. 18). Obowiązywał on przez krótki czas, gdyż w 1931 na skutek błagalnego listu prezydenta Rzeszy do prezydenta Stanów Zjednocz. z 20 czerwca 1931, nastąpiło ogłoszenie moratorjum Hoovera. Zgodnie z planem Younga zebrał się w Bazylei specjalny komitet doradczy, który w raporcie z 24 grud. 1931 stwierdził, że w stanie obecnego kryzysu wykonanie tego planu stało się dla Niemiec niemożliwością i że sprawa o. oraz innych długów wojennych musi zostać dostosowaną do nowej sytuacji gospodarczej świata. Zadanie to stanęło przed konferencją lozańską, która zebrała się 16 czerwca 1932. Niemcy przybyły na nią z zamiarem niepłacenia w przyszłości żadnych sum z tytułu o., uważały bowiem, że raport bazylejski zwalnia je od tego. W trakcie obrad kanclerz Rzeszy Papen oświadczył gotowość zapłacenia pewnej kwoty pod warunkiem, że zostanie skreślony art. 231 traktatu wersalskiego, stwierdzający odpowiedzialność Niemiec za wywołanie wojny światowej, i że otrzymają one równość w zakresie zbrojeń. Ostatecznie udało się Francji utrącić żądanie niemieckie i przeprowadzić minimalny plan finansowy, w myśl którego Niemcy zostały zwolnione od planu Younga i otrzymały 3-letnie moratorjum; po upływie tego okresu wpłacają do Banku Wypłat Międzynarodowych kwotę 3 miljardów mk. w bonach. W ten sposób została ostatecznie unormowaną kwestja o.

Ustalenie całkowitej sumy, jaką Niemcy wpłaciły z tego tytułu od zawarcia traktatu wersalskiego po moratorjum hooverowskie nie jest rzeczą łatwą. W okresie od przyjęcia planu Dawesa do 1931 suma ich wpłat wynosi 12,770,300.000 mk. w złocie; natomiast wpłaty poprzednie (od Wersalu do planu Dawesa) obliczone są rozmaicie. Komisja O. ustala je w wysokości 7,927,426.537 mk., Niemcy 55,917,309.851 mk., zaś amerykański „Institute of Economics": 25,800,000.000 mk. w złocie.

Sprawa o. wiąże się ściśle ze sprawą długów międzysojuszniczych. W czasie wojny światowej aljanci dla podołania związanym z nią ciężarom zapożyczali się w Stanach Zjednoczonych; po jej ukończeniu przybyły długi na ratowanie ludności i odbudowę zniszczonego gospodarstwa. W rezultacie St. Zjednoczone stały się wielkim wierzycielem państw europejskich, wśród których znów największe wierzytelności w stosunku do innych posiadała W. Brytanja, po niej Francja. Do długów przybyły odsetki, czyli w rezultacie o. przeznaczone były w pierwszym rzędzie dla St. Zjedn. W ten sposób powstała ścisła łączność pomiędzy temi kwestjami. Pierwszy raz uwydatnił ją w dobitny sposób angiel. minister spraw zagr. Balfour w nocie z lipca 1922, której celem było uzyskanie unieważnienia wierzytelności amerykańskich, wzamian za obniżenie o. Przeciw temu ujęciu sprawy wystąpiły Stany z oficjalną deklaracją, głoszącą, że zależności tej nie uznają. W l. 1923—26 zawarty został szereg umów, w których długi państw europejskich wobec St. Zjedn. zostały ostatecznie skonsolidowane. W. Brytanja ułożyła swój dług (umowa z 19 czerwca 1923) na 921 milj. funtów, Polska (14 list. 1924) 178,560.000 dol., Belgja (umowa z 18 sierp. 1925) na 54 milj. funtów, Włochy (14 list. 1925) na 400 milj. funtów, Francja (umowa Mellon-Beranger 29 kwiet. 1926), 800 milj. funtów. Ogółem dług państw europejskich wo-

bec St. Zjedn. został skonsolidowany na 2 miljardy 12 milj. funtów. Następstwem tych umów było skonsolidowanie wierzytelności W. Brytanji w stosunku do państw europejskich w łącznej kwocie 1380 milj. funtów (nie licząc Rosji sowieckiej, która dług swój unieważniła). W związku z przyjęciem planu Dawesa wyniknął stan rzeczy, w którym 3/5 o. otrzymały St. Zjedn. w formie spłaty długów. Państwa europejskie odczuwały to jako dotkliwą krzywdę. Opinja publiczna wyrzuca St. Zjedn., że w ciągu pierwszych trzech lat wojny zarobiły one ogromne sumy na transportach i dostawach wojennych, nie poniosły natomiast żadnych bezpośrednich strat. Opinja amerykańska odpowiada, że państwa europejskie zdobyły na Niemczech szereg ich terytorjów na kontynencie i podzieliły się ich kolonjami, podczas gdy St. Zjedn. wyszły bez zdobyczy; nadto zubożała Europa, która nie ma środków na opłacenie swych długów, zdobywa się jednak na rujnujące zbrojenia na lądzie i morzu. Plan Younga usankcjonował inuctim pomiędzy o. a wierzytelnościami amerykańskiemi, stanowiąc, że wszelkie redukcje tych wierzytelności pociągną za sobą automatycznie obniżkę spłat niemieckich. Ustanowienie Banku Rozrachunków Międzynarodowych dokończyło dzieła supremacji finansowej Stanów nad Europą. Konferencja lozańska, znosząc o., nie załatwiła sprawy długów międzyaljanckich, wskutek czego państwa zwycięskie, tracąc spłaty ze strony Niemiec, znalazły się w dalszym ciągu wobec St. Zjedn. w roli dłużników. Z tego względu Francja, Anglja, Włochy i Belgja zawarły pomiędzy sobą t. zw. g e n t l e m a n's a g r e e m e n t, w myśl którego sygnatarjuszowi, który nie będzie w stanie zawrzeć ze swymi wierzycielami z a d o w a l n i a j ą c e g o u k ł a d u, przysługuje prawo nieratyfikowania układu lozańskiego. Wejście tego układu w życie uzależniono zatem od zadowalniającego dla dłużników uregulowania sprawy długów międzysojuszniczych. Państwa europejskie rozpoczęły u rządu St. Zjedn. akcję w kierunku rewizji sprawy długów, spotkały się wszelako z odmową. W rezultacie, gdy 15 grudnia 1932 przypadł termin wypłacenia raty, pięć z pośród nich (Francja, Belgja, Estonja, Polska i Węgry) wstrzymały się od płacenia.

Odwołanie, por. też Karna procedura, Proces cywilny.

Odymalski Walenty, poeta pol. Przypisywane mu przez Jana Czubka autorstwo poematu „Oblężenie Jasnej Góry" zostało przez krytykę historyczno-literacką stanowczo zakwestjonowane.

***Odynit,** skała żyłowa, składająca się z masy plagioklazów i amfiboli, w której tkwią prakryształy labradoru, augitu i amfibolu.

Odznaczenia, ob. Ordery (t. 12) i Ordery i medale (t. 13).

***Oeil-de-boeuf** (franc. „wole oko"), okrągłe lub owalne okno, najczęściej stosowane we francuskiej architekturze barokowej.

***Oeuvre, L',** wpływowy dziennik paryski o kierunku radykalno-socjalistycznym, wychodzi od r. 1893.

***Offaly,** hrabstwo w W. Państwie Irlandzkiem, ob. King's County.

***Offel** Horace van, współcz. pisarz franc., regjonalista belgijski, autor powieści egzotycznych: „Les deux Ingénus" (1925) i „La Rose de Java" (1926), powieści historycznej „Le Secret de Rubens" (1927), powieści awanturniczej: „Sylvie et le Cremnobate" (1929).

Ogary, określenie psów myśliwskich, obejmujące dość niejednolitą genetycznie grupę tych zwierząt pochodzenia wschodnio- lub zachodnio-północnego. Dawniej o. nazywano wyłącznie psy gończe, przeznaczone do polowania „parforce". Zachodni typ tych psów wywodzi się z gniazda św. Huberta, czysta rasa jednak zaginęła, a w miarę zmieniających się warunków łowiectwa powstawały liczne krzyżówki, których wzorem mogą być angielskie „lisiarze" (foxhounds), łączące w sobie przymioty tropiącego ogara z szybkością biegu charta. We Francji piękny typ o. pochodził z psiarni królewskiej św. Ludwika, t. zw. „griffons courants". Oddzielne odmiany zachowały się w Wandei. Niezależnie od tego typu istniał typ polsko-rosyjski o sztywnej sierści, podszytej kędzierzawym kutnerem. Dzielono je na „kopytne", t. j. tropiące przy ziemi za śladem racic i „wietrzne", goniące za „górnym wiatrem".

***Ogniew** Mikołaj, współcz. pisarz rosyj., w „Pamiętniku Kosti Riabcewa" (tłum. pol. 1928), „Riabcew w uniwersytecie" (tłum. pol. 1929) i i. powieściach z życia komsomolców odtwarza prądy i stosunki wychowawcze w Rosji Sowieckiej. Sposobem ujmowania zagadnień poniekąd przypomina wcześniejsze (przedwojenne) utwory polskie Janusza Korczaka.

***Ogniotrwałe metale (stopy)** wykazują znaczną odporność w zakresie 600—1300° na działanie czynników mechanicznych, chemicznych, zwłaszcza tlenu, nie stają się kruche, łamliwe; masa wytworzonych w ciągu godziny produktów reakcyj chemicznych (n. p. produktów utleniania) nie powinna w przeliczeniu na 1 m^2 metalu przekraczać 50 gr. W wielu wypadkach są mniej odpowiednie w porównaniu do wyrobów ceramicznych, które jednakowoż przewyższają wytrzymałością na wstrząsy, na uderzenia mechaniczne, nieprzenikliwością dla gazów, niewrażliwością na zmiany temperatury, posiadają większe przewodnictwo cieplne (co przyczynia się wybitnie do ograniczenia zużycia paliwa) i t. d. O. m. wyrabia się głównie w Anglji i Ameryce. O. s t o p y o d l e w n i c z e stosuje się do wyrobu skrzydeł turbin parowych, pieców do przetapiania, emaljowania, żarowych, rozmaitych gatunków tygli i t. p. O. s. kowalnych w formie sztab, blach, drutów używa się do budowy armatur pieców, części maszyn w hutach szklanych i t. p.

Poniżej 800° używa się oprócz stopów miedzi z dużą zawartością niklu lub glinu (7—11%) przedewszystkiem stopów żelaza. Są one 12—15-krotnie droższe od żelaza lanego, zarazem jednak 80—100-krotnie trwalsze. Należą tutaj stopy żelaza z manganem, chromem, niklem, glinem, wolframem i kobaltem. Do stopów odlewniczych tego typu należy a l f e r o n, zawierający 21% chromu, 17% niklu i 0,6% węgla.

Doskonałą ogniotrwałość (100—1400°) wykazują stopy żelaza, zawierające 25% niklu, 15% chromu, nieco węgla lub krzemu (do 1000°), k a l i t z 20—45% niklu, powyżej 10% glinu oraz niewielkim dodatkiem tytanu (do 1290°), rozmaite gatunki stali chromowych (n i a l i t, r e a k t a l, r e s i s t a l) z 20% chromu, 1% miedzi i 0,9% węgla (do 1260°).

Każdy z pośród ogniotrwałych metali wzgl. stopów znajduje zastosowanie tylko w dosyć niewielkim zakresie temperatur. Przekroczenie odpowiedniej temperatury o 150° powoduje 10-krotne zmniejszenie się trwałości o. stopu. N. p. stop, którego okres trwania w temperaturze 1000° wynosi 3 lata, ulega w 1100° zniszczeniu już po upływie 1/2 roku.

***Ogonowskij** Emiljan, językoznawca ruski, (1833—1894), studja teologiczne i językoznawcze, od 1870 prof. języka i literatury ukraińskiej na Uniw. lwowskim, długoletni prezes towarzystwa „Proświta", od 1881 członek Akademji Umiejętności w Krakowie, od 1892 przewodniczący sekcji filologicznej Tow. Szewczenki. Ogłosił szereg prac i artykułów, jak: „Über die Praepositionen in der altslovenischen und ruthenischen Sprachen" (1870), „Słowo o pułku Igora" (1876), „Chrestomatja staro-ruska" (1881), „Rusini pod względem etnograficznym" (1886).

***Ogrodzieniec,** w tomie XI mylnie Ogrodzeniec.

Ogród, ogrodnictwo. Por. też t a b l. Ogrodnicze narzędzia (uzup.).

***Ogtonity** (haughtonity), grupa ciemnych łyszczyków potasowo-żelazowo-żelazawych.

O'Higgins, prowincja w Chile środkowem (Am. Płd.), została zniesiona w 1927, przy nowym podziale administracyjnym państwa. Terytorjum jej weszło w skład prow. Colchagua.

***Ohijenko** Iwan, slawista ukraiń., od 1926 prof. języka starocerkiewno-słow. i paleografji cyrylickiej w uniw. war., wydał: „Historja ukraińskiego drukarstwa" (1925), „Wzory pism cyrylickich X—XVII w." (1927), „Powstanie alfabetu oraz języka literackiego u Słowian" (1927), „Zabytki starosłowiańskiego języka X—XI w." (1929), „Ukraiński język literacki" (1930, 2 t.) i i.

Ohio, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 6.646.697 mieszk. (63 na 1 km²). Stolica Columbus, 290.564 mieszk., największe miasto Cleveland, 900.429 mieszk.

***Ohrid,** miasto w Jugosławji, ob. Ochryda.

Ojratów obszar autonomiczny, od 1930 wchodzi w skład utworzonego w tym roku obwodu Syberji Zachodniej (R. S. F. S. R.), 88.100 km², (1931) 120.500 mieszk., t. j. 1,4 na 1 km². Buddyści. Obszar dzieli się na 10 rejonów; s t o l i c a U l a l a liczyła w 1926 r. 5.691 mieszk.

Okinawa, także urzędowa nazwa wysp Riukiu jako prowincji japońskiej, 2.386 km², (1930) 577.508 mieszk. Stolica Naha.

Oklahoma, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 2.396.040 mieszk. (13 na 1 km²).

Oklahoma City, stolica i największe miasto stanu Oklahoma, (1930) 185.389 mieszk.

***Oko** Jan, pol. filolog klasyczny, * 1875, od 1920 prof. uniw. wileń., wydał m. i.: „O powstaniu i znaczeniu formuły „patres conscripti" (1904), „Catulliana et Horatiana" (1924), „M. K. Sarbiewski poeta uwieńczony" (1922), „Do źródeł grobu Romulusa" (1927), „Na Kapitolu" (1930).

***Okolnicowate,** rodzina roślin, ob. Cyclanthaceae (uzup.).

***Okołów-Podhorski,** ob. Podhorski-Okołów (t. 12).

***Okoń** (okuń), ob. Okuniowate.

***Okółek,** zbiór liści lub kwiatów, wyrastających z jednego miejsca na łodydze.

***Okrąglak,** drzewo ścięte o naturalnych wymiarach i formie, użytkowane jako pale, słupy, maszty, osie, kloce pod kowadło, do wykładania dróg grząskich, prymitywnych konstrukcyj mostowych, budowy tratew i t. p.

Okres (p e r j o d), w a s t r o n o m j i czas, którego potrzebuje ciało niebieskie do pełnego obiegu po orbicie. Jeśli chodzi o powrót danego ciała niebieskiego do tej samej gwiazdy, nazywa się okresem gwiazdowym. O. a n o m a l i s t y c z n y m nazywamy o. potrzebny do osiągnięcia tej samej anomalji na orbicie. O. d r a k o n i s t y c z n y m nazywamy czas między dwoma przejściami gwiazdy przez ten sam węzeł orbity.

***Okrętowe katastrofy** powstają na skutek burzy, rozbicia (na rafach i wybrzeżach) lub zderzenia z innemi okrętami, górami lodowemi czy kadłubami okrętowemi, błądzącemi po morzach; okręty wojenne ulegają katastr. także przez eksplozje materjałów wybuchowych. Także pożar lub powstanie o t w o r u w ścianach okrętu może stać się przyczyną katastrofy, zwłaszcza okrętów żaglowych. Celem zapobiegania nieszczęśliwym wypadkom przez zderzenie, ustanowiono oprócz zarządzeń, dotyczących wymijania, oświetlania okrętów i obserwacji, także przesunięcie na płn. Atlantyku linij komunikacyjnych parowców, zdążających w zachodnim kierunku o 180 mil morskich od linij w kierunku wschodnim. Wprowadzono komunikaty, zwiększono ilość czółen i urządzeń ratowniczych i t. d. Mimo to corocznie giną setki okrętów. Paryskie biuro „Veritas" wydaje co roku listę katastrof okr.

Z n a n e k a t a s t r. o k r ę t o w e.

rok	nazwa okrętu	przyczyna	ilość ofiar
1707	«Association» (ang. okr. wojenny)	rozbicie	800
1782	«Royal George» (ang. okr. wojenny)	burza	900
1849	«Royal Adelaide» (ang. okr. wojenny)	wywrócenie	400
1860	«Frauenlob» (prus. okr. wojenny)	burza	41
1861	«Amazone» (prus. korweta)	burza	150
1870	«Captain» (ang. okr. wojenny)	wywrócenie podczas burzy	472
1873	«Atlantic» (ang. okr. pocztowy)	rozbicie	600
1878	«Eurydice» (ang. okr. wojenny)	burza	300
1878	«Gr. Kurfürst» (niem. okr. wojenny)	zderzenie	269

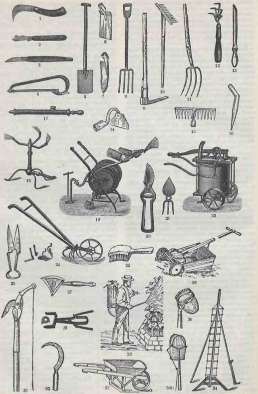

Objaśnienie na str. 197.

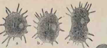
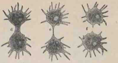

1 a-f. Pełzak w 6-ciu po sobie następujących stadjach podziału. (Ciemne ciało oznacza jądro).

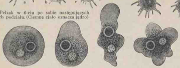

2. Pełzak w 4-ech stadjach zmiany kształtu.

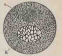

3. Komórka z centrosomem (c) i jądrem (k) z siateczką chromatynową.

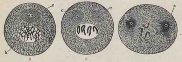

4 i 5. Podział centrosomu i skupianie się chromatyny w chromosomy.

6. Centrosomy na biegunach komórki.

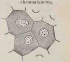

9. Komórki nabłonka ze skóry żaby.

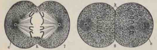

7 i 8. Podział komórki. c centrosom, k chromosomy.

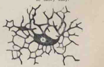

10. Komórka barwnikowa. a jądro.

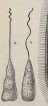

11. Peranema, wiciowiec, a w ruchu powolnym, b w ruchu szybkim.

12. Paramaecium, wymoczek orzęsiony.

13. Komórka mięśnia prążkowanego z serca żaby.

14. Kom. z gruczołu przędnego gąsienicy z rozgałęzionem jądrem.

15. Nabłonek cylindryczny z brzeżkiem. n jądro.

16. Kom. nabłonka rzęskowego.

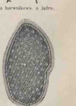

17. Opalina, wielojądrowy wymoczek.

1. Waza (Norymberga, XVII. w.).

2. Dzban (Francja, ok. 1570).

3. Puszka na proch z bitwy pod Pawią (1525, Norymberga).

4. Dzban (z przedstawieniem Umiarkowania, Żywiołów i Sztuk wyzwolonych; François Briot, Montbéliard, koniec XVI. w.).

5. Talerz elektorski (Niemcy, XVII. w.).

6. Cyborjum (Francja, XVI. w.).

Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka w SŁUPSKU

7. Waza chińska (XVII. w.).

8. Waza wyk. E. Kaysera (»cyna kayserowska«, ok. 1900).

9. Dzbanek wyk. E. Kaysera (»cyna kayserowska«, ok. 1900).

rok	nazwa okrętu	przyczyna	ilość ofiar
1881	«Victoria» (ang. parowiec poczt.)	rozbicie	700
1883	«Cimbria» (niem. parowiec poczt.)	zderzenie	400
1885	«Augusta» (niem. korweta)	burza	223
1889	«Adler», «Eber» (niem. okr. wojenne)	rozbicie	62
1893	«Victoria» (ang. okr. wojenny)	zderzenie	358
1895	«Elbe» (niem. parowiec poczt.)	zderzenie	352
1896	«Iltis» (niem. okr. wojenny)	rozbicie	71
1898	«Gourgogne» (franc. parowiec poczt.)	zderzenie	565
1900	«Bremen» (niem. parowiec poczt.)	pożar	150
1900	«Gneisenau» (niem. okr. wojenny)	rozbicie	36
1912	«Titanic» (ang. parowiec poczt.)	zderzenie z górą lodową	1635
1927	«Principessa Mafalda» (włos. parow. poczt.)	eksplozja kotła	296
1932	«Georges Philippar» (franc.)	pożar	
1933	«Atlantic» (franc.)	pożar	—

***Oksyapatyt,** minerał, odmiana apatytu, zawierająca w swym składzie większą zawartość tlenu od apatytu normalnego.

***Oksymalonowy kwas,** ob. Tartronowy kwas.

***Oksymarjalit,** minerał należący do grupy skapolitu, zawiera w swym składzie tlenek sodu.

***Olbrzymka,** ob. Cyathea.

***Old,** po ang. = stary.

***Oleica,** ob. Meloe.

***Oleś** Andrzej, malarz pol., *1886, studja w Akademji krak. pod kierunkiem Wyczółkowskiego, Weissa i Dębickiego, oraz na Uniw. Jagiell. (prawo). Główne dzieła: „Z nad Wisły", „Zamek wawelski", „Górski potok", „Chłop grający w karty", „Wśród maków", teka graficzna „Polskie zamki i dworki" i szereg innych prac graficznych. Konserwator zabytków sztuki województwa kieleckiego; członek zrzeszenia art. „Zwornik".

***Oleśnik górski,** ob. Libanotis montana (uzup.).

***Olgierd** Stella, współcz. pisarka pol., sekretarka polskiego Pen-Clubu w Warszawie, autorka powieści: „Hanka" (1928), „Czarownica" (1928) i i., tłumaczka powieściopisarzy czeskich, włoskich i francuskich; nadto na język włoski tłumaczy pisarzy polskich i pod jej redakcją wyszedł zbiorowy przekład: „Novellieri Polacchi" (1929, z przedmową G. Papini).

Oligist, dawniej używana nazwa na określenie hematytu.

***Oligonit,** minerał, odmiana syderytu, zawierająca w swym składzie mangan i stanowiąca przejście do rodochrozytu.

Olimpijskie igrzyska nowożytne powstały z inicjatywy Francuza bar. Piotra de Coubertin, który w r. 1894 założył Międzynarodowy Komitet Olimpijski, z siedzibą stałą w Lozannie i sam stał długie lata na jego czele. W skład Międzynarodowego Komitetu wchodzi 45 komitetów narodowych, z tego 28 europejskich. Pierwsze i. o. odbyły się, ku uczczeniu starożytnych i. o. na ziemi greckiej, w Atenach w r. 1896; brali w nich m. i. udział synowie króla greckiego. Dalsze i. o. odbywały się przeważnie co 4 lata, z wyjątkiem okresu wielkiej wojny. Dotąd odbyło się 10 o. i. nowożytnych, a to: 1896 w Atenach, 1900 w Paryżu, 1904 w St. Louis, 1906 w Atenach, 1908 w Londynie, 1912 w Sztokholmie, 1920 w Antwerpji, 1924 w Paryżu, 1928 w Amsterdamie, 1932 w Los Angeles. Od r. 1924 wprowadzono również igrzyska zimowe: 1924 w Chamonix, 1928 w St. Moritz, 1932 w Lake Placid. Polska bierze udział w o. i. od r. 1924, w r. 1928 zdobyła złoty medal (przez Konopacką), nie licząc złotego medalu za zbiorek poezyj sportowych Kaz. Wierzyńskiego p. t. „Laur olimpijski". W r. 1932 zdobyli dwa złote medale dla Polski Kusociński i Walasiewiczówna.

O ile starożytne i. o. charakteryzowały wieloboje, troska o harmonję i piękno ciała oraz czysty duch sportowy, o tyle n. i. o. nie spełniły w tym względzie nadziei pokładanych w nich przez twórcę, bar. Coubertin. Idą one, jak cały sport dzisiejszy w kierunku specjalizacji, jednostronności, trapi je ukryty profesjonalizm. Igrzyska stają się na olbrzymią skalę organizowanem przedsiębiorstwem widowiskowo-dochodowem i niezmiernie mało mają wspólnego z prawdziwem wychowaniem fizycznem. — Program nowożytnych i. o. obejmuje: na pierwszem miejscu lekkoatletykę z wszelakiemi jej konkurencjami, dalej wioślarstwo, gimnastykę, pływanie, szermierkę, boks, dźwiganie ciężarów, kolarstwo, jazdę konną, regaty jachtowe; z gier zespołowych — piłkę nożną i hokej na trawie (obecnie usunięte); z zimowych sportów — narciarstwo, łyżwiarstwo, saneczkarstwo.

***Ollerup,** wieś w Danji, na wyspie Fionji. Znajduje się tu głośna i wspaniale urządzona Wyższa Szkoła Gimnastyczna, założona przez twórcę t. zw. gimnastyki podstawowej albo prymitywnej, Nielsa Bukha, stanowiącej bardzo oryginalną metodę systemu szwedzkiego.

***Olszówka,** ob. Clethra.

Ogrodnicze narzędzia.

Objaśnienie do tabl. na str. 196.

1. Krzywy nóż ogrodniczy. 2. Nóż do oczkowania. 3. Nóż do szczepienia. 4. Piłka do obcinania gałęzi. 5, 6, 7. Rodzaje łopat ogr. 8. Widły do spulchniania ziemi. 9. Kilof. 10. Grabie drew. 11. Widły do gnoju. 12, 13. Wypielacze ręczne. 14. Graca. 15. Grabie żelazne. 16. Kołek do sadzenia. 17. Ręczny rozpylacz. 18. Przyrząd do zraszania trawników. 19. Hydrant bębnowy. 20. Nożyce (sekator). 21. Motyczka. 22. Sikawka. 23. Nożyce do strzyżenia trawy i szpalerów. 24. Drapacz, planet, ekstyrpator. 25. Druciana szczotka do czyszczenia kory. 26. Kosiarka do trawników. 27. Skrobaczka. 28. Potrzask na nornice i krety. 29. Rozpylacz tornistrowy. 30. (a i b). Siatki do zbierania owoców. 31. Nożyce do cięcia drzew. 32. Sierp. 33. Taczki. 34. Składana drabinka wolno stojąca.

***Ołowianka,** nazwa używana dawniej na określenie cerusytu.

Ołów twardy. Twardość ołowiu zwiększają wybitnie domieszki antymonu. Stop ołowiu, zawierający 13% antymonu wykazuje twardość 18 stopni (skala Brinella), podczas gdy czysty ołów tylko 4 stopnie. Podatność przy walcowaniu na zimno traci stop o zawartości 25% antymonu. Ciężar właściwy spada od wartości 11,35 (czysty ołów) do 10,3 przy 13% zawartości antymonu. Do wyrobu aparatów chemicznych używa się całego szeregu gatunków ołowiu twardego: A (6—8% antymonu [Sb]) — do wyrobu zbiorników na kwasy, B (8—10% Sb) — do wyrobu pomp i zbiorników na kwasy, C (10—12% Sb) — do wyrobu śrub, nitów i t. p. Do wyrobu płyt akumulatorowych stosuje się stopy o zawartości 5—8% antymonu.

Omaha, największe miasto w stanie Nebraska (Stany Zjedn. A. P.), w 1930 r. 214.006 mieszk.

Oman. Do sułtanatu O. należy półwysep Gwadar na wybrzeżu krainy Mekran (w Beludżystanie ang.), 775 km². Do Omanu należy od 1837, zarządzany jest przez namiestnika. Stolicą jest Gwadar, 5.000 mieszk., port, stacja kablowa. Wywóz: masło, wełna, skóry, ryby, daktyle.

***Omieg,** ob. Doronicum.

Omphalos (greck., „pępek"). Oznacza również środek ziemi — Delfy; Apollon siedzący na O. (rodzaj stożka — kopułka).

***Ompteda** Georg, bar., pisarz niem., * 1863, pierwotnie pod pseud. Georg Egestorff, autor licznych nowel i powieści, z których należy wyróżnić odznaczającą się dobrym realizmem trylogję: „Deutscher Adel um 1900" (I. „Sylvester von Geyer", 1897, 2 t.; II. „Eysen", 1900, 2 t.; III. „Cäcilie von Sarryn", 1902, 2 t.).

***Omułek,** ob. Mytilus.

***Omylnik,** ob. Cytinus.

***Onegit,** minerał, odmiana getytu, występująca na wyspie Wilczej na jeziorze Onega.

O'Neill Eugene Gladstone, pisarz płn. ameryk., pochodzenia irlandzkiego, jeden z najtęższych talentów dramatycznych współczesnej literatury powszechnej, o bujnym temperamencie i rzetelnym nerwie scenicznym. W krótkich wstrząsających obrazkach dramatycznych odtwarzał głównie życie marynarzy, przez co popadł w manierę brutalnego wulgaryzmu i surowego cynizmu, z czego nie zawsze udaje mu się wyzwolić. Jego arcydziełami są: pełna rzewnego tragizmu „Anna Christie", dramat duszy kobiecej, oraz erotyczna tragedja rodzinna z życia chłopów: „Desire under the Elms". Ostatnio, w „A Strange Interludium" na wzór Pirandella w nużących monologach stara się najdokładniej odtworzyć najdrobniejsze drgnienia psychiczne, zaś w przeładowanej dyskusją „The Dynamo" zastanawia się nad zagadnieniem dogmatu religijnego na tle dzisiejszej technokracji.

***Onkozyn,** zbita odmiana muskowitu.

***Onowodek,** ob. Aponogeton.

Ontario, prowincja Kanady (Am. Płn.), 1,068.544 km², (1931) 3.431.683 mieszk. Stolica Toronto, 627.582 mieszk.

***Opatoszu** Józef, współcz. pisarz żydowski, napisał m. i. powieść na tle powstania roku 1863, wydaną w przekładzie polskim Aleksandra Dana p. t. „Żydzi walczą o niepodległość Polski" (1931, właściwy tytuł: „W polskim borze"). Pierwsza część tej powieści dzieje się w Paryżu, gdzie autor wprowadza m. i. Cyprjana Norwida.

***Ophiuroidea,** gromada szkarłupni, ob. Wężowidła.

***Opierstka,** roślina, ob. Saussurea.

***Opięta,** ob. Dischidia.

***Opistobranchia** (t y ł o s k r z e l n e), rząd ślimaków (ob.).

***Oplątwa,** rodzaj rośliny, ob. Tillandsia.

***Opobalsamum,** ob. Tolutański balsam.

Opole (Oppeln), jest stolicą regencji opolskiej i prowincji Górny Śląsk w Prusach (Niemcy). Regencja opolska (stanowiąca zarazem prow. G. Śląsk) miała w 1931 r. 9.713 km², (1926) 1,379.408 mieszk., t. j. 148 na 1 km².

***Opolský** Jan, poeta czeski, * 1875, autor poezyj egotyczno-symbolicznych: „Świt smutków", „Jęki i leki", „Wiersze o żywocie i śmierci", „Galerja zwierząt", nadto prozą: „Szkice węglem".

Oppman Artur, poeta pol., † 1931. Ostatni zbiór poezyj: „Pieśń o Rynku i Zaułkach" (1932) należy do artystycznie najdojrzalszych jego utworów.

***Oprawa książki.** H i s t o r j a. K. we właściwem tego słowa znaczeniu nie była znaną w s t a r o ż y t n o ś c i. Egipcjanie, Grecy i Rzymianie używali zwojów liści papyrusa, posklejanych ze sobą w długą wstęgę. Przejście do właściwej formy książkowej stanowią pergaminy (tak zwane od miasta Pergamon w Małej Azji), z obu stron zapisane i złożone w rodzaj zeszytu parukartkowego. Posługiwano się niemi od IV w. po Chr. Obok nich były już w użyciu małe tabliczki (zależnie od ilości poszczególnych tabliczek zw. diptycha, triptycha lub poliptycha), których wewnętrzna strona powleczona woskiem służyła jako powierzchnia do pisania. Zrazu tablice te były zupełnie proste, zczasem zaczęto ozdabiać je bogato na zewnętrznej stronie. Z czasów późnego cesarstwa mamy ozdobne t. zw. d y p t y k i k o n s u l a r n e, z bogato rzeźbionej kości słoniowej. Ofiarowywano je konsulom i innym wysokim urzędnikom przy objęciu przez nich władzy. Wiele takich dyptyków zachowało się na okładkach k s i ą g ś r e d n i o w i e c z n y c h. Książki w dzisiejszej formie zaczęły wchodzić w użycie już w V w., ale oprawy ich nie zachowały się zupełnie; dlatego też nie wiemy jak były zeszywane i składane. Z wczesnego średniowiecza natomiast zachowało się wiele cennych opraw, które służyły wyłącznie księgom kościelnym. Drewniane okładki tych ksiąg kultowych ozdabiano płytkami trybowanego lub grawirowanego złota lub srebra, z emalją lub niello, z filigranami, płaskorzeźbami z kości słoniowej, gemmami lub drogiemi kamieniami. Najstarsze zachowane oprawy z VII w., w stylu lombardzko-bizantyńskim, znajdują się w katedrze w Monzy. Drogocenne oprawy z VIII—XII w. posiadają również: Wenecja, kościół św. Marka (bizantyńskie oprawy złotnicze, VIII—XII w.), Dublin, Akademja (irlandzkie rękopisy

z ornamentyką o motywach wstęgowych i zwierzęcych, XI w.), Monachjum, Nationalbibliothek (Codex Aureus t. zw. Emeramski z Ratyzbony, IX w., Ewangeljarz Henryka II, XI w., Ewangeljarz Ottona III, koniec X w.); Gotha, Bibljoteka (Ewangeljarz z Echternachen, koniec X w.); Namur, Notre-Dame (Okładka ewangeljarza Hugona de Oignies, XIII w.); Hildesheim, skarbiec katedralny; Berlin, Schlossmuseum; Norymberga, Germanisches Museum; Londyn, British Museum; Paryż, Musée Cluny i in.

W późniejszem średniowieczu (XIV—XV.) drogocenne oprawy złote z drogiemi kamieniami należą do wyjątków; najczęściej spotyka się okładki drewniane, obciągnięte skórą lub aksamitem, z drobnemi okuciami na rogach. Główną ich ozdobę stanowiły artystyczne tłoczenia na skórze. Obok nich spotykamy w Niemczech okładki ze srebrnemi płytami grawirowanemi lub trybowanemi w gotyckie ornamenty, jak również sieną malowane oprawy (t. zw. bicherna, gabella). Skórzane okładki średniowieczne dzielą się na dwie grupy: okładki z wycinaną skórą i okładki wytłaczane stemplem. Technika wycinania skóry w połączeniu z puncowaniem i trybowaniem rozwija się głównie w Niemczech; dopiero w XIV w. i z końcem XV w. zostaje zarzucona. Ozdabianie okładek stemplowem wytłaczaniem znane już było w XII w. w Anglji, lecz do końca XV w. znano jedynie tłoczenie „na ślepo". Używano stempli kwadratowych, wielobocznych, trójkątnych, okrągłych itd., motywy dekoracyjne były ornamentalne lub figuralne; grzbiety, podzielone na pola, pozbawione były ozdób. Od połowy XV w. zaczęto większe przedstawienia i napisy na płytach wyciskać na skórze przy pomocy prasy. — Renesans wniósł do sztuki introligatorskiej dwie nowości: wytłaczanie złotem i nowe motywy dekoracyjne: arabeski, wić roślinną, wstęgi itd., opierające się na ornamentyce opraw wschodnich. Okładki książek wschodnich, odznaczające się pod względem formy zachodzącą klapą na wierzch, były ozdobione złoceniami i symetrycznemi ornamentami po obu stronach, tak zewnątrz jak i wewnątrz. Ten rodzaj oprawiania książek przyjął się w XV w. zrazu we Włoszech, gdzie dotąd posługiwano się zwyczajnem stemplowaniem w motywy rozet i lilij, potem rozpowszechnił się w Niemczech, Francji, Anglji i Hiszpanji. Włoskie oprawy z ok. 1500 noszą ślady wyraźnych wpływów orjentalnych i późno-gotyckich. Pokrewne im są okładki króla węgierskiego Macieja Korwina, wykonane przez włoskich introligatorów lub nawet we Włoszech. Dekoracja tych okładek składała się z bordiury z ornamentu wstęgowego i z okrągłego lub owalnego medaljonu środkowego złotem wytłaczanego. Dalszy rozwój poszedł w tym kierunku, że ornamentykę pola środkowego kształtowano bogaciej, a centrum zajmował tytuł dzieła lub herb posiadacza, później w formie kartusza. Nazwiska włoskich introligatorów nie zachowały się. Oprawy te nazywano imionami bibljofilów: Jean Grolier, Thomas Mathieu, Demetrio Canevari. Grolier, przenosząc się do Paryża, wprowadził we Francji dekorację geometryczną, naśladowaną wkrótce i w innych krajach. W oprawach książek, a w szczególności w ręcznem złoceniu zajęła Francja pierwsze miejsce aż do XIX w. Do rozkwitu introligatorstwa przyczyniały się ogromnie zamówienia dworu i bogatej szlachty. Ważniejszymi introligatorami XVI w. byli: Etienne Roffet (zwany Le Faulcheur), Geoffroy Tory, Claude de Picques i Nicolas Eve, któremu przypisywano wprowadzenie t. zw. stylu fanfarowego. W Anglji, Niemczech i Niderlandach rozwój renesansowej oprawy i ręcznego złocenia przychodzi później, niż w krajach romańskich. W Niemczech najczęściej spotyka się okładki z obramieniem pola środkowego, wypełnionego ornamentami, scenami biblijnemi lub portretami, tłoczonemi stemplem płytowym lub figurami alegorycznemi. Ogromny wpływ na rozwój i rozpowszechnienie sztuki introligatorskiej miała Reformacja. Spotykamy bogate oprawy złotnicze; we Francji w XVII w. wchodzą w użycie nowe stemple: t. zw. fers pointillés (stemple z drobniutkiemi i gęstemi punkcikami), motyw „à l'éventail" (rodzaj rozetowego wachlarzyka z punktowanych linij), w XVIII w. t. zw. fers à la dentelle (wzór koronkowy). Wyklejki barwnie żyłkowane są coraz rozmaitsze, a do opraw używa się przedewszystkiem t. zw. maroquin. Najsławniejszymi introligatorami tego okresu byli: Le Gascon, Florimond Badier, Luc-Antoine Boyet, Antoine-Michel Padeloup, Dérome le Jeune, Dubuisson i Duseuil. Oprawy książek w Anglji, we Włoszech i w Niemczech posługiwały się francuskiemi motywami dekoracyjnemi, ale w zastosowaniu ich noszą charakter pewnej ciężkości i przeładowania. Oprawy z okresu empire'u zdobne były w motywy antykizujące. Z introligatorów tego czasu wymienić należy Mäîret'a, Bozérian'a, Simiers'a i Thouvenin'a. Początek XIX w. przynosi upadek sztuki introligatorskiej, która wyczerpuje się w powtarzaniu i naśladowaniu starych wzorów, głównie gotyckich (oprawy à la cathédrale) i renesansowych. Przedstawicielami tego kierunku byli: Bauzonnet, Trautz, Purgold, Marius Michel, Léon Gruel, Hulbe i O. Hupp. Dopiero w latach 1880-tych zaczyna się ruch reformatorski i szukanie nowych dróg. Impuls do tego dało introligatorstwo angielskie, a głównie Cobden-Sanderson i Douglas Cockerell z ich ręcznie złoconemi oprawami i nowemi, naturalistycznemi motywami stempli. Oprócz ręcznych złoceń (głównie motywy linijne) stosowana była mozaika w skórze i inne techniki. Oprócz skóry używano jako materjału na oprawy także szlachetnych metali, laki, emalji, jedwabiu, aksamitu i haftów. W Niemczech w okresie tym wymienić należy introligatorów: Behrensa, Kerstena, E. R. Weissa, Weissego, Steiner-Praga, Kolomana Mosera i w. i. Po stylizowanych motywach secesji, nastąpił zwrot do prostego zdobnictwa konstrukcyjnego, które bierze za podstawę książkę jako bryłę i powierzchnie jej jako płaszczyzny, które dekoracja powinna podkreślać i wyrażać zapomocą odpowiedniej, ornamentalnej kompozycji, wywodzącej się już nie z naturalizmu, lecz przedewszystkiem z form geometrycznych.

Oprawy masowe, fabryczne, przeszły również w ostatnich czasach ogromną ewolucję. Projektują je niejednokrotnie wybitni artyści. Częste zastosowanie znajduje również fotografja i fotomontaż. — Por. też Introligatorstwo, Książka (ozdobna) i tabl. XX i XXI w t. 8; przy tej ostatniej należy sprostować, że okładkę do „Sobola i Panny" Weyssenhoffa projektował art. malarz Seyfert w Krakowie.

***Opryszczka** (herpes), wytworzenie się grupki pęcherzyków na wardze, prawdopodobnie przez podrażnienie nerwów skórnych, bardzo często w przebiegu chorób gorączkowych i w zaburzeniach przemiany materji. Pęcherzyki swędzące zasychają i goją się zazwyczaj bez pozostawienia śladu; istnieją jednak pewne rzadkie postacie o. pozostawiające po sobie blizny. Także na błonach śluzowych, szczególnie gardzieli, występują czasem podobne wykwity, usadawiają się one również często na częściach płciowych. Miesiączkowanie i ciąża sprzyjają nierzadko wystąpieniu o. Odmianą o. jest t. zw. półpasiec (herpes zoster). Por. Herpes, Herpes zoster.

***Opsis** (greck.), grunt, podkład malarski. Termin używany w bizantyńskiem malarstwie ściennem na oznaczenie warstwy mieszanki wapna i pakuł, stanowiącej podkład malowidła. Przygotowanie ściany pod malowanie wymagało podług przepisów Hermenei dwóch warstw zaprawy, składających się z wapna gaszonego i składników roślinnych. Do dolnej, przylegającej do ściany, dodawano drobno pociętą słomę; do górnej, właściwego podkładu malowidła, bite pakuły (właściwa o.).

***Opus caementicium** (łac.), masa, składająca się z kamieni łamanych i zaprawy wapiennej; używana jako wypełnienie wolnej przestrzeni w murach dla wzmocnienia. Występuje głównie w budowie fundamentów.

***Opus sectile,** polichromiczna mozaika, polichromja w materjale. Występuje na wielką skalę w ozdobie wnętrz bizantyńskich kościołów, w formie wykładania barwnemi płytami kamiennemi.

***Or bouclé,** „złoto kędzierzawe", nić, używana w hafciarstwie.

***Or frisé,** por. Or bouclé.

***Or nué,** złoto o różnobarwnych odcieniach, używane w hafciarstwie.

Or-Ot, † 1931. Por. też Oppman Artur (uzup.).

***Or San Michele,** gmach we Florencji, tak nazwany według Oratorium S. Michele w Orto, na miejscu którego później Orcagna wybudował halę na żyto (1337—1404). Dolna konsygnacja tego budynku służyła celom kościelnym, wyższe piętra pierwotnie użyte były na śpichrze. Z biegiem czasu cechy ozdabiały stronę zewnętrzną gmachu filarami z posągami swych świętych, wyszły z pod dłóta czołowych rzeźbiarzy epoki: „Marek" (stolarze) Donatella, „Eligjusz" (kowale) Nanni di Banco, „Szczepan" (tkacze) Lor. Ghibertiego, „Chrystus i niewierny Tomasz" (kupcy) A. Verocchia, „Jan Chrzciciel" (handlarze sukna) Ghibertiego i i. Wewnątrz znajduje się słynne marmurowe tabernaculum, ukończone w 1359 r. dzieło Orcagni, z licznemi postaciami i płaskorzeźbami ze scenami biblijnemi.

Oregon, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 953.786 mieszk. (4 na 1 km²). Stolica Salem, 26.266 mieszk., największe miasto port Portland, 301.815 mieszk.

Orel. Gubernja O. została w 1928 zniesiona; obecnie wchodzi w skład Środkowego obszaru czarnoziemu. Miasto O., (1926) 77.985 mieszk.

Orenburg. Gubernja O. została w 1928 zniesiona; obecnie wchodzi w skład obwodu Wołgi środkowej. Miasto O., (1926) 123.284 mieszk.

Orense, prowincja Hiszpanji, 6.979 km², (1930) 475.777 mieszk. Stolica O., 21.581 mieszk.

***Organizacja pracy naukowa,** ob. Pracy naukowa organizacja (uzup.).

***Oriente,** prowincja rep. Kuby (Ameryka, Antyle), obejmuje wsch. część wyspy, 36.850 km², (1929) 891.742 mieszk. Stolica, miasto portowe, Santiago de Cuba, na płd. wybrzeżu wyspy, 142.921 mieszk.

***Oriskanien** (warstwy z Oriskany), piętro dewonu (według podziału wprowadzonego przez geologów amerykańskich).

***Orkiestra,** miesięcznik muzyczny dla szerokich warstw, najwięcej miejsca poświęca zagadnieniom orkiestry, wychodzi od r. 1930 w Przemyślu. Naczelnym redaktorem jest Dr. Józef Koffler (Lwów).

***Orlan,** ob. Aquillaria.

***Orlica,** ob. Pteris.

Orlicz Michał, teatrolog pol., wydał nadto pokaźne dzieło: „Polski teatr współczesny" (1932), poświęcone głównie działalności teatru Reduta.

***Orlikowiec,** roślina, ob. Siler.

***Ormis** Samuel, słowacki pisarz dramatyczny i pedagog, † 1875, autor dramatu ludowego „Matej" i komedji „Pravda".

***Ormusz,** ob. Amomum.

***Ornoit,** skała, dioryt amfibolowy z wyspy Orno (Szwecja), odznaczający się teksturą fluidalną.

Oro, El, prowincja w płn.-zach. Ekwadorze (Am. Płd.), 6.060 km², 60.000 mieszk. Stolica Machala, 6.000 mieszk.

***Orszulski** Roman, malarz pol., * 1888, studja mal. w Krakowie w Akademji Sztuk Pięknych i na Uniw. Jagiell. (filozoficzne), prof. państw. seminarjum nauczycielskiego w Krakowie. Maluje portrety, pejzaże, martwe natury, projektuje kilimy itd.

***Orth Jan,** ob. Jan 6. (Austrja).

Ortodoma, w krystalografji: forma krystalograficzna — półdaszek prosty czyli poprzeczny dodatni.

***Ortopinakoid,** w krystalografji, forma krystalograficzna — dwuścian poprzeczny.

***Ortopiramida,** w krystalografji: forma krystalograficzna — półpiramida poprzeczna dodatnia.

Ortwin Ostap, pol. krytyk lit., w r. 1925 otrzymał nagrodę Polskiego Tow. Wydawców Książek. Ważniejsze studja w „Krytyce", „Nowym Przeglądzie Literatury i Sztuki", „Przeglądzie Warszawskim".

***Oryzyt,** minerał zbliżony składem chemicznym do stylbitu.

***Orzech wodny,** por. Trapa.

***Orzechowa palma,** ob. Caryota.

***Orzechowate,** ob. Juglandaceae.

Orzeszkowa Eliza, pisarka pol. Charakterystykę ob. t. 13, str. 229—230. — W ostatnich czasach można zauważyć coraz żywsze oddziaływanie jej twórczości wśród pisarzy pokolenia powojennego (m. i. Marji Dąbrowskiej). Twórczość własna tej ostatniej jest niejako nawiązaniem do tradycji O-ej, której wpływ zresztą oddziałał już na Żeromskiego. We współczesnej polskiej krytyce literackiej żywo się O-ą zainteresował Stefan Kołaczkowski.

***Orzeszkowe,** ob. Nuculiferae.

Osaka, stolica japońskiego okręgu (fu, ob. uzup.), w 1930 r. 2,453.569 mieszk. Ruch portowy w 1929: około 11 milj. tonn rejestr. netto. Okręg O., 1.814 km², (1930) 3,539.989 mieszk.

***Osełedec,** ciosa (Pelecus cultratus Z.), ryba z rodz. karpiowatych. Ciało wysmukłe, spłaszczone, grzbiet ciemny, boki srebrzyste. Do 40 cm dł., żyje w morzu Bałtyckiem, Czarnem i Kaspijskiem. Wchodzi do rzek, np. Wisły, Dniestru, Seretu. Poławiana przez najbiedniejszych rybaków.

***Osetyńców południowych autonomiczny obszar,** ob. Południowa Ossetja, tom 14 i uzup.

***Osetyńców północnych autonomiczny obszar,** ob. Północna Ossetja, tom 14 i uzup.

Osetyńcy. Ma być O. zakaukascy, a nie zabajkalscy.

***Oskoła,** sok wypływający z naciętej rany drzewa, najobficiej wypływa na wiosnę. W soku tym żyją liczne grzyby, bakterje oraz drożdże.

***Oskór,** roślina, ob. Xylopia.

Oslo, stolica Norwegji, (1930) 249.688 mieszk.

Osnabrück. Regencja O. w prowincji Hanower (Prusy) miała w 1931 r. 6.204 km², (1926) 429.190 mieszk.

***Osmuglina,** ob. Ardisia.

***Osoczyn,** ob. Bursera.

***Osoczynowate,** ob. Burseraceae.

***Osoka,** ob. Stratiotes.

***Ossiander** Lukas, duchowny protestancki, (1534—1604), żył w Wirtemberdze, wydał jeden z pierwszych zbiorów chorałów protestanckich: „Funfzig geistliche Lieder und Psalmen mit vier Stimmen auf contrapunctsweise“ (1586).

Osterwa Juljusz, polski aktor i dyrektor teatralny. Ważniejsze role: Ksiądz Piotr w „Dziadach“ Mickiewicza, Ślaz w „Lilli Wenedzie“ i Fantazy Słowackiego, Konrad w „Wyzwoleniu“ Wyspiańskiego (za tę kreację odznaczony w r. 1932 nagrodą konkursową Min. Wyzn. Rel. i Ośw. Publ.), Sułkowski Żeromskiego i i. Od r. 1932 dyrektor teatru miejskiego w Krakowie.

***Östfold,** okręg w płd.-wsch. Norwegji, nad fiordem Oslo, 4.181 km², (1930) 166.796 mieszk. Stolica Moss.

***Ostnica,** trawa, ob. Stipa.

***Ostrait,** skała należąca do grupy piroksenitów, zawierająca wyjątkowo dużą ilość spineli.

Ostrawa Morawska, (1930) 125.347 mieszk.

***Ostreidae,** ob. Ostrygowate.

***Ostrolin** (Caranx Lacep.), rodzaj ryb kostnoszkieletowych. Boki ciała uzbrojone łuskami

Ostrolin.

kolczastemi. Ok. 80 gatunków żyje w różnych morzach. C. trachurus L. 20—50 cm dł., na grzbiecie zielono-szary, po bokach srebrny.

Ostrowska Bronisława, poetka pol. Zbiorowe wydanie jej „Pism poetyckich“ wychodzi od r. 1932 pod redakcją Leona Piwińskiego. O O-iej: Z. Szmydtowa i K. W. Zawodziński w „Pamiętniku Warsz.“ 1929, K. W. Zawodziński i Leon Piwiński w „Wiad. Liter.“ 1929, Kaz. Czachowski w „Czasie“ 1932.

Ostrowski Jerzy, powieściopisarz pol., wydał nadto: „Cathangara“ (1930), „Kobuz“ (1931), powieści z życia brazylijskiego.

Ostrów, 1. (Ostrów Wielkopolski). W 1932 przyłączono do powiatu ostrowskiego powiat odolanowski (629 km²). Powiat ostrowski ma odtąd 1.044 km².

***Ostrzeń,** ob. Cynoglossum.

Ostrzeszów. Powiat ostrzeszowski został w 1932 przyłączony do powiatu kępińskiego.

Ostwald Wilhelm, chem. i filozof niem., † 1932.

***Ostwaldyt,** minerał, koloidalny chlorek srebra.

***Oswegan,** najdolniejsze piętro syluru górnego.

***Oszloch,** roślina, ob. Urginea.

***Ościca,** ob. Aristida.

***Ośmiał,** ob. Cerinthe.

***Ośnieża,** ob. Halesia.

Oświecenie. Przez o. w szerszem znaczeniu rozumiemy okres historyczny, w którym jakaś kultura uwalnia się od wiary w autorytety i zastępuje tę wiarę rozumem powołanym do kierowania działalnością jednostek i społeczeństw. W ściślejszem znaczeniu przez o. określa się kierunek duchowy, który zaczął się w Anglji w w. XVII, a rozwinął się na kontynencie europejskim w w. XVIII.

O. uważało za najważniejszy składnik duszy ludzkiej rozum, wykształcony logicznie i matematycznie. Logicznemu myśleniu towarzyszy etyczne postępowanie; można więc życiem jednostki, społeczeństw i państw pokierować w sposób rozsądny i etyczny. Łączyło się z tem przekonanie głoszone przez Rousseau'a, że człowiek jest z natury mądry i dobry, że zatem rozumne uregulowanie życia będzie równocześnie etycznem i poprowadzi ludzkość ku lepszej przyszłości. Ludzie oświecenia byli pełni optymizmu, uzasadnionego w dodatku filozoficznym poglądem Leibniza, że ten świat jest najlepszym z wszystkich możliwych. Wszyscy ludzie bez względu na pochodzenie posiadają rozum, stąd też wystąpiło o. przeciw wszelkim ograniczeniom, oświadczając się za zupełną tolerancją.

Nauka, posługując się metodą matematyczno-przyrodniczą, pojmowała świat jako mechanizm, podległy wyłącznie prawom przyrod-

niczym. Bóg spadł do roli zegarmistrza, który, nakręciwszy zegar świata, pozostawia go później swemu naturalnemu, raz na zawsze wyznaczonemu biegowi (deizm). Także rozwój historyczny tłumaczyło o. zasadami wyprowadzonemi z rozumowego myślenia i wiedzy przyrodniczej.

Nowe pojmowanie religji (por. Nowożytne czasy) doprowadziło do potępienia „ciemnego" średniowiecza z jego wiarą w cuda, djabła i czarownicę, w dogmaty i biblję jako jedyne źródło religijne. Ograniczało ono religję do wiary w Boga, jako twórcy świata i rządzących nim praw, w wolność woli, nieśmiertelność duszy i wyrównanie ziemskiej niesprawiedliwości w życiu przyszłem. Wszystko to były prawdy, dające się uzasadnić drogą rozumowania, a zgodne z poglądami wolnomularstwa (ob.).

Literatura i sztuka rozwijały umysłowo i wyrabiały moralnie. Szczególną uwagę przywiązywano do jasnego i popularnego wyrażania się. Języki narodowe zastąpiły łacinę. Wychowanie miało za zadanie wykształcić człowieka samodzielnie myślącego, kierującego się własnym rozumem, nieskrępowanego wiarą w autorytety.

Powstanie państwa łączono z umową społeczną, zawartą zgodnie z wymaganiami rozumu, i z tego punktu widzenia krytycznie oceniano prawo pozytywnie obowiązujące i samowolne dążenia państw do potęgi. Państwo miało służyć ogólnemu dobrobytowi i kulturalnemu postępowi. Z koncepcji państwa wyeliminowano składniki religijne i historyczne. Pojęcie poddanego zastąpiono pojęciem obywatela, który miał cieszyć się wolnością sumienia i poglądów. W myśl nauki Rousseau'a o równości wszystkich ludzi kreślono obraz przyszłego państwa jako republiki demokratycznej.

Oświęcim. Poza wymienionemi istnieje w O. fabryka samochodów „Oświęcim-Praga" (wytwarza także silniki samolotowe). W 1932 powiat oświęcimski został zniesiony i przyłączony w części do powiatu bialskiego, w części do wadowickiego. Miasto O. znalazło się w obrębie powiatu bialskiego.

Otaru (Japonja), w 1930 r. 144.884 mieszk.

***Otiorrhynchinae,** ob. Nadrachowe.

***Otis,** ob. Drop.

Ottawa, stolica Kanady (Am. Płn.), w 1931 r. 124.988 mieszk.

***Ottońska sztuka** rozwija się ze sztuki karolińskiej, przypada na czas panowania Ottonów (919—1024) i stanowi bezpośredni stopień wstępny do sztuki romańskiej. Promotorami tej sztuki są książęta (arcybiskup Egbert z Trewiru, biskup Bernward z Hildesheim i i.). — Rozkwit sztuki budowlanej na terenie Niemiec reprezentuje szereg zabytków: Gernrode, założ. 960, z podwójnym chórem, — tumy w Augsburgu i Moguncji (1009—36), — Wormacja (996—1018), — Bamberg (1004), St. Emmeram w Ratyzbonie (dok. 1052), kościół ś. Michała w Hildesheim (1001—1033). Przeważną ilość tych kościołów przebudowano w późnem średniowieczu. Sklepienia krzyżowe pojawiają się w owym czasie tylko nielicznie i to w nawach bocznych, nad mniejszemi przestrzeniami. Nawa główna bywa nakryta płaskim pułapem lub wprost zakończona wiązaniem dachu. Krypty przeważnie sklepione (sklepiona również dolna kondygnacja dwupiętrowego chóru opactwa w Corvei, ok. 1000). Alternacja podpór: na zmianę filary i kolumny lub dwa filary i kolumna. Formy w szczegółach antykizujące. Kapitel zazwyczaj wyprowadza się z korynckiego, czasami kapitel kielichowy (Gernrode), w kształcie grzyba) (kościół zamkowy w Quedlinburgu); czasem występuje już i romański kapitel kostkowy (kościół ś. Michała w Hildesheim). — Malarstwo ścienne kościelne dochodzi do wysokiego rozkwitu. Z najważniejszych zachowanych: malowidła w kościele ś. Jerzego w Oberzell na wyspie Reichenau („Cuda Chrystusa") i malowidła w chórze kaplicy ś. Sylwestra w Goldbach k. Überlingen nad jeziorem Bodeńskiem („Apostołowie"), w stylu zbarbaryzowanym, antykizującym. Malarstwo minjaturowe ottońsk. sztuki tworzy dalej, nawiązując bezpośrednio do sztuki karolińskiej, pośrednio do wzorów starochrześcijańskich, które ze swej strony opierają się znowu na późnorzymskiej sztuce; stąd określenie „ottoński renesans". Z zachowanych głównych dzieł: Kodeks Egberta, rękopis ewangelji, pisany dla Egberta z Trewiru (977—993) przez zakonników Keralda i Heriberta w klasztorze w Reichenau (obec. w miejskiej bibl. w Trewirze). — Dalsze rękopisy z ottońskich czasów znajdują się w paryskiej Bibl. Nat. (ewangeljarz Otona II), w muzeum gotajskiem (Codex aureus Ebternacensis), w monachijskiej bibljotece i t. d. — Wreszcie bardzo ważnem dziełem sztuki ott. były ryte ozdoby z kości słoniowej (okładki na książki, relikwjarze), złotnictwo, a przedewszystkiem odlewy z bronzu: spiżowe drzwi tumu w Hildesheimie (ukończone 1015) i kolumna Bernwarda, tamże.

***Ouadaï,** ob. Wadaj.

***Ouargla,** ob. Uargla (uzup.).

***Oubangui,** ob. Ubangi.

***Oubangui-Chari,** ob. Ubangi-Szari.

***Oudjda,** ob. Udżda.

***Ouezzan,** ob. Uezan (uzup.).

Ovambo, dystrykt w płn. części ang. Afryki Płd.-Zach., 56.074 km²; w 1926 było tu 64 białych.

***Owruckie piaskowce,** zbite drobnoziarniste piaskowce, występujące w powiecie owruckim prawdopodobnie wieku dewońskiego (niektórzy geologowie uważają je za eozoiczne).

***Owsiana mszyca** (Aphis [Siphonaphis] padi Kalt), gatunek mszycy; $2^1/_2$ mm dł., zielona. Zmienia gospodarza: z jaj rozwijają się na czeremsze bezskrzydłe okazy, które rozmnażają się dzieworodne, a wkońcu dają pokolenie skrzydlate, przenoszące się na zboża, specjalnie na owies. Te znowu później rozmnożywszy się, przenoszą się na czeremchę. Miejscami (w Europie płn.) bardzo szkodliwa.

***Owsiejenko,** ob. Antonow-Owsiejenko.

***Oziminski** Józef, pol. skrzypek i dyrygent, * 1875, od 1901 1-szy skrzypek, od 1910 2-gi dyrygent Filharmonji warszawskiej.

P.

***Pacelli** Arprillio, kompozytor włoski, (ok. 1570—1623), żył w Rzymie, od 1603 dyrygent kapeli nadwornej Zygmunta III w Warszawie jako następca Marenzia. Napisał „Cantiones sacrae" (1608), motety (1597, 1599), psalmy i madrygały.

***Pachurzec,** roślina, ob. Nectandra.

***Paciorecznik indyjski** (Canna indica), ob. Kwiatotrzcinowe.

***Pacuvius,** rzymski malarz z pierwszej poł. II w. przed Chr., pochodzący z płd. Italji. Ważny jako ostatni przedstawiciel wolnych rzymskich malarzy (później przez długi czas malarzami byli niewolnicy, głównie greckiego pochodzenia). P. malował m. i. w świątyni Herkulesa przy Wolim Targu w Rzymie.

Pacyfizm w Polsce. Dawna Polska należała do krajów, w których idea p. stosunkowo wcześnie się skrystalizowała i roztrząsana była w szeregu pism i dyskusyj. Wpłynął na to w dużej mierze charakter narodu, który nie odznaczał się nigdy agresywnością, wojen zaborczych z reguły nie prowadził, począwszy zaś od XVI w. coraz bardziej począł stronić od oręża i lubować się w sielskiem życiu ziemiańskiem. Niechęć do przedsięwzięć orężnych przeobraziła się stopniowo w kwietyzm, który fatalnie zaciążył nad losami Polski, pętając poczynania najwybitniejszych jej władców. Z drugiej strony te cechy umysłowości i usposobienia staropolskiego, przeciw którym występowali pisarze Złotego Wieku, pragnący wskrzesić w społeczeństwie rycerskiego ducha przodków (Kochanowski, Orzechowski), stworzyły nader podatny grunt pod wszelkiego rodzaju teorje p. Tworzyły się one w związku z ogólnemi prądami duchowemi, które przeżywała zachodnia Europa, a które docierały do Polski. W wiekach średnich p. polski jest odblaskiem toczonych na Zachodzie dyskusyj teologicznych na temat dopuszczalności wojny w świetle Pisma Św., które znalazły ostateczne rozwiązanie w sformułowanej przez św. Tomasza z Akwinu teorji „wojny sprawiedliwej" (bellum iustum). Kwestja ta stała się dla Polski aktualną z chwilą, gdy weszła ona w unję z Litwą. Zakon Krzyżacki, którego racją bytu miała być walka z poganami, atakując Polskę, usprawiedliwiał to argumentem, że jest ona złączona z Litwą, która w gruncie rzeczy pozostała krajem pogańskim. Na ten temat toczyły się w XV w. wielkie dyskusje przed forum papieskiem i soborowem, w których decydujące słowo wypowiedział w imieniu Polski rektor uniwersytetu krakowskiego, Paweł Włodkowic. W traktatach swych, przedłożonych soborowi konstancjeńskiemu, dowodził on, że nie jest rzeczą dozwoloną nawracać pogan mieczem; wojnę prowadzić można tylko w tym wypadku, gdy jest ona „wojną słuszną", t. zn. w obronie własnej i w celu naprawienia własnej krzywdy, nie zaś w celach zaborczych. Ideę „słusznej wojny" rozwijali również w XV w. w swych kazaniach Jakób, biskup płocki oraz rektor wszechnicy krakowskiej, Stanisław ze Skarbimierza. W XVI w. rozkrzewiła się bujnie w Polsce ideologja p. na tle radykalnych kierunków w różnowierstwie. Pod wpływem Braci Czeskich oraz osiadłych na Morawach anabaptystów rozpoczęto dyskutować na temat prawa używania miecza zarówno w stosunkach wewnętrznych (kara śmierci), jak pomiędzy poszczególnemi państwami. Pierwszy poruszył tę kwestję Biernat z Lublina w dyspucie, jaką toczył ok. 1529 z Janem z Pilzna. W duchu zdecydowanie pacyfistycznym wystąpili wybitni przedstawiciele t. zw. Braci Polskich: Piotr z Goniądza, który pierwszy na znak protestu przeciw rozlewowi krwi przypasał szablę drewnianą, Grzegorz Paweł, Marcin Czechowicz, Jan Niemojewski i in. Opierając się na Piśmie św. odmawiali oni państwu prawa karania śmiercią, przedewszystkiem zaś pociągania obywateli do pełnienia służby wojskowej. Opinja wśród Braci Polskich nie była pod tym względem jednolita: za prowadzeniem wojen w celach godziwych, jak obrona granic ojczyzny przeciw napastnikom, wystąpił Grek Paleolog, któremu znów odpowiedział Faust Socyn, wywodząc, że Chrystus zakazał wojen wogóle. Polemika ta zapłodniła w dużej mierze dzieło Grotiusa: „De iure belli et pacis". Również przedstawiciel Braci Litewskich, Szymon Budny w dziele „O urzędzie miecza używającym" (1583) nie odmawia monarchom prawa prowadzenia wojen w obronie poddanych. W XVII w. ideologja pacyfistyczna Braci Polskich uległa przeobrażeniu: częste wojny, jakie Polska musiała toczyć z światem muzułmańskim, Kozakami i Moskwą wpłynęły z natury rzeczy na osłabienie antymilitaryzmu, większość zaś arjan, czując się cząstką narodu, pragnęła unikając zarzutów, że stanowią element antypaństwowy. Synody zezwalały Braciom Pol. na noszenie oręża i branie udziału w wojnach obronnych, zaś utalentowani pisarze obozu, jak Marcin Ruar i Samuel Przypkowski wykazywali konieczność służenia ojczyźnie z bronią w ręku. P. w czystej i nieprzejednanej postaci, wynikającej z negacji władzy państwa, przetrwał w grupce obcej Rzpltej pochodzeniem arjan, rezydujących w Gdańsku, jak Wolzogen, Stegmann, Zwicker. — P. występował również u pisarzy katolickich. Skarga starał się wprawdzie rozbudzić w narodzie ducha rycerskiego i zwalczał bezwzględną negację wojny, jaką głosili Bracia Polscy, w zasadniczych swych poglądach był wszelako pacyfistą, uznawał jedynie wojnę sprawiedliwą, istotny zaś swój pogląd wyraził w słowach modlitwy: „Acz Panie Boże nasz wojna na czas potrzebna, ale pokój zawarty lepszy i w nim wszystko dobre kwitnie, a wojnami ginie". Pragnienie utrwalenia pomiędzy narodami pokoju i harmonji przebija również z pism autorów katolickich, jak Józef Wereszczyński, Sebastjan Petrycy, Krzysztof Warszewicki. Przeciw wojnom zaborczym, prowadzonym dla zdobyczy

i chwały, wypowiedzieli się dwaj wodzowie tej miary, jak Jan Tarnowski i Jan Zamoyski. Dla uzupełnienia obrazu p. polskiego w XVI w. należy wreszcie wspomnieć o poglądach niezwiązanego z żadnym obozem wielkiego myśliciela A. Frycza Modrzewskiego, który w swem dziele „O naprawie Rzpltej" ogranicza słuszność prowadzenia wojen do obrony wiary i wolności; „kto uczyniwszy krzywdę dawa przyczynę wojnie — brzmią jego słowa — ciężko grzeszy... Trzymać wiele państw niedobrze jest, a cóż dopiero mieczem je zdobywać". — Nowe zabarwienie przybrał p. polski w XVIII w., kiedy punktem wyjścia idei pokoju stały się w Europie już nie względy religijne, a prawnicze i humanitarne. Wysunięta przez opata St. Pierre'a myśl ugruntowania wieczystego pokoju przez stworzenie konfederacji państw europejskich, znalazła odbicie w pismach Stan. Leszczyńskiego, następnie zaś braci Kajetana i Wincentego Skrzetuskich. Pacyfistą zdeklarowanym w duchu ideałów Oświecenia był wreszcie Stanisław Staszic. Myśl położenia kresu wojnom przez ugrupowanie państw europejskich w wspólnej lidze stanowiła jedną z przewodnich zasad polityki Adama Czartoryskiego w okresie sprawowania przezeń funkcyj rosyjskiego ministra spraw zagranicznych. Z pośród polskich prekursorów idei Ligi Narodów w XIX w. należy jeszcze wymienić Hoene-Wrońskiego oraz Stef. Buszczyńskiego. Bujnie krzewiła się w Polsce myśl pacyfistyczna w okresie pozytywizmu. Ideał wiecznego pokoju pozostawał jednak w epoce porozbiorowej w rażącej sprzeczności z najbardziej żywotnemi interesami narodowemi Polaków, których wyjarzmienie mogło się dokonać tylko w drodze wojny. Z tego względu wszyscy szermierze niepodległości Polski od twórców konstytucji 3 Maja i Legjonów Dąbrowskiego po J. Piłsudskiego i jego towarzyszy ideowych zmuszeni byli pracować w duchu ubojowienia narodu, Mickiewicz zaś w „Księgach Narodu" modlił się o wojnę powszechną. Ten stan rzeczy uległ zmianie z chwilą odbudowy niepodległego państwa polskiego. Polacy odzyskawszy samodzielność i normalne warunki bytu narodowego, wrócili znów do rozwiniętej i uzasadnionej tak szeroko w dawnych wiekach ideologji p. Polityka polska, podkreślając na każdym kroku niezłomną wolę narodu w kierunku utrzymania i obronienia nadanych państw granic, nie szczędzi równocześnie wysiłków w celu ugruntowania w Europie trwałego pokoju. Dowodem tych tendencyj jest ratyfikowanie przez Polskę konwencji z 1925 o zakazie wojny chemicznej i bakterjologicznej, poparcia udzielone protokołowi genewskiemu 1924 i paktom lokarneńskim 1925, inicjatywa potępienia wojen w 1927, pakt o nieagresji z Rosją 1932, projekt pol. na konferencji rozbrojeniowej w 1933. Por. Estreicher: Pacyfizm w Polsce XVI stulecia (1930), Kot: Ideologja polityczna i społeczna Braci Polskich (1932), Życki: Mémorial de roi St. Leszczyński de l'affermissement de la paix génèrale (1932), Smoleński: Publicystyka pol. wobec projektów pokoju wiecznego w XVIII w. (Księga ku czci Balzera 1925), Dygat: Udział Polski w pracach nad utrwaleniem pokoju świata (Przegl. Politycz. 1931).

***Pacyków,** wieś pod Stanisławowem (pow. stanisławowski), nad rzeką Bystrzycą; pokłady gliny garncarskiej, nadającej się także do szlachetnych wyrobów ceramicznych, wytwórnia ceramiki.

***Paczkowski** Jerzy, współcz. poeta polski, ogłasza wiersze w czasopismach, m. i. w „Kulturze" i „Wiadomościach Literackich", redaktor „Cyrulika Warszawskiego".

***Paczyna,** długie, nieokute wiosło, używane najczęściej na tratwach.

***Padacah,** miasto w stanie Kentucky (Stany Zjedn. A. P.), w 1920 r. 24.735 mieszk., różnorodny przemysł.

***Padus,** ob. Prunus.

Padwa, prowincja włoska, 2.141 km², (1931) 631.774 mieszk. Stolica P., 130.881 mieszk.

***Pagnol** Marcel, franc. pisarz dramat., * 1899, autor sztuk na pograniczu między tragedją a farsą: „Les Marchands de la Gloire" (1924), „Topaze" (1928), „Jazz" (1928), „Marius" i i.

Paisley jest stolicą hrabstwa Renfrew (W. Brytanja).

***Pajdokracja** (greck.), dosłownie: panowanie chłopców, dzieci. Rządy młokosów, rządy ludzi niedojrzałych.

***Pajęcznica,** ob. Anthericum.

***Pajęczno,** miasteczko w powiecie radomskowskim, 30 km na zach. od Radomska, około 2.700 mieszk., wapienniki.

***Paklew,** ob. Cynomorium.

***Palágyi** Ludwik, poeta węgier., * 1866, liryk refleksyjny, nadto autor epopei: „Ziemia ojczysta" („Az anyaföld", 1921), nagrodzonej przez węgierską Akademję Umiejętności.

***Palanga,** ob. Połąga.

***Palatoschisis,** ob. Podniebienia rozszczepienie.

***Palczatka,** ob. Andropogon.

Palencia, prowincja Hiszpanji, 8.218 km², (1930) 212.092 mieszk. Stolica P., 23.936 mieszk.

***Paleoklimatologja,** nauka o klimacie ubiegłych epok geologicznych.

Palermo, prowincja włoska na Sycylji, 4.922 km², (1930) 835.015 mieszk. Stolica P., 389.933 mieszk.

***Palester** Roman, kompozytor pol., * 1907, napisał „Muzykę symfoniczną", sonatę wiolonczelową, koncert fortepianowy, „Psalm" na chóry, baryton solo i orkiestrę, pieśni chóralne a capella i i.

Palestyna, hebrajskie Erec Israel, mandat angielski (od 1917 do 1. VII. 1920 pod zarządem wojskowym, 24. VII. 1922 zatwierdzony jako mandat przez Radę Ligi Narodów, 24. VII. 1923 uznany przez Turcję w pokoju lozańskim).

Powierzchnia P. wynosi 26.300 km², 1 stycznia 1930 liczyła P. 933.142 mieszk., t. j. 36 na 1 km². — Narodowości: 71.4% Arabów (w tem 8% Beduinów), 18.9% Żydów, resztę ludności stanowią Europejczycy i Syryjczycy. W latach 1919—1929 ludność żydowska wzrosła o 200%. W 1915 uczęszczało do szkół sjonistycznych 3.315 uczniów, w 1929 — 19.449. — Religje

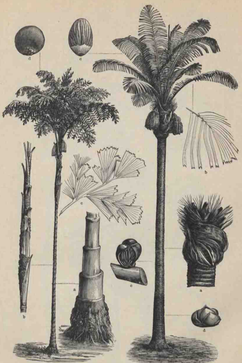

1. Parzęśla (Caryota urens).
a) część dolna, b) część górna pnia, c) część liścia, d) owoc.

2. Winosłocz (Arenga saccharifera),
a) górna część pnia, b) część liścia, c) męski d) żeński kwiat, e) owoc.

1. Palma orzechowa (Hyphaene thebaica). a) owoce, b) owoc w przekroju.

2. Palma koralowa. (Chamaedorea elatior).

3. Palma wachlarzowa (Corypha umbraculifera). a) męski, b) żeński kwiat, c) owoc.

4. Dziworzesznia (Lodoicea seychellarum), a) męski kwiatostan, b) męski, c) żeński kwiat, d) owoc.

Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka w SŁUPSKU

w 1929: 572.443 mahometan, 154.330 Żydów, 84.463 chrześcijan (w tem około 30.000 katolików), resztę stanowili po większej części Druzowie; na wzmiankę zasługują Samarytanie w Nablus, w ilości 195. — Ruch naturalny ludności w 1929 na 1.000 mieszk.: 51,2 urodzin, 26,5 zgonów, przyrost naturalny 24,7. — W 1930 immigrowało do Palestyny 6.433 osób, w tem 4.944 Żydów, emigrowało z Palestyny 3.003 osób, w tem 1.740 Żydów. — Najważniejsze miejscowości: stolica Jerozolima w 1931 r. 90.407 mieszk., Jafa 51.366 (w tem 7.132 Żydów), Haifa 50.533, Tel Awiw (1930) 40.000, Hebron 17,532, Gaza (1922) 17.480, Nablus (1922) 15.947 mieszk.

Użytkowanie ziemi pod względem powierzchni zajętej przez poszczególne kultury będzie znane dokładnie dopiero po ukończeniu zdjęcia katastralnego, rozpoczętego w 1921. W 1920 ziemie uprawne zajmowały 5.520 km², a według oceny z 1927 bez trudności możnaby powiększyć przestrzeń uprawną o 6.000 km². Palestyna ma zbiory dwa razy do roku; zbiór zimowy dostarcza zbóż chlebowych i roślin strączkowych, letni owoców subtropikalnych i śródziemnomorskich. Jedną z najważniejszych upraw jest silnie się rozwijająca kultura pomarańczy, coraz więcej uwagi poświęca się uprawie wina. — W ostatnich łatach rozpoczęto prace mające na celu zwiększenie zalesienia. Ponad 50% lasów znajduje się pod opieką państwa.

Przemysł jest w zaczątkach. Na większą skalę rozwinął się dotąd przemysł młynarski, tłuszczów roślinnych, tekstylny i cementowy, poważne widoki rozwoju ma przemysł mineralny i chemiczny (eksploatacja Morza Martwego) i elektryfikacja (przedewszystkiem siły wodne Jordanu).

Bilans handlowy jest bierny. Handel zagraniczny w 1930 (w 1.000 funtów palestyńskich; 1 funt palestyński = 1 funt szterling): przywóz miał wartość 6.988, wywóz 1.895. Najważniejsze artykuły wywozu w 1929: pomarańcze 517.000, mydło 214.000, melony 104.000, durra, kukurydza 91.000, sezam 72.000 funtów palestyńskich. — Główne źródła przywozu w 1930 (w 1.000 funtów pal.): Egipt 1.591, W. Brytanja 1.163, Syrja 1.035, Niemcy 762, Stany Zjedn. A. P. 358, Francja 288; główne kierunki wywozu: W. Brytanja 702, Egipt 395, Syrja 210, Niemcy 203, Francja 60, Stany Zjednocz. 23. — Ruch portowy w 1930 (handel zagraniczny): 2.607 statków o pojemności 1,953.994 tonn rejestr. netto. — Sieć kolejowa w 1930 miała 1.246 km długości, aparatów telefonicznych w 1929 było 2.496. — Czasopism wychodziło w 1930 r. 63 (w tem 30 hebrajskich, 20 angielskich, 6 arabskich).

***Paligoniusz** Marcin, muzyk pol. XVI. w., w l. 1564—68 był nadwornym muzykiem na zamku królewskim. Z twórczości jego zachował się tylko jeden 5-głosowy motet „Rorate coeli". Był podobno wynalazcą jakiegoś nowego instrumentu muzycznego.

***Palinurus,** langusta, p. Loricata.

***Palm** Aleksander, pisarz rosyj., (1822—1885), autor komedyj na tle ówczesnego życia ziemiańskiego: „Stary pan", „Nasz przyjaciel Niekłużew"; nadto opowiadań.

***Palmowa kolumna,** kolumna egipska w formie pnia palmowego, zakończona kapitelem palmowym. Występuje ona w budownictwie średniego państwa egipskiego, w nowem państwie ulega licznym odmianom; architektura hellenistyczna stosuje ją znowu.

***Palmowy osiołek,** figura drewniana, polichromowana, przedstawiająca w naturalnej wielkości Chrystusa na osiołku. W epoce romańskiej i gotyckiej występowała na procesjach w niedzielę palmową. Średniowiecznego o. p. posiada Muzeum Narodowe w Krakowie.

Palmy. Por. też 2 tabl. w tomie niniejszym.

***Pałacowy styl,** nazwa nadana pewnemu kierunkowi ceramiki kreteńskiej, odznaczającemu się wielkiem bogactwem form. Rozkwit tego stylu przypada na czas ok. XV. w. przed Chr.

Pamiętnik Warszawski przestał wychodzić z końcem r. 1931.

Pamiętniki. W ostatnich latach, przy ściśle realistycznej tendencji powieściowej, w pogoni za t. zw. literaturą „faktu" stosującej nawet technikę reportażu z życiowej rzeczywistości, autentyczne pamiętniki stały się bardzo poczytnym rodzajem literackim. W literaturze polskiej odrębne miejsce zajął „Życiorys własny robotnika" Jakóba Wojciechowskiego (1930), którego samorodny a wybitny talent literacki wywołał żywe zainteresowanie. Następną książkę tego robotnika-samouka, porównywanego ze szlacheckim Paskiem, wydał i poprzedził entuzjastyczną przedmową Boy-Żeleński („Raz kiedyś a obecnie", 1932). Z nowej literatury pamiętnikarskiej wymienić nadto należy: Jan Słomka: „Pamiętniki włościanina od pańszczyzny do dni dzisiejszych" (1912, II wyd. 1929), Władysław Berkan: „Żywot własny" (1924), Adam Wizel: „Pamiętnik pacjentki" (1926), Józef Chałasiński: „Drogi awansu społecznego robotnika" (1931), Franciszek Magryś: „Żywot chłopa i działacza" (1932), „Pamiętniki bezrobotnych" (1933, wyd. Instytutu Gospodarstwa Społecznego), Urke-Nachalnik: „Życiorys własny przestępcy" (1933).

Panama, republika w Am. Środk., w 1930 r. liczyła 467.459 mieszk. (6 na 1 km²). Najważniejsze miejscowości (liczba mieszkańców w 1920): stolica, miasto portowe, Panama 59.458, Colon (przedtem Aspinwall), miasto portowe, 31.203 mieszk.

***Panamska zatoka,** na płd. wybrzeżu przesmyku Panamskiego na oceanie Spokojnym.

Panamski kanał. W 1930 zamieszkiwało strefę kanału panamskiego 39.467 osób, w tem 6.567 białych obywateli Stanów Zjedn. A. P. Stolica Balboa liczyła 10.000 mieszk. (port). Sieć kolejowa w strefie kanału miała 85 km długości, w tem kolej wzdłuż kanału 48 km. — Czasopism i dzienników wychodzi 20, w tem 4 codziennie.

Ruch statków w kanale panamskim w okresie 1. VII. 1930 — 30. VI. 1931: 5.529 statków, o pojemności 27,792.146 tonn rejestr. netto. Udział poszczególnych bander był następujący (w nawiasie pojemność statków): Stany Zjedn.

A. P. 2.417 statków (12,601.828), W. Brytanja 1.390 statków (7,518.171), Norwegja 363 statki (1,748.728), Niemcy 369 statków (1,412.256), Japonja 193 statki (1,019.832), Danja 120 statków (611.380), Francja 110 (609.915), Holandja 125 statków (578.680), Szwecja 111 statków (528.282), inne państwa 381 statków (1,163.014).

***Panazjatyzm,** odruch ludów azjatyckich dążący do wyparcia państw europejskich i Stanów Zjednoczonych A. P. z Azji pod hasłem „A z j a d l a A z j a t ó w". Zrodziły go zawziętość chińska z powodu wyzysku cudzoziemskiego i oburzenie Japończyków na zakaz immigracji do Stanów Zjednoczonych i jej ograniczenie przez dominja brytyjskie. Rasowe uprzedzenia anglosaskie budzą również niechęć Chińczyków i Japończyków. P. jest dotąd ruchem wyczerpującym się w negacji. Jego praktyczną realizację utrudnia antagonizm chińsko-japoński i różnice narodowe i kulturalne Azji wschodniej, Indyj, Azji środkowej i zachodniej. Ruch panazjatycki pragnie wyzyskać dla własnych celów nowe państwo mandżurskie (ob. Chiny, uzup.), które z początkiem 1933 wydało manifest, zapowiadający zrealizowanie idei Panazji przez utworzenie porozumienia między państwem mandżurskiem, Japonją, Chinami i Rosją.

***Pancerzogon,** ob. Zonurus.

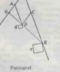

Pantograf.

***Pantograf,** przyrząd służący do kreślenia figur podobnych. Składa się z czterech linealów AB, BC, CD, DE, przyczem ich spojenia w punktach A, B, C, D, pozwalają na zmienianie kształtu równoległoboku ABCD. Na ramieniu AB obiera się punkt O, na ramieniu BC punkt R tak, aby punkty O, D, R leżały na jednej prostej. Przyrząd przytwierdza się do rysownicy w punkcie O tak, że można go dookoła O obracać. Wtedy ołówki umieszczone w punktach D i R kreślą figury podobne (na rys. prostokąty d i r.). Zmieniając położenie O i R można otrzymać dowolny stosunek wymiarów obu figur. Por. Pantografja.

***Państwowe wychowanie,** ob. Wychowanie państwowe (uzup.).

***Paon,** nazwa kawiarni Turlińskiego w Krakowie, inaczej „Pod białym pawiem", gdzie zbierali się artyści i poeci Młodej Polski na przełomie XIX. i XX. w. Autorem tej nazwy, według świadectwa Przybyszewskiego, był Wyspiański, a to na podstawie wiersza Maeterlincka z „Serres Chaudes". Prezesem tych zebrań w „Paonie" był Jan Stanisławski.

***Papadiamantopulos** Joannis, ob. Moréas Jean.

Papée Stefan, pol. krytyk lit. i pedagog, wydał nadto: „Drogi i cele teatru szkolnego" (1930), „Teatr współczesny, premjery poznańskie" (1931), „Wielkopolska wczoraj i dziś" (1933, podręcznik regjonalny, odznaczający się szerokością poglądów, przeciwstawiających się ciasnemu prowincjonalizmowi, oraz obfitością i przejrzystością materjału informacyjnego); redagował „Wybór poezyj" Romana Wilkanowicza (1929), Księgi pamiątkowe Stanisława Przybyszewskiego (1932) i Leona Wyczółkowskiego (1932), „Żywy Dziennik, 1929—1932"; od 1932 redaguje „Bibljotekę Szkoły Powszechnej" Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych. Jeden z najruchliwszych organizatorów życia umysłowego i artystycznego w Poznaniu.

Papini Giovanni, pisarz włoski. Na język pol. przeł. Wincenty Rzymowski: „Pamiętniki Pana Boga" (1921), „Tragedje powszednie" (1921), „Dzieje Chrystusa" (1922—23, 3 cz.), „Zwierzenia" (1923, „sto stron poezji"), „Od człowieka do Boga, studja o pragmatyzmie" (1925); Antonina Brzozowska: „Św. Augustyn" (1932), „Gog" (1932).

***Paprotnica,** ob. Cystopteris.

Para (Grão Para), stan w Brazylji, 1,362.966 km², w 1930 r. liczył 1,432.401 mieszk.

***Paradisi,** ob. Paradies (uzup.).

***Paradyz,** najtańsza kategorja miejsc w teatrze, położonych na najwyższej galerji.

***Paragram** (z greck.), zmiana znaczenia przez dodanie, opuszczenie lub przeinaczenie litery w wyrazie albo wyrazu w zdaniu.

***Paraguari,** departament w republice Paragwaj (Am. Płd.), 2.889 km², (1927) 119.724 mieszk. — S t o l i c a P., w 1928 liczyła 10.900 mieszk.; leży około 60 km na płd.-wsch. od Asuncion.

Paragwaj, republika w Am. Płd., według pomiarów (nieurzędowych) na najnowszych mapach zajmuje 288.019 km², w 1931 liczyła 1,065.000 mieszk. Poza tem sporne z Boliwją 363.602 km² na obszarze Chaco.

***Parakinezja** (z grec.), zaburzenie koordynacji, brak prawidłowości w ruchach.

***Paraklaza,** ob. Uskoki.

Paraná, stan w Brazylji (Am. Płd.), ma 199.897 km² obszaru, (1930) 974.273 mieszk. — S t o l i c a K u r y t y b a, (1929) jako municypjum 120.000 mieszk.

Parandowski Jan, pisarz pol., ogłosił nadto powieść z życia starożytnego: „Dysk Olimpijski" (druk. w „Tygodniku Illustrowanym" 1932).

***Parapegma** (gr.), kalendarz, przybierający czasem monumentalną postać. Sławną była publiczna P., wybudowana w Rzymie przez cesarza Septymjusza Sewera (193—211), zburzona 1586 przez papieża Sykstusa V., t. zw. S e p t i z o n i u m. Monumentalna, trzypiętrowa fasada na wzór małoazjatyckiego Nympheion, ujmująca trzy wielkie, półkoliste wnęki czyli eksedry. W środkowej stał kolosalny pomnik cesarza, po bokach zapewne umieszczone były kaskady. Kalendarz wskazywał zatyczkami każdorazowo boga-planetę dnia tygodnia, znak zodjakalny miesiąca i t. p.

***Parcianka,** ob. Part.

Parcival. Zam. ob. Parsival, ma być: ob. Parsifal.

***Paré** Ambroise, lekarz franc., (1509—1590), lekarz przyboczny Henryka II, w r. 1554 przyjęty został do Collège de Saint-Côme, zreformował średniowieczną chirurgję przez ulepszenie lecznictwa ran, amputacji, jak również krwawego i niekrwawego leczenia schorzeń kości i stawów. Dzieło główne: „Cinq livres de chirurgie" (1563).

***Pareneza** (greck.), „napomnienie", stąd pisma parenetyczne, o treści napominającej, moralistycznej.

***Parenteralny,** pozajelitowy. Parenteralne podawanie środków leczniczych: podawanie leków z pominięciem przewodu pokarmowego, a więc zapomocą wstrzykiwań (podskórnych, dożylnych, wśródmięśniowych).

***Parestezja,** ob. Paraesthesia.

***Parkhurst,** las na angielskiej wyspie Wight, obok Newport, więzienie.

Parki narodowe w Polsce. W 1933 posiadała Polska dwa parki narodowe (poza tem dwa rezerwaty o charakterze parków narodowych). 1) Park narodowy w Białowieży. W sierpniu 1932 wydzieliło Ministerstwo Rolnictwa z dotychczasowego nadleśnictwa „Rezerwat", utworzonego w 1921, obszar kilkunastu kilometrów kwadratowych, jako „Park Narodowy w Białowieży". Obejmuje on najpierwotniejszą część puszczy Białowieskiej, z najcenniejszemi zabytkami flory, fauny i krajobrazu puszczańskiego. W Białowieży, w pałacu myśliwskim, znajduje się Muzeum Przyrodnicze Puszczańskie (flora, fauna, geologja puszczy), z bibljoteką, i laboratorjum naukowe.— Park jest dostępny dla turystów; w 1925 odwiedziło go około 2.500 osób, w 1932, do października, około 10.000 osób. 2) Park Narodowy w Pieninach, utworzony na gruntach wykupionych przez państwo z rąk prywatnych, zajmuje obszar około 7,2 km^2, w najpiękniejszej części Pienin, od potoku Pienińskiego po Krościenko i Szczawnicę. Uroczystość otwarcia parku odbyła się 31. VIII. 1931; zajmował wtedy obszar około 2,5 km^2. — Polski „Park N. w Pieninach" stanowi organiczną całość ze „Słowackim Rezerwatem Natury", parkiem narodowym czeskosłowackim, otwartym 17. VI. 1932. Zajmuje on 4,2 km^2 lasów państwowych między Czerwonym Klasztorem a Leśnickim potokiem. — Dzięki powstaniu tych parków, chroniony jest obecnie cały przełom Dunajca przez Pieniny. Wobec istnienia konwencji turystycznej między Polską a Czechosłowacją, umożliwiającej obywatelom obu państw przekraczanie w celach turystycznych granicy na całym obszarze Beskidów Zach. i Tatr, pienińskie parki narodowe stanowią pierwszy w Europie Międzynarodowy Park Natury. Opiekę nad nim sprawować będzie Komisja Parkowa, złożona z obywateli obu państw.

W toku są prace mające na celu utworzenie parków narodowych w Tatrach i na Babiej Górze.

Parma, prowincja włoska, 3.457 km^2, (1931) 372.805 mieszk. — Stolica P., 71.271 mieszk.

Parnu, ob. Parnawa.

***Parsons** Thomas William, poeta płn. ameryk., (1819—1892), tłumacz Dantego, autor pięknego poematu „Lines of a Bust of Dante".

***Parthenos** (greck. dziewica), popularny przydomek Ateny; stąd też nazwa poświęconego jej Partenonu.

***Partykuła** (z łac.), część mowy nieodmienna i niesamodzielna, która służy do nadawania pewnego odcienia znaczeniowego innym wyrazom, np. -no, -by, -li. W charakterze p. mogą występować także spójniki.

***Paryska grupa sześciu** (paryska szóstka), związek kompozytorów francuskich założony w Paryżu w r. 1918. Tworzyli ją: Darjusz Milhaud, Artur Honegger, Francis Poulenc, Germaine Tailleferre, George Auric i Louis Durey, nie w celu realizowania wspólnego programu artystycznego, lecz dla popularyzowania swych kompozycyj. Stylistycznie członkowie p. g. sz. różnią się znacznie. Popularnie mówiąc o ideologji tej grupy, ma się na myśli jej członków bardziej radykalnych, t. j. Milhauda, Honeggera i Tailleferre'a.

***Parysów,** miasteczko w pow. garwolińskim (woj. lubelskie), 12 km na płn. od Garwolina, około 3.400 mieszk., handel produktami rolnemi.

Paryż, stolica Francji, (1931) 2,891.000 mieszk.

***Parzydło,** ob. Aruncus.

***Pasjonarz** (z łac. passio — cierpienie), średniowieczny rękopis z minjaturami, przedstawiającemi życie i cierpienia Jezusa oraz męczenników-chrześcijan. Jeden z najlepiej zachowanych p. powstał w 1312 r., napisany dla ksieni Kunegundy, obec. w praskiej bibl. uniwersyt.

***Pasquini** Bernardo, kompozytor włoski, (1637—1710), uczeń Vittorii i Cestiego, organista w kościele Sta Maria Maggiore w Rzymie, później muzyk ks. Borghese. Był jednym z największych nauczycieli muzyki swego czasu, wśród jego uczniów znajdują się Durante, Muffat, Gasparini i w. i. Napisał 14 oper, 13 oratorjów i wiele kantat kameralnych. Z jego kompozycyj instrumentalnych zachowały się toccaty, suity i sonaty na fortepian. Te ostatnie mają duże znaczenie w rozwoju formy sonaty.

***Passendorfer** Artur, polski językoznawca i pedagog, * 1864, wydał m. i.: „Błędy językowe" (II wyd. 1904), „Słowniczek ortograficzny" (1911), „W sprawie nowej pisowni" (1917), „Zasady pisowni polskiej" (III wyd. 1927).

***Passeur** Steve, współcz. franc. pisarz dramat., autor realistycznych komedyj, nużących powtarzającą się monotonnością tego samego motywu: głodu miłosnego, przedstawianego bez żadnych osłonek: „La Traversée de Paris à la Nage" (1925), „Un Fil coupé en deux" (1926), „Pas encore" (1927), „Suzanne" (1928).

***Paszczaki** (Zeidae), rodzina ryb kostnoszkieletowych, o ciele wysokiem, bocznie spłaszczonem, kolce na nieparzystych płetwach. Paszczak kowal (zwany też rybą św. Piotra lub rybą Chrystusa), żyje w morzu Śródziemnem i w oceanie Atlantyckim, żywi się młodemi rybkami, mięczakami, rakami, ma smaczne mięso.

***Paszczękowate,** rząd roślin, ob. Verticillatae.

***Paszkiewicz** Andrzej, kompozytor pol., żył w w. XVII w Krakowie w klasztorze na Skałce. Dziś znany jest jedynie jako autor kompozycji „Cantilena de Passione Domini".

***Paśnik,** 1. pastwisko, zwłaszcza ogrodzone; 2. drabinki, za które zakłada się paszę dla bydła, owiec, koni, używane również przy dokarmianiu zwierząt łownych w czasie zimy i po zwierzyńcach.

***Pâte dure** (franc.), nazwa porcelany twardej, używanej najczęściej w szlachetnych wyrobach.

***Pâte tendre** (franc.), porcelana t. zw. miękka.

Patek Stanisław, pol. prawnik i polityk. Ukończywszy studja prawnicze w Warszawie, poświęcił się adwokaturze, oddając się równocześnie działalności społecznej i oświatowej. Przekonań postępowych i niepodległościowych, zorganizował „Koło Obrońców Politycznych", którego zadaniem było ratować działaczy niepodległościowych z szponów caratu. Bronił w najgłośniejszych procesach politycznych (sprawa Montwiłł-Mireckiego, Okrzei, napadu pod Bezdanami), zorganizował tajne „Towarzystwo Pomocy Więźniom Politycznym", narażając się na prześladowania rządu, który wkońcu zamknął mu kancelarję adwokacką. W czasie wojny działał w obozie niepodległościowym, brał żywy udział w tworzeniu pierwszej rady miejskiej w Warszawie, następnie w organizowaniu sądownictwa polskiego, 1918 został sędzią Sądu Najwyższego. Przez pół roku internowany przez władze niemieckie, w 1919 wyjechał do Paryża jako jeden z delegatów Naczelnika Państwa, został członkiem Komitetu Narodowego, brał udział w pracach konferencji pokojowej, uczestnicząc zwłaszcza w międzynarodowej komisji pracy. 1919—20 minister spraw zagranicznych, 1921—26 poseł w Japonji, nawiązał stosunki pomiędzy tym krajem a Rzpltą Polską, 1926—33 poseł w Moskwie, w 1933 mianowany ambasadorem w St. Zjednoczonych.

***Patetyczny,** ob. Patos.

***Patografja** (z grec.), opis rozwoju i twórczości człowieka w ich zależności od czynników chorobowych. P. stworzył Möbius.

***Patrochy,** w gwarze myśliwskiej wnętrzności zwierząt, stąd p a t r o s z y ć, wyjmować wnętrzności.

***Patroos** (gr.), przydomek Apollina (lub Hefaistosa); jemu poświęcony „Theseion" na Akropolu ateńskim.

Pau Paul Gérald, gen. franc., † 1932.

***Paukert** Stino, medaljer czeski, * 1879, kształcił się w szkole przemysłu artystycznego w Pradze, pod kierunkiem prof. Suchardy. Przez 10 lat przebywał w Rzymie. Jest członkiem czeskosłowackiego Towarzystwa Numizmatycznego. Wystawiał w Polsce w 1931—33.

***Paukowski** Mieczysław, rolnik pol., * 1865, prof. hodowli zwierząt Uniw. Pozn., napisał „Rasy bydła" (1928) oraz szereg rozpraw specjalnych.

***Pauliny-Toth** Wilhelm, pisarz słowacki, † 1877, popularny publicysta narodowy, autor pieśni narodowej o mowie ojczystej: „Słowaczyzno moja, piękne ty dźwięki masz...", wydał m. i. 4 tomy opowiadań („Besĕdký).

Paulsen Friedrich, filozof niem. Jego: „Schopenhauer-Hamlet-Mefistofeles, trzy rozprawy z historji naturalnej pesymizmu" przeł. Jan Kasprowicz (1905).

***Pauson,** malarz attycki po Polignocie, z końca V w. przed Chr. Przedstawia ludzi bez „ethos" i idealizowania; jest przedstawicielem realistycznego kierunku w malarstwie.

***Pawężnica,** ob. Peltigera.

Pawja, włoska prowincja, 2.965 km², (1931) 471.124 mieszk. S t o l i c a P., 50.419 mieszk.

Pawlikowska (obecnie: J a s n o r z e w s k a) Marja z Kossaków, poetka polska, wydała nadto poezje: „Surowy jedwab" (1932), odznaczające się zwrotem ku pogłębieniu zagadnień społecznych. C h a r a k t e r y s t y k ę ob. t. 13, str. 252. W r. 1932 odniosła duży sukces oryginalnie pomyślaną sztuką na tle konfliktu miłosnego, skomplikowanego prawem kobiety do dziecka: „Egipska pszenica", wystawioną na scenie krakowskiej.

Pawlikowski Jan Gwalbert, pol. ekonomista i historyk literatury, wydał nadto m. i.: „Kultura a natura" (1913), „Prawo ochrony przyrody" (1927), „Społeczno-polityczne ideje Słowackiego w dobie mistycyzmu" (1930). W l. 1898—1914 był prezesem Związku Naukowo-Literackiego we Lwowie, od 1912 prezes Sekcji Ochrony Tatr Tow. Tatrzańskiego, od 1925 członek Polskiej Akademji Umiejętności. Czynny też jako polityk, w l. 1903—20 prezes Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego. Redagował „Ekonomistę Polskiego" (1903—05) i od r. 1923 rocznik tatrzański: „Wierchy".

Pawlikowski Michał, poeta pol., * 1887, wydał nadto: „Wczorajszy okop" (1921, zbiór artykułów), „Jagnieszka" (1925), „Arthur i Wanda. Dzieje miłości A. Grottgera i W. Monné" (1928, r a z e m z M a r y l ą W o l s k ą).

***Pawłoka,** bardzo cienka tkanina jedwabna, barwy purpurowej, używana w dawnej Polsce do zbytkownych zasłon, płaszczów, sukien, stąd zwana przez pisarzy XVI w. „odzieniem królewskiem".

Paysandú, departament w Urugwaju (Am. Płd.), 13.252 km², (1931) 70.691 mieszk.

***Pazdur,** ob. Szczytowe ozdoby.

Pazurkiewicz Stanisław, wydał nadto m. i.: „Współczesna literatura węgierska" (1932, szkic informacyjno-encyklopedyczny), w czasopismach polskich zamieszcza sylwetki pisarzy słowiańskich i węgierskich.

Pądra.

***Pądra** (Doris Cuv.), rodzaj brzuchonoga nagoskrzelnego (Nudibranchia). Ciało nagie, skrzela piórkowate, płaszcz brodawkowaty. P. s z c z e c i n i a s t a (D. pilosa Müll.) 2,5—3 cm dł., brunatno-żółta, także w Bałtyku.

***Pąkle,** ob. Wąsonogi.

***Pchlice,** ob. Poduridae.

***Pchnięcie kulą,** ćwiczenie lekkoatletyczne, polegające na wyrzuceniu z koła o średnicy 2,13 m metalowej kuli, wagi 7,25 kg, dla kobiet 4 kg.

***Pczilka** Olena (właściwie Olga Kosaczewa), pisarka ukraiń., (1849—1930), wybitna przedstawicielka starszego pokolenia, siostra Dragomanowa, działalność literacką rozpoczęła od pracy o zdobnictwie ukraińskiem (1876), uczucia patrjotyczne wyraziła w pierwszym swym większym utworze: „Kozaczka Olena", do jej najlepszych utworów powieściowych należą: „Za prawdę", „Przyjaciółki", „Światło prawdy i miłości", przeciwstawia w nich ostro nacjonalizm kosmopolityzmowi. Czynna nadto jako tłumaczka, redaktorka tygodnika i zbieraczka folkloru. — Jej córka pod pseud. Hryćko Hryhorenko jest autorką oryginalnych opowiadań z ukraińskiego życia wiejskiego. — Jej synowa to słynna Łesia Ukrainka.

***Peano** Giuseppe, matematyk włoski, (1858—1932), jeden z twórców logiki matematycznej i arytmetyki teoretycznej, wydawca „Formulario matematico", autor wielu prac specjalnych. Propagował jako międzynarodowy język naukowy t. zw. „latino sine flexione".

***Pearsona wzór,** ob. Korelacji współczynnik (uzup.).

***Peczenga,** ob. Petsamo.

***Peczory,** ob. Petseri (uzup.).

***Pedagogiczne czasopisma w Polsce.** Polskie: „Chowanna", Katowice; „Dla Szkoły i Nauczyciela", Warszawa; „Echo Nauczycielskie", Tarnopol; „Głos Nauczycielski", Warszawa; „Głos Szkoły Zawodowej", Warszawa; „Kwartalnik Pedagogiczny", Warszawa; „Kultura Pedagogiczna", Kraków; „Kresowe Ogniska", Łuck; „Miesięcznik Pedagogiczno-Literacki Naucz. Szkół Powszechnych", Dubno; „Miesięcznik Pedagogiczny", Cieszyn; „Minerwa Polska", Lwów; „Muzeum", Lwów; „Muzyka w Szkole", Warszawa; „Miesięcznik Katech. i Wych.", Warszawa; „Nasze Drogi", Radom; „Nasz Głos", Poznań; „Nauczyciel Głuchoniemych i Niewidomych", Warszawa; „Nauczyciel Polski", Warszawa; „Nauczyciel Pomorski", Grudziądz; „Neofilolog", Warszawa; „Ognisko Nauczycielskie", Lublin; „Ogniwa", Łódź; „Ogniwo", Warszawa; „Opieka nad Dziećmi", Warszawa; „Oświata i Wychowanie", Warszawa; „Oświata Polska", Warszawa; „Parametr", Warszawa; „Pedagogjum", Kraków; „Pokłosie Szkolne", Płock; „Polonista", Warszawa; „Polska Oświata Pozaszkolna", Warszawa; „Praca Nauczycielska", Skierniewice, Warszawa; „Praca Ręczna w Szkole", Warszawa; „Praca Szkolna", Warszawa; „Przegląd Humanistyczny", Lwów; „Przegląd Nauczycielski", Stanisławów; „Przegląd Pedagogiczny", Warszawa; „Przegląd Oświatowy", Poznań; „Przewodnik Oświatowy", Kraków; „Przyjaciel Szkoły", Poznań; „Roboty Ręczne i Rysunki", Warszawa; „Rocznik Pedagogiczny", Warszawa; „Ruch Pedagogiczny", Kraków; „Samorząd Szkolny", Warszawa; „Sprawy Nauczycielskie", Wilno; „Sprawy Szkolne", Warszawa; „Szkolnictwo i Oświata Rolnicza", Warszawa; „Szkolnictwo Zawodowe", Królewska Huta; „Szkoła", Warszawa; „Szkoła Niedzielna", Warszawa; „Szkoła Specjalna", Warszawa; „Szkoła Śląska", Cieszyn; „Szkoła Zawodowa", Poznań; „Szkoły Akademickie", Poznań; „Wiek Szkolny", Warszawa; „Współpraca Wychowawcza Domu ze Szkołą", Łódź; „Wychowanie Fizyczne", Warszawa; „Wychowanie Nowoczesne", Warszawa; „Wychowanie Przedszkolne", Warszawa; „Wychowawca", Warszawa; „Zagadnienia Przedszkolne", Warszawa; „Zrąb", Warszawa; „Życie Nauczycielskie", Warszawa; „Życie Szkolne", Włocławek; „Życie Liceum Krzemienieckiego", Krzemieniec. P. c. mniejszości narodowych w Polsce: „Vilnianus Varpas", „Deutsche Schulzeitung", „Świt Dytyny", „Szlach Wychowania i Nauczania", „Uczytel", „Uczytelskie Słowo", „Ukrainskaja Szkoła", „Dos Kind", „Die Naje Szul", „Unser Kind".

Pedagogika. W współczesnej krytyce pedagogicznej spotyka się różne ujęcia przedmiotu p., związane z wyróżnieniem praktyki i teorji p. Podług Durkheima należy nazywać p. krytykę i ocenę praktyki wychowawczej w odróżnieniu od „nauki o wychowaniu". „Nie bada ona naukowo systemów wychowania, lecz zapomocą refleksji nad niemi pragnie dostarczyć działalności wychowawcy idej, któreby nim kierowały", a zasad postępowania poszukuje w socjologji i psychologji. Do analizy postępowania pedagogicznego — według Mysłakowskiego — można podejść od stanowiska socjologicznego, poszukując rzeczywistej roli poglądów pedagogicznych w życiu społecznem, ich związku z resztą objawów tego życia i zależności od potrzeb, aby domagać się na tej podstawie usunięcia pewnych form i zastąpienia ich przez aktualne i bardziej właściwe; można też obrać punkt widzenia psychotechniczny, z którego ocena czynności pedagogicznych wynika ze względu na ich specjalne znaczenie, jako środków do realizowania celu. Dla Hessena „wychowanie i środowisko, wychowawca i materjał kształcenia są w równej mierze przedmiotem badań pedagogicznych i przytem nietylko w tym kierunku, jakie one są w rzeczywistości, lecz również jak mają się rozwijać, zachowywać, organizować, aby urzeczywistnić zadania i cele wychowawcze". Hessen utożsamia cele wychowania z celami kultury i dlatego dzieli p. na tyle działów, ile istnieje rodzajów wartości kulturalnych. Nawroczyński używa terminu p. dla oznaczenia teorji wychowania w szerszem znaczeniu, w odróżnieniu od „teorji wychowania w znaczeniu ciaśniejszem" (ob. Wychowanie, uzup.), i uważa, że p. jest nauką opisującą, normatywną i praktyczną: p. tłumaczy pewne fakty, ocenia środki wychowania ze względu na cel tej czynności i chce być uzasadnieniem tej czynności. Por. w uzup.: Nauczanie, Wychowanie, Szkoła.

***Pedagogika kryminalna,** ob. Kryminalna pedagogika (uzup.).

Pedetes caffer.

***Pedetidae,** rodzina gryzoni. Jedyny rodzaj i gatunek Pedetes caffer Pall., 45 cm długości, o tak samo długim, puszystym ogonie, pięciopalcowych przednich odnóżach, wydłużonych czteropalcowych tylnych odnóżach, głowa podobna do królika. Miękkie, długie futro barwy rdzawo-żółto-brunatnej, spodem białe. Zamieszkuje płd. Afrykę, żyje gromadnie, żeruje w nocy.

Pelper Tadeusz, poeta pol., * 1891, wydał nadto poemat: „Na przykład" (1931, skonfiskowany). Charakterystykę ob. t. 13, str. 254.

***Pekár** Juljusz, pisarz węgier., * 1867, autor powieści, nowel i dramatów, zwłaszcza powieści historycznej: „Niewola tatarska", nagrodz. przez węg. Akad. Umiejętności, nadto dramatu: „Danton".

***Pekary,** ob. Świnie.

***Pelargopsis** Glog. ptak, żyje w Indjach i na wyspach Sundajskich oraz na Filipinach. P. gurial Pears. długości 35 cm, głowa ziemisto-szara, szyja i część brzuszna żółta, reszta kobaltowo-niebieska o połysku zielonawym.

***Pelecanidae,** ob. Pelikany.

Pelikany. W sztuce religijnej stanowiły p. symbol ikonograficzny Chrystusa; umieszczany był często nad krzyżem lub na naczyniach przy ostatniej wieczerzy.

***Pellerin** Jean Victor, współcz. franc. pisarz dramat., należy do szkoły Lenormanda, którego uzupełnia pirandellowską zasadą dysocjacji, autor: „Intimité" (1922), „Têtes de Rechange" (1926), „Cris de Coeur" (1928).

***Pełczyński** Adam, malarz polski, * 1865, uczeń Akademji krakowskiej pod Szynalewskim, wiedeńskiej pod kierunkiem Grippenkerla i Lichtenfelsa, kształcił się też w Monachjum u prof. Aschbego. Zrazu poświęcił się głównie pejzażowi i malował motywy z nad Izary, z nad Ropy i z górskiej wioski Szymbarku. Po 1901 przerzucił się głównie na portret.

***Pełnik,** zioła, ob. Trollius.

***Pełzaki,** ob. Ameby (t. 1 i uzup.).

***Pełzakowaty ruch,** ob. Ameboidalny ruch (uzup.).

***Penang,** ob. Pinang (tom 12 i uzup.).

Pend d'Oreille, jezioro w stanie Idaho (Stany Zjedn. A. P.), na wys. 638 metrów nad poz. m., 337 km²; wypływa z niego rzeka Clarke, wpadająca do rzeki Columbia.

***Pennine Chain,** ob. Penińskie góry.

***Pentafonja,** nowy efekt dźwiękowy, wprowadzony przez Domenica Alaleonę w operze „Mirra". P. polega na podzieleniu oktawy na 5 równych części.

Penza. Gubernja penzeńska została w 1928 zniesiona, wchodzi obecnie w skład obwodu Wołgi środkowej. Miasto P., (1926) 91.924 mieszk.

***Pepina** (Pippin), jabłoń o owocach dość dużych, stożkowatych, w licznych odmianach angielskich: p. Ribstona, londyńska, Linnego, Parkera, oraz jesienna pepinka litewska cz. glogerówka.

***Pepusch** Johann Christoff, kompozytor niem., (1667—1752), do 1698 żył w Niemczech, później w Holandji, od 1700 w Anglji. W Londynie założył „Academy of Ancient Music". Posiada znaczenie w historji muzyki jako jeden z twórców t. zw. opery żebraczej (satyryczne przedstawienia oparte na pieśniach ludowych). Napisał szereg dzieł scenicznych (m. i. „The Beggar's Opera"), kameralnych, motetów i i. Wydał też kilka rozpraw z zakresu teorji i historji muzyki.

Pera, dzielnica Konstantynopolu, w 1927 liczyła 286.970 mieszk. Do niedawnych czasów zamieszkana była przez ludność przeważnie nieturecką, w ostatnich latach stan ten zaczął ulegać zmianie. Jest dzielnicą handlową i bankową.

***Percentyle** używane są w statystycznem opracowaniu dużej ilości pomiarów na różnych przedmiotach badania. Jeżeli dokonano np. pomiarów wzrostu pewnej dużej ilości osobników, to możemy wyniki przedstawić dla przejrzystości nie bezpośrednio, ale przy pomocy wartości środkowych dla szeregu grup, na jakie dzielimy cały zespół badanych. Powstaje wtedy szereg liczebności. Jeżeli dzielimy szereg ten na 4 części, otrzymujemy kwartyle (Galton), (t. zn. 25% osobników stanowi kwartyl), jeżeli dzielimy go na 10 części — powstają decyle. Percentylami nazwano wartości powstające na skutek podziału szeregu na 100 części. Umożliwiają one łatwą interpretację wyników badania. I tak jeżeli wyniki pomiarów wzrostu podzielimy na grupy podług wieku i szeregi liczebności podzielimy na percentyle (co można przedstawić graficznie przy pomocy krzywych lub tabelarycznie), — możemy z łatwością odpowiedzieć na różne pytania. Jeżeli dziecko czteroletnie ma wzrost 1 metra, a odpowiada to percentyli 30-tej, znaczy to, że 30% dzieci danego wieku ma wzrost mniejszy, a 70% — większy, a więc dziecko jest opóźnione we wzrastaniu. Metoda p. ma duże znaczenie dla eugeniki, fizjologji, psychologji. Claparède wprowadził metodę p. do opracowywania profilu psychologicznego Rossolima (ob. Inteligencji badanie, uzup.) i podał wykonane w ten sposób profile na podstawie testów: pamięci, słownika, permutacji, dodawania, odejmowania (ob. Testów metoda, uzup.). Podając wyniki testów w percentylach, operuje Claparède wartościami opracowanemi już na

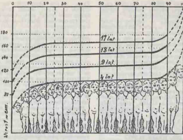

1. Pomiary wzrostu dzieci, opracowane metodą percentyli (według Claparède'a).

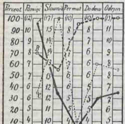

2. Profile psychologiczne trzech chłopców 12-letnich A, B, C, opracowane metodą percentyli (według Claparède'a).

dużym materjale, umieszcza je w skali ocenionej, czego niema w oryginalnej metodzie Rossolima.

***Percidae,** ob. Okuniowate.

***Percival** James Gates, poeta płn. ameryk., (1795—1856), bardzo wszechstronny i płodny, z licznych jego utworów najlepsze w zbiorze „The Dream of a Day" (1843), najwięcej znanym pozostał dotychczas poemat liryczny „To Seneca Lake".

Peretiatkowicz Antoni, prawnik pol., wydał nadto m. i.: „Współczesna kultura polska" (razem z Michałem Sobeskim, 1932, słownik biograficzny uczonych, pisarzy i artystów).

***Périer** Odilon Jean, poeta belg.-franc., (1901—1928), jeden z najzdolniejszych przedstawicieli młodego pokolenia „fantazystów", autor kilku zbiorów subtelnych liryków, m. i. „Le Promeneur" (1927).

Perim, wyspa w cieśninie Bab-el-Mandeb należąca do W. Brytanji, 1.300 mieszk., port i latarnia morska, stacja węglowa i kablowa. Zarządzana jest przez Aden, ze względu na jej militarne znaczenie prawo osiedlania się na niej jest ograniczone.

***Perkowski** Piotr, kompozytor pol., *1901, studjował w Warszawie (u Statkowskiego) i Paryżu (u Roussela). Napisał „koncert na orkiestrę", balet „Swantewid", „Simfoniettę", oratorjum, pieśni japońskie, krakowiaki i i.

***Perkoz,** ptak, ob. Nurowate.

Perm. Gubernja permska została w 1923 zniesiona, wchodzi odtąd w skład obszaru Uralskiego. W 1932 liczył Perm 177.000 mieszk. (w 1912 tylko 70.000).

***Perotinus Magister** z przydomkiem „magnus" (wielki), kompozytor franc., wybitny przedstawiciel paryskiej szkoły Notre Dame „Ars antiqua", żył na przełomie w. XII i XIII. Pisał 3- i 4-głosowe utwory wokalne, posiadające doniosłe znaczenie w rozwoju muzyki.

***Perpendykularny styl,** styl w późnogotyckiem budownictwie angielskiem, trwający aż do połowy XVI w. Charakterystycznym jego motywem jest t. zw. łuk Tudorów, a cechą przesadny wprost wertykalizm.

***Persiflage,** ob. Persyflaż.

Persja. W 1930 oceniano ludność P. na około 9,000.000 osób (5,5 na 1 km²). Przeważną część ludności stanowią Persowie (inne narodowości: około 700.000 Turkmenów, 650.000 Kurdów, 200.000 Arabów, 40.000 Ormjan, 35.000 Żydów, 25.000 Afganów). Wyznania: niemal wyłącznie mahometanie (w ogromnej większości szyici), kilkadziesiąt tysięcy chrześcijan, kilka tysięcy czcicieli ognia (Parsów). Najważniejsze miejsco-

wości (według spisu z 1931): stolica Teheran 320.000, Tebrys 240.000, Meszhed 152.000, Isfahan 126.000, Reszt 70.000 mieszk.

Handel zagraniczny w 1929/30 (w 1.000 kran): przywóz 919.861, wywóz 1,505.044. Główne artykuły przywozu w 1929/30 w 1.000 kran: tkaniny bawełniane około 166.000, cukier 115.000, herbata 70.000, środki lokomocji 65.000, maszyny itd. 46.000, złoto i srebro 42.000, oleje mineralne 44.000, towary łokciowe 27.000, przędza bawełniana 19.000, tkaniny z bawełny ze sztucznym jedwabiem 12.000. Główne artykuły wywozu: ropa naftowa 1,087.000, dywany wełniane 146.000, opjum 70.000, owoce 47.000, bawełna surowiec 40.000, ryż 33.000, tragant 18.000, skóry wyprawione 13.000. Główne źródła przywozu w 1.000 kran: W. Brytanja około 356.000, Rosja sowiecka 275.000, Stany Zjedn. A. P. 72.000, Francja 61.000, Niemcy 60.000, Egipt 44.000, Belgja 31.000, Włochy 21.000. Główne kierunki wywozu: W. Brytanja 764.000, Egipt 216.000, Rosja Sowiecka 148.000, Francja 118.000, Stany Zjedn. A. P. 86.000, Niemcy 60.000, Belgja 41.000, Włochy 21.000.

Tonaż statków przy wejściu do portów perskich w 1929/30: do portów zatoki Perskiej 7,828.699 tonn, do portów morza Kaspijskiego 697.267 tonn. — Sieć kolejowa w 1930 miała długość 450 km. Do 1929 posiadała Persja dwie linje kolejowe: pierwsza, długości 151 km, łączyła Dżulfę (Kaukaz płd.) z Tebrysem, druga, o 53 km długości, biegła z Tebrysu do Cherif-Chana nad jeziorem Urmijskiem. Poza tem z Teheranu biegła linja wąskotorowa o długości 15 km do pobliskiego miejsca odpustowego. W 1929 rozpoczęto roboty około budowy 1.700 km długiej linji kolejowej, która przecinając Persję z północy na południe, połączy zatokę Perską z morzem Kaspijskiem. Celem zapewnienia budowanej linji jak największej sfery wpływów, buduje się ze wszystkich większych miast szosy do nowej linji, na których utrzymywana będzie osobowa i towarowa komunikacja automobilowa. Kolej opalana będzie ropą. W 1930 miała Persja 4 linje lotnicze: Teheran—Baku, przelot 5 godzin, Teheran—Buszir 8 godzin, Teheran—Bagdad 7 godzin, Teheran—Meszhed 6 godzin. Urzędów pocztowych i telegraficznych było w 1929/30 r. 413, aparatów telefonicznych 4.792, stacyj radjotelegraficznych 7.

Peru. Układem 3. VII. 1929 odstąpiło Chile republice Peru część prowincji Tacna o powierzchni 8.500 km², wraz z urządzeniami portowemi w zatoce Arica. Powierzchnia P. wynosi 1,378.360 km², zaludnienie w 1927 obliczano na 6,147.000 osób (5 na 1 km²), poza tem kilkadziesiąt tysięcy dzikich Indjan. Rasy: 32% Indjan, 53% mieszańców, 11% kreolów i Europejczyków, 2% murzynów, 2% wschodnich Azjatów (głównie Chińczyków). Religja państwowa rzym.-kat.; wolność wyznaniowa. Najważniejsze miejscowości w 1927: stolica Lima 220.000, Callao 77.000, Arequipa 70.000, Cuzco 40.000, Chiclayo 35.000, Cajamarca 30.000, Trujillo 30.000 mieszk.

Produkcja górnicza w 1928 (w nawiasie wartość w 1.000 funtów peruwiańskich; 1 funt peruwiański = 2,80 dolarów Stanów Zjedn. A. P.): złoto 2,081 kg (348), srebro 672.090 kg (3.166), wanad 73 kg (140), miedź 52.958 tonn (4.285), ołów 16.886 tonn (591), węgiel 178.008 tonn (220), ropa naftowa 1,587.608 tonn (20.525).

Handel zagraniczny w 1930: wartość przywozu 13,327.000, wywozu 24,113.000 funtów peruw. Główne artykuły wywozu w 1928: ropa naftowa i przetwory 11,339.000, bawełna 5,763.000, miedź 5,466.000, cukier 3,638.000, wełna 1,109.000, srebro 544.000 funtów peruw. Główni dostawcy towarów w 1929: Stany Zjedn. A. P. 11,158.000, W. Brytanja 6,141.000, Chile 2,598.000, Argentyna 2,474.000, Kanada 2,428.000, Niemcy 2,041.000 funtów peruw. Wywóz kierował się głównie do: Stanów Zjedn. 7,763.000, W. Brytanja 2,784.000 Niemcy 1,759.000, Belgja 742.000, Włochy 688.000 funtów peruw.

Perugja, włoska prowincja, 6.361 km², (1931) 514.946 mieszk. Stolica P., 79.447 mieszk.

***Perutz** Robert, skrzypek pol., * 1886, od 1910 w Valparaiso (Chile), od 1914 w Europie (koncerty w Rosji), od 1920 w Cleveland (Płn. Ameryka), gdzie jest profesorem konserwatorjum. Zajmuje się też pracą literacką.

***Perz,** ob. też Agropyrum repens.

Perzyński Włodzimierz, pisarz pol. Charakterystykę ob. t. 13, str. 237. O P-im specjalny numer „Wiadomości Literackich" (1931, nr. 371), Jan Lorentowicz w „Pamiętniku Warsz." 1931.

***Pes** (stopa), w muz. nazwa krótkiego motywu przeprowadzonego kanonicznie, powtarzającego się na sposób ostinata. P. spotykamy w słynnym „Sommerkanon" Simona Fornseta (1240).

***Pesaro-Urbino,** prowincja włoska, 2.895 km², (1931) 294.024 mieszk. Stolica Pesaro.

Pescara, włoska prowincja, 1.224 km², (1931) 193.460 mieszk. Stolica P., 43.859 mieszk.

***Pesquidoux** Joseph, de, współcz. pisarz franc., w powieści francuskiej najlepszy przedstawiciel prowincyj południowych, autor „Le Livre de Raison" (1925—28).

***Pest - Pilis - Solt - Kiskun,** ob. Peszt (t. 12 i uzup.).

Peszt (Pest-Pilis-Solt-Kiskun = Wielka i Mała Kumanja), największy z komitatów węgierskich, zajmuje 11.868 km² między Dunajem a Cisą, (1930) 1,368.667 mieszk. (115 osób na 1 km², najgęściej zaludniony komitat węg.). Stolica Budapeszt.

***Peters** Edition, muzyczna firma wydawnicza, założona w r. 1800 przez F. A. Hoffmeistra i A. Kühnela. E. P. wydaje od roku 1895 „Jahrbuch der Musikbibliothek Peters", zawierający, obok prac muzykologicznych, wykaz wszelkich nut i książek o muzyce, które ukazały się w ciągu roku.

***Peterwardein,** ob. Petrowaradyn.

***Petrażycka-Tomicka** Jadwiga, ob. Tomicka — P. J. (t. 17).

***Petri** Egon, niem. pianista i pedagog, * 1881, studjował w Dreźnie (u Busoniego), znany jako staranny wydawca dzieł Bacha, koncertuje w Europie i Ameryce. Żył przez długie lata w Polsce, gdzie też nadal często koncertuje i rozwija świetną działalność pedagogiczną.

***Petrikowka,** ob. Nowaja Praga.

***Petroleum** (łać.), nafta.

Petronius Arbiter, pisarz rzym. Jego „Ucztę Trymalchjona" tłum. Wł. M. Dębicki, ostatnio Leopold Staff (1923). Przypisywane mu „Pieśni miłosne" przeł. Juljan Ejsmond (1924).

***Petyrek** Felix, kompozytor austr., * 1892, uczeń Akademji wied., od 1926 w Atenach. Początkowo umiarkowanie postępowy, w późniejszych kompozycjach wprowadza nowozbudowane gamy. Napisał bajkę muzyczną „Die arme Mutter und der Tod", dwie jednoaktowe pantomimy „Komödie" i „Tahi", operę „Der Garten des Paradies", 5 kompozycyj religijnych, szereg utworów symfonicznych, kameralnych, fortepianowych, pieśni i i.

***Pęczalski** Tadeusz, fizyk pol., * 1891, prof. Uniw. Pozn., prace z dziedziny termodynamiki, promieniowania metali, absorbcji i dyfuzji.

***Pękiel** Bartłomiej, ks., kompozytor pol., † 1670 w Krakowie, do 1657 kapelmistrz na dworze króla Władysława IV w Warszawie, później kapelmistrz w katedrze krakowskiej. Pisał msze („Missa pulcherrima ad instar Praenestini", „Missa concertata La Lombardesca"), części mszy, kantaty („Audite mortales"), koncerty, motety, 40 tańców na lutnię i i. — Należy do najwybitniejszych kompozytorów polskich w. XVII., w twórczości jego odbijają się wpływy szkoły rzymskiej i weneckiej.

***Phaetontidae,** rodz. ptaków wodnych. Jedyny rodzaj Phaeton L. z 6-ma gat., ptak o krępem ciele i długim dzióbie bocznie spłaszczonym, szablowato wygiętym. Skrzydła długie, ogon ze środkowemi sterówkami wydłużonemi. P. aethereus L. 1 m dł. (z ogonem) biały z czarnemi piórami skrzydeł i czerwonym ogonem. Żyje na Oceanie między zwrotnikami, oddala się często od brzegu i towarzyszy okrętom.

***Phalacrocoracidae,** ob. Kormorany.

***Phascolarctus,** ob. Koala.

***Phryganea,** owad, ob. Trichoptera.

***Phthirius pubis,** ob. Wszy.

Piacenza, włoska prowincja, 2.576 km², (1931) 290.387 mieszk. S t o l i c a P., 65.712 mieszk.

Piasecki Eugenjusz, 1905 założył we Lwowie, za przykładem Jordana, Tow. Zabaw Ruchowych, które rozwijało ruch sportowy wśród młodzieży. Szermierz gimnastyki szwedzkiej w Polsce; dzięki jego wytrwałej walce piórem po czasopismach pedagogicznych i lekarskich wyrugowano ze szkół, a częściowo i z Sokoła, gimnastykę niemiecką. Od r. 1919 jako twórca i dyrektor Studjum poznańskiego rozpoczął na katedrze (drugiej w Europie w tym dziale) pracę nad kształceniem wychowawców fizycznych w Polsce, oraz działalność naukową. 1920 założył pierwsze w Polsce naukowe czasopismo, poświęcone wychowaniu fizycznemu i higjenie szkolnej, p. t. „Wychowanie Fizyczne", którego był długoletnim redaktorem. 1927 został przez Sekcję Higjeny Ligi Narodów zaproszony na eksperta wych. fiz., celem zbadania jego stanu w różnych krajach europejskich. Napisał nadto pierwszy naukowy podręcznik „Zarys teorji wychowania fizycznego".

***Piasecki** Adam, publicysta pol., * 1898, od 1928 poseł sejmowy i sekretarz klubu B. B., w l. 1929—30 redaktor „Dnia Polskiego", oddzielnie wydał: „O parlamentaryzmie III Republiki" (1928), „Zmiana ustroju a mocarstwowe stanowisko Polski" (1928), „O kryterjach oceny projektu konstytucji" (1929).

Piaski, miasto w pow. Gostyń (woj. poznańskie), są węzłem kolejowym; rozchodzą się stąd linje do Leszna, Jarocina i Koźmina.

***Piatiletka,** ob. Pięcioletni plan (uzup.).

Piauhy, stan w Brazylji (Am. Płd.), 245.582 km², (1930) 809.508 mieszk. S t o l i c a T h e r e z i n a, 57.500 mieszk.

***Piątek,** miasteczko w pow. łęczyckim (woj. łódzkie), 19 km na wsch. od Łęczycy, około 3.000 mieszk., węzeł szos Łęczyca—Łowicz i P.—Kutno, handel produktami rolnemi.

***Picabia** François, współcz. poeta franc., obok Tzary główny przedstawiciel dadaizmu, autor „Unique Eunuque" (1920).

***Piccard** Leon, malarz polski, * 1843, kształcił się w Krakowie w Akademji Sztuk Pięknych pod kierunkiem Łuszczkiewicza i Szynalewskiego, oraz jako stypendysta w Monachjum i we Wiedniu. Po powrocie do kraju przez dwa lata był uczniem Matejki, który wywarł na nim silny wpływ. Malował sceny historyczne i rodzajowe, głównie z dziejów Polski i z powstania 1863 r. Główne jego dzieła: „Konrad Wallenrod", „Samuel Zborowski w więzieniu", „Podjazd", „Ostatnie pożegnanie", „Powrót rekonesansu", studja portretowe i krajobrazy.

***Pick-Mangiagalli** Ricardo, kompozytor włoski, * 1882, skomponował taneczne mimodramaty („La berceuse", „Salice d'oro", „Il carillon magico", „Sumitra", „Mahit"), operę „Basi e Bote", utwory orkiestralne („Ballata sinfonica", „Notturno e rondo fantastico", dwa preludja, „Quattro poemi", „Piccola suite", „Preludio e fuga"), fortepianowe z tow. orkiestry („Humoresque", „Sortilegi"), kwartet smyczkowy, sonatę skrzypcową oraz szereg utworów fortepianowych i pieśni.

***Pickwicka klub,** grupa bohaterów humorystycznej powieści Ch. Dickensa: „Adventures of Mr. Pickwick".

***Piechal** Marjan, współcz. poeta pol., autor zbioru poezyj: „Krzyk z miasta" (1929) oraz „Rozmów o pacyfizmie" (1930), zwrócił uwagę „Elegjami całopalnemi" (1931) i poematem: „Garść popiołu" (1932, na tle pożaru w Dzikowie), w których wykazał mocny i oryginalny talent, dobrze nawiązujący do formalnych i ideowych tradycyj Cyprjana Norwida. Nadto artykuły w czasopismach, zwłaszcza łódzkich.

***Piechowski** Wojciech, malarz polski, (1849—1911), był uczniem Gersona w Warszawie, potem Akademji monachijskiej. Głównemi cechami jego obrazów jest wierność w oddawaniu natury, prostota i szczerość wyrazu. Malował rodzajowe sceny, ilustrujące życie dworu polskiego, chaty wiejskiej i plebanji. Przekazał nam też galerję typów ze swego czasu. Tworzył również obrazy religijne, słabsze pod względem malarskim, ale nacechowane głęboką wiarą artysty. Główne dzieła: „Podbieranie pszczół", „Lato", „Procesja", „W karczmie", „Oczepiny", „Ukrzyżowanie", „Chrystus wśród siepaczy" i i.

Pieczęć, znak wytłoczony zapomocą twardego tłoku (stempla) w wosku lub innej masie, zawierający wizerunek albo inne znamię danej osoby fizycznej lub prawnej, zaopatrzony zwykle napisem, odnoszącym się do właściciela p. Cel użycia pieczęci, to legitymacja lub uwierzytelnienie osoby (np. posła) albo pisma (np. dokumentu), niejednokrotnie zabezpieczenie opieczętowanego pisma przed otwarciem przez niepowołanych.

A. — Pieczęć na Zachodzie. Użytek p. łączy się ściśle z używaniem pisma w dziedzinie życia prawnego społeczeństwa. Najstarsze przykłady pochodzą z państwa babilońskiego, gdzie w 3. tysiącleciu przed Chr. występuje dokument, opatrzony pieczęcią, odciśniętą bezpośrednio na tabliczce glinianej. Obok tego zachowały się jednak już z tych czasów luźne odciski p., które nie były wyciskane na dokumencie, lecz przymocowywane do niego. Najstarsze tłoki babilońskie miały kształt walców kamiennych (tłoki cylindryczne), na których powierzchni był wyryty pewien obraz. Obok nich jednak używano również tłoków w kształcie stożka lub półkuli (zwykle sporządzonych z drogich kamieni). W Egipcie p. była również znana, lecz mniej rozpowszechniona. Od ludów starożytnego Wschodu przejęli p. Grecy, używający jej tak do aktów prawnych, jak i do znaczenia przedmiotów. Jako stemple występują w Grecji pierścienie z wprawionemi drogiemi kamieniami (daktylios) oraz tłoki rżnięte w kamieniu, opatrzone łańcuchem i noszone na szyi (sfragis). Szerokie zastosowanie znalazła pieczęć w Rzymie. Używano jej tak do zamykania dokumentów rzymskich (polyptychów) jak i do uwierzytelniania, zwłaszcza dokumentów pisanych na papirusie. Znaczenie p. jako środka uwierzytelniającego było w świecie starożytnym jednak tylko posiłkowe, uwierzytelnienie następowało przedewszystkiem tylko przez podpis. Od Rzymian przejęły pieczęć ludy germańskie. Rola jej pozostaje początkowo niezmieniona. Dopiero od epoki Karolingów, gdy znika w dokumentach królewskich podpis monarchy wskutek tego, że władcy ci nie umieją pisać, nabiera p. coraz większego znaczenia. Ostatecznie na przełomie IX. i X. w. staje się ona znamieniem i gwarancją autentyczności dokumentu królewskiego, a na przełomie XI. i XII. w. uzyskuje to znaczenie także w sferze innych dokumentów i zatrzymuje je przez całe wieki średnie. Dopiero pod koniec epoki średniowiecznej, a w całej pełni w epoce nowożytnej, gdy znów zjawia się podpis na dokumencie, przestaje p. być jedynym środkiem uwierzytelnienia, lecz bynajmniej nie zanika. Obok tego przez cały ciąg wieków średnich posiada p. znaczenie środka legitymacyjnego, a nadto służy do zamykania aktów pisanych. To jej użycie staje się powszechne od XIV. w., gdy jako materjał pisarski zjawia się papier. Począwszy od X. w. p. rozpowszechnia się szybko. Od połowy tego wieku występują pieczęcie arcybiskupów, opatów i książąt świeckich. Od początku XII. w. pojawiają się p. panów terytorjalnych, nieco później rycerstwa i miast. W ciągu XIII. i XIV. w. p. rozpowszechnia się tak, że obejmuje całe społeczeństwo średniowieczne.

Znaczenie prawne p. w wiekach średnich. Prawo do używania p. miał każdy, jednak pod względem znaczenia prawnego trzeba odróżnić z jednej strony pojęcie sigillum authenticum, z drugiej zaś pieczętowanie we własnej i cudzej sprawie. Pojęcie sigillum authenticum, stworzone przez prawo kanoniczne, orzekało, że tylko p. biskupów i wyższych od nich dostojników kościelnych, z świeckich zaś cesarza, królów i książąt posiadają pełną siłę prawną w każdym wypadku. Różnica między pieczętowaniem w własnej i cudzej sprawie opierała się na tem, że tylko p. pewnych osób (wyższych dostojników świeckich i duchownych) mogły służyć do uwierzytelnienia obcego dokumentu. Z czasem koło tych osób rozszerzyło się znacznie.

Elementy p.: a. Tłok. Materjał tłoku zależy przedewszystkiem od masy, w której ma być wyciśnięta p. Do wybicia p. w metalu używano tłoków metalowych (stal, mosiądz), do pieczętowania w innych materjałach tłoków z kamienia, kości słoniowej, srebra, ołowiu a nawet drzewa. Wyrabiali je złotnicy, wzory do nich dostarczali niekiedy znakomici artyści (np. Dürer).

b. Masa pieczętna: wosk, metal, lak (niekiedy nawet ciasto). Wosk jest najstarszym w średniowieczu materjałem pieczętnym. Początkowo używano wosku czystego, potem dla trwałości dodawano pewnych składników, np. smoły lub tłuszczu. Od XII. w. dla upiększenia p. poczęto wosk barwić na czerwono i zielono, rzadziej na czarno lub żółto. Do metalowych p. (bull) używano najczęściej ołowiu, rzadziej złota. Ołowiane były masywne, złote sporządzano przez spajanie dwóch blaszek. Używano ich w Bizancjum, skąd przeszły do kancelarji papieskiej, a stąd do cesarskiej. Lak, zwany woskiem hiszpańskim, występuje w połowie XVI. w., rozpowszechnia się w w. XVII. W XVI. w. zjawiają się p. opłatkowe, wytłaczane bezpośrednio na papierze, które stanowią przejście do nowożytnych p. urzędowych, wyciskanych przy pomocy farby.

Sposób przymocowania p.: a. P. wytłoczona bezpośrednio na dokumencie (takiemi z reguły były lakowe i opłatkowe, czasem też woskowe); b. przywieszona do dokumentu (takiemi z reguły były bulle i najczęściej woskowe). Przywieszanie uskuteczniano zapomocą pasków pergaminowych, rzadziej rzemyków, splecionych nici lub sznurków różnokolorowych (konopnych lub jedwabnych). Dla ochrony p. umieszczano na nich od XII. w. woreczki wełniane, od XV. płócienne, od XVI. puszki drewniane lub metalowe. — Rozmiary p. były bardzo różnorodne, metalowe z reguły małe (20 do 50 mm średnicy), woskowe znacznie większe (1 cm do 15 cm średnicy). Wielkość p. wzrastała w miarę doskonalenia techniki rycia tłoków. — Kształty p. są bardzo rozliczne; ogólnie da się stwierdzić, iż papieże, cesarze i królowie używają p. okrągłych, dostojnicy świeccy i kościelni zazwyczaj owal-

nych, miasta okrągłych, inne osoby p. o różnych kształtach.

W treści p. rózróżnia się dwa elementy: a. zasadniczy znak obrazowy lub graficzny, b. napis otokowy (legenda). Pod względem znaku zasadniczego rozróżnia się p.: 1. pismowe (imię lub monogram), 2. obrazowe (z imieniem lub bez), 3. portretowe (głowa, popiersie, cała postać piesza, konna lub siedząca na tronie), z herbem lub bez herbu, 4. herbowe (a. z całym herbem, b. z częścią herbu). Napis otokowy biegnie albo w otoku pieczęci (t. zn. w kole zewnętrznem otaczającem znak zasadniczy), albo w polu pieczęci. Treścią napisu otokowego jest zasadniczo imię i tytuł właściciela p., wyjątkowo aforyzm lub dewiza. Napisy otokowe są z reguły w języku łacińskim, z końcem XIII. w. pojawiają się jednak na Zachodzie napisy w języku narodowym. P. bez napisu należą do rzadkości, zjawiają się jako p. sygnetowe dopiero w XVI. w. P. może być jednostronna i dwustronna. Przy p. dwustronnej należy odróżnić awers — stronę frontową, do rewersu — odwrocia. Jeżeli te części są równe, pieczęć zwie się monetową. Dwustronne są z reguły bulle, często też p. woskowe.

P. papieska. Typ jej ustalił się w XI. w. Dwustronna, z jednej strony imię panującego papieża, z drugiej strony głowy św. Piotra i św. Pawła, oddzielone krzyżykiem, nad niemi ich imiona. Specjalne p.: wizerunek Rzymu z napisem Roma Aurea, oraz t. zw. pierścień Rybaka, z wizerunkiem św. Piotra przy połowie ryb. — P. dostojników kościelnych: Są one portretowe, najczęściej z ręką wzniesioną do błogosławieństwa, pierwotnie z popiersiem, od XII. w. postać stojąca, potem XII. i XIII. w. siedząca na tronie w szatach liturgicznych. W XIII. w. zjawiają się obok tronu tarcze herbowe, od XVI. w. występują pieczęcie herbowe, udostojnione u góry tarczy insygniami kościelnemi. — P. niższego duchowieństwa: najczęściej portretowe o charakterze dewocyjnym, pieczęcie kapituł, klasztorów i kościołów wyobrażały zazwyczaj portret patrona albo wizerunek kościoła. P. monarsze (cesarzy i królów): głównie portretowe. Od XI. w. pojawia się majestatyczna (postać monarchy na tronie w majestacie z berłem i jabłkiem w ręku) i staje się prawdziwym typem p. monarszej. Obok niej występuje p. konna (monarcha w stroju bojowym lub jadący na polowanie). Od XIII. w. pojawia się p. herbowa i ona obok majestatycznej staje się najbardziej używana jako p. mniejsza, stosowana też jako awers contrasigillum pieczęci majestatycznej. — P. książąt i panów świeckich są często portretowe jezdne, piesze, zwykle zbrojne. Najczęstsze jednak są obrazowe z godłami symbolicznemi (zwierzęta, rośliny) i znakami własnościowemi. Od XIII. w. zjawiają się herbowe i rychło wypierają inne. — P. kobiet do XIV. w. portretowe, często o charakterze dewocyjnym lub wotywnym, od XIV. w. herbowe. — P. miast są obrazowe (mur miasta albo baszta z otwartą bramą, ratusz, katedra), często z popiersiem patrona miasta, od w. XIII. z herbem państwa, ziemi lub pana, niekiedy z przedmiotem symbolizującym zajęcie mieszkańców lub początkową literą nazwy miasta. Cechy miejskie miały p. z godłem zawodu lub patronem cechu ew. jego symbolem. — Mieszczanie i włościanie mieli w pieczęciach znaki swoje (gmerki), portrety lub symbole zajęcia.

B. — P. w Polsce. Pod względem ogólnego rozwoju i znaczenia prawnego p. Polska przedstawia zjawiska analogiczne z Zachodem, ponieważ p. pojawia się i rozpowszechnia w Polsce dzięki wpływom obcym. Zachodzi tylko różnica chronologiczna. Dzieląc p. polskie na pewne grupy, należy rozróżnić: I. pieczęć panującego. Można ją ze względu na treść podzielić na 4 typy: a. majestatyczny, b. pieszy, c. konny, d. herbowy. a. Najstarsza zachowana pieczęć panującego (Władysława Hermana) jest majestatyczną. W okresie dzielnicowym znika. Zjawia się dopiero z odnowieniem Królestwa Polskiego, używa jej Wacław Czeski, Przemysław II. i następni królowie. Jednakże od końca panowania Kazimierza Jagiellończyka znów zanika, występuje dopiero za Stefana Batorego i trwa już do końca Rzeczypospolitej. b. P. piesza zjawia się najwcześniej na Śląsku (Bolesław Wysoki r. 1175), poczem ustala się jako typ śląski w tej postaci: książę stoi z proporcem lub mieczem w prawej ręce, na lewej wisi tarcza herbowa, po obu stronach postaci książęcej baszty. W Małopolsce p. piesza pojawia się za Kazimierza Sprawiedliwego, przedstawia typ zbliżony do śląskiego, brak tylko baszt koło osoby księcia. Na Mazowszu i Kujawach p. piesza przedstawia księcia w energicznym ruchu albo walczącego z potworem lub zwierzęciem (gryf, lew). Dopiero z końcem XIII. w. postać księcia uspokoja się, stoi on z proporcem albo włócznią i tarczą. Typ p. pieszej wielkopolskiej przedstawia się jako połączenie typów śląskiego, małopolskiego i mazowieckiego. Obok tych typów występuje typ wotywny: książę klęczy pogrążony w modlitwie (Leszek Czarny, Bolesław Płocki, Ziemowit dobrzyński). c. P. konna jest zasadniczo typem p. książęcej tak, jak typem królewskiej jest majestatyczna. Pojawia się w Polsce w połowie XII. w. i trwa do końca XIII. w., na Śląsku i Mazowszu nawet do XIV. i XV. w. Jedną z najpiękniejszych jest p. Mieszka Starego z połowy XII. w. Zjawiskiem wyjątkowem nietylko w sfragistyce polskiej ale europejskiej jest p. przedstawiająca dwu książąt jakby w turnieju na siebie uderzających (Leszek Biały i Konrad Mazowiecki). P. konna przedstawia księcia w zbroi, koń albo cwałuje, albo kroczy. d. P. herbowa jest najpóźniejszym rodzajem p. panującego. W pierwszej połowie XIII. w. jest rzadkością, częstsza w drugiej połowie tego wieku, ustala się od czasów Łokietka. Od XV. w. istniały 2 rodzaje p. monarszej: majestatyczna i mniejsza herbowa. Za Zygmunta I. ustala się p. wielka koronna z godłem orła, otoczonego herbami ziem, obok niej także litewska z Pogonią. P. mniejsze kancelaryjne przedstawiały tarczę czteropolową z godłami orła i Pogoni. — II. Księżne polskie używały p. najrozmaitszych typów: maje-

statyczne, rzadziej piesze, bardzo często wotywne, później herbowe. — III. Wyżsi dostojnicy kościelni w połowie XII. w. używają pieczęci tronowej; rzadsza jest postać stojąca. W końcu XIII. w. pojawia się u stóp postaci biskupa tarcza herbowa, od XV. w. występuje typ herbowy, nad herbem pastorał i infuła. Opaci i ksienie używają p. podobnych jak biskupi. — IV. Duchowieństwo niższe ma p. o charakterze pieszym lub wotywnym. — V. Instytucje kościelne używają p. z postacią świętego albo wizerunkiem kościoła. — VI. P. rycerska zjawia się z końcem XII. w. Do połowy XIII. w. mieści ona w sobie zazwyczaj znak własnościowy, od połowy XIII. w. godła chorągiewne, potem herbowe. W ciągu XIV. w. p. herbowa wypiera inne i występuje w obu swoich postaciach (t. zn. cały herb albo część herbu). P. konna rycerska jest w Polsce zjawiskiem wyjątkowem (znamy tylko 3) i zawsze należy do wysokich dostojników. Rzadką jest też p. rycerska portretowa oraz gemmy. Kształt p. rycerskich jest najczęściej okrągły, mniejszy od p. książęcych i biskupich. — VII. P. miejskie, sięgające końca XIII. w., zawierają zazwyczaj wizerunek murów miasta lub zamku z otwartą bramą. W niej zwykle herb lub symbol. Czasem np. widnieje patron miasta lub przedmioty, symbolizujące zajęcie mieszkańców. Czasem p. jest herbowa, zawiera herb pana miasta. — VIII. P. mieszczan zjawiają się dopiero w XV. w., najczęściej widnieją w nich znaki osobiste mieszczan (gmerki), niekiedy bardzo przypominające herby. — IX. Podobne są p. chłopów i żydów, te ostatnie także z napisami hebrajskiemi.

Literatura sfragistyczna: A. zachodnio-europejska: Roman, Manuel de la sigillographie française; Lecoy de la Marche, Les sceaux; Seyler, Geschichte der Siegel; Evald, Siegelkunde. B. polska: Vossberg, Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen; Stronczyński, Pobieżny przegląd pieczęci Piastów polskich; tenże, Pomniki książąt lenników dawnej Polski; Żebrawski, O pieczęciach dawnej Polski i Litwy; Piekosiński, Pieczęcie polskie wieków średnich; Gumowski, Pieczęcie królów polskich; Chmiel, Pieczęcie miasta Krakowa; Kętrzyński, Uwagi o pieczęciach Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego; tenże, O dwu pieczęciach Przemysława II. z r. 1290.

***Piegża** (gajówka p., Sylvia curruca L.). Ptak śpiewający z podrodz. Sylvinae. Najmniejsza z krajowych gajówek. Pospolita w całej Europie, Azji, po Laponję i Chiny, na południe po Grecję. Szara, od spodu biaława, sterówki z białemi chorągiewkami. Długość 14 cm. U nas od kwietnia do września w ogrodach. Gnieździ się przy ziemi. Por. Gajówka.

Piemont, kraina (compartimento) we Włoszech płn.-zach., granicząca z Francją i Szwajcarją, składa się z prowincyj Alessandria, Aosta, Cuneo, Novara, Turyn i Vercelli, 29.357 km², (1931) 3,491.983 mieszk. (119 na 1 km²). Stolicą jest Turyn, (1931) 596.566 mieszk.

Pieniny. W 1931 otwarto polski „Park Narodowy w Pieninach", w 1932 czechosłowacki „Słowacki Rezerwat Natury". (Ob. Parki Narodowe w Polsce, uzup.).

***Pieprznica,** rośl., ob. Peperomia.

***Pierrefeu** Jean de, współcz. publicysta franc., autor głośnych książek przeciw fałszywemu heroizmowi: „Plutarque a menti" (1923) i „Anti-Plutarque" (1925).

***Pierron** Sander, współcz. pisarz franc., autor realistycznych powieści belgijskich: „Pardessus la Haie" (1911), „Les Rides d'Eau" (1914), „Le beau Voyage" (1923), „Vieux-Bonheur" (1927).

Pierścień. Gonitwa do pierścienia, zabawa rycerska, polegała na zdejmowaniu zawieszonych pierścieni grotem kopji lub spisy w pełnym galopie. Rozpowszechnione w XV—XVII. w. w Polsce, wymagała pewnej ręki i dosiadu oraz doskonałego prowadzenia konia.

Pierwiastki. Dawniejsze określenie p. jako ciała o określonej masie atomowej, nie dającego się znanemi metodami chemicznemi rozłożyć na ciała prostsze, należy wobec odkrycia promieniotwórczości i izotopji niektórych p. zmienić. W myśl badań nowszych poszczególne miejsca w układzie perjodycznym zajmują ciała posiadające określony ładunek jądra, równy co do wartości liczbie atomowej tego ciała w układzie perjodycznym, a otoczone zewnętrzną warstwą elektronów o ściśle określonej liczbie tychże. Natomiast masy atomowe ciał mogą być różne (izotopy), ponieważ o własnościach chemicznych p. rozstrzygają właśnie tylko owe warstwy elektronowe. W mechanice kwantowej Bohra wyobrażamy sobie, że ilość elektronów wchodzących w skład pierwiastka rośnie, w miarę jak posuwamy się do dalszych pierwiastków w układzie perjodycznym, ale nie wszystkie elektrony pozostają w warstwie zewnętrznej, lecz z końcem każdego perjodu w atomach tzw. gazów doskonałych tworzą warstwę wypełnioną zamkniętą, która znika niejako w głębi atomu, a z następnym pierwiastkiem metalem alkalicznym rozpoczyna się warstwa nowa. Według Bohra wyobrażamy sobie powstawanie p. w ten sposób, że jądro atomowe przyciąga kolejno wolne elektrony, aż obsadzone zostaną wszystkie miejsca, a ładunek elektronów zrównoważy dodatni ładunek jądra.

***Pierwomszaki,** ob. Archidiaceae.

***Pierzastka,** ob. Alsophila.

***Pies** (canis), gwiazdozbiór, ob. Gwiazdy stałe.

***Pies morski,** ob. Foka.

***Pietruszczyński** Zygmunt, pol. rolnik i ekonomista, * 1886, prof. gospod. rolnego na Uniw. Pozn., nap. szereg prac z dziedziny rolniczo-gospodarczej.

***Pięcioletni plan** (piatiletka, gosplan), plan gospodarczy Unji socjalistycznej republik sowieckich (Związku socjal. republ. rad.), wyznaczający zgóry rozwój gospodarczy. Jego realizacja zaczęła się 1 października 1928 i miała być ukończona 1 października 1933. 1930 postanowiono wobec świeżych zawikłań wojennych na Dalekim Wschodzie (ob. Chiny, uzup.) przeprowadzić go w czterech latach do końca 1932. Plan ten jest syntezą naukowego przewidywania przyszłego rozwoju i gospodarczych

zarządzeń kierujących tymże rozwojem. Zarządzenia są uwarunkowane celem, który przyświecał twórcom planu. Plan operuje liczbami kontrolnemi, które zgóry oceniają produkcję rolniczą, określają produkcję przemysłową, wydatki państwowe i inwestycje. Liczby kontrolne każdego roku przeciwstawiają odnośne liczby poprzedniego roku faktycznie osiągniętym wynikom. — Przewodnią myślą p. p. było podnieść gospodarczą niezależność kraju od zagranicy, umożliwić samodzielny rozwój gospodarczy i wzmocnić pogotowie wojenne.

Już rok gospodarczy 1927/1928, bezpośrednio poprzedzający rozpoczęcie p. p. przekroczył produkcję roku 1913 na wszystkich polach z wyjątkiem przemysłu ciężkiego i produkcji rolnej. Dlatego też głównemi punktami p. p. była rozbudowa przemysłu ciężkiego z jednej, a wzmożenie produkcji rolnej z drugiej strony. Przy przeprowadzeniu p. p. zastosowano w wysokim stopniu zasadę tworzenia wielkich ośrodków łączących przemysły hutniczy, chemiczny i elektryczny oraz inne jeszcze gałęzie produkcji, przy daleko posuniętej specjalizacji i standaryzacji. Ośrodki takie stworzono nad Dnieprem (Dnjeprostroj), Donem, na Uralu i koło Moskwy. Dla wyzyskania warsztatów fabrycznych wprowadzono 1929 nieprzerwany tydzień pracy. Rozbudowa aparatu produkcyjnego wchłonęła masy ludzi w tym stopniu, że przejściowo (1930) nie było bezrobocia.

Przeszło 3/4 inwestowanego w przemyśle kapitału poświęcono na rozbudowę ciężkiego przemysłu. Ogólna produkcja przemysłowa wzrosła w ciągu wykonywania p. p. trzykrotnie. Wzmógł się procentowy udział przemysłu w ogólnym dochodzie społecznym. W porównaniu z ostatnim rokiem przed wojną światową, 1913, wzrosła produkcja 1932

węgla	z 29	miljonów	tonn	na	90
żelaza	„ 5	„	„	„	10
nafty	„ 9	„	„	„	26

prądu elektrycznego z 1,9 miljarda kilowatów na 17.

Osią całego planu jest rozbudowa hutnictwa i przemysłu maszynowego, czyli środków umożliwiających dalszą produkcję, i uwolnienie się od konieczności importu z zagranicy. P. p. przewidywał na 1932 produkcję 8 miljonów tonn sztucznych nawozów, 150.000 traktorów, 250.000 samochodów.

Według oświadczenia Stalina p. p. został zrealizowany w okresie $4^1/_4$ roku w 94%, jednak nie we wszystkich gałęziach jednakowo: np. przemysł naftowy wykonał p. p. w $2^1/_2$ latach, silne niedociągnięcia wykazał natomiast przemysł chemiczny. I inne działy częściowo zawiodły, a przy systemie planowej gospodarki braki w pewnych dziedzinach, zwłaszcza w zakresie wydobycia surowców i przemysłu ciężkiego, powodują natychmiastowe niedomagania całej produkcji. Jakościowo pozostała produkcja daleko bardziej w tyle poza wykreślonemi normami, niż ilościowo.

Koszty produkcji były na początku p. p. wyższe jak w krajach kapitalistycznych. Przewidywał też p. p. zniżkę tych kosztów o 35%. Nietylko jednak nie zdołano tej zniżki przeprowadzić, ale koszty produkcji wzrosły jeszcze dalej.

P. p. przystąpił też do usunięcia wiekowego przedziału między miastem a wsią, do socjalistycznej przebudowy wsi i do wzmożenia produkcji, natrafił jednakowoż w tej dziedzinie na wielkie trudności. O ile przemysł naogół przekroczył wyznaczone mu liczby, to rolnictwo ich nie osiągnęło. Nastąpił też brak produktów rolnych. Zastosowano system kartkowy. Produkcja rolna już ze względu na zjawiska natury i klęski elementarne nie da się ująć w tak ścisłe normy, jak produkcja przemysłowa. Na początku p. p. było w Rosji 26 miljonów drobnych gospodarstw chłopskich. Poczęto je w szybkiem tempie likwidować i tworzyć gospodarstwa państwowe i kolektywne. Na wiosnę 1932 60% gospodarstw wiejskich było już skolektywizowanych. Natrafiono przy tej akcji na silny opór zamożnych chłopów, kułaków, posuwających się aż do sabotażu, na instynkt własności głęboko zakorzeniony w duszy chłopskiej, na trudności dostosowania psychiki chłopa do najnowszych urządzeń technicznych i form organizacyjnych.

Wobec tego, że nie udało się obniżyć kosztów produkcji przemysłowej, nie zrealizowano też zapowiedzianej 25-procentowej obniżki cen przemysłowych i nie usunięto nożyc między niemi a cenami produktów agrarnych.

Pod względem rozbudowy sieci kolejowej należała carska Rosja do krajów najbardziej zacofanych: na obszarach, które wchodzą w skład dzisiejszej Rosji, było 58.000 km linij kolejowych. Na początku p. p. było ich już 76.000 km, a pod jego koniec 100.000 km. Najważniejszą z nowowybudowanych linij jest kolej łącząca rolnicze i drzewne ośrodki Syberji z produkującemi bawełnę obszarami Turkestanu („Turksib“). Rozwój środków komunikacyjnych pozostaje daleko w tyle poza wymaganiami przemysłu, rozwijającego się w dodatku w znacznej mierze na terytorjach zupełnie dotąd nieuprzemysłowionych i pozbawionych linij kolejowych. Silniejszy rozwój sieci kolejowej jest uwarunkowany rozbudową ciężkiego przemysłu. Import szyn, parowozów i wagonów jest niemożliwy ze względu na strukturę bilansu handlowego. Pod wpływem światowego kryzysu gospodarczego obniżyły się ceny surowców eksportowanych przez Rosję w silniejszym stopniu, niż ceny fabrykatów importowanych przez Rosję; ponadto szereg krajów zastosował ostre ograniczenia importowe. To też mimo forsowania eksportu, bilans handlowy Rosji jest bierny od 1930.

Ludność Rosji wzrasta bardzo szybko. Rosną także potrzeby ludności. Produkcja nie może nadążyć wzmożonemu zapotrzebowaniu, zwłaszcza że kosztem wewnętrznej konsumcji rozbudowuje się warsztaty dóbr potrzebnych dla celów militarnych i dla zapewnienia gospodarczej samowystarczalności. Konsumcja na głowę ludności zmniejszyła się 1931 do 75% konsumcji z 1913. Niskie przygotowanie techniczne robotników, nieumie-

jętność obchodzenia się z maszynami i dysproporcje między różnemi działami ogólnej gospodarki powodują ograniczenia pracy lub jej całkowite zastanowienie w poszczególnych zakładach. Nastaje głód towarowy. Te wszystkie trudności spowodowały decyzję, że realizacja nowego p. p., który miał wchodzić w życie 1 stycznia 1933, została przesunięta o rok. Przerwa ta ma na celu wyrównanie zaległości i podniesienie jakości produkcji.

Program drugiego p. p. sformułował w zasadniczych linjach przewodniczący rady komisarzy ludowych Mołotow na XVII konferencji partji komunistycznej 2 lutego 1932. Głównemi jego celami są: podniesienie konsumcji, ostateczna likwidacja kapitalizmu i zniesienie klas. Produkcja rolnicza i przemysłu lekkiego ma być wzmożona w tym stopniu, aby zaopatrzenie ludności w żywność i inne środki codziennego użytku wzrosło przy końcu drugiego p. p. trzykrotnie w porównaniu z poprzednim okresem. System kartkowy ma zniknąć, a rozwinięcie państwowego handlu detalicznego ma ułatwić rozdział produkcji. Roczna produkcja 170.000 traktorów ma pozwolić zarówno na zwiększenie uprawy zbóż, jak lnu, bawełny i innych surowców potrzebnych dla lekkiego przemysłu. — Wydobycie węgla oblicza drugi p. p. na 1937 na 250 miljonów tonn, nafty na 90 miljonów tonn, produkcję żelaza na 22 miljony tonn, a prądu elektrycznego na 100 miljardów kilowatów. Przemysł metalurgiczny ma wzróść trzykrotnie, produkcja samochodów ma osiągnąć 400.000. Budowa 30.000 km nowych linij kolejowych ma zaspokoić potrzeby życia gospodarczego. — Gospodarka socjalistyczna ma usunąć zupełnie gospodarkę prywatną, która 1932 wynosiła jeszcze 10% ogólnej gospodarki społecznej. Proces kolektywizacji ma być doprowadzony do końca. — Według oświadczenia Mołotowa realizowanie ustroju socjalistycznego będzie i w ciągu drugiego p. p. natrafiało na opór, a chłop później osiągnie cel socjalizmu, ale i on wkońcu zamieni się w rodzaj miejskiego robotnika przemysłowego.

Obu planom pięcioletnim przyświeca cel dogonienia i przegonienia najbardziej rozwiniętych państw kapitalistycznych. Pierwszy p. p. dokonał w tym kierunku ogromnego dzieła, jeszcze większe są zamierzenia drugiego planu. 1937 ludność Rosji będzie wynosić około 180 miljonów na obszarze przeszło 20 miljonów km². Nawet całkowite zrealizowanie drugiego p. p. pozostawiłoby jednak Rosję jeszcze daleko w tyle poza Stanami Zjednoczonemi co do rozmiarów produkcji przemysłowej oraz poza innemi rozwiniętemi krajami kapitalistycznemi pod względem rozbudowy sieci kolejowej i konsumcji w przeliczeniu na głowę ludności.

***Pięściarstwo,** ob. Boks (t. II i uzup.).

Piffl Friedrich, kardynał, † 1932.

***Pikniczny typ** (greck.), ob. Konstytucyjne typy (t. 8 i uzup.).

***Piksyda** (grec.), rodzaj puszki z metalu, kamienia lub kości słoniowej, w której przechowywano relikwje i hostje. Sztuka starochrześcijańska wykazuje p. o wysokiej wartości artystycznej.

***Piktografja,** ob. Obrazowe pismo.

***Pilaw** (właściwie philau), potrawa wschodnia; ryż, gotowany z rodzynkami, masłem i cukrem, podawany często do baraniny.

***Pillau,** ob. Piława.

***Pilniak** Borys, współcz. pisarz rosyj., przedstawiciel lewicy inteligenckiej w literaturze sowieckiej, autor powieści „Wołga wpada do morza Kaspijskiego", „Nagi rok" (tł. pol.), „Czerwone drzewo", nowel „Iwan Moskwa" i i.

Pilzno. Powiat pilzneński został w 1932 zniesiony. Północną jego część wraz z miastem Pilznem przyłączono do powiatu ropczyckiego, południową do jasielskiego.

***Piła,** ryba, ob. Piły.

Pinang (ang. Penang), także nazwa prowincji (settlement) w angielskiej kolonji Straits Settlements, składającej się z wyspy Pinang i około 1.200 km² mierzącego obszaru na przeciwległem zachodniem wybrzeżu półwyspu Malajskiego. Razem 1.489 km² i (1931) 359.757 mieszk., w tem 1.526 białych. Stolicą jest Georgetown (nazwa krajowa Pulo Pinang), port, 101.180 mieszk.

***Pinax** (greck., l. mn. pinakes), malowane tabliczki gliniane, które zawieszano w świątyniach jako rodzaj ex-votów.

***Pinja** (szyszka pinji), ornament częsty w antyku, przyjął się również w sztuce chrześcijańskiej, najczęściej stosowany w epoce renesansu, np. 2,5 m wysoka sz. p. ze złoconego bronzu w ogrodach Watykanu (stąd nazwa Giardino della Pigna), wzniesiona przez Bramantego. P. w sztuce chrześc. miewa znaczenie symboliczne.

***Pinkas** Ignacy, malarz pol., pejzażysta. Namalował szereg widoków z Wilna i Pragi czeskiej, oraz nastrojowych krajobrazów o subtelnych efektach barwnych.

***Pinkowa sól** $(NH_4)_2SnCl_6$, sól amonowa kwasu chlorocynowego. Znajduje szerokie zastosowanie w przemyśle farbiarskim. Bywa używana jako zaprawa przy barwieniu jedwabiu; łatwo ulega hydrolizie, odszczepiając wodorotlenek cynowy $Sn(OH)_4$ w postaci hydrogelu, który osadza się na włóknach tkaniny i wiąże kwaśny barwnik, przyczem wytwarzają się stałe i trwałe laki.

***Piołunowy olejek** (Oleum absynthii), olejek eteryczny otrzymywany z kwitnącego piołunu (Artemisia absynthium), tworzy ciecz ciemnozieloną, gęstą, smaku gorzkiego. W handlu znajdują się rozmaite gatunki p. o. (francuski, hiszpański, amerykański). Ma zastosowanie głównie do wyrobu likierów.

***Pionowe prądy elektryczne** w atmosferze wytwarzane są albo konwekcyjnie przez prądy powietrza wstępujące lub też przez ruch jonów gazowych w polu elektrycznem ziemi. Por. Powietrza elektryczność.

Piorun jest najczęstszą, w dolnych warstwach atmosfery występującą postacią świetlnych wyładowań elektrycznych, wyrównujących napięcia elektryczne między chmurami lub też między chmurą a ziemią. W atmosferze ziemskiej

istnieją prądy elektryczne konwekcyjne, wytworzone przez ruch jonów z masami wstępujących lub zstępujących prądów powietrza oraz stałe prądy przewodzone jonowe, powstające na skutek ruchu jonów w polu elektrycznem ziemi. Jak wykazały badania, w atmosferze istnieje pole elektryczne, w którem spad potencjału wynosi od kilku do trzystu woltów na metr, zależnie od pory dnia i roku. Jony znajdujące się w powietrzu poruszają się odpowiednio wzdłuż linij wspomnianego pola elektrycznego, dając stałe, ale bardzo słabe prądy elektryczne. P. jest tylko granicznym przypadkiem tych prądów jonowych, a zdarza się wtedy, gdy natężenie pola elektrycznego jest takie, iż prędkości, jakich nabywają jony w tem polu są tak znaczne, że energja kinetyczna jonów wystarcza do zjonizowania cząstek powietrza. Zjawisku temu towarzyszy emisja światła, podwyższenie temperatury oraz fala głosowa spowodowana nagłemi lokalnemi zmianami gęstości i objętości gazu. Fotograficzne zdjęcia p. wykazały podobieństwo tego zjawiska do iskry elektrycznej. P. składa się z pewnej liczby wyładowań wstępnych o czasie trwania po 1/1000 części sekundy, potem następują wyładowania główne, czas trwania całego zjawiska wynosi kilka dziesiątych sekundy. Zaznaczyć jednak trzeba, że wyładowania te nie mają charakteru oscylacyjnego. Elster i Geitel zauważyli, że przy czerwonawem zabarwieniu p. wyładowanie ma kierunek od ziemi do chmury, przy niebieskawem kierunek odwrotny; według badań Pöckelsa natężenie prądu w p., oceniane według wzbudzonego stałego namagnesowania w ciałach, wpobliżu których przebiegł p., wynosi od 9.000 do 20.000 amperów, zaś ładunek elektryczny, który w tym przypadku ulega rozbrojeniu, wynosi od 1 do 100 kulombów. Rozróżniamy p. zygzakowate, p. szeroko rozlane, p. ciche, występujące w postaci błyskawic pomiędzy chmurami, p. kuliste i p. perliste.

P. wybiera zawsze drogę najmniejszego oporu, wpobliżu ziemi rozgałęzia się. Częstokroć uderza w wystające ponad powierzchnię ziemi przedmioty, jak w drzewa, wieże, kominy, wyniosłe budynki, na wodzie w maszty okrętowe, jakkolwiek nie jest to regułą bez wyjątku, gdyż p. może także uderzyć w kamień przydrożny, omijając wysokie drzewa. Wszystko zależnem jest tutaj od nagłości zmian pola elektrycznego. Naogół jednak p. częściej uderza w drzewa odosobnione, niż w las, częściej w budynki oddzielne, niż w grupy zabudowań. Pewne stare poglądy, że pewne drzewa przedstawiają większe bezpieczeństwo pod względem uderzenia p. niż inne, nie znajdują potwierdzenia w świetle badań statystycznych. Por. Gromochron, o rażeniu p., p. Elektropatologja (uzup.).

***Piorunem rażenie,** ob. Elektropatologja, Piorun (uzup.).

Piotra I wyspa. 2. II. 1929 statek norweskiej ekspedycji oceanograficznej na morza Antarktydy „Norge" („Norwegja") zajął wyspę Piotra I w posiadanie Norwegji, zmieniając jej nazwę na wyspę Roalda Amundsena. Wyspa ma 243 km², bezludna, dla Norwegji ma znaczenie bazy dla statków rybackich (podobnie jak wyspa Bouveta, zajęta przez Norwegję w 1927).

***Piotrków Kujawski** (zwany niekiedy Żydowskim), miasteczko w pow. nieszawskim (woj. warszawskie), 12 km na wsch. od jeziora Gopła, 1.300 mieszk., stacja kolei wąskotorowej Nieszawa-Sompolno, od 1933 stacja na magistrali węglowej Śląsk-Bałtyk.

***Piotrowicz** Wiktor, współcz. pol. krytyk lit., współpracownik czasopism wileńskich, oddzielnie wydał: „W nawiasie literackim. Szkice z zagadnień kultury, literatury i teatru" (1930), „Współcześni poeci wileńscy" (1931).

***Piotrowska-Dunin** Marja, rzeźbiarka i graficzka pol., * 1899, uczenica warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych. Główne prace: cykl drzeworytów „Sześć przysłów polskich", „Św. Hubert", „Sprzedawca syren", „Maski" i i.

***Piotrowski** Józef, pol. historyk sztuki, *1873, studja filozoficzne na uniw. we Lwowie, był asystentem tegoż uniwersytetu przy katedrze historji sztuki, w l. 1912—18 referentem ochrony zabytków Galicji i Bukowiny we Wiedniu, od 1919 konserwatorem zabytków sztuki i kultury. Członek Tow. Naukowego Lwowskiego. Wydał: „Ochrona zabytków a odbudowa kraju", „Katedra Ormiańska we Lwowie", „Skarb Boroczycki" i szereg artykułów z dziedziny sztuki.

***Piotrowski** Wacław, muzykolog pol., * 1876, w l. 1905—19 prof. konserwatorjum w Szczecinie i Berlinie, od 1920 w Państw. Konserwatorjum w Poznaniu. Napisał „Harmonische Logik", „Modulationslehre", „Tonerzeugung auf der Geige" i szereg artykułów w czasopismach.

***Piotrowski** Michał Juljan, pol. teoretyk muzyki, * 1887, w l. 1916—20 prowadził własną szkołę muzyczną w Warszawie, później nauczyciel, a od r. 1928 dyrektor konserwatorjum krakowskiego, krytyk muzyczny („Czas"), napisał szereg artykułów w czasopismach warszawskich i krakowskich.

***Pióropusznik,** roślina, ob. Struthiopteris.

***Pipelare** Mateusz, kompozytor niderl., żył na przełomie w. XV i XVI. Zachowały się jego msze „L'homme armé" (wyd. 1516), „Missa de feria" (wyd. 1541) i „De fors seulement" (rkp.), oraz „Ave Maria" (wyd. 1505) i „Magnificat III. toni" (1544) i i.

Pireus, (1928) 251.328 mieszk. Jest także portem wojennym.

Pirokseny, grupa ważnych minerałów skałotwórczych, będących krzemianami następujących typów:

$RSiO_3$, przyczem R: wapń, magnez, mangan, cynk,

R_2SiO_3, R: sód, potas, lit,

$R_2Si_3O_9$ . . . R: żelazo trójwartościowe lub glin,

RM_2SiO_6 . . . R: wapń, magnez, żelazo, M: glin i trójwartościowe żelazo.

Prócz p., należących pod względem chemicznym do jednej z tych grup, istnieją i takie, które są izomorfowemi ich mieszaninami.

Od amfiboli, które posiadają analogiczny skład chemiczny, różnią się p. wielkością kąta pomiędzy płaszczyznami słupa, które są zarazem płaszczyznami łupliwości. Zarówno amfibole jak i pirokseny są rombowe, jednoskośne i trójskośne. Twardość tych minerałów jest wy-

soka, wynosi ok. 8; tylko niektóre z nich (bronzyt, diallag, wolastonit) posiadają niższy stopień twardości. Najważniejsze rodzaje p.:

a) Rombowe. 1. Enstatyt, krzemian magnezowy, bezbarwny, szary lub zielonawy, tworzy duże kryształy lub nieregularne skupienia w żyłach apatytowych i w zasadowych skałach głębinowych; w małej ilości występuje w porfirytach i w meteorytach (chladnit). 2. Bronzyt, krzemian magnezowy, zawierający 5—15% tlenku żelazawego, tworzy brunatne i zielonawe blaszki w tych samych skałach, co i enstatyt. Przez pobranie wody z bronzytu i enstatytu powstaje bastyt, tworzący brunatne i zielonawe kryształy o połysku zbliżonym do metalicznego. 3. Hypersten, krzemian magnezowy z zawartością 15—30% tlenku żelazawego, zbliżony do bronzytu, lecz twardszy od tego (6), ciemnobrunatny do ciemno-zielonego, jest częścią składową niektórych norytów i innych skał zasadowych. Małe kryształki znane są również z trachitów i andezytów.

b) Jednoskośne. 1) Wolastonit, krzemian wapnia, tworzy łatwo łupiące się, tabliczkowate kryształy lub skupienia włókniste; występuje w niektórych wapieniach, fonolitach i młodych lawach. Zbliżony do niego, lecz zawierający do 10% sodu i około 5% wody jest pektolit. 2. Diopsyd, krzemian wapnia i magnezu, zawierający nieco tlenku żelazawego, występuje w wyraźnych kryształach lub nieregularnych skupieniach bezbarwnych lub zielonawych. Odmianą odznaczającą się dobrą łupliwością jest salit (malakolit) z Sala w Szwecji oraz diallag, zawierający 8—16% tlenku żelazawego i kilka % glinki, ważny minerał skałotwórczy, wchodzący w skład gabbra i niektórych skał oliwinowych. Zbliżony do niego jest omfacyt, występujący w eklogitach i diopsyd chromowy, odznaczający się piękną szmaragdowo-zieloną barwą, znany z bazaltów. Ciemno-zielony hedenbergit z Tunaberg jest krzemianem wapniowym, niezawierającym magnezu. 3. Augit i a. bazaltowy zawiera kilkanaście % glinki i tlenku żelazowego, występuje najczęściej w dobrze wykształconych kryształach w bazaltach, andezytach, melafirach i tufach wulkanicznych. 4. Zielony fassait jest minerałem kontaktowym, znany z doliny Fassa i Traversella, z Wezuwjusza i t. d. 5. Akmit odznacza się dużą zawartością sodu, występuje w czarnych kryształach w Norwegji (Eker) i w Siedmiogrodzie (Ditro). 6. Egiryn jest częścią składową sienitów eleolitowych, fonolitów i trachitów. 7. Jadeit tworzy skupienia drobno-włókniste bezbarwne, zielonawe lub czerwonawe. 8. Spodumen (tryfan) jest glino-krzemianem litu, tworzącym jasne kryształy w niektórych granitach, łupkach krystalicznych i złożach kruszcowych.

c. Trójskośne. 1. Rodonit, krzemian manganowy, występuje w różowawych aż do ciemno-czerwonych kryształach lub skupieniach ziarnistych. 2. Fowleryt znany ze złóż cynkowych w New Jersey jest odmianą rodonitu, zawierającą obok wapnia i żelaza kilka % cynku. 3. Babingtonit zawiera obok żelaza i wapnia kilka % manganu. Ziarnistemi odmianami krzemianów manganowych są szefferyt i jeffersonit. Do grupy p. zalicza się również minerały, w których część krzemionki została zastąpiona przez kwas cyrkonowy lub tytanowy. Należą tu wöhleryt, lawenit, hjortdahlit i in.

***Piroksylina,** ob. Nitrocelulozy.

***Pirus communis,** ob. Grusza.

***Pisa,** dopływ Narwi, ob. Pissa.

***Pisaurum,** ob. Pesaro.

***Pismo dla niewidomych,** ob. Niewidomi (uzup.).

***Pismo nutowe dla niewidomych,** ob. Nutowe pismo dla niewidomych (uzup.).

Pistoja (włosk. Pistoia), włoska prowincja, 952 km², (1931) 201.801 mieszk. — Stolica P., 69.998 mieszk.

Piszczkowski Mieczysław, pol. krytyk lit., wydał nadto studjum: „O Janie Zahradniku" (1932).

***Pitigrilli,** współcz. pisarz włoski, autor powieści i nowel humorystyczno-satyrycznych na jaskrawem tle erotycznem. Istnieją przekłady polskie, np. „Kokaina" (1931), „Mężczyzna szuka miłości", „Obraza moralności" i i.

***Pitman** Sir (od 1894) Isaac, ang. wynalazca stenografji, (1813—1897), nauczyciel ludowy, ogłosił 1837 nowy system („Stenographic Sound-Hand", od 2. wyd. „Phonography", ob. Stenografja) i poświęcił się propagandzie tegoż oraz fonetycznej pisowni ang. („Phonetic long-hand" lub „spelling"); założył 1843 „Phonetic Journal", „Phon. Society" i in., napisał: „Phonographic Teacher", „Manual of Phonography" (1840, przeł. na wiele języków) i in.

Pittsburg, 1. (1930) 669.817 mieszk. Jest także ważnym ośrodkiem komunikacji powietrznej.

Piwiński Leon, pol. krytyk lit., * 1889, opracował nadto wydania „Dzieł" i „Listów" Juljusza Słowackiego (1930—31), „Dzieł" Zygmunta Krasińskiego" (1931), „Pism Poetyckich" Bronisławy Ostrowskiej (1932).

***Piwowarstwo,** ob. Piwo.

Piza, włoska prowincja, 2.442 km², (1931) 334.705 mieszk. — Stolica P., 72.952 mieszk.

***Pize** Louis, współcz. poeta franc., należy do obozu katolickiego, autor „Muses champêtres" (1925).

***Pizzo,** miasto w prowincji Catanzaro w Kalabrji (Włochy Płd.), nad morzem Tyrreńskiem, około 8.000 mieszk., stacja kol., przystań, rybołówstwo. Ruiny zamku, w którym w 1815 rozstrzelano marszałka Murata.

***Pjöngjang,** ob. Heijo.

***Planetarne tablice,** tabele dla łatwiejszego odszukania planet. W średniowieczu znane były oparte na systemie Ptolemeusza tablice Ibn Jûnusa, szczególnie jednak alfonsyńskie (ob. Astronomja), przewyższające dokładnością wszystkie inne. Na pocz. XIX w. układali t. p. Lindenau i Bouvard, później Leverrier. Współcześnie najlepsze t. p. ułożył Newcomb dla Merkurego, Wenery, Marsa, Urana i Neptuna, Hill dla Jowisza i Saturna; wszystkie wydane przez Newcomba (1898).

***Plantations-songs** (ang.), pieśni ludowe śpiewane przy pracy przez murzynów na planta-

cjach w Ameryce płn. (Por. Negro spirituals).

***Planty krakowskie,** nazwa krakowskiego ogrodu miejskiego, powstałego na miejscu dawnych obwarowań miasta, zburzonych z początkiem XIX. wieku. Zajmują przestrzeń około 20 hektarów, otaczając śródmieście Krakowa pasem 4,1 km długim.

Plan ogrodu na okalającym stare miasto pasie gruzów, wałów i fos stworzył w 1817 Feliks Radwański, senator Rzeczypospolitej Krakowskiej, architekt i matematyk. Po śmierci Radwańskiego prowadził prace koło plantacyj jego syn Feliks wraz z Florjanem Straszewskim. Pierwotne planty były zwykłym parkiem, składającym się z długich, prostych alei, obsadzonych wyłącznie drzewami (niemal samemi tylko kasztanami), przestrzenie między alejami pokrywała trawa z której korzystano dla zbioru siana). Upiększanie plant rozpoczęto za prezydentury Zyblikiewicza: poczęto sadzić drzewa różnych gatunków, na trawnikach ozdobne krzewy, w kilkunastu miejscach stworzono wspaniałe kwietniki. W 1874 postawiono pierwszy z licznych dzisiaj pomników (pomnik F. Straszewskiego). Obecnie są planty krakowskie jednym z najpiękniejszych ogrodów publicznych w Polsce, a zarazem, dzięki swemu położeniu, należą do największych osobliwości Krakowa.

Plasmodium, 1. śluźnia, twór powstały przez zlanie się wielu pełzaków śluzowców; 2. ob. Malarja.

***Plasmopara,** ob. Peronospora.

***Plastelina,** glinka połączona z nieparującym płynem (gliceryna, olej) przez co nie twardnieje i podatna jest do modelowania.

Plastyka, ćwiczenie spokrewnione z rytmiką, o charakterze tanecznym, polegające głównie na zdolnościach koordynacyjnych, mające na celu wyrażanie nastrojów i uczuć zapomocą pięknych ruchów ciała. O jego wartości z punktu widzenia wychowania fizycznego ob. Rytmiczna gimnastyka.

***Plater-Zyberk** Ireneusz, współcz. pisarz pol., od urodzenia pozbawiony rąk, z jego utworów literackich najważniejsza autobiografja: „Życie bez rąk" (1931).

Platon, filozof grecki. Z jego dialogów przełożył Wład. Witwicki: „Uczta" (1910, nowe wyd. 1924), „Fajdros" (1918), „Eutyfron — Obrona Sokratesa — Kriton" (1920), „Hippjasz mniejszy — Hippjasz większy — Ijon" (1921), „Gorgjasz" (1922), „Protagoras" (1923), „Fedon" (1925); Stanisław Lisiecki: „Rzeczpospolita" (1928). Nadto istnieją różne dawniejsze przekłady pol.

***Plattensee,** ob. Balaton (uzup.).

Plauen (P. in Vogtland), w 1930 r. 115.000 mieszk. Jest węzłem kolejowym i bardzo ważnym ośrodkiem komunikacji powietrznej (w 1930 wychodziło stąd 9 linij).

Plautus Titus Maccius, komedjopisarz rzym. „Komedyj" tom I w przekładzie i z komentarzem Gustawa Przychockiego wyszedł w r. 1931. Tegoż oddzielne wydania komentowane przekładów „Braci" (1924), „Kupca" (1927) i „Żołnierza samochwała" (1929).

***Pląsy,** staropolskie wyrażenie na tańce, używane obecnie w wychowaniu fiz. na oznaczenie rodzaju stosowanych ćwiczeń gimnastycznych o charakterze ruchów taneczno-rytmicznych. P. stanowią część lekcji gimnastyki kobiecej.

***Pleasant Island,** ob. Nauru.

***Plebanka** (d e c u r é), odmiana gruszy o owocu średnim, podłużnym, zielonkawo-żółtym, dojrzewającym z początkiem października. Mało wymagająca i plenna, dlatego zalecana do sadów włościańskich.

***Plegadis,** ptak, ob. Ibisy.

Pleinair (franc.), malowanie na wolnem powietrzu. P. zasadza się na obserwacji zjawisk, wywołanych przez powietrze i oświetlenie. Pozostają w ścisłym związku z zamierzeniami impresjonizmu (ob.); duchowym przewodnikiem tego sposobu malowania był Ed. Manet. Bezpośredniem następstwem tych obrazów, mających za treść nieraz jedynie zjawiska światła i powietrza, było, że malowano prawie wyłącznie na wolnem powietrzu. W związku z tem pozostaje wspaniały rozwój nowego malarstwa krajobrazowego.

***Pleromorfozy** powstają, gdy próżnia po jakimś minerale, o zarysach tego minerału, zostanie wypełniona przez minerał inny. W ten sposób powstają np. gliniaste wypełnienia sześcianów po soli kamiennej: kryształy soli, znajdujące się w glinie, zostają rozpuszczone przez wodę; powstają próżnie, które zkolei wypełniają się substancją gliniastą.

***Plezzo** (niem. Flitsch, słoweńskie Bovec), miasteczko we włoskiej prowincji Udine, (1921) jako gmina 1.694 mieszk., leży na wysokości 483 m nad poz. morza, nad rzeką Isonzo, przy drodze na przełęcz Predil; posiada szkołę koronkarską. W czasie wojny światowej obsadzili kotlinę P. Włosi (należała wtedy do Austrji, w obrębie hrabstwa Gorycji i Gradyski), w 1917 odebrali ją Austrjacy podczas 12-ej bitwy nad Isonzo.

Pleszew. Powiat pleszewski został w 1932 zniesiony i przyłączony do powiatu jarocińskiego.

***Pleśniak,** grzyb, ob. Mucor.

***Ploceidae,** ob. Tkacze.

***Plovdiv,** ob. Filipopol.

Plutarch, pisarz grecki. Wybór jego „Żywotów sławnych mężów" w zrewidowanym przekładzie F. N. Golańskiego oprac. Tad. Sinko (1921).

Pluteus. Zam. Phiopluteus, ma być: Ophiopluteus.

***Plutoniczne skały,** w przeciwieństwie do skał neptunicznych, t. j. skał osadowych powstałych przez osadzenie się w wodzie, skały krzemianowe, powstałe przez skrzepnięcie stopu ognisto-płynnego. Skały tego typu wykształciły się jako s. głębinowe, jak granit, sienit, dioryt, gabbro lub jako s. wylewne, jak porfir, liparyt, porfiryt, dacyt, andezyt i t. d.

Plymouth (Anglja), w 1931 r. 208.166 mieszk. Ruch portowy w 1928: 13,948.000 tonn rejestr. netto. Posiada zamek Mount Edgecumbe.

Płaksa kapucynka.

***Płaksy** (Cebinae), podrodzina ogonatek (Cebidae). Wysoko rozwinięte małpy Amer. płd., posiadają duży mózg i ogon chwytny. Żywią się owocami, owadami itp. Rodzaj płaksa (Cebus Erxl.) ma długi ogon, cały pokryty włosami, mało sprężysty. Około 20 gatunków. Żyje towarzysko na drzewach, w lasach od Nikaragwy do Argentyny. P. są bardzo ruchliwe, łatwo się oswajają. Niektóre gatunki mają na głowie dziwne czuby, jak np. p. rogata (C. fatuellus L.), czarno-brunatna, na nagich częściach krwisto czerwona, żyje w Brazylji, oraz p. czubata (C. cirrifer E. Geoffr.), podobna do poprzedniej, z Brazylji południowej. P. kapucynka (C. capucinus L.), 45 cm dł., ma 35 cm-owy ogon, nagie czoło, czarną głowę i brunatne futro. Żyje w Brazylji płd. i Peru. Małpka wiewiórkowata czyli saimiri (Saimiri sciureus L.), 30 cm dł., smukła, czerwono-brunatna, spodem biała, żyje towarzysko w tropikalnej Ameryce, w Gujanie w lasach i zaroślach. Małpka wełnista (Lagothrix lagotricha Humboldt), 70 cm dł., brunatno-czarna, żyje w Brazylji, Boliwji, Venezueli, Peru; poluje się na nią dla smacznego mięsa.

Danalia curvata.

a) męskie, b) żeńs. stadjum tego samego zwierzęcia.

***Płci zmiana** w warunkach naturalnych może następować u wielu zwierząt, zwłaszcza bezkręgowych. Zwierzę takie może przechodzić w swem życiu fazy obu płci. Pasorzytująca na szkarłupniach pierścienica Myzostoma zamłodu jest samcem, a później samicą. Samiec mały, ruchliwy, później zamienia się na nieruchliwą, kulistą postać. Bardzo ciekawie wygląda to zjawisko u równonoga Danalia curvata. Larwa pasorzytuje na widłonogach. Jest to t. zw. stadjum cryptoniscium. Z niego rozwija się samiec (1 mm dł.) wolnopływający. Po kopulacji osiedla się on na Sacculina i przemienia się we woreczkowatą samicę (13 mm dł.), spełniając rolę pasorzyta drugiego rzędu. Z pomiędzy kręgowców zmieniają płeć ryby i żaby. — Por. Interseksualizm (uzup.). — Sztucznie można zmienić płeć u zwierząt przez kastrację i wszczepienie przeciwnych gruczołów, ale zmiany są tylko zewnętrzne, a zwierzęta są niezdolne do rozrodu. — Por. też Płciowość (uzup.).

***Płciowe różnice,** ob. Płciowe cechy.

***Płciowość,** zjawisko występowania dwóch typów osobników, męskich i żeńskich, które umożliwiają rozród płciowy. Nowsze badania wykazują, że p. nie jest zjawiskiem koniecznem w życiu organizmów. Wiele zwierząt i roślin może się bez szkody rozmnażać przez wiele pokoleń na drodze bezpłciowej, a to przez: dzielenie się, pączkowanie, tworzenie pęków, statoblastów i t. p. Istota p. jest związana z procesem połączenia się komórki jajowej z plemnikiem. Znamy jednak wypadki, gdzie jaje samodzielnie rozwija się i ten proces zw. partenogenezą (ob. Dzieworództwo) może być normalnym i wyłącznym u danego zwierzęcia. Wtedy samce nie występują zupełnie lub bardzo rzadko. Takie stosunki spotykamy u wielu robaków, jak Polycelis cornuta, Pristina, Lumbriculus variegatus. Czysto dzieworodne spotykamy wśród wrotków, nicieni, małżoraczków, wioślarek, patyczaków, ryjkowców, rośliniarek, owadziarek i mszyc. Partenogeneza da się nawet wywołać w jajach ptaków i ssaków. Ponieważ jednak p. w świecie organicznym istnieje, więc trzeba szukać jej przyczyn i znaczenia. Przyjmuje się, że główną rolę odgrywa tutaj amphimixis, t. j. zmieszanie się cech dziedzicznych obojga rodziców, które tworząc nowe kombinacje, dają w następnych pokoleniach osobniki odmienne i prowadzą do dalszego rozwoju rodowego. Powstania p. należy szukać u pierwotniaków. Przygotowawczem stadjum byłoby przypadkowe łączenie się w kolonje pełzaków. Pierwszym stopniem właściwych zjawisk płciowych byłoby zlanie się jąder połączone z wymianą cząstek. — Por. też Płci zmiana (uzup.).

Płeć. Por. też artykuły pod Płci... (t. 11 i uzup.), dalej Interseksualizm (uzup.) i Płciowość (uzup.).

***Płoć** (Leuciscus Cuv.), rodzaj ryby kostnoszkieletowej z rodz. karpiowatych. Zęby gardłowe w jednym szeregu. P. biała (L. rutilus L.); (por. tabl. Ryby 1 [fig. 7] w t. 15), do 50 cm dł. i $1^1/_2$ kg wagi, na grzbiecie zielono-szara, spód ma srebrzysty. Płetwy, brzuszna i odbytowa czerwone. Żyje towarzysko w Europie środk. i Azji płn., w stawach, jeziorach i rzekach, a nawet w wodach słonawych. Tarło w maju i czerwcu. Samiec podczas tarła pokrywa się białemi brodawkami. W dopływach Dunaju i jeziorach bawarskich żyje L. meidingeri Heck., do 55 cm dł., 5 kg wagi, oraz L. virgo Heck.

Płodność (łac. foecunditas), zdolność rozradzania się, liczona na ilość potomstwa w ciągu pewnego okresu, lub też całego życia. Przeważnie p. jest tem większa, im mniejsze są szanse

rozwinięcia się potomstwa w dojrzałe organizmy. Wśród zwierząt jest największa u pasorzytów i u niższych zwierząt wodnych; np. ostryga produkuje rocznie ponad miljon jaj. Najmniejsza jest p. u zwierząt, które opiekują się potomstwem, np. u kolki (w przeciwieństwie do innych ryb), u gadów i ptaków, których jaja zawierają znaczną ilość substancyj pokarmowych, oraz u ssaków, których młode rozwijają się w organizmie matki. Z ssaków najbardziej płodne są gryzonie, najmniej te zwierzęta, których ciąża trwa długo i które rodzą tylko jedno młode. Mimo to, produkcja komórek rozrodczych u ssaków jest wprost rozrzutna: u człowieka zostaje założonych w obu jajnikach około 35.000 jaj, w ciągu życia wydziela się w czasie owulacji na zewn. około 400. Ilość plemników, wydzielonych przy jednym wytrysku oblicza się na 200 miljonów. — Zwierzęta domowe są płodniejsze, niż spokrewnione z niemi dziko żyjące, mieszańce są zwykle mniej płodne lub też bezpłodne. Naogół ciepło podnosi p., jednakże ptaki północy są płodniejsze od południowych. Ilość osobników pewnego gatunku zależy nietylko od płodności, lecz w dużej mierze od warunków egzystencji i walki o byt, tak że często zwierzęta, które mają małą ilość potomstwa, są liczniejsze od tych, które je produkują w znacznej ilości. — O płodności u człowieka, por. Ludność, Urodzenia, Impotencja, Niepłodność.

U roślin z małemi wyjątkami jeden zalążek może dać tylko jeden embrjon. Liczba zalążków w słupku, zdolnych do zapłodnienia, jest zwykle u tych samych roślin mniej więcej jednakowa, natomiast jeśli się weźmie pod uwagę całą roślinę, znacznie się waha, w zależności od ilości kwiatów. Ważnym dla stopnia rozrodu jest sposób przenoszenia pyłku. Rośliny mogą być samopylne, lub też wymagają obcego pyłku (krzyżowego zapylenia), obcopylne. Mieszańce między-gatunkowe mają z zasady osłabioną p., jednak częstokroć na tej drodze można otrzymać nowe formy, szczególnie wśród roślin hodowanych. P. niektórych roślin jest znaczna: tytoń produkuje 360.000 nasion, Sisymbrium sophia 730.000.

***Płodowe błony,** ob. Embrjon i Embrjonalne błony.

Płoszewski Leon, pol. historyk lit., * 1890, wydał nadto VII i VIII tom „Dzieł" Wyspiańskiego (1932), „Ekspansja umysłowa Francji" (1922) i i. Studja i rozprawy w czasopismach. Redaguje od r. 1931 dział informacyjno-literacki w „Poloniście".

***Pniewy,** miasteczko w powiecie szamotulskim (woj. poznańskie), 2.711 mieszk., stacja kolejowa 52 km na zach. od Poznania, węzeł kilku gościńców, pałac barokowy z XVIII. w.

***Pobielanie,** powlekanie metali cyną. Oczyszczoną starannie ługiem i następnie kwasem, poczem opłukaną czystą wodą i wysuszoną powierzchnię metalu, powleka się roztopioną cyną przez zanurzanie, oblewanie lub nacieranie, poczem czyści się ją trocinami drzewnemi. Najczęściej pobiela się blachę żelazną (ob. Blacha) i wnętrza miedzianych naczyń kuchennych.

***Poborca,** funkcjonarjusz ściągający opłaty, czynsze, podatki i t. d.

Pobudka, roślina, ob. Hosta.

***Pocałunek,** dotknięcie ustami osoby lub przedmiotu z jakichś powodów drogiego dla osoby całującej. Zwyczaj ten praktykują wszystkie ludy europejskie i orjentalne. Na uwagę zasługują: p. zaręczynowy, będący potwierdzeniem zaręczyn, p. wielkanocny, będący w kościele wschodnim pozostałością, praktykowanego u pierwszych chrześcijan p. pokoju. Ucałowanie ręki jest również sposobem powitania.

***Pochwica,** ob. Vaginismus.

***Pocynkowanie żelaza** odbywa się sposobem podobnym do pobielania, (ob. uzup.), lub na drodze elektrolitycznej (ob. Galwanoplastyka) w roztworze cyjanku cynkowego, w obecności cyjanku sodowego.

Poczobut. Ma być: króla Stanisława Augusta Poniatowskiego.

***Pocztowa tajemnica,** ob. Tajemnica listów i korespondencji.

***Pocztowa taryfa,** ob. Pocztowe opłaty.

***Poczytność książek.** (Statystyka czytelnictwa). Badania czytelnictwa książek, a zwłaszcza powieści, mają odpowiedzieć na pytanie, którzy pisarze oraz jakie ich dzieła cieszą się szczególną wziętością. Dawniej interesowano się niemal wyłącznie sprawą t. zw. produkcji literackiej, czyli zastanawiano się nad rolą poszczególnych autorów w literaturze, analizowano i krytykowano ich dzieła, badano historję literatury; nie uwzględniano natomiast t. zw. konsumcji literackiej, t. j. czy poszczególne dzieła i różni pisarze znajdują oddźwięk wśród czytelników, czy są czytane, w jakiej mierze i przez których czytelników.

Za miarę p. bierze się zwykle ilość sprzedanych książek w księgarniach. Stanowi to jednak miernik zawodzący, szczególnie w czasach kryzysowych, kiedy książki, jako zbyt drogiej dla przeciętnego czytelnika tenże nie kupuje. Mimo niekupowania książek czyta ich bardzo dużo drogą wypożyczania w bibljotekach publicznych względnie zawodowych (prywatnych). Dlatego badania czytelnictwa powieści przeprowadza się przedewszystkiem w wypożyczalniach książek. Wypożyczalnie takie prowadzone są przez pewne organizacje oświatowe ze względów ideowych albo przez osoby i przedsiębiorstwa prywatne w celu zarobkowym. Pierwsza grupa wypożyczalń prowadzi częściowo badania poczytności książek, choć przeważnie ogranicza się tylko do gromadzenia surowego materjału statystycznego bez bliższego analizowania go i bez wysnuwania pewnych dalej idących wniosków. Do takich organizacyj należą: Towarzystwo Szkoły Ludowej na ziemiach południowych Polski, Polska Macierz Szkolna w województwach środkowych i wschodnich oraz Towarzystwo Czytelni Ludowych na zachodzie Polski. Pewne materjały o czytelnictwie powieści w bibljotekach tych organizacyj zawierają ich doroczne sprawozdania względnie czasopisma tychże.

Badania ogólne czytelnictwa powieści we wszystkich ośrodkach Polski i we wszelkiego

rodzaju wypożyczalniach rozpoczął dr Maksymiljan Józef Ziomek (Kraków), który badał czytelnictwo poszczególnych autorów oraz ich dzieł w różnych miejscowościach Polski i wśród rozmaitych grup czytelników, analizując czytelnictwo według płci wypożyczającego, jego zawodu, wieku, wyznania, stanu cywilnego itp. Ogólne wyniki dotychczasowych badań ogłosił w rozprawach: „Czytelnictwo powieści w Polsce w świetle cyfr".

Ponadto ogłoszono szereg rozpraw, podających czytelnictwo pewnych grup, jak np. rozprawy: Janina Wuttkowa „Czytelnictwo dzieci w świetle nowych badań"; wydawnictwo zbiorowe: H. Radlińska — M. Gutry — B. Groslikowa „Czytelnictwo dzieci i młodzieży"; Konstanty Krzeczkowski „Czytelnictwo wśród studentów Uniwersytetu Warszawskiego. Przyczynek do statystyki życia umysłowego", oraz Zofja Hryniewicz „Czytelnictwo w bibljotekach robotniczych związków zawodowych".

Czytelnictwo powieści zależy od szeregu czynników, jak np. ilość książek posiadanych przez daną wypożyczalnię, moda panująca, wpływ prasy i opinji innych osób wypożyczających, dorada personelu wypożyczalni i t. p. Specjalne znaczenie mają poradniki dla czytających. Są one dwojakiego rodzaju. Pierwsze z nich ogólnie przedstawiają znaczenie książki i potrzebę czytelnictwa. Do takich należą np.: Z. Dębicki „Książka i człowiek", J. Ippoldt „Jak młodzież naszą zachęcić do czytania?", M. J. Ziomek „Nie jestem już dzieckiem!" i inne. Drugi rodzaj poradników stanowią książki wskazujące, co należy czytać, a czego czytać nie warto lub się nie powinno. Tutaj należą np.: „Poradnik Bibljoteczny Zjednoczenia Polskich Towarzystw Oświatowych", W. M. Kozłowski „Co i jak czytać?" i inne. — Niezwykle ważną rolę odgrywają recenzje o nowych książkach, które zamieszczają zarówno pisma poświęcone literaturze, jak i codzienne.

***Podciąg,** w budownictwie to samo co dźwigar, czyli belka podpierająca.

***Podeszwica,** ob. Płastugi.

***Podhacze,** głębia pod mielizną (którą gwara rybacka nazywa „hakiem"), w której zwykle gromadzą się ryby w ciągu dnia.

Podhorska-Okołów Stefanja, pisarka pol., od r. 1927 redaguje warszawskie pismo kobiece: „Bluszcz".

Podhorski-Okołów Leonard, pol. poeta i krytyk, * 1891.

***Podjum** (łać.), umocowana lub przenośna podniesiona część podłogi, wzniesienie, stanowiące scenę, miejsce przedstawień w teatrach i salach koncertowych.

***Podkład malarski,** grunt różnoraki, przygotowany stosownie do techniki malarskiej. Najpierwotniejszem podłożem malowideł bywały skały albo płaszczyzna murów. Ta ostatnia wymaga pewnego przygotowania, zależnie od tego, czy malowidło ma być wykonane na suchej ścianie (al secco), czyteż na mokrej (al fresco). Odmiennemi technikami są: enkaustyka i stereochromja. Dziś używa się w malarstwie ściennem przeważnie farb woskowych, kazeinowych albo mineralnych. Z malarstwem ściennem łączy się polichromja glinianych naczyń (terrakotowych, fajansowych i porcelanowych), jak i wogóle płyt o tyle, że przedstawiają one podobny podkład. Przy terrakocie nakłada się farby na matową masę i wypala. Odmiennie, tak przy fajansach jak i porcelanie nakłada się zazwyczaj farbę na gotową już glazurę. Współcześnie stosuje się farby, które znoszą następnie wypalanie (t. zw. podglazurowe farby). Podobnie także postępuje się i przy emaljach. W sztalugowem malarstwie stosowano dawniej odpowiedni podkład z drzewa (w szczególności topolowego, modrzewiowego, dębowego i lipowego), później zaś z płótna. Tak, jak olejne malarstwo od XV. wieku wypierało temperowe, tak samo musiało również ustąpić jako materjał i drzewo, powlekane zazwyczaj podkładem kredowym (głównie z powodu niszczenia przez robactwo drzewne), zastąpione płótnem, powleczonem podkładem olejnym albo kredowym. Podobny podkład pod malunek olejny zaczęto dawać na tekturach i papierze. Ten ostatni zwłaszcza nadaje się doskonale do rysunków i malarstwa akwarelowego, jako podkład. Poza tem (nader rzadko) maluje się także na pergaminie. Jedwab jako podkład m. służy w pierwszym rzędzie do malowania wachlarzy. Kość słoniowa bywa używana przeważnie w malarstwie minjaturowem.

***Podkoziołek,** datek, zbierany od przybyłych do karczmy na zabawę w ostatni wtorek zapustów, t. zw. wtorek mięsopustny, na muzykę, składany pod figurką „koziołka", wystruganą z drzewa lub brukwi, przedstawiającą postać męską, albo też wprost pod trójnożek z trzech patyków. Zwyczaj ten panował niegdyś powszechnie w Wielkopolsce; niektórzy dopatrują się w nim przeżytków pogańskiego kultu fallicznego. — P. zwano też uroczyste zebranie w karczmie w Popielec, urządzane na cześć młodych mężatek. — Znanym jest również p., jako jeden z obrzędów weselnych (Krakowskie): przed czepinami (ob.) drużbowie obchodzą gości weselnych i zbierają „pod koziołek" datki dla państwa młodych.

***Podróżnik,** roślina, ob. Cichorium.

***Podrywka,** sieć rybacka z rodzaju kłoni (ob. uzup.), składająca się z siatkowej płachty, podtrzymywanej przez dwa, skrzyżowane ze sobą pałąki, zwykle zaopatrzona w długą rękojeść. Chwyta się nią pospolicie na przynętę, a w czasie przyboru rzek i bez przynęty. Skuteczność p. polega na tem, że ryby postraszone uciekają zwykle wgłąb i na boki, nie mogą się więc wydostać z sieci.

***Podsiarczyn sodowy,** ob. Sodu sole. — Silne środki utleniające przeprowadzają p. s. w kwas siarkowy, łagodne w kwas dwutionowy. P. s. redukuje związki nitrowe i nitrozowe, chlorki złota i platyny, do metali; z bardzo rozcieńczonych roztworów srebra, rtęci, antymonu, bizmutu wydziela p. s. metal w postaci koloidu. Szerokie zastosowanie znajduje p. s. w farbiarstwie do redukcji barwników kadziowych. Jako t. zw. blankit, bywa używany do bielenia (odbarwiania) tłuszczów, olejów, mydeł, kleju, soku buraczanego, preparatów żółciowych, słomy, bawełny, włosów, jedwabiu, piór i t. d.

Znajduje zastosowanie w fotografji, w preparatyce organicznej.

***Podsienie,** przestrzeń około domu (zwłaszcza z frontu lub tyłu), znajdująca się jeszcze pod dachem. Często dla uzyskania p. budowano umyślnie większy dach.

***Podstawowa nuta,** najniższy ton akordu, zbudowanego z tercyj; np. c w trójdźwięku c e g. Jeśli p. n. znajduje się nie w basie, lecz w innym głosie, wtedy powstaje „przewrót" akordu; np. e g c (sekstowy) lub g c e (kwartsekstowy).

***Podwalina,** przy budowlach drewnianych belka ułożona poziomo na murze, na której wspiera się dalsza konstrukcja drewniana. Przy drewnianych konstrukcjach dachowych zwie się płatwą.

***Podwozie samochodowe,** ob. Samochód.

***Podwójna warstwa magnetyczna,** pomocnicze pojęcie w teorji elektromagnetyzmu: p. w. m., zastępującą działania magnetyczne zamkniętego obwodu elektrycznego, wyobrażamy sobie jako powierzchnię ograniczoną obwodem prądu po obu stronach przeciwnie namagnesowaną.

***Podziomek,** ob. Domowy duch.

***Podzwrotnikowe gospodarstwo** obejmuje wszelkie rodzaje uprawy, wymagające specjalnej pielęgnacji, w odróżnieniu od korzyści czerpanych z płodów roślin dziko rosnących, głównie drzew i krzewów, jak kauczuk, gutaperka. Podzwrotnikowa uprawa rośl. spoczywa bądź w rękach tubylców, bądź kolonistów (plantatorów). Pierwszy rodzaj stanowią głównie gosp. samowystarczalne, ekstensywne, rzadko dostarczające płodów na eksport. Natomiast gosp. prowadzone przez białych oparte zwykle o większe kapitały obrotowe, posiadają charakter wyspecjalizowany, typowo eksportowy. Trzecią formę stanowią gosp. drobniejszych rozmiarów, pozostające również w rękach kolonistów, którzy wraz z swemi rodzinami lub nieliczną służbą tubylczą wykonują całą pracę. Z roślin uprawianych w krajach podzwrotnikowych wymienić należy: 1) zboża: kukurydza, ryż, sorgo; 2) strączkowe: soja, liczne fasolowate; 3) rośliny mączyste (skrobiowe): pataty, manjok, taro, jams, palma sagowa; 4) rośl. dostarczające cukru: trzcina cukrowa i sorgo cukrowe; 5) używki: kawa, kakao, herbata, mate, cola, tytoń; 6) korzenne: cynamon, wanilja, goździki, pieprz, gałka muszkatułowa, imbir; 7) oleiste: palma kokosowa, oliwki, orzech ziemny, sezam, rącznik (Ricinus); 8) włókniste: bawełna, manila, kapok, rafja, juta; 9) dostarczające kauczuku: Hevea, Manihot, Kickxia, Castilloa, Ficus i liany; 10) dostarczające barwników: indygo, szafran, orlean; 11) apteczne: kora chinowa, opjum, kamfora, Erythroxylon Coca; 12) garbarskie: mangrowe, akacja garbarska i Quebracho; 13) przemysłowe: gutaperka, guma arabska, balsam peruwjański, kopal, szellak. — Oddzielną rubrykę uprawy i eksportu stanowią owoce, odznaczające się wyszukanym smakiem i aromatyczną wonią. Należą do nich: banany, daktyle, oliwki, liczne owoce rodzaju Mango i Persea, jabłka rodzaju Jambosa malaccensis, Guajava, Achras sapota, cytryny, pomarańcze, ananasy, owoce kaktusów, Anona cherimolia, figa Kaki (Dyospyros kaki), Anacardium occidentale, drzewo chlebowe (Artocarpus), dynie, ogórki, melony, chleb świętojański, tamaryndy, owoce Inga. — Warzywa w krajach podzw. stanowią liczne dzikie i uprawiane rośliny, których pączki, młode pędy i liście zasobne w skrobię zastępują jarzyny, produkowane w krajach umiarkowanych. Również rdzeń licznych palm dostarcza materjału skrobiowego (sago), a młode pędy dracen, bambusów i bananów zastępują szparagi.

Chów bydła, ryzykowny w okolicach przybrzeżnych o klimacie wilgotnym, sprzyjającym rozwojowi chorób zakaźnych, — na pierwszy plan występuje w głębi lądów na suchych płaskowzgórzach (od 1000 m wzwyż), i rozległych stepach. Tereny te ze względów fizycznych i klimatycznych utrudniają systematyczną uprawę roli i stwarzają, dzięki naturalnej szacie rośl., typ ekstensywnych gospodarstw pastwiskowych. — Przedmiot zbytu tych, odległych od rynku zbytu okolic, stanowią jedynie skóry surowe i wyprawne, rogi, wełna i pióra. — Wyższy stopień intensywności hodowli stanowi produkcja bydła rzeźnego (mięso solone i mrożone oraz ekstrakty), trzeci wreszcie, najintensywniejszy, zezwala na produkcję mleka i przetworów mleczarskich.

Inwentarz żywy gosp. podzwrot. stanowią: 1) z bydła rogatego: banteng na wyspach Sundajskich, zebu (afrykańskie bydło krótko-rogie) w Indjach, Afryce i Azji wschodnich; sanga, damara i inne rasy, należące do bydła długorogiego, rozpowszechnione są w Abisynji, Sudanie, Afryce środk.-płd. i wsch. Prócz tego kolonje afryk. stosują na wielką skalę krzyżowanie bydła tubylczego z rasami europejskiemi, które w czystej formie zaaklimatyzowano głównie w Ameryce płd. Bawoły jako zwierzęta pociągowe, używane bywają przedewszystkiem przy uprawie ryżu w bagnistych okolicach Azji i Afryki. 2) Owca o typie pierwotnym dla produkcji skóry i mięsa (Somali, Damara i i.) lub dla produkcji krótkiej wełny mieszanej (owce tłusto ogonowe i tłusto pośladkowe w Afryce, karakuły w Małej Azji i środkowej); światową produkcję wełny sukienniczej zawdzięczają importowanym z Europy merynosom Australja, Nowa Zelandja, Argentyna i Afryka płd. Popularniejszą od powyższej jest 3) Koza, dostarczająca mięsa, skór, mleka, a podobnie jak k. angorska, wprowadzona obecnie do Australji i Ameryki środk., najdelikatniejszego rodzaju wełny. 4) Nieparzysto-kopytne: zebra, częściowo udomowiona w Afryce, osieł i muł, uniwersalne zwierzęta juczne, pociągowe i wierzchowe w okolicach stepowych i górskich. 5) Wielbłąd jednogarbny rozpowszechniony w Afryce półn. i wsch., nie znosi jednak kontynentalnego klimatu podzwrotnikowej Afryki środk. 6) Świnia wyłączona z hodowli w krajach mahometańskich, posiada rozległy zasięg w krajach nadbrzeżnych Afryki zach. i płd. oraz płd. Brazylji. 7) Drób wszelkich odmian jest naogół rozpowszechniony w gosp. tubylczych

i europejskich wszystkich kontynentów podzwrot. 8) Struś pierwotnie na wielką skalę hodowany w Kraju Przylądkowym, obecnie rozpowszechnił się również w półn.-afrykańskich kolonjach francuskich na zachodzie Ameryki półn. i w Australji.

***Poganek,** ob. Peganum.

***Pogląda,** roślina, ob. Odontospermum.

Pogonowski Jerzy, slawista pol., wydał nadto: „Twórczość Milana Begovića" (1922), studja, artykuły i przekłady w czasopismach.

***Poikilotermja** (z grec.), zmiennokrwistość, zjawisko przystosowania temperatury ciała do temp. otoczenia, występuje u wielu zwierząt t. zw. zimnokrwistych.

Poincaré Henri Jules, franc. filozof i matematyk. W przekładzie polskim wyszły: „Nauka i Hipoteza" (1908), „Wartość nauki" (1908), „Nauka i Metoda" (1911).

***Pointe des Galets,** główny port wyspy Reunion (Afryka wsch.), połączony koleją z miastem Saint Benoit i Saint Pierre.

***Poizat** Alfred, współcz. franc. pisarz dramat., nawiązuje do Corneille'a, w najlepszem swem dziele „Sainte Cécile" (1919) motywy chrześcijańskie ubrał w ścisłe formy hellenizmu.

***Pojata,** według legend córka litewskiego księcia Kiernusa, żona Żywibunda na Wiłkomierzu, słynna z wdzięków i piękności, czczona podobno po śmierci jako bogini. — W literaturze polskiej znaną jest powieść F. Bernatowicza: „Pojata" (1826), opisująca zaprowadzenie na Litwie chrześcijaństwa.

***Pojedynek,** nazwa myśliwska starych okazów samców dzika (odyńców), które żyją samotnie i są niebezpieczne dla człowieka.

***Pokadmowanie,** czyli powleczenie żelaza kadmem, celem ochrony przed rdzewieniem, odbywa się na drodze elektrolitycznej (ob. Galwanoplastyka), w roztworze cyjanku kadmowego, w obecności cyjanku sodowego.

***Pokarmowa gorączka,** pogląd, że napływ pokarmu do piersi w początkach połogu powoduje wzniesienie gorączki, jest błędny. Pozorna p. g. wskazuje na zaburzenia innego rodzaju.

***Pokarmy zakazane.** Zaspokajanie głodu, łączące się z całym szeregiem czynności o dużem napięciu uczuciowem, będąc aktem, związanym z silnemi przeżyciami emocjonalnemi, doprowadziło do sakralizacji jedzenia i spożywanych potraw, czyniąc z niego ogólny temat religijny wierzeń pierwotnych (ob. uzup.). Człowiek pierwotny, łącząc z aktem tym mistyczne możliwości zła i dobra, możność zyskania błogosławieństwa i szczęścia lub — przeciwnie — ściągnięcia na siebie nieszczęścia i niebezpieczeństwa, zastosował w stosunku do jedzenia cały szereg ostrożności rytualnych, głównie w formie nakazów czasowego lub zupełnego powstrzymania się od spożywania danego pokarmu. Zakazy takie obejmują jużto całość danego gatunku (t. zw. zwierzęta nieczyste, totemy i t. p.), już też pewne części zwierzęcia czy rośliny spożywanej, jak np. krew, tłuszcz i t. d. Późniejszy rozwój religij doprowadził do powstania skomplikowanych systemów, wyróżniających pokarmy „czyste" (bydło, ryby, ptaki) i „nieczyste" (świnie, owoce z 3 pierwszych lat owocowania drzewa), łącząc często to zróżnicowanie ze sposobem ich przyrządzania. Cały szereg tego rodzaju przepisów i zakazów znajduje się w prawie Mojżeszowem. Pierwszych chrześcijan obowiązywał zakaz jedzenia mięsa zwierząt ofiarnych lub zdławionych oraz krwi (Dzieje Apost. 15, 29). Koran zabrania swym wyznawcom spożywania krwi, mięsa świńskiego, wina. Por. Post, Totem.

Pokier. Zam. street, ma być straight.

***Pokląskwa zwyczajna** (Pratincola rubetra L.), ptak śpiewający z podrodz. Pratincolidae. Wierzch brunatny, skrzydła tępe, rdzawe, spód szaro-żółty. Do 14 cm dł. Gniazdo buduje w trawie, jaja składa raz na rok. Jest bardzo ruchliwa.

Pokładziny, w obrzędach weselnych ludu i dawnej szlachty polskiej chwila oddawania panny młodej do łożnicy; przy p. często wygłaszano mowę, pouczającą pannę młodą o obowiązkach żony i matki.

***Pokojowy stan wojska,** obejmuje formacje broni o organizacji różnej od wojennej, przystosowanej do szkolenia rekrutów w pododdziałach o niskich stanach liczebnych (z wyjątkiem kawalerji). W Polsce ob. t. 13, str. 126 nn.

Pokoju książę (hiszp. Principe de la paz), tytuł honorowy ministrów hiszpańskich, którzy położyli zasługi około utrzymania lub przywrócenia pokoju, jak Luis de Haro i Manuel Godoy.

***Pokos,** ilość trawy lub zboża, ścięta jednym zamachem kosy lub sierpa.

***Pokotem** (wyraz używany tylko w narzędniku), leżąc w kilka osób, jeden obok drugiego. Synonimy: leżeć ławą, pokotem.

***Pokrowiec,** 1. luźne, płócienne powleczenie, mające chronić różne przedmioty; 2. smołowane płótno żaglowe, służące do nakrywania przedmiotów na otwartych wagonach kolejowych i pokładach okrętów.

Pokrowsk, stolica sowieckiej republiki Niemców nadwołżańskich, obecnie nosi nazwę Engels, (1931) 34.345 mieszk.

***Pokrzyk leśny,** ob. Atropa.

***Pokrzywowe,** rząd roślin, ob. Urticales.

***Pokucie,** kąt w chacie, za stołem, uważany za miejsce honorowe; stąd sadowiono w nim gości, zwłaszcza duchownych. W kącie tym w czasach pogańskich umieszczano posążki bogów, a dziś obrazy świętych i ikony.

Pola, włoska prowincja, 3.703 km², (1931) 298.072 mieszk. Stolica P., 55.618 mieszk.

***Polaczek** Jerzy Stanisław, współcz. poeta pol., wydał zbiory poezyj na tematy sportowe i inne: „Pochód Olimpijczyków" (1931), „Algebra zwycięstwa" (1932).

***Polak** (Polonais) Jakób, kompozytor pol., † ok. 1605, w młodym wieku wyjechał na stałe do Francji, był wybitnym wirtuozem na lutni. Z jego utworów tanecznych na lutnię zachowały się: 4 Brande, 3 Courante, Fantasia, 2 Bransle, Volta polonica, 2 Galiardy. Niektórzy uczeni niemieccy (Printz, Walther) identyfikują go z lutnistą Jakobem Reysem z Augsburga.

***Polakiewicz** Karol, polityk pol., ur. 1893, studja prawnicze, od 1914 w Legjonach, po powstaniu Państwa Polskiego pracował na różnych placówkach wojskowych i politycznych.

w 1921 wystąpił z armji i udał się na półtoraroczne studja do Oxfordu, w 1922 wszedł do Sejmu z listy „Piasta", z którego wystąpił w 1923 po „pakcie lanckorońskim", należał odtąd do Stronnictwa Chłopskiego, którego organ „Życie Chłopskie" redagował. Po przewrocie majowym jeden z głównych działaczy obozu rządowego, od 1930 wicemarszałek sejmu i wiceprezes klubu sejmowego B. B. W. R.

***Polidoros,** rzeźbiarz grecki w I. w. prz. Chr.; stworzył razem z Hagesandrosem i Athanadorosem słynną grupę „Laokoona", odnalezioną w r. 1506 w Rzymie i bardzo cenioną przez Michała Anioła. Wywarła ona w następstwie wielki wpływ na sztukę renesansu.

***Policuktos,** rzeźbiarz attycki, stworzył ok. r. 280 przed Chr. posąg Demosthenesa (marmurowa kopja rzymska w Watykanie). Rzeźba ta stanowi charakterystyczny przykład portretu równocześnie realistycznego, zarysowującego przytem ostro duchowy charakter przedstawionej osoby.

***Polimedes** z Argos, rzeźbiarz, pracował ok. VII w. przed Chr. podług wzorów kreteńskich. Jest twórcą posągów Kleobis i Bitona w Delfach.

***Polińska-Lewicka** Matylda, pol. śpiewaczka operowa (sopran liryczny), debjutowała w Bostonie 1909, później śpiewała w wiedeńskiej Volksoper, od 1915 w operze warszawskiej.

***Poliozy** (p o l i s a c h a r y d y), ob. Węglowodany.

***Polish Student** (The...), czasopismo polsko-amerykańskie, wydawane od r. 1929 w Chicago, jako organ stowarzyszenia studentów anglo-amerykańskich pochodzenia polskiego, w języku angielskim.

Poliwka Jerzy, slawista, † 1933.

***Politica,** dwumiesięcznik polityczny, wydawany w Rzymie od r. 1919, organ faszystów.

***Polkowski-Krzywda** Franciszek, współcz. architekt pol., kształcił się w Moskwie, Londynie i w Stanach Zjedn. Am. Płn. W 1915—18 był dyrektorem Muzeum Rzemiosł i Sztuki stosowanej, oraz kierownikiem Szkoły Sztuk Zdobniczych w Warszawie, w 1918—21 naczelnikiem wydziału w Ministerstwie Robót Publicznych, od 1921 prof. architektury w Akademji krakowskiej, od 1932 jest prof. warszawskiej Politechniki. Ważniejsze prace: gmach starostwa i wydziału powiatowego w Katowicach, gmach Województwa w Toruniu, plany regulacji Kalisza, Nowego Miasta nad Pilicą i in., oraz szereg projektów konkursowych, jak np. projekt katedry i seminarjum duchownego w Katowicach.

Pollak Roman, pol. historyk lit., wydał nadto: „Pagine di cultura e di letteratura polacca" (1930).

***Pollak** Józef, pisarz pol., wydał nadto powieści: „Figle Amora", „Nad topielą", „Ślepcy", „Via Crucis" (1932).

***Pologne,** miesięcznik informujący zagranicę o polskiem życiu kulturalnem, wychodzi w Paryżu od r. 1920 pod redakcją Kazimierza Smogorzewskiego, jako organ Association France-Pologne.

Polonia, także włoska i hiszpańska nazwa Polski.

***Polonista,** czasopismo poświęcone sprawom nauczania języka polskiego, wydawane w Warszawie od r. 1931. Zawiera też żywo prowadzony dział informacyjno-literacki pod redakcją Leona Płoszewskiego. Do komitetu redakcyjnego należą nadto Włodzimierz Gałecki, Juljusz Saloni, Henryk Schipper, Władysław Szyszkowski, Józefa Żmichowska-Rytlowa.

***Polonus Johannes** (J a n P o l a k, H a n s P o l e), kompozytor pol., żył na przełomie w. XVI i XVII, od 1603—1618 w kapeli berlińskiej. Zachowały się jego „Cantiones aliquot piae" (1590) i „Canticum Sanctorum Ambrosii et Augustini" (1616) oraz pieśń weselna „Selig ist der gepreiset". Pod względem stylu należy do szkoły rzymskiej.

***Polscy Bracia,** ob. Bracia Polscy (uzup.).

Polska.

P o d z i a ł p a ń s t w a d l a c e l ó w a d m i n i s t r a c j i o g ó l n e j.

Wskutek zniesienia na przełomie 1931 i 1932 r. 20 powiatów w województwach centralnych, zachodnich i południowych, podział administracyjny Polski dla celów administracji ogólnej (ob. tom 13, str. 90) w dniu 1. IV. 1932 przedstawiał się następująco:

Województwa	Powiaty	Miasta	Gminy wiejskie dworskie i obszary
Miasto stoł. Warszawa	4	1	—
Warszawskie	23	59	301
Łódzkie	13	46	232
Kieleckie	19	40	313
Lubelskie	19	33	277
Białostockie	13	49	179
Wileńskie	9	15	96
Nowogródzkie	8	10	87
Poleskie	9	14	79
Wołyńskie	11	22	106
Poznańskie	31	118	4.560
Pomorskie	19	34	1.990
Śląskie	11	17	397
Krakowskie	18	54	1.859
Lwowskie	27	61	2.256
Stanisławowskie	12	28	827
Tarnopolskie	17	35	1.091
P o l s k a	263	636	14.650

W przedstawionym poniżej podziale województw na powiaty wyróżniono powiaty grodzkie (miejskie), poza tem w województwach, w których nastąpiła redukcja powiatów, oddzielnie podano także zniesione powiaty (w nawiasie podano powiat, do którego zniesiony powiat został przyłączony).

Miasto stołeczne W a r s z a w a dzieli się na cztery powiaty grodzkie.

W o j. w a r s z a w s k i e: Błonie, Ciechanów, Gostynin, Grójec, Kutno, Lipno, Łowicz, Maków Maz., Mińsk Maz., Mława, Nieszawa, Płock, Płońsk, Przasnysz, Pułtusk, Radzymin, Rawa Maz., Rypin, Sierpc, Skierniewice, Sochaczew, Warszawa, Włocławek.

W o j. ł ó d z k i e: Brzeziny, Kalisz, Koło, Konin, Łask, Łęczyca, Łódź (grodzki), Łódź, Piotrków, Radomsko, Sieradz, Turek, Wieluń. — Powiaty zniesione: Słupca (Konin).

W o j. k i e l e c k i e: Będzin, Częstochowa (grodzki), Częstochowa, Iłża, Jędrzejów, Kielce, Końskie, Kozienice, Miechów, Olkusz, Opatów, Opoczno, Pińczów, Radom, Sandomierz, Sosnowiec (grodzki), Stopnica, Włoszczowa, Zawiercie.

W o j. l u b e l s k i e: Biała Podlaska, Biłgoraj, Chełm,

Garwolin, Hrubieszów, Janów Podlaski, Krasnystaw, Lubartów, Lublin (grodzki), Lublin, Łuków, Puławy, Radzyń, Siedlce, Sokołów, Tomaszów, Węgrów, Włodawa, Zamość. — Powiaty zniesione: Konstantynów (Siedlce, Biała P.).

Woj. białostockie: Augustów, Białystok (grodzki), Białystok, Bielsk Podlaski, Grodno, Łomża, Ostrołęka, Ostrów Mazowiecka, Sokółka, Suwałki, Szczuczyn, Wołkowysk, Wysokie Maz. — Powiaty zniesione: Kolno (Łomża, Ostrołęka).

Woj. wileńskie: Brasław, Dzisna, Mołodeczno, Oszmiana, Postawy, Święciany, Wilejka, Wilno (grodzki), Wilno—Troki.

Woj. nowogródzkie: Baranowicze, Lida, Nieśwież, Nowogródek, Słonim, Stołpce, Szczuczyn, Wołożyn.

Woj. poleskie: Brześć nad Bugiem, Drohiczyn, Kamień Koszyrski, Kobryń, Kossów, Łuniniec, Pińsk, Prużana, Stolin.

Woj. wołyńskie: Dubno, Horochów, Kostopol, Kowel, Krzemieniec, Luboml, Łuck, Równe, Sarny, Włodzimierz, Zdołbunów.

Woj. poznańskie: Bydgoszcz (grodzki), Bydgoszcz, Chodzież, Czarnków, Gniezno (grodzki), Gniezno, Gostyń, Inowrocław, Jarocin, Kępno, Kościan, Krotoszyn, Leszno, Międzychód, Mogilno, Nowy Tomyśl, Oborniki, Ostrów, Poznań (2 powiaty grodzkie), Poznań, Rawicz, Szamotuły, Szubin, Śrem, Środa, Wągrowiec, Wolsztyn, Września, Wyrzysk, Żnin. — Powiaty zniesione: Ostrzeszów (Kępno), Odolanów (Ostrów), Koźmin (Krotoszyn), Pleszów (Jarocin), Strzelno (Mogilno), Śmigiel (Kościan), Grodzisk (Nowy Tomyśl).

Woj. pomorskie: Brodnica, Chełmno, Chojnice, Działdowo, Gdynia (grodzki), Grudziądz (grodzki), Grudziądz, Kartuzy, Kościerzyna, Lubawa, Sępolno, Starogard, Świecie, Tczew, Toruń (grodzki), Toruń, Tuchola, Wąbrzeźno, powiat Morski. — Powiaty zniesione: Gniew (Tczew, Starogard, Świecie).

Woj. śląskie: Bielsko (grodzki), Bielsko, Cieszyn, Katowice (grodzki), Katowice, Królewska Huta (grodzki), Lubliniec, Pszczyna, Rybnik, Świętochłowice, Tarnowskie Góry.

Woj. krakowskie: Biała, Bochnia, Brzesko, Chrzanów, Dąbrowa, Gorlice, Jasło, Kraków (grodzki), Kraków, Limanowa, Mielec, Myślenice, Nowy Sącz, Nowy Targ, Ropczyce, Tarnów, Wadowice, Żywiec. — Powiaty zniesione: Grybów (Nowy Sącz, Jasło, Tarnów), Maków Podhalański (Myślenice, Nowy Targ, Wadowice, Żywiec), Oświęcim (Biała, Wadowice), Pilzno (Ropczyce, Jasło), Wieliczka (Kraków, Myślenice).

Woj. lwowskie: Bóbrka, Brzozów, Dobromil, Drohobycz, Gródek, Jarosław, Jaworów, Kolbuszowa, Krosno, Lesko, Lubaczów, Lwów (grodzki), Lwów, Łańcut, Mościska, Nisko, Przemyśl, Przeworsk, Rawa Ruska, Rudki, Rzeszów, Sambor, Sanok, Sokal, Tarnobrzeg, Turka, Żółkiew. Powiaty zniesione: Stary Sambor (Sambor, Turka), Strzyżów (Krosno, Rzeszów).

Woj. stanisławowskie: Dolina, Horodenka, Kałusz, Kołomyja, Kosów, Nadwórna, Rohatyn, Stanisławów, Stryj, Śniatyn, Tłumacz, Żydaczów. Powiaty zniesione: Bohorodczany (Nadwórna, Stanisławów), Skole (Stryj).

Woj. tarnopolskie: Borszczów, Brody, Brzeżany, Buczacz, Czortków, Kamionka Strumiłowa, Kopyczyńce, Podhajce, Przemyślany, Radziechów, Skałat, Tarnopol, Trembowla, Zaleszczyki, Zbaraż, Zborów, Złoczów.

Ludność.

Według spisu ludności, przeprowadzonego w dniu 9 grudnia 1931 liczy Polska 32,132.936 mieszkańców (w tem 191.473 osób zaliczonych do wojska skoszarowanego, niewliczonych w liczbę mieszkańców poszczególnych województw), t. j. 82,7 mieszk. na 1 km². W porównaniu ze spisem ludności z dnia 30 września 1921 (nie objął on Śląska i części Wileńszczyzny — liczbę ludności tych obszarów wzięto ze spisów z 1919 r.), który wykazał 27,176.717 mieszk. i gęstość zaludnienia 70,0 osób na 1 km², wzrosła ludność Polski w ciągu dziesięciolecia 1921—31 o 4,956.219 osób (o 18,9%), zaś gęstość zaludnienia o 12,7 osób na 1 km². Poniżej zamieszczona tabela podaje wyniki spisu z 9. XII. 1931 według województw, w granicach z dnia 1. IV. 1932 (celem ułatwienia porównań podano wszędzie — zapomocą liczb w nawiasach — kolejność województw pod danym względem; nie umieszczono tych liczb w kolumnach „Liczba mieszk." i „% ludności państwa", gdyż województwa ułożono właśnie według wielkości zaludnienia):

Województwo	Powierzchnia		Ludność				
	km²	% pow. państwa	liczba mieszk.	% ludn. państwa	ilość mieszk. na 1 km²	% ludn. miejskiej	Przyrost ludn. w % 1921—31 r.
Lwowskie	28.391	7,3 (7)	3,127.811	9,7	110,2 (6)	25,0 (8)	12,1 (14)
Kieleckie	25.741	6,6 (9)	2,936.976	9,2	114,1 (5)	25,6 (7)	15,8 (11)
Łódzkie	19.034	4,9 (11)	2,633.050	8,2	138,3 (3)	42,0 (2)	16,9 (9)
Warszawskie	29.338	7,6 (5)	2,530.675	7,9	86,3 (9)	23,0 (10)	19,7 (7)
Lubelskie	31.123	8,0 (4)	2,467.266	7,7	79,3 (11)	17,6 (13)	18,3 (8)
Krakowskie	17.448	4,5 (12)	2,296.842	7,2	131,6 (4)	26,0 (6)	15,3 (13)
Poznańskie	26.528	6,8 (8)	2,113.783	6,6	79,7 (10)	40,1 (3)	7,4 (16)
Wołyńskie	35.729	9,2 (2)	2,084.791	6,5	58,4 (13)	12,1 (16)	32,6 (2)
Białostockie	32.134	8,3 (3)	1,643.485	5,1	51,1 (14)	24,1 (9)	26,7 (5)
Tarnopolskie	16.332	4,2 (15)	1,603.313	5,0	98,2 (7)	15,8 (14)	11,5 (15)
Stanisławowskie	16.909	4,3 (13)	1,476.588	4,6	87,3 (8)	19,7 (12)	16,9 (9)
Śląskie	4.230	1,1 (16)	1,298.352	4,1	306,9 (2)	27,7 (5)	15,5 (12)
Wileńskie	28.948	7,4 (6)	1,275.269	4,0	44,1 (16)	20,7 (11)	26,9 (4)
M. stoł. Warszawa	125	0,03 (17)	1,178.914	3,7	9.431,3 (1)	100,0 (1)	25,8 (6)
Poleskie	36.825	9,5 (1)	1,131.359	3,6	30,7 (17)	13,2 (15)	51,6 (1)
Pomorskie	16.383	4,2 (14)	1,086.259	3,4	66,3 (12)	31,2 (4)	16,1 (10)
Nowogródzkie	23.169	6,0 (10)	1,056.780	3,3	45,6 (15)	9,7 (17)	30,1 (3)
Wojsko skoszarowane	—	—	191.473	—	—	—	—
Polska	388.387	100,0	32,132.936	100,0	82,7	27,2	18,9

Przesunięcia te są wynikiem różnic w przyroście ludności. — Jeśli chodzi o przyrost ludności w ciągu dziesięciolecia 1921—31, największe jego nasilenie (między 51,6 a 25,8%) wykazują województwa płn.-wschodnie i wschodnie: poleskie, wołyńskie, nowogródzkie, wileńskie, białostockie, oraz miasto stoł. Warszawa, wielki przyrost (między 19,7 a 15,3%) wykazują województwa płn.-zach., środkowe i płd.-zachodnie: warszawskie, lubelskie, łódzkie, pomorskie, kieleckie, śląskie i krakowskie, oraz woj. stanisławowskie na płd.-wschodzie, przyrost średni cechuje woj. lwowskie i tarnopolskie, przyrost mały wykazuje woj. poznańskie. Kolejność województw pod względem gęstości zaludnienia uległa w 1931 tylko jednej zmianie: woj. poznańskie spadło z miejsca 9 na 10, na którem poprzednio znajdowało się warszawskie.

W 1931 liczyła P. 636 miast (w 1921: 611), z 8,686.284 mieszk. (w 1921: 6,607.648); odsetek ludności miejskiej wzrósł w latach 1921—31 z 24,6 na 27,2%. Miast liczących ponad 1 miljon mieszk. w 1931 r. było 1, miast od 100 tys. do 1 milj. mieszk. — 10 (w 1921: 6), miast od 20 do 100 tys. mieszk. — 57 (w 1921: 43), miast od 5 do 20 tys. mieszk. — 260 (w 1921: 208), miast poniżej 5 tys. mieszk. — 308 (w 1921: miast poniżej 5 tys. mieszk. — 308 (w 1921: 354).

P o n a d 100.000 m i e s z k. liczyły w 1931 (miasta wojewódzkie oznaczono znakiem °): °Warszawa 1,178.211, °Łódź 605.467, °Lwów 316.177, °Poznań 246.698, °Kraków 221.260, °Wilno 196.345, °Katowice 127.044, Częstochowa 117.594, Bydgoszcz 117.528, °Lublin 112.539, Sosnowiec 109.454 mieszk. — Miasta od 50.000 do 100.000 mieszk.: °Białystok 91.335, Królewska Huta 80.734, Radom 78.063, °Stanisławów 60.256, °Kielce 58.397, Włocławek 56.277, Kalisz 55.125, °Toruń 54.280, Przemyśl 51.379, Piotrków 51.281, Grudziądz 50.405 mieszk. — Miasta wojewódzkie poniżej 50.000 mieszk.: °Brześć nad Bugiem 48.435, °Tarnopol 35.831, °Łuck 35.700, °Nowogródek 9.567 mieszk.

R u c h n a t u r a l n y ludności w 1931 (w nawiasie 1930) na 1.000 mieszk.: małżeństwa 8,6 (9,5), urodzenia żywe 30,3 (32,3), zgony 15,5 (15,6), przyrost naturalny 14,8 (16,7).

E m i g r a c j a, p o w r ó t w y c h o d ź c ó w, r e p a t r j a c j a. W 1931 emigrowało 76.000 osób (w 1930: 218.400), z tego do krajów europejskich 64.200 (do Niemiec 32.300, do Francji 28.400), do krajów pozaeuropejskich 11.800 (do Ameryki Płd. 7.000, do Palestyny 1.500, do Stanów Zjedn. A. P. 1.400, do Kanady 1.300). — Powróciło do kraju w 1931 r. 87.700 wychodźców (w 1930: 101.100), w tem z krajów europejskich 80.500 (z Niemiec 45.700, z Francji 26.200), z krajów pozaeuropejskich 7.200. — Repatrjacja: w latach 1919—24 powróciło 1,181.800 osób, które opuściły Polskę w związku z wypadkami wielkiej wojny.

Ż y c i e g o s p o d a r c z e.

R o l n i c t w o. Zbiory najważniejszych ziemiopłodów w 1931 (w nawiasie 1930) w miljonach cetnarów: żyto 57 (69,6), owies 23,1 (23,5), pszenica 22,6 (22,4), jęczmień 14,8 (14,6), ziemniaki 309,9 (309,0), buraki cukrowe 27,6 (47,2). Zbiory niektórych innych ziemiopłodów w 1931 w 1.000 cetnarów: gryka 2.373, groch 1.762, len nasienie 493, len włókno 343, konopie nasienie 214, konopie włókno 144. W 1928 zebrano: kukurydzy (uprawiana jest głównie w woj. tarnopolskiem i stanisławowskiem) 850.400 cetnarów, prosa (głównie w poleskiem, wołyńskiem i lwowskiem) 754.400 cetn., tytoniu (głównie w stanisławowskiem, wołyńskiem, tarnopolskiem, lubelskiem, w niektórych okolicach białostockiego, pomorskiego i śląskiego) 6.300 cetnarów (pokrywa to około 30% zapotrzebowania tytoniu w Polsce), cykorji (głównie w warszawskiem, poznańskiem, i krakowskiem) 284.000 cetnarów, chmielu (głównie w wołyńskiem, w niektórych okolicach kieleckiego, poznańskiego, tarnopolskiego i lwowskiego) 17.248 cetnarów.

Z w i e r z ę t a d o m o w e w 1931 w 1.000 sztuk (bez inwentarza należącego do wojska): konie 4.124, bydło rogate 9.786, świnie 7.321, owce 2.599, kozy 237. Na 100 mieszkańców: konie 12,9, bydło rogate 30,7, świnie 22,9, owce 8,1, kozy 0,7 sztuk.

R y b o ł ó w s t w o morskie w 1931 dało około 5.680 tonn ryb, o wartości około 2,4 milj. złotych (w 1929 połowy dały 2.783 tonn ryb, o wartości 3,609.950 złotych). Najwięcej poławia się szprota (w 1931: 4.060 tonn) i płastugi (910 tonn), po nich idzie śledź, pomuchla i węgorz (180, 170 i 130 tonn), łosoś 80 tonn, inne 150 tonn. Rybaków w 1931 było około 1.600, flota rybacka składała się ze 142 łodzi motorowych i 885 zwykłych. — Połowy na wodach śródlądowych dają rocznie około 18.000 tonn ryb: produkcja stawowa daje około 9.000 tonn (niemal wyłącznie karpia), połowy na jeziorach około 7.000, na rzekach około 2.000 tonn ryb różnego rodzaju.

L e ś n i c t w o. Obszar lasów w 1931 obliczano na 8,322.000 hektarów, t. j. 22% powierzchni państwa.

G ó r n i c t w o i h u t n i c t w o. Produkcja górnicza i hutnicza w Polsce w l. 1929 i 1931:

Produkty	1929	1931
	w tysiącach tonn	
Górnictwo:		
Węgiel kamienny	46.236	38.265
Węgiel brunatny [1]	55	41
Ropa naftowa	675	631
Sól kamienna i warzonkowa	569	561
Sole potasowe	359	261
Ruda żelazna	660	285
Ruda cynkowa	413	240
Ruda ołowiana	17	10
Hutnictwo:		
Surowiec żelaza	704	347
Stal	1,377	1,037
Cynk-metal	169	131
Ołów-metal	37	32

[1]) dane z 1930 i 1931.

Produkcja węgla kamiennego w 1931 według zagłębi: Śląskie 28,8, Dąbrowskie 7,2, Krakowskie 2,3 milj. tonn. Produkcja ropy naftowej według okręgów: Drohobycz 486, Jasło 98, Stanisławów 47 tysięcy tonn.

Przemysł przetwórczy, górnictwo i hutnictwo. W 1927 przemysł polski przedstawiał się według działów następująco (uwzględniono zakłady od I do VII kategorji świadectw przemysłowych):

Przemysł	Liczba zakładów		Moc silników w 1.000 KM	Robotnicy w tysiącach
	ogółem	posiadających silniki		
I. Górnictwo	609	506	1.220	143,6
II. Hutnictwo	46	44	395	61,8
III. P. przetwórczy:	25.101	16.318	1.974	644,1
Mineralny	1.730	811	118	67,3
Metalowy, maszynowy, elektrotechniczny	2.448	1.655	105	101,3
Chemiczny	982	494	178	41,4
Zapalczany	13	10	1	2,2
Włókienniczy	2.399	1.477	258	182,1
Papierniczy	265	194	53	14,2
Skórzany	577	249	15	8,5
Drzewny	2.875	2.278	120	71,1
Spożywczy	9.949	7.990	362	83,9
Odzieżowy	1.799	214	4	17,8
Budowlany	1.092	121	7	30,0
Poligraficzny	694	564	10	14,8
Elektrownie i wodociągi	278	261	743	9,5
Ogółem	25.756	16.868	3.589	849,5

Handel zagraniczny w 1931: wartość przywozu 1.468, wywozu 1.878, nadwyżka wywozu nad przywozem 410 milj. złotych.

Skład przywozu i wywozu w latach 1930 i 1931 w miljonach złotych:

Grupy towarów	Przywóz		Wywóz	
	1930	1931	1930	1931
1. Żywe zwierzęta	3	1	188	88
2. Żywność i napoje	287	194	692	542
3. Surowce i półfabrykaty	923	590	1.028	801
4. Fabrykaty	1.033	683	525	447
Razem (bez złota i srebra)	2.246	1.468	2.433	1.878
5. Złoto i srebro (kruszec i monety)	27	32	43	1

W 1931 przywóz (bez złota i srebra) pochodził: w 76,3% z Europy, w 14,9% z Ameryki (w tem 10,5% ze Stanów Zjedn. A. P.), w 4,4% z Azji, w 2,4% z Australji i Oceanji, w 2% z Afryki. Wywóz kierował się: w 95,7% do Europy, w 2,3% do Azji, w 1,3% do Ameryki, w 0,7% do Afryki. — Handel z poszczególnemi krajami w 1931 (tylko główni dostawcy i odbiorcy towarów; państwa ułożono według wielkości przywozu, pierwsza liczba oznacza wartość przywozu, druga wywozu w miljonach złotych): Niemcy — 359, 315, Stany Zjedn. A. P. — 155, 13, Francja — 110, 103, Anglja — 104, 318, Czechosłowacja — 100, 144, Szwajcarja — 80, 55, Austrja — 75, 175, Włochy — 50, 36, Belgja — 46, 67, Holandja — 41, 68, Z. S. R. R. — 36, 125, Szwecja — 29, 91, Danja — 21, 77.

Stosunki komunikacyjne.

Drogi. Sieć dróg bitych (bez dróg gminnych) miała w 1929 r. 46.813 km długości, sieć dróg gruntowych (państwowych, wojew. i powiatowych) około 40.000 km.

Koleje. Sieć kolei normalnotorowych miała w marcu 1933 17.858 km długości, co odpowiada gęstości 4,6 km kolei na 100 km². — Sieć odziedziczona po zaborcach miała 16.564 km długości, Polska wybudowała do 1933 r. 1.294 km. Wybudowano od 1919 następujące koleje pierwszego rzędu: 1) brakujący na linji Warszawa—Poznań odcinek Kutno—Strzałków, 111 km (otwarty w 1921), 2) w celu obejścia korytarza bytomskiego linję Chorzów—Szarlej na linji Śląsk—Poznań, 13 km (1925 r.), 3) w celu obejścia korytarza kluczborskiego linję Kalety—Podzamcze, stwarzającą połączenie Śląska z Poznaniem (linja przez Kluczbork pozostała przy Niemczech), 115 km (1926 r.), 4) t. zw. magistralę węglową Śląsk—Gdynia, mającą na celu najkrótsze połączenie zagłębia węglowego z morzem, wychodzącą z Herbów Nowych na linji Kalety—Podzamcze, biegnącą przez Zduńską Wolę, Inowrocław, węzeł bydgoski, Czersk, Kościerzynę do Gdyni, 485 km (budowę rozpoczęto w 1925, ostatni odcinek, Zduńska Wola—Inowrocław, otwarto 1. III. 1933). Linij drugiego i trzeciego rzędu wybudowano 5: Łuck—Stojanów na linji Lwów—Łuck, Kutno—Zgierz, Kutno—Płock, Nasielsk—Sierpc, Woropajewo—Druja, poza tem cały szereg mniejszych linij, przeważnie lokalnego znaczenia, w większości na terenie wojew. śląskiego. W budowie było w połowie 1933 r. 8 linij, wśród nich Kraków—Miechów, Warszawa—Radom, Płock—Sierpc, Cieszyn—Zebrzydowice—Moszczenica. — Koleje normalnotorowe przewiozły w 1929: 167 milj. osób, 86,1 milj. tonn towarów, w 1930: 153 milj. osób, 69,5 milj. tonn towarów.

Sieć kolei wąskotorowych miała w 1931 r. 2.325 km długości. Tabor składał się z 353 parowozów, 381 wagonów osobowych i 8.328 towarowych.

Koleje elektryczne miały w 1928 r. 463 km długości, w tem koleje międzymiastowe i dojazdowe 202 km, tramwaje miejskie 261. Koleje międzymiastowe i dojazdowe istnieją w 4 ośrodkach: Bielsko—Bialska 5 km, Łódzkie 77 km, Śląsko-Dąbrowskie 87 km, Warszawskie 33 km. Tramwaje posiada: Bydgoszcz, Grudziądz, Inowrocław, Kraków, Lwów, Łódź, Poznań, Tarnów, Toruń, Warszawa, Wąbrzeźno.

Komunikacja samochodowa. W 1931 było 1.410 międzymiastowych linij autobuso-

wych, o długości 24.990 km, z 2.652 autobusami. — Samochodów i pojazdów mechanicznych było zarejestrowanych w styczniu 1933 (bez wojskowych) 34.197, w tem samochodów 25.266 (2.545 autobusów, 5.623 sam. ciężarowych), motocykli 8.182, innych pojazdów 749.

Lotnictwo. Pod koniec 1932 polska sieć lotnicza składała się z następujących linij: 1) z Warszawy wychodziły linje do Wilna—Rygi—Rewla (otwarta w 1932), Gdańska, Poznania, Katowic, Krakowa, Lwowa, 2) z Poznania do Bydgoszczy, 3) z Bydgoszczy do Gdańska, 4) z Katowic do Brna, 5) z Brna do Wiednia, 6) z Krakowa do Katowic, 7) ze Lwowa do Czerniowiec — Bukaresztu — Sofji — Salonik. Poza tem międzynar. tow. żegl. powietrznej CIDNA utrzymywało komunikację na linji Warszawa—Praga Czeska. — W 1931 na 20 linjach wykonano 5.544 lotów, przebyta droga wynosiła 1,531.000 km, przewieziono 11.549 pasażerów, 365 tonn ładunków, 52 tonn poczty.

Śródlądowa komunikacja wodna. Długość dróg wodnych Polski wynosi 14.362 km, w tem rzeki żeglowne 4.949 km, rzeki spławne 9.228, kanały 185 km. Tabor żeglugi śródlądowej (bez państwowego) składał się w 1932 z 2.248 statków o nośności 131.177 tonn, w tem 169 statków z napędem mechanicznym (162 parowce), o nośności 6.213 tonn. W 1931 przewieziono na drogach wodnych śródlądowych 490.000 tonn towarów.

Komunikacja morska. Flota handlowa w 1932 liczyła 33 statki o pojemności ponad 100 tonn rejestr. brutto, o łącznej pojemności 67.834 tonn, w tem 1 statek motorowy o pojemności 1.561 tonn. Statków o pojemności poniżej 100 tonn rejestr. brutto było 201 (w tem 14 parowych, 187 motorowych), o łącznej pojemności 8.527 tonn. — Linje okrętowe, wychodzące z Gdyni ob. Gdynia (uzup.). — Ruch portowy w Gdańsku w 1930 i w Gdyni w 1930—1 ob. Gdańsk i Gdynia (uzup.).

Poczta, telegraf, telefon. Urzędów, pośrednictw i ajencyj pocztowych było w 1932 r. 4.063, t. j. 10,5 na 1.000 km², urzędów telegraficznych 3.944, t. j. 10,1 na 1.000 km², telefonów międzymiastowych 3.934, t. j. 10,1 na 1.000 km². Ruch pocztowo-telegraficzny w 1930 w miljonach sztuk: listy 978, przekazy pieniężne 17, telegramy nadane 5. Telegraf w 1930: długość linij 25.194 km, stacyj telegr. 4.901 (w tem 1.014 kolejowych). Telefon w 1930: sieci miejscowych 2.619, długość przewodów 570.000 km, central 3.045, abonentów 146.000, rozmów 763 miljony. Radjotelegraficzne stacje pocztowe istnieją w Warszawie, Gdyni, Grudziądzu, Poznaniu i Krakowie.

Dzieje.

Polityka zagraniczna. Jednem z naczelnych zadań, jakie stanęły przed polityką zagraniczną Polski Odrodzonej było unormowanie stosunków z Niemcami. Aczkolwiek w dobie wojny światowej Niemcy były pierwszem mocarstwem, które wraz z przymierzonemi z niemi Austro-Węgrami proklamowało stworzenie niepodległej Polski (akt 5 listopada 1916), w istotnych dążeniach polityki niemieckiej nie leżało zapewnienie państwu polskiemu niepodległości w prawdziwem tego słowa znaczeniu. Miało to być państwo buforowe (Schutzstaat, Pufferstaat), osłaniające Niemcy przed niebezpieczeństwem od strony Rosji, pozbawione własnej polityki zagranicznej, uzależnione od Niemiec pod względem gospodarczym i militarnym, w dodatku zaś zamknięte w ciasnych granicach, nie odpowiadających nietylko Polsce historycznej, ale i etnograficznej. Nienaruszalnym dogmatem polityki niemieckiej było utrzymanie w całości dotychczasowego stanu posiadania na ziemiach polskich, dla tem pewniejszego zaś ubezpieczenia Poznańskiego, Pomorza i Śląska planowano oderwanie od Królestwa zachodniego pasa przemysłowego, który, rzucony na łup forsownej germanizacji, miał się stać wałem ochronnym, osłaniającym wschodnie prowincje Rzeszy. Pokrzyżował te zamiary wynik wojny. Kongres pokojowy, przyjmując za punkt wyjścia naprawienie Polsce krzywdy rozbiorów oraz zasadę narodowościową, przyznał jej na zachodzie w przybliżeniu granicę z 1772 wraz z G. Śląskiem. Rozstrzygnięcie to przyjęto w Niemczech jako katastrofę narodową, nierównie groźniejszą w skutkach, aniżeli wszystkie inne straty terytorjalne i gospodarcze. Przewodniczący delegacji niemieckiej na kongres, hr. Brockdorff-Rantzau, w nocie z 19 maja 1919 oświadczył, że warunki terytorjalne pokoju równają się utracie 21% zbiorów zboża i kartofli, a przeprowadzenie ich oznacza wyrok śmierci głodowej na wiele miljonów mężczyzn, kobiet i dzieci. Opór rządu niemieckiego pociągnął za sobą oddanie sprawy przynależności G. Śląska pod rozstrzygnięcie plebiscytowe, nie zmienił wszelako faktu, że na granicy wschodniej Rzeszy powstało niepodległe państwo polskie, wyposażone w terytorja, które państwowość pruska od wieku uważała za nieodzowny składnik swej potęgi i bezpieczeństwa. Z tego powodu Niemcy zajęły wobec nowo powstałego państwa polskiego stanowisko bezwzględnie negatywne. W pierwszych latach po podpisaniu pokoju panowało w Niemczech przekonanie, że niepodległa Polska nie jest w stanie utrzymać się przy życiu, lecz padnie ofiarą zakorzenionej w charakterze narodowym anarchji. Nazywano Polskę „państwem sezonowem" (Saisonstaat) i tego rodzaju opinję starano się rozpowszechnić w Europie. W czasie najazdu bolszewickiego na Polskę w 1920 polityka i prasa niemiecka głosiły, że nadszedł koniec efemerycznego tworu polityki francuskiej. Odparcie wojsk rosyjskich z pod Warszawy przekonało Niemcy, że zniszczenie państwowości polskiej wymagać będzie dłuższego wysiłku. Za jeden z głównych środków dokonania tego uważano ścisłą kooperację militarną i polityczną z Rosją sowiecką. Brockdorff-Rantzau, obejmując w 1922 stanowisko ambasadora niemieckiego przy rządzie sowieckim oświadczył, że w Moskwie możliwem będzie naprawienie zła, wyrządzonego w Wersalu. Traktat w Rapallo (1922) wskrzesił tak niebezpieczny dla Polski stan rzeczy w XVIII w., kiedy znajdowała się ona okrążona sojuszem dwóch wrogich jej śmiertelnie mo-

carstw. Niemiecka polityka, wojskowość, finanse i technika pracowały intensywnie nad uzbrojeniem Rosji przeciw Polsce; wybitną rolę w stworzeniu niemiecko-sowieckiej kooperacji militarnej odegrał zwłaszcza dowódca Reichswehry generał v. Seeckt. W parze z tem szło podsycanie irredenty niemieckiej w granicach państwa polskiego, zwłaszcza na G. Śląsku, gdzie istniejący oficjalnie, jako reprezentacja interesów ludności niemieckiej Volksbund doznawał wydatnej pomocy materjalnej z Rzeszy, następnie oszczercza kampanja publicystyczna, prowadzona przeciw Polsce w głównych ośrodkach polityki międzynarodowej, wreszcie presja ekonomiczna. Mimo antagonizmu politycznego wzajemne położenie obu państw stwarzało konieczność intensywnych stosunków gospodarczych. Polska posiada nadmiar płodów rolniczych i hodowlanych, których potrzebują Niemcy, a stanowi równocześnie pole zbytu dla wytworów niemieckiego przemysłu, zwłaszcza maszyn i narzędzi. Ważną rolę odgrywa również moment komunikacyjny: dla Niemiec tranzyt polski do Rosji jest koniecznością, podobnie jak najlepsza dla Polski droga na Zachód wiedzie przez Niemcy. Nadto istniała po wojnie wydatna immigracja robotników sezonowych do Niemiec, którą obliczano na ok. 200.000 osób rocznie. W zrozumieniu tych związków już z początkiem 1919 rząd polski podjął z Niemcami rokowania na temat przyszłego traktatu handlowego, które, ciągnąc się przez cały rok, nie dały żadnych wyników. Sprawa ta nie była zresztą w swym czasie dla P. pilną, gdyż traktat wersalski przyznał państwom sprzymierzonym na pewien okres jednostronne prawo największego uprzywilejowania w obrocie towarowym z Niemcami. Prawo to wygasło 10 stycznia 1925. Rząd polski pospieszył zawrzeć z Niemcami prowizoryczne porozumienie gospodarcze, w którem obie strony zobowiązały się nie stosować wzajemnie zarządzeń bojowych do 1. kwietnia t. r., poczem przystąpiono do układów o zawarcie traktatu handlowego. Na pierwszy plan rokowań wysunęła się sprawa eksportu polskiego węgla do Niemiec. Konwencja genewska z 15 maja 1922 dopuszczała na okres trzechletni pewien kontyngent węgla na rynki niemieckie. Cyfra tego eksportu wynosiła przeciętnie ok. 500.000 t. miesięcznie. Z chwilą wygaśnięcia tego postanowienia 15 czerwca 1925 rząd niem. odmówił dopuszczenie polskiego węgla na swoje rynki. W odpowiedzi rząd polski ograniczył przywóz niektórych towarów niemieckich, na co znów rząd Rzeszy odpowiedział wprowadzeniem ceł bojowych na pewne towary polskie. W ten sposób pomiędzy obu państwami zaistniał stan wojny celnej. Rozpoczynając ją, kierowały się Niemcy względami w pierwszym rzędzie politycznemi. Liczyły one, że młode państwo polskie, nieskonsolidowane gospodarczo, dotknięte wówczas poważnym kryzysem finansowym i walutowym, nie wytrzyma walki i ugnie się przed wolą sąsiada; że zwłaszcza zamknięcie importu węgla spotęguje bezrobocie na G. Śląsku i okaże szkodliwość jego podziału na część polską i niemiecką. Najpoważniejszy organ liberalizmu niem. „Frankfurter Zeitung" pisał, że z wojny tej wyjdzie Polska śmiertelnie ranną, stopniowo tracić będzie siły, a wkońcu utraci niepodległość, wówczas zaś Niemcy wraz z Rosją zadadzą jej cios ostateczny. Oczekiwania te okazały się złudne. Polska, zerwawszy stosunki traktatowe z najpoważniejszym dotąd swym odbiorcą, zdobyła dla węgla górnośląskiego rynki skandynawskie, zbliżyła się gospodarczo do W. Brytanji, wreszcie, mimo stanu wojny celnej z Niemcami, utrzymywała z nimi nadal ożywione stosunki handlowe, zaś w trzecim roku wojny celnej (1927) zwiększyła nawet swój eksport do Rzeszy. Wywóz polskiego węgla, który w 1924 wyniósł 11,2 milj. tonn (w tem 6 milj. do Niemiec), wzrósł w 1929 do 13,9 milj., aczkolwiek rynek niemiecki pozostał zamkniętym. Ten nieoczekiwany przez Niemcy wynik przekonał je, że mają do czynienia z przeciwnikiem silniejszym, aniżeli przypuszczały, i skłonił stopniowo do prowadzenia rokowań o traktat handlowy na zasadach pełnej równorzędności gospodarczej. Rokowania te utrudniał w wysokim stopniu fakt, że Niemcy starały się w trakcie normowania stosunków handlowych urzeczywistnić pewne cele polityczne; domagały się nietylko przyznania niem. kupcom i przemysłowcom prawa osiedlania się w Polsce, ale zawarowania im specjalnych przywilejów, ograniczających suwerenność państwa polskiego (np. wydalenie obywateli niem. z terytorjum Rzpltej będzie wymagało zgody poselstwa niem. w Warszawie, konsulowie niem. będą mieli prawo ingerencji w procesy obywateli niem. przed polskiemi sądami etc.). Po pięciu przeszło latach przetargów podpisany został traktat handlowy pomiędzy Polską a Niemcami w Warszawie 17 marca 1930. Jest to t. zw. traktat beztaryfowy, t. j. nie zawierający żadnych związanych stawek celnych. Oba państwa przyznały sobie nawzajem klauzulę najwyższego uprzywilejowania w dziedzinie taryfowo-celnej. Niemcy, wzamian za pewne kontyngenty importu do Polski, przyznały jej kontyngent węgla w wysokości 320.000 t. miesięcznie oraz kontyngent trzody chlewnej i mięsa wieprzowego; gwarancję odbioru tego kontyngentu przejął Związek Przemysłowców Niemieckich za zgodą rządu. Znaczenie praktyczne traktatu zostało dla Polski w ogromnej mierze unicestwione przez zwrot, jaki zaszedł w zasadniczej polityce celnej Rzeszy. W utworzonym 30 marca 1930 w Niemczech gabinecie Brüninga tekę aprowizacji objął przedstawiciel agrarjuszy Schiele, w którego programie leżało zapewnienie Rzeszy samowystarczalności rolniczej, równocześnie zaś wzmożenie eksportu zarówno jej produktów rolnych, jak wytworów przemysłowych. 15 kwiet. 1930 Reichstag upoważnił rząd do podwyższenia ceł na szereg najważniejszych produktów rolniczych, co w rezultacie wyszło na prohibicję polskiego importu co do całego szeregu najważniejszych artykułów (jaja, masło, żyto, jęczmień i t. d.). Również przyznane Polsce prawo importowania 200.000 świń rocznie stało się iluzorycznem wobec nałożenia cła 36 mk. za sztukę. Mimo, że program Schielego godził wyraźnie, jeżeli nie w literę, to w ducha traktatu

z 17 marca 1930, Polska ratyfikowała go 12 marca 1931, Niemcy natomiast nie dokonały ratyfikacji. Wcześniej nieco doszło pomiędzy Polską a Niemcami do zlikwidowania pretensyj finansowych z okresu wojny światowej. W układzie z 31 paźdz. 1929 podpisanym w Warszawie oba państwa zrzekły się nawzajem wszelkich żądań o charakterze finansowym, dotyczących wojny światowej i traktatu pokojowego. Pretensje Niemiec z tych tytułów wynosiły wobec Polski 770 milj. fr. zł., pretensje Polski 523 milj. fr. zł. Nadto Polska zrzekła się przysługującego jej z tytułu art. 92 i 297 Traktatu Wersalskiego prawa zlikwidowania reszty dóbr niemieckich w Polsce oraz prawa odkupu stworzonych przez Pruską Komisję Osadniczą osad rentowych, będących w posiadaniu niemieckich kolonistów. Na mocy pierwszego z tych ustępów pozostało w rękach niem. 50.000 ha gruntu wiejskiego wartości 60 milj. mk., oraz 700 nieruchomości po miastach wartości 10 milj. mk.; na mocy drugiej 12.000 kolonistów zatrzyma w ręku 180.000 ha. Umowa likwidacyjna napotkała w Sejmie polskim na opozycję ze strony Narodowej Demokracji, zaś w Reichstagu — ze strony nacjonalistów z pod znaku Hugenberga, który twierdził, że układ ten stanowi „wielkie niebezpieczeństwo dla niem. Wschodu i dla niem. przyszłości". Mimo to Reichstag ratyfikował go 12 marca 1930. Układem podpisanym w Hadze 20 stycznia 1930 z przedstawicielami Francji, W. Brytanji i Włoch została Polska uwolniona od płacenia odszkodowań za niem. dobra państwowe w zwróconych jej prowincjach oraz udziału w niem. długach państwowych.

Mimo zawarcia tych traktatów, w których ujawniła się całemu światu dążność polityki polskiej do oparcia stosunku z Niemcami na podstawach trwałego porozumienia, stosunek ten pozostał dalekim od normalnego stanu rzeczy. Przyświecająca początkowo Niemcom myśl unicestwienia Polski z biegiem czasu okazała się nierealną. Polska nietylko okazała się zdolną wytrzymać wojnę celną, ale zaimponowała Niemcom zdobyciem nowych rynków i zbudowaniem w zawrotnem tempie portu w Gdyni. Przyznanie Polsce miejsca półstałego w Radzie Ligi Narodów i wyniesienia szeregu poselstw w Warszawie do rzędu ambasad stanowiło przekonywujące dowody wzrostu jej sił i znaczenia na widowni międzynarodowej. Niemcy musiały się pogodzić z faktem, iż Polska nie jest „państwem sezonowem", nie pogodziły się wszelako z istniejącym układem stosunków terytorjalnych na Wschodzie. Głosząc, że nie zmierzają już do zniszczenia państwowości polskiej, z tem większą siłą wysunęły kwestję rewizji granic. W sprawie tej całe społeczeństwo niem., z wyjątkiem nielicznej garstki pacyfistów z grupy Foerstera, zajęło jednolite stanowisko; podczas gdy socjaliści i centrum domagało się rewizji granic w drodze pokojowej, partje nacjonalistyczne domagały się odebrania „zrabowanych obszarów" z orężem w ręku. Atak niem. propagandy zwrócił się w pierwszym rzędzie w stronę pol. Pomorza, na oznaczenie którego ukuto termin „korytarz", dla udowodnienia zagranicy, że jest to sztuczny twór, niszczący jedność niem. terytorjum. Ostatnie lata były widownią coraz bardziej potęgującej się a nieprzebierającej w środkach agitacji niem., zmierzającej do wprowadzenia kwestji rewizji granic na porządek dzienny polityki europejskiej. Szczególnie wzburzyło opinję polską wystąpienie w tej sprawie ministra Trewiranusa (sierp. 1930). Dojście do steru narodowych socjalistów zaostrzyło sytuację. Jednem z pierwszych wystąpień Hitlera jako kanclerza był atak na polską granicę zachodnią w wywiadzie dziennikarskim, który został wprawdzie zdezawuowany, niemniej pozostawił niezatarte wrażenie. Wysunięty przez Mussoliniego w 1933 projekt stworzenia „dyrektorjatu" czterech mocarstw (W. Brytanji, Francji, Niemiec i Włoch), którego zadaniem miało być m. in. przeprowadzenie zmiany granic, oznacza nową próbę w kierunku realizacji antypolskiej polityki Niemiec.

W tych warunkach, wobec wzmożonego ciśnienia od granicy zachodniej, nastąpiło pomyślne dla Polski odprężenie od Wschodu. Stosunki z Rosją sowiecką po zawarciu pokoju ryskiego kształtowały się naogół pod znakiem częstych tarć i przeciwieństw. Rząd sowiecki korzystał niejednokrotnie z różnych sposobności dla przysporzenia Polsce trudności. 10 maja 1924 w doręczonej Polsce nocie oskarżał ją o sprzeczny z traktatem ryskim ucisk mniejszości narodowych na kresach. Wkrótce potem rozpoczął się w województwach zachodnich szereg wystąpień band dywersyjnych, które przekraczając granicę sowiecką, dopuszczały się mordów i grabieży. Rząd polski w nocie z 8 sierp. 1924 stwierdził, że jeden z tych napadów (na Stołpce) został przygotowany na terytorjum rosyjskiem i przy pomocy tamtejszych władz. W tym czasie dowiedziono, że czterech uczestników poselstwa sowieckiego w Warszawie oddawało się szpiegostwu, zaś u aresztowanego funkcjonarjusza sowieckiej delegacji handlowej znaleziono setki proklamacyj, wzywających do strajku na G. Śląsku. Władze polskie nie mogły pozostać obojętne wobec faktu podsycania przez Sowiety agitacji komunistycznej w Polsce. Z drugiej strony Sowiety oskarżały Polskę o przygotowywanie przeciw nim wojny zaczepnej za pieniądze angielskie, a zamordowanie posła rosyjskiego w Warszawie, Wojkowa, przez rosyjskiego emigranta (7 czerw. 1927) stworzyło pomiędzy obu państwami stan ostrego naprężenia. Nie było wreszcie dla nikogo tajemnicą bliskie współdziałanie Sowietów z odwetową polityką Niemiec. Pierwszą wyraźną oznaką poprawy stosunków między obu państwami było podpisanie 9 lut. 1929 t. zw. „protokołu Litwinowa", będącego odpowiednikiem paktu, potępiającego wojnę Brianda-Kelloga. Przeniesienie punktu ciężkości polityki Sowietów do Azji, zwłaszcza zaś konflikt na Dalekim Wschodzie nakazały im dbać o bezpieczeństwo na granicy zachodniej. W tych warunkach stało się możliwem zawarcie polsko-rosyjskiego paktu o nieagresji (w roku 1932). Fakt ten oznaczał wyłom w konstelacji politycznej, którą wytworzył traktat w Rapallo: Polska ubezpieczyła swą gra-

nicę wschodnią. Dojście do rządów Hitlera z jego antybolszewicką orjentacją silniej jeszcze zakwestjonowało współdziałanie niemiecko-rosyjskie. W obecnej chwili (kwiecień 1933) polska polityka zagraniczna zorjentowaną jest w kierunku zbliżenia do Sowietów, w czem spotyka się z analogiczną orjentacją Francji. W stosunku do projektów „dyrektorjatu" czterech mocarstw i związanej z tem kwestji rewizji granic zajęła Polska, podobnie jak Mała Ententa, stanowisko zdecydowanie negatywne.

***Polska,** stara, szwedzka narodowa pieśń taneczna.

Polska literatura (współczesna, por. t. 13, str. 227—256). Ostatnie dwulecie (1931—1932) stoi pod znakiem rozkwitu prozy powieściowej, w której ukazują się wybitne utwory zarówno pisarzy poprzednio już znanych, jak i nowych talentów, znaczących się odrazu mocnemi indywidualnościami twórczemi i wysokim artyzmem ekspresji. Poezja, choć straciła na rozmachu pierwszych lat powojennych, rozwija się jednak nadal pomyślnie, zwłaszcza że występuje teraz lepsze jej zróżniczkowanie, zarówno pod względem formy jak i treści. Dramat ilościowo przedstawia się najsłabiej, ale i w tej dziedzinie powstają dzieła o poważnych wartościach. W ogólnej tendencji daje się zauważyć potęgujący się realizm oraz zwrot do aktualnych zagadnień życiowych, przyczem jednak nie są pomijane odwieczne sprawy ogólnoludzkie. Dbałość o wysoki poziom przejawia się jednakowo u pisarzy zdążających za wzorami tradycyjnemi, jak i u poszukiwaczy nowych dróg. Pod względem ostatnim da się raczej stwierdzić uspokojenie i umiarkowanie. Nawet skrajni eksperymentatorzy przechodzą obecnie do form pośrednich, natomiast tradycjonaliści mimowoli wchłonęli w siebie nowe prądy, o ile ich wyniki okazały się korzystne. Oczywista, działają też nadal pisarze, dla których jedyną wartością jest poczytność ich utworów. Częściowo wyparli oni nawet nadmiar literatury tłumaczonej, w której stosunki znacznie się poprawiły na rzecz utworów o wysokim poziomie. Zbyt małe znaczenie ma nadal krytyka literacka, niemal ograniczona do trybuny prasowej. Wogóle warunki wydawnicze (niskie nakłady, brak wydawców, minimalne honorarja, wadliwa organizacja rynkowa) ogromnie utrudniają normalny rozwój literatury, której siły wewnętrzne zdają się przedstawiać bardzo dodatnio i rokować najlepsze wyniki, ale łatwo się mogą załamać na wyjątkowo niesprzyjającem podłożu społeczno-ekonomicznem. Z tego też powodu występuje brak czasopism literackich. Przodują nadal „Wiadomości Literackie", które jednak ostatnio rozszerzyły swój program w kierunku społecznym i popularno-naukowym. Z czasopism o charakterze ogólno-kulturalnym literaturę obszerniej uwzględniają „Droga" i „Tygodnik Illustrowany", w dziale krytycznym również „Przegląd Współczesny". Inne czasopisma są naogół za słabe materjalnie, aby mogły poważniej zaważyć. Z prasy codziennej najkorzystniej dla literatury przedstawia się „Gazeta Polska". Wszystkie zresztą poważniejsze dzienniki, choć w różnym stopniu, są obecnie jeszcze najdostępniejszem polem dla twórczości i krytyki literackiej. Wymienić tu należy: „Kurjer Warszawski", „Il. Kuryer Codzienny" „Gazetę Warszawską", „Czas", „Robotnika", Kurjer Poznański", „Słowo" (wileńskie) i i. Z prowincjonalnych pism literackich na uwagę zasługują: „Linja", „Gazeta Literacka", „Prom", „Prądy", „Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie" i i.

Z utworów wydanych w dwuleciu 1931—1932 do najwybitniejszych należą:

P o e z j a: Władysław Broniewski: „Troska i pieśń"; Jan Brzechwa: „Trzeci krąg"; Józef Czechowicz: „Ballada z tamtej strony"; Wawrzyniec Czereśniewski: „Odkrywanie tajemnic" i „Przemiany"; Anna Ludwika Czerny: „Testament Adama"; Marjan Czuchnowski: „Kobiety i konie" i „Reporter róż"; Jarosław Iwaszkiewicz: „Powrót do Europy"; Mieczysław Jastrun: „Inna młodość"; Felicja Kruszewska: „Twarzą na Zachód"; Jalu Kurek: „II Śpiewy o Rzeczypospolitej"; Jerzy Liebert: „Kołysanka jodłowa"; Mieczysław Lisiewicz: „Legendy i ballady"; Antoni Madej: „Płonące lonty" i „Widnokrąg"; Stefan Napierski: „Poeta i świat" i „Obrazy z podróży"; Artur Oppman: „Pieśń o rynku i zaułkach"; Marja Pawlikowska (Jasnorzewska): „Surowy jedwab"; Marjan Piechal: „Elegje całopalne" i „Garść popiołu"; Juljan Przyboś: „Wgłąb las"; Włodzimierz Słobodnik: „Spacer nad Wisłą"; Leopold Staff: „Wysokie drzewa"; Jan Szczawiej: „Miłość tworząca" i „Gałąź czeremchy"; Juljan Tuwim: „Biblja cygańska"; Emil Zegadłowicz: „Nad brzegami Zodjaku" i „Podsłuchy" i i.

P r o z a p o w i e ś c i o w a: Stefan Balicki: „Chłopcy"; Jerzy Bandrowski: „W białem miasteczku"; Juljusz Kaden-Bandrowski: „Aciaki z I-szej A" i „Mateusz Bigda"; Wacław Berent: „Wywłaszczenie Muz"; Wacław Kostek-Biernacki: „Djabeł" i „Straszny gość"; Michał Choromański: „Biali bracia" i „Zazdrość i medycyna"; Marja Dąbrowska: „Noce i dnie"; Adam Doboszyński: „Słowo ciężarne"; Stefan Flukowski: „Pada deszcz"; Stefan Godlewski: „Warszawa"; Halina Górska: „Nad czarną wodą"; Zbigniew Grabowski: „Ciszy lasu i twojej ciszy"; Jarosław Iwaszkiewicz: „Panny z Wilka"; Jan Karczewski: „Bakcyl", „Rok przestępny" i „Nie mogę pisać"; Jadwiga Kiewnarska: „Skazy na szczęściu"; Zygmunt Kisielewski: „Doktór Paweł"; Zdzisław Kleszczyński: „Tyran"; Leon Kruczkowski: „Kordjan i cham"; Tadeusz Kudliński: „Wygnańcy Ewy"; Jalu Kurek: „Mount Everest 1924 r."; Kornel Makuszyński: „Człowiek znaleziony w nocy" i „Panna z mokrą głową"; Antoni Marczyński: „Nowa Atlantyda"; Marja Midowiczowa: „Szkarłatny sonet"; Gustaw Morcinek: „Wyrąbany chodnik" i „Chleb na kamieniu"; Ludwik Hieronim Morstin: „Rozgrzeszenie"; Tadeusz Dołęga-Mostowicz: „Karjera Nikodema Dyzmy"; Zofja Nałkowska: „Ściany świata"; Zygmunt Nowakowski: „Przylądek Dobrej Nadziei"; Jan Parandowski: „Dysk Olimpijski"; Artur Prędski: „Alkohol" i „Ciąg dalszy"; Helena Romer-Ochenkowska: „Tutejsi"; Adolf Rudnicki: „Szczury"; Joanna Rudzka: „Pamiętnik Marji"; Michał Rusinek: „Burza nad brukiem"; Artur Schroeder: „Światła na wo-

dzie“ i „W latarni“; Anatol Stern: „Namiętny pielgrzym“; Andrzej Strug: „Żółty krzyż“; Elżbieta Szemplińska: „Narodziny człowieka“; Paweł Szumilas: „Historja Romana K.“; Zbigniew Uniłowski: „Wspólny pokój“; Kazimierz Wierzyński: „Granice świata“; Jan Wiktor: „Zwarjowane miasto“, „Czarna Rózia“ i „Eros na podwórzu“; Jakób Wojciechowski: „Raz kiedyś a obecnie“; Juljusz Wołoszynowski: „Rok 1863“; Aurelja Wyleżyńska: „Serce podzielone na ćwierci“ i „Z duszą twoją na ramieniu“; Władysław Zembrzycki: „Nasza Pani radosna“; Jerzy Zawieyski: „Gdzie jesteś przyjacielu?“ i i.

D r a m a t (druk. lub wystaw.): Amelja Hertzówna: „Wielki król“; Stefan Kiedrzyński: „Szczęście od jutra“; Marja Kuncewiczowa: „Miłość panieńska“; Kazimierz Leczycki: „Sztuba“; Janina Morawska: „Sobowtór“; Ludwik Hieronim Morstin: „Dzika pszczoła“; Zofja Nałkowska: „Dzień jego powrotu“; Marja Pawlikowska (Jasnorzewska): „Egipska pszenica“; Feliks Płażek: „Napięty łuk“; Stanisława Przybyszewska: „Sprawa Dantona“; Karol Hubert Rostworowski: „U mety“; Andrzej Rybicki: „Kostjum arlekina — Dzieńdobry — Biała sowa“; Leon Schiller: „Pastorałka“; Antoni Słonimski: „Lekarz bezdomny“; Jerzy Szaniawski: „Fortepian“ i „Most“; Ewa Szelburg-Zarembina: „Ecce Homo“ i „Sygnały“; Bruno Winawer: „Poprostu truteń“ i i.

K r y t y k a l i t e r a c k a: Stanisław Baczyński: „Literatura w Z. S. S. R.“ i „Powieść kryminalna“; Juljusz Kaden-Bandrowski: „Za stołem i na rynku“; Wilhelm Barbasz: „Wyspiański na tle romantyzmu“; Wacław Borowy: „Kamienne rękawiczki“; Leon Chwistek: „Zagadnienia kultury duchowej w Polsce“; Roman Dyboski: „Żywioł morski w twórczości Conrada“; Juljusz Kleiner: „Zarys dziejów literatury polskiej“; Irena Krzywicka: „Sekret kobiety“; Wacław Lednicki: „Miedziany Jeździec“ Al. Puszkina; Stefan Papée: „Teatr współczesny“; Leon Płoszewski: Wstęp do „Dzieł“ Wyspiańskiego; Jerzy Stempowski: „Pan Jowialski i jego spadkobiercy“; Władysław Tarnawski: „Szekspir“; Konstanty Troczyński: „Rozprawa o krytyce literackiej“; Marjan Zdziechowski: „Chateaubriand i Napoleon“; Tadeusz Zieliński: „Grecja Niepodległa“; Tadeusz Żeleński (Boy): „Flirt z Melpomeną (Wieczór X)“, „Zmysły... zmysły...“, „Znasz-li ten kraj?“, „Okno na świat“ i „Śmiech, uśmiech i zgroza“ i i.

***Polska Organizacja Wojskowa,** ob. Wojskowe Organizacje tajne.

***Polska prehistorja,** ob. Przedhistoryczne kultury Polski (uzup.).

***Polska reforma szkolna,** ob. Szkolna reforma (uzup.).

***Polskie muzea,** ob. Muzea polskie (uzup.).

***Polskie szkolnictwo**, ob. też Szkolna reforma (uzup.).

***Polczyński** Aleksander J a n t a, współcz. pol. poeta i pisarz, wydał zbiory poezyj: „Śmierć białego słonia“ (1929) i „Krzyk w cyrku“ (1930), nadto wrażenia z podróży do Rosji Sowieckiej: „Wzdłuż i wszerz przez Z. S. R. R.“ (1933).

***Połtorack,** w latach 1921—1927 nazwa miasta Aschabadu, stolicy Turkmenistanu.

***Południowa Osetja,** autonomiczny obszar, utworzony w 1922, wchodzi w skład republiki Gruzji (Kaukaz Południowy), zajmuje 3.900 km² w górach na płn. od Tyflisu (na płd. od auton. obszaru Osetyńców północnych), z ludnością (1931) 94.400 mieszk. Narodowości: 69.1% Osetyńców południowych, 26,9 Gruzinów, 4 innych. S t o l i c ą jest Zchinwali, na płn.-zach. od Tyflisu, (1926) 5.818 mieszk. Obszar dzieli się na 3 rejony.

***Południowa Rodezja,** ob. Rodezja (tom 15 i uzup.).

***Południowe Orkady,** ob. Orkady Południowe.

***Południowe Terytorja** (Territoires du Sud), nazwa urzędowa południowej części Algeru (Afryka płn.), złożonej z terytorjów Ain Sefra, Ghardaja, Tugurt i O a z y S a h a r s k i e (Sahara Algerska), 1,987.604 km², (1931) 574.618 mieszk., w tem 5.948 Europejczyków.

***Pomarańczowa rzeka,** używana do niedawna w polskim języku nazwa rzeki Oranje w płd Afryce. Była błędnem tłumaczeniem holenderskiej nazwy Oranje (w języku angielskim Orange), nadanej rzece przez osadników holenderskich w płd. Afryce na cześć panującego wówczas w Holandji domu Orańskiego.

***Pomirowski** Leon, pol. krytyk lit., * 1891.

***Pommerellen,** niemiecka nazwa polskiego Pomorza. Ob. także Pomerelja.

Pomorze (Pommern), prowincja pruska, w 1931 zajmowała obszar 31.044 km², ludności na tym obszarze w 1926 liczyła 1,878.781 osób. Dzieli się na trzy rejencje: Szczecin, Koszalin i Stralsund.

***Pompa molekularna,** ob. Próżniowe pompy.

***Ponowa,** ponowne nadejście, odrodzenie, odnowienie. Pod tym tytułem wychodził przez krótki czas po wojnie w Warszawie miesięcznik literacki (ob.).

Pontevedra, prowincja hiszpańska, 4.391 km², (1930) 628.935 mieszk. S t o l i c a P., 30.790 mieszk.

Popiel Paweł, pol. polityk i publicysta. Ukończył prawo na uniw. warszawskim, następnie przebywał parę lat zagranicą, przeważnie w Paryżu i Londynie, gdzie w zetknięciu z tamtejszym światem politycznym wyrabiał w sobie zasady konserwatywno-katolickie. W 1831 brał udział w powstaniu, po jego upadku wyemigrował i osiadł w Galicji, gdzie oddawał się pracy na roli i brał udział w życiu politycznem. W dobie rewolucji 1848/49 należał do założycieli stronnictwa konserwatywnego oraz pierwszych redaktorów założonego wówczas „Czasu“. Po wybuchu powstania styczniowego, aczkolwiek przeciwny mu, dał się unieść nastrojowi chwili, wysłał dwóch synów na plac boju i sam wziął udział w akcji dyplomatycznej na rzecz sprawy polskiej, oraz formowaniu oddziałów powstańczych w Galicji. Gdy powstanie upadło, wystąpił ostro przeciw zakorzenionej w społeczeństwie polskiem dążności spiskowo-insurekcyjnej, przez co wywołał gwałtowną replikę Szujskiego. Jako pisarz polityczny, przez pewien czas poseł na sejm, wywierał silny wpływ na kształtowanie się myśli konserwatywnej w Galicji. Należał do najwybitniejszych przedstawi-

cieli obozu zachowawczego w XIX w. tradycjonalista i legitymista, był zwolennikiem oparcia się o Austrję, którą pragnął przekształcić w duchu federalistycznym, za podstawę życia narodowego uważał ścisły związek z Kościołem katolickim, którego sprawami żywo się zajmował, zwalczał dążenia rewolucyjne i liberalne, jedno z głównych niebezpieczeństw bytu narodowego upatrywał w kwestji żydowskiej. Ogłosił szereg artykułów i rozpraw politycznych, zebranych częściowo w „Pismach" (1893, 2 t.). Jego „Pamiętniki" (1927) zawierają w dodatkach szereg pisanych przezeń memorjałów politycznych.

Popiel Karol, polityk pol. W czasie studjów prawniczych na uniw. lwowskim założył organizację młodzieży niepodległościowej „Zarzewie", współdziałał w tworzeniu Polskich Drużyn Strzeleckich, w 1912 wszedł do Zarządu Pol. Skarbu Wojskowego. W czasie wojny działał konspiracyjnie w Warszawie wśród stronnictw niepodległościowych, pisywał do nielegalnych pism „Niepodległość" i „Kiliński". Za okupacji niemieckiej zasiadał przez pewien czas w Central. Komitecie Narodowym, od 1918 w służbie Ministerstwa Spr. Wewn., w 1920 pracował w plebiscycie na Mazurach. Wówczas też wstąpił do Nar. Partji Robotniczej, objął redakcję jej organu pomorskiego „Głos Robotnika", w 1922 wybrany posłem do sejmu, w 1930 więziony w więzieniu wojskowem w Brześciu n/B.

***Popławski** Mieczysław Stanisław, pol. filolog klasyczny, * 1893, od 1928 prof. uniw. lubelskiego, wydał m. i.: „Bellum Romanum" (1923), „Apoteoza Sulli i Augusta" (1928), „Mesjanistyczny poemat Wergiljusza" (1930).

***Poprawcze (korektywne) ćwiczenia** gimnastyczne, znane od czasu P. Linga, a usystematyzowane i rozwinięte przez jego następcę, Brantinga, mają na celu usunięcie takich błędów postawy, które są lub mogą stać się przeszkodą dla normalnej sprawności ruchowej osobnika, albo normalnego funkcjonowania jego wewnętrznych narządów, oraz przywrócenie swobodnej i harmonijnej postawy ciała. Błędy, które usuwają p. ć., tyczą nachylenia nóg i miednicy, zmiany 3 fizjologicznych krzywizn kręgosłupa (kyfozy grzbietowej, lordozy szyjnej i lędźwiowej), oraz nieznacznych form skoljotycznych (skrzywień bocznych kręgosłupa), dalej wadliwego ustawienia barków i ramion, które nie są patologiczne. Najlepsze ć. p. opracowane zostały przez inspektorkę gimnastyki w Sztokholmie, Elin Falk. Są to: a) ćwiczenia kształtujące nóg, ramion, głowy i tułowia pojedynczo lub wszystkie razem, b) napinania i rozluźniania lokalne i ogólne, c) ćwiczenia przesadnie poprawiające i d) specjalne ćwiczenia lekkości i wypoczynku.

***Poprawczy zakład i środki wychowawcze.** Doświadczenie penitencjarne wykazało, że „karanie" nieletnich nietylko nie zwalcza przestępczości, ale wręcz przyczynia się do jej wzrostu, gdyż umieszczenie nieletnich w zakładzie karnym przyczynia się do ich zwichnięcia i tworzy z nich kadrę najniebezpieczniejszych przestępców zawodowych i z nawyknienia. Wobec tego też polski kodeks karny z 1932 r. ujął problem nieletnich przestępców w sposób odmienny, zgodny z wymogami nowoczesnej polityki kryminalnej.

1) Nieletniego, który po ukończeniu 13 lat, a przed ukończeniem 17 lat, popełnił „z rozeznaniem" (t. zn. osiągnąwszy rozwój umysłowy i moralny w takim stopniu, by mógł rozpoznać znaczenie czynu i kierować swem postępowaniem) czyn zabroniony pod groźbą kary, sąd skazuje na umieszczenie w „zakładzie poprawczym", gdzie nieletni pozostaje w zasadzie do ukończenia 21 roku życia (art. 70 i 72), o ile nie zostanie wcześniej warunkowo (pod warunkiem dobrego prowadzenia się) zwolniony (art. 75). Jeżeli ze względu na okoliczności czynu, charakter nieletniego albo warunki jego życia i otoczenia, umieszczenie w z. p. nie byłoby celowe, sąd może odstąpić od takiego zarządzenia (art. 71). O ile to jest celowe, a czyn popełniony przez nieletniego nie jest zagrożony karą śmierci lub dożywotniego więzienia, sąd może zawiesić umieszczenie w z. p. tytułem próby na czas od roku do 3 lat (art. 73); jeśli w okresie próby nieletni źle się prowadzi, sąd może odwołać zawieszenie i umieścić nieletniego w zakładzie poprawczym.

2) Do nieletnich stosuje się „środki wychowawcze" w formie: upomnienia, oddania pod dozór odpowiedzialny rodzicom, dotychczasowym opiekunom lub specjalnemu kuratorowi, albo umieszczenia w zakładzie wychowawczym, jeśli: a) nieletni popełnił czyn zabroniony pod groźbą kary przed ukończeniem 13 lat (art. 69 § 1, lit. a); b) nieletni popełnił taki czyn po ukończeniu 13 lat, a przed ukończeniem 17 lat, ale „bez rozeznania" (por. wyżej; art. 69 § 1 lit. b); c) sąd uznał, że umieszczenie nieletniego w zakładzie poprawczym nie byłoby celowe (por. wyżej; art. 71); d) sąd zawiesił umieszczenie w zakładzie poprawczym tytułem próby (art. 73); e) o ile nieletniego zwolniono warunkowo z zakładu poprawczego (przed ukończeniem 21 roku życia) stosuje się względem niego środki wychowawcze w formie dozoru ze strony wyznaczonego w tym celu kuratora (art. 75 § 2).

Populacja. Ob. też Ludność (uzup.).

***Poradnik językowy,** miesięcznik poświęcony praktycznym zagadnieniom językowym, założony w r. 1901 przez Romana Zawilińskiego w Krakowie, od 1932 wydawany przez „Towarzystwo Poprawności Języka Polskiego" w Warszawie.

***Porta** Constanzo, kompozytor włoski, (ok. 1530—1601), uczeń Willaerta, jeden z wybitnych przedstawicieli szkoły weneckiej. Wydał 5 ksiąg motetów (1555—1585) i księgę mszy (1578), 5 ksiąg madrygałów (1555—73), Hymny (1602), Psalmy i Cantica (1605); niewydane pozostały księgi lamentacyj i madrygały.

***Porta della** Francesco, włoski kompozytor i organista, (ok. 1590—1666), wydał „Villanelle" (1619) „Salmi" (1637, 1657), motety (1648, 1654).

***Porta nigra** (łac. „czarna brama"), trzypiętrowa, monumentalna brama miejska w Trewirze, pochodząca z czasów rzymskich (IV w. po Chr.).

Porto-Riche Georges de, franc. pisarz dramat., † 1930, ostatnio napisał fantazję antyczną: „Les Vieux Dieux“ (1928).

Portinari, ołtarz, główne dzieło Hugona van der Goes, znajduje się w Ufizziach we Florencji.

Portland, 2. (1930) 301.815 mieszk.; posiada port lotniczy.

Porto Rico. (1930) 1,543.913 mieszk., t. j. 174 na 1 km². Stolica San Juan (de Porto R.) w 1930 liczyła 114.715 mieszk., inne większe miejscowości: port Ponce 53.430, port Mayaguez 37.060, port Caguas 19.791, Bayamon 12.986, port Arecibo 12.863 mieszk.

Portsmouth (Anglja), w 1931 r. 249.288 mieszk.

Portugalja, republika. Ludność w 1930 oceniano na 6,196.000 osób (bez wysp Azorów i Madery, stanowiących administracyjnie część P.), t. j. 69 osób na 1 km². Miast wielkich liczy P. dwa: Lizbona (1925) 529.524, Porto 215.625 mieszk.; inne miasta P., z wyjątkiem portu Setubal (37.074 mieszk. w 1920) liczą według spisu z 1920 mniej niż 25.000 mieszk. W 1927 emigrowało 27.674 osób (w 1926 r. 39.837), z tego 21.153 do Brazylji.

W 1929 weszło do portów 6.956 statków o pojemności 24,7 milj. tonn rejestr., w tem 2.251 statków portugalskich, o pojemności 3 milj. tonn. Sieć kolejowa w 1928 miała 3.386 km długości. Urzędów pocztowych jest 1922, linij telegraficznych w 1921 było 8.846 km.

W 1931 wychodziło 512 czasopism, w tem 58 dzienników. Radjostacyj w 1930 było 2, w Lizbonie i Porto.

***Portugalska Afryka Wschodnia** (A. Wsch. Port. = Africa Oriental Portugueza), obecna nazwa port. kolonji Mozambik (ob.).

***Portugalska Afryka Zachodnia** (A. Zach. Port. = Africa Occidental Portugueza), obecna nazwa port. kolonji Angola (ob.).

Portugalskie Indje składają się z resztek dawnych kolonij portugalskich w Indjach Przedgangesowych (Wschodnich), zajmują obszar 3.807 km² (według pomiarów na najnowszych mapach 4.146 km²), z 531.952 mieszk. (w 1921), składają się z trzech rozrzuconych części: Goa, Daman i Diu. Stolicą i głównym portem jest Pandżim (ang. Panjim), zwana także Nova Goa (Vilhanova de Goa), 12.000 mieszk. (w 1921), inne większe miejscowości: dawna stolica Stare Goa 10.000, Mapuça 11.000, Margao 9.500, port Diu 13.844 mieszk. Handel zagraniczny w 1929 (w większości tranzyt): przywóz miał wartość 16, wywóz 5 milj. rupij. Głównem zajęciem ludności jest rolnictwo, głównemi artykułami wywozu są orzechy kokosowe, kopra, ryby, sól. Głównym dostawcą i odbiorcą towarów są Indje angielskie. W 1929 weszło do portów 3.030 statków, o pojemności 920.000 tonn rejestr. Sieć kolejowa w 1928 miała 92 km dł., w 1929 było 71 urzędów pocztowych, 36 telegraficznych, linij telefonicznych 118 km.

***Portwein,** portugalskie wino porto (ob.).

***Porubstwo,** nierząd, cudzołóstwo. Wyraz staropolski, nanowo wszedł w użycie w epoce Młodej Polski.

***Posadowsky,** polit. niem., przywódca niem. partji ludowej, † 1932.

***Postaci zmiana** (w biologji). Organizmy pod wpływem warunków zewnętrznych mogą zmieniać postać. Zmiana ta może być: 1) lokalna, np. w różnych biotopach, 2) czasowa w obrębie jednego biotopu. Zmiany czasowe mogą być ciągłe, jak np. zmiany pokoleń, sezonowe, temperaturowe. Nieciągłe zmiany zachodzą wtedy, gdy np. przez szereg pokoleń powstają coraz to mniejsze formy, zaś po pewnym czasie nagle występują formy większe.

***Postać,** w psychologji, ob. Psychologja strukturalna (uzup.), Całość (uzup.)

***Postawowa gimnastyka,** gimnastyka, w której podstawę stanowią ćwiczenia z wytrzymaniem w pewnych nieruchomych postawach (najczęściej o prostym grzbiecie), osiąganem zapomocą pracy statycznej mięśni. Taką gimnastyką była pierwotna gimnastyka szwedzka obu Lingów. Przejścia do ruchu w gimnastyce żądał już fizjolog Demeny, jednakże zmiana ta dokonała się dopiero w drugim dziesiątku lat bież. stulecia, od czasu wystąpienia Elli Björkstén, która wprowadziła rytm do gimnastyki po raz pierwszy. Szczególnie daleko w kierunku gimnastyki ruchowej poszedł Niels Bukh, starając się wyeliminować prawie zupełnie pracę statyczną. W ostatnim czasie nastąpił jednak pewien nawrót do pracy statycznej, gdyż ortopedyści stwierdzili, że ćwiczenia statyczne są niezbędne do wyrobienia dobrej, prostej postawy ciała.

***Posthume** (oeuvre p., franc.), „dzieło pośmiertne“. W ten sposób oznacza się utwory niezaopatrzone przez kompozytora liczbą opusu.

***Poświętnik,** chrząszcz, ob. Żukowate.

***Potasowy przemysł,** czyli wydobywanie i przeróbka soli potasowych, jest najsilniej rozwinięty w Niemczech, na które przypada 76% światowej produkcji soli potasowych. Na drugiem miejscu stoi Francja z 20% produkcji światowej. W Polsce wyprodukowano w r. 1930 w kopalniach kałuskich 297.600 tonn, czyli około 2% światowej produkcji soli potasowych. Por. Potasu związki.

Potenza, prowincja włoska, 6.194 km², (1931) 348.142 mieszk. Stolica P., 25.481 mieszk.

***Potocka** Klaudyna, patrjotka pol., (1802—1836), z domu Działyńska, zaznaczyła się swą pełną poświęcenia pracą nad pielęgnowaniem rannych w dobie powstania listopadowego. Po jego upadku osiedliła się w Dreźnie, gdzie spieniężywszy swe klejnoty, niosła pomoc emigrantom. Tam nawiązała bliższe stosunki z Mickiewiczem, Polem, Odyńcem, Garczyńskim, którego pielęgnowała następnie w chorobie. Dzięki zapisanym przez nią funduszom powstała w Paryżu instytucja dobroczynna „Czci i chleba“ roztaczająca opiekę nad emigrantami.

***Potoroinae,** podrodzina kangurów, ob. Torebniki.

***Poulenc** Francis, kompozytor franc., * 1899, jeden z członków paryskiej grupy sześciu (ob. uzup.). W kompozycjach jego przejawiają się wpływy E. Satie'go i Ravela. Napisał „Le bestiaire au Cortège d'Orphée“ (1919), „Les biches“ (1923), „Le gendarme incompris“ (1920—21, rkp.) oraz szereg utworów kameralnych, fortepianowych i pieśni.

***Pound** Ezra, współcz. poeta ang., wprowadził do Anglji z Ameryki w l. 1909—1917 t. zw. imagizm (ob. uzup.), który wpłynął na rozwój vers libre'u w poezji ang.

***Pourtalès** Guy de, współcz. pisarz franc., m. i. autor powieści biograficznych: „Liszt" (1926), „Chopin" (1928), „Louis II de Bavière ou Hamlet-Roi" (1928).

***Powała.** Górne zamknięcie przestrzeni architektonicznej może być sklepione lub płaskie. To ostatnie składa się z pomostu z desek, ułożonego na belkach rozpiętych nad przestrzenią i nosi nazwę stropu. O ile konstrukcja stropu ma być od spodu osłonięta wykonuje się t. zw. p., w ten sposób, że do spodu belek stropowych przybija się warstwę cienkich desek, zwaną podsiebitką i wyprawia ją gipsem na trzcinie. W ostatnich czasach wchodzą coraz bardziej w użycie ogniotrwałe stropy wykonane w formie jednolitej płyty żelazobetonowej.

***Powell,** ob. Baden Powell.

Powiat. W 1932, po zniesieniu 20 powiatów (ob. Polska, Podział administracyjny, uzup.), liczyła Polska 263 powiaty, wraz z powiatami miejskiemi.

Powieść. O c z y t e l n i c t w i e p o w i e ś c i w Polsce, ob. Poczytność książek (uzup.).

Powietrzna żegluga. Por. też Lotnictwo (uzup.).

***Powojowate,** ob. Convolvulaceae (uzup.).

***Powrósło,** pęk słomy skręcony na podobieństwo liny. Służy do wiązania zboża w snopy.

***Powszechna literatura,** ob. Literatura.

***Poziewnik,** rośl., ob. Galeopsis.

Pozytyw, także: małe pokojowe organy; zwyczajnie posiadają tylko rejestry wargowe.

***Poźniak,** 1. Bronisław, pianista pol., * 1888, od 1915 prof. konserwatorjum Ochsa w Berlinie, od 1931 prof. Akademji muzycznej we Wrocławiu, założył „T r i o P o ź n i a k a", z którem koncertuje w Europie. — 2. Włodzimierz, pol. kompozytor i muzykolog, * 1904, od 1931 asystent U. J. (Hist. i teorja muz.) i nauczyciel konserwatorjum krakowskiego. Napisał dwa poematy symfoniczno-wokalne („Powódź" i „U dnia"), dwa tria, kwartet smyczkowy, sonatę na skrzypce, sonatę na altówkę, szereg utworów fortepianowych, chóralnych i pieśni solowych. Dysertacja: „E. Pankiewicz".

***Północna Osetja,** autonomiczny obszar, utworzony w 1924, wchodzi w skład obwodu Kaukazu Północnego (R. S. F. S. R.), zajmuje 6.000 km² w górach na zach. od Władykaukazu, z ludnością (1931) 166.700 mieszk., 28 na 1 km². Narodowości: 84,2% Osetyńców północnych, 6,7 Rusinów, 6,6 Rosjan, 2,5 innych. Wyznania: 75% prawosławnych, 25 mahometan (sunnitów). S t o l i c ą jest Władykaukaz (miasto autonomiczne, nie należy do obszaru O.). Obszar dzieli się na 5 rejonów.

***Północna Ziemia** (ros. S i e w i e r n a j a Z e m l j a), do 1924 ziemia Mikołaja II, później ziemia Lenina (ob. tom 9), obecnie Siewiernaja Zemlja. Należy do obwodu Syberji Wschodniej (R. S. F. S. R.).

***Północne Borneo** (T h e S t a t e o f N o r t h B o r n e o), kolonja (protektorat) angielska zajmująca płn. część wyspy Borneo, o powierzchni 80.156 km², (1921) 257.804 mieszk. (w przeważnej większości Malajów, 37.642 Chińczyków, 415 Europejczyków). Jest od 1881 w posiadaniu i pod zarządem British North Borneo Company; w sprawach zagranicznych od 1888 zastępuje ją rząd W. Brytanji, gubernatora i urzędników mianuje dyrekcja kompanji w Londynie, za zgodą ministerstwa kolonij. Dzieli się na 4 rezydencje. S t o l i c ą j e s t p o r t S a n d a k a n, 11.936 mieszk., inne ważniejsze miejscowości (porty): Jesselton 5.949 mieszk., Kudat, Tawao. Handel zagraniczny w 1930: wartość przywozu wynosiła 842.000, wywozu 1,146.000 funtów szterlingów. Główne artykuły wywozu (w 1.000 funtów szterl.): kauczuk 380, drzewo 288, kopra 72, tytoń 71, węgiel 42. Ruch portowy w 1930 (tonaż statków przy wejściu): 405.000 tonn rejestr. Kolei w 1930 było 316 km, ruch pocztowy: 1,88 milj. przesyłek, długość linij telegraficznych 1.005 km, stacyj radjotelegraficznych 9.

***Północne Terytorjum** (Territoire du Nord), nazwa urzędowa północnej części Algeru (Afryka płn.), złożonej z departamentów Alger, Oran i Konstantine, 207.493 km², 5,978.883 mieszk., w tem 875.636 Europejczyków.

***Północny obwód,** jednostka administracyjna w R. S. F. S. R., utworzona w 1929 z dawnych gubernij Archangelsk (z której dawniej wyłączono Karelję i Murmańsk), Wołogda i Siewiero-Dwińsk, oraz Zyrjańskiego obszaru autonomicznego (utworzonego w 1921 z części gubernij Archangelsk, Wołogda i Perm), zajmuje obszar 1,139.100 km² (wraz z wyspami: Nowa Ziemia, ziemia Franciszka-Józefa, Wajgacz i Kałgujew), w 1931 liczył 2,537.200 mieszk. S t o l i c ą jest Archangelsk. W 1930 wydzielono z Zyrjańskiego obszaru aut. pas wybrzeża wraz z półwyspem Kanin na zachodzie, pod nazwą narodowego okręgu Nenezów (Samojedów), jako jednostkę podległą centralnym władzom Północnego obwodu.

***Praca ciągła** (por. t a b l.), przy zastosowaniu łańcuchów, ruchomych stołów, taśmy i t. p. urządzeń służących do przesuwania wytwarzanego przedmiotu wzdłuż stoisk robotniczych polega na tem, że wszelkie czynności związane z produkcją przeprowadza się kolejno bez przerw w możliwie równych okresach czasu. P. c. znajduje specjalne zastosowanie przy produkcji masowej i wymaga doskonałego przygotowania oraz sprężystej organizacji. W wytwórniach stosujących p. c. przebiegają wzdłuż sal fabrycznych urządzenia transportowe (ob.), obok tych zaś ustawione są obrabiarki wzgl. urządzenia w porządku, w jakim tego wymaga kolejna, najbardziej racjonalna obróbka wykonywanego przedmiotu. Wędrówkę rozpoczyna np. surowy odlew części maszynowej, przebiega wzdłuż hali obrabiarek, które kolejno obtaczają go, wywiercają otwory, szlifują i t. d., w dalszej drodze zostaje on polakierowany i osuszony, poczem dostaje się na t. zw. t r a n s p o r t e r m o n t a ż o w y, wzdłuż którego stoją robotnicy, uzupełniający i kompletujący go coraz to innemi częściami, dostarczanemi stale z innych oddziałów fabrycznych. Gdy przedmiot przewędruje halę montażową jest już ostatecz-

nie wykończony. P. c. może znaleźć zastosowanie w całkowitej fabrykacji lub tylko w poszczególnych działach np. przy składaniu montażu. Tego rodzaju organizacja wymaga osobnego przystosowania i dlatego wprowadzenie p. c. w istniejącej już wytwórni, która wpierw pracowała innemi metodami jest b. trudne i kosztowne. W tych wypadkach przemysł zdążający ku racjonalizacji, ogranicza się do stosowania p. c. przy montażu produkowanego przedmiotu. Na tablicy przedstawiono montaż podwozia samochodowego, które jako goła rama rozpoczyna wędrówkę wokoło sali montażowej na wózeczku ciągnionym łańcuchem. Zaopatruje się je kolejno w dalsze organy samochodu: przewody oliwne dla smarowania i hamulców hydraulicznych, resory, osi, kierownicę, silniki, skrzynkę biegów, stopnie, fartuchy, zbiornik, chłodnicę i t. d. W podobny sposób umocowuje się nadwozie (karoserję), lampy i t. d., napełnia się zbiornik oraz chłodnice tak, że z chwilą gdy samochód opuszcza halę montażową, gotów jest do próbnej jazdy. Podczas przesuwania wytwarzanego przedmiotu wzdłuż stoiska, odnośny robotnik wykonuje ściśle przydzieloną mu robotę z zastosowaniem najbardziej do tego odpowiednich ruchów (naukowa organizacja, Taylor). P. c. powstała w St. Zj. A. P. w wielkich zakładach przemysłowych, a po wojnie światowej zaczęto stosować ją w Europie. Odznacza się ona bezsprzecznie dużą wydajnością, spotyka się jednak z krytyką, głównie wskutek jednostronnego charakteru zatrudnienia, wpływającego niekorzystnie na pracownika. — Por. też Pracy naukowa organizacja (uzup.).

***Pracy naukowa organizacja.** Przedmiotem nauki o o. p. jest ekonomiczne prowadzenie przedsiębiorstwa według zasady rentowności. Rentowność bowiem jest naczelnem zagadnieniem gospodarczem w każdem przedsiębiorstwie obliczonem na zysk, zarówno prywatnem, jak państwowem (np. poczta, kolej, lasy i t. d.), jak wreszcie mieszanem.

Nauka ta dzieli się na ogólną i specjalną. Ogólna łącznie z teorją n. o. p. zajmuje się zjawiskami występującemi w przedsiębiorstwie każdego rodzaju (zarówno bank jak sklep, tak fabryka jak i rolnictwo i t. p.).

W ogólnej nauce o o. p. przyjęto przeważnie podział następujący: zagadnienia zasadnicze i ogólne, finansowanie, gospodarka pieniężna, rozporządzanie kapitałem wewnątrz przedsiębiorstwa, rodzaje przedsiębiorstw, tworzenie koncernów i innych form koncentracji kapitałów, racjonalizacja, budowanie i urządzanie przedsiębiorstw oraz utrzymywanie ich, organizacja i gospodarka osobowa, badanie zdolności, psychotechnika i psychologja pracy, techniczne i handlowe wykształcenie, zakupy i zamówienia, magazynowanie towarów i tworzenie zapasów, przygotowanie do pracy, organizacja przedsiębiorstw i warsztatów, zarobki, czas pracy, ochrona przed nieszczęśliwemi wypadkami, organizacja sprzedaży i zbytu, technika opakowania, wysyłki i clenia, propaganda, analiza rynkowa konjunktury i jej gospodarcza ocena, księgowość, bilansowanie, obliczanie kosztów własnych, rentowność i płynność, ryzyko i ubezpieczenie, amortyzacja, statystyka, urządzenia kontrolne, maszyny biurowe i inne urządzenia pomocnicze.

Natomiast specjalna nauka o o. p. dzieli się na cztery główne części: gospodarka bankowa, przemysłowa, handlowa i komunikacyjna. Poszczególne te części nauki odnoszą powyżej przedstawione zagadnienia do danych specjalnych gałęzi życia gospodarczego. Dotychczas najsłabiej zbadana i rozwinięta jest n. o. p. w komunikacji.

Historyczne materjały do nauki o o. p. mamy w zbiorach rodzin kupieckich, zawierających wiadomości i wyniki doświadczeń, przeznaczone pierwotnie wyłącznie tylko do użytku danej rodziny kupieckiej czy danego przedsiębiorstwa. Pierwszą dopiero książką przeznaczoną dla ogółu było dzieło Luca Pacioli z 1494 r. pod tytułem „Summa de Arithmetica, geometria, proportioni e proportionalità". Już w 1558 r. pojawiło się obszerne dzieło „O handlu" Lorenza Medera. W XVII w. liczba dzieł z tej dziedziny szybko wzrastała, obejmując coraz to nowe dziedziny działalności handlowej. Najważniejszą była książka „Il negotiante" pióra G. D. Peri, która pojawiła się w l. 1638—1665. W latach następnych literatura o gospodarce przedsiębiorstw rozszerzała się i dzieliła na coraz to więcej części. W ostatnich czasach, zwłaszcza po wojnie światowej, nastąpił olbrzymi wprost rozkwit nauki o gospodarce przedsiębiorstw.

W Polsce n. o. p. rozwija się bardzo pomyślnie. Na czele tej akcji stoi Instytut Naukowej Organizacji w Warszawie, kierowany przez prof. K. Adamieckiego. Wydaje on miesięcznik „Przegląd organizacji", omawiający sprawy organizacji i administracji życia gospodarczego; ponadto prowadzi wykłady, laboratorjum filmowe dla przeprowadzania badań nad pracą ludzką, wydaje szereg książek, organizuje różne sekcje branżowe, propagandy, poradnictwa i t. p. Z innych organizacyj zasługuje na wzmiankę Towarzystwo Ekonomiczne w Krakowie, urządzające odczyty oraz ogłaszające rozprawy z tej dziedziny.

Praga, stolica Czechosłowacji, (1930) 848.081 mieszk. Jest ważnym węzłem komunikacji lotniczej (między innemi linje do Warszawy, Wiednia, Monachjum, Lipska), posiada radjostację i stację radjotelegraficzną.

Praga Marco, włoski pisarz dramatyczny, † 1929, wydał nadto: „Cronache teatrali" (1929, 10 t.).

***Pragier** Adam, socjalista pol., ur. 1886, już jako uczeń gimnazjalny należał do kółek socjalistycznych, w Zurychu ukończył medycynę, następnie jednak przerzucił się do prawa i nauk społecznych, z których się doktoryzował. W 1906 po rozłamie w P. P. S. przeszedł do lewicy, był jednym z redaktorów „Myśli Socjalistycznej". Po wybuchu wojny wrócił do P. P. S. Frakcji Rewolucyjnej, odbył w legjonach kampanję karpacką. W niep. Polsce był radcą w Ministerstwie Opieki Społecznej i prezesem Okręgowego Związku Kas Chorych w Warszawie, wykładał w Wolnej Wszechnicy skarbowość,

ogłosił kilka prac naukowych z dziedziny nauk społecznych („Robotnicze spółdzielnie wytwórcze w Szwajcarji", „Królewsko pruska Komisja Kolonizacyjna 1886—1914", „Zarys skarbowości komunalnej"). W l. 1922—1930 posłował do sejmu. Jeden z przywódców „Centrolewu", był w 1930 więziony w twierdzy w Brześciu n/B., w 1932 skazany na 3 lata więzienia i pozbawienia praw obywatelskich, sąd drugiej instancji zaostrzył w 1933 karę, podnosząc okres pozbawienia praw do 5 lat.

***Prater** (z włosk. prato, „łąka"), ob. Wiedeń.

***Pravdá** František, pisarz czeski, (1817—1904), autor obrazków ludowych i historycznych („Tatarzy na Morawie", „Trzej królowie z Bukowiny").

***Prawdziwy grzyb,** prawdziwek, ob. Boletus.

Praźmowski-Belina Władysław, 1933 mianowany wojewodą lwowskim.

***Prądem elektrycznym rażenie,** ob. Elektropatologja.

***Prądy,** regjonalne czasopismo społeczno-literackie o zabarwieniu lewicowem, wydawane w Łodzi od r. 1931 pod redakcją Grzegorza Timofiejewa i Marjana Piechala.

***Predella** (włos.), najwyższy stopień przed ołtarzem, również nasada na płycie ołtarzowej, służąca do ustawiania na niej lichtarzy, relikwiarzy i t. p. Stanowi ona równocześnie podstawę szafy, czy architektury górnej części ołtarzowej od mensy począwszy. Przednia jej strona bywa zazwyczaj ozdobiona płaskorzeźbą lub obrazem. Obrazy te, zwłaszcza z epoki gotyckiej, znane są też pod nazwą p.

***Predylekcja** (z łac.), upodobanie, zamiłowanie, sympatja.

***Preferencja** (z łac.), pierwsze miejsce, faworyzowanie, uprzywilejowanie, przyznanie lepszych warunków.

***Prefiks,** albo przedrostek, część wyrazu, stojąca przed rdzeniem i modyfikująca jego zasadnicze znaczenie, np. za-bór, przedmiot, przy-sługa, z-łączyć. Większość p. może być używana także samodzielnie, jako przyimki lub — rzadziej — przysłówki.

***Prehistorja Polski,** ob. Przedhistoryczne kultury Polski (uzup.).

Preston, (1931) 118.839 mieszk.

***Prestydygitator** (franc.), kuglarz.

Prévost Marcel, pisarz franc., z jego ostatnich powieści najlepsze: „La Retraite ardente" (1927) i „L'Homme vierge" (1929).

***Prévost** Jean, współcz. pisarz franc., autor powieści „Merlin", zwłaszcza zaś świetnej autobiografji: „Dix-huit Ans" (1929), odznaczającej się niezwykłą szczerością, bezwzględnością prawdy i dojrzałym sądem o rzeczach, będącej niejako dokumentem przełomu duchowego u obecnego młodego pokolenia.

***Prędski** Artur, współcz. pisarz pol., wydał: „Poezje" (1929), powieści: „Alkohol" (1932), „Ciąg dalszy" (1932), „Bełtowski, zredukowany..." (1933), odznaczające się świeżym realizmem i oryginalną pomysłowością.

***Primorje lub Primorska banovina,** ob. Primorska banovina (uzup.).

***Primorska banovina** (Primorje), jeden z 9 banatów, na jakie podzielono Jugosławję w 1929 r. Obejmuje wybrzeże Adrjatyku od wyspy Pag do ujścia rzeki Narenty (a więc znaczną część dawnej Dalmacji) wraz z przyległemi wyspami, 19.368 km², z 786.357 mieszk. (w 1921 r.). Stolicą jest Split.

***Prince Edward Islands,** ob. Księcia Edwarda wyspy.

***Prince of Wales Land,** ob. Księcia Walji ziemia.

***Prince of Wales Island,** ob. Pinang (tom 12 i uzup.).

***Prince of York Island,** ob. Księcia Jorku wyspa.

***Prince Patrick Island,** ob. Księcia Patryka wyspa.

***Prinzregent-Luitpold-Land,** ob. Księcia regenta Luitpolda ziemia.

***Přivoz,** ob. Przywóz (uzup.).

***Pro-Rok,** pseudonim Antoniego Słonimskiego (ob. t. 16 i 20).

***Procner** Jan, inżynier pols., (1863—1915), na stanowisku naczelnego inżyniera firmy Krusche i Ender w Pabjanicach dokonał szeregu ulepszeń w dziedzinie maszyn włókienniczych i wynalazku turbiny parowej, przeciwprężnej, która mogła mieć doniosłe zastosowanie na okrętach, pozwalając im wykonywać zwroty na miejscu. Wynalazek ten opatentował, jednak wybuch wojny światowej przeszkodził w zrealizowaniu patentu, który po śmierci P. został w zmienionej formie zgłoszony przez innego, zagranicznego wynalazcę.

Profesja (łać. professio), ślub zakonnika publiczny na wieczną wierność zakonowi i cnotom zakonnym. Zakonnik przejść musi następujące stopnie: 1. postulat; 2. nowicjat; 3. śluby proste (vota simplicia); 4. śluby uroczyste (vota solemnia) czyli p. Przez p. zamyka zakonnik dla siebie na zawsze drogę powrotu do życia świeckiego.

***Profil psychologiczny Rossolima,** ob. Inteligencji badanie (uzup.).

***Prom,** miesięcznik poetycki, wydawany w Poznaniu od r. 1932 pod redakcją Eugenjusza Morskiego i Edwina Herberta, współpracują w nim nadto Bronisław Przyłuski, Witold Juljusz Kapuściński i i. młodzi poeci, głównie wielkopolscy.

***Promiscuitas** (łac.), pomieszanie. Por. też Małżeństwo.

Prostoskrzydle. Ma być: charakt... się dwiema parami skrzydeł.

***Proszowski** Józef Baltazar, rzeźbiarz pol., * 1860, ukończył w Warszawie Szkołę Rysunkową pod kierunkiem Gersona, potem krakowską Akademję, wkońcu kształcił się we Włoszech. Wystawiał w Warszawie, w Częstochowie, gdzie się osiedlił, założył własną wystawę sztuk pięknych, obsyłaną głównie przez artystów warszawskich. Ważniejsze rzeźby: „Joanna d'Arc na stosie", „Niepokalane Poczęcie", „Mojżesz", „Ukrzyżowanie", grupa rzeźb do kościoła w Dąbrowie górniczej i i.

***Protekcyjny system,** ob. Ochronny system.

***Protodorycka sztuka,** sztuka z okresu niewykształconego jeszcze całkowicie stylu doryckiego, przypada na początek VI. w. przed Chr.

Typowym zabytkiem s. p. jest np. Hereon w Olimpji.

***Protokorynckа sztuka,** sztuka z okresu niewykształconego jeszcze całkowicie stylu korynckiego, w 2. połowie IV. w. przed Chr.

Proust Marcel, pisarz franc., którego jedyna powieść, będąca dziełem jego życia, wywiera coraz silniejszy i pogłębiający się wpływ na literaturę francuską i europejską, jest najwybitniejszym przedstawicielem retrospektywizmu psychologicznego, opartego na analizie doprowadzonej do ostatnich granic najszczegółowszej obserwacji i najsubtelniejszej wnikliwości. Filozoficznie wszechstronnie wykształcony, ulegał głównie teorji Bergsona, którą artystycznie odtworzył w swojem wielkiem dziele powieściowem, czyniąc z niej podstawowy wątek osnowy myślowej. Myśl swoją rozwinął na tle znakomicie uchwyconych i odmalowanych przemian obyczajowych w wyższych warstwach społeczeństwa francuskiego od sprawy Dreyfussa do czasów powojennych. Obszerną galerję postaci, wprowadzonych do powieści, ukazał w pełnych charakterystykach, z równem mistrzostwem opisując ich socjo-psychologiczną rzeczywistość, jak i wewnętrzną prawdę człowieka. Do najgłębszych i najpiękniejszych rozdziałów jego dzieła należą przedewszystkiem analizy uczucia miłosnego w różnych jego objawach i w ciągłości rozwojowej. W powieści francuskiej jest Proust największem i najgłębszem zjawiskiem ostatniego półwiecza; w powieści europejskiej wyższym jej etapem rozwojowym po Balzaku, Flaubercie i Dostojewskim, choć temu ostatniemu P. stanowczo się przeciwstawiał. — Najlepszym komentarzem do jego dzieła są własne listy P., ogłaszane drukiem w różnych wydaniach. Najciekawszy materjał biograficzny zawierają listy do pań Szekiewiczowej i Heymanowej (1928). Od r. 1928 wychodzą „Cahiers M. P.", poświęcone badaniom jego życia i twórczości. Z licznych studjów o P. ważniejsze: Souday (1927), Crémieux (1929), Seillière (1931), Dandieu (1930) i w. i.

***Provenzale** Francesco, kompozytor włoski, żył na przełomie w. XVII. i XVIII., jest pierwszym założycielem szkoły neapolitańskiej (ob.), wzgl. jej bezpośrednim poprzednikiem. Nowsze badania identyfikują go z Francesco della Tore. Pisał opery o doniosłem znaczeniu dla historji muzyki: „Ciro" (1653), „Serse" (1655), „Artemisia" (1657), „Tesso" (1658), „L'Eritrea" (1659), „Il schiavo della sua moglie" (1671), „La Stellidaura vendicata" (1678), „Candaule" (1679), szereg oratorjów, motetów, „Pange lingua" i 2 kantaty.

Providence, (1930) 252.981 mieszk.

***Próżniowe rurki** (rurka Crookesa, Plückera, Hittorfa lub Geisslera), rurki szklane o różnych kształtach, zaopatrzone dwiema elektrodami, zazwyczaj glinowemi, służące do badania przewodnictwa elektrycznego gazów. Zazwyczaj ciśnienie gazów w p. r. wynosi parę milimetrów słupa rtęci lub też zaledwie ułamki milimetra.

***Prunus spinosa,** ob. Tarnina.

Prusy, republika związkowa Niemiec, zajmuje obszar (według najnowszych pomiarów) 292.748 km² (bez obszaru wchodzącego w skład okręgu Saary), z zaludnieniem 38,175.989 osób, według ostatecznych wyników spisu ludności z 1925. Gęstość zaludnienia wynosi 130 osób na 1 km².

Pruszków, leży nad rzeką Utratą, dopływem Bzury (nie Mrową, jak mylnie podano w tomie 14). Według spisu z 1931 liczy 23.703 mieszk.

***Przeciwgazowe środki.** Zaliczyć tutaj należy w pierwszym rzędzie maski gazowe (ob. Chemiczna broń), zaopatrzone w filtry, wiążące trujące składniki powietrza (gazy bojowe, trujące gazy, opary, wydzielające się przy niektórych procesach technicznych). Maski można używać bez zmiany filtru tylko przez ograniczony okres czasu; oddychanie nawet w masce staje się wkrótce niemożliwem, skoro zawartość tlenu w powietrzu spadnie poniżej 15%. Dużą niedogodność przy używaniu maski stanowi fakt, iż już przy 30 litrach na minutę pobranego poprzez filtr powietrza, opór jest równoważny ciśnieniu 20 mm słupa wody; normalnie zaś zużywa dorosły człowiek 75 litrów powietrza na minutę.

Do napełniania filtrów masek gazowych stosuje się: 1. ciała działające jako filtry czysto mechanicznie: wata, celuloza, filc. — 2. Substancje absorbujące na swej powierzchni: węgiel aktywny, gel kwasu krzemowego. — 3. Substancje katalizujące reakcję przemiany związku trującego w nieszkodliwy; wymienić tu należy t. zw. hopkalit, katalizujący wybitnie reakcję utleniania tlenku węgla CO na dwutlenek CO_2. Jako katalizator występuje w hopkalicie mieszanina dwutlenku manganu i tlenku miedzi (3:2), jako aktywator mieszanina tlenków kobaltu i srebra. — 4. Substancje wiążące chemicznie, dostosowane do rodzaju działającego gazu. Stosuje się np. wodorotlenek potasu w razie obecności chlorowodoru, siarczan miedzi dla amonjaku, sole cynku dla kwasu pruskiego, sześciometylenoczteroaminę dla fosgenu, emulsje olejów, mydeł dla chlorków organicznych, kwas chromowy z 5% dodatkiem tlenku rtęci dla tlenku węgla. W powietrzu ubogiem w tlen używa się nadto aparatów tlenowych; przebywanie w atmosferze niektórych gazów bojowych (np. iperytu) wymaga całkowitej ochrony ciała w postaci specjalnego ubrania z gumy, skóry i t. p., doskonale szczelnego.

***Przedhistoryczne kultury Polski** (por. tabl. poza tekst.). W prehistorji nazywamy kulturą zespół współczesnych sobie zabytków, jak np. naczyń, siekier i t. p., związanych ze sposobem mieszkania, obrządkiem pogrzebowym i t. d. Wyznaczywszy na mapie miejscowości, w których występują zabytki tego samego typu, otrzymujemy obszar, na którym panowała dana kultura. Na pograniczu różnych kultur występują zabytki mieszane, wykazujące składniki obu stykających się kultur. Niewątpliwie też kultury przedhistoryczne reprezentują pewne grupy ludności, posiadające wspólne cechy rasowe i wspólny język. Gdy jednak w epoce bronzowej (ob. Metalowa epoka), będącej początkiem zmierzchu prehistorji w Europie, można już nawiązywać pewne kultury do mających prawie zdecydowany charakter etniczny plemion, mniej lub więcej znanych z opisów i wzmianek u sta-

mion na ten teren. Dla końca tego okresu charakterystycznem jest coraz częstsze pojawianie się grobów ciałopalnych, związane prawdopodobnie ze zmianą dotychczasowych wierzeń.

Okres trzeci, czwarty i piąty epoki bronzowej pozostaje na naszych ziemiach pod wyraźnem na całym ich obszarze występującem panowaniem kultury łużyckiej, nazwanej tak od Łużyc, gdzie znajduje się najważniejszy jej ośrodek. Powstała ona z kultury przedłużyckiej, od której różni się grobami ciałopalnemi, doskonale wykonaną i charakterystyczną ceramiką. Początkowo kultura łużycka zajmuje jedynie zach.-południową część Wielkopolski; już jednak w drugiej połowie okresu III objawia się jej ekspansja kolonizacyjna, prowadząca do zajmowania coraz to nowych obszarów, a wraz z tem tworzenia się grup lokalnych, kaszubskiej na Pomorzu, kujawsko-chełmińskiej na Kujawach, zachodnio- i wschodnio-wielkopolskiej, środkowo-polskiej na obszarach otwartych między Wartą, Wisłą i Pilicą, śląsko-małopolskiej (Śląsk, Małopolska zach., płd. część Wielkopolski), tarnobrzeskiej i i. Pod względem obrządku pogrzebowego na szczególną uwagę zasługuje grupa wschodnio-wielkopolska, z grobami szkieletowemi, gdy inne grupy posiadają groby wyłącznie ciałopalne.

Nowe fale ludności łużyckiej, przybywające ze Śląska, wzbogacają małopolskie zabytki z końca tego okresu nowemi formami. Najazdy takie przyczyniają się również do ułatwienia asymilacji grup ludności obcej, przybywającej ze wschodu, jak świadczą o tem powstające na krańcach kultury łużyckiej mieszane kultury tracko-łużyckie. Brak napływu nowych fal ludności łużyckiej ułatwia natomiast opanowanie grupy kaszubskiej przez wpływy skandynawskie, doprowadzając do zerwania przez tą grupę kontaktu z macierzą, i wytworzenia się na jej terenie pod koniec epoki bronzowej odrębnej kultury grobów skrzynkowych, uważanych przez niektórych badaczy niemieckich za zabytki germańskie.

Epoka żelaza (800 przed Chr.—1100 po Chr.). Okres halsztacki (800—500 przed Chr.). Już pod koniec epoki bronzowej zaczynają się rozpowszechniać w Polsce, podobnie jak i w krajach sąsiednich wyroby żelazne (por. Metalowa epoka); mające początkowo małe znaczenie, dopiero zczasem stające się główną podstawą kultury materjalnej. W Polsce rozszerzają się one wraz z wpływami kultury illiryjskiej, pod któremi rozwija się wspaniale kultura łużycka, zwłaszcza jej ceramika. Naczynia są obecnie grafitowane i malowane. Cmentarzyska łużyckie tego okresu zachowują dalej swój charakter cmentarzysk ciałopalnych; w grobach obok popielnicy, zawierającej spalone szczątki zmarłego, znajduje się małe naczyńka, t. zw. przystawki, w których prawdopodobnie dawano zmarłemu do grobu pożywienie (por. Umarłych chowanie). W okresie halsztackim coraz częściej spotyka się przepalone kości poza popielnicą (groby obsypane przepalonemi kośćmi), a nawet groby bez popielnicy (groby jamowe), zawierające resztki stosu, szczątki przepalone zmarłego i drobne dary grobowe.

Z kultur łużyckich okresu poprzedniego zanika kultura środkowo-polska, natomiast na terenie Małopolski wschodniej powstaje nowa grupa, wysocka. Grupa wschodnio-wielkopolska zajmuje dawne tereny środkowo-polskiej; w ceramice jej zwraca uwagę inkrustacja naczyń. Na uwagę też zasługuje nagłe pojawienie się w grupie górnośląsko-małopolskiej grobów szkieletowych, podobnie jak w grupie wysockiej, gdzie spotykamy je obok grobów popielnicowych. Wspomnieć tu jeszcze należy o śladach ekspansji scytyjskiej na płd.-wsch. krańcach naszych ziem. Zabytki scytyjskie, jak zwierciadła bronzowe o rączkach w kształcie główki zwierzęcej, bronzowe kotły etc. znajdujemy zawsze w kurhanach, kryjących w sobie szczątki zmarłego. Z zabytków kultury scytyjskiej wymienić tu należy skarb z Ryżanówki na Ukrainie. Inny skarb, datowany na tenże okres prawdopodobnie pochodzenia naddunajskiego znaleziono w Michałkowie (por. tabl.).

Ostatnia faza okresu halsztackiego i początek lateńskiego (500 do nar. Chr.), przynoszą silny napór na ludność łużycką Wielkopolski ludności kultury grobów skrzynkowych (por. tablicę), która po złamaniu oporu zalewa szybko znaczne obszary. Na terenie Małopolski prędko jednak ulegają najeźdźcy procesowi asymilacyjnemu; przerywa go nowy najazd, tym razem ludności grobów podkloszowych. Kultura grobów podkloszowych, nazwana tak dla zwyczaju przykrywania w grobach popielnic dużem kloszowatem naczyniem (por. tabl.), zapanowuje na czas jakiś na terenie Małopolski, skąd wypiera je w w. IV. przez Chr. najazd plemion celtyckich, a wnet potem ziemie nasze opanowuje kultura grobów jamowych, uważana przez badaczy niemieckich za charakterystyczną dla plemion germańskich. Dzieli się ona na północną, odnoszoną do Burgundów i południową, mającą odpowiadać Wandalom. Pierwsza grupa opanowuje Pomorze, Wielkopolskę, Kujawy i część Mazowsza, druga pozostałą część Polski środkowej i zachodniej oraz Małopolskę. W obu tych kulturach zwłaszcza jednak w południowej występują silne wpływy celtyckie.

Okres rzymski (Nar. Ch. — 400 po Chr.), zaznacza się na naszych ziemiach wzrostem wpływów kultury rzymskiej; świadczą o tem znachodzone z tych czasów zabytki, jak naczynia gliniane bogato ozdobione płaskorzeźbami, naczyńka szklane, zapinki, monety etc. Wzamian za te przedmioty wywozili kupcy rzymscy skóry zwierzęce i inne surowce, szczególnie jednak wysoko ceniony bursztyn. Cmentarzyska z tych czasów składają się z grobów popielnicowych i jamowych; te ostatnie nigdy nie zawierają broni, stąd szereg badaczy uważa, że w czasach tych na naszych ziemiach istniały dwie warstwy ludności, panującej, najeźdźców-wojowników, i podległej im warstwy niewojowników. W każdym jednak razie bardzo jest prawdopodobnem istnienie już wtedy na terenie ziem naszych plemion słowiańskich, jak

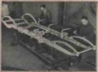

2. Umocowanie resorów.

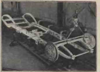

3. Wstawianie przedniej osi.

4. Umocowanie tylnego mostu.

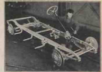

5. Wstawianie kierownicy.

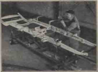

1. Montaż przewodów smarowniczych i hamulcowych.

Montaż podwozia samochodowego przy pracy ciągłej.

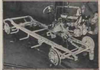

6. Wstawianie bloku maszynowego.

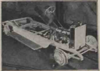

10. Umocowanie stopni i fartuchów.

9. Montaż chłodnicy.

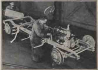

8. Montaż przewodów wydmuchowych i zbiornika paliwa.

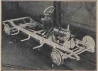

7. Wstawianie wału kardanowego.

mion na ten teren. Dla końca tego okresu charakterystycznem jest coraz częstsze pojawianie się grobów ciałopalnych, związane prawdopodobnie ze zmianą dotychczasowych wierzeń.

Okres trzeci, czwarty i piąty epoki bronzowej pozostaje na naszych ziemiach pod wyraźnem na całym ich obszarze występującem panowaniem kultury łużyckiej, nazwanej tak od Łużyc, gdzie znajduje się najważniejszy jej ośrodek. Powstała ona z kultury przedłużyckiej, od której różni się grobami ciałopalnemi, doskonale wykonaną i charakterystyczną ceramiką. Początkowo kultura łużycka zajmuje jedynie zach.-południową część Wielkopolski; już jednak w drugiej połowie okresu III objawia się jej ekspansja kolonizacyjna, prowadząca do zajmowania coraz to nowych obszarów, a wraz z tem tworzenia się grup lokalnych, kaszubskiej na Pomorzu, kujawsko-chełmińskiej na Kujawach, zachodnio- i wschodnio-wielkopolskiej, środkowo-polskiej na obszarach otwartych między Wartą, Wisłą i Pilicą, śląsko-małopolskiej (Śląsk, Małopolska zach., płd. część Wielkopolski), tarnobrzeskiej i i. Pod względem obrządku pogrzebowego na szczególną uwagę zasługuje grupa wschodnio-wielkopolska, z grobami szkieletowemi, gdy inne grupy posiadają groby wyłącznie ciałopalne.

Nowe fale ludności łużyckiej, przybywające ze Śląska, wzbogacają małopolskie zabytki z końca tego okresu nowemi formami. Najazdy takie przyczyniają się również do ułatwienia asymilacji grup ludności obcej, przybywającej ze wschodu, jak świadczą o tem powstające na krańcach kultury łużyckiej mieszane kultury tracko-łużyckie. Brak napływu nowych fal ludności łużyckiej ułatwia natomiast opanowanie grupy kaszubskiej przez wpływy skandynawskie, doprowadzając do zerwania przez tą grupę kontaktu z macierzą, i wytworzenia się na jej terenie pod koniec epoki bronzowej odrębnej kultury grobów skrzynkowych, uważanych przez niektórych badaczy niemieckich za zabytki germańskie.

Epoka żelaza (800 przed Chr.—1100 po Chr.). Okres halsztacki (800—500 przed Chr.). Już pod koniec epoki bronzowej zaczynają się rozpowszechniać w Polsce, podobnie jak i w krajach sąsiednich wyroby żelazne (por. Metalowa epoka); mające początkowo małe znaczenie, dopiero zczasem stające się główną podstawą kultury materjalnej. W Polsce rozszerzają się one wraz z wpływami kultury illiryjskiej, pod któremi rozwija się wspaniale kultura łużycka, zwłaszcza jej ceramika. Naczynia są obecnie grafitowane i malowane. Cmentarzyska łużyckie tego okresu zachowują dalej swój charakter cmentarzysk ciałopalnych; w grobach obok popielnicy, zawierającej spalone szczątki zmarłego, znajduje się małe naczyńka, t. zw. przystawki, w których prawdopodobnie dawano zmarłemu do grobu pożywienie (por. Umarłych chowanie). W okresie halsztackim coraz częściej spotyka się przepalone kości poza popielnicą (groby obsypane przepalonemi kośćmi), a nawet groby bez popielnicy (groby jamowe), zawierające resztki stosu, szczątki przepalone zmarłego i drobne dary grobowe.

Z kultur łużyckich okresu poprzedniego zanika kultura środkowo-polska, natomiast na terenie Małopolski wschodniej powstaje nowa grupa, wysocka. Grupa wschodnio-wielkopolska zajmuje dawne tereny środkowo-polskiej; w ceramice jej zwraca uwagę inkrustacja naczyń. Na uwagę też zasługuje nagłe pojawienie się w grupie górnośląsko-małopolskiej grobów szkieletowych, podobnie jak w grupie wysockiej, gdzie spotykamy je obok grobów popielnicowych. Wspomnieć tu jeszcze należy o śladach ekspansji scytyjskiej na płd.-wsch. krańcach naszych ziem. Zabytki scytyjskie, jak zwierciadła bronzowe o rączkach w kształcie główki zwierzęcej, bronzowe kotły etc. znajdujemy zawsze w kurhanach, kryjących w sobie szczątki zmarłego. Z zabytków kultury scytyjskiej wymienić tu należy skarb z Ryżanówki na Ukrainie. Inny skarb, datowany na tenże okres prawdopodobnie pochodzenia naddunajskiego znaleziono w Michałkowie (por. tabl.).

Ostatnia faza okresu halsztackiego i początek lateńskiego (500 do nar. Chr.), przynoszą silny napór na ludność łużycką Wielkopolski ludności kultury grobów skrzynkowych (por. tablicę), która po złamaniu oporu zalewa szybko znaczne obszary. Na terenie Małopolski prędko jednak ulegają najeźdzcy procesowi asymilacyjnemu; przerywa go nowy najazd, tym razem ludności grobów podkloszowych. Kultura grobów podkloszowych, nazwana tak dla zwyczaju przykrywania w grobach popielnic dużem kloszowatem naczyniem (por. tabl.), zapanowuje na czas jakiś na terenie Małopolski, skąd wypiera je w w. IV. przez Chr. najazd plemion celtyckich, a wnet potem ziemie nasze opanowuje kultura grobów jamowych, uważana przez badaczy niemieckich za charakterystyczną dla plemion germańskich. Dzieli się ona na północną, odnoszoną do Burgundów i południową, mającą odpowiadać Wandalom. Pierwsza grupa opanowuje Pomorze, Wielkopolskę, Kujawy i część Mazowsza, druga pozostałą część Polski środkowej i zachodniej oraz Małopolskę. W obu tych kulturach zwłaszcza jednak w południowej występują silne wpływy celtyckie.

Okres rzymski (Nar. Ch. — 400 po Chr.), zaznacza się na naszych ziemiach wzrostem wpływów kultury rzymskiej; świadczą o tem znachodzone z tych czasów zabytki, jak naczynia gliniane bogato ozdobione płaskorzeźbami, naczyńka szklane, zapinki, monety etc. Wzamian za te przedmioty wywozili kupcy rzymscy skóry zwierzęce i inne surowce, szczególnie jednak wysoko ceniony bursztyn. Cmentarzyska z tych czasów składają się z grobów popielnicowych i jamowych; te ostatnie nigdy nie zawierają broni, stąd szereg badaczy uważa, że w czasach tych na naszych ziemiach istniały dwie warstwy ludności, panującej, najeźdzców-wojowników, i podległej im warstwy niewojowników. W każdym jednak razie bardzo jest prawdopodobnem istnienie już wtedy na terenie ziem naszych plemion słowiańskich, jak

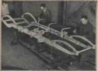

2. Umocowanie resorów.

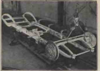

3. Wstawianie przedniej osi.

4. Umocowanie tylnego mostu.

5. Wstawianie kierownicy.

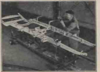

1. Montaż przewodów smarowniczych i hamulcowych.

Montaż podwozia samochodowego przy pracy ciągłej.

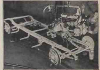

6. Wstawianie bloku maszynowego.

10. Umocowanie stopni i fartuchów.

9. Montaż chłodnicy.

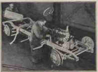

8. Montaż przewodów wydmuchowych i zbiornika paliwa.

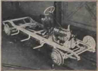

7. Wstawianie wału kardanowego.

Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka w SŁUPSKU

1. Naczynie typowe dla kultury podolskich grobów skrzynkowych. 2. Malowane naczynie z Małopolski wschodniej; typowe dla ceramiki malowanej. 3. Naczynie z wczesnej fazy kultury łużyckiej. 4. Rekonstrukcja ziemianki neolitycznej. 5. Korona złota ze skarbu Michałkowskiego (Małopolska) okresu halsztackiego. 6. Grób skrzynkowy z urnami twarzowemi. 7. Grób podkloszowy. 8. Grób jamowy (szczątki ludzkie na dnie grobu). 9. Naczynie typowe dla okresu rzymskiego. 10. Głowa suhaka ze skarbu srebrnego w Choniakowie na Wołyniu. 11. Posąg Światowida (Oryginał w Pol. Akad. Um. w Krakowie). 12. Naczynia charakterystyczne dla Słowian.

zdają się na to wskazywać nieliczne coprawda wzmianki u Ptolomeusza.

Małopolskę wschodnią w pierwszych wiekach po Chr. zamieszkują plemiona dackie, przybyłe tu prawdopodobnie pod naporem legjonów rzymskich. W czasach późniejszych dostają się te tereny pod wpływ kultur południowych. Równocześnie na obszarze ujścia Wisły pojawia się ludność, która pozostawia po sobie groby szkieletowe, oraz zabytki, które pozwalają na nawiązanie tej ludności z plemionami gockiemi, które miały przybyć ze Skandynawji. Plemiona te posuwają się coraz bardziej na południe, nad morze Czarne, gdzie organizują swe państwo.

Wieki następne, okres wędrówek ludów (400—600 po Chr.), pozostawiają na naszych ziemiach coraz mniej zabytków (przynajmniej dotychczasowe badania ich nie wykryły), stąd trudno jest dzisiaj określić, jaką była kultura materjalna panująca w tych czasach na naszym terenie. Uczeni niemieccy przyjmują, że w okresie tym ziemie nasze były niezamieszkałe, trudno jednak przypuścić, by w takim razie zachowały się bez zmian aż do naszych czasów nazwy miejscowości, rzek, znane w okresie wpływów rzymskich, jak o tem świadczą wzmianki u dawnych autorów łacińskich. Z okresu wędrówek ludów pochodzi skarb złoty z Chomiakowa (por. tabl.) na Wołyniu.

Okres wczesno-historyczny (600—1100) w początkowem swem stadjum nie pozostawia bezspornych zabytków słowiańskich. Zabytki tego typu pojawiają się na obszarze Polski dopiero w X. w., przyczem, choć kronikarze opisują jako panujący u Słowian obrzęd ciałopalny, spotyka się groby ciałopalne w tym okresie bardzo rzadko, najczęściej jeszcze w Lubelszczyźnie. Charakterystycznemi dla Pomorza, Nowogródzkiego, Wołynia i Małopolski wsch. są w tym czasie kurhany, gdy w Wielkopolsce, ziemi Chełmińskiej i Małopolsce zach. występują w nim jako typowe groby płaskie. Wyposażenie grobów jest naogół skromne; najważniejszemi z nich zabytkami są kabłączki skroniowe, spotykane w grobach słowiańskich, a uważane za charakterystyczne dla grobów kobiecych. Broń występuje w tych grobach bardzo rzadko; częściej znachodzi się w nich noże, czasami u nóg szkieletu szczątki wiadra, z którego pozostają tylko obręcze żelazne. Wielkie znaczenie dla poznania kultur tych czasów mają t. zw. skarby, zawierające zwykle dużo ozdób, często monety arabskie; znane są też skarby monet, nawet niekiedy posiekanych oraz zawierające surowe bryły srebra.

Typową dla kultury słowiańskiej jest ceramika, prawie z reguły pozbawiona uch (por. tabl.). Ornament tworzą linje równoległe, niekiedy faliste, wykonane grzebieniem. Charakterystyczne wreszcie dla tego okresu jest bardzo częste występowanie grodzisk, miejsc obronnych, stojących na straży bezpieczeństwa plemienia, często mieszkań naczelników plemiennych. Kształt ich jest rozmaity; najczęściej zajmują one miejsca z natury obronne, otaczają je wały, na terenach równinnych często tworzące kilka współśrodkowych pierścieni. — Na szczególną uwagę z zabytków słowiańskich zasługuje posąg Światowida (por. tabl.), znaleziony w Małopolsce wschodniej, jedyny dotychczas znany autentyczny posąg bóstwa słowiańskiego na naszym terenie (por. Słowiańska mitologja).

Kończąc omawianie zabytków prehistorycznych Polski wspomnieć należy jeszcze o grobach litewskich, występujących na terenie płn.-wschodnim, oraz pojawiających się na Pomorzu i w Małopolsce wschodniej zabytkach wikińskich, świadczących o najazdach Wikingów na nasze wybrzeża oraz wyprawach ich zorganizowanych przez nich księstw ruskich na połud-wsch. obszary Polski.

***Przedhistoryczne naczynia,** ob. Naczynia przedhistoryczne (t. 11 i uzup.).

***Przedrostek,** ob. Prefiks (uzup.).

Przedsiębiorstwo, ob. też Pracy naukowa organizacja (uzup.), Ruch przedsiębiorstw (uzup.).

***Przedskok,** niski skok wprzód, wykonany w czasie rozbiegu, celem złączenia stóp przed wykonaniem odbicia obunóż, używany przy skokach mieszanych (z podporu i zwisu).

***Przegląd Gospodarczy,** dwutygodnik, wydawany od r. 1919 w Warszawie przez koła przemysłowe, pod redakcją Edwarda Rose.

***Przegląd Księgarski,** organ Związku Księgarzy Polskich, wydawany w Warszawie, ostatnio pod redakcją Jana Muszkowskiego.

***Przegląd Literacki,** 1) czasopismo pol. pod redakcją Erazma Piltza, wychodziło w Petersburgu od r. 1881 jako dodatek do „Kraju"; 2) miesięcznik informacyjny, wydawany w Warszawie od r. 1930 pod redakcją Jana Michalskiego, w znacznej części poświęcony wydawnictwom Trzaski, Everta i Michalskiego.

***Przegląd Muzyczny,** 1. dwutygodnik, wychodził w Warszawie (1908—1914 i 1918—19) pod red. Romana Chojnackiego; 2. miesięcznik, organ Zjednoczenia Polskich Związków Śpiewaczych, wychodził w Poznaniu (1925—32) pod red. Henryka Opieńskiego i Stanisława Wiechowicza.

***Przegląd Polityczny,** miesięcznik poświęcony zagadnieniom polityki zagranicznej, wychodzi od r. 1924 w Warszawie pod redakcją Marcelego Handelsmana.

Przegląd Współczesny od r. 1930 wydaje oddzielne podwójne zeszyty, poświęcone charakterystyce współczesnych państw, narodów i społeczeństw. Dotychczas ukazały się w r. 1930 Włochy, w r. 1931 Szwajcarja, w r. 1932 Belgja.

***Przegorzan,** ob. Echinops.

***Przegubiak,** ob. Torula.

***Przejazd północno-wschodni,** Przejazd północno-zachodni, ob. Północno-wschodni przejazd, Północno-zachodni przejazd.

***Przejście północno-wschodnie,** Przejście północno-zachodnie, ob. Północno-wschodni przejazd, Północno-zachodni przejazd.

***Przekrasek,** ob. Clerus.

***Przełuśnia,** roślina, ob. Dalechampia.

***Przełącznica biegów,** ob. Samochód.

Przemysł, ob. też Pracy naukowa organizacja (uzup.), Ruch przedsiębiorstw (uzup.).

***Przesięk,** ob. Wydzielanie.

***Przesłokla,** ob. Mammea.

Przewody elektryczne (por. Elektr. przew. w t. 4). Technika prowadzenia sieci prądów elektrycznych o wysokiem napięciu w ostatniem dziesięcioleciu postąpiła naprzód. W Niemczech zachodnich istnieje sieć powietrzna o napięciu 220.000 woltów. Jako przewodniki stosuje się obecnie kable w postaci sprężystych rur. Podobne kable, z zewnętrzną powłoką izolacyjną, a wypełnione wewnątrz olejem transformatorowym używane są do sieci podziemnych i służą do napięć aż do 130.000 woltów; olej transformatorowy przesiąka bowiem do warstwy papierowej, zapewniając w ten sposób dobrą i trwałą izolację.

***Przeźrotka** (Vitrina Drap.), rodzaj ślimaka płucodysznego z podrzędu Stylommatophora. Małe, lubiące wilgoć ślimaki, z cienką, przeświecającą, podłużną, jajowatą skorupką. Najpospolitsza V. pellucida Müll.

Przeżuwające. Do podrzędu Pecora należy prócz Bovidae i Cervidae także rodz. Gyraffidae.

***Przędzalnictwo odpadków** zajmuje się wyrobem przędzy gorszego gatunku i przerabia: 1) odpadki surowcowe, jako to krótkie włoski bawełniane, pozostające na ziarnach po oderwaniu głównej masy puchu; pakuły lniane i konopne; resztki jedwabiu odrywane od pergaminowatej masy kokonów; 2) odpadki przędzalniane, t. j. włókna bawełniane i wełniane wyczesane na gremplarkach; 3) odpadki tkackie, t. j. wszelkie obcinki przędzy i tkanin; 4) odpadki produktów gotowych, głównie wełnę wydobytą ze starych szmat, ob. Wełna sztuczna (t. 18).

Przyboś Juljan, poeta pol., * 1901, wydał nadto zbiór: „Wgłąb las" (1932). Współpracuje w czasopiśmie „Linja".

***Przybram,** ob. Příbram.

Przybyszewska Stanisława, w t. 14 str. 180, ma być: córka Stanisława Przybyszewskiego.

Przybyszewski Stanisław, pisarz pol. Charakterystykę ob. t. 13, str. 235—236.

Przychocki Gustaw, pol. filolog klasyczny, wydał nadto: „Observationes Ovidiane" (1908), „Accessus Ovidiani" (1911), „De Gregorii Nazianzeni Quaestiones Selectae" (1912), „Ovidius Graecus" (1921), „Rzymianie a tragedja" (1929), przekład komentowany „Komedyj" Plauta (tom I, 1931).

***Przyczyn i skutków metoda** jest stosowana w badaniu inteligencji (ob. uzup.). Stworzona została przez polskiego psychologa i pedagoga Jana Władysława Dawida (ob.), który nazywa ją również metodą: „Co i jak się stało?" P. i s. m. ma dwie odmiany dwuczłonkową i wieloczłonkową. Autor opisał je w następujący sposób: „Zdarzenie, które się rozwijało w szeregu zmian, przedstawiamy na dwóch rysunkach: pierwszy wyraża moment początkowy, to co było, zanim się dziać zaczęło; drugi rysunek zawiera moment ostatni, obraz tego, co było na końcu, jako rezultat szeregu zmian, działań, przyczyn. Osoba widzi skutki, ma wskazać przyczyny. Pokazując dwa obrazki, pytamy: Jaki jest związek między tem i tem? albo: co się tu stało, jak i dlaczego?" — W odmianie wieloczłonkowej „zdarzenie lub czynność przedstawiona jest w szeregu kilku lub kilkunastu rysunków, z których każda zawiera jedną fazę, jedną z następujących po sobie zmian lub sytuacyj. Obrazki te mieszamy, rozrzucamy na stole; każemy osobie ułożyć je w porządku właściwym i objaśnić, t. j. powiedzieć, jaki jest związek między niemi, co się tu stało, jak i dlaczego?" Treść obrazków dobrał Dawid w ten sposób, aby stawiały umysł w sytuacje analogiczne do tych, w jakich się często znajduje w życiu praktycznem i naukowem. Np. na jednym obrazku chłopiec bije psa, na drugim chłopiec ma podarte ubranie i płacze. Poprawne wyjaśnienie całego zdarzenia wymaga zrozumienia poszczególnych obrazków i ich związku wewnętrznego, który nie jest dany zmysłowo. Dawid nazwał elementy dane zmysłowo przedmiotami, a te, które mają być znalezione — ogniwami. Inteligencję badanego określa (przy uwzględnieniu wieku) liczba elementów zrozumianych i wyjaśnionych przyczynowo. Okazało się, że dzieci w wieku 6—8 lat rozwiązują zagadnienia, zawierające do 5 elementów (4 przedmioty i 1 ogniwo), a w odmianie wieloczłonkowej serje z 4—6 obrazków, zawierające 7—11 przedmiotów. Dla wieku 9—13 lat można stosować serje do 13 obrazków, o ilości przedmiotów 12 do 19. — Analizując metodę przyczyn i skutków, dochodzi Dawid do następujących wyników: Z punktu widzenia praktycznego może ona służyć do rozpoznawania sprawności inteligencji, wzgl. braków inteligencji. Z punktu widzenia teoretycznego jest to „metoda eksperymentalnego badania procesów, wchodzących w skład myślenia". Rolę podniety spełniają w szczególny sposób dobrane obrazki. Taka podnieta wywołuje jako reakcje „proces myślenia w formie bardziej czynnej i samodzielnej i w warunkach bardziej do rzeczywistości zbliżonych, aniżeli którekolwiek z podniet dotąd w tym celu używanych, jak sylogizmy, wyciąganie wniosków i t. p.".

P. i s. m. została opublikowana przez Dawida w r. 1910 w dziele „Inteligencja, wola i zdolność do pracy", jako wynik własnych badań, a wyłożona przez niego w l. 1908—9 na Kursach Naukowych w Warszawie. P. i s. m. jest szeroko rozpowszechniona.

***Przyjaciel Ludu,** czasopismo założone w r. 1834 przez Jana Poplińskiego w Lesznie, od r. 1839 redagowane przez Józefa Łukaszewicza, następnie do r. 1850 przez Maksymiljana Szymańskiego, odegrało poważną rolę w wielkopolskim ruchu kulturalnym.

***Przylga** (pulvillus), organ czepny u zwierząt. Właściwe p. w postaci wilgotnych poduszeczek występują na końcach palców żab, np. rzekotki (Hyla arborea L.). P. mogą też mieć postać poduszeczek z włosków, szczoteczek, opatrzonych pazurkami (u owadów). Przyczepianie się następuje na mocy prawa adhezji. — Przylgami nazywają się różne smoczki, przyssawki i t. p. urządzenia wielu zwierząt (mątwa, pijawka). Tutaj działa jednak zmniejszone ciśnienie powietrza.

***Przymiotło,** rośl., ob. Erigeron.

***Przypon** u wędki, ob. Wędkarstwo.

***Przystański** Stanisław, pedagog pol., (1820—1887), w l. 1857—60 prof. fizyki w Akademji Medyko-Chirurgicznej w Warszawie, od 1859 dyrektor Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego w Marymoncie. P. brał udział w pracach nad reformą szkolną Wielopolskiego, w l. 1875—87 był prof. fizyki w Szkole Głównej; był jednym z założycieli i współredaktorem „Encyklopedji Wychowawczej".

***Przyszczetka,** ob. Darlingtonia.

***Przyścianek** (drabinka szczeblasta), przyrząd gimnastyczny szwedzki (ribstol).

***Przywóz** (czeskie Přívoz, niem. Oderfurt), do 1924 miasto w żupie i powiecie Ostrawa Morawska (Czechosłowacja), około 17.000 mieszk., obecnie stanowi dzielnicę Ostrawy M. Różnorodny przemysł, między innemi chemiczny i metalowy.

***Psia trawka,** ob. Nardus.

Psie Pole, (1925) 3.086 mieszk., zostało w 1928 przyłączone do Wrocławia.

***Psiząb,** ob. Cynodon.

***Psychoanalityczne wychowanie,** ob. Wychowanie psychoanalityczne (uzup.).

***Psychognostyka** (z grec.), poznawanie człowieka na podstawie naukowych metod badawczych, jakich dostarcza psychologja różniczkowa (ob. uzup.).

***Psychografja,** metoda studjum psychologicznego polegająca na dokładnym opisie cech psychicznych badanej jednostki. Wypracowany w szczegółach i stosowany dla celów szkolnych jest schemat psychograficzny Łazurskiego. Schemat obejmuje badanie i opis uwagi (koncentracja, przewaga biernej wzgl. czynnej uwagi, trwałość wzgl. nietrwałość, zakres), spostrzeżeń (subtelność, obfitość i bogactwo sp., dokładność), pamięci (zapamiętywanie doraźne, rozpoznawanie, dokładność, rodzaj), wyobraźni (bogactwo wyobraźni, żywość, stan i kierunek twórczej wyobraźni, typ wyobrażeniowy), myślenia (zdolność do abstrahowania, zakres pojęć, subjektywność i objektywność sądzenia, zdolności logiczne, skłonność do syntezy, skłonność do analizy), mowy (zasób wyrazów, rodzaj wyrazów, płynność mowy), ogólnych właściwości sfery intelektualnej (przewaga świadomych wzgl. nieświadomych procesów, skierowanie spostrzeżeń nawewnątrz i nazewnątrz, przewaga kojarzenia lub apercepowania, bogactwo zasobu przedstawień, obecność lub brak przewodnich idei w sferze duchowej, szybkość lub powolność procesów intelektualnych, zdolność do pracy umysłowej i do wprawy), nastrojów i wzruszeń (przeważające nastroje, stałość lub zmienność nastroju, odczuwanie radości lub smutku, skłonność do gniewu, do strachu, do przestrachu), uczuć, odnoszących się do własnego „ja" (niższe organiczne uczucia, egoizm, ambicja, uczucia, związane z oceną siebie samego), uczuć dotyczących ludzi (przywiązanie rodzinne, uczucie sympatji, uczucia społeczne), wyższych ideowych uczuć (uczucia intelektualne, estetyczne, moralne, religijne), ogólnych własności sfery uczuciowej (pobudliwość uczuciowa, intensywność i trwałość uczuć, reakcja uczuciowa, wpływ uczuć na intelekt i wolę), ruchów (ruchliwość lub ociężałość, szybkość lub powolność, koordynacja ruchów skomplikowanych, siła ruchów, zdolność do pracy mięśniowej), aktywności psychicznej i wysiłku woli (siła czy słabość chceń, rozwój aktywności psychicznej, skupienie woli, trwałość wysiłku woli, opanowanie i opór na wpływy zewnętrzne), decyzji (główne motywy działania, szybkość decyzji, stałość lub niestałość decyzji, przewodnie idee, systematyczność). Schemat Łazurskiego posiada ponadto program pytań dotyczących stosunku jednostki do otoczenia, jak np. stosunek do przyrody i zwierząt, do różnych ludzi, do życia płciowego, do grup społecznych, do państwa, do religji, nauki, sztuki i t. p. Por. Indywidualności karta, uzup.

Psychograficzne kwestjonarjusze stosuje się obecnie i w typologji (ob. uzup.) w różnych odmianach, m. i. w ten sposób, że wypełnia je całkowicie osoba, będąca przedmiotem badania.

***Psychologiczne czasopisma w** Polsce: „Polskie Archiwum Psychologji" (Warszawa), „Kwartalnik Psychologiczny" (Poznań), „Psychotechnika" (Warszawa).

Psychologja. Badania psychologiczne prowadzone są obecnie w różnych dziedzinach życia psychicznego. Nowe przedmioty badań, odmienność metod badawczych, wyznaczają różne nauki psychologiczne. Różnice założeń i teoretycznych podstaw eksperymentu, koncepcje zjawiska psychicznego i zakres przedmiotu p. oraz oryginalne metody badań określają rozmaite kierunki p. Ob. w uzup. Bihewjoryzm, Refleksologja, P. zwierząt, P. porównawcza, P. różniczkowa, Typologja, Testów metoda, P. matematyczna, P. stosowana, Geopsychika, P. rozwojowa, P. kultury, Sztuki psychologja, Psychografja, P. pedagogiczna, P. dziecka, P. strukturalna.

Psychologja dziecka (por. Dziecka psychologja w t. 4) jest działem psychologji rozwojowej, który ujmuje rozwój psychiczny człowieka od urodzenia do dojrzałości, a w znaczeniu węższem zajmuje się psychologją dziecka do okresu dojrzewania płciowego. Znaczenie teoretyczne p. d. polega na tem, że dostarcza cennych materjałów psychologji ogólnej i poszczególnym dziedzinom psychologicznym (psych. mowy, psych. rozwojowej, psych. różniczkowej), a jej wartość praktyczna tkwi we wskazówkach, jakie daje wychowaniu, nauczaniu, oraz opiece i sądownictwu dla małoletnich.

Historja p. d. rozpoczyna się od pracy lekarza D. Tiedemanna: „Beobachtungen über die Entwicklung der Seelenfähigkeit bei Kindern" (1787). Praca ta, a również dzieła B. Sigismunda: „Kind und Welt" (1856) i A. Kussmaula: „Untersuchungen über das Seelenleben des neugeborenen Menschen" (1859) nie znalazły zrozumienia u współczesnych. Początek nowszej p. d. wiąże się z książką lekarza W. Th. Preyera: „Die Seele des Kindes" (1882). Wprowadzona przezeń metoda badawcza została rychło podjęta w Stanach Zjednocz. Ameryki Płn., w Anglji, we Francji (Stanley Hall, Shinn, Bald-

win, Tracy, Sully; Compayré, Binet), a od 1890 zwracają się ku p. d. i niemieccy psychologowie (Ament, Groos, Meumann, W. Stern). Początkowo zajmowano się głównie wczesnem dziecięctwem do 6-go r. życia. Następnie zwrócono się, za wzorem Meumanna do wieku szkolnego, do 14-go r. życia, wreszcie stały się przedmiotem badań i zjawiska psychiczne w wieku dojrzewania. W Ameryce ogłosił Hall dzieło o psychologji młodzieży już w r. 1904 („Adolescence"), wzmożenie zainteresowania dla wieku dojrzewania nastąpiło dopiero po wojnie światowej, kiedy wzrost przestępczości i demoralizacja młodzieży zaczęły domagać się naukowego oświetlenia psychiki młodzieńczej. Pierwsze niemieckie prace o psychologji wieku dojrzewania ukazały się po r. 1920 (W. Hoffmann, Ch. Bühler, E. Spranger), polskie — od 1930 (S. Baley, H. Rowid, S. Szuman).

Metody badawcze p. d. pochodziły początkowo od metod psychologji fizjologicznej, odpowiednio zmodyfikowanych, przy uwzględnieniu odrębności przedmiotu. Nowsze koncepcje teoretyczne na polu psychologji ogólnej, poza tem pogłębienie problemów p. d., traktowanie psychicznych zjawisk dziecka jako procesów rozwojowych, swoistych — wszystko to spowodowało wprowadzenie odrębnych metod badawczych na teren p. d., metod, w których krzyżują się obserwacja i eksperyment. Poza tem ogólno-teoretyczne założenia wpływają na zróżnicowanie i metod badawczych, i poglądów na dziecko — oraz na cele, zadania i możliwości p. d. Pewne formy badania są jednak powszechne (por. Testów metoda, uzup., Inteligencji badania, uzup.), a odrębność psychiki dziecięcej, w porównaniu z psychiką dorosłego, jest obecnie również przyjęta przez wszystkie kierunki psychologiczne. I tak stosując oryginalną metodę badawczą wykazał szwajcarski psycholog Jan Piaget specyficzność umysłowości i moralności dziecka, które nie są niedoskonałe i słabe w zestawieniu z umysłowością i moralnością dorosłego, ale formami aktywności psychicznej stale spotykanemi u dzieci, określonemi przez różne prawa dla różnych faz rozwojowych. Piaget zbadał mowę i myślenie dziecka, sąd i rozumowanie, wyobrażenie świata, pojmowanie zjawisk fizykalnych — i stwierdził, że spotykamy tu pewną regularność, wyznaczoną przez egocentryzm, przez synkretyzm (ob. uzup.), prelogizm i przedprzyczynowość. Wyjaśnienia zabaw dziecięcych, podane przez różnych psychologów, a przedewszystkiem teorja Karola Groosa, znowu podkreślają swoistość tej aktywności, tym razem w znaczeniu genetycznem. Podobnie rysunek dziecka i rozwój rysunku są objawami szczególnego wyrażania się artystycznego i charakterystycznego przetwarzania materjału spostrzeżeniowego (Kerschensteiner, Luquet, Rouma, Szuman). Por. Sztuka dziecka, uzup. Do koncepcji odmienności budowy świata spostrzeżeń u dziecka doprowadzają badania E. R. Jaenscha nad ejdetyzmem. Każda linja badań we współczesnej p. d. dąży do oznaczenia faz rozwojowych dziecka. W starszej p. d. fazy rozwoju dziecięcego były określone formalnie, były do pewnego stopnia konwencjonalne, a długo też przeniknięte mistyką liczbową, podług której okresy 7-ioletnie są całościami rozwojowemi, a ich zakończenia — momentami przełomowemi. Dotychczas brak jednolitego poglądu na fazy rozwojowe dziecka. E. Meumann wyróżnia trzy fazy: dziecięctwo (do 14-go roku życia), wiek chłopięcy wzgl. dziewczęcy (14—18, wzgl. 14—16) i wiek młodzieńczy wzgl. panieński. E. Spranger przyjmuje: wczesne dziecięctwo (do 2-go r.), średnie dziecięctwo (od 3—7 r.), wiek chłopięcy i dziewczęcy (8—12 r.) i okres dojrzewania 14 do 22 r. u mężczyzn, 13 do 18 r. u kobiet). Karolina Bühler wprowadza podział na pięć faz: 1, 2—4, 5—8, 9—13 14—19 r. życia. O. Tumlirz rozróżnia trzy główne fazy: wczesne dziecięctwo (2—5 r.), wiek szkolny (7—11 r.), okres dojrzewania (14—17 r.); te fazy poprzedza niemowlęctwo, pomiędzy fazą pierwszą a drugą jest pierwszy okres przełomowy, pomiędzy drugą a trzecią — drugi okres przekory. O. Kroh w ten sposób dzieli cały okres rozwojowy: wczesne dziecięctwo, wiek szkolny, okres dojrzewania; wiek szkolny od wczesnego dziecięctwa dzieli pierwszy okres przekory, okres nieuznawania autorytetu, przypadający na 3 rok życia; pomiędzy wiekiem szkolnym a okresem dojrzewania istnieje drugi okres przekory.

Opis rozwoju dziecka należy rozpocząć od niemowlęctwa. Dziecko nowonarodzone posiada tylko elementarne popędy (głód, ruch) i pewne odruchy obronne. Powoli występuje kierowanie się ku światu zewnętrznemu, powoli kształcą się aparaty poznawania zmysłowego, — i z niewyraźnych konturów otoczenia zaczynają się wyłaniać przedmioty. Półroczne dziecko rozpoczyna naukę chwytania; w ten sposób wychodzi ono ze stanu przeważnie biernego ku pierwszym formom aktywności. Następnie uczy się ono siedzenia, raczkowania, a pod koniec 1-go roku — stania i chodzenia. Postępy dziecka, aczkolwiek przychodzą tu do głosu instynkty, oparte są na „próbach": z wykonanych ruchów pewien jest celowy, — i ten ruch dziecko powtarza. Niemowlę uczy się początkowo na zasadzie czysto mechanicznej (assocjacyjnej) pamięci. Około 9 miesiąca powstają pierwsze „odkrycia i wynalazki", pierwsze objawy aktywności myślowej. Dziecko roczne przewyższa już swą inteligencją wysoko rozwinięte zwierzęta, zdobywa do tego czasu pewien stopień rozumienia mowy ludzkiej i wypowiadania słów. Następuje okres zabawowy. W zabawach naśladuje dziecko dorosłych, i w ten sposób uczy się mowy, poznaje sens i znaczenie różnych fragmentów swego otoczenia. W zabawach ujawnia się dziecięcy pogląd na świat: wszystko jest ożywione; niema martwych przedmiotów, nie zachodzą procesy mechaniczne; zdarzenia są — antropomorficznie pojęte — „robione" przez kogoś, przedmioty — „są zrobione". Naiwnie umieszcza dziecko siebie w centrum świata, który pragnie kształtować w myśl swoich życzeń, a gdy napotyka na opór, reaguje uporem, przekorą. Nie bez przymusu podporządkowuje się formom życia w najbliższem otoczeniu (w rodzinie). Z jednej strony jest dlań rzeczywistym świat cudów i czarów

w bajce, — z drugiej — uczy się, że z przedmiotami świata zewnętrznego nie wszystko można robić, że podlegają one własnym prawom. Powoli zmienia się typ zabawy. Obok radosnej aktywności widać tendencję do wyniku, do celu, do tworzenia. I na tej drodze zbliża się dziecko do pracy, co charakteryzuje wstąpienie w okres szkolny, w którym praca powoli zajmuje miejsce zabawy, a myślenie logiczne i rzeczowe zaczyna kierować postępowaniem, poprzednio opanowanem popędami i uczuciami. Rozpada się naiwno-egocentryczny obraz świata, zainteresowania biegną ku realnym zjawiskom w przyrodzie, stawanie się zostaje odczarowane, a później powstają tendencje do przyczynowego ujmowania zdarzeń. Zainteresowania przyrodnicze wiążą się (u chłopców) z zainteresowaniami technicznemi, rodzi się chęć zdobywania doświadczeń, potrzeba eksperymentowania i tworzenia własnych konstrukcyj. Niektóre dziewczęta zaczynają silniej interesować się sprawami gospodarstwa domowego, inne — pewnemi przedmiotami nauki (językami, literaturą, sztuką). Techniczne zainteresowania natomiast są nikłe u dziewcząt. Zróżnicowanie zainteresowań występuje również i w wyborze lektury. Wybitne zróżnicowanie psychiczne występuje wyraźnie w następnym okresie, w wieku dojrzewania. Okres ten wyznaczony jest przez fizjologiczne zmiany dojrzewania płciowego i przez wybitne przekształcenie psychiczne. Młody człowiek dąży do osiągnięcia znaczenia w społeczności, w której żyje, a ponieważ nie jest to łatwe, bo nie posiada ani dostatecznej znajomości życia i brak mu zdolności do oceniania go, wpada w przesadę w naśladowaniu dorosłych. Powstają konflikty z otoczeniem, wzmagane przez właściwą temu okresowi nadmierną pobudliwość i drażliwość. Na ten okres przypadają narodziny samowiedzy oraz refleksji na temat sensu życia i świata. Trudność zespolenia się z prądem życia socjalnego wpływa potęgująco na tendencję kierowania się nawewnątrz, do świata marzeń na jawie. W ten sposób, wśród niepokoju i walk duchowych przechodzi młodzież ostatnią fazę — przed całkowitą socjalizacją osobowości. — Por. też Wychowanie, Wychowanie psychoanalityczne, Psychologja rozwojowa, Zabawa, Zainteresowanie, Sztuka dziecka (wszystko uzup.).

Lit.: O. Tumlirz, Einführung in die Jugendkunde (1925—7), Jugendpsychologie der Gegenwart (1930); Ch. Bühler, Kindheit und Jugend (1931), E. Stern, Jugendpsychologie (1931); K. Koffka, Grundlagen der psychischen Entwicklung (1925); A. Szycówna, Rozwój pojęciowy dziecka w okresie od 6—12 lat (1899), Jak badać umysł dziecka? (1904); J. W. Dawid, Zasób umysłowy dziecka (1896); Binet, Pojęcia nowoczesne o dzieciach (przekł. pol. z franc.); O. Kroh, Die Psychologie des Grundschulkindes in ihrer Beziehung zur kindlichen Gesamtentwicklung (1930); O. Tumlirz, Die Reifejahre (1927); Ch. Bühler, Das Seelenleben des Jugendlichen (1930); W. Hoffmann, Die Reifezeit (1930); E. Spranger, Psychologie des Jugendalters (1930); S. Baley, Psychologja wieku dojrzewania (1933); G. Kerschensteiner, Die Entwicklung der zeichnerischen Begabung (1905); S. Szuman, Twórczość rysunkowa dziecka (1929); Ch. Bühler, Das Märchen und die Phantasie des Kindes (1925); A. Busemann, Die Sprache der Jugend als Ausdruck der Entwicklungsrhytmik (1925); E. R. Jaensch, Über den Aufbau der Wahrnehmungswelt und ihre Struktur im Jugendalter (1928); S. Szuman, Geneza przedmiotu (1932); W. u. Cl. Stern, Die Kindersprache (1928); G. F. Hartlaub, Der Genius im Kinde (1930); G. Dehn, Proletarische Jugend (1929); H. Hetzer, Kindheit u. Armut (1929); Bode-Fuchs, Psychologie des Landkindes (1925); Ed. Claparède, Psychologja dziecka i pedagogika eksperymentalna (przekł. pol. z franc.); J. Piaget, Mowa i myślenie dziecka (przekł. pol. z franc.), Le jugement et le raisonnement chez l'enfant (1924), La représentation du monde chez l'enfant (1926), La causalité physique chez l'enfant (1927), Le jugement moral chez l'enfant (1932).

***Psychologja kultury.** Ujmuje się ją albo jako naukę o prawach przyrostu kultury — i jako taką wprowadza się do psychologji rozwojowej — albo jako sumę kilku dyscyplin psychologji stosowanej: a) w sferze teoretycznej, jak psych. moralności, religji, sztuki, b) w sferze praktycznej, jak psych. pedagogiczna, gospodarcza, kryminalna, lekarska.

***Psychologja matematyczna** opracowuje materjał przy pomocy metod matematycznych. Pierwsze pomysły matematycznego ujmowania zjawisk psychicznych pochodzą od Herbarta. Metodę pomiarów wprowadziła dopiero psychofizyka (ob.). W tej pierwszej fazie dążono głównie do pomiaru wrażenia (próg pobudliwości, różnice progowe), następnie zajęto się czasami reakcyj. Pomiary w dziedzinie badań nad wyższemi funkcjami psychicznemi stanowią dalszą fazę p. m., która się w pełni rozwinęła na terenie psychologji różniczkowej (ob. uzup.). P. m. przekracza obecnie ramy pomiaru, posiada ona własne, teoretyczne problemy o znaczeniu czysto psychologicznem, które rozwiązuje własną metodą, opartą w pierwszym rzędzie na rachunku prawdopodobieństwa. Tak np. p. m. wniknęła głęboko w problem istnienia inteligencji, jako funkcji samodzielnej (ob. Inteligencja, uzup.), opierając się na metodzie korelacji (ob. Korelacji współczynnik, uzup.). Porównując różne zespoły zjawisk dąży p. m. do wniknięcia w ich strukturę, w związki przyczynowe i w momenty symptomatyczne, a badanie korelacyjne wyników badań dwiema różnemi metodami w tej samej sferze zjawisk umożliwia krytykę eksperymentów (por. Testów metoda, uzup.).

Psychologja pedagogiczna stanowi obszerny dział psychologji stosowanej (ob. uzup.). W szerszem znaczeniu jest traktowana — w związku z szeroką koncepcją pedagogiki jako dziedziny wychowania człowieka i opieki nad dobrami kulturalnemi — w bliskiej styczności z psychologją mowy i sztuki, z psychologją jednostki i grupy, moralności, przestępczości, psychopatologji. W węższem

znaczeniu jest p. p. nauką pomocniczą dla pedagogiki, obejmującej wychowanie w domu i w szkole w sensie praktycznym; w tem znaczeniu jest pojęcie p. p. częściej używane. Jako centralny problem p. p. należy wymienić stosunek duchowy między wychowawcą i wychowankiem (O. Tumlirz), podług pewnych autorów wyczerpujący zresztą całość p. p. Przeważnie jednak jest p. p. pojęta jako zespół zagadnień, obracających się dokoła aktu pedagogicznego (J. Wagner), jako nauka, „która zajmuje się analizą życia duchowego dziecka w wieku szkolnym na tle środowiska wychowawczego, a to celem poznania i praktycznego zastosowania umiejętnych metod i środków wychowawczych" i zmierza „do poznania życia psychicznego każdego ucznia, jako indywidualności, do poznania życia zbiorowego klasy szkolnej, jako społeczności, stara się określić stosunek ucznia do programów nauki i metod nauczania, dąży do zbadania właściwości psychicznych nauczyciela wychowawcy i warunków, od których zależy wartość jego pracy" (H. Rowid). W tym sensie jest p. p. czemś więcej, niż samem zastosowaniem psychologji ogólnej wobec zagadnień pedagogiki, — również czemś więcej, niż psychologja rozwojowa (ob. uzup.) i różniczkowa (ob. uzup.). W p. p. nie chodzi bowiem o sam rozwój psychiczny dziecka, lecz o to, jak można kierować psychicznym rozwojem.

Badania p. p. idą więc w kierunku poznania młodzieży i dzieci od strony pedagogicznej, t. j. stopni rozwoju, uzdolnień, sprawności, zainteresowań, struktur dziecięcych, typów, psychogenezy poszczególnych funkcyj, socjalnych form życia. Prace w tym kierunku prowadzili Tiedemann, Löbisch, Siegismund, Goltz, Preyer, W. Stern, Tracy, Sully, Meumann. — Inną grupę badań stanowią próby stworzenia psychologicznej podbudowy aktu pedagogicznego. Należą do tej sfery p. p. problemy nagrody i kary, psychologja planu lekcyj, psychologja metod nauczania, sposoby uczenia się, praca i zmęczenie umysłowe, związek pomiędzy kształceniem motorycznem i duchowem (Meumann, Lay, Deuchler, W. Stern, Thorndike). — Badania nad psychologją nauczyciela obejmują problem stosunku do zawodu nauczycielskiego, typologji nauczyciela, talentu i zdolności pedagogicznych (Kerschensteiner, Döring, Schneider, J. W. Dawid). Por. Eksperymentalna pedagogika, Psychologja dziecka, Wychowanie (wszystko uzup.).

Lit.: E. Meumann, Vorlesungen zur Einführung in die experimentelle Pädagogik (1911—1914), Ökonomie und Technik des Lernens (1912); J. Wagner, Lehrbuch der Erziehungswissenschaft (1927); O. Tumlirz, Einführung in die Jugendkunde (1925); F. Giese, Pädagogische Psychologie (1922, Kafka, Handbuch der vergleichenden Psychologie; Lay, Lehrbuch der Pädagogik (1912); O. Lipmann, Pädagogische Psychologie; Klemm, Pädagogische Psychologie (1932); Döring, Untersuchungen zur Psychologie des Lehrers (1926); G. Kerschensteiner, Die Seele des Erziehers; J. W. Dawid, O duszy nauczycielstwa; H. Rowid, Psychologja pedagogiczna (1929, II wyd.).

***Psychologja porównawcza** jest zastosowaniem metody zestawiania i porównywania wyników badań, uzyskanych niezależnie od siebie w różnych sferach, na polu zjawisk psychologicznych. P. p. przeprowadza paralelę między psychologją człowieka pierwotnego i psychopatologją, poszukuje analogij w psychologjach dziecka, rasy, zwierząt.

***Psychologja postaci,** ob. Psychologja strukturalna (uzup.).

***Psychologja rozwojowa** (por. Psychogeneza), traktowana jako historja naturalna świadomości, oznacza zastosowanie metod genetyczno-porównawczych w sferze zjawisk psychicznych. W tym sensie można każde psychologiczne badanie jednostki i ludzkości, zwierząt i dzieci, ujmować z punktu widzenia rozwojowego. P. r. zajmuje się zwierzęciem, dzieckiem, człowiekiem pierwotnym, człowiekiem chorym umysłowo, by od materjałów tak zdobytych, zestawionych i porównanych, podejść do wyjaśniania zjawisk psychicznych u normalnego kulturalnego człowieka. P. r. stawia sobie problemy analogiczne do biologicznych, a mianowicie, chodzi o przeprowadzenie filogenetycznej i ontogenetycznej interpretacji faktów, dla uzyskania oświetlenia metamorfoz duchowych i dla wniknięcia w istotę faz rozwojowych. Filogenezę rozciąga się tu nieraz poza fazę rozwoju biologicznego, t. j. również na stadja rozwoju kulturalnego. W ten sposób próbuje się wyjaśnić pewne zjawiska w wieku dziecięcym, jak np. rozwój zainteresowań, wprowadzając analogiczną do prawa biogenetycznego zasadę rekapitulacji (Stanley Hall), według której fazy różnych czynności dziecka są skrótem społecznych i kulturalnych faz rozwojowych. Metodę p. r. zastosował też E. Jaensch dla wyjaśnienia ejdetyzmu (ob. Ejdetyk).

***Psychologja różniczkowa** jest opracowaniem materjałów, pochodzących z badań eksperymentalnych, ankiet, obserwacyj pod kątem widzenia różnic między osobnikami albo grupami tych samych materjałów, które mogą być rozpatrywane z punktu widzenia ogólnej prawidłowości, jak w psychologji ogólnej. Nową formę różnicującego opracowywania materjałów wprowadził W. Stern i w ten sposób zapoczątkował p. r. (1900). Za część p. r. można uważać typologję (ob. uzup.).

***Psychologja stosowana** polega na wprowadzeniu badań psychologicznych do różnych dziedzin życia — dla celów praktycznych. Jako taka pracuje p. s. przy pomocy metod oryginalnych. Wprowadzenie bowiem momentu praktyczności modyfikuje z konieczności metodę badawczą, ponieważ forma badań teoretycznych zawodzi, gdy chodzi o szybkie i częste rozwiązywanie zagadnień praktycznych. Taką oryginalną metodę badań posiada psychotechnika (ob. Psychotechnika i poradnictwo zawodowe), jedna z gałęzi p. s. Inne gałęzie p. s. stanowią: p. pedagogiczna, kryminalna, lekarska. P. s. pozostaje w styczności

i z dziedzinami, które nie należą do przedmiotu czystej psychologji, i dlatego jest jej problematyka ożywiona szeregiem nowych (w porównaniu z p. ogólną) momentów naukowych.

***Psychologja strukturalna** podchodzi do istoty zjawisk psychicznych przy pomocy pojęcia całości (ob. uzup.) w przeciwieństwie do teoryj psychologicznych, które ujmują zjawiska psychiczne i całe życie psychiczne jako sumy elementów. Aczkolwiek całość jest dominującem pojęciem p. s., to jednak drogi historycznego rozwoju kierunków p. s. są zupełnie odmienne. Zasadnicze istnieją też różnice w wyborze głównego terenu badań i w metodach badawczych. Wyraża się to i w różnicach terminologicznych: obok p. s. występuje psychologja postaci, obok pojęcia struktury — pojęcie postaci.

W psychologji humanistycznej sformułował zasadę strukturalną E. Spranger, nawiązując do filozofji Schleiermachera i Dilteya. Spranger wyprowadza struktury z przesłanek metafizyczno-religijnych i aksjologiczno-normatywnych. Strukturę posiada twór rzeczywisty, jeżeli jest całością, której części lub funkcje częściowe mają znaczenie zasadnicze dla całości, a poza tem budowa i czynności części są zależne od całości i mogą być zrozumiałe poprzez całość. Strukturyzacja przedmiotów jest założeniem psychologji rozumiejącej; analiza struktur umożliwia rozumienie w psychologji. Pojęcie struktury, które Spranger stosuje i poza życiem psychicznem człowieka, odniesione do duszy ludzkiej, oznacza, że jest ona całością daną pierwotnie, której nie można zrozumieć jako budowy mechanicznej z pewnej ilości elementów, która jest związkiem sensownym, pozostającym w relacji z wyższemi związkami sensownemi.

Linja myślowa, która prowadzi do psychologji postaci opiera się na analizie faktów i procesów spostrzegania. E. Mach w swej analizie wrażeń zajmuje się „postaciami przestrzennemi". Cechę postaci można znaleść w „twórczej syntezie" Wundta i w „figuralnym momencie" Husserla. Przełomową była praca Chr. Ehrenfelsa „Über Gestaltqualitäten (1890), w której autor nawiązuje do badań Macha. Koncepcję „jakości postaci" rozwija austrjacka szkoła psychologów (Meinong, Witasek). Do eksperymentalnego opracowania jakości postaci (wzgl. jakości kompleksowych) przystąpili Bühler, Rubin, Benussi, F. Krüger, F. Sander, Volkelt. W badaniach tych wysuwają się na pierwsze miejsce problemy spostrzegania optycznego. Zdecydowaną formę teoretyczną i eksperymentalną nadają psychologji postaci W. Köhler, M. Wertheimer i K. Koffka. Podług Wertheimera treści świadomości są stale upostaciowane. Postacie nie są sumami elementów, lecz są całokształtami i procesami scałkowanemi. Znane nam elementy są wynikiem analizy. Sumowanie się elementów występuje w wypadkach rzadkich, dla życia psychicznego nietypowych. Wertheimer wykazał istnienie postaci w spostrzeżeniu optycznem na podstawie eksperymentalnych studjów nad ruchem. — Lit.: E. Spranger, Psychologie des Jugendalters, Lebensformen; K. Bühler, Gestaltwahrnehmungen (1913); B. Petermann, Die Wertheimer-Koffka-Köhlersche Gestalttheorie und das Gestaltproblem (1929); M. Scheerer, Die Lehre von der Gestalt (1931).

***Psychologja sztuki,** ob. Sztuki psychologja (uzup.).

***Psychologja wieku dojrzewania,** ob. Psychologja dziecka (uzup.).

***Psychologja zwierząt** wchodzi w fazę nauki samodzielnej od czasu, gdy antropomorficzna dedukcja zostaje zastąpiona przez obserwację i eksperyment. Antropomorfizm przenika wiele opisów popularnych, np. Maeterlincka, Kiplinga, Bonselsa; spotkać go można i w dziełach Darwina, który uważał, że nawet i niższe zwierzęta reagują na barwy w sposób zupełnie podobny do ludzi. Dowiedzione jednak zostało, że naprzód rozwija się zmysł jasności, a dopiero później powstaje reakcja na barwy. P. z. rozwinęła się w Ameryce. Pierwszą pracownię dla p. z. założył R. Yerkes przy uniw. Harwardzkim. Kierunek badawczy nadaje amerykańskiej p. z. podstawowe pojęcie zachowania się („behavior", ob. Bihewjoryzm, uzup.). Stworzono precyzyjną technikę eksperymentu przy pomocy pomysłowych przyrządów i urządzeń, i osiągnięto duże wyniki w poznaniu psychologji wyższych gatunków (Washburn, Thorndike, Morgan). Innym torem poszły badania niemieckich psychologów. Spostrzeżenia H. Volkelta (ob. Synkretyzm, uzup.) i prace W. Köhlera związały problemy p. z. z psychologją strukturalną (ob. uzup.). P. z. niższych oparła się na Loeba koncepcji tropizmów (ob. Roślin ruchy).

Psychotechnika i poradnictwo zawodowe. Por. też Pracy naukowa organizacja (uzup.) i Ruch przedsiębiorstw (uzup.).

***Psykter** (greck.), greckie naczynie chłodzące, w które wstawiano krater. P. spoczywał najczęściej na trójnogu.

***Pszczelnik,** ob. Dracocephalum.

***Pszczołojady** (Meropidae), rodzina ptaków. Ptaki pięknie ubarwione o wydłużonem ciele, długim, lekko wygiętym dzióbie i szpiczastych skrzydłach. Żyją przeważnie w ciepłych okolicach wschodniej półkuli. Żywią się owadami. Gnieżdżą się w gniazdach ziemnych. U nas żołna (Merops apiaster L.), ob. Żołna (uzup.).

***Pszonak,** ob. Erysimum.

Puebla, stan w Meksyku, (1930) 1,148.286 mieszk. Stolica P., 111.791 mieszk., ważny węzeł kolejowy na linji prowadzącej ze stolicy państwa do portu Vera Cruz; jest siedzibą biskupa.

Puerto Principe jest dawniejszą, nie obecną, nazwą prowincji i miasta Camaguey w rep. Kuba.

***Pugaczew,** miasto w obwodzie Wołgi dolnej (R. S. F. S. R.), do 1920 Nikołajewsk, nad rzeką Wielkim Irgisem, stacja kol. 180 km na płn.-wsch. od Pokrowska, (1926) około 19.000 mieszk., handel, nieznaczny przemysł.

***Pugaczewsk,** właściwie Pugaczew, do 1920 Nikołajewsk, ob. Pugaczew (uzup.).

***Pulaski,** nazwy geograficzne w Stanach Zjedn. A. P., ob. Pułaski.

***Pulo Pinang,** krajowa nazwa wyspy Pinang i miasta P. (Georgetown), ob. Pinang, tom 12 i uzup.).

***Pulpitowy dach,** dach jednospadkowy, o pochyłości w jednym tylko kierunku.

***Puławka,** odmiana pszenicy bezostnej, białej, białokłosej (Triticum vulg. var. albidum Al.), sprowadzona pierwotnie z Petersburga do Marymontu przez prof. Miłosza (wówczas niesłusznie zwana „kostromką"), wyrodziła się dość szybko. Po raz drugi sprowadzona w 1867 z wystawy paryskiej do instytutu rol. w Puławach i tam rozmnożona, rozprzestrzeniła się po całej Polsce (por. Pszenica).

***Punkt rosy,** ob. Rosa.

***Punta Arenas** (Puntarenas), miasto w rep. Costarica, ob. Puntarenas (uzup.).

***Puntarenas** (Punta Arenas), prowincja w rep. Costarica (Am. Środk.), na wybrzeżu oceanu Spokojnego, około 11.000 km², (1930) 30.599 mieszk.; plantacje kawy, kakao, bananów, trzciny cukrowej. S t o l i c a P., 6.800 mieszk., ważniejszy port na zach. wybrzeżu republiki, połączony jest ze stolicą San José koleją elektryczną i (od 1930) linją lotniczą.

Puszkin Aleksander, poeta rosyj. W t. 14, str. 214, wiersz 15 od góry przed „Odyńca" należy wstawić: „Przekłady". Nowy przekład „Jeźdźca Miedzianego" przez Juljana Tuwima wyszedł w r. 1932 razem z obszernem studjum Wacława Lednickiego.

***Pyrenina** (p a r a n u k l e i n a), ciało wchodzące w skład jąderka. Substancja odporna na trawienie, barwi się barwnikami kwaśnemi (kwasochłonna).

***Pysznogłówka,** roślina, ob. Monarda.

***Pytel,** sito młynarskie, ob. Młynarstwo.

***Pyus,** birmańska tubylcza ludność, pochodzenia centralno-azjatyckiego, zajmująca ok. r. 500 przed Chr. płn. część Birmy (Indje). Ośrodkiem kultury buddyjskiej i hinduskiej, początkowszy od V w. było miasto Prome. Najazdy Shan-Thai z północy w VIII i IX w. po Chr. powoli wyparły tubylczą ludność północnej Birmy.

Q.

***Quarken,** nazwa dwóch cieśnin w zatoce Botnickiej Bałtyku. Zachodnia cieśnina Quarken leży między wybrzeżem Szwecji i szwedzkiemi wyspami Angesö i Helmö, w najwęższem miejscu ma 8 km szerokości. Wsch. Quarken oddziela wspomniane wyspy szwedzkie od wyspy Björke, należącej do Finlandji; najmniejsza jej szerokość wynosi 30 km.

Quebec, prowincja Kanady (Am. Płn.), według spisu w 1931 liczy 2,874.255 mieszk. (1,9 na 1 km²). S t o l i c a Q., 129.103 mieszk.

Queensland, państwo związkowe Australji. W 1931 obliczano ludność na 952.483 osób (0,4 na 1 km²). Stolica Brisbane, (1931) wraz z osadami podmiejskiemi 313.251 mieszk.; inne większe miasta w 1931: miasto portowe Townsville 31.800, miasto port. Rockhampton 30.000, Ipswich 26.233, Toowoomba 26.145, miasto port. Maryborough 12.000, Bundaberg 11.250 mieszk.

Querétaro, stan w Meksyku, (1930) 234.386 mieszk. (20 na 1 km²). Stolica Q., 32.002 mieszk.

Quezaltenango, departament w Gwatemali (Am. Środk.), 2.317 km² i (1921) 168.754 mieszk. (73 mieszk. na 1 km², czwarty pod względem gęstości zaludnienia depart. Gwatemali). S t o l i c a Q., 16.684 mieszk., największe po stolicy miasto Gwatemali, wyroby lniane, bawełniane i wełniane; w okolicy gorące źródła.

***Quiché,** departament w płd. Gwatemali (Am. Środk.), 8.494 km², (1921) 138.076 mieszk., w znacznej części Indjan. S t o l i c a (S a n t a C r u z d e l) Q., 2.838 mieszk.

Quintana Roo, terytorjum w Meksyku, (1930) 12.150 mieszk. (0,2 na 1 km²). Stolica Payo Obispo, 2.304 mieszk.

Quito, stolica rep. Ekwador, (1930) 100.000 mieszk.

R.

***Rabaul,** stolica Terytorjum Nowej Gwinei (Territory of New Guinea, mandat australijski) i główne miasto wyspy Nowej Brytanji, port; 1.500 białych mieszk. (poza tem ludność tubylcza).

Rachilde, pisarka franc., najwybitniejsza naturalistka, z ostatnich jej powieści wyróżniają się: „Les Rageacs" (1922) i „Madame Adonis" (1929).

***Rachwał** Józef, współcz. pol. krytyk lit., autor cennych studjów o Wyspiańskim w czasopismach, oddzielnie: „Akropolis Stanisława Wyspiańskiego, źródła i ideologja" (1926).

***Raciążek,** miasteczko w pow. nieszawskim (woj. warszawskie), na wysokiej krawędzi doliny Wisły, 5 km na płn.-zach. od Nieszawy, 1.146 mieszk., ruiny zamku biskupów kujawskich.

Racjonalizacja. Por. też Pracy naukowa organizacja (uzup.), Ruch przedsiębiorstw (uzup.).

***Raczki,** miasteczko w pow. augustowskim (woj. białostockie), nad rzeką Rospudą, 5 km od granicy Prus Wschodnich, graniczna stacja kolejowa na linji Suwałki—Marggrabowa (Prusy Wsch.), 1.558 mieszk., fabryka chustek wełnianych.

1. Płaskorzeźba na kości słoniowej z X w. Niemcy. (Luwr).

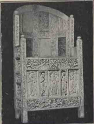
2. Katedra Maksymjana w Rawennie. Początek VI w.

3. Środkowa część okładki ewangeljarza. Pocz. V w.

4. Zdrada Judasza. Francja, druga połowa XIV w.

5. Wieczko relikwiarza z przedstawieniami z życia Chrystusa. Zabytek frankoński (?) ok. 1100.

6. Madonna z Dzieciątkiem. Włochy północne, ok. 1400.

7. Łyżka z kości słoniowej z Benin (Muzeum w Ulm).

8. Pokrywka puszki. Warsztaty Wiedeńskie. Projekt Dagoberta Peche.

9. Japońska figurka z kości słoniowej, XIX w.

10. Część puharu z kości słon. Niemcy, XVII w. (Muzeum w Ulm).

11. Omfala i Amor. Północne Niemcy, koniec XVII w.

12. Akt kobiecy. Heska Szkoła Zawodowa.

13. Starochrześcijańska puszka z kości słon. Syrja, IV w.

1. Chł. 3-letni („człowiek", $^{2}/_{3}$ nat. wielk.).

2. Chł. 6-letni („człowiek", $^{2}/_{3}$ nat. wielk.).

3. Chł. 6-letni („koń", $^{2}/_{3}$ nat. wielk.).

4. Chł. 6-letni („człowiek", $^{2}/_{3}$ nat. wielk.).

5. Chł. 8-letni ($^{2}/_{3}$ nat. wielk.).

7. Chł. 12-letni ($^{2}/_{3}$ nat. wielk.).

6. Chł. 10-letni ($^{2}/_{3}$ nat. wielk.).

8. Chł. 13-letni ($^{2}/_{3}$ nat. wielk.).

9. Chł. 3-letni („człowiek", $^{2}/_{3}$ nat. wielk.).

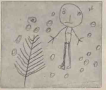

10. Chł. 7-letni ($^{2}/_{5}$ nat. wielk.).

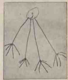

11. Chł. 6-letni („człowiek", $^{1}/_{2}$ nat. wielk.).

12. Dziewczynka 10-letnia ($^{2}/_{5}$ nat. wielk.).

13. Rysunek tej samej dziewczynki, która wykonała rys. 12, — z lat 7-iu. ($^{1}/_{2}$ nat. wielk.).

14. Rysunek tej samej dziewczynki, która wykonała rys. 12 i 13 z lat 12-u („portret siostry", $^{1}/_{2}$ nat. wielk.).

w SŁUPSKU

Raczkiewicz Władysław, polityk pol. Odbył studja prawnicze w Petersburgu i Dorpacie, oddając się równocześnie pracy konspiracyjnej w stowarzyszeniach młodzieży polskiej w wyższych uczelniach rosyjskich. W czasie wojny brał żywy udział w akcji społecznej i oświatowej w Mińsku Litewskim, oraz w organizowaniu polskiej siły zbrojnej w Rosji po przewrocie rewolucyjnym. W 1917—18 był prezesem Pol. Naczelnego Komitetu Wojskowego w Rosji, w 1919 przydzielony do Sztabu Generalnego W. P., następnie mianowany zastępcą komisarza General. przy Dowództwie Frontu Litewsko-Białoruskiego, 1920—21 delegat Rządu Pol. w Wilnie, 1921 minister spraw wewnętrznych, 1922—24 wojewoda nowogrodzki, 1925-26 znów minister spraw wewnętrznych, przeszedł następnie na województwo wileńskie, 1930 został marszałkiem senatu.

***Raczkowski** Władysław, polski kompozytor i dyrygent chórowy, * 1893, komponuje przeważnie utwory chóralne. Napisał utwór wokalny z ork. (sł. Zegadłowicza) „Pieśń-apoteoza" i szereg opracowań pieśni ludowych.

***Rada Naukowa Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego** została powołana do życia w r. 1927. Przewodniczącym jej jest Marszałek J. Piłsudski, który niezmiernie żywy bierze udział w jej pracach. Zadaniem R. jest uzgodnienie szeregu czynników, współdziałających w pracy nad wychowaniem fizycznem, nadawanie kierunku tej pracy, wydawanie opinij w różnych kwestjach zarówno merytorycznych, jak i organizacyjnych w tej dziedzinie. Ostatnio np. R. zajmowała się sprawą t. zw. miernika wychowania fizycznego w szkołach, w związku z którym przeprowadzono w różnych szkołach na terenie państwa próby sprawności fizycznej.

***Radin** Dorota Prall, współcz. płn.-ameryk. poetka-tłumaczka, uczenica i współpracownica prof. G. R. Noyesa (ob. t. 11), tłumaczka poetów polskich, m. i. „Trenów" Kochanowskiego, „Ksiąg Narodu i Pielgrzymstwa" Mickiewicza, „Anhellego" Słowackiego (1930).

Radlińska Helena, pol. pisarka i działaczka oświatowa, * 1879, od r. 1925 prof. historji i organizacji oświaty pozaszkolnej w Wolnej Wszechnicy w Warszawie, od r. 1922 red. „Rocznika Pedagogicznego", wydała nadto m. i.: „Początki pracy oświatowej w Polsce" (1912), „Rozwój społeczny Polski" (III wyd. 1920), „Staszic jako działacz społeczny" (1927), „Z przeszłości oświatowej" (1929).

***Radziwiłł** Maciej, żył w w. XVIII, napisał libretto opery-wodewilu „Agatka", do której muzykę skomponował kapelmistrz nieświeski Jan Dawid Holland. „Agatka" jest jednem z pierwszych polskich dzieł tego rodzaju, wystawiona została w r. 1784 dla uświetnienia pobytu króla Stanisława Augusta w Nieświeżu.

***Ragnit,** ob. Ragneta (uzup.).

***Ragtime** (ang.), określenie synkopowanej muzyki tanecznej, charakterystycznej dla dzisiejszych tańców salonowych (black-bottom, blues, charleston, foxtrott). Na kształtowanie się r. wpłynęła muzyka amerykańskich murzynów. Pierwsze przykłady r. w muzyce europejskiej spotykamy u Dwořaka (symf. „Z nowego świata", kwartet smyczkowy op. 96), Strawińskiego („Piano rag music", „Ragtime"), Milhauda („3 Rag Caprices"), Hindemitha („Suita 1922") i i.

Ragusa, włoska prowincja, 1.504 km², (1930) 245.532 mieszk. Stolica R., 50.077 mieszk.

***Rāhula,** syn Buddhy, później stał się jego uczniem i mnichem buddyjskim.

***Rājagrha** (sanskr:; pāli: Rājagaha), miasto w starożytnem królestwie Magadha w Indjach (p. Magadha).

***Rakiura,** ob. Stewart Island.

Rákosi Wiktor, pisarz węgier., † 1923.

Rancagua (dawniej S a n t a C r u z), jest od wprowadzenia nowego podziału administracyjnego republiki Chile (w 1927) stolicą prowincji Colchagua. W 1930 liczyła 23.339 mieszk.

***Ranga,** ob. Korelacji współczynnik (uzup.).

Rangun, stolica Birmy (Indje ang.), w 1931 liczyła 400.000 mieszk. Głównemi artykułami wywozu przez port w R. jest ryż, bawełna, skóry, owoce, cenne gatunki drzewa, import stanowią przedewszystkiem wyroby przemysłowe, w części artykuły żywności.

Rasy ludzkie. Próby systematyki rasowej są bardzo dawne. Ze starszych klasyfikacyj ras ludzkich na uwagę zasługuje klasyfikacja F. B e r n i e r a (1648), który wyróżniał rasę białą, czarną, żółtą i lapońską. Wielki przyrodnik i systematyk L i n n é (ob.) przyjmował ras cztery: europejską, azjatycką, afrykańską i amerykańską. B l u m e n b a c h do klasyfikacji Linneusza dodaje rasę malajską, zmieniając przytem nazwę rasy europejskiej na niezbyt właściwą kaukaskiej. Po raz pierwszy w klasyfikacji rasowej uwzględnia zespół cech współzależnych G e o f f r o y S a i n t-H i l a i r e. Ciekawą, choć nieudałą próbą oparcia klasyfikacji rasowej nietylko na cechach morfologicznych, lecz również różnicach lingwistycznych, przeprowadza F. M ü l l e r. Wspomnieć również należy o klasyfikacji C u v i e r a, która uwzględnia trzy rasy główne: żółtą, czarną i białą oraz z nowszych S t r a t z a, wyróżniającej na podstawie właściwości biologicznych rasy pierwotne, współczesne i mieszane.

Z dotychczasowych podziałów rodzaju ludzkiego na rasy wypływają jako podstawy dla nowszych trzy wnioski: 1) słuszność pradawnego zapatrywania, że istnieją tylko trzy główne typy rasowe, które to zapatrywanie podjął Cuvier, 2) konieczność opierania klasyfikacji ras ludzkich na różnicach, występujących w zespołach cech współzależnych, wreszcie 3) zdanie sobie sprawy z istnienia obok ras młodszych, współczesnych — ras starszych, pierwotnych.

Podstawą nowszych klasyfikcyj rasowych jest dziś przeważnie klasyfikacja D e n i k e r a (ob. Rasy ludzkie, t. 14). Próbą modyfikacji tego podziału rasowego jest klasyfikacja E i c k s t e d t a, który wyróżnia na podstawie barwy skóry, oczu, włosów, kształtu włosów, wzrostu i proporcji ciała, jego uwłosienia, kształtu głowy, twarzy i nosa następujące rasy:

Rasy główne:	biała (europejska)	czarna (murzyńska)	żółta (mongolska)
Podrasy:	Polinezyjczycy	Melanezyjczycy	Indjanie
Formy specjalne:	Weddasi	Tubylcy krajów arktycznych	Pigmeje
Formy przejściowe: do najbliższej rasy głównej, w 3. do 1.	Australczycy	Buszmeni	Ainowie

Wśród poszczególnych ras wyróżnia jeszcze Eickstedt oddzielne typy, grupując je według barwy oczu oraz barwy i kształtu włosów.

Ostatnią ciekawą próbę klasyfikacji ras ludzkich z ustaleniem rozmieszczenia ich na kuli ziemskiej przedstawia klasyfikacja St. Klimka, opierająca się głównie na wynikach analizy rasowej Lwowskiej Szkoły Antropologicznej, przy zastosowaniu metod przeciętnych różnic i podobieństwa, wprowadzonych do antropologji przez J. Czekanowskiego.

Klimek wyróżnia zasadniczo trzy rasy: żółtą, białą i czarną, które dzieli na następujące typy antropologiczne:

Rasa żółta typ	Rasa biała typ	Rasa czarna typ
laponoidalny centralno-azjatycki pacyficzny arktyczny paleoamerykański paleoazjatycki presłowiański	nordyczny subnordyczny północno-zachodni iberyjsko-insularny czyli śródziemnomorski litoralny armenoidalny dynarski alpejski orjentalny mediterranoidalny meridionalny	nigrycki austro-afrykański australoidalny negroidalny Pigmeje

Typy paleoazjatycki i presłowiański zajmują stanowisko pośrednie między rasą żółtą a białą, a podobnie, przejście pomiędzy rasą białą i czarną stanowią typy mediterranoidalny i meridionalny.

Charakterystyka poszczególnych typów oraz rozmieszczenie ich na kuli ziemskiej przedstawia się następująco:

Typ laponoidalny o skórze płowej, t. j. brudno-żółtawej, włosach prostych i czarnych o odcieniu błękitnawym, ciemnych, skośnych na wewnątrz oczach, niskorosły, krępy, wysoko- i bardzo krótko-głowy, o twarzy szerokiej, płaskiej, nosie dość szerokim, stanowi najważniejszy składnik rasy żółtej. Najczęściej występuje on u ludów Azji płn. i środkowej, przyczem wyraźny jego wpływ zaobserwować można i u ludów Azji południowej, głównie Indochin oraz u ludów europejskich, u których ma on, zdaniem tego autora, występować aż po Pireneje.

Typ centralno-azjatycki, różniący się od poprzedniego mniejszą wysokością czaszki oraz nieco dłuższą twarzą, występuje jako główny składnik rasowy, jak to sama nazwa wskazuje, przedewszystkiem u ludów Azji środkowej. Poza tem spotyka się go prawie na całem terytorjum zajętem przez typ laponoidalny, wraz z którym tworzy krótkogłowe składniki ras azjatyckich. Oba te typy rasowe stanowią też w dużej mierze podstawę typu antropologicznego Indjan Ameryki, głównie północnej i środkowej.

Typ pacyficzny, o skórze jasno-żółtej, czarnych prostych włosach, dużych, ciemnych, skośnych na wewnątrz oczach w oprawie kształtu migdałowatego, wysokim wzroście i smukłej budowie ciała, posiada lekko wydłużoną, dość wysoką głowę, twarz i nos wąskie, ten ostatni często orli. Zajmuje on głównie południowo-wschodni zrąb kontynentu azjatyckiego (Anam, Chiny, Korea), przenikając na terytorjum krótkogłowych ras azjatyckich. Poza Azją spotyka się go w znacznej ilości w Ameryce płn. i środkowej, a jako poważny składnik rasowy występuje on również wśród Indjan Ameryki południowej oraz u ludów Mikronezji i Polinezji.

Typ arktyczny, niskorosły, skrajnie długo- i wysoko-głowy, długolicy i wąskonosy, o czarnych prostych włosach, ciemnych, skośnie na wewnątrz osadzonych oczach, skórze oliwkowo-żółtej, jest charakterystycznym dla ludów północnych i południowych kresów kontynentów amerykańskich, występując jako przymieszka wśród Indjan dorzecza Amazonki i Orinoko oraz Labradoru i wybrzeży północno-zachodnich Ameryki płn. Ślady jego spotyka się również prawie we wszystkich populacjach północno i wschodnio-azjatyckich.

Typ paleoamerykański, również bardzo długogłowy i niskorosły, o budowie krępej, twarzy niezbyt wysokiej, nosie szerokim, czarnych włosach, ciemnych, skośnych na wewnątrz oczach, skórze żółtej z odcieniem brunatnawym, koncentruje się głównie na wyżynie brazylijskiej, tworząc prócz tego znaczny odsetek wśród ludów górnej części dorzecza Amazonki. Na południe sięga on wzdłuż Paragwaju aż do Parany; zaznacza się on też jako poważny składnik ludności na całym pozostałym obszarze Ameryki południowej, występując w bardzo nieznacznej przymieszce ludów Ameryki środkowej oraz Indjan Ameryki północnej.

Typ paleoazjatycki, niskorosły, długo- lub pośredniogłowy, o szerokiej twarzy i takimże nosie, posiada skórę jasno-płową, piwne, poziomo osadzone oczy, ciemno-szatynowe włosy. Występuje on w środkowej części dorzecza Obu, dalej u ludów Kamczatki, półwyspu Czukockie-

go, na południowym Sachalinie i Yezo, stanowiąc znaczny odsetek ludności środkowej części Syberji. Na południe sięga on aż do pasm górskich Azji centralnej.

Szereg cech wspólnych z typem paleoazjatyckim wykazuje typ *presłowiański*, różniąc się od niego jaśniejszą pigmentacją i bardziej zaokrągloną głową.

Za najbardziej charakterystyczny dla rasy białej uważa autor typ *nordyczny*, wysoki, smukły, długogłowy, o wąskiej twarzy, wąskim, najczęściej prostym nosie, biało-różowej skórze, falistych blond włosach i niebieskich lub szarych oczach.

Typ *północno-zachodni*, różniący się od poprzedniego nieco większą szerokością twarzy i dysharmonijną pigmentacją oczu i włosów, oraz *subnordyczny*, wykazujący tendencję do odcieni ciemniejszych niż u typu nordycznego, wzrostu średniego, krótko-głowy o szerokiej twarzy i dość szerokim nosie, tworzą wraz z typem nordycznym t. zw. grupę nordyczną europejskich typów rasowych. Grupa ta zajmuje wybrzeże morza Północnego i Bałtyku, na których przeważa typ nordyczny, przenikając bardzo silnie na południe i wschód od tych obszarów.

Typ *iberyjsko-insularny*, występuje, jak to wskazuje synonim jego — rasa śródziemnomorska, na wybrzeżach morza Śródziemnego, koncentrując się głównie na półwyspie Pirenejskim, w południowych Włoszech i na wyspach zachodniego basenu morza Śródziemnego. Jest on niskorosły, smukły, bardzo długogłowy i wąskonosy; skórę posiada śniadą, oczy ciemne, włosy czarne z odcieniem brunatnym.

Typ *litoralny*, tworzący wraz z poprzednim t. zw. grupę śródziemnomorską typów europejskich, różni się od niego wyższą i bardziej krępą budową ciała, mniejszą długogłowością, szerszą twarzą i bardziej szerokim nosem. Teren jego występowania pokrywa się mniej więcej z obszarem występowania typu iberyjsko-insularnego.

Typ *armenoidalny*, dla którego zdaniem autora charakterystyczną jest jasna, matowa skóra, o ciemnych oczach i włosach, dość wysokim wzroście, skrajnie krótko- i wysokogłowy, o długiej i wąskiej twarzy i takimże nosie, jest głównym składnikiem ludności Kaukazu, Armenji, północnej Persji i Małej Azji. W Europie koncentruje się on w zachodniej części półwyspu Bałkańskiego, występuje również jako poważny składnik rasowy na adrjatyckiem pobrzeżu Włoch, w krajach alpejskich i w środkowej Francji; na zachód sięga aż do Pirenejów. Znaczny odsetek tego typu wykazuje również ludność Siedmiogrodu, Krymu i wschodniej części stepów Czarnomorskich.

Typ *dynarski*, reprezentowany przez osobniki o skórze jasnej, ciemnych włosach i piwnych oczach, wysokorosłe, krótkogłowe, o długich twarzach i wąskich nosach, spotyka się głównie na północnych wybrzeżach Adrjatyku oraz na półwyspie Bałkańskim.

Typ *alpejski*, tworzący wraz z obu poprzedniemi typami grupę kaukasko-alpejską ras europejskich, niski, o okrągłej głowie, miernie wydłużonej twarzy i dość wąskim nosie, skórze jasnej, włosach ciemnych i piwnych oczach występuje najczęściej wśród ludności zamieszkującej wyższe wzniesienia środkowo europejskie (Alpy, Karpaty).

Typ *orjentalny*, mimo niedokładnie jeszcze wyjaśnionego stanowiska systematycznego, zalicza się z powodu właściwego mu zespołu cech pigmentacyjnych i morfologicznych do rasy białej. Posiada on skórę śniadą, włosy i oczy czarne, wzrost średni, delikatną budowę ciała, głowę wydłużoną, twarz i nos wąskie. Głównym terenem jego występowania jest półwysep Arabski, południowa część Iranu, Pendżab; znaczny odsetek typu orjentalnego spotyka się wśród ludności Indyj, szczególnie u kast wyższych.

Zbliżające się do typu orjentalnego: wysokorosły, o silnie wydłużonej głowie, dość długiej twarzy, miernym nosie, jasno brunatnawej skórze, czarnych oczach i czarnych, kędzierzawych włosach typ *meridionalny*, oraz niski, długogłowy, o miernie szerokiej twarzy i dość szerokim nosie, ciemnoskóry, czarnooki z czarnemi, kędzierzawemi włosami typ *mediterranoidalny* — stanowią typy przejściowe między rasą białą i czarną.

Typ meridionalny występuje głównie w Afryce, szczególniej na półwyspie Somali i przyległych mu obszarach. Znaczny odsetek tego typu spotyka się w Egipcie, u ludów Sahary i Nigerji. Poza Afryką znaczniejsze jego skupienia znaleźć można u Melanezyjczyków, u których krzyżuje się on z typem mediterranoidalnym, występującym u ludów Oceanji i Australji, głównie jednak koncentrującym się na półwyspie Indyjskim.

Charakterystycznym przedstawicielem rasy czarnej jest typ *nigrycki*, o wzroście bardzo wysokim, szczupłej budowy ciała, długich kończynach, długogłowy, bardzo szerokolicy i skrajnie szerokonosy; charakterystycznym też jest dla niego wyraźny prognatyzm. Barwa skóry u tego typu osiąga maksimum nasilenia barwy ciemnej w obrębie rodzaju ludzkiego; oczy są czarne, włosy czarne, wełniste. Przeważa on w dorzeczu górnego Nilu oraz na obszarach Senegalu i zachodniej Gwinei, stanowiąc wśród ludności, zamieszkującej między obu temi obszarami główne jej podłoże rasowe.

Drugim najczęściej spotykanym typem wśród rasy czarnej jest typ *austro-afrykański*, o skórze nieco mniej ciemnej niż u typu nigryckiego, oczach czarnych, włosach czarnych, wełnistych, niskiego wzrostu, krępej budowy, pośredniogłowy, o twarzy szerokiej, dość długiej z wyraźnie zaznaczonym prognatyzmem, nosie szerokim. Typ ten obejmuje centralną część kontynentu afrykańskiego, skupiając się głównie w dorzeczu Kongo. Znaczny jego odsetek wykazuje ludność stepowych obszarów Afryki południowej i wybrzeża gwinejskiego. Stanowi on też poważny składnik ludności Madagaskaru oraz wnętrza Nowej Gwineji, a spotyka się go również wśród ludów Melanezji.

Typ *austroloidalny*, o skórze ciemnej, jaśniejszej jednak niż u typu nigryckiego, oczach i włosach ciemnych, przyczem te ostat-

nie są kędzierzawe lub nawet faliste, o wzroście średnim, skrajnie wydłużonej głowie, twarzy długiej silnie prognatycznej, nosie bardzo szerokim, wykazuje cały szereg cech prymitywnych, pozwalających przypuszczać, że reprezentuje on jedną ze starszych faz rozwojowych ludzkości. Występuje on prawie wyłącznie na obszarze Australji.

Typ negroidalny, o skórze znacznie jaśniejszej niż u innych typów rasy czarnej, posiadającej odcień brudno-żółtawy, o oczach czarnych i takichże włosach, które grupują się na głowie w izolowane kępki, jest bardzo niskorosły, długogłowy, niskolicy i szerokonosy; twarz posiada prognatyczną. Przeważa on u ludności pustynnych obszarów pustyni Kalahari, stanowiąc poważny składnik Hotentotów oraz znaczną przymieszkę tubylców całej Afryki południowej.

Pigmeje wyróżniają się wśród innych typów rasowych karłowatym wzrostem, a wśród przedstawicieli rasy czarnej jaśniejszą skórą i bardziej zaokrągloną głową. Twarz u nich jest szeroka, nos szeroki; charakterystyczną ich cechą jest silnie rozwinięta, wysunięta ku przodowi górna warga. Izolowane wyspy Pigmejów znajdujemy na obszarze centralnego dziewiczego lasu afrykańskiego, a także na wyspach archipelagu sundajskiego.

Przy omawianiu rozmieszczenia ras ludzkich pamiętać należy o tem, że stosunki rasowe ulegają znacznym zmianom w czasie wskutek migracji ras i ich krzyżowania się. Jak wybitny wpływ wywiera migracja na kształtowanie się rasowego składu ludności jakiegoś obszaru widzimy na terenie Ameryki i Australji, których ludność w znacznej części stanowi dziś przybyła do tych krajów rasa biała. W klasyfikacji powyższej uwzględniono jedynie stosunki rasowe wśród tubylczej ludności omawianych obszarów, z tego też powodu nie podano rozmieszczenia typów antropologicznych elementów napływowych, np. przedstawicieli rasy białej na obszarach w ostatnich wiekach przez nich zajętych.

Czy podana tu klasyfikacja Klimka zostanie ogólnie przyjętą, tego dziś nie można przesądzać. Przypuszczać też należy, że w miarę coraz to dokładniejszego poznawania ludów ziemi, następować będą dalsze modyfikacje ich podziału rasowego.

Liczebność poszczególnych ras ludzkich przedstawia się następująco (W. Wojtynski „Die Welt in Zahlen", 1925):

Rasa	miljony	odsetek ogólnego zaludnienia ziemi
Biała	920	50,5
Mongołowie	615	33,3
Malajowie	60	3,3
Indjanie	40	2,2
Murzyni	116	6,4
Inne rasy razem	70	3,8

Obok różnic morfologicznych istnieją między rasami również różnice psychiczne, dotychczasowy stan badań w tym kierunku nie pozwala jednak jeszcze na dokładne ujęcie charakterystyki psychicznej poszczególnych typów rasowych. Lit.: Boule M. „Les hommes fossiles" (1923), Keith A. „The Antiquity of Man" (1925), „New discoveries relating to the antiquity of Man" (1931), Werth E. „Der fossile Mensch" (1923), Deniker J. „Les races et les peuples de la terre" (1926), Eickstedt E. „Entwicklung u. Gliederung d. Menschheit" (1925), Fischer E. „Anthropologie" (1923), Günther H. F. K. „Rassenkunde Europas" (1929), Klimek St. „Terytorja antropologiczne" (1932), Montandon G. „L'ologenése humaine" (1928), Ripley W. Z. „The races of Europe" (1900): Czasopisma: „Anthropologie" (Paryż, od 1890), „Anthropologie" (Praga, od 1923), „Anthropologischer Anzeiger" (od 1924), „Journal of Physical Anthropology" (od 1918), „Przegląd Antropologiczny" (od 1926) i w. i.

***Rasy zwierząt domowych.** Naukowe pojęcie rasy niezawsze pokrywa się z pojęciem hodowlano-praktycznem (np. polskie bydło czerwone z punktu widzenia zoologicznego jest tylko odmianą, podczas gdy w hodowli stanowi oddzielną rasę), stąd definicja r. (zoolog. definicja Rütimeyera, bardziej praktyczna M. Wilckinsa, względnie Settegasta i ogólnikowa Topinarda) opiera się na szeregu momentów morfologicznych i fizjologicznych, jako jedynie praktycznie decydujących.

1. Rasy pierwotne obejmują zwierzęta, których budowa i wartość użytkowa nie uległy w ciągu całego okresu udomowienia żadnej zmianie (konik wschodnio-małopolski, bydło iliryjskie i t. p.). — 2. R. hodowlane zawdzięczają swe powstanie sztuce umiejętnej hodowli i jako „wynik świadomego dążenia do wytkniętych celów" (Settegast) odznaczają się wysoką i wyspecjalizowaną użytecznością, przy równoczesnej skłonności do zmienności. Zaczątek tych r. stanowią zwykle korzystne mutacje indywidualne, podtrzymywane i rozwijane drogą ścisłego doboru i sprzyjających warunków życiowych. — 3. R. przejściowe, na pograniczu 1. i 2., znajdują się w warunkach dość prymitywnych, lecz już otoczone pewną starannością żywienia i doboru, inicjowaną najczęściej przez rozsiane ośrodki hodowlane (np. chłopski chów polskiego bydła czerwonego, pozostający pod wpływem wzorowych obór tej samej rasy).

Do ważnych właściwości rasowych należą: 1. zdolność przystosowywania się do zmienionych warunków bytu (kot, osioł); 2. zmienność, t. j. zdolność odbiegania od typu rasowego: wywołana przez wpływy zewnętrzne i niedziedziczna nosi nazwę a) modyfikacji, — powstała z roszczepienia się cech bastardów heterozygotycznych (ob. Mendelizm) i dziedzicząca się według praw genetyki nazywa się b) kombinacją, — wreszcie nieoczekiwana lecz dziedziczna „warjacja skokowa" (de Vries) nosi nazwę c) mutacji; 3. znędznienie, t. j. skarlenie wskutek zabiedzenia; 4. wyradzanie się, proces wsteczny ku formie pierwotnej; 5. zwyrod-

nienie czyli degeneracja; jako odmiana mutacji, lecz o cechach dla osobnika szkodliwych, np. albinizm, krzywica u koni i bydła, achondroplazja, t. j. skrócenie kończyn u jamników, degeneracja kości pyska u świń i buldogów, koziołkowanie u gołębi i t. p. Dzielność użytkowa danej rasy uzewnętrznia się w nast. elementach: 1. zdrowie, 2. piękny wygląd, 3. płodność, 4. wczesne dojrzewanie płciowe, 5. zdolność do opasu, 6. mleczność, 7. efektywność pracy, 8. produkcja wełny, 9. inteligencja. Niektóre z tych właściwości pozostają do siebie w związku dopełniającym (użyteczność wielostronna) lub wykluczającym się, tak iż osiągnięcie użyteczności wszechstronnej jest praktycznie niemożliwe.

Pochodzenie ważniejszych ras zwierząt domowych.

Koń (ob. też art. Koń w t. 8).

formy pierwotne		formy nieuszlachetnione		formy uszlachetnione
1) Equus Gmelini-Taipan stepy półn.-wsch. Rosji do r. 1866		k. bośniackie albańskie greckie wsch. małopolskie →		k. perskie ↓ arabskie *) kuce (pony) celtyckie walijskie bretońskie
2) Equus gracilis stepy obecnej Wirtembergji, Francji i Hiszpanji				
3) Equus ferus (E. Przewalski) do dziś w stanie dzikim w stepach Dżungarji		k. mongolskie ↓ madziarskie		
4) Equus germanicus Europa środ.	→	k. krajowe pln. niemieckie z form 4—9 powstały	→	ciężkie („zimnokrwiste") konie zachodnie jak: normandzkie oldenburskie „Shire" clydesdale bulońskie perszerony ardeńskie pinzgauery i w. i.
5) Equus Woldřichi 6) Equus Abeli 7) Equus mosbachensis 8) Equus süssenbomensis 9) Equus sequanius				
10) Equus ?	→	k. berberyjskie z domieszką arabów	→	k. południowo hiszpańskie kladruby lipizanery

*) K. angielskie „pełnej krwi", jako rasa w pojęciu czysto hodowlanem są rezultatem długiej hodowli i skomplikowanego doboru opartego na importowanej krwi arabskiej.

Bydło (por. też art. Bydło w t. 19).

1) Bos primigenius wygasły tur europejski i zach. azjatycki	a) b. stepowe	b. besarabskie czarnomorskie węgiersko-wołoskie śr. włoskie
	b) b. nizinne	b. normandzkie flamandzkie holenderskie wsch. fryzyjskie oldenburskie holsztyńskie jutlandzkie żuławskie ayrshirey shorthorny
	c) b. iberyjsko-hamickie (Bos primigenius sub spec. Hahni)	b. dewońskie walijskie szkockie longhorny andaluzyjskie płd. hiszpańskie pln. i płd. afrykańskie

formy pierwotne	formy nieuszlachetnione	formy uszlachetnione
	d) b. szerokoczelne alpejskie (Frontosus)	bernery fryburgi simmentalery górno bawarskie kuhländery hannabernery schönhengstery bonyhád (Węgry)
2) Bos brachyceros (europaeus) ostatni egzempl. w XVII w. w Jaktorowie pod Warszawą	a) b. krótkorogie „torfowe" z epoki palowej	b. skandynawskie świętokrzyskie krótkorogie tatrzańskie karpackie majdańskie (z nich czerwone polskie) iliryjskie bretońskie Kerry Jersey i w. i.
	b) b. alpejskie „Longifrons" czyste	oberintalery algauery
	" z domieszką Primigenius	mürztalery montafunery i i.
	" z domieszką Frontosus	schwyce wsch. szwajc. brunatne tarantaise
	c) b. bezrogie (akeratos)	Aberdeen — Angus Galloway Red polled cattle Fjell (półn. Szwecja)

Świnia (por. też art. Świnia w t. 17).

1) Sus scrofa ferus Dzik śr. europejski	a) krajowe świnie Anglji, Francji, Niemiec, Polski i Rosji	Šiška (Bośnia)
2) Sus vittatus Dzik azjatycki	a) św. chińskie południ. azjatyckie	wysoko hodowlane św. angielskie (Yorkshire i i.)
3) Sus scrofa mediterraneus Dzik śródziemnomorski	a) św. południ. europejskie	Mangalica Turopolje

Inne rasy świń na wysokim poziomie hodowlanym stojące (ang. Berkshiry, ameryk. Poland — China i t. p.) są skomplikowanemi krzyżówkami wszystkich trzech grup rasowych.

***Rathaus** Karol, kompozytor pol., * 1895, przebywa stale w Berlinie. Napisał operę „Die fremde Erde", „Uwerturę", balet „Der letzte Pierrot", muzykę do filmów dźwiękowych („Bracia Karamazow", „Wielkomiejskie ulice", „Przygody króla Pausola"), szereg utworów fortepianowych, kameralnych, chórowych i pieśni.

Ratownictwo, ob. też Pomoc w nagłych wypadkach.

Rawenna, włoska prowincja, 1.852 km², (1931) 272.278 mieszk. Stolica R., 77.991 mieszk.

Reading, 2. (1930) 111.171 mieszk.

***Reber** Napoléon Henri, franc. kompozytor i teoretyk muzyki, (1807—1880), autor słynnego podręcznika „Traité d'harmonie". Skomponował wielką operę „Naïm", balet „Le diable amoureux", 5 oper komicznych, 4 symfonje, uwerturę, suitę orkiestr., pokaźną ilość utworów kameralnych i solowych, instrumentalnych i wokalnych.

***Rebikow** Wladimir Iwanowicz, kompozytor ros., (1866—1920), napisał szereg dzieł scenicznych: „Burza", „Choinka", „Alfa i omega", „Kobieta ze sztyletem", „Narcyz", kościelnych, symfonicznych, kwartet smyczkowy, utwory fortepianowe i pieśni. Uważany jest za ojca rosyjskiego modernizmu.

***Rebreanu** Liviu, powieściopisarz rumuń., * 1885, należy do najwybitniejszych przedstawicieli współcz. lit. rumuń., obecny prezes Związku pisarzy rumuń., w pierwszych zbiorach nowel (od r. 1915): „Włóczędzy", „Wyznanie", „Gniazdo marzeń" i „Trzy nowele" dał głęboko ujęte obrazy życia współczesnego w nastroju melancholijnym, wybił się na czoło powieściami: „Ion" (1921, przekład polski Stan. Łukasika 1932, 2 t.), epos chłopskie na tle przedwojennego ucisku narodowego Rumunów w Siedmiogrodzie, porównywane z „Ziemią" Zoli i „Chłopami" Reymonta; „Las Wisielców" (1923, przekład pol. Stan. Łukasika, 1931), na tle przeżyć rumuńskich w wielkiej wojnie, jedna z najoryginalniejszych, najartystyczniej opracowanych i najsilniej wstrząsających europejskich powie-

ści wojennych; „Adam i Ewa" (1925), „Ciuleandra" (1928), „Królik", obrazy życia współczesnego o epickiem rozpięciu, subtelnej choć niekiedy ryzykownej analizie psychologicznej i mistrzowskiem stopniowaniu nastrojów.

Recife (Pernambuco), w 1929 jako municypjum 500.000 mieszk.

Recița (właściwie Reșița, węg. Resiczabanya), wieś w Siedmiogrodzie (Rumunja), na płd.-wsch. od Temeszwaru, z którym połączona jest koleją, (1930) 20.008 mieszk., w tem około 11.000 Niemców, kopalnie żelaza, miedzi i węgla, przemysł żelazny i stalowy.

***Red-Ware** (ang.), czerwona kamionka, naśladująca japońską, wyrabiana początkowo w Anglji u Wedgewooda.

***Refleksologja,** kierunek psychologji, usuwający introspekcję z terenu badań psychologicznych, ujmujący zjawiska psychiczne tylko jako czynności nerwowe. R. gromadzi materjał naukowy wyłącznie na podstawie objawów cielesnych. (Por. Bihewjoryzm, uzup.).

Reforma szkolna, ob. też Szkolnictwo w Polsce (uzup.).

***Regencji styl,** styl francuski, będący przejściem od Ludwika XIV do Ludwika XV, przypadający na okres regencji księcia Orleańskiego (1715—23); styl ten, szczególnie w meblarstwie jest zwrotem do wygodnej mieszkalności, w przeciwieństwie do sztywnej reprezentacyjności i przepychu stylu Ludwika XIV. Odznacza się swobodną falistością linij, lekkim układem ornamentu, nie pozbawionym jednak jeszcze symetrji. Głównymi artystami, których nazwiska wiążą się z tym stylem byli: G. M. Oppenort i Robert de Cotte.

Reggio di Calabria, włoska prowincja, 3.158 km², (1931) 548.818 mieszk. Stolica R., miasto portowe, 122.055 mieszk.

Reggio nell'Emilia, włoska prowincja, 2.291 km², (1931) 360.705 mieszk. Stolica R., 91.079 mieszk.

Regina, stolica prowincji Saskaczewan w Kanadzie, (1931) 53.034 mieszk.

***Regula** (łac.), płytki na wystającej listwie ponad architrawem doryckiego belkowania. Wypadały nad środkiem każdej kolumny i każdego interkolumnja.

Reichenhall, (1925) 8.274 mieszk., port lotniczy. W 1930: 22.887 kuracjuszów. Za czasów rzymskich połączone z Salzburgiem. W r. 996 mennica, około 1300 otoczone murami. Długi czas sporne między Salzburgiem, Berchtesgadenem a Bawarją. Od 1504 w posiadaniu bawarskiem.

***Reichert** Janina, rzeźbiarka pol., * 1895, kształciła się we Lwowie i w Krakowie. Ważniejsze prace: grupa figuralna w głównym ołtarzu kościoła M. Magdaleny, pomnik Marszałka Piłsudskiego w Szkole Kadetów i 9 figur w kościele św. Elżbiety we Lwowie, rzeźba „Niewolnicy" i szereg innych z drzewa, kamienia, alabastru i marmuru.

***Reichsland Elsass-Lothringen,** do 1918 urzędowa niemiecka nazwa (skrót „Reichsland") Alzacji i Lotaryngji jako kraju (terytorjum) związkowego Rzeszy Niemieckiej.

Reims, (1931) 112.820 mieszk.

***Reinecke** Karl, niem. kompozytor i pianista, (1824—1910), należał do szkoły Mendelssohna i Schumanna, podlegał jednak wpływom Wagnera i Brahmsa. Napisał operę „Król Manfred", kilka oper komicznych i koncertów, kilkadziesiąt utworów kameralnych i wiele kompozycyj fortepianowych (razem ok. 200 opusów).

Reineke Fuchs. W t. 14 mylnie wydrukowano Reincke F.

***Reinhart** Johann Christian, niem. malarz i grafik, (1761—1847), od 1790 przebywał stale w Rzymie, malował pejzaże historyczno-heroiczne.

***Reinickendorf,** do 1920 wieś pod Berlinem (Niemcy), obecnie wraz z kilkoma sąsiedniemi miejscowościami stanowi XX dzielnicę Berlina, (1925) 105.467 mieszk.

***Rejkjawik,** ob. Reykjavik.

***Religje.** W 1930 stosunki wyznaniowe na kuli ziemskiej przedstawiały się następująco (zaludnienie ziemi w tym roku oceniano na 2.034 miljonów):

Religja	Wyznawcy w miljonach	% ludności świata
a) Chrześcijanie		
katolicy	364	18,0
ewangelicy	210	10,4
prawosławni	160	7,9
inni	10	0,05
b) Żydzi	15	0,07
c) Mahometanie	250	12,4
d) Bramini	265	13,1
e) Buddyści i pokrewni	645	32,0
f) Inni	115	5,8

Stosunki wyznaniowe w Europie w 1930 (zaludnienie E. oceniano na 495 miljonów):

Religja	Wyznawcy w miljonach	% ludności Europy
a) Katolicy (rzym.-kat. 201 miljonów, grecko-kat. i ormjańsko-kat. 7 miljonów)	218,0	44,0
b) Prawosławni	125,0	25,4
c) Ewangelicy (luteranie, reform., unitarjanie itd. 85 miljonów, anglikanie 28 milj., mniejsze wyznania ewang. 10 miljonów)	123,0	24,8
d) Mahometanie	10,0	2,0
e) Żydzi	9,5	1,9
f) Bezwyznaniowi	9,0	1,8
g) Inni	0,3	0,06

***Reményik** Aleksander, poeta węgier., * 1890, w pierwszych lirykach odtworzył ból patrjotyczny Siedmiogrodzianina po traktacie trianońskim, następnie wydał liryki refleksyjne o silnej nucie społecznej: „Tylko tak", „Atlantyda odzywa się", „W obliczu dwu świateł", oraz przekłady Rilkego.

Remscheid, (1930) 103.000 mieszk.

***Renaix,** ob. Ronsse.

Renan Ernest, franc. orjentalista i filozof. Wybór jego „Dialogów i fragmentów filozoficznych" przeł. Grzegorz Glass (1912).

Renesans, w ściślejszem znaczeniu określa sztukę włoską od XIV do XVI w. W szerszem ujęciu obejmujemy tem mianem całą kulturę tego czasu i wreszcie samą epokę na terenie Włoch i w innych krajach europejskich, o ile one wówczas pod wpływem włoskim pozostawały. R. włoski czerpał z bogatego skarbca kultury starożytnej, głosił hasło powrotu do starożytności, ale w rzeczywistości był czemś zupełnie nowem. Wyrósł na gruzach średniowiecza i starał się nietyle wskrzesić martwą kulturę starożytną, ile stworzyć nowe życie, pełne radości, piękna, poczucia siły, skierowane ku sprawom doczesnym, wolne w ocenie zjawisk od cieni rzucanych przez zaświaty. Walka cesarstwa z papiestwem o panowanie nad światem katolickim zakończyła się upadkiem obu tych potęg. R. przejął po nich dążenia uniwersalne, ale ze sfery religijnej czy politycznej przeniósł je w dziedzinę poezji, sztuki, urządzeń społecznych i wychowania.

W XIV w. zanikają we Włoszech resztki rycerstwa i ustroju feudalnego. Wraz z rycerstwem ginie sentymentalna miłość, a kobieta zstępuje z obłoków na ziemię i staje obok mężczyzny na równym poziomie intelektualnym i społecznym. Wyzwolona z wszelkich więzów kurtyzana bywa często ośrodkiem życia towarzyskiego. Miejsce wasali zajmują kondotjerzy, naczelnicy band zbrojnych, traktujących wojnę fachowo i służący temu, kto więcej zapłacił. Pieniądz wyrasta na czynnik decydujący w wojnie i w polityce, pobudza ludzi do wysiłku.

Ówczesne Włochy składały się z szeregu państw toczących ze sobą zażarte wojny. Wewnętrzne walki rozsadzały spoistość tych państw. Równocześnie budziła się tęsknota za nowym porządkiem rzeczy, a oczekiwanie wielkich zmian przesycało dusze ludzkie. Starcze średniowiecze tęskniło za nową młodością. 1347 wystąpił w Rzymie Cola Rienzi i ponad zanikającą ideę światowego imperjum rzucił program narodowego państwa włoskiego. *Narodowe poczucie włoskie* rozwija się coraz silniej. Petrarca tytułuje się homo spiritualis i jako czołowy przedstawiciel nowej kultury przeciwstawia się francuskim barbarzyńcom. Wartościowa jednostka wybija się z szarej masy. Tworzy się osobistość. Petrarca z zamiłowaniem bada istotę człowieka, ażeby możliwie wszechstronnie rozwinąć jego zdolności. Ma też odczucie dla piękna natury, a jego wyjście na Mont Ventoux koło Avignonu, dokonane dla samych tylko wrażeń, było dla ówczesnych ludzi czemś niepojętem.

Ideałem r. staje się człowiek wszechstronny, *uomo universale*. Pełno też wówczas jednostek rozwijających ożywioną działalność na różnych polach. Szereg artystów zasłynął równocześnie w malarstwie, rzeźbie i architekturze, poświęcając się zarazem muzyce, poezji, nauce i polityce. Na pierwszy plan wybija się swoją uniwersalnością *Leonardo da Vinci*, wielki artysta, przyrodnik i wynalazca. Doszukiwał się praw rządzących ruchem i bezwładem ciał, badał fale głosowe i świetlne, studjował botanikę i anatomję, przeczuwał krążenie krwi, rozwój epok geologicznych i prawo grawitacji, kreślił plany samolotów i łodzi podwodnych. Człowieka i świat pojmował jako organizmy ożywione duszą, a jako ideał etyczny przyświecała mu praca kierowana rozumem.

Kipiąca nadmiarem sił jednostka straciła wiarę w dotychczasowe autorytety, chciała wyżyć się całkowicie i nie cofała się przed żadnemi środkami dla zaspokojenia ambicji i osiągnięcia wytkniętych celów. *Żądza bogactwa i władzy* pchała ją do gwałtów, zbrodni i morderstw. Zasłynął z nich szczególnie *Cesare Borgia*, syn papieża Aleksandra VI. Współczesne mu pokolenie śledziło jego czyny ze zgrozą, ale i z ciekawością. Zacierały się średniowieczne różnice stanowe, w ich miejsce rozwinął się wybujały indywidualizm. Człowieka oceniano według roli, jaką odgrywał i według znaczenia, jakie uzyskał. Powodzenie jednostek działających bez żadnych skrupułów natury etycznej zachęcało do naśladowania ich postępowania.

Zbrodni dopuszczano się przeważnie w życiu politycznem. W życiu prywatnem ci sami ludzie byli pełni umiaru. Stwarzali sobie pełne komfortu i artystycznej harmonji warunki życiowe, zróżniczkowane według wymagań ich zindywidualizowanej psychiki. Przepadali za życiem towarzyskiem i inteligentną rozmową. Ich ideałem był *galantuomo*, człowiek wykształcony i obyty w świecie. Dla tych właśnie walorów szczególnie lubiany był *Rafael Santi*, którego obrazy odznaczają się doskonałością rysunku, jasną kompozycją i harmonją linij. Matematyczna proporcja i muzyczna harmonja były ideałem r. we wszystkich dziedzinach.

R. przejawił się wcześniej i silniej *na polu politycznem, społecznem i w literaturze*, niż w dziedzinie sztuki. Studjowano głównie literaturę łacińską epoki Augustowskiej. Przejrzystością swej formy i racjonalizmem swych poglądów odpowiadała ona w zupełności renesansowemu sposobowi myślenia. W literaturze inspirowanej przez Augusta i służącej jego celom politycznym odnajdowali ludzie r. treść idącą po linji ich pragnień. Marzyli też o wskrzeszeniu rzymskich urządzeń i o wielkiej przyszłości oczekującej ówczesne Włochy. Podobnie przepowiadali Rzymianom świetlaną przyszłość Wergiljusz, Horacy i Owidjusz w utworach poetycznych, a Liwjusz w dziele historycznem. Ale to wszystko były teoretyczne programy. Kultura starożytna, jako realne zjawisko dziejowe, bezpowrotnie minęła i żadna siła nie mogła jej na nowo do życia powołać. Historyczne reminiscencje zaciążyły wprawdzie na późniejszym rozwoju sztuki r.,

ale w słabej tylko mierze decydowały w jej początkach.

Nowy pogląd na istotę przestrzeni (ob. Nowożytne czasy, uzup.) wywołał zasadniczy rozłam między sposobami tworzenia i odczuwania w sztukach plastycznych i poezji. Dzieła sztuki trwają w przestrzeni, akcja poezji odbywa się w czasie. Oko widza r. chwyta w perspektywicznem ujęciu odrazu cały obraz, podczas gdy w malarstwie gotyckiem posuwało się oko jednego szczegółu do drugiego. Syntetyczne wyobrażenie obrazu, które za czasów gotyku tworzyło się dzięki czasowemu następstwu wyobrażeń częściowych, powstaje za czasów r. przez ich wspólne odbieranie. Dla odczucia gotyckiego obraz jest jakby filmem, tylko że nie porusza się taśma filmowa z oglądanemi przedmiotami, ale przesuwa się oko patrzącej jednostki. Dla renesansowego spojrzenia obraz jest błyskawicą uchwyconą przez nieruchome oko zespalające rzeczy w perspektywiczną całość. Wspólne odbieranie wszystkich wyobrażeń wywołanych przez obraz doprowadziło do równoczesności wszystkich wydarzeń na tymże obrazie przedstawionych. Nowe znaczenie przestrzeni szczególnie wyraźnie zaznaczyło się w malowaniu krajobrazów. Dla malarstwa średniowiecznego krajobraz był tylko oprawą, na tle której rozgrywały się wydarzenia, dla malarstwa r. jest on treścią samą dla siebie, częścią absolutnej przestrzeni.

Artyści r. zachwycali się starożytnemi rzeźbami, starali się je naśladować. Ale rzeźba starożytna była odrębnem ciałem, samotnem w swym wyrazie artystycznym, nawet o ile była złączona z dziełami architektury. Rzeźba r. znajduje się pod działaniem otaczającej ją przestrzeni i razem z całością architektoniczną tworzy jednolite dzieło sztuki. Artystom r. obce było uczucie samotności. Przebywali na dworach kipiących od zabaw i uciech i w życiu tem brali pełny udział. Poeci nie odczuwali potrzeby spowiedzi w swych dziełach, a malarze nie tworzyli autoportretów, które tak często przedstawiają konflikty szarpiące duszami ich twórców. Klasyczna sztuka grecka w przedstawieniu postaci ludzkiej akcentowała głównie formę ciała, sztuka średniowieczna starała się wyrazić nastrój duszy, która ciało ożywia. R. wytworzył sobie dogmat, że starożytna sztuka naśladuje naturę i że to właśnie jest najwyższem zadaniem sztuki.

Stąd wypływał realizm sztuki r. Największem zagadnieniem dla niej było przedstawić w możliwie doskonały sposób nagą postać człowieka. Sztuka r. nie poprzestaje jednak na odtworzeniu ciała ludzkiego, idzie dalej i stara się przezwyciężyć antagonizm materji i ducha w jedności wyższego rzędu, co udało się jej naprzód we formie portretu.

Geometryczna perspektywa i arytmetyczna proporcja nadawały sztuce naukowy charakter. Z drugiej strony kryterja estetyczne były miarodajne dla naukowej oceny. Zasady proporcji znalazły swój najdoskonalszy wyraz w dziełach architektury. Skrajny racjonalizm próbował ująć cały świat w jednolicie zorganizowaną całość, podzieloną na przejrzyście ugrupowane części. Racjonalizm właśnie zpowrotem życie jednostki w ramy zorganizowanego społeczeństwa i ogranicza tem samem wybujały indywidualizm r. Przewaga czynników intelektualnych, naukowych i literackich poczęła wkońcu przytłaczać sztukę, spowodowała zdrętwienie dążeń artystycznych i wywołała czczy formalizm zamierającego r. Zanikają ludzie wszechstronni, pojawiają się uczeni i fachowcy. Sztuka zaczyna tworzyć dzieła jasne we formie, spokojne w treści, umiarkowane w doborze kolorów, jak zrównoważone było wytworne towarzystwo, dla którego te dzieła były przeznaczone.

Michał Anioł znajduje się już na przełomie dwu epok: r. i baroku. Forma jego dzieł i ożywiająca je myśl tworzą jednolitą całość o najwyższej wartości artystycznej. Ale w postaciach Michała Anioła mimo ich plastycznej i malarskiej doskonałości czai się tęsknota niezaspokojona pięknem formy, ani głębią treści. Śnią te postaci o absolutnem a nieosiągalnem szczęściu, o wybawieniu, które jednak powinno leżeć w płaszczyźnie ich walki życiowej. W średniowieczu widział człowiek nieskończone szczęście w określonym czasie — w życiu przyszłem. Teraz skończone szczęście widzi w nieskończoną dal. Wypływa to z wewnętrznego konfliktu Michała Anioła, który z religijną duszą skierowaną du absolutowi żył w epoce, która wszystkie swe zainteresowania skierowała ku życiu doczesnemu.

Filozoficzne rezultaty r. zesumował dopiero Giordano Bruno. Jego poglądy rozwinęła dalej nowożytna filozofja. Przekonanie o metafizycznem znaczeniu poznania doprowadziło u Descartes'a do formuły: „myślę, więc jestem". Ujęcie świadomości ludzkiej jako mikrokosmosu jako odbicia światowego makrokosmosu przekształcił Leibniz w naukę o monadach. Optymistyczny i estetyczny pogląd na świat, nieskończoność świata, teorja ewolucji, psychologiczny relatywizm, realizm w ocenie zjawisk historycznych — to wszystko tkwi już w pismach Giordana Bruna.

R. doszedł do najwyższego rozkwitu na terenie Włoch. Rozbicie polityczne na szereg państw powodowało intensywność i bezpośredniość życia obywateli skupionych na niewielkim obszarze, przyczyniło się do rozwoju sztuk i nauk, które cieszyły się hojnem poparciem różnych władców, a szczególnie papieży i Medyceuszów. Dlatego główne ogniska r. znajdowały się w Rzymie i Florencji (por. Mecenat, uzup.). Rozkwit Włoch podniecił jednak imperjalizm potęg europejskich, dla których państewka włoskie stały się łatwym łupem. Przewaźna część Włoch dostała się pod obce panowanie. R. wyczerpał możliwości własnego rozwoju i równocześnie utracił sprzyjające mu dotąd zewnętrzne warunki. Niektóre jego elementy wchłonął w siebie barok (ob. uzup.; por. też Nowożytne czasy [uzup.]).

Renfrew nie jest stolicą hrabstwa Renfrew (Szkocja). **Stolicą** jest Paisley.

Renfrewshire. Stolicą jest Paisley, nie Renfrew.

Republika Dalekiego Wschodu, obecnie obwód Dalekiego Wschodu (ob. uzup.).

***Reşiţa**, ob. Reciţa.
***Reszel** (niem. Rössel), miasto pow. na Warmji (Prusy Wschodnie), regencja olsztyńska, stacja kol. 18 km na zach. od Rastemborka, około 4.000 mieszk., zamek krzyżacki. Powiat reszelski miał w 1910 r. 14,4% Polaków.
***Rethymnon** lub **Retimo**, w staroż. R y t h y m n a, stolica nomosu tejże nazwy na płn. wybrzeżu wyspy Krety (Grecja), port, (1928) 10.558 mieszk. N o m o s R., 1.432 km² i 68.180 mieszk.
***Retimo**, ob. Rethymnon (uzup.).
***Reto-Romanie**, ob. Raetia.
Retté Adolphe, poeta franc., wydał nadto: „Voyageur étonné" (1928).
Réunion, francuska wyspa na oceanie Indyjskim, 2.152 km², (1926) 186.637 mieszk., w tem 180.694 mieszańców, krajowców, 1.963 Malgaszów, 1.626 Chińczyków, po kilkuset Arabów, Hindusów i Kafrów; gęstość zaludnienia 74 osób na 1 km². Stolica Saint Denis 23.390 mieszk., inne większe miejscowości: port Saint Paul 21.643, port Saint Pierre 20.479, Saint Louis 15.867, Saint Benoit 11.543 mieszk. Głównym portem jest Pointe des Galets; leży na linji kolejowej ze Saint Pierre do Saint Benoit, podróż z Marsylji trwa 34 dni.
Reutt-Witkowska Zofja, pisarka pol., wydała nadto poematy: „Pielgrzym, legenda Ossjaku" (1925), „Opowieści średniowieczne" (1926), „Zamek Swarożyca, saga pomorska" (1933); powieść: „Mrowisko" (1933); kilka cyklów bajek prozą (1929—30).
***Revellers**, głośna obecnie czwórka śpiewaków amerykańskich, wykonujących piosenki z akompanjamentem fortepianu. Kierownikiem i akompanjatorem, a także autorem układów muzycznych dla zespołu jest Frank Bant, pierwszym tenorem James Melton, drugim tenorem Lewis James, pierwszym basem Eliot Shaw, drugim basem Wilfred Glenn. Występują na koncertach (w Ameryce, odbyli jedno tournée po Europie), w radjo, nagrywali kilkadziesiąt płyt gramofonowych. Znaleźli licznych naśladowców także w Europie.
***Reverdy** Pierre, poeta franc., * 1899, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli obozu katolickiego, szczery i rzetelny talent, autor: „Épaves du Ciel" (1924), „Ecumes de la Mer" (1925), „Le Gant de Crin" (1926), „La Balle au Bond" (1928), „Sources du Vent" (1929).
***Revue Musicale**, miesięcznik muzyczny, wychodzi od r. 1926 w Paryżu, pod redakcją Henri Prunières'a.
Rewel (est. T a l l i n n), stolica Estonji, (1929) 128.000 mieszk. Ruch portowy w 1931 (tonaż statków przy wejściu): 859.000 tonn rejestr. netto. „Żegluga Polska" utrzymuje stałą komunikację między Gdynią a Rewlem (linja G.—Rewel—Helsingfors, statki chodzą co tydzień).
***Rewelersi**, ob. Revellers.
Reykjavík, stolica, największe miasto i główny port Islandji, (1930) 28.182 mieszk.
Reymont Władysław St., pisarz pol. Charakterystykę ob. t. 13, str. 242.
Rheinpfalz (Rheinbayern), urzędowo Pfalz.
Rheydt, w 1929 połączone zostało z miastem München-Gladbach i kilku sąsiedniemi miejscowościami w miasto Gladbach-Rheydt (ob. uzup.).
Rhode Island, stan w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 687.497 mieszk. (213 na 1 km², najgęściej zaludniony stan U. S. A.). S t o l i c a P r o v i d e n c e, miasto portowe, 252.981 mieszk.
***Rhodesia** (Colony of Northern R., Col. of Southern R.), ob. Rodezja.
Riazań. Gubernja riazańska została w 1929 zniesiona; obecnie wchodzi w skład Moskiewskiego obszaru. M i a s t o R. w 1926 liczyło 50.919 mieszk.
Richmond, 1. (1930) 182.929 mieszk.
***Ricordi** Giovanni, włoski wydawca muz., (1785—1853), założył w r. 1808 w Medjolanie największą dziś we Włoszech, a jedną z najznaczniejszych na świecie, firmę wydawniczą. Do r. 1919 właścicielami firmy byli synowie i wnukowie założyciela, obecnie dr. C. Clusatti i R. Vacarenghi. Katalog wydawnictw zawierał 120.000 pozycyj. Z kompozycyj polskich wydał R. utwory Mireckiego, Żeleńskiego i i.
***Rieger**, Bracia, fabryka organów w Jägerndorf (Czechosłowacja), założ. w r. 1873.
Rieti, włoska prowincja, 2.738 km², (1931) 163.763 mieszk. S t o l i c a R., 32.073 mieszk.
Rimbaud Jean Arthur, poeta franc. Nową lit. o R. omówiła obszernie Marja Rakowska w „Pamiętniku Warszawskim" (1931).
***Rio Claro**, kolonja w stanie Parana (Brazylja płd.), nad rzeką Iguassu, założona w 1891, w 1920 jako municypjum liczyła około 50.000 mieszk., w tem kilka tysięcy Polaków.
Rio de Janeiro, dotychczasowy okręg związkowy Brazylji (Districto Federal), obejmuje obszar miasta Rio de Janeiro jako municypjum (1.167 km², w 1929 r. 1,730.000 mieszk.). W 1922 postanowiono przenieść stolicę państwa do wnętrza kraju. Wydzielono w tym celu obszar 14.400 km² w stanie Goyaz (z 10.000 mieszk. w 1920 r.); nowa s t o l i c a nosić będzie nazwę B r a s i l i a.
Rio de Janeiro, stan w Brazylji, (1930) 1,996.899 mieszk. S t o l i c a N i c t h e r o y, (1929) 110.000 mieszk.
Rio de Janeiro, największe miasto i stolica Brazylji, (1929) jako municypjum 1,730.000 mieszk. Stanowi okręg związkowy Brazylji.
***Rio de la Plata**, ob. Plata, La.
Rio de Oro jest tylko częścią hiszpańskiej kolonji Zachodnia Sahara (Sahara Occidental, Cabo Jubi). Ob. Zachodnia Sahara.
Rio Grande do Norte, stan w Brazylji (Am. Płd.), (1930) 738.889 mieszk.
Rio Grande do Sul, stan w Brazylji (Am. Płd.), (1930) 2,959.627 mieszk. S t o l i c a P o r t o A l e g r e, (1929) 250.000 mieszk.
Riukiu, wyspy japońskie, tworzą japońską prowincję Okinawa (nazwa pochodzi od największej wyspy archipelagu R.), o powierzchni 2.386 km² (nie 2.709), z ludnością 577.508 w 1930. S t o l i c ą jest N a h a (niewłaściwie Nawa), port, 60.537 mieszk.
***Rivista di letterature slave**, czasopismo włoskie, poświęcone literaturom słowiańskim, wychodzące od r. 1926, zamieszcza prace krytyczne i informacyjne, oraz przekłady. Dobrze pro-

wadzony dział polski zasilają głównie Agošti, Damiani, Giusti, Lo Gatto, Maver i i.

Rize (Lazistan), turecki wilajet na wybrzeżu morza Czarnego, 4.590 km², (1927) 171.677 mieszk. Stolica R., port nad morzem Czarnem, 13.701 mieszk.

***Roadtown,** stolica i jedyne miasto na ang. wyspach Dziewiczych, na płd. wybrzeżu wyspy Tortola, port, (1921) 463 mieszk.

***Roalda Amundsena wyspa,** ob. Piotra I wyspa (tom 12 i uzup.).

***Roba el Chali,** ob. Dehna.

***Robert** Louis de, pisarz franc., * 1871, w swoich powieściach, o szlachetnym i wysokim artyzmie ekspresji, odtwarza wewnętrzne walki duchowe: „Un Tendre" (1894), „Le mauvais Amant" (1901), „Le Roman du Malade" (1911), „Le Roman d'une Comédienne" (1919), „Réussir" (1920), „Ni avec toi ni sans toi" (1928).

***Robin** Gil, współcz. pisarz franc., na podstawie własnych doświadczeń medyczno-klinicznych przedstawia różne powikłania psychiczne w studjach: „Hôpital" (1926), „Les Rêveurs éveillés (1927) i powieściach: „La Prison de Soie" (1927), „La Femme et la Lune" (1925), „Le Voyage de Genève" (1928), „Noël Mathias" (1929).

Rocaille, motyw ornamentalny, tak charakterystyczny dla dekoracji późno-rokokowej, że okres ten nazywano stylem r. Głównym artystą tego stylu był J. A. Meissonier.

Rochester, 1. (1930) 328.132 mieszk.

***Rocky Mountains** Park of Canada, rezerwat przyrody w Górach Skalistych na terytorjum Kolumbji bryt. w Kanadzie (Am. Płn.), założony w 1887, o obszarze około 10.000 km².

***Rocky Mountains Park,** rezerwat przyrody w Górach Skalistych w płn. części stanu Kolorado (Stany Zjedn. A. P.), założony w 1915 r., zajmuje około 400 km² ze szczytami od 3.300 do 4.275 metrów, posiada wyraźne ślady okresu lodowego w postaci doskonale wykształconych i zachowanych moren i jezior, oraz nadzwyczaj bogatą szatę roślinną. Z osobliwości świata zwierzęcego wymienić należy dzikie owce górskie, żyjące tu w znacznej ilości.

Rodezja. Dwie odrębne kolonje angielskie (nie prowincje jednej kolonji): Północna R. (Colony of Northern Rhodesia) i Południowa R. (Col. of Southern R.).

Północna R. w 1931 liczyła 1,308.632 mieszk. (w tem 9.981 białych), t. j. 1,7 osób na 1 km². Stolica Livingstone liczyła 1.500, Broken Hill 1.424 białych (poza tem ludność tubylcza).

Południowa R., 389.374 km², w 1931 liczyła 1,108.949 mieszk. (w tem 49.904 białych), t. j. 3 osoby na 1 km². Stolica Salisbury liczyła 9.711, Bulawayo 11.727 białych (poza tem ludność tubylcza).

Rodosto, turecki wilajet, 5.950 km², (1927) 132.122 mieszk. Stolica R.

***Rogaczewskij** W. L. Lwow-, rosyj. krytyk i historyk lit., † 1930, marksista, autor: monografji o Turgieniewie, „Szkiców z historji nowszej literatury rosyjskiej", „Szkiców o literaturze proletarjackiej" i i.

***Rogownica,** roślina, ob. Cerastium.

***Rogoż** Stanisław, współcz. pol. krytyk i publicysta, sekretarz generalny Polskiego Klubu Literackiego (Pen-Club'u) w Warszawie, redaktor „Tygodnika Illustrowanego", studja literackie w „Przeglądzie Współczesnym" (od r. 1923) i i. czasopismach.

***Rogożowate,** ob. Typhaceae.

***Roguski** Władysław, malarz pol., * 1890, kształcił się w Warszawie i w Krakowie, od 1921 prof. Państwowej Szkoły Sztuk Zdobniczych w Poznaniu. Maluje głównie obrazy religijne i wojskowe. Główne dzieła: „Pochód Legjonów", „Ukrzyżowanie", „Madonna z Dzieciątkiem", „Madonna błogosławiąca płatowce", projekty do dekoracji Sali Sejmowej i t. d.

***Rokyta** Jan, pseudonim pisarza czeskiego, ob. Černy Adolf (t. 3).

***Rolnica,** roślina, ob. Sherardia.

***Rolnicze konferencje.** Przesilenie ogólnoświatowe daje się we znaki przedewszystkiem rolnictwu Europy środkowej i wschodniej skutkiem konkurencji państw zamorskich oraz Z. S. R. R. Celem obrony wspólnych interesów rolnicze państwa europejskie urządzały konferencje rolnicze, na których ustalano wspólną linję wytyczną państw agrarnych na terenie Ligi Narodów oraz w stosunku do państw przemysłowych. Dążono do złamania zasady klauzuli największego uprzywilejowania, domagając się od wierzycielskich, a zarazem silnie uprzemysłowionych państw Europy, aby obniżyły cła przywozowe i zwiększyły kontyngenty przywozowe dla artykułów rolniczych państw agrarnych. W zwoływaniu i prowadzeniu konferencyj rolniczych przodującą rolę objęły Polska (np. konferencja agrarna w Warszawie) i Włochy.

***Romagna,** jedna z pięciu legacyj (prowincyj) Państwa Kościelnego, obejmująca prowincje Bolonja, Ferrara, Forli i Rawenna dzisiejszych Włoch. W 1860 oderwała się od Państwa Kościelnego i przyłączyła do królestwa Sardynji.

Romains Jules, pisarz franc., wydał nadto m. i. powieści: „Donogoo Tonka" (1920), trylogję: „Lucienne" (1922), „Le Dieu des Corps" (1928) i „Quand le Navire" (1929), w której próbuje wprowadzić metafizykę doczesności, stapiającej w jeden amalgamat świat zmysłowy ze światem nadzmysłowym; dla teatru, który niemniej świetnie opanował, napisał wyborną farsę: „M. Le Trouhadec saisi par la Débauche" (1923) i jej ciąg dalszy: „Le Mariage de M. Le Trouhadec" (1925), satyrę na scientyfizm uniwersytecki: „Knock ou le Triomphe de la Médecine" (1923), zestawianą z „Chorym z urojenia" Moliera, ale w tragedji („Cromedeyre-le-Vieil" i i.) i w poważnym dramacie okazał się mniej szczęśliwy; z pism krytycznych ważniejsze: „Petit Traité de versification" (1923, wspólnie z George Chennevière), „La Vérité en Bouteilles" (1927), pogardliwie ironiczna rozprawa o ułomnościach ludzkich. Por. Unanimizm (uzup.).

***Romane, École** (franc. „szkoła romańska"), Neoklasycyzm (uzup.).

***Romanow** Pantelejmon, współcz. pisarz rosyj., przedstawiciel lewicy inteligenckiej w literaturze sowieckiej, autor powieści: „Kwiat jabłoni", „Trzy pary jedwabnych pończoch"

(tłum. pol.), „Bez czeremchy", „Zagadnienia płci" i i.

Romantyzm w s z t u c e, był kierunkiem reakcyjnym przeciw surowemu klasycyzmowi z końca XVIII w. Powstał niemal równocześnie w Anglji i w Niemczech. W l. 1820 rozpowszechnił się w całej niemal Europie. W N i e m c z e c h reprezentowany był głównie przez nazarejczyków (ob.) i szkołę Düsseldorfską i przybrał charakter płaczliwego sentymentalizmu. We F r a n c j i natomiast odznaczał się szczerym porywem i pewną egzotycznością, oraz tendencjami wolnościowo-rewolucyjnemi. Najlepszemi jego przedstawicielami byli Géricault i Delacroix, twórcy nowoczesnego koloryzmu.

***Roncevaux,** ob. Roncesvalles.

Ropczyce. W 1932 przyłączono do powiatu ropczyckiego północną część zniesionego pow. pilzneńskiego, z miastem Pilznem.

***Ropografja** (z greck., malarstwo drobiazgowe), mal. rodzajowe, pojawiające się w IV w. przed Chr. Znanym i pierwszym przedstawicielem R. był Antiphilos, przeciwnik Apellesa. Z jego kompozycyj znane były współcześnie: „Kobiety tkające", „Chłopiec rozdmuchujący ogień" i t. d.

***Rorantystów kapela,** ufundowany przez Zygmunta Starego w r. 1540 chór męski a capella, złożony z prepozyta, 9 księży śpiewaków i jednego kleryka. Zadaniem jej było wykonywać w kaplicy Zygmuntowskiej na Wawelu codziennie w czasie mszy św. utwory kościelne (Missae Rorate). Działalność swą zaczęła w r. 1543, pierwszym prepozytem był Mikołaj z Poznania, drugim ks. St. Zając (1574). Ok. 1800 fundacje królewskie przeznaczone do utrzymania rorantystów zostały przez konfiskaty państw zaborczych tak uszczuplone, że kapela z braku funduszów przestała istnieć.

***Rosa** Salvator, słynny malarz włoski, posiadał też wykształcenie m u z y c z n e. Komponował madrygały i kantaty. Tematem jednej z jego satyr jest muzyka.

Rosario (Argentyna), (1929) 462.000 mieszk.

***Rose** William J., współcz. polonista płn.-ameryk., redaktor miesięcznika nowojorskiego „Poland", tłumacz obszernego wyboru z „Ojcze Nasz" Cieszkowskiego (1919), autor angielskiego studjum o Stanisławie Konarskim (1929).

***Rosińska-Dziurzyńska** Zofja, malarka pol., * 1896, studja malarskie w Monachjum, Dreźnie, Berlinie i we Włoszech, następnie w Wiedniu i w Paryżu. Maluje portrety, pejzaże i martwe natury. Wystawia od 1914, przeważnie w Warszawie.

Rosja, ob. też Rosyjska Socjal. Feder. Republika Rad t. 15 i uzup.), oraz Pięcioletni plan (uzup.).

Rosny Joseph Henry, pisarz franc., najwybitniejszy współczesny powieściopisarz filozoficzny, napisał nadto: „Les Femmes des autres" (1925), „Le Coeur tendre et cruel" (1926), „La Fille d'Affaires" (1927), „La Fille des Rocs" (1928) i i.

***Rosso** Medardo, rzeźbiarz włoski, * 1858, żyje w Paryżu. Obok Rodina był jednym z najwybitniejszych przedstawicieli impresjonizmu w rzeźbie. Główne jego dzieło: „Zawoalowana kobieta" znajduje się w Rzymie.

Rostow, 2. (Rostow nad Donem), w 1932 liczył 425.000 mieszk. (w 1910 r. 121.300).

Rostworowski Karol Hubert, pol. poeta dramatyczny, napisał nadto dramat: „U mety" (wystaw. 1932, dokończenie trylogji rozpoczętej „Niespodzianką"), wydał zbiór poezyj: „Zygzaki" (1932). W r. 1932 odznaczony za „Niespodziankę" państwową nagrodą literacką. Charakterystykę ob. t. 13, str. 239. — R. posiada też poważne wykształcenie m u z y c z n e. Wydał m. i. 6 pieśni do słów Heinego (1907).

Rosyjska literatura. — W t. 15, str. 81, szpalta 2, wiersz 13 od dołu po średniku opuszczono: Brückner „Historja literatury rosyjskiej" (1922-1923, 2 t., obszerny i wyczerpujący wykład, doprowadzony do r. 1914), tegoż i t. d. (jak w tekście). — Nadto w języku polskim: studja Wacława Lednickiego, druk. oddzielnie i w czasopismach (zwłaszcza w „Przeglądzie Współczesnym"); studja Marjana Zdziechowskiego, Władysława Jabłonowskiego i i.; Stanisław Baczyński: „Literatura w Z. S. R. R." (1932).

***Rosyjska muzyka.** W dawniejszych czasach rozwijała się w Rosji swobodnie tylko m. cerkiewna. Pieśń ludową świecką prześladowały zarówno władze duchowne jak i rząd. Jeszcze w w. XVII na podstawie ukazu carskiego miano spalić wszelkie instrumenty muzyczne, jako narzędzia grzechu. Od czasów Piotra W. dochodzi w Rosji do głosu m. włoska. Carowie sprowadzają na swój dwór włoskich muzyków; nadwornymi kapelmistrzami byli Araja, Manfredini, Galuppi, Traetta, Paesiello, Cimarosa i Sarti. Pod wpływem m. włoskiej tworzyli też kompozytorowie rosyjscy Berczowskij, Bortnianskij, Lukienowicz (m. cerkiewna), oraz Gindoszkin (m. świecka instrumentalna). Twórcą narodowej opery rosyjskiej był Glinka, w ślad za nim poszła t. zw. grupa nowatorów: Borodin, Mussorgskij, Cui, Bałakirew i Rimskij-Korsakow. Na nieznane dotąd muzyce rosyjskiej wyżyny wzniósł się Czajkowskij, kompozytorem o światowem nazwisku był także Antoni Rubinstein. Doniosłą rolę w historji m. r. odegrała twórczość Skrjabina, z kompozytorów współczesnych wysunął się na czoło Strawinski, obok niego Prokofjew, z młodszych Miaskowski, Szostakiewicz, Mossołow i i. Z kompozytorów pochodzenia żydowskiego działają Achron, Gniessin, G. i A. Kreinowie, Żytomirskij i i.

Rosyjska Socjalistyczna Federacyjna Republika Rad. W 1931 obliczano ludność na 111,158.600 osób. W połowie 1931 po ostatecznem wprowadzeniu nowego podziału administracyjnego dzieliła się R. S. F. R. na następujące jednostki polityczno-administracyjne: 1) 14 obwodów, podległych bezpośrednio rządowi R. S. F. S. R. (obejmują obszary zamieszkałe w przeważnej części przez Rosjan), 2) 11 autonomicznych republik, w tem 8 bezpośrednio podległych rządowi R. S. F. S. R., 3) 15 autonomicznych obszarów narodowych, podległych bezpośrednio obwodom, z wyjątkiem obszaru Karakałpaków, podległego rządowi R. S. F. S. R. Poza tem w obwodach północnych i wschodnich istniało

9 narodowych okręgów i 8 nar. rejonów, jako jednostki we wszystkiem podległe obwodom, których wobec tworzenia nowych — tu się nie podaje.

1. Obwody (w nawiasie podano podległe im autonomiczne republiki i aut. obszary [A. O.]): obszar Moskiewski, Leningradzki (składa się z 2 okręgów: Leningradzkiego i Murmańskiego, oddzielonych Karelją), Iwanowski okręg przemysłowy, obwód Niżnowogrodzki (aut. repub. Czuwaszów, A. O.: Wotjaków, rep. Maryjska [Czeremisów]), Północny (A. O. Zyrjański), Zachodni, Środkowy obszar czarnoziemu, obwód Wołgi środkowej (A. O. Mordwinów), Wołgi dolnej (aut. repub. Niemców nadwołżańskich, A. O. Kałmuków), Kaukazja Pn. (A. O.: Adige-Czerkiesów [3.005 km², w 1931 r. 124.400 mieszk., stolicą jest miasto Krasnodar, nie należące do obszaru]), Czerkiesów (1.600 km², w 1931 r. 40.500 mieszk., stolicą jest Batałpaszyńsk, nie należący do Obszaru), Karaczajów, Kabardyńsko-Bałkaryjski [ob. Kabarda], Osetja Pn., Inguszów, Czeczeńców), obwód Syberji Wschodniej (aut. repub. Mongolsko-Burjacka), Syberji Zachodniej (A. O. Ojratów), Dalekiego Wschodu, Uralski.

2. Aut. republiki, podległe bezpośrednio rządowi R. S. F. S. R.: Baszkirska, Dagestan, Jakucka, Karelja, Kozacka, Kirgiska, Krym, Tatarska.

3. Aut. obszar Karakałpaków, bezpośr. podległy rządowi R. S. F. S. R.

***Roślin rozmnażanie,** ob. Rozród.

***Rote,** ob. Rotti.

***Rote Fahne,** berliński dziennik komunistyczny, założony w r. 1918 przez Karola Liebknechta i Różę Luxemburg.

Rotterdam, (1930) 581.899 mieszk. Ruch portowy w 1929 (tonnaż statków morskich przy wejściu do portu): 21,5 milj. tonn rejestr. netto, w 1930: 20,4 milj., w 1931: 17,9 milj. — R. stał w tych latach pod względem ruchu portowego (statki morskie) na czwartem miejscu, po Nowym Jorku, Londynie i Hamburgu.

***Rouba** Michał, malarz pol., *1893, kształcił się w Krakowie, Wilnie i Paryżu; od 1920 członek założyciel Wileńskiego Tow. Artystów Plastyków, od 1931 kierownik Szkoły Rysunku i Malarstwa w Wilnie. Główne dzieła: „Świt na Wilji", „Woda na Polesiu", „Młyn" i inne. Wystawia w kraju i zagranicą.

Roubaix, (1931) 117.190 mieszk.

Rouen, (1931) 122.957 mieszk.

***Rousselaere,** ob. Roulers.

Rovigo, włoska prowincja, 1.771 km², (1931) 312.623 mieszk. Stolica R., 37.302 mieszk.

***Rowid** Henryk, pol. pedagog i psycholog, *1882, dyr. Państwowego Pedagogjum w Krakowie, pracuje teoretycznie i praktycznie w różnych dziedzinach psychologji pedagogicznej i pedagogiki. R. zajmuje się problemami historji wychowania w Polsce, reformą kształcenia nauczycieli, wprowadza na grunt polski idee nowej szkoły (ob. Szkoła twórcza, uzup.). Do większych jego prac psychologicznych należą badania nad okresem dojrzewania u młodzieży polskiej. Ogłosił szereg ankiet, rozpraw i podręczników; redaguje od 1912 „Ruch Pedagogiczny". Główne prace: „Reforma kształcenia nauczycieli" (1917), „Podstawy pedagogiki Trentowskiego" (1920), „Z metodyki wypracowań pisemnych" (1920), „Psychologja pedagogiczna" (1930, II wyd.), „Nowa organizacja studjów nauczycielskich w Polsce i zagranicą" (1931), „Szkoła twórcza" (1931, III wyd.), „System Daltoński w szkole powszechnej" (1933, III wyd.).

***Roy** Vladimir, poeta słowacki, *1886, wydał zbiory: „Ked miznu mlhy" i „Rosou a trnim".

***Royal Geographical Society,** jedno z najstarszych towarzystw geograficznych świata, założone w 1830, z siedzibą w Londynie. Organem towarzystwa jest „Geogr. Journal".

***Royère** Jean, poeta franc., *1871, ostatnio wydawca czasopisma „Phalange", jako autor rozprawy: „Clartés sur la Poésie" przywódca neosymbolizmu, w poezjach swych zapalony antyklasycysta: „Exil doré" (1898), „Eurythmie" (1904) i i., później „Par la Lumière peints" (1919), „Quiétude" (1925).

***Rozewie** (Różewie), jedyny przylądek na polskiem wybrzeżu Bałtyku, 2 km od wsi Tupadły, latarnia morska. Przylądek stanowi wysokie, strome wzgórze, gęsto zadrzewione; brzeg umocniony jest kamienną tamą. W 1598 lądował tu król Zygmunt III Waza, wracając ze Szwecji.

***Rozpława,** roślina, ob. Pontederia.

Równik ciepła (właściwie: równik termiczny), linja, łącząca na kuli ziemskiej punkty o najwyższej średniej temperaturze powietrza. Zależnie od tego, dla jakiego okresu czasu (roku, miesiąca itp.) obliczaliśmy średnią temperaturę powietrza poszczególnych punktów, mówimy o równiku termicznym roku, miesiąca i t. p. Równik termiczny ma kształt linji falistej, biegnącej przez różne szerokości geograficzne, nie pokrywa się zatem z równikiem ziemskim.

***Równik termiczny,** ob. Równik ciepła (tom 15 i uzup.).

***Różański** Antoni (pseud. scen. Sequard), polski śpiewak operowy (tenor dramatyczny), *1863, od 1914 prof. konserwatorjum w Moskwie. Po przewrocie bolszewickim został powołany do konserwatorjum warszawskiego, od 1923 prof. Wyż. Szkoły Muz. im. Chopina. Opracował skrócone rady dla młodych śpiewaków.

***Różewie,** ob. Rozewie (uzup.).

***Różycki** Jacek, polski kompozytor, kapelmistrz nadworny i sekretarz króla Jana Sobieskiego. Komponował w włoskim stylu koncertowym. Zachowała się jego „Missa concertata" i szereg utworów w Archiwum wawelskiem, Bibl. miejskiej w Gdańsku i klasztorze cystersów w Mogile.

Różycki Ludomir, otrzymał w r. 1930 Państwową Nagrodę Muzyczną za operę „Eros i Psyche".

***Rtęcica,** ob. Rtęcią zatrucie.

***Ruba el Chali** (Roba el C.), ob. Dehna.

***Rubasznica,** roślina, ob. Crassula.

***Ruch muzyczny,** pierwsze w Polsce fachowe czasopismo muzyczne, wychodziło w Warszawie w l. 1857—61 pod redakcją Józefa Sikorskiego.

***Ruch Pedagogiczny,** czasopismo poświęcone nowym prądom w wychowaniu i nauczaniu, or-

gan Związku Nauczycielstwa Polskiego, wychodzi od 1912 w Krakowie. Redaktor Henryk Rowid.

***Ruch portowy.** W celu określenia ruchu w danym porcie lub wszystkich portach państwa lub kraju, podawany bywa albo obrót portowy, t. zn. suma statków, które weszły do portu i wyszły w pewnym okresie czasu, i ich pojemność (np. weszło 900 statków o pojemności 1 miljon tonn, wyszło 800 o poj. 0,9 milj. tonn, obrót portowy: 1.700 statków o pojemn. 1,9 milj. tonn), albo tylko ilość statków, które weszły do portu lub wyszły z niego, i ich pojemność. Najczęściej podawana jest tylko pojemność statków, bez ich ilości.

Ruch przedsiębiorstw (nauka o r. p.). Po wojnie światowej i zniszczeniach przez nią spowodowanych zarówno w dobrach, jak i ludziach, łączono wielkie nadzieje ożywienia i podniesienia wytwórczości z t. zw. psychotechniką (ob. Psychotechnika i poradnictwo zawodowe). Nadzieje te spełniły się tylko częściowo. W szczególności odnośnie do badania kwalifikacji pracowników okazało się, że używane do tego metody objęły tylko małą część właściwości człowieka potrzebnych do pracy zawodowej, oraz że im precyzyjniej pracowała aparatura psychotechniczna, tem trudniej było uważać wypośrodkowane tą drogą cechy za charakterystyczne i decydujące co do kwalifikacji kandydata do danego zawodu.

Nauka o r. p. oprócz badania zawodowych kwalifikacyj pracowników obejmuje pewne działy „naukowej organizacji pracy" (ob. Pracy organizacja naukowa, uzup.). Należą tutaj następujące etapy pracy: 1) konstrukcja, 2) zamówienia, 3) urządzenia, 4) podział pracy, 5) magazynowanie, 6) transport, 7) określenie czasu, 8) badanie, 9) obliczanie.

Konstrukcja ma za zadanie odpowiednie przerobienie wytwarzanego towaru drogą właściwego wyboru materjałów podług ich fizycznych i chemicznych właściwości, badanie możliwości zebrania materjałów, ceny ich zakupów, kosztów przewozu, wybranie odpowiednich metod produkcji przy użyciu maszyn, wykończenie towarów odpowiednio do stawianych przez zamawiających wymagań i t. p. — Zamówienia dotyczą przyjmowania zleceń od klientów, zgłaszania zapotrzebowania przez magazyny i przez warsztaty na nowe części maszyn w miejsce zużytych, badanie mających się udzielić zamówień celem ustalenia rodzaju i wielkości tychże, utrzymywanie w pogotowiu biura badań i wysyłki i t. p. — Urządzenia obejmują zarówno urz. maszynowe, jak i warsztatowe. Mają na celu utrzymywanie i uzupełnianie urządzeń maszynowych, wyposażenie warsztatów we właściwe narzędzia i urządzenia pomocnicze, ustalenie zdolności wytwórczej posiadanych maszyn i urządzeń mechanicznych, celowe zużycie pomocniczych środków pracy, odpowiednie urządzenie i wyzyskanie przestrzeni fabrycznej i t. p. — Podział pracy obejmuje: wybór potrzebnych do wykonywania zamówienia maszyn i urządzeń, przeprowadzenie studjów pracy i czasu, przygotowanie wskazówek o potrzebnych maszynach i narzędziach, ustalenia terminów zatrudnienia odpowiednich urządzeń, rozdzielenia pracy pomiędzy różne warsztaty i t. p. (Por. też art. i tabl. Praca ciągła, uzup.). — Magazynowanie ma na celu ustalenie zapotrzebowania na poszczególne części według odpowiedniej listy oraz właściwe ich oznaczenie w tej liście. — Transport obejmuje zapewnienie, utrzymywanie i uzupełnianie środków transportowych oraz pomocniczych, układanie planów przywozu i rozwozu materjałów według odpowiednich terminów, badanie stanu dróg komunikacyjnych i t. p. — Określenie czasu ustala termin, w jakim pracownik powinien wykonać pewne zlecenie, określa umowy akordowe oraz dodatki za pracę nadprogramową. — Badanie dotyczy badania towarów po dostawie, badania poszczególnych części w czasie ich obróbki, zwłaszcza przy robocie kosztownej, badanie gotowych części, a następnie całości wytworu, urządzanie biur kontrolnych, odbieranie towaru i t. p. — Obliczanie, to stworzenie podstaw dla obliczenia zużycia materjałów i wysokości zarobków, ustalenie ogólnych kosztów dla poszczególnych oddziałów przedsiębiorstwa, dla pewnych grup maszyn i wreszcie dla maszyn pojedynczych.

***Ruch Słowiański,** miesięcznik poświęcony życiu i kulturze Słowian, przeznaczony dla szerszych kół czytelników, wydawany i redagowany we Lwowie od r. 1928 przez Wład. Tad. Wisłockiego.

***Rudnicki** Marjan Tadeusz, kompozytor pol., * 1888, napisał m. i. suity oparte na ilustracji muzycznej do dramatów filmowych („Antonjusz i Kleopatra", „Sąd Boży").

***Rudnicki** Adolf, współcz. pisarz pol., zwrócił uwagę powieścią „Szczury" (1932).

***Rudzka** Joanna, współcz. pisarka pol., zwróciła uwagę powieścią: „Pamiętnik Marji" (1932).

***Rueda,** hiszpański taniec z prowincyj Soria i Burgos, w takcie 5/8, o stałym rytmie

***Ruhrgebiet,** ob. Ruhry zagłębie.

***Ruhrort,** do 1905 miasto powiatowe w Nadrenji, regencja Düsseldorf, w 1905 przyłączone zostało do Duisburga. Znajduje się tu przy zbiegu rzeki Ruhr i Renu największy w Europie port rzeczny: 995 ha powierzchni wodnej, 418 km torów kolejowych, około 200 żórawi i innego rodzaju urządzeń przeładunkowych, 152 składy i magazyny o objętości około 200.000 m³. Naładunek i wyładunek towarów w 1929 wynosił 22,6 milj. tonn.

***Rulikowski** Edward, pol. prehistoryk i historyk, (1825—1900), współpracownik „Słownika Geograficznego", w którym ogłosił szereg monografij miejscowości ukraińskich, autor prac: „Opis powiatu wasylkowskiego" (1853), „Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne" (1878), „Zapiski etnograficzne z Ukrainy" (1879), „Mogiła w Helenówce" (1880), „Opis powiatu kijowskiego" (wydane w 1913 przez M. Dubieckiego) i wielu innych.

Rumunja. Spis ludności z grudnia 1930 wykazał 18,025.237 mieszk., t. j. 61 na 1 km². Za-

ludnienie poszczególnych krajów (prowincyj) było następujące: Banat 942.072, Besarabja 2,865.506, Bukowina 845.903, Dobrudża 811.332, Maramures i Crişana (22.185 km²) 1,387.675, Mołdawja 2,413.123, Siedmiogród (61.622 km²) 3,217.149, Wołoszczyzna Mała 1,516.472, Wołoszczyzna Wielka 4,026.005 mieszk. Miast liczyła R. w 1930 r. 171, w 80% były to miejscowości poniżej 20.000 mieszk. Miast wielkich było 5: stolica Bukareszt 631.288, Kiszyniew 117.016, Czerniowce 111.122, Jassy 102.595, Gałacz 101.148 mieszk. — W 1930 postanowiono nowy podział administracyjny kraju, na 7 dyrektoratów: Bukareszt (około 76.000 km²), Craiova (24.000), Jassy (34.000), Kiszyniew (44.000), Czerniowce (15.000), Cluj (66.000), Temeszwar (36.000). — Zbiory w 1930 w miljonach cetnarów: pszenica 36, jęczmień 24, owies 12, żyto 5, kukurydza 40; winogrona 8 milj. hl. — W 1930 było: 6.390 urzędów pocztowych, 4.434 telegraf., 56.038 aparatów telef., 1 stacja radjotelegraf. w Bukareszcie.

Rumuńska literatura. — W ostatnich latach objawia się w Polsce zainteresowanie współcz. literaturą rumuń., zwłaszcza dzięki działalności Stan. Łukasika, który podjął dobre przekłady powieści rumuńskich (Liviu Rebreanu, Cezar Petrescu), a w studjach krytycznych (w przedmowach do przekładów i w czasopismach) umiejętnie informuje o współcz. powieści rumuńskiej; nadto Emil Zegadłowicz wydaje przekłady poetów rumuńskich (antologja p. t. „Tematy rumuńskie", 1931; wybór utworów Michała Eminesco, 1933), Konstancja Mayzlówna przekład opowieści czarodziejskich Iona Creangâ (1933); Dusza Czara i Marja Kasterska-Sergescu ogłaszają w czasopismach artykuły o literaturze i sztuce rumuńskiej. W dawniejszej literaturze polskiej najwybitniejszym objawem zainteresowania Rumunją są przedewszystkiem powieści i opisy Zyg. Miłkowskiego (T. T. Jeża, ob. t. 10).

Rusinek Michał, pisarz pol., zwrócił uwagę powieścią: „Burza nad brukiem" (1932), w której talent jego dojrzał i rozwinął się, wykazując bystrość zmysłu obserwacyjnego, głęboką wrażliwość uczuciową i świeżą a jędrną ekspresję. Należał do redakcji wznowionej „Gazety Literackiej". Od r. 1932 pracuje w Wydziale Sztuki Min. W. R. i O. P. w Warszawie.

***Russell** James Lowell, ob. Lowell J. R.

***Rustyka** (z łac.), specjalny sposób obrabiania płyt kamiennych, polegający na tem, że się ukośnie ścina ich krawędzie, a przednią powierzchnię pozostawia w surowym, nieobrobionym stanie. R. stosowana była dla artystycznego efektu w architekturze rzymskiej, a podjął ją jako motyw ornamentalny renesans, stosując ją na fasadach pałaców, jak np. Palazzo Strozzi i Palazzo Pitti we Florencji.

***Ruszkowska-Zboińska** Helena, ob. Zboińska-Ruszkowska Helena (uzup.).

***Ruwenzori,** masyw wulkaniczny w Afryce wsch. (na terytorjum Ugandy), na wsch. od doliny rzeki Semliki, pomiędzy jeziorem Alberta i Edwarda. Najwyższy szczyt wznosi się na 5.125 metrów nad poziom morza, pokryty jest wiecznym śniegiem.

***Ruyneman** Daniel, kompozytor holend., * 1886, w r. 1918 założył Stowarzyszenie współczesnych kompozytorów holenderskich. Na twórczość jego wpłynęła muzyka jawajska i nowa francuska. Napisał „Hieroglify" (1925), symfonję kameralną, w której użył elektrofonu (1925), dramat „Klown" (1915), „Le jeu de Robin et Marion" (1925), operę „Bracia Karamazow" (1920) i szereg utworów kameralnych, instrumentalnych i wokalnych.

Rybicki Andrzej, pol. pisarz dramat., wydał tom utworów dramatycznych: „Kostjum arlekina — Dzieńdobry — Biała sowa" (1931), odznaczający się oryginalnością pomysłów, śmiałem łączeniem wyobraźni z rzeczywistością, rozległością zainteresowań psychologicznych i społecznych oraz dużem poczuciem techniki dramatycznej, ale w poszukiwaniu nowych dróg pozostający jeszcze pod wpływem zarówno Ibsena jak Maeterlincka, a poniekąd także Szaniawskiego.

***Rybicki** Paweł, pol. historyk lit., * 1902, wydał: „Nauka a formy życia społecznego" (1929), „Etyka Jana Kochanowskiego" (1930) i i. studja w czasopismach.

Ryby. Fizjologja zmysłów. Ostatnie badania eksperymentalne wykazały, które narządy zmysłowe odgrywają ważną rolę przy odnajdywaniu pokarmów przez r. U r. żyjących w naświetlonych warstwach wody wzrok decyduje o wszystkiem, zaś zmysł chemiczny nie odgrywa żadnej roli. U r. żyjących w ciemnościach ważny jest zmysł smaku i węchu. R. drapieżne są bardzo czułe na wstrząśnienia wody. Ślepe szczupaki odczuwają zdobycz za pośrednictwem linji nabocznej. Ślepe karpie znajdują pożywienie smakiem, linja naboczna i węch nie mają tu znaczenia. Podobnie zachowuje się sum. Ślepe pstrągi reagują szybko na wpływy chemiczne, zaś zupełnie nie reagują na wstrząsy, a ślepe węgorze odczuwają obydwa te bodźce. Nowe badania wykazały, że słuch ryb mało się różni od ludzkiego. Strzebla odczuwa wysokie tony błędnikiem, zaś niskie skórą. Widzenie barw też mało różni się od rozróżniania barw u człowieka, prócz tego, że silniej odróżniają ryby promienie ultrafioletowe.

***Ryby ozdobne,** ryby hodowane w akwarjach (por. tabl. Ryby ozdobne w t. 16). Złota rybka wprowadzona została do Europy ok. 1875. Później jej miejsce zajęły makropody. Z innych ryb hodowanych należy wymienić: suma karłowatego (Amiurus nebulosus Raf.), suma pancernego (Callichtys punctatus D'Orb.) i rodz. Cichlidae, odznaczającą się ciekawą opieką nad potomstwem. Z rodz. Cyprinodontidae najczęściej hoduje się mieczyki (Xiphophorus helleri Heck). Żyworodka gipi (Girardinus guppyi Gthr) z Trynidadu, Barbados i Gujany jest w ojczyźnie bardzo pospolita i pożyteczna, gdyż tępi komary. Samiec 3 cm dł. z barwnemi plamami, samica do 5 cm dł., niepozornie ubarwiona. Są one żyworodne. Piękne kształty posiada ryba-motyl (Pantodon buchholzi Ptrs.), błyszcząca, żółto-zielona. Z karpiowatych należy wymienić Rasbora heteromorpha Duncker

z czarną dużą plamą. Z okoni przeźroczysty Ambassis lala Hm. pochodz. z Indyj.

Rydel Lucjan, poeta pol. Charakterystykę ob. t. 13, str. 238.

Ryga, (1930) 377.917 mieszk. Ruch portowy (tonaż statków przy wejściu) w 1929: 1,183.000, w 1930: 1,328.000, w 1931: 887.000 tonn rejestr. netto (w 1913: 2,033.000 tonn).

Rymkiewicz Władysław, pisarz pol., wydał nadto powieść: „Eksmisja" (1933).

Rzeczpospolita, dziennik warszawski, od 1924 przeszedł na własność posła Korfantego, od 1930 nabyty przez pallotynów.

Rzeszów. W 1932 przyłączono do powiatu rzeszowskiego północną część zniesionego pow. strzyżowskiego.

***Rześciowate,** ob. Restionaceae.

***Rzewniowate,** rodzina roślin, ob. Casuarinaceae.

Rzeźba.

Dzieje rzeźby.

I. STAROŻYTNOŚĆ.

Egipt. Okres archaiczny (do 3200 przed Chr.). Figurki gliniane zwierząt. Reljefy na kamieniach nagrobnych. Sfinks z Gizeh. — Stare Państwo (3200 do 2475 przed Chr.). Posągi portretowe (Chefrem, Rahotep i Nofrit, Ranofer, urzędnik wiejski). Reljefy nagrobne. Figury sług. — Nowe Państwo (1580—712 przed Chr.). Sztuka z El-Amarny (1375—1350): posągi Amenofisa IV. i Nofretete (rzeźbiarz Tutmosis), płaskorzeźby, grobowiec Tutanchamona. Posąg Ramzesa II. Figury zmarłych.

Mezopotamja. Sumerskie zabytki z Tello (posągi Gudea). Stele Naram-sina i Hammurabiego. Płaskorzeźby na pieczęciach cylindrycznych. Asyryjskie skrzydlate lwy i byki u wejść pałaców. Płaskorzeźby z figurami zwierząt i scenami myśliwskiemi z Chorsabad i Kujundżik. Glazurowane reljefy ceglane ze zwierzętami z Babilonu. Lew Dolerit w Babilonie.

Państwo Hetyckie. Bramy: lwów i królewska w Boghasköi. Brama zamkowa w Sendżirli.

Persja. Płaskorzeźby i fryzy ceglane ze scenami myśliwskiemi i przedstawieniami królów z Persepolis i z Suzy.

Grecja. Epoka archaiczna. Okres najstarszy. (600—525 przed Chr.). Posągi męskie i kobiece, Apollo z Tenei, Artemida, Nike z Delos, posągi siedzące z Miletu. Płaskorzeźby: metopy w Selinunt, pomnik Harpij z Xantos, figurki kultowe z bronzu. W Atenach: Człowiek niosący cielę, stela Arystoklesa, Młodzieniec z dyskiem. — Okres późniejszy (525—475 przed Chr.) Apollo Choiseul-Gouffier, rzeźby przyczółkowe z Eginy (490—480), Harmodjusz i Arystogiton (Kritias i Nesiotes), Woźnica z Delfi, tron Ludovisi. — **Okres klasyczny** (475—330 przed Chr.). Styl surowy. Kalamis i Myron: Dyskobol, Atena i Marsjasz. Rzeźby z świątyni Zeusa w Olimpji (470—455): Pelops i Enomaos na przyczółku wschodnim, walka Lapitów z Kentaurami na przyczółku zachodnim, prace Heraklesa na metopach.— Styl wzniosły. Szkoła Ateńska. Fidjasz (500—438 przed Chr.): Atena Promachos, Zeus Olimpijski, Atena Partenos, Atena Lemnia; Jego uczniowie: Agorakritos, Alkamenes, Kolotes. Rzeźby Partenonu: Narodziny Ateny na przyczółku wschodnim, Spór Ateny z Posejdonem na przyczółku zachodnim, Walki Centaurów na metopach, Pochód Panatenejski na fryzie; metopy i fryz świątyni Tezeusza, karjadyty z Erechtejonu, balustrada na świątyni Nike w Atenach, reljef z Eleusis, Orfeusz i Eurydyka, kamień nagrobny Hegezy, popiersie Peryklesa, bronzowy Efeb we Florencji. Szkoła peloponeska. Poliklet: Doryforos i Diadumenos. Fryz w świątyni Apollina w Basse. Pomnik Nereid w Xantos. Sarkofagi: lykijski i satrapów.— Styl piękny (400—330 przed Chr.). Kefizodotos (Ateny, ok. 420—350): Eirene z małym Plutosem. Skopas (Paros, ok. 400—340): rzeźby przyczółkowe w świątyni Ateny w Tegei, mauzoleum w Halikarnasie, Ares Ludovisi, Meleager. Praksyteles (Ateny 370—330): Hermes z małym Dionizosem, Afrodyta z Knidos, Apollo Sauroktonos. Leochares (Ateny, ok. 390—320): Apollo Belwederski, Ganimed. — Grupa Niobe. Wenus z Kapuy, grupa zapaśników we Florencji, Hypnos, Diana z Wersalu, bronzowy młodzieniec z Antykitery, posągi portretowe Sofoklesa i Demostenesa, Juno, Ludovisi, Zeus z Otricoli. — Lizyp (Sykion, ok. 370—300): Agjasz, Apoksiomenos, Herkules Farnezyjski, Hermes Spoczywający. Modlący się chłopak w Berlinie. Kamienie nagrobne. — **Okres Hellenistyczny** (320—30 prz. Chr.). Szkoła Pergamońska: fryz ołtarza Zeusa, Umierający zapaśnik, Gall z żoną. Zapaśnik Borghese, Afrodyta z Melos. Szkoła z Rodos: Byk farnezyjski (Apolonios i Tauriskos), Laokoon.

Etrurja. Figurki gliniane na płytach sarkofagowych (z Cervetri). Wilczyca kapitolińska.

Rzym. Republika (II. i I. w. przed Chr.). Ołtarz Neptuna, popiersia portretowe Cezara, Cycerona, Pompejusza, Brutusa. Artyści: Pasiteles, Stephanos, Menelaos. — Cesarstwo (I—III. w. po Chr.). August jako chłopiec (w Primaporta), Agrypina. Nowy typ idealny z czasów Hadrjana: Antinoos. Reljefy triumfalne: Ara pacis, Łuk Tytusa, Kolumna Trajana. Reljefy ornamentalne: Ara pacis, grobowiec Haterjów w grotach watykańskich, sarkofagi marmurowe. — Okres późniejszy (IV. do VI. w. po Chrystusie). Głowa Konstantyna, bronzowy posąg Walentynjana w Barletta, płaskorzeźby na Łuku Konstantyna, sarkofag Heleny, cokół obelisku w Hipodromie w Konstantynopolu. Płaskorzeźby na kości słoniowej: dyptychy konsularne.

II. WSCHÓD.

Indje. Hellenistyczno-buddyjska sztuka Gandhary (50 do 350 po Chr.). Późniejszy rozkwit w okresie Gupta (320 do 480). Posągi Buddy. — Sztuka hinduistyczna (po 650). Płaskorzeźby ścienne i filarowe świątyń Khadżuraho, Abu, Ankor-Vat, oraz świątyń podziemnych w grotach Elefanty i Ellory. Reljefy o tematach kultowo-mistycznych z Mahabharaty i Ramayany. Stojące posągi Sziwy i Wisznu, wieloramienne figury bogów.

Chiny. Płaskorzeźby w grobowcach dynastji Han (206 przed Chr. — 220 po Chr.). Lwy i zwierzęta fantastyczne alei grobowych koło Nankinu. Przenikanie plastyki buddyjskiej. Posągi Buddy i Bodhisattvy, wieloramienne boginie Kwannon. Groty Lungmönn. Grobowce cesarzy dynastji Tang (618—906). Płaskorzeźby gliniane. Odlewy z żelaza i rzeźby drewniane. Drobne przedmioty artystyczne z bronzu. Zwierciadła.

Japonja. Rzeźba buddyjska przejęta z Chin. Snycerstwo, odlewy w miedzi i bronzie, technika Kanshitsu. Budda jako Amida, Kwannon, Królowie nieba, Strażnicy świata. Grupa Yakushi w Nara (697—718). Daibutsu w świątyni Todaiji (743—752), Daibutsu w Kamakura (1252). Rodziny snycerzy w Kioto (XIII w.): Kokei, Unkei, Jokei. Od okresu Ashikaga (1333—1573): Maski No; artyści: Soami Hisatsugu, Koshu.

III. CZASY WCZESNEGO CHRZEŚCIJAŃSTWA I ŚREDNIOWIECZE.

Okres wczesno-chrześcijański. Dobry Pasterz, posąg Hipolita. Płaskorzeźby sarkofagowe (sarkofag Juniusa Bassusa w Rzymie). Rzeźby w kości słoniowej: katedra Maksymjana w Rawennie, Lipsanoteka w Brescii. Płaskorzeźby drewniane: drzwi kościoła Santa Sabina w Rzymie, kolumny cyborjum u św. Marka w Wenecji. — Czasy Karolińskie. Brak monumentalnej plastyki kamiennej. Wyroby złotnicze i rzeźby w kości słoniowej. Antepedjum w Sant'Ambrogio w Medjolanie (mistrz Volvinus, 835). Figura Sainte-Foy w Conques. Drzwi bronzowe i kolumna Bernwarda w Hildesheim.

Styl romański (XI—XII w.).

Francja. Odrodzenie plastyki monumentalnej w XI w. w południowej Francji. Kościół św. Piotra w Moissac: krużganek i fasada (XII w.). Katedra w Tuluzie: portal południowy, Chrystus na tronie, apostołowie. Fasady w Saint-Gilles (ok. 1142) i w Saint-Trophime w Arles (koniec XII w.). Portale zachodnie kościołów w Vezelay i Autun (ok. 1132), katedry w Chartres (ok. 1180), opactwa w Saint-Denis (1133—1140). Madonna na Notre-Dame w Paryżu (druga poł. XII w.).

Hiszpanja. Boczny portal i przedsionek Santiago de Compostela. Portal Santa Maria w Ripoll.

Niemcy. Portal Schottenkirche w Ratyzbonie, Ukrzyżowanie w Innichen (XIII w.). Balustrada chóru w kościołach św. Michała w Hildesheim i kościoła N. P. Marji w Halberstadt. Płyty nagrobne kamienne i bronzowe. Lew w Brunszwiku (1166).

Włochy. XII w. do 1250. Dekoracyjna sztuka Cosmatich w Rzymie. Bonanus z Pizy: drzwi katedr w Pizie i w Monreale (1180—86). Spiżowe drzwi w San Zeno w Weronie i w Ferrarze. Benedetto Antelami: płaskorzeźby w katedrze (1178) i w Baptysterjum (1196) w Parmie.

Polska. Fragmenty rzeźb architektonicznych na Wawelu i w Żarnowcu. Kapitele w Kościelcu. Madonna na zachodniej fasadzie w Wysocicach i Goślicach. Portal tumu w Łęczycy. Chrzcielnice w Chełmie i Grudziądzu. Rzeźby na kościele św. Wincentego we Wrocławiu (Piotr Włastowicz, zachowane w szczątkach). Tympanony kościoła N. P. Marji na Piasku we Wrocławiu, Norbertanek i św. Prokopa w Strzelnie. Portal kościoła św. Wincentego we Wrocławiu (przeniesiony do kościoła św. Małgorzaty, a częściowo do Muzeum). Drzwi katedry w Gnieźnie z bronzu (1129—1137). Drzwi bronzowe przeznaczone dla katedry w Płocku (obecnie w cerkwi w Nowogrodzie).

Styl gotycki (XIII—XIV w.).

Francja. Fasady katedr w Laon (1210), w Paryżu (1215), w Amiens (1240). Portale boczne w Chartres. Rzeźby dekoracyjne katedry w Reims. Groby w Saint-Denis. Filar anielski, Ecclesia i Synagoga w katedrze w Strassburgu.

Anglja. Pomniki nagrobne. Henryk III i Eleonora w opactwie Westminster (William Torrel, ok. 1290). Fasada katedry w Wells.

Hiszpanja. Rzeźby w katedrach w Burgos i w León.

Niemcy. „Złota brama" w Freibergu. Grobowiec Henryka Lwa i Matyldy w Brunszwiku. Katedra w Bamberdze (2. połowa XIII w.). Katedra w Naumburgu (ok. 1270). Przedsionek katedry w Freiburgu i. Br. Magdeburg: posąg konny Ottona I, portal t. zw. rajski w katedrze (XIII w.) XIV w. Portale kościołów i t. zw. „Schöner Brunnen" w Norymberdze. Katedry w Ulm i w Augsburgu. Popiersia portretowe w katedrze w Pradze (Piotr Parler z Gmünd). Grobowce biskupów w Moguncji i w Kolonji. Plastyka gliniana: figury apostołów w Norymberdze.

Włochy. Protorenesans. Niccolo Pisano († 1280): kazalnica w Baptysterjum w Pizie, Sienie, studnia w Perugji, sarkofag marmu-

rowy w Kolonji. Uczniowie Pisana: Arnolfo di Cambio († ok. 1300), cyborjum w Rzymie, grobowiec kardynała de Braye w Orvieto. — Styl francusko-gotycki. Giovanni Pisano († 1328): kazalnice w kościele Sant'Andrea w Pistoi, w katedrze w Pizie. Figury Madonny. Florencja: Andrea Pisano (1273—1348), reljef na kampanili, drzwi bronzowe w Baptysterjum. Płaskorzeźby na pilastrach na katedrze w Orvieto (po 1300). Andrea Orcagna (1308—1368): tabernakulum w Or San Michele we Florencji. Siena: Tino di Camaino († 1337), pomnik Henryka VII na Campo Santo w Pizie, grobowce w Neapolu. Włochy północne: Grobowce Scaligerów w Weronie.

Styl późno-gotycki (XV w.).

Francja. Claus Sluter († 1406): portal kościoła (1391—94) i studnia Mojżesza (1400) w Champmol, grobowiec Filipa Śmiałego (1412).

Niderlandy. Ołtarze snycerskie. Warsztaty w Brukseli i Antwerpji.

Anglja. Grobowce (grobowiec Richarda Beauchamp w Warwick ok. 1450) i posągi z alabastru.

Hiszpanja. Główne ołtarze w katedrach w Vich i w Tarragonie. Grobowiec Juana II i Izabelli w Miraflores (Gil de Silóe, 1486—1493).

Niemcy. Grobowiec Fryderyka von Saarwerden w Kolonji. Nicolaes Gerhard van Leiden († 1487), grobowiec Fryderyka III we Wiedniu. Hans Multscher († 1467), ołtarz w Sterzing; Jörg Syrlin starszy († ok. 1491), stale w katedrze w Ulm. Główny ołtarz w Blaubeuren. Erasmus Grasser († po 1526), „Moriskentänzer" w Monachjum. Michael Pacher († ok. 1498), ołtarz w Sankt Wolfgang. Norymberga: Adam Kraft († 1509), cyborjum w Sankt Lorenz, Peter Vischer starszy (ok. 1460—1529), grobowiec arcybiskupa Ernesta w Magdeburgu, grób Sebalda w Norymberdze. Tilman Riemenschneider († 1531), ołtarz w Rothenburgu, grobowiec Rudolfa von Scherenberg, Adam i Ewa w Würzburgu. Bernt Notke, grupa Sankt-Jürgen w Sztokholmie (1489).

Polska. Grobowce: Henryka IV w kościele św. Krzyża we Wrocławiu, Władysława Łokietka na Wawelu, Kazimierza Wielkiego na Wawelu (2. połowa XIV w.) i Władysława Jagiełły tamże (pocz. XV w.). Rzeźby prezbiterjum kościoła N. P. Marji i zworniki t. zw. sali hetmańskiej w kamienicy przy Rynku l. 17 w Krakowie. Portale: fragment portalu katedry krakowskiej i kościoła dominikanów, tympanon portalu w Radłowie (1337). Snycerstwo: krucyfiks t. zw. królowej Jadwigi (ok. 1400), figura N. P. Marji w Wiślicy, tryptykowy ołtarz św. Trójcy w katedrze na Wawelu (1467) i wspaniały ołtarz Wita Stwosza w kościele N. P. Marji (1477—1489). Krucyfiksy na tęczy kościoła i w nawie bocznej. Grobowiec Kazimierza Jagiellończyka w katedrze na Wawelu (Stwosz, baldachim nad grobowcem wykonał Jerzy Huber z Pasawy). Grobowiec Piotra z Bnina we Włocławku i nagrobek Zbigniewa Oleśnickiego w katedrze w Gnieźnie, również dzieła Stwosza. Szkoła Stwosza: ołtarz ze scenami z życia św. Stanisława w kościele N. P. Marji i św. Jana Chrzciciela w kościele św. Florjana w Krakowie. Nagrobki bronzowe Piotra Vischera z Norymbergi: pomnik nagrobny Kallimacha, płyta grobowcowa Uriela Górki (1498) w katedrze w Poznaniu, nagrobki Piotra Kmity i kardynała Fryderyka Jagiellończyka w katedrze na Wawelu, płyta grobowcowa Andrzeja Szamotulskiego w kościele parafjalnym w Szamotułach i pomnik Piotra Salomona z Benedyktowic w kościele N. P. Marji w Krakowie.

IV. CZASY NOWSZE.

Renesans.

Włochy. Renesans wczesny. Florencja. Filippo Brunellesco (1377—1446): płaskorzeźba z bronzu: Ofiara Izaaka. Lorenzo Ghiberti (1378—1455): płaskorzeźba bronzowa Ofiara Izaaka, drzwi do Baptysterjum. Donatello (ok. 1386—1466): Dawid (bronz), św. Jerzy w Or San Michele, posągi na kampanili, konny pomnik Gattamelaty w Padwie, ołtarz św. Antoniego. Lucca della Robbia (1399—1482): kazalnica śpiewaków, barwne reljefy gliniane. Andrea della Robbia (1435—1525): bambini w Loggii degli Innocenti. Rzeźby w bronzie: Andrea Verrocchio (1436—88): Dawid, Chrystus i Tomasz; Antonio Pollajuolo (1429—98): grobowce papieży w Rzymie. — Antonio Rosselino (1427—78): pomnik grobowy Jana Portugalskiego. Desiderio da Settignano (1428—64). Mino da Fiesole (1431—84). Benedetto da Majano (1442—97): pomnik grobowy Filippa Strozzi. Siena. Jacopo della Quercia (1374—1438): Fonte Gaia w Sienie, pomnik grobowy Bentivoglia i reljefy na portalu kościoła San Petronio w Bolonji.

Renesans rozwinięty. Leonardo: model konnego posągu Francesca Sforzy. Michał Anioł (1475—1564): Pietà w Rzymie, Bachus, Dawid, Madonna w Brugji; niewolnicy i Mojżesz z pomnika Juljusza II, Chrystus Zmartwychwstający w Rzymie; grobowiec Medyceuszów (cztery pory dnia, Giuliano i Lorenzo de' Medici, Madonna z Dzieciątkiem) we Florencji, dzieła ostatnie: pomnik papieża Juljusza, Pietà we Florencji. Andrea Sansovino (1460—1529), Chrzest Chrystusa na Baptysterjum we Florencji, pomniki grobowe w Santa Maria del Popolo w Rzymie. Rafael: projekt „Jonasza" w Santa Maria del Popolo w Rzymie. Benvenuto Cellini (1500—71): Perseusz w Loggii dei

Lanzi we Florencji, reljef „Nimfa“ w Fontainebleau. *Włochy północne.* Jacopo Sansovino w Wenecji (1486—1570): Bachus, posągi Gigantów w Pałacu Dożów.

Późny rensans. Giovanni da Bologna († 1608): Merkury i Porwanie Sabinek we Florencji, studnia Neptuna w Bolonji.

Francja. Michel Colombe (1430—ok. 1512): grobowce w katedrze w Nantes. Pierre Bontemps: grobowiec Franciszka I w Saint-Denis. Jean Goujon (przed 1510—przed 1568): grobowiec Ludwika de Brézé w Rouen, Fontaine des Innocents w Paryżu. Germain Pilon (1536/7—90): grobowiec Henryka II i Katarzyny Medici w Saint-Denis.

Niemcy. Hans Backofen († 1519): płyty grobowe arcybiskupów w Moguncji. Konrad Meit: figury grobowe w Brou (1526—32). Ołtarz w Breisach (1526). — Hans Leinberger: główny ołtarz w Moosburg (1520). Adolf Dauher (ok. 1460—1523/4): stalle w t. zw. Fuggerkapelle. Hans Dauher (ok. 1485—1538) i Loy Hering (ok. 1484—ok. 1554)): małe płaskorzeźby kamienne. Peter Flötner (ok. 1485—1546): plakiety bronzowe. Wenzel Jamnitzer (1508-1585): dzieła złotnicze.

Polska. Grobowiec Jana Olbrachta w katedrze na Wawelu (pocz. XVI w.). Dekoracja kaplicy Zygmuntowskiej (G. Cini, Gian Maria Padovano). Nagrobek Górków w katedrze w Poznaniu (Canavesi). Michałowicz z Urzędowa: kaplica Padniewskiego w katedrze na Wawelu wraz z grobowcem tego biskupa. Santi Gucci: grobowiec Stefana Batorego i stalle kamienne w jego kaplicy, szereg grobowców, portali, kominków i t. d. Van Hutten (Herman Czapka): stalle w kościele św. Idziego w Krakowie. Bartolommeo Ridolfi z Werony: rzeźby dekoracyjne w pałacach i domach mieszczańskich końca XVI i pocz. XVII w., liczne stiuki, stalle Montelupich w kościele N. P. Marji w Krakowie. Snycerstwo: stalle w kościele N. P. Marji w Krakowie (1586) i stalle w Pełplinie (Lojzewicz, 1564).

Barok i rokoko.

Włochy. Stefan Maderna (1571—1636): św. Cecylja w Rzymie. Alessandro Algardi (1602—1654): reljef Atylli. Lorenzo Bernini (1598—1680); w Rzymie: Apollo i Dafne, Porwanie Prozerpiny, pomniki grobowe Urbana VIII i Aleksandra VII. Ekstaza św. Teresy.

Niderlandy. Mistrzowie flamandzcy. François du Quesnoy (1594—1643): św. Zuzanna w Rzymie. Jérôme du Quesnoy Młodszy (1602—1654): grobowiec Antoniego Triest w Gandawie. Heinrich Verbruggen (1655—1724): kazalnica w kościele św. Guduli w Brukseli. Artus Quellinus Starszy (1609—1668). A. Quellinus Młodszy (1625—1700). Lukas Faid'herbe (1617—1697): dekoracja kościoła w Malines. Jean Delcour (1627—1707): grobowiec biskupa d'Allamont w Gandawie. Laurent Delvaux (1696—1778): kazalnica w katedrze Saint-Bavo w Gandawie. Mistrzowie holenderscy. Rombout Verhulst (1624—1698): popiersia portretowe.

Francja. *Rzeźba portretowa:* Pierre Puget (1622—94), Herkules i Hydra, Perseusz i Andromeda, reljef: Aleksander i Diogenes, Zaraza w Medjolanie. Paryż: François Girardon (1628—1715), grobowiec Richelieu. Antoine Coysevox (1640—1720), grobowiec Mazariniego w Paryżu. Posągi i studnie w parku w Wersalu Jean Baptiste Lemoyne (1704—1778), pomniki Ludwika XV. Popiersie Monteskjusza.

Hiszpanja. Gregorio Hernàndez (1576—1636): Pietà w Valladolid. Martínez Juan Montañés (1568—1648): polichromowane posągi świętych (Dominika, Brunona, Hieronima), ołtarze, Madonny. Alonso Cano (1601—1667): ołtarze, krucyfiksy, święci. Pedro de Mena (1620—1693): św. Franciszek, Mater Dolorosa, Conceptio immaculata.

Niemcy. Balthasar Permoser w Dreźnie (1651—1732): dekoracje Zwingeru, apoteoza Augusta Mocnego i księcia Eugenjusza we Wiedniu. Andreas Schlüter w Berlinie (1664—1714): pomnik Wielkiego Księcia Elektora, maski wojowników na Zeughaus. Georg Raphael Donner we Wiedniu (1693—1741): studnia na Neuer Markt. Johann Peter Alexander Wagner w Würzburgu (1730—1809). Rzeźby ogrodowe w Würzburgu.

Anglja. L. F. Roubillac (1703—62): popiersia portretowe Händla i Hogartha.

Polska. *Kraków:* Jan Aretino z Lugano († ok. 1618): dekoracja kaplicy Myszkowskich przy kościele dominikanów (1614), dekoracja Kurzej Stopki na Wawelu. Kaplica Zbaraskich przy kościele dominikanów (Andrea i Antonio Castelli, 1622—1625). *Lwów:* Heinrich Horst: pomniki Sieniawskich w Brzeżanach. Johann Pfister: część dekoracji kaplicy Boimów (reszta Hanusz Scholz), liczne grobowce i sarkofagi Sieniawskich. Rzeźby dekoracyjne kaplicy Kampianów. Stiukowy ołtarz św. Magdaleny w kościele św. Mikołaja. Snycerstwo: stalle w kościele bernardynów we Lwowie i w Leżajsku. *Warszawa:* pomnik Zygmunta III (figura C. Molli, części architektoniczne Constantino Tencalla). Dekoracja pałacu w Wilanowie i pałacu Krasińskich w Warszawie (1682—93, Andreas Schlüter).

Schyłek XVII w.: Baltazar Fontana: Stiuki w kościele św. Anny i św. Andrzeja, w klasztorze klarysek w Nowym Sączu. Rzeźby w katedrze kieleckiej. Pomnik Jana III w katedrze na Wawelu.

Odlewnictwo w srebrze: Figury w kaplicy św. Kazimierza w katedrze wileńskiej, relikwiarz św. Stanisława w katedrze na Wawelu (Peter von der Rennen, 1669—1671).

Epoka Stanisława Augusta. Warszawa: Franciszek Deibel: Alegoryczne figury przy bramie wjazdowej pałacu brühlowskiego. André Le Brun: figury w Łazienkach. Rzeźby mitologiczne w parku Łazienkowskim. Snycerstwo: Maciej Polejowski: Figury w katedrze we Lwowie (ok. 1770). Pracownia Piotra Korneckiego w Krakowie: liczne rzeźby ołtarzowe.

Klasycyzm.

Francja. Edme Bouchardon (1698—1762): Studnia przy Rue de Grenelle w Paryżu. Jan Baptiste Pigalle (1714—85): Pomnik grobowy marszałka Saksonji w Strassburgu. Maurice Etienne Falconet (1716—91): Posąg konny Piotra Wielkiego. Jean Jacques Caffieri (1725—92): popiersia portretowe. Augustin Paiou (1730—1809): Bachantka, Psyche. Jean Antoine Houdon (1741—1828): św. Bruno w Rzymie, Diana, Voltaire, popiersia portretowe. Clodion (1738—1814): figurki biskuitowe i terrakotowe.

Belgja. Pierre Antoine Verschaffelt (1710—1793): Grobowiec Maksymiljana van der Noot w Gandawie.

Niemcy. Antoine Tassaert (1729—88): Wenus i Amor, posągi Seydlitza i Keith'a. Johann Gottfried Schadow (1764—1850): księżniczka Luiza z siostrą, kwadryga na Brandenburger Tor w Berlinie. Christian Daniel Rauch (1777—1857): pomnik królowej Luizy, pomnik Fryderyka Wielkiego. Johann Heinrich von Dannecker (1758—1841): popiersia Schillera, Ariadna z panterą.

Włochy. Antonio Canova (1757—1822): Amor i Psyche, posąg Napoleona w Medjolanie.

Danja. Johan Tobias Sergel (1740—1814): Pijany faun, Gustaw III. Bertel Thorwaldsen (1768—1844): reljef Pochód Aleksandra, Noc i Dzień, Chrystus błogosławiący i apostoł w kościele N. P. Marji w Kopenhadze.

Anglja. John Flaxman (1755—1826): grobowiec Nelsona, pracował też dla fabryki kamionek Wedgwooda.

Polska. Wpływy Canovy i Thorwaldsena, których kilka dzieł znajduje się w Polsce. Paweł Malicki: płaskorzeźby zdobiące pałac Badenich w Warszawie. Ludwik Kaufmann: płaskorzeźby na attyce pałacu Paca w Warszawie. Józef Tatarkiewicz (1798—1854) i Konstanty Hegel (1799—1874). Wiktor Brodzki (1825—1904: Pierwsze podszepty miłości) i Marceli Guyski (1833—1893) wyszli również z klasycyzmu. Pod wpływem klasycyzmu niemieckiego tworzyli: Karol Ceptowski (1801—1841): dekoracja kaplicy w Oporowie w Wielkopolsce; Henryk Kossowski: popiersia; Leon Szubert (1820—1859): Chrystus w kaplicy Przeździeckich w kośc. dominikanów i Chrystus błogosławiący dziatki w kośc. franciszkanów w Krakowie.

V. CZASY NAJNOWSZE.

Romantyzm.

Francja. P. J. David d'Angers (1788—1856): przyczółek Panteonu w Paryżu, popiersia Goethego i Schellinga. François Rude (1784—1855): Wymarsz ochotników (płaskorzeźba na Łuku Triumfalnym), nagrobek Cavaignaca.

Niemcy. Ludwig von Schwanthaler (1802—48): Bavaria w Monachjum, pomnik Mozarta w Salzburgu. Ernst Rietschel (1804—61): pomnik Lutra w Wormacji. Ernst von Bandel (1800—76): pomnik Hermana w Lesie Teutoburskim.

Realizm.

Francja. Antoine Louis Barye (1796—1875): zwierzęta. Jean Baptiste Carpeaux (1827—1875): Ugolino, Taniec (płaskorzeźba na gmachu Opery paryskiej). Jules Dalou (1838—1902): pomnik Republiki w Paryżu. Alexandre Falguière (1831—1900): nagie posągi kobiece (nimfy, tancerki), pomniki. Alexandre Charpentier (1856—1909): płaskorzeźby (Matka z dzieckiem, Piekarz i in.).

Belgja. Willem Geefs (1806—83): pomnik Fryderyka de Merode. Charles Pierre van der Stappen (1843—1910): Człowiek z mieczem, Archanioł Michał.

Włochy. Vincenzo Vela (1822—91): Spartakus, Cavour.

Niemcy. Reinhold Begas (1831—1911): studnia Neptuna i pomniki na Siegesallee w Berlinie.

Impresjonizm.

Francja. Auguste Rodin (1840—1917): Wezwanie do broni, Mieszczanie z Calais, Brama piekieł, Balzac, Victor Hugo. Książę Paweł Trubeckoj (* 1866): popiersia Tołstoja i Segantiniego. Edgar Degas (1834—1917): figurki tancerek i jeźdźców. Pierre Auguste Renoir (1841—1919): posąg Wenery.

Belgja. Constantin Meunier (1831—1905): Robotnik, Rzemieślnik, Chłopi. Jos. Lambeaux (1852—1908): Pocałunek.

Niemcy. August Gaul (1869—1921) i Renée Sintenis (* 1888): zwierzęta.

Norwegja. Stephan Sinding (1846—1922): Dwóch ludzi, Matka Ziemia.

Neoklasycyzm.

Niemcy. Adolf von Hildebrand (1847—1921): Pijący chłopiec, studnia Wittelsbachów i Hubertustempel w Monachjum. Louis Tuaillon (1862—1919): Amazonka, Woźnica. August Hudler (1868—1905): Marzyciel. Artur Volkmann (* 1851): grobowiec H. v. Marées w Rzymie, studnia w Dreźnie. Max Klinger (1857—1920): Beethoven. Fritz Klimsch (* 1870): Aglae, pomnik Virchova w Berlinie. Hugo Lederer (* 1871): pomnik Bismarcka w Hamburgu. Georg Wrba (* 1872): pomnik konny Ottona Wittelsbacha w Monachjum. Karl Albiker (* 1878): płaskorzeźby, figury idealne.

Francja. Albert Bartholomé (1848—1928): Monument aux Morts w Paryżu.

Styl nowoplastyczny.

Francja. Aristide Maillol (* 1861): akty kobiece, płaskorzeźby. Emile Bourdelle (1861—1929): Bachantka w Berlinie, pomnik Léona Cladel w Montauban, pomnik Mickiewicza w Paryżu. Charles Despiau (* 1874): popiersia dziewczęce.

Belgja. Georges Minne (* 1866): Matka z dzieckiem.

Niemcy. Bernhard Hoetger (* 1874): dekoracyjne rzeźby w Platanenhain w Darmstadzie. Georg Kolbe (* 1877): Tancerka, popiersie Ryszarda Straussa. Ernesto de Fiori (* 1884): Angielka, Skulona.

Szwajcarja. Hermann Haller (* 1880): akty dziewczęce, pomnik Oskara Bieder w Bernie.

Szwecja. Karl Milles (* 1875): studnia Europy w Halmstadzie.

Ekspresjonizm.

Niemcy. Ernst Barlach (* 1870): Tańcząca kobieta. Wilhelm Lehmbruck (1881—1919): Klęcząca. Edwin Scharff (* 1887): popiersie H. Wölfflina, Kroczący młodzieniec, Siedząca.

Konstruktywizm.

Konstantyn Brancussi: Złoty ptak, Głowa kobieca. Henryk Laurens (* 1885): Portret kobiecy. Rudolf Belling (* 1886): Trójdźwięk, Erotyka. Aleksander Archipenko (* 1887): Tors kobiecy, plastyka malarska: tancerka Medrano. Jacques Lipschitz (* 1891): Pierot.

Uwaga: Główne kierunki w współczesnej rzeźbie polskiej omówione są w t. 13, str. 313 nn.

***Rzeźba w słoniowej kości,** ob. Słoniowa kość (t. 16 oraz art. i tabl. w uzup.).

***Rzęsielnica** (Donacia Fab.), rodzaj chrząszcza. Owad o ciele podługowatem, metalicznie błyszczącem z nitkowatemi czułkami. Larwa żyje pod wodą, na korzeniach roślin i zapoczwarcza się w kokonie. Wiele gatunków żyje w Europie i Ameryce płn. U nas pospolita Donacia craysipes Fabr.

***Rzgów,** miasteczko w pow. łódzkim, 13 km na płd. od Łodzi, połączony jest z Łodzią tramwajem; około 2.000 mieszk., przemysł konfekcyjny.

Rzym, stolica Włoch i prowincji R., (1931) 999.964 mieszk. Prowincja R., 7.553 km², 1,567.856 mieszk.

Rzymowski Wincenty, pisarz pol. W t. 15, str. 168, w. 16 od góry, zamiast „Ludzkie-arcyludzkie" ma być: „Polskie-arcypolskie".

***Rzymska szkoła** muzyczna. W tworzeniu wielogłosowego śpiewu kościelnego brały udział Francja, Anglja i Niderlandy. Rzym, centrum świata katolickiego, dochodzi do głosu dopiero w w. XVI. W tym dopiero okresie powstaje t. zw. styl szkoły rzymskiej. Cechuje go powaga, spokój i prostota, oraz rysy konserwatywne, polegające na oparciu się na chorale gregorjańskim i unikaniu dysonansu. Styl ten bywa też nazywany stylem Palestriny, od najwybitniejszego swego przedstawiciela, lub stylem „a capella", gdyż utwory w nim utrzymane wykonywane są bez towarzyszenia instrumentów. Szereg twórców szkoły rzymskiej otwiera Constanzo Festa i młodsi od niego Animuccia i Morales, szczytowym jej punktem są: Palestrina i Vittoria, późniejszymi przedstawicielami: Ingegneri, F. i G. Anerio, Suriano, G. i G. B. Nanino, Allegri, Benevoli (wpływ wielochórowości weneckiej), Pasquini i w. i.

***Rżniączka,** roślina, ob. Dactylis.

S.

S, w geografji skrót, ang. „south" = południe, używany na oznaczenie południa (kierunku południowego). **SE** (South-East) oznacza południowy wschód, **SW** (South-West) — południowy zachód.

Saarbrücken, stolica Okręgu Saary (według spisu z 1927) 125.020 mieszk.

Sachalin. — S. japoński (płd. część wyspy S.) liczył w 1930 r. 295.196 mieszk., 8 na 1 km². Handel zagraniczny w 1930: przywóz miał wartość 719.000, wywóz 1,323.000 jenów. Dla statków cudzoziemskich otwarte są porty Maoka i Otoma. W 1929 było na S. 297 km kolei, 66 urzędów pocztowych, 5.048 aparatów telefonicznych.

Sacramento, stolica stanu Kalifornja w Stanach Zjedn. A. P., (1930) 93.750 mieszk. Ważny węzeł kolejowy, port lotniczy, radjostacja.

***Sacrati** Francesco (Paolo), kompozytor włoski, † 1620, jeden z pierwszych kompozytorów operowych szkoły weneckiej. Napisał opery: „Delia" (1639), „La finta pazza", „Ulisse errante", „Proserpina rapita", „Semiramide", „Isola d'Alcina", ponadto dwie księgi madrygałów (zagin.).

***Sadoveanu** Michał, powieściopisarz rumuń., * 1880, wystąpił w r. 1904 z powieścią „Sokoli", następnie wydał ponad 50 tomów powieści i nowel, w których czerpiąc ze starych kronik rumuńskich, a idąc śladami Sienkiewicza i Go-

pozostawali w zdecydowanej opozycji wobec programu wypełnienia warunków pokojowych oraz czarno-czerwono-złotej flagi republikańskiej. Ich organizacją bojową stał się Stahlhelm, złożony z byłych kombatantów, którzy nie potrafiwszy wrócić po zawarciu pokoju do normalnych zajęć, utworzyli potężną organizację militarną, opartą przedewszystkiem na kaście junkierskiej. Natomiast prawicowy odłam narodowych liberałów, obecnie niemiecka partja ludowa (Deutsche Volkspartei), skupiająca w swych szeregach przedewszystkiem przedstawicieli ciężkiego przemysłu, mimo tendencyj niewątpliwie monarchistycznych i odwetowych, potrafiła ze względów oportunistycznych paktować z istniejącym stanem rzeczy.

Narodziny republiki n. odbyły się wśród gwałtownych wstrząsów i prób zdławienia jej w zawiązku, zarówno ze strony skrajnej lewicy, jak prawicy. Komuniści, za którymi szli t. zw. niezawiśli socjaliści, zmierzali do wprowadzenia w N. republiki rad za wzorem rosyjskim. W kwietniu 1919 udało się im przejściowo ugruntować swój rząd w Bawarji pod prezydencją Kurta Eisnera; w listopadzie 1919 wybuchnęło w Berlinie wielkie powstanie spartakowców, które z niesłychaną srogością stłumił socjalistyczny minister Reichswehry, Noske. Komuniści zdziesiątkowani, straciwszy swych najwybitniejszych przywódców Karola Liebknechta i Różę Luxenburg, przestali być groźni dla ustroju państwa, atoli stanowili w dalszym ciągu element rozstroju i gdziekolwiek udało się im dorwać się władzy (np. w Saksonji w 1923) wnosili w życie publiczne anarchję. Nierównie większe niebezpieczeństwo przedstawiała dla republiki prawica, oparta na najsilniejszych społecznie warstwach junkrów i kapitalistów, rozporządzająca całym szeregiem organizacyj wojskowych, zarówno jawnych, jak zwłaszcza tajnych, do których garnęli się zdemobilizowani wojskowi i młodzież. W ten sposób dokonała się faktyczna regeneracja militaryzmu Rzeszy. 13 marca 1920 monarchista Kapp i generał Lüttwitz opanowali Berlin w zamiarze restaurowania Hohenzollernów. Rząd uciekł do Stuttgartu, a byt republiki uratowali socjalistyczni robotnicy, którzy ogłaszając strejk generalny, po 4 dniach zmusili Kappa do ustąpienia. W następnych latach prawica, poza mało poważnym „puczem" monachijskim w 1923, nie próbowała dorwać się do władzy siłą, ale posługiwała się mordami kapturowemi, których ofiarą padali wybitni działacze lewicowi i republikańscy (Hasse, Erzberger, Rathenau). Władze bezpieczeństwa okazywały dziwną opieszałość w chwytaniu morderców, a sądy uwalniały ich. W tych warunkach odbyły się pierwsze wybory do parlamentu republikańskiego (6. lipca 1920). Charakterystycznym ich wynikiem było osłabienie stronnictw, które stworzyły konstytucję weimarską. Straty ponieśli socjaliści, którzy po przewrocie 1919 odgrywali w państwie kierowniczą rolę, dając mu prezydenta (Eberta) i trzech kolejno kanclerzy (Scheidemanna, Bauera, Hermana Müllera), osłabieni wyszli demokraci, zyskały stronnictwa skrajne na prawicy i lewicy. Rząd utworzył centrowiec Fehrenbach w oparciu o niem. partję ludową i demokratów. Głównem zadaniem, jakie stanęło przed nim, było uregulowanie sprawy odszkodowania. Podjęte w tym kierunku rokowania z ententą nie doprowadziły do skutku. St. Zjednoczone odrzuciły wezwanie do pośredniczenia, 6 maja 1921 państwa koalicyjne wystąpiły z ultimatum, w którem zagroziły okupacją zagłębia Ruhry, jeżeli N. w przeciągu 6 dni nie przyjmą ich żądań. Gabinet Fehrenbacha ustąpił. Kanclerzem został przedstawiciel lewego skrzydła centrum Wirth, który oparł się na stronnictwach koalicji weimarskiej, a zapewniwszy sobie neutralność niezawisłych socjalistów, usiłował wypełnić ciążące na N. zobowiązania międzynarodowe. Przeciw temu występowały jednak stronnictwa środka. W 1922 N. wzięły udział w międzynarodowej konferencji w Genui, która miała unormować powojenne problemy gospodarcze. Tam nastąpiło wskrzeszenie przedwojennej kooperacji niemiecko-rosyjskiej (układ w Rapallo, 16 kwiet. 1922), która stała się linją wytyczną następnych rządów Rzeszy. Zamordowanie twórcy paktu rapallskiego Rathenaua (24. czerw. 1922) spowodowało wydanie ustawy o ochronie republiki, zarazem pociągnęło zachwianie marki i spekulację dolarową. Połączenie się socjalnych demokratów z umiarkowanym odłamem niezawisłych socjalistów w Zjednoczoną Partję Socjalno-Demokratyczną Niemiec (Vereinigte Sozialdemokr. Partei Deutschlands) rozwiało widoki utworzenia „wielkiej koalicji", obejmującej wszystkie stronnictwa od socjalistów po niem. partję ludową. Gabinet Wirtha ustąpił w listop. 1922 miejsca bezpartyjnemu rządowi, na którego czele stanął Cuno. Rząd ten, przybierający miano „gabinet pracy" o zabarwieniu wyraźnie prawicowem, zastosował w sprawie odszkodowań taktykę nieustępliwości, co doprowadziło w stycz. 1923 do okupacji zagłębia Ruhry. Rząd Rzeszy odpowiedział zorganizowaniem biernego oporu, dla zażegnania zaś depresji finansowej, wywołanej unieruchomieniem przemysłu i kopalń w Ruhrze, uciekł się do drukowania banknotów. N. zalała fala inflacji, która wyszedłszy na korzyść wiekiemu przemysłowi, zrujnowała klasę średnią. W sierpniu gabinet Cuna został obalony przez socjalistów i Stresemann utworzył rząd „wiekiej koalicji", który zlikwidował bierny opór przeciw okupacji Ruhry, rozpoczął reformę finansów i ustabilizował walutę. Prace jego kontynuował utworzony w list. 1923 gabinet centrowca Marxa, oparty znów na stronnictwach środka (centrum, demokraci, niem. partja ludowa). Dziełem jego było ostateczne unormowanie spraw finansowych, dzięki udzielonym przez Reichstag pełnomocnictwom, oraz zainaugurowanie korzystnej dla N. polityki zagranicznej, której wykonawcą był piastujący odtąd stale tekę spraw zagranicznych Stresemann. Etapami jej był plan Dawesa (ob.), traktaty lokarneńskie (ob. uzup.), oraz dopuszczenie N. do Ligi Narodów, jako równouprawnione mocarstwo. Dwukrotne wybory do Reichstagu w 1924 okazały znów zwrot na prawo,

wskutek czego u steru stanął gabinet prawicowy pod bezpartyjnym dr. *Lutherem* (stycz. 1925—maj 1926), następnie zaś centrowy *Marxa*, który w stycz. 1927 przeobraził się w centrowo-prawicowy. Gdy w 1925 zmarł prezydent Rzeszy Ebert, stronnictwa prawicy wysunęły przy powtórnym wyborze kandydaturę feldmarszałka *Hindenburga*, który pokonał kandydata koalicji weimarskiej Marxa. Wbrew oczekiwaniom fakt ten nie stał się w życiu N. żadnym punktem zwrotnym, gdyż nowy prezydent, mimo swych przekonań prawicowych, rządził zgodnie z konstytucją i liczył się z wolą parlamentu. Po okresie ciężkiej depresji w życiu gospodarczem N., wywołanej wojną, blokadą, nieuregulowaniem sprawy reparacyjnej i okupacją zagłębia Ruhry, nastał okres *pomyślności i rozkwitu gospodarczego*, do czego w ogromnej mierze przyczynił się napływ obcych kapitałów zwł. z Stanów Zjedn. A. Płn. Produkcja z 1927, uwzględniając zmniejszenie terytorjum N., przerosła produkcję z 1913, podobnie transport towarów. W całem szeregu gałęzi przemysłu (węgiel, koks, lane żelazo, stal) ujawniła się nadwyżka w stosunku do doby przedwojennej, mimo utraty ważnych terenów gospodarczych. Odpowiednikiem tego rozrostu było niebezpieczeństwo *nadmiernych inwestycyj*, występujące we wszystkich dziedzinach życia. Dzięki kredytom zagranicznym przemysł n. został zmodernizowany i zracjonalizowany do ostatecznych granic i nastawiony na maximum eksportu. W l. 1926—27 wybudowano w N. 466.000 domów, w budowie okrętów transportowych stanęły N. na drugiem miejscu po W. Brytanji, stworzyły ogromną flotylę napowietrzną. W gospodarowaniu finansami publicznemi panowała uderzająca *rozrzutność*. Ciężar budżetów publicznych wynosił trzy razy tyle co w N. przedwojennych wraz z prowincjami wschodniemi oraz Alzacją i Lotaryngją. Budżet 100-tysięcznej Reichswehry wynosi 700 milj. mk. To nadmierne wyśrubowanie obciążeń podatkowych, inwestycyj i stopy życiowej przygotowywało grunt pod przyszłe załamanie gospodarczo-finansowe.

Z wyborów w 1928 wyszła wzmocnioną socjalna-demokracja, której przywódca H. Müller objął kanclerstwo w gabinecie, złożonym z centrowców, demokratów i niem. partji ludowej. „Wielka Koalicja" była jednakowoż rozsadzana sprzecznościami w kwestjach społecznych i polityki zagranicznej. Socjaliści wkroczyli na sprzeczną z ich programem drogę odbudowy militaryzmu, zgadzając się 1927 na konstrukcję *pancernika A.*, przez co narazili się na gwałtowne ataki ze strony komunistów, którzy wzmagali się odtąd stale ich kosztem. Po przeciwnej stronie frontu politycznego rosła opozycja przeciw uprawianej przez Stresemanna polityce wypełnienia traktatu wersalskiego. Przyjęcie *planu Younga* (ob.), który stanowił wielką zdobycz dla N., wywołało gwałtowną opozycję nacjonalistów. Przywódca narodowo-niemieckich Hugenberg wraz z innymi przedstawicielami skrajnego nacjonalizmu zorganizował inicjatywę ludową (Volksbegehren) w sprawie t. zw. „*ustawy wolnościowej*" (*Freiheitsgesetz*), która zaprzeczała winie N. za wywołanie wojny światowej i przewidywała dom poprawczy dla członków rządu, którzyby zgodzili się na ciężary i zobowiązania wynikające z odpowiedzialności N. za wojnę. Prawo to, odrzucone przez parlament, otrzymało w plebiscycie 5,800.000 głosów i plan Younga został przyjęty przez parlament. Gdy próby uzgodnienia stanowiska stronnictw „wielkiej koalicji" w sprawie reform finansowych zawiodły, gabinet Müllera podał się do dymisji (marzec 1930). Spuściznę po nim objął przywódca centrum *Brüning*, który powołał do swego gabinetu przedstawicieli prawicy i środka, nie mogąc zaś dojść do ładu z parlamentem, szukał oparcia w prezydencie Rzeszy i regulował najważniejsze sprawy w drodze *dekretów* (t. zw. *Notverordnungen*). Przez to została zapoczątkowaną w N. *likwidacja parlamentaryzmu*, którego miejsce zajął *system prezydjalny*, gruntujący się na ponadpartyjnym autorytecie Głowy Państwa. Pragnąc złamać potęgę socjalnej demokracji i uniezależnić się od niej na przyszłość, rozwiązał Brüning parlament i odwołał się do wyborców. Wybory, przeprowadzone 14. wrześ. 1930 pod świeżem wrażeniem ewakuacji ostatniej strefy Nadrenji, dały wynik katastrofalny dla republiki weimarskiej. Komuniści powiększyli swój stan posiadania z 54 na 77 mandatów, zaś *narodowi socjaliści* (hitlerowcy) zdobyli 107 mandatów, stając się drugą z rzędu partją w parlamencie. Popierające rząd Brüninga stronnictwa znalazły się w mniejszości. Wobec niemożności dojścia do kompromisu z hitlerowcami, kanclerz rządził w dalszym ciągu dzięki zaufaniu osobistemu prezydenta, a przy cichem poparciu socjalistów, którzy, zagrożeni rozrostem komunizmu i hitleryzmu, woleli przykładać rękę do ruiny rządów parlamentarnych. Rola Reichstagu ograniczała się do zatwierdzenia rozporządzeń prezydenta, poczem bywał odraczany. Ruch narodowo-socjalistyczny rozlewał się coraz szerzej; narodowi socjaliści przy wyborach do sejmów poszczególnych państw miażdżyli i wchłaniali partje środka, stając się stopniowo *jedynem stronnictwem burżuazyjnem*. Niem. partja ludowa i demokraci, którzy przemianowali się w „partję państwową" (Staatspartei), stopnieli do nieznaczących grupek, niem. narodowi kurczyli się liczebnie, tylko centrum zachowało swój stan posiadania. Celem dążeń nacjonalistów stało się zwłaszcza *opanowanie Prus*, w których utrzymywała się w dalszym ciągu u steru koalicja weimarska. Zainicjowany przez hitlerowców i Stahlhelm 9. sierp. 1931 plebiscyt w sprawie rozwiązania sejmu pruskiego i ogłoszenia nowych wyborów, nie dał jednak opozycjonistom większości. Walka polityczna przybierała na ostrości, przenosząc się na ulice, krwawe starcia pomiędzy Stahlhelmem i oddziałami szturmowemi hitlerowców a republikańskim Reichsbannerem i komunistami były na porządku dziennym. W polityce zagranicznej N. coraz bardziej dochodził do głosu *kierunek rewizjonistyczny*, a żądania zmiany granic wschodnich padały oficjalnie z ust członków

u wylotu spalają się ostrym płomieniem o temperaturze 1900°. Dwie zbliżone do siebie powierzchnie tego samego metalu miękną w tej temperaturze i zlewają się w jednorodną całość. Przy spawaniu przedmiotów grubszych (ponad 3 mm) nacina się łączone powierzchnie skośnie, tak, że po zbliżeniu do siebie tworzą rodzaj korytarza, w które wkłada się drut z tego samego metalu. Drut ten topi się i zalewa szparę, tworząc wraz z zetkniętemi częściami jednorodną całość. Celem zapobieżenia utlenieniu doprowadza się do płomienia wodór w nadmiarze, t. j. na jedną objętość tlenu cztery objętości wodoru. Do sposobu tlenoacetylenowego potrzebny jest tlen w butli. Acetylen wytwarza się w generatorze. W palniku, podobnej konstrukcji jak przy sposobie poprzednim, spala się mieszaninę 4 objętości tlenu i 3 objętości acetylenu, dającą płomień o temperaturze ok. 3600°. — Palniki do przecinania różnią się konstrukcją od palników do spawania. Samorodne przecinanie metali polega bowiem na tem, że powierzchnię mającą być przeciętą rozgrzewa się do temperatury topliwości, poczem puszcza się na nią ostry strumień tlenu, który rozgrzaną masę metalu spala i odrzuca. Palniki do przecinania mają dlatego dwa ujścia: Jednem wytryska płomień gazowy, drugiem silny strumień tlenu, wypuszczony z butli pod ciśnieniem 3—12 atmosfer. Szerokość cięcia wynosi 2—4 milimetr.

Samsun, turecki wilajet nad morzem Czarnem, 9.210 km², (1927) 260.868 mieszk. — Stolica S., 30.333 mieszk.

San Antonio, największe miasto stanu Texas (Stany Zjedn. A. P.), w 1930 r. 231.542 mieszk. Ważny węzeł kolejowy i komunikacji powietrznej.

***San Bernardo de Tarija,** ob. Tarija.

***San Carlos,** stolica stanu Cojédes w Wenezueli (Am. Płd.), w 1926 r. 6.789 mieszk.

***San Cristobal,** stolica stanu Tachira w Wenezueli (Am. Płd.), w 1926 r. 15.295 mieszk. Stacja radjotelegraficzna.

San Diego, (1930) 147.995 mieszk. Posiada lotnisko, radjostację.

San Felipe. Od wprowadzenia nowego podziału administracyjnego rep. Chile w 1927, stolicą powiększonej prowincji Aconcagua jest Valparaiso.

San Fernando, 2) od wprowadzenia nowego podziału administracyjnego rep. Chile w 1927, stolicą powiększonej prowincji Colchagua jest Rancagua.

San Francisco, (1930) 634.694 mieszk. Ważny węzeł komunikacji kolejowej i powietrznej, radjostacja.

San Jose, stolica republ. Costarica, (1930) 53.644 mieszk. W 1930 otwarto komunikację powietrzną z portem Punta Arenas.

San Juan (nazwa urzędowa S. Juan de Porto Rico), (1930) 114.715 mieszk. Posiada port lotniczy (na linji Hawana-Port au Prince-Santo Domingo-Gujana brytyjska i holenderska) i radjostację.

San Juan de la Frontera. Prowincja argentyńska San Juan, której jest stolicą, ma 87.345 km², w 1928 liczyła 161.592 mieszk., w znacznej części Indjan.

San Luis Potosi, stan w Meksyku, (1930) 559.106 mieszk. — Stolica S., 73.205 mieszk.

San Marino (nazwa urzędowa Repubblica di S. M.), republika w środkowych Włoszech, na zach. od miasta Rimini, ma 61 km² i (1929) 13.387 mieszkańców („Sammarinesi"), 219 na 1 km². Stolica San M., 2.000 mieszk. — Wywóz wina, bydła i kamienia z łomów na górze Monte Titano.

San Salvador, stolica republiki Salvador, (1930) 95.692 mieszk. Posiada port lotniczy. Portem morskim jest La Libertad.

San Sebastian, 1) stolica hiszp. prowincji Guipuzcoa, jest miastem portowem, (1930) 78.452 mieszk.

***Sana** (Ozeir), stolica Jemenu (Arabja płd.), 20.000 mieszk. Leży na płn.-wsch. od portu Hodeida, na wysokości 2.210 metrów nad poz. morza.

***Sancygniów,** wieś w powiecie pińczowskim (woj. kieleckie), 8 km na płn. od Działoszyc, kościół z początków XV. wieku, ruiny zamku, pałac z połowy XIX. w., łomy piaskowca.

***Sand** Herbert, współcz. pol. krytyk lit., autor studjum: „Współczesna polska twórczość dramatyczna" (1911), gdzie m. i. obszerniej zajmuje się Tad. Micińskim.

***Sandałowate,** ob. Santalaceae.

***Sands** Robert Charles, pisarz płn. ameryk., (1799—1832), wszechstronnie uzdolniony, redagował różne czasopisma i jeden dziennik, zręczny poeta, odznaczył się przedewszystkiem w noweli, uważany poniekąd za poprzednika Hawthorne'a i Poe'go. Największą popularność zyskał przez „Scenes at Washington", satyryczne obrazki z życia politycznego i stołecznego.

***Sandwich Południowe,** wyspy, ob. Południowe Sandwich.

Sankt Gallen, kanton szwajcarski, (1930) 286.362 mieszk. Język urzędowy niemiecki.

Sankt Gallen, stolica kantonu szwajcarskiego, (1930) 63.947 mieszk., węzeł kolejowy, port lotniczy; posiada Wyższą Szkołę Handlową.

***Sankt Wolfgang,** jezioro w Salzburgu, na granicy Salzburga i Austrji Górnej, 13,5 km², 12 km dług., do 2 km szer., 112 metrów głęb. Na brzegu płn. leży miasteczko S. Wolfgang, (1920) 1.761 mieszk.

Santa Catharina, stan w Brazylji (Am. Płd.), (1930) 948.398 mieszk.

Santa Cruz., 2) departament we wsch. Boliwji (Am. Płd.), wraz z terytorjum El Oriente zajmuje 375.763 km², (1929) 346.636 mieszk.

Santa Cruz de Tenerife, jest stolicą prowincji hiszpańskiej tejże nazwy na wyspach Kanaryjskich, (1930) 60.693 mieszk. i drugim co do wielkości ruchu portem wysp (w 1928 r.: 4.302 statki, o pojemności 8,3 milj. tonn rejestr.). Wychodzą stąd cztery kable podmorskie. — Prowincja S. Cruz de T., 3.923 km², (1930) 313.465 mieszk.

Santa Fe, stolica stanu Nowy Meksyk (Stany Zjedn. A. P.), (1930) 11.176 mieszk.

***Santa Rosa,** stolica terytorjum La Pampa w Argentynie (Am. Płd.), 5.500 mieszk.

***Santa Tecla,** ob. Nueva San Salvador.

Santander, stolica hiszp. prowincji S., (1930) 85.502 mieszk.; siedziba biskupa, węzeł kolejowy, stacja radjotelegraficzna. — Prowincja S., 5.460 km², 370.350 mieszk.

Santiago, 1) (S. de Chile), stolica rep. Chile i prowincji S., (1930) 712.533 mieszk. Ważny węzeł kolejowy (jedna z linij prowadzi do portu San Antonio, 3.000 mieszk.), ważny ośrodek komunikacji powietrznej (w 1930 wychodziły stąd 3 linje: na płn. do Antofagasty, Arica, skąd połączenie do Limy itd., i dwie linje przechodzące ponad Andami — jedna przez Mendozę i Rufino do stolicy Argentyny Buenos Aires, druga do stolicy Urugwaju Montevideo). — Prowincja S., 16.988 km², 967.603 mieszk., 57 na 1 km², najgęściej zaludniona prowincja Chile.

Santiago de Cuba (Cuba), stolica prowincji Oriente na Kubie, (1929) 142.921 mieszk., miasto portowe, port lotniczy na linji Hawana-Port au Prince-Santo Domingo (skąd połączenie przez San Juan do Gujany brytyjskiej i holenderskiej), stacja radjotelegraficzna.

Santiago de los Caballeros, stolica prowincji tej nazwy w republ. Santo Domingo, ma (1921) 17.052 mieszk. Po stolicy największe miasto republiki.

Santo Domingo, republika na wyspie Haiti, 48.711 km², (1930) obliczano ludność na 1,200.000 osób. W 1929 osiedliło się 13.705, emigrowało 12.826 osób. Handel zagraniczny 1929: przywóz miał wartość 22,7, wywóz 23,7 milj. dolarów Stanów Zjedn. A. P. Główne artykuły wywozu: cukier 12,3, kakao 3,9, kawa 2,4, tytoń i wyroby tytoniowe 1,5, trzcina cukrowa 0,9, melasa 0,7, skóry i futra 0,4, kukurydza 0,4 milj. dolarów.

Santo Domingo, stolica republ. tej nazwy (Ameryka), według spisu z 1921 r. 30.947 mieszk., najważniejszy port republiki, port lotniczy na linji Hawana—Gujana brytyjska i holenderska. W 1930 zostało zniszczone przez cyklon (12.700 zabitych).

Sao Paulo, stan w Brazylji (Am. Płd.). W 1930 obliczano ludność na 6,399.190 osób. Stolica Sao P., (1929) około 900.000 mieszk. (w 1850 40.000), po Buenos Aires i Rio de Janeiro trzecie co do wielkości miasto Ameryki Płd. Jest ważnym węzłem kolejowym.

Sapporo, (1930) 168.575 mieszk.

Saragossa, prowincja hiszpańska, 17.424 km², (1930) 530.226 mieszk. Stolica S., 173.963 mieszk. Węzeł kolejowy.

Sarajewo, od wprowadzenia w 1929 nowego podziału Jugosławji na banaty jest także stolicą banatu Drina (Drinska banovina), w 1921 r. 66.317 mieszk. Jest węzłem kolejowym, posiada lotnisko (w 1930 połączenie z Belgradem).

***Saran** Franz, filolog niem., (1866—1931), autor studjów z filologji klasycznej, germańskiej i romańskiej, największą wartość mają jego prace z dziedziny form poetyckich, zwłaszcza o rytmice. Główne dzieło: „Deutsche Verslehre" (1907), oddziałało też na badania naukowe rytmiki słowiańskiej, w szczególności rosyjskiej. Wydał też m. i.: „Zur Metrik des epischen Verses der Serben".

Saratow, stolica obwodu Wołgi dolnej w R. S. F. S. R., (1932) 278.000 mieszk.

***Sarbiewo,** wieś w powiecie płońskim (woj. warszawskie), nad rzeką Raciążnicą, dopływem Wkry, 12 km na płn. od Płońska, miejsce urodzenia w 1595 Macieja Kazimierza Sarbiewskiego.

***Sarment** Jean, franc. pisarz dramat., * 1897, autor sztuk napół wzruszająco smutnych i wesoło komicznych, w których spotykają się wpływy Pirandella, Freuda, Prousta, Lenormanda i t. p., najlepszy jego utwór: „Le plus beaux Yeux du Monde" (1926) poniekąd przypomina Raynala, nadto napisał m. i.: „Le Pêcheur d'Ombres" (1921), „Le Mariage d'Hamlet" (1922), „Couronne de Carton" (1920), „Je suis trop grand pour moi" (1924), „Madelon" (1925), „Léopold le Bien-Aimé" (1927).

***Sarna** Władysław, ks., działacz społeczny, (1858—1929), prałat papieski i infułat-dziekan Kapituły katedralnej w Przemyślu. Obok swej pracy kapłańskiej zajmował się żywo etnografją, na polu której położył poważne zasługi, ogłaszając z jej zakresu szereg prac i artykułów, zwłaszcza w „Ludzie". Z ważniejszych: „Zwyczaj wykupywania panny młodej w Korczynie pod Krosnem", „Opis powiatu krośnieńskiego pod względem geograficzno-historycznym" (1898), „Opis powiatu jasielskiego" (1908) i i.

***Sarnen,** stolica kantonu Obwalden (Unterwalden ob dem Wald) w Szwajcarji, 5.282 mieszk.

Sarny. Powiat sarneński należał do 1930 do województwa poleskiego (obecnie do wołyńskiego).

Sasebo (Saseho), (1930) 133.172 mieszk.

***Saseho,** ob. Sasebo (t. 15 i uzup.).

Saseno. Ma 5,6 km²; stacja marynarki włoskiej (port San Nicolo), lotnisko wojskowe, latarnia morska.

Saskaczewan, prowincja Kanady (Am. Płn.), (1931) 921.785 mieszk. (1,4 na 1 km²). Stolica Regina, 53.034 mieszk.

Sassari, prowincja włoska, 7.520 km², (1931) 289.243 mieszk. Stolica S,. 53.489 mieszk.

Sassoon Siegfried, poeta ang., uczestnik wojny na froncie we Francji i w Palestynie, wielokrotnie odznaczony za męstwo, w utworach swoich potępia wojnę, czołowy i bodaj najoryginalniejszy angielski poeta wielkiej wojny, która jest nadto przedmiotem jego utworów powieściowych: „The Memoirs of a Fox-Hunting Man" (1928) i „The Memoirs of an Infantry Officer" (1930), należących do najlepszych rzeczy tego rodzaju w literaturze angielskiej.

***Satie** Eric Alfred Lislie, kompozytor franc., (1866—1925), indywidualność muzyczna bardzo ciekawa, wpłynął na twórczość Debussy'ego, Ravela i członków paryskiej grupy sześciu (ob. Par. g. s.). Napisał dramat muzyczny „Sokrates" (1918), operę komiczną „Paul et Virginie", „Fils de Étoiles", „Sarabandes", „Les Gymnopédies", „Les Gnosiennes", „Trois Valses du précieux dégouté", „Morceaux en forme des poires", „Préludes flasques" i „Pièces froides"

Satsuma. Prowincja S. obecnie nie istnieje, stanowi część prowincji Kagoshima (na wyspie Kiusziu).

***Saturday Review of Literature,** najlepszy współczesny płn. amerykański tygodnik literacko-krytyczny, skupiający najwybitniejszych współpracowników, redagowany w N. Jorku przez Henry Seidel Canby.

***Saudije.** W 1932 sułtanat Nedżdu i Hedżasu, stworzony przez króla Wahabitów Ibn Sauda, nazwany został na cześć założyciela Saudije.

***Saulescu** M., poeta rumuń., (1888—1916), oprócz poezyj i artykułów krytycznych, napisał wzruszający dramat z życia chłopskiego: „Sâptâmâna luminata".

Savannah, (1930) 85.024 mieszk.

***Savić** Milan, pisarz serbski, (1845—1930), wydawca wpływowych czasopism: „Letopis Matice Srpske", „Javor", „Stražilovo", zasłużony krytyk literacki, tłumacz „Fausta" Goethego i innych pisarzy obcych.

***Savignon** André, współcz. pisarz franc., autor powieści społecznych na tle ponurego krajobrazu bretońskiego: „Les Filles de la Pluie" (1912), „La Tristesse d'Elsie" (1925), „La Dame de la sainte Alice" (1926), „Tous les trois" (1928).

***Savoir** Alfred, franc. dramatopisarz, * 1890, analityk miłości współczesnej na powierzchownie przedstawionem tle społecznem, podlegającym wszechwładnie panującemu pieniądzowi, napisał m. i.: „La Grande Duchesse et le Garçon d'Étage" (1925), „Le Dompteur" (1926), „Le Cocktail" (1928), „Le Baptême" (1928).

Savona, włoska prowincja, 1.590 km², (1931) 220.832 mieszk. S t o l i c a S., 60.700 mieszk.

***Savska banovina,** banat w Jugosławji, ob. Sawa (uzup.).

***Sawa** (Savska banovina), banat w Jugosławji (od nowego podziału administracyjnego w 1929), 37.110 km², (1921) 2,336.739 mieszk., t. j. 63 na 1 km². S t o l i c a Z a g r z e b, (1928) 150.000 mieszk.

***Sawantka** (z franc.), kobieta uczona, przemądrzała, pysznląca się swoją wiedzą. Wyraz rozpowszechniony u nas przedewszystkiem dzięki komedji Moljera „Femmes savantes".

***Sazafran,** roślina, ob. Sassafras.

***Scardinius,** ob. Wzdręga.

Schayer Stanisław, indolog pol., * 1899, od 1928 prof. uniw. warsz., wydał nadto m. i.: „Vorarbeiten zur Geschichte der mahayanistischen Erlösungslehren" (1922), „Die Struktur der magischen Weltanschauung nach dem Atharva-Veda und den Brahmanas" (1925), zarys literatury indyjskiej (w „Wielkiej Literaturze Powszechnej", t. I, 1930).

***Schildberg,** niemiecka nazwa miasta Ostrzeszowa (woj. poznańskie).

***Schiller** Leon, współcz. pol. reżyser teatralny, zaznaczył się wybitnie jako oryginalny polski inscenizator w Teatrze Polskim i Teatrze im. Bogusławskiego w Warszawie, ostatnio w teatrze miejskim we Lwowie. We współczesnym teatrze polskim jest najwybitniejszą i najśmielszą indywidualnością twórczą w zakresie inscenizacji i reżyserji. Wydał misterjum ludowe: „Pastorałka" (1931).

***Schipa** Tito, śpiewak włoski, * 1889, początkowo wystąpił jako kompozytor, pisał utwory fortepianowe i wokalne. W r. 1911 debiutował w Vercelli, jeden z najwybitniejszych tenorów włoskich.

***Schizotymja, schizoid,** oznacza charakter ludzi zamkniętych w sobie, którzy z trudem mogą się przystosować do otoczenia, nieobliczalnych; pod wpływem niekorzystnych warunków może przejść w stan chorobowy.

***Schlettstadt** (franc. S é l e s t a t), miasto okręgowe w Alzacji, departament Bas-Rhin, w 1926 r. 10.165 mieszk., nad rzeką Ill, węzeł kolejowy na linji Milhuza—Strassburg, posiada szkołę średnią, szkołę rolniczą, przemysł metalowy, tekstylny, spożywczy i drzewny. Jest miastem od 1217, w 1673 zostało zajęte przez Francuzów; w 1676 zamienił je Vauban na silną twierdzę, w 1870 zostało zajęte przez Niemców, którzy usunęli fortyfikacje; w 1918 wróciło do Francji.

Schlumberger Jean, pisarz franc., napisał nadto m. i. powieść o kardynale Retzu: „Le Lion devenu vieux" (1924), doskonałą technikę noweli filozoficznej i monologu dramatycznego zastosował w „Les Yeux de dix-huit Ans" (1928).

***Schneekoppe,** ob. Śnieżka.

Schneider Stanisław, pol. filolog klasyczny, wydał nadto m. i.: „Rzut oka na dzieje orfiki w starożytności i w nowszych czasach" (1904), „Badania nad źródłami twórczości Juljusza Słowackiego w ostatnim okresie życia" (1911), „Krasiński a Sallustjus" (1912).

***Schneider** Édouard, współcz. franc. pisarz dramat., przedstawiciel katolicyzmu na scenie, w „Les Mages sans Étoiles" (1910) odtworzył walkę słowną między franciszkanizmem (autor jest wielbicielem św. Franciszka z Assyżu) a jezuityzmem, w „Le Dieu d'Argile" (1921) dał krytykę rozumu na rzecz serca, w „L'Exaltation" (1929) pokutę poświęcającej się córki za grzechy matki.

Schopenhauer Arthur, filozof niem. Z dzieł jego na język pol. przełożyli: Marjan Massonius „Poczwórne źródło twierdzenia o podstawie dostatecznej" (1904), Adam Stögbauer „O wolności ludzkiej woli" (1908), Zofja Bassakówna „O podstawie moralności", Kazimierz Błeszyński „O religji" (1913); nadto R. Centnerszwerowa wybór myśli: „Miłość i kobiety" (1924).

Schorr Mojżesz, orjentalista pol., napisał m. i.: „Organizacja Żydów w Polsce" (1899), „Żydzi w Przemyślu do końca XVIII w." (1903), „Państwo i społeczeństwo babilońskie w okresie t. zw. dynastji Hammurabiego" (1906), „Urkunden des altbabylonischen Zivil- und Prozessrechts" (1913), „Pomnik prawa staroassyryjskiego z XIV w. przed Chr." (1923).

***Schott** (B. Schott's Söhne), jedna z największych na świecie firm wydawniczych, założona w r. 1770 w Moguncji przez Bernarda S. Pierwsza zastosowała litografję do druku nutowego. W ciągu swego istnienia wydała ponad 50.000 dzieł muzycznych. Od 1927 wydaje miesięcznik o zabarwieniu postępowem „Melos".

***Schreiber** Ignacy, pol. japonolog i polonista, wydał m. i. „Polska bibljografja japonologiczna po rok 1926" (1929) oraz monografję o Lubowskim (1929).

Schroeder Artur, pisarz pol., wydał nadto tom nowel: „Światła na wodzie" (1932), powieść psychologiczną na tle życia nadmorskiego: „W latarni" (1933).

***Schwaben,** ob. Szwabja.

***Schwechat,** miasto w Austrji Dolnej, leży na płd. od Wiednia bezpośrednio z nim sąsiadując, nad rzeką tej samej nazwy niedaleko jej ujścia do Dunaju, (1923) 8.575 mieszk., różnorodny przemysł. W 1848 pobili tutaj Austrjacy Węgrów.

***Scislo,** malarz polski XVIII w., uczeń Bacciarellego, pracujący w Warszawie, gdzie spotykamy w kościele ś. Krzyża 4 obrazy jego pędzla z życia N. M. P. Trzy obrazy S. posiadał Stanisław August w swej galerji (krajobraz z figurami przez Norblina i 2 sceny rodzajowe).

Scranton, (1930) 143.433 mieszk.

***Scriptor,** pseudonim Erazma Piltza (ob. t. 12).

***Sculptura** (łac.), rzeźba.

Segalen Victor, pisarz franc., w swoich lirykach filozoficznych odtwarza urok Dalekiego Wschodu, jest mistrzowskim przedstawicielem francuskiej powieści podróżniczej, nadto w „L'Équipée" (1929) dał barwny dziennik podróży od pogranicza tybetańskiego do morza Chińskiego.

***Segal** Jakób, pol. psycholog i pedagog, * 1880, studja w Zurychu, prof. Woln. Wszechnicy Pol. i Państw. Instytutu Pedagogiki Spec. w Warszawie. Ogłosił szereg prac, m. i. „Psychologja w szkole średniej", „Kolorowe dźwięki" (Przegl. Warsz., 1923), „Marzenia na jawie, struktura fantazji" (tamże, 1925).

Segovia, prowincja hiszpańska, 6.947 km², (1930) 183.609 mieszk. S t o l i c a S., 16.377 mieszk.

***Seifert** Franciszek, pol. malarz i grafik, * 1900, kształcił się w Krakowie w Szkole Przemysłu artystycznego, pod kierunkiem K. Homolacsa i Uziembły. Poświęcił się sztuce dekoracyjnej i przemysłowi artystycznemu; projektuje plakaty, okładki do książek itd. Wraz z żoną A n n ą B i r t u s-S. projektował na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu w 1928 pawilon miasta Krakowa. Wystawiał swe dzieła również zagranicą, w Paryżu i Lipsku. — Por. s p r o s t o w a n i e przy art. Książka (uzup.).

***Seinai,** okręg litewski, ob. Sejny (uzup.).

***Sejfulina** Lidja, współcz. pisarka rosyj., przedstawicielka lewicy inteligenckiej w literaturze sowieckiej, autorka powieści: „Wirineja" (tł. pol.), „Mierzwa" (tł. pol.), w których porusza sprawę wyzwolenia kobiety wiejskiej na tle dążeń do organizowania pracy chłopskiej, nadto: „Małoletni przestępcy" (tł. pol.) i i.

***Sejny** (litewskie Seinai), nazwa okręgu na Litwie, graniczącego z polskiemi powiatami Suwałki i Grodno, 1.263 km², (1931) 42.911 mieszk. S t o l i c a Ł o ż d z i e j e, 2.364 mieszk.

Selangor, należy do Malajskich państw (ob.).

***Selekcja gościnna,** według Wasmanna zjawisko silniejszego wykształcania przez gości mrówek i termitów pewnych gruczołów, które ich gospodarze zużytkowują.

***Selestat,** ob. Schlettstadt (uzup.).

***Seliga** Stanisław, pol. filolog klasyczny, * 1895, napisał m. i.: „De Cicerone testium vexatore" (1925), „Cyceron przeciw świadkom" (1925), „Satyry Persjusza" (1929, przekład i komentarz), „Pieśni miłosne Katulla" (1929), „Petronjusz poeta-sceptyk" (1929), „Gramatyka łacińska w szkole" (1929).

Semarang (Samarang), rezydencja na płn. Jawie, po nowym podziale admin. Jawy i Madury w 1925 r. ma 2.358 km², (1930) 1,135.173 mieszk. Stolica S., miasto portowe, 216.400 mieszk.

***Semkowicz** Aleksander, współcz. pol. bibljofil, bibljograf i artysta-introligator, ogłosił źródłową pracę: „Wydania dzieł Adama Mickiewicza w ciągu stulecia. I. O wydaniach oryginalnych ogłoszonych za życia poety, 1822—1855. Gawęda bibljofilska" (1926).

Sendai, (1930) 190.177 mieszk.

Senegal, kolonja franc. we Franc. Afryce Zach., (1930) 201.375 km², 1,569.765 mieszk. (5.402 białych, w tem 3.055 Francuzów), t. j. 8 na 1 km². S t o l i c a S a i n t L o u i s, port, 19.373 mieszk. (jest zarazem stolicą kolonji Mauretanja), inne ważniejsze miejscowości: miasto portowe Dakar (stolica Franc. Afryki Zach.) w 1931 r. 42.391 mieszk., port Rufisque (1930) 20.029, Thiès 12.620 mieszk. Handel zagraniczny w 1930: przywóz miał wartość 865, wywóz 668 milj. franków. W Port Étienne (wpobliżu granicy hiszp. Zach. Sahary), Saint Louis i Dakarze znajdują się lotniska; przebiega tędy linja lotnicza Marsylja—Tanger—Dakar. W Dakarze znajduje się radjostacja.

Senussi. Główna siedziba S., oaza Kufra, została w styczniu 1931 zajęta przez wojska włoskie (ob. Kufra, tom 8).

Serbsko-chorwacka literatura. Od r. 1932 wychodzi w Warszawie serja przekładów polskich p. t. „Bibljoteka Jugosłowiańska" pod redakcją prof. J. Benešića.

***Serduszka,** ob. Dicentra.

Sergipe, stan w Brazylji (Am. Płd.), ma 21.522 km², (1930) 547.965 mieszk., 22 na 1 km² (większą gęstość zaludnienia ma tylko okręg związkowy Rio de Janeiro, stany Rio de J. i Alagoas, tę samą ma stan Pernambuco). Wywóz cukru, drzewa, skór. S t o l i c a, port A r a c a j u, jako municypjum (1920) 37.440 mieszk.

***Serpentariidae,** rodzina ptaków, ob. Sępolany.

***Setouczi,** ob. Japońskie morze (uzup.).

***Seweryn** Tadeusz, pol. malarz i etnograf, * 1894, uczeń krakowskiej Akademji Sztuk Pięknych i Uniwersytetu Jagiell., od 1919 poświęcił się karjerze pedagogicznej, od 1928 jest kustoszem Muzeum Etnograficznego na Wawelu. W 1927—8 redagował „Echo Mazowieckie", obecnie jest współredaktorem „Znaku". Ogłosił drukiem szereg prac z dziedziny etnografji, sztuki ludowej i technik malarskich. Maluje pejzaże, z których główne: „Plaża", „Dubrownik" i in.

Sewilla, prowincja hiszpańska, 14.063 km², (1930) 779.228 mieszk. S t o l i c a S., 223.308 mieszk., (po Barcelonie, Madrycie i Walencji

czwarte co do wielkości miasto Hiszpanji), posiada także port lotniczy. Radjostacja.

***Sferofon** (Sphärophon), elektryczny instrument muzyczny wynaleziony przez J. Magera. W r. 1926 demonstrował Mager ulepszony s., „Melodiesphärophon", później wystawił s. klawiszowy, następnie „Kaleidosphon", na którym można wydobyć kombinacje akordów o dowolnych interwalach. W radjo przy zastosowaniu s. staje się zbyteczny mikrofon. Wszystkie te instrumenty mają jeszcze charakter raczej eksperymentalny.

***Sfragid** (terra sigillata, „ziemia pieczętna"), w starożytności rozmaite gliny, które odpowiednio uformowane i opatrzone przez kapłanów odciskiem Diany (stąd nazwa sfragid lub terra sigillata) lub herbem panującego czy zarządcy, używane były jako lekarstwo przeciw różnym chorobom. Por. Terra sigillata.

Sfragistyka. Ob. też Pieczęć (t. 12 i uzup.).

***Sgambatti** Giovanni, włoski kompozytor i pianista, (1841—1914), rozpoczął karjerę wirtuozowską w bardzo młodym wieku, był także dyrygentem. Napisał koncert fortepianowy, 2 symfonje, „Epitalamio simfonico", „Requiem", uwerturę „Rienzi", „La sirène" (mezzosopr. i orkiestra), „Andante solemne" (ork.), oraz szereg utworów kameralnych i fortepianowych.

***Sh,** część nazw geograficznych na Sh patrz Sz.

***Sharp** (ang.), w muzyce krzyżyk, ton podwyższony, np. c sharp = cis.

Sheffield, (1931) 511.742 mieszk. Jest ważnym węzłem kolejowym, posiada radjostację.

***Sheldon** Edward, płn.-ameryk. pisarz dramat., * 1886, wystąpił w r. 1908 z sztuką „Salvation Nell", w następnej „The Nigger" (1909) poruszył palącą sprawę amerykańskiej czarnej mniejszości, najlepsze powodzenie zdobył w „Romance" (1913, grany też na scenach polskich), sztuką świetnie zbudowaną, choć nieco grzeszącą przez skłonność do melodramatu i czułostkowości, nadto wystawił: „The Boss" (1911), „Princess Zim-Zim" (1911), „The Road" (1912), „Egypt" (1912), „The Lonely Heart" (1914), „The garden of Paradise" (1914) i i.

***Sherriff** R. C., współcz. pisarz ang., zyskał wielkie powodzenie (także na scenach polskich) dramatem wojennym: „Journey's End" (1928).

***Shimonoseki,** ob. Szimonoseki.

Siebeck Herman, filozof niem. Jego „Arystotelesa" przeł. Ant. Krasnowolski (1903).

Siedlce. W 1932 przyłączono do powiatu siedleckiego część zniesionego powiatu konstantynowskiego.

***Siedlecki** Franciszek, pol. malarz i grafik, zajmuje się również teatrem. Wydał m. i. szkic monograficzny: „Helena Modrzejewska" (1927).

Siedmiogród, kraj (prowincja) w Rumunji, ma 61.622 km², według spisu z grudnia 1930 liczy 3,217.149 mieszk., t. j. 52 na 1 km². Stolica Cluj, 98.550 mieszk.

Siena, włoska prowincja, 3.812 km², (1931) 260.799 mieszk. Stolica S., 47.698 mieszk.

Sieroszewski Wacław, pisarz pol. W r. 1924 otrzymał nagrodę literacką im. El. Orzeszkowej. O S-im: Ign. Matuszewski („Twórczość i Twórcy", 1904), Stan. Brzozowski („Współcz. pow. pol." 1906), J. Oksza („Z literatury współcz." 1912), Zdz. Dębicki („Portrety", I, 1927), Z. L. Zaleski („Attitudes et destinées, 1932) i i.

Siewiernaja Zemlja (Północna Ziemia), do 1924 ziemia Mikołaja II, później ziemia Lenina (ob. tom 9), obecnie S. Zemlja. Należy do obwodu Syberji Wschodniej (R. S. F. S. R.).

***Siewiernyj Kraj,** jednostka administracyjna w R. S. F. S. R., ob. Północny obwód (uzup.).

***Siirt** (Saerd), turecki wilajet w Anatolji wsch., 11.320 km², (1927) 101.529 mieszk. Stolica S., 14.830 mieszk.

***Sikorski** Kazimierz, kompozytor pol., * 1896, prof. konserwatorjum w Łodzi, obecnie w Warszawie. Napisał dwie symfonje, suitę na ork. smyczkową, sekstet smyczkowy oraz szereg kompozycyj wokalnych.

***Simia satyrus,** ob. Orangutan.

Sinaloa, stan w Meksyku, (1930) 385.512 mieszk., 7 na 1 km². Stolica Culiacan, 16.578 mieszk.

Singapur, jako część kolonji ang. Straits Settlements składa się z wyspy S. (562 km²), wysp Kokosowych (Keeling Islands, 22 km²) i wyspy Bożego Narodzenia (Christmas I., 161 km²), razem 745 km², z ludnością (w 1931) 560.023 osób, w tem 8.199 białych. Stolica S. (zarazem stolica Straits Settlements), w 1930 liczyła 424.000 mieszk. Ruch portowy w 1928: 42,986.000 tonn rejestr. netto.

Sinope, turecki wilajet na wybrzeżach morza Czarnego, 5.755 km², (1927) 170.624 mieszk. Stolica S., miasto portowe, 5.006 mieszk.

***Siódmaczek,** ob. Trientalis.

***Siricidae,** ob. Trzpiennikowate.

Sitwell, angielska rodzina poetycka, należąca do grupy intelektualistów, z szczególnem zamiłowaniem nawiązująca do poetów w. XVIII, zwłaszcza do Pope'a, którego „Dunciadę" naśladuje Osbert S., autor nadto cenionych poezyj wojennych: „Two War Poems" (1916) i „Argonaut and Juggernaut" (1919) i innych utworów („Collected Satires and Poems", 1931). Jego siostra Edith S. („Collected Poems", 1930) wydała antologję „Wheels" (1916—1921), która zgrupowała nowe pokolenie poetów, występujących przeciw skostniałym szablonom tradycjonalistów, głoszących nową świadomość poetycką o hasłach pokrewnych ekspresjonizmowi. Najzdolniejszy z rodzeństwa, Sacheverell S. w mistrzowskich rytmach „Two Poems, Ten Songs" (1929) zwrócił się do poszukiwania odrębnych własnych dróg.

Siut (Assiut), okręg w G. Egipcie, ma 2.103 km² powierzchni uprawnej, (1927) 1,078.600 mieszk., 513 na 1 km².

Siwas, wilajet turecki w Anatolji środkowej, 26.930 km², (1927) 329.741 mieszk.

***Siwiec,** roślina, ob. Glaucium.

***Siwik** Bronisław, pol. działacz społ., (1878—1933), w l. 1904—1907 pracował w szeregach P. P. S. w Zagłębiu Dąbrowskiem jako redaktor „Górnika" i kierownik pracy oświatowej. W 1907 aresztowany i wysłany do Rosji, w 1918 wrócił do kraju, wszedł do Ministerstwa Opieki Społecznej, działał na polu spółdzielczości, był prezesem Rady Nacz. Związku Spółdzielni Spożywców Rz. Pol. Autor szeregu rozpraw, wydał od-

Skały dekoracyjne

1. Czarnobiały granit bawarski.

2. Granit finlandzki.

3. Granit z Baveno.

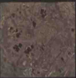
4. Serpentyn z Zöblitz.

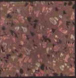
5. Porfir z Löbejün w Saksonji.

6. Norweski sienit-augit. z Laurwig

7. Marmur: Pavonazzo.

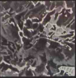
8. Marmur: Sainte Anne.

9. Marmur: Tinos.

10. Marmur: Skyros.

11. Marmur: Cipollin antique.

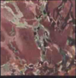
12. Czerwony marmur bawarski.

Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka
w SŁUPSKU

dzielnie: „Na przełomie“ (1916—19, 2 t.), „O demokracji“ (1920), „Państwo a społeczność narodowa“ (1921), „W walce o prawdę“ (1928).

***Skałowój,** ob. Testudinaria.

***Skały dekoracyjne** (por. tabl. barwną), skały służące do ozdabiania budowli, przeważnie kamienie budowlane, odznaczające się piękną barwą, wyraźną strukturą i wysoką zdolnością przyjmowania politury. Najczęściej używane są granit, sienit, dioryt, gabbro, serpentyn, porfir, diabaz, marmur, wapień i brekcje tych skał; w mniejszym stopniu stosuje się granitowy gnejs, bazalt, fonolit, alabaster, piaskowce, tufy. S. d. stosuje się albo w całości, tworząc z nich różnego rodzaju słupy, stopnie i t. p., lub też na materjał inny kładzie się tylko płyty kamieni dek. o grubości 1,5—2 cm; wyjątek stanowią słupy okrągłe, budowane z reguły w całości z danej s. d.

W architekturze zewnętrznej, jak i przy budowie pomników czy nagrobków, używa się skał odpornych na wietrzenie, często marmurów. Do tego celu nie nadają się skały łatwo ulegające wpływom atmosferyljów, jak np. serpentyny, które natomiast mają duże zastosowanie w architekturze wewnętrznej, zwłaszcza jako skały ornamentacyjne.

Najczęściej jako kamieni dekoracyjnych używa się twardych, zbitych skał krzemianowych, jak granitów, pochodzących z Szwecji, Finlandji, Włoch, Polski, Bawarji, sienitów norweskich i szeregu odmian granitów francuskich, angielskich i niemieckich. Na nagrobki i słupy używa się obok marmurów, ciemnych odmian diorytu i łatwiejszych do obróbki zasadowych skał z grupy gabbra. Skały te znane są nieraz w technice pod specjalnemi nazwami, jak Verde di Corsica (zielony granit z Korsyki), Verde di mare, Verde di prato, Verde antico, Vert des Alpes, Tinos, Rosso di Levante i in. Duże znaczenie odgrywają porfiry, zwłaszcza dawniej powszechnie stosowane, a obecnie coraz silniej wypierane przez granity, sienity, dioryty i marmury, łatwiej i w każdej ilości dostępne. Nieraz jest porfir trudnym do zastąpienia ze względu na swą piękną porfirową strukturę: w zbitej masie zasadniczej barwy szarej, zielonawej lub czerwonawej tkwią kryształy kwarcu, skaleni, łyszczyków i amfiboli. Szczególnie odpornemi na wietrzenie są porfiry kwarcowe. Piękne odmiany porfirów znane są z Lobejün, z Miśni, z okolic Bozen i Predazzo, z Kornwalji (t. zw. Luxullian Stone), z Elfdalen (Szwecja) i in. m., polskie z okolic Krakowa. Używany w starożytności porfir Porfido rosso antico pochodzi z Dżebel Deckhan w Egipcie. Często pod nazwą granitu lub sienitu używany jest diabaz, składający się z zasadowych plagioklazów, augitu, rud żelaza i apatytu, barwy ciemno-zielonej aż do czarnej. Bardzo charakterystyczną skałą jest zielony porfir labradorowy z Marothonisi w Grecji, znany już i używany w starożytności (Porfido verde antico). Z łupkowych skał krzemianowych używa się niektórych odmian gnejsu i talku. Najwięcej jednak używanemi skałami dek. są marmury. — Por. także art. Marmur, Granit, Sienit, Dioryt, Diabaz, Porfiry.

***Skane,** ob. Skanja.

Skarszewski Żuk Tadeusz, pisarz pol., † 1933. Jako publicysta zdobył szeroki rozgłos swemi artykułami w „Kraju“ petersburskim, dłuższy czas przebywał w Anglji i Ameryce, od r. 1918 był korespondentem pism polskich w Paryżu i Londynie, w r. 1920 zajmował się propagandą polską w Ameryce Płn., w ostatnich latach w Krakowie brał do końca żywy udział w ruchu kulturalnym. — Żona jego, Kate Ż. S., tłumaczka utworów polskich na jęz. angielski, jak „Soból i Panna“ Weyssenhoffa, „O krasnoludkach i sierotce Marysi“ Konopnickiej (1929).

***Skimina** Stanisław, pol. filolog klasyczny, * 1886, autor studjów o Janie Złotoustym (w „Przegl. Teolog.“ 1923 i w „Arch. Filol. Pol. Akad. Umiej.“ 1927) oraz innych prac, druk. w „Stromata in honorem Casimiri Morawski“ (1908, m. i. „Echa klasyczne w Panu Tadeuszu“), „Commentationes Vergilianae“ (1930) i różnych czasopismach naukowych.

Skoczylas Ludwik, pol. krytyk lit., wydał nadto charakterystykę twórczości Stan. Wyspiańskiego (1932, nakładem komitetu dla uczczenia 25-tej rocznicy śmierci poety).

Skole. W 1932 powiat skolski został zniesiony i przyłączony do powiatu stryjskiego.

Skoplje, od wprowadzenia w 1929 podziału Jugosławji na banaty jest stolicą banatu Wardar (Vardarska banovina).

***Skotnicki** Jan, malarz pol., * 1876, kształcił się w warsz. Szkole Rysunkowej, w Petersburgu, w Akademji krak., w Paryżu, Rzymie i Florencji. W 1917 był członkiem Rady Stanu, 1922 dyrektorem departamentu sztuki, od 1929 jest doradcą artystycznym wytwórni papierów wartościowych w Warszawie. Główne dzieła: „Cisza“, „Modlitwa żołnierzy“, „Stara piosenka“, „Dwór na Polesiu“.

***Skrobak,** małpiatka, ob. Indrisidae.

***Slalom** (wyraz norweski, oznaczający ślad nart na stoku góry lub zjazd w linji zygzakowatej), rodzaj biegu zjazdowego na nartach, przy którym chodzi nietylko o jak najkrótszy czas przebycia pewnej przestrzeni, ale także o przejechanie sprawne i piękne przez szereg bramek i linij oznaczonych chorągiewkami na stoku. Wymaga bardzo wysokich umiejętności technicznych od zawodników. Ten rodzaj biegów rozwinął się w ostatnich latach szczególnie silnie w Szwajcarji i Austrji, gdzie też znajdują się najlepsi zjazdowcy.

***Slavonic Review,** The, czasopismo angielskie, organ „Szkoły Studjów Słowiańskich i Wschodnio-Europejskich“ przy King's College w Londynie.

Slevogt Max, mal. niem., † 1932.

***Sławków,** czeskie Slavkov, niemieckie Austerlitz, ob. Slavkov.

Słobodnik Włodzimierz, poeta pol., * 1900.

***Słonczyńska** Anna, współcz. poetka pol., wydała zbiory: „Muzyka słońca“ (1926), „Boże Gniazdo“ (1926), „Niebieski Gość“ (1929), „Barwy i dźwięki“ (1930).

Słonimski Antoni wystawił nadto w Warszawie sztukę „Lekarz bezdomny“, wydał wrażenia z Rosji Sowieckiej: „Moja podróż do Rosji“ (1932).

Słoniowa kość. Rzeźba w s. k. (por. tabl.). W historji rzeźby w k. s. od pocz. chrześcijaństwa (z czasów przedhistorycznych i starożytności zachowały się nieliczne szczątki) można rozróżnić trzy okresy największego rozkwitu: okres późno-antyczny i wczesno-średniowieczny, gotyk i barok. Wszesnochrześcijańska rzeźba w k. s. koncentruje się w Syrji i Egipcie. W Syrji kwitła ona głównie w Antiochji, a ornamentyka jej opierała się częściowo na motywach orjentalnych, częściowo na hellenistycznych. Na przedstawienia figuralne wpłynęły mozaiki i minjatury. Głównem dziełem tego okresu jest t. zw. Lipsanoteka (Muzeum w Brescii), ozdobiona przedstawieniami ze Starego i Nowego Testamentu i medaljonami portretowemi z głowami Chrystusa i dwunastu apostołów (druga połowa IV w.). W V w. daje się zauważyć wzrastające zamiłowanie do elementów dekoracyjnych i obecność nowych motywów. Przykładem tego jest okładka jednego z ewangeljarzy (por. tabl., fig. 3) z zygzakowatym fryzem z trójkątnych listków, biegnącym wzdłuż krawędzi i obramieniem z liści akantu, otaczającem część środkową; sceny boczne otoczone są motywem wici winnej. Najważniejszym zabytkiem egipskiej plastyki z kości słoniowej jest t. zw. katedra Maksymjana († 556), rodzaj tronu biskupiego pokrytego w całości płaskorzeźbionemi płytkami kości słoniowej, ze scenami z życia Józefa i Chrystusa (tabl., fig. 2). Znajduje się ona w katedrze w Rawennie. Kompozycje figuralne cechuje duże opanowanie proporcji, ornamentykę artystyczne połączenie motywów roślinnych i zwierzęcych, przeplatających się wśród wici. Bizantyńska rzeźba w kości słoniowej rozwija się bujnie, począwszy od V w. pod wpływem egipsko-aleksandryjskim. Rozwój ten trwa do w. XII, przerwany jedynie w VIII w. przez herezję ikonoklastów. Okres karoliński sięga świadomie do pierwowzorów z pierwszych czasów chrześcijaństwa. Z licznych zabytków rzeźb z k. s. z IX i X w. można wydzielić trzy grupy stylistyczne: 1) t. zw. grupa Ada, właściwa okolicom Renu i Mozy, o wybitnie retrospektywnym charakterze; 2) t. zw. grupa Liutharda (autor psałterza Karola Łysego), odznaczająca się swobodą kompozycji i silnem podcięciem reljefu i 3) grupa zabytków z okolic Metzu, operująca efektami malarskiemi. W dalszym rozwoju zabytki z okresu ottońskiego kontynuują formy karolińskie, z większą jednak skłonnością do linearności i wzrastającem piętnem wpływów bizantyńskich (tabl., fig. 5).

Z gotykiem (XIII do XV w.) łączy się drugi okres rozkwitu rzeźby w k. s., opierającej się o wzory plastyki monumentalnej. Największa ilość warsztatów koncentruje się w Paryżu. Od końca XIII w. powstają tu pełnoplastyczne grupy i poszczególne figury, dyptychy, tryptyki, składane ołtarzyki oraz przedmioty użytkowe, jak kasetki, grzebienie itd. Te ostatnie ozdobione są kompozycjami z życia dworskiego i scenami z rycerskich romansów. Wśród tych warsztatów najwybitniejsze są: warsztat dyptychu z Soissons (2 połowa XIII w.), warsztat ołtarzyka Matki Boskiej (1 połowa XIV w.), oraz warsztat dyptychu pasyjnego (2 połowa XIV w.). Grupa Zdrady Judasza (tabl., 4) jest dziełem jednego z następców warsztatu dyptychu pasyjnego, którego specjalnością były ozdobne tabernakula, z grupami trzech do pięciu osób. Zabytki z k. s. niemieckie, angielskie i włoskie noszą w okresie gotyku wyraźne piętno wpływów francuskich. Z warsztatów północnowłoskich zachował się szereg figurek Madonny, o wysokim artystycznym poziomie. W Wenecji czynny był w XV w. warsztat rodziny Embriachi, który wyrabiał z kości końskich i wołowych ozdobne skrzynki, zwierciadła i grzebienie. Z końcem XV w. rzeźba z k. s. wyparta została przez rozpowszechnienie się wyrobów złotniczych i bronzowych. Trzeci okres rozkwitu, i to o charakterze przeważnie świeckim, następuje w XVII i XVIII w. Dekoracja ornamentalna zastąpiona jest niemal zupełnie dekoracją figuralną, której głównym walorem jest piękno ciała ludzkiego i wdzięk jego upozowania. Z okresu tego pochodzą grupy figuralne, rzeźby portretowe i płaskorzeźby figuralne, oprawione niejednokrotnie w ozdobną ramę złotniczą. Odrębną grupę stanowią przedmioty toczone z kości słoniowej, jak np. puhary, kubki i puzderka. W barokowej rzeźbie w kości słoniowej główną rolę odgrywają Niemcy i Niderlandy. Z najważniejszych artystów niemieckich wymienić należy: Cristoph Angermair, Simon Troger, Georg Petel, Leonard Kern, J. M. Maucher, Wilhelm Benoni Knoll, Michael Knoll, Matthias Rauchmiller, Matthias Steinle, Melchior Barthel, Balthasar Permoser, Karl August i J. Chr. Ludwig Lücke, Jacob Dobbermann itd. Z niderlandzkich mistrzów najważniejszymi byli: François Duquesnoy, Gerhard van Opstal, Lucas Faid'herbe, Francis Bossuit i Artur Quellinus, w Danji zaś Magnus Berg. We Francji kwitła głównie plastyka portretowa Le Marchand'a i Jeana Cavalier'a, we Włoszech płaskorzeźby Giovanniego Pozzo i Antonia Leoni. Z początkiem XIX w. porcelana wyparła niemal zupełnie k. s. jako materjał. Jedynie we Francji wyrabiano dalej przedmioty w stylu starszych epok, niejednokrotnie jako falsyfikaty, w Niemczech zaś (w Geislingen i w Erbach) kwitła fabrykacja przedmiotów użytkowych, zabawek i naczyń, głównie na eksport. Zwrot nastąpił w Belgji pod wpływem takich mistrzów jak van der Stappen i Constantin Meunier, którzy rozpowszechnili rzeźbę w k. s. w połączeniu ze złotem, srebrem, bronzem, onyksem itd. w rodzaju antycznej chryzelefantyny. Ten rodzaj został podjęty przez artystów francuskich, jak René Lalique, podczas gdy warsztaty niemieckie (jak Warsztaty Wiedeńskie z Dagobertem Peche i Państwowa Heska Szkoła Zawodowa w Erbach) posługiwały się nadal samą k. s.

Słowacja, kraina w Czechosłowacji, według spisu z 1930 liczy 3,330.885 mieszk., 68 na 1 km². — Stolica Bratysława, 123.852 mieszk.

Słowacki Juljusz, poeta pol. Nowe wyd. jego „Listów" opracował Leon Piwiński (1932, 3 t.).

Słowackie pieśni ludowe dzielą się na trzy grupy: 1) najbardziej oryginalne są najstarsze:

a) pasterskie, o charakterze improwizacyjnym, b) kołysanki, pieśni żeńców, weselne i sobótki; 2) zbliżone do melodyj czeskich i morawskich, posiadają wielokrotnie zabarwienie lidyjskie (wpływ polski?), rytmika ich oparta zwyczajnie na figurze lub ; 3) najmłodsze kształtowały się pod wpływem melopei węgierskiej.

Słupca. W 1932 powiat słupecki został zniesiony i przyłączony do powiatu konińskiego.

***Smetana** Augustyn, filozof czeski, (1814—1851), ksiądz katolicki i zakonnik, następnie ekskomunikowany. Usiłował stworzyć system filozoficzny, pośredni pomiędzy filozofją Schellinga a Hegla. Dzieła: „Bestimmung unseres Vaterlandes Böhmen“ (1848), „Die Bedeutung des gegenwärtigen Zeitalters“ (1848), „Die Katastrophe und der Ausgang der Geschichte der Philosophie“ (1850), „Der Geist, sein Entstehen und sein Vergehen“ (1865), „Geschichte eines Exkommunizierten“ (autobiogr., 1863).

***Smilis** z Eginy, rzeźbiarz grecki. Typowy przedstawiciel plastyki doryckiej na Peloponezie w VI. w. przed Chr. Jego dziełem są Hory w Olimpji, rzeźby drewniane z dodatkami złota.

***Smith** Kingsford, lotnik angielski, wsławiony lotem przez ocean Spokojny z San Francisco do Australji. Lotem przebył również drogę Australja—Londyn. Przeleciał (jako drugi po franc. lotniku Costes) ocean Atlantycki ze wschodu na zachód dnia 26. VI. 1930.

***Smocze góry,** ob. Drakensberge.

Smogorzewski Kazimierz, publicysta pol., * 1896, nadto od 1929 redaktor paryskiej „Pologne“.

Smogorzewski Zygmunt, orjentalista pol., † 1931, wydał nadto m. i.: „Essai de bio-bibliographie Hādite-Wahbite“ (1928), „Histoire de littérature Hādite-wahbite“ (1931), „Kronika Abu Zakarjā 'Jahjā al Wārglānī“ (1931).

***Smotrawa,** ob. Telekia.

Smreczyński Franciszek (W ł a d y s ł a w O r k a n), pisarz pol. Zbiorowe wyd. Pism od r. 1932 pod redakcją Stan. Pigonia.

***Smuglewicz** Łukasz, malarz polski, (1709—1780), nadworny malarz Augusta III., malował portrety (Augusta III. w stroju koronacyjnym i jego żony) i dekoracje.

***Smukluchy** (Semnopithecinae) [por. tabl. XXIII i XXIV Małpy w t. 9.], podrodzina kotów morskich, smukłe, roślinożerne małpy z trójdzielnym żołądkiem, długim ogonem, długiemi tylnemi odnóżami. Żyją w tropikalnych lasach Starego Świata. S m u k l u c h h u l m a n (Presbytis entellus Wagn.), 60 cm dł., z ogonem 97-cm-owym, żółto biały, na nagich miejscach sino-fioletowy, ma twarz, ręce i nogi czarne, nad oczyma grzebień z włosów. Żyje w Indjach, gdzie jest czczony. S m u k l u c h b u d e n g (P. auratus Geoffr.), czarny z czubem, żyje w lasach Jawy. Polują na niego dla futra. Pokrewny mu d u k (Pygothrix nemaeus Wagn.) z Kochinchiny, jest szaro-biały z czarnym kołnierzem. Nosacz maskara (Nasalis nasalis larvatus Wurmb.), 70 cm dł., posiada nos obwisły aż na wargi, głowę brunatną, grzbiet żółtobrunatny. Żyje towarzysko na Borneo. Afrykańskie n i e d o ł ę g i, np. n. g u e r e z a (Colobus abyssinicus Oken), 65 cm dł., z 75-cm-owym ogonem, czarna ze srebrzystem podgardlem i czołem, barkami i ogonem, żyją w Abisynji. Więcej biała, trochę mniejsza jest niedołęga ogoniasta (C. caudatus Thos). Skóry ich są bardzo cenione.

Smyrna, turecki wilajet na wybrzeżu morza Egejskiego, 12.502 km², (1927) 531.579 mieszk.

***Sneeuwbergen** (góry Śnieżne), pasmo górskie w Kraju Przylądkowym (Unja Płd.-Afrykańska), w szczycie Compassberg dosięgają 2.738 metrów.

Sobeski Michał, pol. filozof i estetyk, wydał nadto zbiór studjów: „Z pogranicza sztuki i filozofji“ (1928).

***Sobolewski-Cyrus** Marjan, kompozytor pol., * 1884, napisał podręcznik „Instrumentacja“ (1924), skomponował poematy symfoniczne: „Z mego życia“, „Wisła“, „Préambule“, kwartet smyczkowy, kwintet, sonatę wiolonczelową, sonatę altówkową, tańce polskie i i.

Socjalizm. W r. 1931 wydano nakładem Tow. Uniwersytetu Robotniczego w Krakowie zbiorowo opracowany podręcznik: „Socjalizm. Zarys bibljograficzny i metodologiczny“.

Socynjanie, ob. też Bracia polscy (uzup.).

***Soerakarta,** ob. Surakarta.

Sofja, stolica Bułgarji i okręgu S., jest ważnym węzłem kolejowym, posiada port lotniczy (w 1930 wychodziły stąd linje do Konstantynopola, Bukaresztu i Białogrodu; w r. 1931 przedłużono polską linję lotniczą Warszawa—Bukareszt przez Sofję do Salonik) i radjostację. — O k r ę g S. ma 9.240 km², w 1926 liczył 641.135 mieszk. (wraz ze stolicą).

***Sokołow** Nahum, żyd. polityk i publicysta, * 1861, urodzony w Posce, jeden z najwybitniejszych działaczy sionistycznych, w czasie wojny światowej rozwijał ożywioną działalność u rządów państw Ententy i u papieża Benedykta XV w kierunku przyznania Żydom praw do Palestyny, wpłynął temsamem na ogłoszenie „deklaracji Balfoura“, od 1921 przewodniczący Światowej Organizacji Sionistycznej, od 1929 członek egzekutywy Jewish Agency (ob. Żydowska agencja, uzup.). — Napisał Historję antysemityzmu, historję sionizmu, rozprawę o Spinozie i w. i.

***Solanka,** roślina, ob. Salsola.

***Solanum tuberosum,** ob. Ziemniaki.

***Solesmes,** siedziba opactwa benedyktynów. Mnisi z S. pracują nad historją i teorją chorału gregorjańskiego i posiadają w tej dziedzinie ogromny autorytet.

Solingen, (1930) — po przyłączeniu okolicznych miejscowości — 140.000 mieszk.

Solska-Grosserowa Irena, aktorka pol., od r. 1932 założyła i prowadzi Teatr im. Stefana Żeromskiego na Żoliborzu w Warszawie.

***Sorzycha,** ob. Voandzeia.

***Sosnowski** Józef, aktor i reżyser pol., * 1863, występował od r. 1881 w Poznaniu, Lwowie, Krakowie i Warszawie. Ważniejsze role w „Makbecie“ i „Kupcu Weneckim“ Shakespeare'a, „Księdzu Marku“ i „Horsztyńskim“ Słowackiego, „Bolesławie Śmiałym“ Wyspiańskiego, „Niespodziance“ Rostworowskiego.

***Sowiński** Kazimierz, współcz. poeta pol., wydał zbiór: „Gwiazdy na strychu" (1930).

***Spearmana wzór,** ob. Korelacji współczynnik (uzup.).

Spengler Oswald, niem. filozof kultury, wydał nadto m. i.: „Preussentum und Sozialismus", „Neubau des Deutschen Reiches", „Politische Pflichten der deutschen Jugend", „Der Mensch und die Technik" (1932). Osatnia rozprawa jest uzupełnieniem poglądów, wyrażonych w „Untergang des Abendlandes".

Spinoza Benedictus de, filozof portug. Jego „Dzieła" tłum. Ign. Myślickiego, nowego wyd. tom I: „Traktat o poprawie rozumu — Etyka" (1927).

Spokojny ocean, nieznany był w starożytności, ani w średniowieczu. Pierwszy z Europejczyków ujrzał go Vasco Nunez de Balboa z gór Darienu na międzymorzu Panamskiem 25 września 1513. Wpoprzek o. S. przejechał pierwszy Magellan od 13 listopada 1520 do 6 marca 1521. Od tego czasu zaczyna się okres odkryć na o. S., który trwa do 1840. W l. 1797—1840 rozwijały na o. S. ożywioną działalność religijną protestanckie misje angielskie i amerykańskie oraz katolickie misje francuskie. Ich współzawodnictwo doprowadziło do konfliktów politycznych i wtedy Wielka Brytanja obsadziła Nową Zelandję 1840. Kanał Sueski otwarty 1869 skrócił drogę z Europy na o. S. i spowodował żywsze zainteresowanie się jego obszarami.

Imperjalistyczna polityka angielska, zainaugurowana przez Disraeli'ego, doprowadziła do dalszych zdobyczy Wielkiej Brytanji na o. S. Jej przykład naśladowały inne państwa: Francja, Holandja, Niemcy, Stany Zjednoczone, Japonja i rozdzieliły między siebie wszystkie wolne obszary na o. S. Najwięcej zajęła Wielka Brytanja: Australję, Nową Zelandję i szereg drobnych wysp, przyczem do dalszych aneksyj pchały ją jej australskie kolonje. Na niektórych wyspach i archipelagach wytworzyły się wspólne rządy dwu lub trzech państw, które wkońcu doprowadziły do definitywnego podziału. Stany Zjednoczone stosunkowo późno zaczęły dążyć do pozyskania posiadłości zamorskich. 1894 utworzyły niezależną republikę na wyspach hawajskich, którą zaanektowały 1898. W tymże roku w wojnie z Hiszpanją opanowały Filipiny.

O. S. został wciągnięty w orbitę polityki światowej. Gospodarcze i kulturalne wpływy europejskie i amerykańskie poczęły przenikać do Chin i Japonji. Żywioł angielski skolonizował Australję i Nową Zelandję. Język angielski odgrywa dominującą rolę w obrębie o. S. Nawet Chińczycy, którzy często nie mogą się porozumieć między sobą po chińsku ze względu na silne różnice dialektyczne, posługują się uproszczonym językiem angielskim t. zw. pidgin english. Tenże język jest ulubionym środkiem porozumiewawczym na szeregu wysp. Ludność tubylcza na wyspach wymiera, a gdzieniegdzie, jak w Tasmanji, zanikła już w zupełności. Ze wszystkich ludów zamieszkałych w obrębie o. S. najpojętniejszymi uczniami cywilizacji europejskiej okazali się Japończycy. Japonja szybko przeobraziła się w nowożytne państwo i zaczęła współzawodniczyć pod względem przemysłowym i handlowym z państwami europejskiemi i Stanami Zjednoczonemi, głównie w Chinach, które stały się terenem krzyżowania się interesów obcych mocarstw.

1894/5 pokonała Japonja Chiny i zajęła Formozę. 10 lat później zwyciężyła Rosję, uzyskując południową część Sachalinu i część kolei żelaznej przez Mandżurję; 1911 zaanektowała Koreę. Mocarstwa uznały Japonję za równorzędne sobie państwo, a Wielka Brytanja zawarła z nią przymierze 30 stycznia 1902. Przymierze to zapewniło Anglji bezpieczeństwo jej interesów na Dalekim Wschodzie; zmniejszyła też ona swą flotę wojenną na wodach chińskich do jednej eskadry krążowników.

W czasie wojny światowej utraciły Niemcy swoje posiadłości na o. S., a na mocy pokoju wersalskiego z 28 czerwca 1919 objęła te posiadłości Liga Narodów. Powierzyła ona zarząd (w charakterze mandatu) Nowej Gwinei, archipelagu Bismarcka i wysp Salomona — Australji, wysp Samoa — Nowej Zelandji; wyspy położone na północ od równika: Marjańskie, Palau, Karoliny, Marshalla otrzymała w zarząd Japonja.

Największem państwem, leżącem na o. S., są Chiny. Te wciąż jeszcze nie przedstawiają zwartego organizmu państwowego; tworzą tylko olbrzymie, jednolite skupienie ludzkie używające pisma, którego poszczególne znaki mają to samo znaczenie we wszystkich nieraz bardzo od siebie oddalonych dialektach chińskich, i zespolone wspólnym dorobkiem kulturalnym i tradycjami wychowawczemi. W wielkiej grze międzynarodowych interesów politycznych i gospodarczych są Chiny raczej objektem współzawodnictwa obcych mocarstw niż podmiotem wpływającym na tok wypadków.

Polityka Stanów Zjednoczonych A. P. zależy w znacznej mierze od warunków geograficznych. Ich wschodnia część, zgrupowana nad Atlantykiem, ciąży ku Europie, środkowe stany wysuwają własne zagadnienia gospodarcze, zachodnie mają wzrok skierowany ku o. S. Polityka Stanów Zjednoczonych musi wobec tego uwzględniać równocześnie trzy odmienne tendencje, coraz więcej jednak uwagi poświęca zagadnieniom o. S. W tym kierunku pcha ją niezwykły rozwój gospodarczy Kalifornji i ruch ludności. Jeżeli wybierzemy taki równoleżnik, który dzieli ludność Stanów Zjednoczonych na dwie grupy równe liczebnie, a zamieszkałe jedna na północ, a druga na południe od niego, oraz taki południk, który czyni to samo w kierunku wschodnim i zachodnim, to otrzymamy w punkcie przecięcia obu tych linij punkt oznaczający środek zaludnienia. Punkt ten przesuwa się stale w kierunku zachodnim, odsuwając się od Atlantyku, a zbliżając się do o. S. — Kanał panamski ułatwił komunikację z Azją i umożliwił Stanom przerzucanie floty wojennej z Atlantyku na o. S.

Interesy Japonji koncentrują się na o. S. Rosja, zajęta wewnętrzną rozbudową, mniej uwagi poświęca zagadnieniom Dalekiego Wschodu. Władywostok ustępuje jako port miejsca Dajrenowi położonemu w Mandżurji. Z Mukdenu do Dajrenu prowadzi podwójny tor ko-

lejowy, rzecz we wschodniej Azji bardzo rzadka. Imperjum japońskie obejmuje ok. 90 miljonów ludności na obszarach, które wszystkie grawitują ku właściwym wyspom japońskim; stąd wielka jego zwartość. Jego obszary, rozciągając się przez 40 stopni szerokości geograficznej, dostarczają produktów zarówno strefy gorącej, jak i umiarkowanej. Szczególnie wielkie jest bogactwo leśne Japonji. Z Japonją ściśle związane jest nowe państwo mandżurskie (ob. Chiny, dzieje [uzup.]), zasobne w różne surowce. Brakuje imperjum japońskiemu bawełny i żelaza. Bawełnę importuje Japonja z Chin, Indyj i Stanów Zjednoczonych. Nie produkując dostatecznej ilości środków żywnościowych, musi gospodarstwo japońskie sprowadzać je z zagranicy, przypominając pod tym względem Anglję. Natomiast wielkie pokłady węgla dostarczają go w takiej ilości, że używają go wszystkie okręty na wodach wschodnio-azjatyckich aż po Singapore. Ugruntowało to stanowisko Japonji na o. S. podobnie jak węgiel angielski przyczynił się do wzrostu potęgi Wielkiej Brytanji na Atlantyku.

Szereg problemów o. S. załatwiła **konferencja w Waszyngtonie**. Trwała ona od 11 listopada 1921 do 22 lutego 1922, a wzięły w niej udział: Wielka Brytanja, Stany Zjednoczone, Francja, Włochy, Belgja, Holandja, Portugalja, Japonja i Chiny. Położyła ona chwilowo tamę imperjalizmowi japońskiemu, Japonja zobowiązała się też zwrócić Chinom dawne posiadłości niemieckie, Kiao-Czau z półwyspem Szantungiem, przez nią w czasie wojny światowej zajęte. — 21 listopada 1921 doszło do układu 9 państw. Gwarantował on niezawisłość Chin i integralność ich terytorjum państwowego; wszystkie państwa miały mieć równy dostęp do Chin. Utrwalono w ten sposób sformułowaną już dawniej przez polityków amerykańskich **zasadę „otwartych drzwi" w Chinach**. Zadaniem konferencji waszyngtońskiej było położyć kres wyścigom w zakresie zbrojeń morskich. Ustaliła ona stosunek tonażu wojennego Wielkiej Brytanji, Stanów Zjednoczonych i Japonji jak 5:5:3. — 10 grudnia 1921 zawarły Wielka Brytanja, Stany Zjednoczone, Francja i Japonja układ w sprawie zbrojeń na o. S. Ugodziły się one, że nie będą wznosić nowych fortyfikacyj, ani tworzyć nowych baz okrętowych na przynależnych do nich obszarach na o. S. położonych na wschód od 110 południka długości wschodniej. Stany Zjednoczone uznały mandat japoński nad dawnemi wyspami niemieckiemi pod warunkiem, że na **wyspie Yap**, leżącej niedaleko wysp Palau, będą korzystały z urządzeń kablowych i radjowych na równych prawach z Japonją. Wyspa Yap jest punktem przecięcia się szeregu linij telegraficznych biegnących w stronę Celebes, Jawy, Szanghaju, wyspy Guam (należącej do grupy wysp Marjańskich, a podległej Stanom Zjednoczonym), Japonji i San Francisca.

Po ratyfikowaniu powyższego układu wygasło automatycznie przymierze angielsko-japońskie. Wogóle na konferencji waszyngtońskiej Wielka Brytanja pod wpływem swoich dominjów: Australji i Nowej Zelandji, zaczęła się odsuwać od Japonji, a zbliżać do Stanów Zjednoczonych. Stany Zjedn. i dominja brytyjskie łączy niechęć do żółtego żywiołu, obawa przed potęgą japońską i zakazy immigracji dla Japończyków i Chińczyków. Troska o pozycję na o. S. i o zabezpieczenie kontaktu z tamtejszemi dominjami skłoniła Anglję do rozpoczęcia 1924 budowy bazy dla floty wojennej **w porcie Singapore**, który panuje nad wejściem na wody wschodnie-azjatyckie. Anglja była do tego upoważniona na mocy postanowień konferencji waszyngtońskiej, ponieważ Singapore leży na zachód od południka 110. Kiedy pierwszy socjalistyczny rząd Mac Donalda 1924 zrezygnował z budowy bazy morskiej w Singapore, Australja i Nowa Zelandja ostro przeciw temu zaprotestowały, a napięcie między Londynem, Melbourne i Wellington było wówczas tak silne, że premjer nowozelandzki Massey posunął się do oświadczenia, iż Nowa Zelandja w razie potrzeby rozglądnie się za innem poparciem, niż angielskie. Anglja wobec tego zdecydowała się na kontynuowanie robót w Singapore. — Z niepokojem też śledziły Australja i Nowa Zelandja rozwój stosunków angielsko-egipskich ze względu na kanał sueski panujący nad ich połączeniem z Anglją. Wprawdzie węzły prawne między Anglją i jej dominjami są bardzo słabe, ale zespala je wspólność pochodzenia, jednolitość kultury i łączność interesów ekonomicznych zacieśniona na konferencji imperjum brytyjskiego w Ottawie 21 lipca do 20 sierpnia 1932.

Zakazy immigracji wydane przez Stany Zjednoczone i dominja brytyjskie zatamowały emigrację japońską. Ludność Japonji dusi się na ciasnem terytorjum, a kwestja jej wyżywienia staje się problemem coraz trudniejszym. Japończycy nie posiadają tej zdolności aklimatyzacji, którą mają Chińczycy, i kolonizacja japońska nawet wewnątrz imperjum japońskiego idzie bardzo opornie. Japończycy osiedlają się głównie jako urzędnicy państwowi, kupcy i przedsiębiorcy przemysłowi. Kolonizacja nie jest pozostawiona samej tylko inicjatywie prywatnej, ale pozostaje pod ścisłym nadzorem państwowym, przypominając pod tym względem stosunki starożytnego Rzymu. Szukając potrzebnych sobie surowców i rynków zbytu dla swego przemysłu, skierowała Japonja swe wysiłki w kierunku Mandżurji i doprowadziła do stworzenia formalnie niezawisłego a faktycznie od niej zależnego państwa Mandżukuo (ob. Chiny, dzieje [uzup.]). Naraziło ją to na przewlekły konflikt z Ligą Narodów. Ostatecznie 24 lutego 1933 zebrało się nadzwyczajne zgromadzenie Ligi Narodów i przyjęło rezolucję komitetu 19-stu, zawierającą praktyczne propozycje w sprawie zażegnania konfliktu chińsko-japońskiego. Ponieważ rezolucja ta nie szła po linji życzeń Japonji, zgłosiła ona 27 marca 1933 swe wystąpienie z Ligi Narodów, nie zrzekając się jednak mandatów, które z ramienia Ligi Narodów sprawuje. Wycofała też natychmiast swoich przedstawicieli, jakkolwiek według postanowień statutu Ligi Narodów przestanie Japonja być jej członkiem dopiero w dwa lata po ogłoszeniu swego wystąpienia, czyli 26 marca 1935.

Konflikt z Chinami naraził Japonję na bojkot jej towarów w Chinach. Ażeby powetować sobie poniesione tu straty, utrzymać produkcję fabryczną na dotychczasowym poziomie i nie dopuścić w ten sposób do bezrobocia i ewentualnych zaburzeń socjalnych, rozpoczęła Japonja forsować eksport na inne rynki i usuwać z nich dotychczasowych dostawców europejskich czy amerykańskich. Szereg czynników ułatwia jej ten eksport. Silna dewaluacja jena ułatwia jej konkurencję z przemysłem angielskim, operującym mniej zdewaluowanym funtem szterlingiem, a tem bardziej z przemysłami krajów, które wytrwały przy walucie złotej. Przemysł japoński oddawna był nastawiony na towary lichsze a tańsze, pożądane zwłaszcza w dobie światowego kryzysu gospodarczego. Japonja nie wprowadziła u siebie w życie konwencji waszyngtońskiej co do 8-godzinnego dnia pracy. Robocizna jest bardzo tania, niema ustawodawstwa socjalnego. W organizacji nowych gałęzi produkcji naśladuje Japonja obce kraje i to dopiero wtedy, gdy one przeszły już przez okres prób i pozytywnie stwierdziły opłacalność nowych urządzeń. To też przemysł japoński ma pod względem technicznym najnowsze i najlepsze urządzenia bez poniesienia kosztów na początkowe studja i eksperymenty. Nic też dziwnego, że przemysł japoński przeskakuje nawet wysokie barjery celne i skutecznie konkuruje z innemi przemysłami nawet w ich własnych krajach.

Sytuacja na o. S. wskutek ostatnich wypadków, spowodowanych energicznemi pociągnięciami Japonji, znacznie się zaostrzyła. Przy rozważaniu możliwości starcia zbrojnego trzeba wziąć pod uwagę kwestję strategiczną. Jak doświadczenia wojny światowej wykazały, pojedyncze okręty wojenne mogą przebywać na otwartem morzu nawet całemi tygodniami, ale oddziały floty muszą najpóźniej do 4 dni wrócić do swego punktu wyjścia, czyli że objekt atakowany może być od bazy operacyjnej oddalony najwyżej o 2 dni drogi, przy przyjęciu przeciętnej szybkości. Tymczasem wobec olbrzymich rozmiarów o. S. i postanowień konferencji waszyngtońskiej żadne z państw zainteresowanych nie ma na tym oceanie odpowiedniej bazy operacyjnej, wyposażonej w najnowsze środki techniczne, z której równie łatwo mogłyby bronić własnych obszarów i atakować kraj nieprzyjacielski. Najlepszy punkt oparcia ma Wielka Brytanja w Singapore, ale ten znajduje się u wejścia na o. S., daleko od Japonji. W dzisiejszej zatem sytuacji żadne państwo nie ma na o. S. decydującej przewagi.

Sport. Por. też Lekarski nadzór nad sportem (ob. uzup.).

***Sportowe poradnie lekarskie,** ob. Lekarski nadzór nad sportem (uzup.).

***Sprawy Obce,** kwartalnik poświęcony zagadnieniom polskiej polityki zagranicznej, wychodził od 1929 w Warszawie pod redakcją Michała Sokolnickiego.

***Sprzączka,** klamra, która służy do spinania (płaszcza, pasa i t. d.) lub też tylko do ozdoby (np. obuwia). Ob. Fibula.

Srebrny Stefan, pol. filolog klas., wydał nadto m. i.: „Demy Eupolisa" (1922), „Aluzje Arystofanesa do tematów cudzych komedyj" (1928), „Wzory do literatury starożytnej Grecji epoki niepodległości" (1928—29, 3 cz.).

Staff Leopold, poeta pol., otrzymał nadto w r. 1929 nagrodę literacką m. Lwowa.

***Stagione,** okres czsau w ciągu roku, sezon, w którym odbywają się przedstawienia operowe.

***Stalinabad,** przedtem Djuszambe, stolica sow. repub. Tadżikistan, 5.607 mieszk. Lotnisko (połączenie przez Termes z Taszkientem i Kabulem).

***Standé** Stanisław Ryszard, poeta pol., * 1897, wydał: „Młoty" (1921), „Rzeczy i ludzie" (1925), „Trzy salwy" (razem z Wł. Broniewskim i W. Wandurskim, 1925), „Napewno — my" (1929). Należy do t. zw. poetów „proletarjackich".

***Staniczewski** Andrzej, kompozytor pol., z twórczości jego zachował się jedynie 8-głosowy motet „Beata es Virgo Maria", wydany w zbiorze Liliusa „Melodiae sacrae" (1604).

Stanisławów. W 1932 przyłączono do powiatu stanisławowskiego zniesiony powiat bohorodczański.

***Stanisławski** Stanisław, aktor pol., * 1872, występuje od r. 1898 w Krakowie i od r. 1918 w Warszawie. Ważniejsze role w „Panu Jowialskim" i „Ślubach Panieńskich" Fredry, w „Mazepie" Słowackiego i i.

Stany Zjednoczone Ameryki Płn. Według spisu z 1930 liczą 122,775.046 mieszk., t. j. 16 na 1 km², a razem z eksklawami i posiadłościami zamorskiemi, które w 1929/30 liczyły 14,665.162 mieszk., 137,440.208 mieszk. Miast ponad 100.000 mieszk. było 93, w tem 5 ponad 1 miljon mieszk. Chicago, Detroit, Filadelfja, Los Angeles, Nowy Jork. Zbiory w 1930 w miljonach buszli (1 b. = 35,2 litrów): pszenica 841, żyto 41, jęczmień 307, owies 1.239, kukurydza 2.622, ryż 40, ziemniaki 357, bataty 85, bawełna 15 milj. buszli.

***Stańczyk** Jan, socjalista pol., ur. 1886, przed wojną jako ślusarz rozwijał działalność zawodową i kulturalną wśród polskiej emigracji robotniczej w Saksonji, w czasie wojny pracował w fabryce amunicji w Czechach, gdzie zorganizował pierwszy strajk. Po przewrocie 1918 wrócił do Polski, zorganizował górników wszystkich zaborów, został generalnym sekretarzem ich organizacyj i reprezentantem Polski w międzynarodówce górniczej. Redaguje czasopismo „Górnik", w 1922—27 posłował do Sejmu.

***Starczewski** Feliks, pol. kompozytor i muzykolog, * 1868, nauczyciel konserwatorjum warszawskiego i bibljotekarz Tow. Muz. Komponuje utwory orkiestralne i wokalne. Napisał: „Polskie tańce", „Schola Cantorum i d'Indy", „Jan Karłowicz", „Muzyczne refleksje", „Z muzyki".

Starogard, 1. w 1932 przyłączono do powiatu starogardzkiego część zniesionego powiatu gniewskiego.

***Starowieyska-Morstinowa** Zofja, ob. Morstinowa-S. Z. (t. 20).

Starożytność. Jako okres historji wprowadziło to pojęcie Oświecenie, które stworzyło schematyczny podział starożytność — średniowiecze — wieki nowożytne. Obejmuje ona, według dzisiejszego ujęcia, rozwój historyczny ludów przedniej Azji, północnej Afryki i Europy od naj-

dawniejszych czasów aż do upadku cesarstwa zachodnio-rzymskiego. Rozwój kulturalny dokonywał się zrazu w dolinach rzecznych: Nilu w Egipcie, Eufratu i Tygru w Mezopotamji. Stąd promieniowała kultura na sąsiednie obszary w Azji, a później na morze Śródziemne. Starożytny wschód wytworzył podstawy dalszego rozwoju kulturalnego: alfabet głoskowy, rachubę czasu, system miar i wag, pojęcia prawne, wierzenia religijne, które stały się podwaliną monoteizmu. Przez parę tysięcy lat dokonywał się w Azji przedniej proces osiadania na roli nomadów, którzy w szeregu fal zalewali ucywilizowane już obszary. W państwie starobabilońskiem wytworzyła się koncepcja panowania nad światem, która niejednokrotnie jeszcze wywierała przemożny wpływ na rozwój dziejowy. Odrębny ośrodek kulturalny wytworzył się na Krecie. Pierwsze wieki drugiego tysiąclecia przed Chr. oznaczają najwyższy rozkwit kultury egipskiej, babilońskiej i kreteńskiej. Później przechodziły one zmienne koleje, ale wkońcu na całym obszarze przedniej Azji i sąsiedniej części Afryki znikły wszelkie zadatki indywidualnego rozwoju i samodzielnego myślenia. Tradycja dawnych wierzeń religijnych, urządzeń społecznych i politycznych przytłoczyła umysły i spowodowała skostnienie form życiowych. Wolność myślenia i swoboda działania nigdy tu nie panowały, a polityczny despotyzm ujął ludy w karby organizacji państwowej. Ostatecznym rezultatem wszystkich kultur wschodnich były systemy teologiczne, które regulowały całe doczesne życie i uważały, że ustalony przez nie porządek istnieje już od wieków i nigdy w przyszłości się nie zmieni. Z biegiem czasu państwa starożytnego wschodu nawiązywały z sobą coraz silniejsze stosunki, a ich kultury wzajemnie się upodabniały. Na gruzach poszczególnych państw wyrosła uniwersalna monarchja perska, która zrazu wykazywała wielką żywotność, i ona jednak nie potrafiła połączyć zdobyczy przeszłości z pulsującem życiem teraźniejszości i z dążeniem do tworzenia nowych wartości.

Zupełnie inny charakter przedstawiała ówczesna kultura grecka. W tym czasie, kiedy powstało państwo perskie, Grecy, rozbici dotąd na liczne plemiona blisko z sobą językowo spokrewnione, wytworzyli jeden naród o zupełnie innej strukturze duchowej, niż u ludów starożytnego wschodu. I w Grecji w VI w. przed Chr. pojawiły się w religji silne zarodki teologiczne, które groziły ujęciem całego życia w ramy sztywnego systemu, nie wytworzyła się tu jednak, jak w tamtych krajach, warstwa kapłańska, któraby posiadała dość siły do zrealizowania tych tendencyj. Rozwój Grecji poszedł po linji rozwoju jednostki, rozwinięcia jej zdolności w harmonijną całość. Nakazom etycznym i wymaganiom społecznym podporządkowuje się ona z własnej woli, bez uszczerbku dla swej swobody duchowej i wolności politycznej. Filozofja przezwyciężyła teologję. Na czoło narodu wybiły się warstwy wykształcone, które zerwały zarówno z wierzeniami swych przodków jak i z wyobrażeniami, nurtującemi szerokie masy ludności. Rozbicie polityczne na szereg drobnych państw sprzyjało rozwojowi kulturalnemu. W walkach z państwem perskiem zwyciężyli Grecy, jakkolwiek tylko mniejszość ich brała udział w tych wojnach. Równocześnie odparli też Grecy na zachodzie ataki Kartaginy, państwa o wschodnich elementach kulturalnych. Naród grecki miał więc w tym okresie zapewnioną możność wyżycia się wewnętrznego. Skorzystał też z niej w całej pełni w dziedzinie gospodarczej, w naukach i sztukach. Jednostka odrzuciła wszelkie więzy etyczne czy prawne i gotowa była na wszystko dla zaspokojenia własnej ambicji. Karjera Alcybjadesa była tego jaskrawym przykładem.

Mimo pokonania zewnętrznych wrogów w zachodniej i wschodniej kotlinie morza Śródziemnego nie zdołali Grecy zapewnić sobie panowania nad tem morzem i nie zamienili go w wewnętrzne morze greckie. Brak jedności politycznej był główną ku temu przeszkodą. Gdy próbę stworzenia wielkiej potęgi morskiej podjęły demokratyczne Ateny, wszyscy ich przeciwnicy skupili się koło konserwatywnej Sparty. Między oboma państwami przyszło do przewlekłych walk. Grecy wyczerpywali się w wojnach między sobą, a Persja, mimo wewnętrznej słabości, zaczęła decydująco wpływać na bieg wypadków w Grecji. Także Grecy zachodni, w Italji i na Sycylji, znaleźli się w IV w. przed Chr. w defensywie i poczęli tracić swe pozycje na rzecz Kartaginy i ludów italskich, występujących wówczas coraz agresywniej. Naród grecki podupadł zupełnie politycznie w tym samym czasie, kiedy osiągnął najwyższy stopień kulturalnego rozwoju.

Cały półwysep grecki zdołało sobie podporządkować dopiero państwo macedońskie. Aleksander Wielki podjął próbę stworzenia światowego imperjum o jednolitej kulturze. Udało mu się zniszczyć państwo perskie, ale zabrakło mu czasu na podbój zachodu i na skonsolidowanie zdobyczy na wschodzie. To też monarchja Aleksandra Wielkiego rozpadła się, a na jej gruzach powstały trzy wielkie państwa: Egipt Lagidów, azjatyckie państwo Seleucydów i Macedonja Antygonidów. Wszystkie te państwa starały się o podbój właściwej Grecji i o panowanie nad morzem Egejskiem. Tu też rozgrywały się najczęściej wojny epoki hellenistycznej. One to, łącznie z silną kolonizacją żywiołu greckiego na terenie Afryki, a zwłaszcza Azji, podjętą systematycznie na wielką skalę, doprowadziły do wyludnienia Grecji. Podupadła też Grecja gospodarczo. Tylko Rodos i Korynt odgrywały jeszcze przez pewien czas ważniejszą rolę. Środek ciężkości światowego handlu przesunął się na wschód. W państwach hellenistycznych powstał cały szereg nowych miast, z których największe: Aleksandrja, Antiochja i Seleucja liczyły w okresie swego rozkwitu po pół miljona mieszkańców. Wyciskały one piętno na całej ówczesnej cywilizacji. Ludność Egiptu i Przedniej Azji wzrastała bardzo szybko. Z rozwojem gospodarczym wzmagały się i różniczkowały potrzeby życia. Rósł zbytek, udoskonalała się technika. Państwo wywierało decydujący

wpływ na życie gospodarcze przez własne przedsiębiorstwa i monopole. Państwa hellenistyczne miały zorganizowaną administrację i fachową warstwę urzędniczą, ale brakowało im, z wyjątkiem Macedonji, podstawy narodowej. Były sztucznemi tworami politycznemi, zwłaszcza państwo Seleucydów. Poddani tych państw mogli tylko ze względu na własne korzyści materjalne być zainteresowani w ich dalszem istnieniu. Nie byli przywiązani do idei własnego państwa, nie czuli się z niem złączeni węzłami natury uczuciowej. Rządząca warstwa grecka tworzyła tylko cienką powłokę ponad ludnością tubylczą. Ponad różnicami etnicznemi panowała jednolita uniwersalna kultura hellenistyczna w jej obrębie jednak odbywał się podwójny proces. Dokonywała się hellenizacja wschodu, rozbudowywano wartości wytworzone przez kulturę grecką i precyzowano jej wielkie myśli, nie tworzono jednakowoż już nowych. Ludzie wykształceni z wyżyn swego oświecenia filozoficznego z pogardą spoglądali na prądy nurtujące wśród szerokich mas. Ale równocześnie kultura hellenistyczna zaczęła przybierać charakter wschodni. Zupełnie dotąd niezależna filozofja grecka poczęła wchłaniać w siebie irracjonalne elementy wschodu. Nowe kierunki filozoficzne, jak stoicyzm i neoplatonizm, przyczyniły się do wytworzenia ogólnego nastroju, który stał się później podatnem podłożem dla chrześcijaństwa. Główni przedstawiciele tych kierunków pochodzili z miast syryjskich. Wschód i zachód łączyły się w jedną całość kulturalną. W jej obrębie zanikał dotychczasowy podział na Hellenów i barbarzyńców, niwelowały się różnice etniczne, tworzył się typ kosmopolitycznego obywatela. Siła kultury greckiej ścierała się na biernem zachowaniu ludzi wschodu, równocześnie jednak dotarł jej wpływ na zachód, a shellenizowany Rzym zajął kierowniczą rolę w świecie starożytnym.

Podobnie jak republiki greckie było państwo rzymskie zorganizowane jako miasto. Ale w przeciwstawieniu do małostkowej polityki miast greckich, które nie dopuszczały obcych żywiołów do grona swych obywateli, prowadził Rzym politykę ekspansywną, nadając ludom podbitym na terenie Italji obywatelstwo rzymskie, aczkolwiek zrazu z pewnemi ograniczeniami. Równocześnie osiedlał Rzym na części zdobytych terytorjów własnych obywateli. Zwiększenie terytorjum państwowego było połączone z korzyścią dla warstwy chłopskiej, która dostarczała głównego kontyngentu wojskowego. Rzym zjednoczył pod swem panowaniem cały półwysep apeniński i stanął jako równorzędna potęga obok Kartaginy i państw hellenistycznych. Na gruncie politycznej jedności Italji poczęły się zacierać różnice plemienne i budziło się wspólne poczucie narodowe.

W drugiej wojnie punickiej pokonał Rzym Kartaginę i stał się panem zachodniej części morza Śródziemnego. Zachwiała się tem samem dotychczasowa równowaga sił politycznych i droga do panowania nad światem stanęła dla Rzymu otworem. Kultura hellenistyczna przeniknęła do Rzymu i Italji, by stąd pod rzymską postacią podbić cały zachód. Zwężył się natomiast zasięg tej kultury na wschodzie. Państwo Seleucydów utraciło 129 przed Chr. wszystkie obszary na wschód od Eufratu. Powstało na nich państwo Arsacydów z ośrodkiem w Babilonji. Zerwała się łączność greckich miast Wschodu z Grecją i położona została tama dalszym postępom hellenizmu. To samo stało się nad morzem Śródziemnem, gdzie Żydzi zrzucili jarzmo Seleucydów i weszli na drogę rozwoju W tymże czasie w Egipcie Ptolemeusz VII Euergetes II (146—117) zaniechał polityki swych poprzedników, odwrócił się od Greków i oparł się o narodowe egipskie żywioły.

Podbój świata podziałał na Rzymian destrukcyjnie. Formy polityczne Rzymu tego okresu nie nadawały się do rządzenia olbrzymiem imperjum. O jego losach decydowały ludowe zgromadzenia, w których faktycznie mogli brać udział tylko sami mieszkańcy Rzymu. Względy komunikacyjne utrudniały przybycie obywateli z dalszych stron, a system reprezentacyjny był w Rzymie, podobnie jak w całej starożytności, nieznany. Liczne wojny osłabiły siłę wojskową Rzymu. W tym samym kierunku działały zmiany gospodarcze, które podcinały byt warstwy chłopskiej. Próby zaradzenia temu i wzmocnienia chłopskiego stanu posiadania drogą reform agrarnych spowodowały wybuch rewolucji, która wkońcu doprowadziła do absolutnych rządów Cezara. Przez podbój Galji dokonał Cezar najważniejszego czynu starożytnego Rzymu: otwarcia kontynentu europejskiego dla grecko-rzymskiej kultury. Cezar nosił się z daleko idącemi planami: zaokrąglenia państwa rzymskiego, usunięcia uprzywilejowanego stanowiska Italji wobec prowincyj, przeniesienia stolicy na wschód, do Azji Mniejszej, stworzenia absolutnej monarchji, opartej o hellenistyczne wzory. Śmierć położyła kres tym planom. Z walk, jakie wtedy rozgorzały, wyszedł zwycięsko Oktawjan i dokończył budowy państwa rzymskiego przez wcielenie Egiptu. Akcentował on narodowo-rzymski charakter swej polityki, starał się wskrzesić moralną tężyznę Rzymian i ugruntować ich rolę jako narodu panującego. We formie pryncypatu starał się połączyć republikańskie urządzenia z instytucją monarchji. Dalszy bieg wypadków przyznał jednak rację planom Cezara.

Z objęciem rządów przez Oktawjana zakończyły się walki o panowanie w obrębie morza Śródziemnego. Wszystkie zamieszkałe tu ludy znalazły się pod panowaniem rzymskiem. Politycznej i kulturalnej jedności imperjum rzymskiego brakowało tylko jeszcze jedności religijnej. Przyniosło ją dopiero chrześcijaństwo.

Na religijny rozwój starożytnego wschodu wywarła decydujący wpływ religja Zoroastra. Jej ośrodkiem jest dualizm dwu pierwiastków: dobra i zła. Wszechpotężny Bóg, twórca wszystkich rzeczy, musiał stworzyć także wszelkie zło. Ograniczona jest więc jego dobroć. A jeżeli najwyższa dobroć jest identyczna z największą mądrością, to ograniczona jest również mądrość Boga. Jeżeli zaś Bóg jest absolutnie dobry i mądry, jak religja Zoroastra przyjmowała, to ograniczona jest jego potęga, a wszelkie zło pochodzi od wrogiej mu siły.

Etyczne wymagania duszy ludzkiej znajdują zaspokojenie w przekonaniu, że walka rozstrzygnie się ostatecznie w życiu przyszłem, a pierwiastek dobra zniszczy pierwiastek zła i przekształci świat w myśl wymagań ideału. Łączy się z tem wiara w sąd ostateczny i w zmartwychwstanie ciał. Te poglądy przeniknęły do religji żydowskiej, a przez nią znalazły później drogę do chrześcijaństwa i islamu. I w religji Zoroastra zaznaczyły się tendencje monoteistyczne i doprowadziły do przyjęcia nieskończonego czasu jako najwyższej zasady, stojącej ponad pierwiastkami dobra i zła. Podobnie jak w wierzeniach orfików i u Ferecydesa, greckiego filozofa z VI w. przed Chr., przyjęcie abstrakcyjnych potęg rządzących światem prowadzi do czasu, jako zasadniczego pierwiastka. Natomiast zmysłowy pogląd na świat bogów Hezjoda wysunął jako pierwotne pojęcie przestrzeń.

W religji żydowskiej z epoki niezależnego bytu państwowego Żydów jest Bóg jedynym władcą świata, twórcą dobra i zła. Pogląd ten został ostatecznie sformułowany w deuteronomjum 621 przed Chr. Po powrocie Żydów z niewoli babilońskiej dostała się ich religja pod wpływ nauk Zoroastra. Około 200 przed Chr. dualizm jest już w pełni rozwinięty. Między dwiema potęgami, dobra i zła, znajduje się człowiek. O duszę jego walczą aniołowie i djabeł. O wyniku tej walki, a tem samem o ostatecznym losie człowieka, decyduje postanowienie jego wolnej woli. Religja indywidualizuje się coraz silniej, a ośrodkiem jej zagadnień staje się nie lud, ale jednostka. Bóg przestaje być Bogiem jednego ludu, a staje się Bogiem wszystkich ludzi, bezimienną potęgą ogarniającą cały świat i kierującą jego losami. Ta przemiana religijna uratowała wiarę Żydów w Boga w okresie, kiedy ich państwo podupadło i wkońcu wogóle przestało istnieć, a równocześnie utorowała drogę świętym księgom żydowskim do całej kultury europejskiej. Od utworzenia państwa perskiego, obejmującego cały starożytny wschód, religja na tych obszarach indywidualizuje się i nabiera charakteru uniwersalnego.

Wpływy Zoroastra nie ograniczyły się do religji żydowskiej, ale działały w całej Przedniej Azji. Rozpowszechniła się wiara, że w świecie działa mnóstwo duchów złych i dobrych, które wyłamują się z naturalnego biegu rzeczy i powodują ustawiczne cudy. Przyszłość da się nietyle obliczyć, ile przepowiedzieć przez wyrocznie i proroków, a przewidzieć w snach i wizjach. Pojawił się też na tych obszarach i w tym okresie cały szereg wielkich i małych proroków, o całej skali napięcia duchowego i o różnym stopniu uświadomienia swej roli w stosunku do społeczeństw, wśród których działali.

Jezus odrzucił wszelkie więzy żydowskiego ustawodawstwa religijnego. Wyzbył się jego formalizmu; jako naczelne przykazanie wysunął miłość Boga i miłość bliźniego, kategoryczny imperatyw przemienił w etyczne przykazanie. Odnowienie człowieka zależy od niego samego. Jezus zwraca się do wszystkich ludzi. Nie interesują go zajścia tego świata, nie zajmuje stanowiska wobec współczesnych wypadków, głosi natomiast Królestwo Boże, do którego może się dostać każdy. Nikną resztki narodowych ideałów. Ich miejsce zajmuje uniwersalna religja.

Dzięki tej wierze przeciwstawia się chrześcijaństwo ostro kulturze greckiej. Greckie myślenie jest racjonalizmem, który operuje pojęciami i przyjmuje jednolite prawo rządzące harmonijnie zorganizowanym światem. Logicznie wykształcony umysł bada treść wszelkich pojęć i wyobrażeń, rozbija wszelkie twory fantazji i nie uznaje poza sobą żadnego autorytetu boskiego, ani ludzkiego. Rozumowe poznanie wybawia człowieka, dyktuje mu normy etyczne, które realizuje jego wola. Obyczajność ludzka musi być w zgodzie z ogólnym porządkiem panującym w świecie. Ten właśnie porządek jest samem bóstwem. Możliwość życia przyszłego jest obojętna dla spraw doczesnych. Mędrzec grecki uzyskuje na ziemi wewnętrzną swobodę, wybawienie i całkowite szczęście. Świat idej jest niezmienny, a dzieje ludzkie są tylko jednym z jego przejawów w ustawicznie się powtarzających procesach wydarzeń. — W religjach starożytnego wschodu odgrywa uczucie większą rolę od rozumu. Poznanie odbywa się przez objawienie. Człowiek poddaje się bez ograniczeń boskiemu autorytetowi. Życie etyczne jest dla chrześcijanina darem łaski bożej. Bóg jest ponadnaturalną istotą, stojącą poza światem. Właściwą wartość przedstawia wieczne, przyszłe życie. Ku niemu kierują się dzieje człowieka.

Religja chrześcijańska i inne konkurujące z nią w epoce rzymskiego cesarstwa religje zwracają się do szerokich warstw niewykształconych, podczas gdy filozofja grecka była ruchem warstw oświeconych, wyswobodzonych z wierzeń i przekonań tradycji. Następuje reakcja szerokich mas przeciw warstwom wykształconym. Zanika zainteresowanie życiem publicznem; świat zachodu dostaje się pod religijny wpływ wschodu. Masy, powodowane uczuciem, pchane żądzą poprawy swego położenia, kierowane tęsknotą za wybawieniem obejmują rolę kierowniczą i usuwają warstwę wykształconą, która szła za wymaganiami rozumu i zadawalniała się osiągniętemi rezultatami. Wyrosła na gruncie greckim uniwersalna kultura ulega coraz silniej wpływom wschodu. Świeckie państwo starożytne zamienia się w gminę wyznaniową, w kościół, który wymaga od wszystkich swych członków wiary w religję państwową. Dokonało się to naprzód w państwie Sassanidów, a następnie i w rzymskiem cesarstwie. Miejsce ugrupowań ludzkich, złączonych wspólnością pochodzenia, zajmuje zespół ludzi przesiąkniętych temi samemi wierzeniami. Kto żywi inne przekonania, tego ze zespołu się wyklucza, a nawrócenie innowierców staje się głównem zadaniem. — Jednolita kultura grecko-rzymska objęła cały świat starożytny, ale im bardziej była uniwersalna, tem więcej traciła na głębi swej treści. Nie miała już żadnych problemów do rozwiązania. Niektóre już rozwiązała, a odnośnie do innych doszła do przekonania, że się wogóle rozwiązać nie dadzą. W obrębie wielkiego państwa rzymskiego nie

było rywalizacji różnych narodowości, zabrakło tem samem podniet do dalszego rozwoju. Nastał zrazu zastój, później przyszedł upadek.

Głębokie przeobrażenia zachodzą na polu gospodarczem. Rozwija się wielka własność ziemska, która wykupuje ziemię od chłopów i osadza na niej pozbawionych gospodarczej samodzielności dzierżawców. Miasta przyczyniały się do wyludnienia całych połaci kraju. Przyciągały ich ludność nadzieją łatwych zarobków, mnogością uciech, możliwością bezpłatnego zaopatrzenia w najpotrzebniejsze środki. Skutki takiego rozwoju uwidoczniły się w pełni w III w. po Chr. Państwo pogarszało jakość pieniądza tak długo, aż zanikła wymiana pieniężna i powróciła gospodarka naturalna. Wszystkie zawody stały się dziedziczne, a dzierżawca, zachowując osobistą wolność, zamienił się w przywiązanego do ziemi chłopa. Italja straciła swoje przodujące stanowisko i zrównała się z prowincjami. Karakalla nadaje 212 po Chr. obywatelstwo rzymskie wszystkim wolnym mieszkańcom państwa rzymskiego zorganizowanym w gminy miejskie. Obywatele tylko pod przymusem sprawują urzędy publiczne związane z licznemi ciężarami. Rządy sprawują zawodowi urzędnicy. Wojsko przestaje się rekrutować z mieszkańców Italji i składa się z ludności prowincyj najniżej kulturalnie stojących, a później z żołdaków werbowanych z zagranicy. Ociężałe masy chwytają w swe ręce władzę polityczną, a ich poglądy i pragnienia kształtują życie duchowe i religijne.

W IV w. chrześcijaństwo staje się religją państwową. Rzymskie imperjum o greckiej kulturze zamienia się w państwo chrześcijańskie. Starożytny świat uzyskał jedność polityczną, kulturalną i religijną, ale nie na długo. Jeszcze w IV w. rozpadło się cesarstwo rzymskie na państwo wschodnio-rzymskie i zachodnio-rzymskie. Pierwsze w postaci państwa bizantyńskiego przetrwało jeszcze tysiąc lat. Drugie rozsypało się w gruzy, na których powstał szereg państw germańskich. Przetrwało tylko chrześcijaństwo, posiadające w kościele katolickim uniwersalną, o wzory rzymskie opartą organizację.

Stary Sambor. W 1932 zniesiono powiat starosamborski, dzieląc go między powiaty Sambor i Turka.

Stašek Antal, pisarz czeski, † 1931. Wydał nadto m. i. ciekawe pamiętniki: „Wspomnienia" (1925).

***Stasiak** Stefan, indolog pol., * 1884, od 1925 prof. uniw. lwowskiego, prace z dziedziny filologji indyjskiej w czasopismach i wydawnictwach zbiorowych.

***Statystyka czytelnictwa** w Polsce, ob. Poczytność książek (uzup.).

***Stażewski** Henryk, malarz i grafik pol., * 1894, uczeń warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych. Oprócz malarstwa sztalugowego uprawia także przemysł artystyczny, projektuje wnętrza, plakaty, okładki itd.

***Stein** Ignacy, językoznawca pol., * 1875, od 1929 prof. organizacji szkolnictwa w uniw. poznań. Ważniejsze prace: „Próba pomiarów odległości języka od podniebienia przy wymawianiu pełnogłosek" (1907), „Gramatyka języka polskiego dla szkół powszechnych i średnich" (V wyd. 1926, razem z Romanem Zawilińskim), „W sprawie podziału i układu głosek polskiego języka literackiego" (1928) i i. Od r. 1928 red. „Przewodnika Katolickiego".

***Sterling** Mieczysław, pol. krytyk i historyk sztuki, * 1883, współpracownik „Wiadomości Literackich" i i. czasopism, wydał oddzielnie: „Jan Stanisławski" (1926), „Fra Angelico i jego epoka" (1930), „Ignacy Marek" (1930), „Piotr Michałowski" (1932).

***Stokowski** Leopold Antoni Stanisław, dyrygent pochodzenia polskiego, * 1882, od 1912 prowadzi orkiestrę w Filadelfji (St. Zjedn. A. P.), jest jednym z najwybitniejszych współczesnych kapelmistrzów. Napisał „Dithyrambe" na flet, wiolonczelę i harfę (1917).

Štolba Józef, czeski pisarz dramat., † 1930.

***Storczyk,** ob. Orchis.

***Strowski** Fortunat, franc. krytyk i historyk lit., * 1866, pochodzenia polskiego z ojca emigranta z Galicji (po r. 1848), ważniejsze jego dzieła: „Saint François de Sales" (nagrodz. przez Akademję Franc.), „Histoire du sentiment religieux au XVII s.: Pascal et son temps" (3 t., dzieło podstawowe, nagrodz. przez Akademję Franc.), „Montaigne", „La Renaissance Littéraire de la France contemporaine" (1922, zbiór artykułów krytycznych), doskonały „Tableau de la Littérature Française au XIX et XX s." (nowe wyd. 1925; przekład pol. Marji Rakowskiej), „La Bruyère en Amérique. Les caractères ou les moeurs de ce siècle" (1929).

Struktura, ob. Psychologja strukturalna (uzup.), Całość (uzup.).

***Struńcowate,** ob. Mermithidae.

***Struve** Henryk, pol. filozof i estetyk. (1840—1912), w l. 1863—1903 prof. warsz. Szkoły Głównej, następnie uniw. warsz. (rosyj.), od r. 1873 członek Akademji Umiejętności, od r. 1903 przeniósł się do Anglji. Rozległy erudyta, posiadający wszechstronne zainteresowania filozoficzne, był przez szereg lat czołowym przedstawicielem nauki polskiej. Zasłużył się raczej na polu historji i propagandy filozofji pol. w kraju i zagranicą; jako filozof eklektyk o poglądach staroświeckich, któremi rządził się też w sprawach sztuki (na tem tle głośna była jego polemika ze Stan. Witkiewiczem). Oprócz licznych artykułów i rozpraw (pseud. Florjan Gąsiorowski) w czasopismach, oddzielnie wydał m. i.: „Wykład systematyczny logiki" (1871), „Synteza dwóch światów" (1876), „Hamlet. Eine Charakter-Studie" (1876), „Życie i prace Józefa Kremera" (1881), „Estetyka barw" (1886), „Sztuka i piękno" (1892), „Wstęp krytyczny do filozofji" (1896, III wyd. 1903), „Historja logiki jako teorji poznania w Polsce" (1911, główne jego dzieło).

Stryj. W 1932 przyłączono do powiatu stryjskiego zniesiony powiat skolski.

Stryjeński Karol, architekt pol., (1889—1932), kształcił się na Politechnice w Zurychu i w Paryżu. Z Warchałowskim, Jastrzębowskim i Młodzianowskim pracował w „Warsztatach krakowskich", które były podwaliną nowej sztuki dekoracyjnej. Poślubiwszy znakomitą malarkę

Zofję z Lubańskich (ob.), założył wydawnictwo „Fala", w 1923 został dyrektorem Szkoły Przemysłu Drzewnego w Zakopanem, którą postawił na wysokim poziomie artystyczno-pedagogicznym. Projektował wille i schroniska, opracował plan regulacji Zakopanego. Od 1927 prof. Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie, zorganizował stowarzyszenie rzeźbiarzy „Forma", od 1930 prezes Polskiego Klubu Artystycznego i jeden z organizatorów Instytutu Propagandy Sztuki, którego gmach przy pl. Marszałka Piłsudskiego sam zaprojektował. Jego dziełem jest mauzoleum J. Kasprowicza na Harendzie w Zakopanem.

***Strzemiński** Kazimierz, malarz polski, *1888, uczeń Akademji krakowskiej. Jest zwolennikiem konstruktywizmu, jednym z założycieli Zawodowego Związku Artystów. Maluje głównie krajobrazy.

***Strzemiński** Władysław, malarz pol., * 1893, przedstawiciel najradykalniejszych prądów w sztuce, uczeń Szkoły Sztuk Pięknych w Moskwie i Szkoły Inżynierów w Petersburgu. Wystawia w kraju i zagranicą, wydał szereg prac z zakresu teorji sztuki, jak: „Unizm w malarstwie" i in.

Strzyżów. W 1932 powiat strzyżowski został zniesiony i przyłączony do powiatu rzeszowskiego i krośnieńskiego.

***Stuart** Kajetan, generał pol., (1774—1820), od 1789 w wojsku polskiem, od 1797 jako kapitan w artylerji, później w piechocie Legjonów Pol., wreszcie w wojsku Księstwa Warszawskiego. Brał udział w walkach 1794 (był przy oblężeniu Warszawy), w l. 1797—1806 odbył kampanję włoską i brał udział w kilkunastu bitwach, 1809 komendant twierdzy Częstochowskiej przeciw Austrjakom, 1812 uczestnik wyprawy na Moskwę, 1813 pod Lipskiem stracił nogę.

***Suchokwiat,** zioła, ob. Xeranthemum.

***Sulimirski** Tadeusz, prehistoryk pol., * 1898, uczeń uniwersytetu lwowskiego, od 1931 docent i zastępca prof. prehistorji na tymże uniwersytecie. Prowadzi wykopaliska archeologiczne w Małopolsce wsch. Wydał: „Skarby bronzowe z Czubina i Raszewa", „Bronzy Małopolski środkowej", „Kultura Wysocka" i t. d.

***Surrealizm,** franc. szkoła poetycka, której nazwę wprowadził André Breton, zapożyczywszy ją z podtytułu dramatu Apollinaire'a „Les Mamelles de Tirésias" i ogłosiwszy programowy „Manifeste du Surréalisme" (1924). Zasady manifestu już poprzednio stosował w opracowanych wspólnie z Soupault „Les Champs magnétiques" (1921). Do najbliższego jego grona należą Robert Desnos, powieściopisarz René Crevel i dramaturg Antoine Artaud. Odrębne oblicza wykazują Louis Aragon, Paul Dermée, Henri Michaux. W utworach Paul Éluard i Roger Vitrac technika twórcza nieregulowana żadnemi hamulcami prowadzi do bezładnego ciągu halucynacyjnych wizyj, wobec których zgroza miesza się z podziwem. Wyszedłszy jednak z dadaizmu, w dalszym swym rozwoju s. zdąża do coraz wyższego opanowania artyzmu.

***Surzyński,** kompozytorzy polscy: 1) Józef, (1851—1918), ks., komponował w stylu szkoły ratyzbońskiej, jest autorem licznych mszy, motetów, ofertorjów i pieśni kościelnych. Pracował też na polu historji i teorji muzyki kościelnej, wydawał „Monumenta musices sacrae in Polonia". — 2) Stefan, wirtuoz organowy, napisał szereg utworów kościelnych instrumentalnych. — 3) Mieczysław, brat S. 2, skomponował Fantazję, sonatę, trio organowe i i.

***Swinarski** Artur Marja, pol. poeta, malarz i grafik, * 1900, współpracował w „Zdroju" poznań., napisał m. i.: „Harakiri" (1924, poezje), „Eja! Eja! Alala!" (1926, poezje), „Widowisko o Doktorze Fauście, próba inscenizacji" (1927), „Treny na śmierć przyjaciela" (1929), „Śmierć świętej Joanny" (1929, słuchowisko radjowe), „Błękitna godzina" (1930, poezje), „Cienie na śniegu" (1930, dramat o Amundsenie).

Syberja. Z obwodu S. utworzono w 1930 dwa obwody: Syberja Wschodnia i Zachodnia (p. niżej).

***Syberji Wschodniej obwód,** utworzony w 1930 ze wsch. części dawnego obwodu Syberja (dawniejsze gubernje Jenissejsk i Irkuck, i okręgów Czyta i Sretensk oddzielonych od Transbajkalji), 3,568.500 km² (wraz z aut. rep. Mongolsko - Burjacką), w 1931 r. 3,143.400 mieszk. Stolica Irkuck.

***Syberji Zachodniej obwód,** jednostka administracyjna w R. S. F. S. R., utworzona w 1930 z części dawnego obwodu Syberja (dawniejsze gubernje Omsk, Tomsk, Nowo Nikołajewsk i Ałtaj), 1,304.800 km² (wraz z aut. obszarem Ojratów), w 1931 r. 8,767.200 mieszk. Stolica Nowo Sybirsk.

***Symultaneizm,** franc. szkoła poetycka, pokrewna unanimizmowi (ob. uzup.), zwłaszcza P. J. Jouve'owi. Założycielami byli: Paul Castiaux, Henri Martin Barrun, Ferdinand Divoire i Nicolas Beauduin. Prawodawcą jest Barrun, głoszący przekształcenie liryki w dramatyczną pieśń z równoczesnością różnych głosów, zlewających się w śpiewany dialog o życiu i wszechświecie. Beauduin wyprowadził pewne zmiany, z których wynika t. zw. paroksyzm, zaznaczający się nawet odrębnym układem typograficznym w rodzaju „Kalligramów" Apollinaire'a. Wszyscy ci poeci ulegają przeważnemu wpływowi Verhaerena. Jedynym prawdziwym talentem jest tu Divoire, nadto Alexandre Marcereau.

***Synagogalna muzyka żydowska.** O starej s. m. ż. posiadamy bardzo szczupłe wiadomości. Dzisiejsza zostaje w bardzo luźnym związku z dawną. Daleko bardziej są do niej zbliżone śpiewy liturgiczne kościoła katolickiego, które wyszły ze starożytnej m. s. ż. i zachowały swe formy do czasów dzisiejszych, podczas gdy śpiewy żydowskie przeszły dużą ewolucję. W szczególności można uważać za źródło poznania m. s. ż. psalmy we wszystkich ich odmianach, od prostej formy recytacyjnej do ozdobnego cantus allelujaticus. — Rozwój nowożytnej m. ż. zapoczątkował właściwie Salomone Rossi („Pieśni Salomona" wyd. w r. 1620 z tekstem hebrajskim). Ostatniej, definitywnej rewizji s. m. ż. dokonali w ostatnich czasach: S. Sulzer, M. Deutsch i M. Lewandowski. Zasłużonym zbieraczem melodyj żydowskich jest Abraham Idelsohn.

Synkretyzm w psychologji, oznacza formę pewnych zjawisk psychicznych, którą się spotyka przedewszystkiem u zwierząt, u ludzi pierwotnych i u dzieci. Pojęcie s. zastosował Claparède dla oznaczenia spostrzeżeń, w których treść ujęta zostaje jako całość niezróżnicowana. S. spostrzegania jest stałą cechą młodszego dziecka: do pewnego czasu nie spostrzega ono poszczególnych części przedmiotu, — i dopiero znacznie później zaczyna te części rozróżniać. Spostrzeżenia te nazywają niektórzy psychologowie globalnemi lub kompleksowemi. Szereg obserwacyj nad s. spostrzegania u dzieci wykonali Binet, Descoeudres, Claparède, Decroly, Szuman, Segers, Werner. Okazuje się, że dziecko 3—4-letnie, które nie poznaje oddzielnych części ryciny, poznaje ją z łatwością w całości; że dziecko może rozpoznać stronicę w książce ze znaną piosenką, mimo że nie umie czytać; że dzieci ujmują bez namysłu przedmiot, złożony z różnorodnych części, jako całość (np. rysunek, w którym głowa kota jest dodana do tułowia psa bywa nazywany „psem“ lub „kotem“ — lub innem zwierzęciem). Obserwacje, które świadczą o s. u zwierząt podają Volkelt i Fabre. Volkelt badał zachowanie się pająka, któremu dawał do pożarcia muchę. Pająk ten rzucał się na muchę stale, ilekroć wpadała do sieci; natomiast poza siecią much nie chwytał, nawet gdy mu wpadły do kryjówki. A zatem pająk poznawał muchę tylko wraz z siecią, jako pewną całość, — i tylko ta całość wywoływała reakcję chwytania.

S. spotykamy również w myśleniu dziecięcem. Piaget, szwajcarski psycholog, twierdzi, że zarówno mowa dziecka, jak i jego rozumowanie, wyjaśnianie i rozumienie oparte są na globalnych, niezróżnicowanych schematach, w których połączone są ze sobą zdania lub zjawiska w całość nierozerwalną, mimo, że związek ich jest przypadkowy. I tak, synkretyczną formę posiada twierdzenie dziecka, że „księżyc nie spada, ponieważ jest bardzo wysoko, ponieważ niema słońca“. S. wyjaśnia specyficzne błędy myślowe w rozumowaniu dziecka — w porównaniu z logiką człowieka dorosłego, a raczej, wskazuje źródła swoistej logiki dziecięcej. — Por. w uzup.: Psychologja dziecka, Psychologja zwierząt, Psychologja strukturalna.

***Szafran** Tadeusz, ceramik pol., *1886, kształcił się w Akademji krak. i w szkole ceramicznej w Niemczech. Od 1921 kierownik działu ceramiki artystycznej w Szkole Sztuk Zdobniczych w Krakowie, współpracownik „Rzeczy Pięknych“. Ogłosił szereg prac z dziedziny ceramiki artystycznej i szkolnictwa ceramicznego w czasopismach.

***Szampjon** (champion, franc., ang., z średniow. łac. campio), wojownik, pierwotnie walczący w pojedynkę w zamkniętem polu. — Obecnie w sporcie oznacza zwycięzcę w zawodach sportowych lub mistrza w jakiejś konkurencji (championship), zwłaszcza w zapasach i boksie.

Szaniawski Jerzy, pol. pisarz dramatyczny, 1931 odznaczony państwową nagrodą literacką. W wystawionym w r. 1933 „Moście“ wykazał pomyślny zwrot rozwojowy w kierunku pogłębionego realizmu.

***Szarańczyki,** zioła, ob. Tagetes.

***Szarlitt** Bernard, współcz. publicysta pol., współpracownik różnych czasopism, wydał m. i.: „Polskość Nietzschego i jego filozofji“ (1930), gdzie na podstawie ciekawych szczegółów wysnuł zbyt ryzykowne wnioski.

***Szarzyński** Stanisław Sylwester, kompozytor pol., żył ok. r. 1700. Z utworów jego zachowały się: msza „Septem dolorum B. M. V.“, Sonata na dwoje skrzypiec i continuo, koncerty kościelne, motet „De Nativitate Domini“, hymny i in.

***Szczawiej** Jan, współcz. poeta pol. z grupy „Kadry“, odznaczający się żywą wrażliwością i świeżym artyzmem ekspresji poetyckiej, wydał zbiory: „Miłość tworząca“ (1930), „Gałąź czeremchy“ (1932).

***Szczeciowate,** ob. Dipsaceae.

***Szczekuszka,** ob. Ochotonidae.

***Szczodrzeniec,** roślina, ob. Cytisus.

Szczucka (powtórnie zamężna: Szatkowska) Zofja Kossak-, powieściopisarka pol., wydała nadto: „Nieznany kraj“ (1932), zbiór opowieści śląskich, w r. 1932 odznaczony nagrodą literacką województwa Śląskiego.

***Szczurkiewicz** Bolesław, pol. aktor, reżyser i dyrektor teatralny, *1875, ważniejsze role w „Zemście“, „Ślubach panieńskich“ i „Damach i Huzarach“ Fredry, w „Pannie Mężatce“ i „Starym Kawalerze“ Korzeniowskiego, w „Judaszu“ i „Niespodziance“ Rostworowskiego. Od 1906 prowadzi kolejno teatry w Wilnie i Poznaniu.

***Szczypiorniak,** sportowa gra drużynowa, bardzo zbliżona do piłki nożnej, która powstała w obozie internowanych legjonistów w Szczypiornie.

***Szeczuan** (ang. Schechwan, Seczuan), prowincja w zach. Chinach w „Czerwonej Kotlinie“, przeciętej rz. Jangtsekiang, Minkiang i Kialingkiang, ma 386.200 km^2 i 49.782.810 mieszk. Otoczony górami (Szipanfang 5.480 m, Omiszan 3.350 m) kraj posiada łagodny klimat, żyzne gleby i bujną roślinność podzwrotnikową (2—3 zbiory rocznie). Ludność trudni się oprócz rolnictwa przemysłem domowym. Głównemi arterjami komunikacyjnemi są rzeki, poza tem od Ituzji prowadzi do Czungczou „droga opjumowa“. Jedynym, dostępnym dla handlu zagranicznego portem jest Czungking; stolicą zaś Czengtu.

Szelburg-Zarembina Ewa, pisarka pol., *1899, wydała nadto dramat: „Sygnały“ (1933).

***Szeligowski** Tadeusz, kompozytor pol., *1896, napisał suitę orkiestralną „Kaziuki“, „Partitę“ (ork.), „4 pieśni zielone“ i i.

***Szeluta** (Szeluto) Apolinary, kompozytor pol., *1884, napisał warjacje, sonatę na fortepian, sonatę wiolonczelową, fugi, szereg pieśni i operę.

***Sześciu grupa** (paryska szóstka), ob. Paryska grupa sześciu.

***Szewiot,** tkanina z wełny czesankowej, z powodu słabszego skręcenia przędzy pokryta włóknistym puszkiem i tem różna od podob-

nego mu, ale gładkiego kamgarnu. Sz., tkane splotem czynowatym, służą na odzież męską.

***Szigeti** Józef, skrzypek węg., * 1892, w l. 1917—1924 nauczyciel konserwatorjum w Genewie, od 1924 w Paryżu, od 1929 w Berlinie. Koncertuje w Europie od 1905.

***Szkarpy,** w kościołach gotyckich rodzaj na zewnątrz występujących pilastrów, mających na celu wzmocnienie konstrukcji, przez rozłożenie ciężaru sklepienia i odciążenie filarów wewnętrznych; są one przeważnie równej z niemi szerokości, ale zwężają się ku górze w skośnych stopniach i kończą nad dachem smukłemi, szpiczastemi kolumienkami, t. zw. fialami. Często spotyka się też w średniowiecznem budownictwie świeckiem s., jednak o charakterze bardziej masywnym. — O s. (skarpach) i przeciwskarpach wałowych, ob. Skarpa, Twierdze oraz tabl. XXIII w t. 17.

Szkolna reforma. Por. też Szkolnictwo w Polsce (uzup.).

***Szkolnictwo specjalne** stanowi dziedzinę opieki społecznej i pracy wychowawczej, poświęconej całkowicie dzieciom, które nie mogą uczęszczać do szkół normalnych. Sz. s. obejmuje różne kategorje dzieci: dzieci opóźnione w rozwoju, niedosłyszące, krótkowzroczne, cieleśnie ułomne, skrofuliczne, zagrożone gruźlicą, słabe fizycznie, a w pierwszym rzędzie dzieci: umysłowo upośledzone, głuchonieme, niewidome i moralnie zaniedbane. Te cztery kategorje dzieci uwzględnia sz. s. w Polsce i na tym podziale opiera się organizacja sz. s., polegająca na 4 typach szkół specjalnych i zakładów (internatów lub eksternatów). Całokształt pracy w szkołach specjalnych wymaga współdziałania lekarza z pedagogiem. Postulatem sz. s. jest przygotowanie zawodowe; to też programy nauczania, naogół zbliżone do programu szkoły powszechnej (z większemi zmianami dla upośledzonych umysłowo) — obejmują przedmioty przygotowujące zawodowo, a poza tem uwzględniają w dużym zakresie prace ręczne, jako przedmiot ogólnokształcący, i wychowanie fizyczne.

Metody nauczania są przeważnie inne niż w szkołach normalnych. Materjał nauczania w pierwszych latach nauki musi być oparty na świecie dziecku najbliższym, bezpośrednio z niem związanym, konkretnym. Układ materjału polega na zastosowaniu zasady koncentracji, polegającej na zgrupowaniu nauki dokoła jednego ośrodka, który w danej partji programu jest momentem najważniejszym, oraz na stopniowem rozszerzaniu materjału. Konsekwentne przeprowadzenie tej zasady prowadzi do ruchomego planu zajęć, albowiem zmiana przedmiotów nauki nie powinna odbywać się na zasadach formalnych, lecz jako zjawisko psychologiczne. Ogólnie: metoda nauczania w szkołach specjalnych jest metodą pracy, która się wyłoniła w szkole twórczej (ob. uzup.).

Nauczyciel szkoły specjalnej musi posiadać specjalne przygotowanie (ob. Szkolnictwo w Polsce, uzup.). W Polsce przygotowanie to daje Instytut Pedagogiki Specjalnej w Warszawie, który kształci nauczycieli-wychowawców dla 4-ech działów sz. s. Kurs Instytutu jest roczny i obejmuje wykłady i prace praktyczne wspólne dla wszystkich oddziałów i wykłady specjalne dla każdego oddziału.

Przyjmowanie uczniów opiera się na selekcji, która ustala, do jakiego rodzaju szkoły specjalnej powinno być skierowane dziecko. Wartości selekcji są podwójne. Z jednej strony daje dzieciom upośledzonym najlepsze warunki wychowania i nauczania oraz opiekę lekarską, — z drugiej, uwalnia szkołę powszechną od dzieci, które utrudniają normalny tok pracy. Przenoszenie uczniów do szkół specjalnych odbywa się w następujący sposób. Pod koniec roku szkolnego wybierają nauczyciele szkół normalnych te dzieci, których postępy są nikłe, i które są podejrzane o umysłowy niedorozwój lub o opóźnienie, albo też o pewne zaburzenia psychiczne. Dzieci te zostają poddane badaniom psychologicznym i pedagogicznym przez pracownie psychologiczne (ob. Inteligencji badanie, uzup.), a następnie skierowane do odpowiednich dla nich szkół.

Postulatem sz. s. jest samowystarczalność wychowanków w życiu późniejszem. Okazuje się, że stopień samowystarczalności anormalnych jest względnie duży i wynosi dla głuchoniemych od 80% do 90%, dla niewidomych 60% do 70%, dla upośledzonych umysłowo od 40% do 50%. Znaczy to, że taki procent anormalnych, którzy przeszli przez szkołę specjalną, radzi sobie w życiu zupełnie samodzielnie, albo przy poparciu pewnych instytucyj społecznych. Fakt ten nakazuje rozwijać sz. s. do właściwych potrzeb, mimo, że utrzymanie szkół specjalnych jest drogie.

W Polsce istnieją szkoły i zakłady dla głuchoniemych w Warszawie, Lwowie, Krakowie, Łodzi, Poznaniu, Kościanie, Wejherowie, w Willi-Górze (na Śląsku), szkoły i zakłady dla niewidomych w Warszawie, Bydgoszczy, Lwowie i in.; we wszystkich większych miastach, jak również przy niektórych zakładach psychjatrycznych, znajdują się szkoły-zakłady dla umysłowo upośledzonych, oraz kilka szkół dla moralnie zaniedbanych.

***Szkolnictwo w Polsce** otrzymuje nowe podstawy dzięki reformie, której wyrazem jest ustawa z dnia 11 marca 1932 r. Nowa ustawa „wprowadza takie zasady ustroju szkolnictwa, które mają Państwu ułatwić organizację wychowania i kształcenia ogółu na świadomych swych obowiązków i twórczych obywateli Rzeczypospolitej, obywatelom tym zapewnić jak najwyższe wyrobienie moralne i umysłowe oraz jak najlepsze przygotowanie do życia, zdolniejszym zaś i dzielniejszym jednostkom ze wszystkich środowisk umożliwić osiągnięcie najwyższych szczebli naukowo-zawodowego wykształcenia“. Ustrój szkolnictwa przyjmuje trzy rodzaje szkół (wzgl. zakładów): państwowe, utrzymywane wyłącznie przez Państwo, publiczne, utrzymywane przez Państwo wspólnie z samorządami terytorjalnemi lub gospodarczemi i niepaństwowe, do których należy reszta szkół. Stopnie organizacyjne szkolnictwa stanowią: przedszkola, szkolnictwo powszechne, szkoły i kursy dokształ-

cające, szkolnictwo średnie ogólnokształcące, szkolnictwo zawodowe. — Przedszkola są przeznaczone dla dzieci, które ukończyły 3 lata życia; mają na celu rozwój fizyczny i psychiczny dziecka. — Nauka w szkołach powszechnych jest obowiązkowa; obowiązek szkolny trwa dla każdego dziecka 7 lat i rozpoczyna się z początkiem roku szkolnego w tym roku kalendarzowym, w którym dziecko ukończyło 7 lat życia. Szkoła powszechna ma za zadanie dać ogółowi obywateli jednolite podstawy wychowania i wykształcenia ogólnego i przygotowanie społeczno-obywatelskie z uwzględnieniem potrzeb życia gospodarczego. W programie szkoły powsz. rozróżnia się trzy szczeble, a pod względem organizacyjnym rozróżnia się szkoły powsz. trzech stopni. Szkoła powsz. I stopnia realizuje program szczebla pierwszego, obejmujący elementarny zakres wykształcenia ogólnego, oraz najważniejsze składniki szczebli: drugiego, który jest rozszerzeniem i pogłębieniem szczebla pierwszego, oraz trzeciego, który ma za zadanie przysposobienie młodzieży pod względem społeczno-obywatelskim i gospodarczym; szkoła powsz. II stopnia realizuje pierwszy i drugi szczebel programowy wraz z najważniejszemi składnikami szczebla trzeciego; szkoła powsz. III stopnia realizuje wszystkie trzy szczeble programowe, a mianowicie: pierwszy szczebel — w czterech pierwszych latach nauki, drugi — w piątym i w szóstym roku, trzeci — w siódmym (a w szkolę ośmioletniej — w siódmym i ósmym roku nauki). Organizacja szkolnictwa powszechnego dąży do tego, aby stworzyć możliwości kształcenia dzieci w szkołach możliwie wysokiego stopnia. Szkolnictwo powszechne obejmuje również wychowanie i kształcenie dzieci anormalnych w zakładach lub w szkołach specjalnych (por. Szkolnictwo specjalne, uzup.) lub w oddziałach specjalnych przy szkołach powszechnych. — Po wypełnieniu obowiązku szkolnego podlega młodzież, która nie pobiera nauki, obowiązkowi dokształcania, do 18-go roku życia włącznie. Dokształcanie ma na celu pogłębienie indywidualnego i społeczno-obywatelskiego wychowania i wykształcenia młodzieży w dostosowaniu do potrzeb życia gospodarczego i zawodu, w którym pracuje. Dokształcanie odbywa się w szkołach i na kursach dokształcających ogólnych lub w szkołach dokształcających zawodowych. Młodzież powyżej lat 18 i dorośli mogą pogłębiać i rozszerzać swoje wykształcenie w szkołach i na kursach dokształcających albo w instytucjach oświaty pozaszkolnej. — Szkoła średnia ogólnokształcąca ma za zadanie dać młodzieży podstawy pełnego rozwoju kulturalnego, przygotować ją do wzięcia czynnego udziału w życiu, zorganizowanego w ramach państwowych społeczeństwa, oraz przygotować ją do studjów w szkołach wyższych. Szkoła średnia ogólnokształcąca jest sześcioletnia i dzieli się na czteroletnie gimnazjum i oparte na niem dwuletnie liceum. Gimnazjum jest jednolite programowo i obejmuje naukę języka łacińskiego. Mogą być utworzone i gimnazja bez języka łacińskiego, ale posiadają ten sam program poza zmianami wywołanemi w niektórych przedmiotach przez brak języka łacińskiego. Wstęp do pierwszej klasy gimnazjum jest możliwy po ukończeniu drugiego szczebla programowego szkoły powszechnej III stopnia lub po ukończeniu szkoły powsz. II stopnia dla kandydatów, którzy ukończyli conajmniej lat 12. Licea dzielą się na wydziały, których podstawę dydaktyczną stanowią odpowiednio dobrane grupy przedmiotów; program liceum opiera się na programie gimnazjum i daje teoretyczno-naukowe przygotowanie do studjów w szkołach wyższych. Wstęp do liceum jest możliwy po ukończeniu gimnazjum — dla kandydatów, którzy ukończyli conajmniej lat 12. — Szkolnictwo zawodowe ma za zadanie przygotowanie wykwalifikowanych zawodowo pracowników dla życia gospodarczego przez teoretyczne i praktyczne kształcenie zawodowe — i uwzględnia wychowanie społeczno-obywatelskie oraz wykształcenie ogólne. Obejmuje ono szkoły zawodowe oraz kursy zawodowe. Szkoły zawodowe dzielą się na: szkoły dokształcające, szkoły zawodowe typu zasadniczego i szkoły przysposobienia zawodowego. Szkoły dokształcające zawodowe przeznaczone są dla młodzieży, pracującej zawodowo, która wypełniła obowiązek szkolny (ob. wyżej). Ich program oparty jest na pierwszym lub drugim szczeblu programowym szkoły powszechnej i rozłożony jest zasadniczo na trzy lata. Szkoły zawodowe typu zasadniczego dają przygotowanie zawodowe teoretyczne i praktyczne. Dzielą się na szkoły stopnia niższego, gimnazjalnego i licealnego. Obok nich organizowane są szkoły mistrzów i szkoły nadzorców. Szkoły zawodowe stopnia niższego mają charakter praktyczny, a opierają się na pierwszym szczeblu programowym szkoły powszechnej; szkoły zawodowe stopnia gimnazjalnego dają przygotowanie praktyczne i teoretyczne, a opierają się na drugim szczeblu szkoły powszechnej; szkoły zawodowe stopnia licealnego dają przygotowanie praktyczne i głębsze przygotowanie teoretyczne, zaś program ich opiera się na programie gimnazjum ogólnokształcącego. Szkoły mistrzów i szkoły nadzorców są przeznaczone dla wykwalifikowanych rzemieślników i pracowników przemysłowych lub technicznych i dają rozszerzenie wiedzy zawodowej. Do przyjęcia wymagany jest egzamin czeladniczy lub przygotowanie równoważne oraz 3-letnia praktyka zawodowa. Szkoły przysposobienia są to szkoły roczne, przeznaczone dla absolwentów wszystkich szkół wszelkich stopni (przedewszystkiem ogólnokształcących) i dają elementy wiedzy zawodowej dla wprowadzenia w zawód. Kursy zawodowe są przeznaczone dla specjalizujących się w pewnych działach danego zawodu. Rozszerzenie wykształcenia ogólnego dla absolwentów szkół zawodowych dają kursy uzupełniające, ułatwiające przechodzenie do odpowiednich szkół zawodowych wyższego stopnia.

W następujący sposób ujmuje ustrój sz. sprawę kształcenia kandydatów na nauczycieli. Ma ono na celu przygotowanie pra-

cowników, posiadających potrzebną do zawodu nauczycielskiego wiedzę oraz przygotowanie pedagogiczne i społeczno obywatelskie. Kształcenie nauczycieli uwzględnia: wychowawczynie przedszkoli, nauczycieli szkół powszechnych, nauczycieli szkół średnich ogólnokształcących, seminarjów i liceów, nauczycieli szkół zawodowych, kształcenie nauczycieli czynnych. — Kształcenie kandydatek na wychowawczynie przedszkoli odbywa się w czteroletnich seminarjach i dwuletnich liceach. Program seminarjum opiera się na drugim szczeblu szkoły powszechnej, program liceum — na programie gimnazjum. Kształcenie nauczycieli szkół powszechnych odbywa się w 3-letnich liceach pedagogicznych i w dwuletnich pedagogjach. Program liceum opiera się na programie gimnazjum, pedagogjum — na liceum ogólnokształcącem i uwzględnia specjalizację w zakresie obranych grup przedmiotów. Przygotowanie nauczycieli szkół specjalnych odbywa się w zakładach i na kursach rocznych lub dwuletnich. Kształcenie nauczycieli szkół średnich ogólnokształcących, seminarjów i liceów dla wychowawczyń przedszkoli, liceów pedagogicznych i pedagogjów odbywa się w szkołach wyższych, gdy chodzi o obraną dziedzinę wiedzy, a poza tem na kursach pedagogicznych, co najmniej rocznych, organizowanych przy szkołach wyższych lub oddzielnie. — Przygotowanie nauczycieli przedmiotów zawodowych, oraz prowadzących praktyczną naukę zawodu, obejmuje wykształcenie zawodowe i praktykę zawodową. Kształcenie zawodowe kandydatów na nauczycieli przedmiotów zawodowych odbywa się w odpowiednich szkołach zawodowych stopnia licealnego — dla szkół dokształcających zawodowych i szkół zawodowych stopnia niższego, a w szkołach wyższych — dla szkół zawodowych stopnia gimnazjalnego i licealnego, a kształcenie zawodowe kandydatów na instruktorów odbywa się w szkołach zawodowych stopnia gimnazjalnego oraz w szkołach mistrzów lub w szkołach nadzorców. Kształcenie kandydatów na nauczycieli przedmiotów pomocniczych, ściśle związanych z zawodem odbywa się podobnie, jak kształcenie nauczycieli przedmiotów zawodowych, z tem, że praktyka zawodowa może nie być wymagana; może ono odbywać się również w sposób przepisany dla kształcenia nauczycieli tych samych przedmiotów w szkołach ogólnokształcących, a to dotyczy i kandydatów na nauczycieli przedmiotów pomocniczych, które nie są bezpośrednio związane z przedmiotem. Kandydaci na nauczycieli przedmiotów pomocniczych kształcą się ponadto dodatkowo na specjalnych kursach, wprowadzających w zagadnienia szkolnictwa zawodowego. Zupełne wykształcenie kandydatów na nauczycieli przewiduje, poza wykształceniem ogólnem i zawodowem wzgl. poza umiejętnością, przygotowanie społeczno-obywatelskie i pedagogiczne (lub wykształcenie pedagogiczne) oraz praktykę pedagogiczną, które są albo włączone do programów odpowiednich zakładów (seminarja i licea dla wychowawczyń przedszkoli, licea pedagogiczne i pedagogja), albo są realizowane przez specjalne kursy lub studja (dla nauczycieli szkół średnich ogólnokształcących, seminarjów, liceów i dla nauczycieli szkół zawodowych). — Osobne zakłady i kursy umożliwiają dalsze kształcenie się czynnym wychowawczyniom przedszkoli i czynnym nauczycielom.

Ustrój szkolnictwa rozróżnia dwa rodzaje szkół wyższych: akademickie i nieakademickie. W szkołach wyższych studjować mogą w charakterze studentów zwyczajnych absolwenci liceów ogólnokształcących, liceów dla wychowawczyń przedszkoli i liceów pedagogicznych oraz szkół zawodowych stopnia licealnego, którzy posiadają świadectwa, kwalifikujące do studjów wyższych, — a również osoby, które uzyskały takież świadectwa. Dla studentów szkół wyższych zostają zorganizowane — bądź przy szkołach wyższych, bądź oddzielnie — studja w zakresie obrony technicznej państwa i nauki obywatelstwa oraz sprawności fizycznej.

Okres realizacji nowego ustroju sz. w Polsce może trwać najdalej sześć lat od wejścia w życie ustawy — w odniesieniu do szkół powszechnych, średnich ogólnokształcących, zawodowych, seminarjów dla wychowawczyń przedszkoli, liceów pedagogicznych i pedagogjów.

***Szkolny przymus** polega na przymusie posyłania dzieci przez rodziców do szkół publicznych, wyznaczonych przez państwo. Sz. p. różni się od obowiązku szkolnego, który polega na tem, że państwo wymaga od rodziców, aby kształcili swe dzieci, ale wykształcenie to może być udzielane i w domu i w szkole prywatnej.

***Szkoła jednolita,** jest to określenie ustroju szkolnictwa (ob. Szkolnictwo w Polsce, uzup.), w którym szkoła powszechna obowiązuje wszystkich i jest jedyną podstawą szkolnictwa średniego i wyższego. Nowy ustrój szkolnictwa w Polsce realizuje sz. j.

***Szkoła pracy,** ob. Szkoła twórcza (uzup.).

***Szkoła Specjalna,** kwartalnik poświęcony sprawom wychowania i nauczania anormalnych, wychodzi od 1924 w Warszawie. Sz. S. wydaje Sekcja Szkolnictwa Specjalnego przy Związku Nauczycielstwa Polskiego pod redakcją M. Grzegorzewskiej.

***Szkoła twórcza** jest antytezą koncepcyj pedagogicznych i praktyki tej szkoły, która czyniła z ucznia istotę bierną, a proces nauczania traktowała jako dawanie wiedzy. Jako zaprzeczenie „szkoły tradycyjnej" wysuwa sz. t. hasło aktywności i samodzielności ucznia, które nurtuje w pedagogice czasów nowożytnych jeszcze przed konkretnem wprowadzeniem go w życie szkolne. Pod różnemi nazwami: „szkoła czynu", „szkoła życia", a przedewszystkiem szkoła pracy powstaje nowy typ szkoły, dla którego w Polsce przyjęło się określenie szkoła twórcza (wprowadzone przez H. Rowida).

Prądy, które wyłoniły sz. t. płyną początkowo do krajów Europy zachodniej i środkowej dwoma łożyskami: z krajów północnych Europy i ze Stanów Zjedn. Ameryki Płn. Z Finlandji

wyszedł pomysł wprowadzenia do szkoły nauki zręczności, który zrealizował Uno Cygnäus, uważając, że wiedza, którą szkoła daje, bez kształcenia sprawności ręki, jest sumą teoretycznych wiadomości pozbawionych znaczenia praktycznego. Z Finlandji zaczynają przenikać nowe poglądy do Szwecji. August Abrahamson zakłada tam seminarjum slöjdu w Nääs (1872). W szkołach szwedzkich roboty ręczne miały cel dwojaki: pedagogiczny i gospodarczy. W Danji również zaczęto propagować naukę zręczności (Clauson Kaas). Prąd ten przenika szybko do Francji i do Niemiec (ok. 1880), a częściowo i do Polski (do szkół w b. zaborze austrjackim). Na dalsze modyfikacje, a wreszcie na całkowitą przebudowę szkoły wpłynął szereg czynników. Odbywające się w Niemczech „Kongresy wychowania estetycznego" (1901—1905) przyczyniły się do reformy nauki rysunków, modelowania i robót ręcznych, nauki języka i stylu (Scharrelmann, Gansberg), pobudziły do doświadczeń nad zorganizowaniem szkoły pracy. Jako czołowi przedstawiciele nowej szkoły wystąpili w Niemczech Kerschensteiner i H. Gaudig, których poglądy różniły się zarówno gdy chodziło o istotę jak i cele szkoły pracy. Kerschensteiner wychodzi z pojęcia państwa, jako podstawy rozważań pedagogicznych, rozróżnia w niem zadania egoistyczne i altruistyczne, — a celem szkoły powszechnej ma być przygotowanie młodej generacji do podwójnych tych zadań, t. j. „wychowanie pożytecznych obywateli państwa". Stąd wynika duża rola robót ręcznych, albowiem pożytecznym obywatelem jest ten, który spełnia określoną i celową funkcję, w pierwszym rzędzie zawodową, — a roboty ręczne mają być podstawą do wyrobienia sprawności zawodowej. Skoro zaś roboty ręczne należą do właściwych metod szkoły pracy, muszą być systematycznie prowadzone przez specjalnych nauczycieli technicznych. — Inaczej Gaudig: wprawdzie uwzględnia potrzebę robót ręcznych, ale nie są one pojęte jako cel zasadniczy, lecz jako środek metodyczny. Najwyższym celem szkoły jest wychowanie osobowości. — Innym jeszcze torem poszła praca pedagogiczna Deweya, założyciela szkoły doświadczalnej w Chicago. Szkoła ma być, podług Deweya, „zrzeszeniem w minjaturze, embrjonalnem społeczeństwem". Rozważania teoretyczne Deweya są związane z ważniejszemi przeobrażeniami w społeczeństwie. Ponieważ dawniejsze formy produkcji ustąpiły miejsca przemysłowi fabrycznemu, — znikły siły i wartości wychowawcze zajęć domowych, w których dzieci brały czynny udział. Dlatego też właściwa jest tendencja nowej szkoły do wprowadzenia robót ręcznych, warsztatów, gospodarstwa domowego w życie szkolne. Prace szkolne mają być nietylko środkiem do nabycia technicznej wprawy, ale jednocześnie tłem do poznania płodów i procesów przyrody i historycznego rozwoju człowieka. Wskazania do zbudowania pracy szkolnej czerpie Dewey w analizie psychologicznej dziecka; wyróżnia cztery rodzaje zainteresowań: społeczne, tworzenia, badania i ekspresji — i na nich opiera praktykę szkolną. Ogólnie podporządkowuje się szkoła twórcza Deweya następującym zasadom: a) szkoła pozostaje w ścisłym związku z domem; b) materjał naukowy jest tak dobierany, że odpowiada chęciom poznania ze strony dziecka, i posiada wartość w życiu osobistem dziecka; c) nauczanie czytania, pisania i innych przedmiotów odbywa się w ten sposób, że jest włączone do codziennych zajęć dziecka, tak, aby rozumiało konieczność i pożytek tej wiedzy.

I tak w rozwoju szkoły twórczej, w związku z problematyką robót ręcznych, można wyróżnić trzy tendencje: zawodową, utylitarną i wychowawczą. Pierwsza ujmuje jako główne zadanie szkoły przygotowanie wychowanka do zawodu w dziedzinie przemysłu domowego, rękodzieła i rolnictwa (Kindermann w Czechach, Piramowicz w Polsce, Abrahamson, Kaas, Kerschensteiner). Podobne dążenia ujawnia szkoła sowiecka, która prowadzi swoich wychowanków z szkół pracy dla młodszych dzieci i szkół „industrjalno-politechnicznych" dla młodzieży starszej ku określonemu stanowisku w dziedzinie produkcji. W szkołach twórczych pojętych utylitarnie są zajęcia ręczne sposobem kształcenia sprawności i zręczności, budzenia zamiłowania do pracy fizycznej oraz zmysłu praktycznego, ale nie mają wyznaczonej zgóry roli zawodowej (Uno Cygnäus, Dewey, Sickinger). Tendencję wychowawczą można wyprowadzić z pedagogiki Rousseau'a. Szkoły o takiej tendencji unikają wczesnej specjalizacji i przygotowania zawodowego i dążą do rozwoju ogólno-kulturalnego wychowanka (Dawid w Polsce, Ferrière, Decroly, Gaudig, Scharrelmann, Gansberg). — Mimo tych rozbieżności idee szkoły twórczej są te same. W każdym typie szkoły twórczej można spotkać samodzielną pracę dziecka fizyczną i umysłową, a rola nauczyciela ogranicza się do pobudzania do pracy, kierowania i korygowania. Por. Nauczanie (uzup.), Pedagogika (uzup.), Wychowanie (uzup.).

***Szpakiewicz** Mieczysław, pol. aktor, reżyser, dyrektor teatralny i pisarz, * 1890, w l. 1921—24 dyrektor teatru w Toruniu, następnie reżyser w Poznaniu i Łodzi, od 1929 kierownik dramatyczny teatru w Katowicach. Wydał: „Trzechlecie Teatru Toruńskiego" (1924), przekłady S. Wołkońskiego „Człowiek wyrazisty" (1920) i „Słowo wyraziste" (1925).

***Sztuka dziecka** (do tego tabl. poza tekstem), jest dziedziną, którą zajmuje się psychologja dziecka i pedagogika, a również historja kultury i teorja sztuki. Z punktu widzenia psychologji rozwojowej (ob. uzup.) interesującą jest, występująca w pewnej mierze, analogja pomiędzy twórczością artystyczną dziecka i człowieka pierwotnego. Sz. d. jest obszernie opracowanym rozdziałem psychologji dziecka (por. uzup.), która wyodrębniła — przedewszystkiem w twórczości plastycznej, a zwłaszcza w rysunkach dziecięcych — zjawiska typowe i regularność zmian, związane z rozwojem psychicznym dziecka. Pedagogika szuka na tej podstawie formy właściwego traktowania aktywności artystycznej dziecka. Zagadnienia opieki i odpowiedniego momentu interwencji

są zasadnicze we współczesnem wychowaniu estetycznem, które ostatecznie dąży do pozostawienia dziecku formy swobodnego wyrażania się w rysowaniu.

Metoda gromadzenia materjałów dla studjum sz. d. polega na zbieraniu *spontanicznych* rysunków dziecka, już od pierwszych gryzmołów, oraz prac rysunkowych, powstających pod wpływem tendencyj nauczania. Tę *mowę graficzną* dziecka należy badać w jej przejawach szczegółowych: opisywać i klasyfikować. Zestawienie materjałów może iść drogą *biograficzną* lub *statystyczną*, przyczem metody te nie wyłączają się wzajemnie i prowadzą do tych samych rezultatów. Metoda biograficzna polega na analizie rysunków jednej osoby we wszystkich jej fazach rozwojowych, metoda statystyczna — na porównywaniu większych ilości rysunków dzieci, będących na tym samym szczeblu rozwojowym. Rozszerzenie tych badań, przez wprowadzenie ich na teren międzynarodowy, nadaje sz. d. duże znaczenie dla etnologji i psychologji kultury.

Nowsze badania nad sz. d. posiłkują się również, obok twórczości samorzutnej, *eksperymentem*, który polega na wywołaniu czynności zabawowych dziecka, wyrażających się w rysunku, w lepieniu i budowaniu. Warunki eksperymentu zostają dokładnie ustalone, dla umożliwienia porównania materjału, — a zachowanie się dziecka oraz jego prace zostają opisane i poddane analizie.

Sztuka dziecięca rodzi się we wczesnem dziecięctwie. Powstaje z prób ruchowych dziecka już w drugim roku życia. Dziecko porusza prętem po piasku albo ołówkiem po papierze, i odkrywa ślady na tych powierzchniach. Te ślady stają się pobudką do tworzenia innych linij, „kresek". W ten sposób wstępuje dziecko w *okres gryzmołów*. Wewnętrzna potrzeba ruchów i ich efekt materjalny powodują, że dziecko chętnie powtarza tę czynność. Pod koniec trzeciego roku życia wstępuje dziecko w nową fazę: zaczyna ono, przeważnie pod wpływem starszych, nadawać sens swoim wytworom graficznym, — a ponieważ znajduje duże zadowolenie w tem przeżyciu, chętnie tworzy te „obrazy". W ten sposób powstaje *język graficzny* dziecka obok języka dźwiękowego. Teraz można dopiero mówić o *rysunku dziecięcym*, w odróżnieniu od poprzednich gryzmołów. Zasadniczą cechą tych rysunków jest to, że nie są one próbami ujęcia *spostrzeżeń*, że nie odtwarzają przedmiotów i zjawisk świata zewnętrznego, ale są wyrazem wewnętrznego *schematu* rzeczy (Szuman), który jest podobny u dzieci wszystkich ludów i podlega prawidłowym przemianom w związku z fazami rozwoju dziecka. Jest to drugi szczebel rozwoju rysunku, zwany *ideograficznym* (*rys.* 9—11). Około 10-go roku życia następuje przejście od drugiego stopnia ku trzeciemu, od ideografji ku *fizjografji*. Następuje ono i bez wpływu pedagogicznego, w zupełnie swobodnym rozwoju, i polega na tem, że wraz z przebudową intelektualną dziecka ujawnia się dążenie do ujmowania „realnych" przedmiotów, tak, jak są one dane w spostrzeżeniu. Jednak przejście od ideografji ku fizjografji dokonywa się powoli, i w tem stadjum *pomieszane* są ze sobą i schematy i elementy „naturalistyczne" w jednych i tych samych nawet utworach (*rys.* 13); jeszcze pod koniec dziecięctwa występują elementy ideograficzne obok fizjograficznych.

Uprzywilejowanym motywem w rysunkach dziecka jest człowiek. W pierwszych próbach spotykamy stale rysunek *en face*. Początkowo stanowi głowa wraz z tułowiem jedną niezróżnicowaną całość, a często też tułów i ręce są pominięte i cały rysunek człowieka stanowią głowa i nogi (*rys.* 9). Następnie zostają dodane ręce, tułów i wreszcie szyja (*rys.* 11 i 10). Przy przejściu do *profilu* można spotkać w jednym rysunku formy starsze, a obok nich elementy wykonane z profilu (np. tylko głowa jest wykonana z profilu, ale figuruje w niej jeszcze i drugie oko). Takie *przemieszczenia przestrzenne* pozwalają wniknąć w strukturę wyobrażeń dziecięcych, które są widocznie niezróżnicowanemi i niewyraźnemi całościami. Dopiero dalsza faza graficznego wyrażania się, pozwala stwierdzić występowanie rozczłonowania i porządkowania elementów w zasobie wyobrażeniowym dziecka. Do tego samego wyniku prowadzi analiza rysunków ze względu na sposób wykorzystania przestrzeni, który początkowo przypomina utwory graficzne ludzi pierwotnych. Występuje bowiem ten sam brak planu i regularności w użyciu płaszczyzny rysunkowej. Dopiero w wieku lat pięciu występuje porządkowanie przedmiotów *wzdłuż jednej linji* (jak w malarstwie staro-egipskiem). Około siódmego roku zaczyna dziecko opracowywać przestrzeń, którą ujmuje jednak jako płaszczyznę. Stosunki przestrzenne między przedmiotami ujmuje dziecko łatwiej i prędzej, niż położenie przedmiotu samego w przestrzeni, i to bywa powodem pewnych osobliwych form rysunkowych, polegających na takich przemieszczeniach przestrzennych jak obrót przedmiotu o 180°, albo przemieszczenie zwierciadlane (Stern). Do lat dziesięciu nie zna dziecko zjawiska perspektywy i dopiero w tym okresie zaczyna się zaznaczanie wymiaru głębokości (*rys.* 12).

Rozwój *plastycznego* kształtowania jest podobny do rozwoju rysunku. Ideografji odpowiada *ideoplastyka* (*rys.* 1—5), fizjografji — *fizjoplastyka* (*rys.* 6—8). Ale zjawisko twórczości fizjoplastycznej występuje wcześniej, niż jego odpowiednik w twórczości rysunkowej. Jest to zupełnie zrozumiałe, jeżeli uwzględnimy to, że rysowanie bryły, trójwymiarowego utworu, na płaszczyźnie, jest procesem abstrakcyjnym w stopniu znacznie wyższym, od lepienia lub budowania, które polegają na tworzeniu zmniejszonych imitacyj. Potrzeba plastycznego kształtowania jest u dzieci bardzo silna. Początkowo wyraża się w zabawach w piasku. Zjawisko to występuje u dzieci wszystkich ras. Pierwsze twory, zrobione z plasteliny lub z wosku są to pewne kształty stereometryczne, jak kula lub walec, które posiadają ogólną cechę okrągłości. Przedmioty te bywają z łatwością oznaczane przez dzieci. I tak

postawiony podłużny walec otrzymuje nazwę „człowieka" i t. p. W dalszym rozwoju spotykamy schemat ciała analogiczny do rysunkowego, które wymiary, początkowo zupełnie nieproporcjonalne, zbliżają się powoli do właściwych wielkości.

Do charakterystyki fizjografji i fizjoplastyki należy to jeszcze, że schematy są „nieruchome", sztywne. Podkreślenie ruchu spotyka się dopiero w fazie fizjograficznej i fizjoplastycznej. Pierwsze dwie fazy (gryzmołów i schematu) spotyka się u wszystkich dzieci, ale dzieci pewnych ras (np. dzieci murzyńskie) nie wchodzą wogóle w fazę trzecią.

Lit.: ob. Psychologja dziecka, uzup.

***Sztuki psychologja** ma za zadanie analizę twórczości i przeżycia artystycznego i dzieł sztuki. Fechner dążył do zbudowania teorji estetyki na podstawie psychologji eksperymentalnej. W czasach nowszych znajdują problemy psychologji sztuki nowe oświetlenie dzięki metodom badawczym psychologji strukturalnej. Różne rodzaje sztuki wiążą się z różnemi gałęziami psychologji: malarstwo z optyką psychologiczną, muzyka z psychologją dźwięku. Psychologja twórczości artystycznej zyskuje wiele na odkryciu zjawisk ejdetycznych i na zastosowaniu psychografji.

***Szulc** Bronisław, pol. dyrygent i kompozytor, *1881, od r. 1911 dyrygował koncertami w Łodzi, Warszawie, Berlinie i kilku miastach angielskich. Napisał 2 poematy symfoniczne i szereg utworów skrzypcowych i wiolonczelowych.

***Szuman** Stefan, pol. psycholog, estetyk i poeta, *1889, w l. 1923—27 wizytator Okręgu Szkolnego Poznańskiego, od 1928 prof. psychologji w uniw. Jagiellon. Ważniejsze prace: „Psychologja twórczości rysunkowej dziecka" (1927), „Dawne kilimy w Polsce i na Ukrainie" (1929, dzieło źródłowe), „Prawidłowy rozwój psychiczny w przeciwieństwie do historycznego rozwoju osobowości" (1930), „Dzienniki młodzieży jako źródło poznania jej psychiki" (1930), „Operacje myślowe a pojęcie inteligencji" (1931), „Recherches sur le développement progressif de la compréhension des images symboliques chez les enfants et les adolescents des deux sexes" (1932), „Rzecz o zjawisku śmierci w sztuce: O twórczości Stan. Ign. Witkiewicza" (1931), „Krytyczny pogląd na znaczenie psychoanalizy dla badań twórczości poetyckiej" (1931, z powodu książki Bychowskiego o Słowackim), artykuły o sztuce filmowej w „Czasie" i „Gazecie Literackiej" i i.

Szwajcarja. Według spisu z 1930 liczy 4,066.400 mieszk., t. j. 98 na 1 km². Miast ponad 100.000 mieszk. posiada S. 4: Berno, Genewa, Bazylea, Zurych. Zbiory w 1930 w 1.000 tonn: pszenica 49, żyto 19, orkisz 14, jęczmień 5, owies 18, ziemniaki 295.

Szwecja. Według spisu z 1930 liczy 6,141.571 mieszk., t. j. 15 na 1 km². Górnictwo w 1930 w 1.000 tonn: rudy srebra i ołowiu 10, manganu 9, cynku 70, arsenu 22, żelaza 11.236, piryt 60, węgiel kamienny 397. Ruch portowy w 1930: weszło 30.973 statków, o pojemności 18 milj. tonn rejestr. netto (połowa statków i tonażu szwedzka).

***Szwedzka muzyka.** Pierwszem wybitniejszem zjawiskiem w m. s. jest twórczość Augusta Södermana. Historja szwedzkiej opery rozpoczyna się z chwilą wystąpienia na widownię Ivara Hallströma; jego „Den Bergtagna" (1874) była przez długi czas najlepszą operą narodową. Przedstawicielem ideologji Wagnera był Andreas Hallén, autor dramatów muzycznych, poematów symfonicznych i i. Z innych działów muzyki rozwija się najbardziej pieśń (Emil Sjögren), znacznie skromniej muzyka kameralna (Norman 1831—1885, i Berwald *1864). Z młodszych kompozytorów wymienić należy Wilhelma Stenhammara i Hugona Alfvena, z których pierwszy czynny jest głównie na polu dramatu muzycznego, drugi na polu poematu symfonicznego. Pieśniarzem oraz twórcą scenicznym i symfonicznym jest Wilhelm Peterson-Berger (*1867), kompozytor, zabarwiający swoje utwory pierwiastkami narodowemi. Przedstawicielami nowszych prądów są Kurt Attenberg (*1887), Ture Rangström (*1884), Natanael Berg (*1879) i Oscar Lindberg (*1887), działający przeważnie na polu muzyki symfonicznej.

***Szydlowita** Magister, pol. teoretyk muzyki, żył w w. XV. Napisał traktat p. t. „Musica Magistri Szydlovitae", zawierający zasady muzyki liturgicznej, cantus planus.

***Szyk** Artur, pol.-żyd. malarz i grafik, *1894, studja artystyczne odbył w Paryżu w Akademji Juliana, oraz w Krakowie w Akademji Sztuk Pięknych, jako uczeń Axentowicza. Świetny karykaturzysta i minjaturzysta, ilustrował Księgi Estery, „Kuszenie św. Antoniego" Flauberta, „Studnię Jakóba" Benoita, „Statut kaliski", „Epopeę Bolivara" i inne, wykonał portrety minjaturowe sułtana Marakkeszu i ministra de Monzie. Wzorując się na średniowiecznych brewjarzach i kodeksach minjaturowych, drobiazgowy i misterny w rysunku, jest w epoce współczesnej ciekawem i wyjątkowem zjawiskiem artystycznem. Pracuje przeważnie w Paryżu.

***Szymanowska-Korwin** Stanisława (zam. Bartoszewiczowa), polska śpiewaczka (sopran), siostra Karola S., *1887, występuje jako śpiewaczka operowa i estradowa.

Ś.

***Śledziński** Józef, socjalista pol., ur. 1875, od 1898 uczestnik ruchu socjalistycznego, 1901 uwięziony i zesłany do Archangelska, w 1904 uciekł do Warszawy, brał wybitny udział w akcji bojowej, przeciwdziałając mobilizacji rosyjskiej. W 1907 aresztowany ponownie, został skazany na dziesięć lat katorgi, z której oswobodziła go rewolucja rosyjska. 1917—20 rozwi-

jał działalność wśród Polaków na Syberji, po przewrocie wrócił do Polski, został zastępcą generalnego sekretarza P. P. S., od 1922 posłuje do Sejmu.

Ślepota. O piśmie dla niewidomych i ich kształceniu, ob. Niewidomi (uzup.) oraz Nutowe pismo dla niewidomych (uzup.).

***Śliwiński** Józef, pianista pol., (1865—1930), studjował u Leszetyckiego i Rubinsteina, ceniony był zwłaszcza jako wybitny wykonawca dzieł Chopina.

Śmiadecki Franciszek, mieszczanin krak. z pocz. XVII w., w tomie 17, na str. 46 mylnie zamieszczony jako Śniadecki 1.

***Śmiałek** Wincenty, pol. filolog klasyczny, * 1863, prezes Koła Tow. Filologicznego we Lwowie, ważniejsze prace: „Świadectwo Tacyta o pierwszych chrześcijanach" (1902), „Śladami złotego Domu Nerona" (1905), „De prisci Vestae cultus reliquiis" (1926), „Remarques sur l'origine du symbole de la tête de mort" (1927), „Tradycje kultury i szkoły łacińskiej w Polsce" (1927), „De inscriptione Aborcii supplenda" (1929), „Czem była i jest kultura klasyczna" (1930).

Śmigiel. Powiat Ś. przyłączono w 1932 do pow. Kościan.

***Śmigielski** Adam, słynny partyzant pol., (daty życia nieznane), brał udział w wyprawie chocimskiej Jana III, stronnik Augusta II, po wkroczeniu Szwedów do Polski rozpoczął przeciw nim walkę partyzancką, w której okrył się sławą. W 1706 walczył pod Kaliszem przeciw zjednoczonym siłom polsko-szwedzkim; zakochawszy się w wziętej do niewoli córce wojewody kijowskiego Józefa Potockiego, Zofji, przeszedł na stronę Leszczyńskiego. Po bitwie połtawskiej schronił się wraz z innymi Stanisławczykami do Benderu, w 1711 wyprawił się do Polski, w 1714 przyjął amnestję Augusta II i osiadł na roli. Mimo skromnego stanowiska społecznego (był tylko starostą gnieźnieńskim), należał do najgłośniejszych i najpopularniejszych postaci ówczesnych i szlachta wielbiła go za jego animusz rycerski i nazywała „Hektorem". Powieść o Ś. napisał H. Rzewuski (1852, 2 t.).

***Śnieżne góry,** ob. Sneeuwbergen (uzup.).

***Środki wychowawcze** według pol. k o d. k a r n e g o, ob. Poprawczy zakład i środki wychowawcze (uzup.).

***Środkowa Australja,** nazwa terytorjum w Australijskim Związku Państw, utworzonego w 1927 przez podział Półn. Terytorjum (ob.) na 2 terytorja: Północną i Środkową A. Zajmowała obszar od 20° do 26° szer. geogr. płd. W 1931 połączono ją zpowrotem z teryt. Płn. Australji w teryt. Płn. Australji (ob.).

***Środkowy obszar czarnoziemu,** jednostka administracyjna w R. S. F. S. R., utworzona w 1928 z dawnych gubernij Kursk, Oreł, Tambow i Woroneż, 192.418 km², (1931) 11,872.900 mieszk. S t o l i c ą jest W o r o n e ż.

***Środkowy okręg przemysłowy,** określenie używane w Rosji dla rozwiniętych przemysłowo obszarów między górną Wołgą a Oką. Od 1929 dzieli się na trzy jednostki administracyjne: obszar Moskiewski, Iwanowski okręg przemysłowy, obwód Niżnowogródzki.

***Świerzyński** Michał, kompozytor pol., * 1868, od 1916 nauczyciel konserwatorjum krakowskiego, obecnie w Poznaniu. Napisał dużą ilość kompozycyj instrumentalnych i wokalnych, wśród nich małe opery, operetki i symfonje.

***Świetlny zmysł,** zdolność odczuwania promieni świetlnych, zwykle zapomocą specjalnych organów (oczy, przyoczka). U zwierząt nie posiadających oczu (dżdżownica, małże, jeżowce), są komórki czułe na światło rozrzucone na ciele. Zwierzęta mogą odczuwać tylko jasność (natężenie światła) lub też barwy.

Świętego Wawrzyńca wyspa, ob. Saint Laurent Island (uzup.).

Świętochowski Aleksander, pisarz pol. W r. 1927 otrzymał nagrodę literacką m. Łodzi.

***Świtalski** Kazimierz, polityk pol., ur. 1886, studja wyższe we Lwowie, doktorat filozofji, przed wojną pracował w szkolnictwie jako profesor gimnazjalny, w czasie wojny w Legjonach, należał do kierowniczych władz P. O. W. W latach 1918—22 jako major W. P. w adjutanturze Naczelnika Państwa, w 1926 został dyrektorem departamentu politycznego w Min. Spraw Wewn., w 1928 minister oświecenia publicznego, w kwietniu 1929 utworzył gabinet, w grudniu t. r. ustąpił, w 1930 wybrany do Sejmu został jego marszałkiem.

T.

Tadżikistan. Zajmuje 141.600 km², (1931) 1,174.100 mieszk. Stolica nosi obecnie nazwę S t a l i n a b a d. Inne większe miasta (1926): C h o d ż e n t 37.143, U r a-T j u b e 21.056 mieszk. Autonomiczny obszar Górno-Badachszański, stanowiący część T., ma 58.884 km², (1931) 32.300 mieszk., stolica Chorog, 927 mieszk.

***Tailleferre** Germaine, kompozytorka franc., * 1892, należy do paryskiej grupy sześciu, jest jednak zwolenniczką prądów umiarkowanych. Napisała „Pastorale", „Les jeux de plein air", kwartet smyczkowy, „Balladę" na fort. i orkiestrę, sonatę na skrzypce i fort., balet „Le marchand d'oiseaux" (1923).

***Taneckie piętro** (Thanétien), środkowe piętro paleocenu. Por. Trzeciorzędowa formacja.

***Tardivaux,** ob. Boylesve René.

***Tasmański djabeł,** niełaz niedźwiedziowaty (Dasyurus ursinus), p. Dasyurus.

Taszkient, od 1930 stolica Uzbekistanu, (1926) 323.544 mieszk. Linje lotnicze w 1932: Moskwa—T.—Ternes—Kabul i T.—Termes—Stalinabad.

Taszycki Witold, językoznawca pol., * 1898, od 1929 prof. filologji słowiańskiej w uniw. lwowskim, napisał nadto m. i.: „O tak zwanym

kalendarzu imion słowiańskich" (w „Języku Pol." 1927), „Czechizmy w języku Reja" (w „Prac. Filol." 1927), „Stanowisko języka łużyckiego" (1928), „Spory o pochodzenie polskiego języka literackiego" (w „Przegl. Humanist." 1930).

***Technicznych Nauk Akademja,** instytucja naukowa, założona w r. 1920 w Warszawie celem popierania rozwoju nauk technicznych i matematyczno-fizycznych. Instytucja zorganizowana, podobnie jak Polska Akademja Umiejętności i będąca odpowiednikiem na polu wiedzy technicznej, dzieli się na cztery wydziały: matematyczno-fizyczny, inżynieryjny, mechaniczny i technologiczny, i liczy obecnie 36 członków czynnych i 12 członków-korespondentów. Pierwszym prezesem był prof. Gabrjel Narutowicz (pierwszy Prezydent Rzpltej). Obecnie (1933) jest prezesem Akademji prof. M. Matakiewicz. Pierwszym wiceprezesem był prof. Maksymiljan Thulie, obecnie A. Wasiutyński. Pierwszym sekretarzem generalnym prof. J. Zawidzki, obecnie prof. W. Broniewski. Siedzibą Akademji jest pałac Staszica w Warszawie. Jedną z najważniejszych, bieżących prac Akademji jest ustalenie polskiego słownictwa technicznego.

***Technokracja,** „panowanie maszyny", teorja opracowana przez grupę amerykańskich inżynierów, która 1918 zaczęła badać bezrobocie wywołane zastosowaniem maszyn w produkcji. Ośrodkiem tych badań jest wydział techniczny uniwersytetu Columbia w Nowym Jorku, a ich kierownikiem Howard Scott. T e c h n o k r a c i twierdzą, że wojna światowa i czasy powojenne wywołały zupełny przewrót w warunkach produkcji. Robotnik w fabryce żarówek wyposażonej w najnowsze urządzenia wykonuje w ciągu jednej godziny pracę, na którą 1914 potrzebował 9.000 godzin. Przy produkcji żelaza jeden robotnik robi obecnie tyle, ile przed pół wiekiem 650 robotników. W fabryce cegieł jeden robotnik wyrabia dziennie 400.000 cegieł. Podobne warunki produkcji istnieją i w innych przedsiębiorstwach. Konsumcja, mimo sztucznego podsycania jej przy pomocy propagandy, zmiennej mody i niskiej jakości towarów, nie może wchłonąć całej produkcji rolniczej i przemysłowej. Ogranicza się wobec tego produkcję przez zwolnienie części pracowników. Nastaje bezrobocie. Bezrobocie jest zjawiskiem stałem. Technokraci obliczają, że, gdyby nawet konsumcja w Stanach Zjednoczonych wróciła do poziomu z 1929, to i tak z 14 miljonów bezrobotnych połowa nie znalazłaby zatrudnienia. Przypuszczają technokraci, że w 1934 liczba bezrobotnych w Stanach Zjednoczonych dojdzie do 25 miljonów. Przy dzisiejszym stanie urządzeń technicznych wystarczyłoby dla zapewnienia ludności Stanów Zjednoczonych stopy życiowej 10-krotnie wyższej, niż była 1929, by każda jednostka między 25 a 45 rokiem życia pracowała 660 godzin rocznie. Wzmagające się „bezrobocie techniczne" musi doprowadzić do załamania się systemu kapitalistycznego i do zaprowadzenia gospodarki planowej kierowanej przez techników. Każdy robotnik otrzymywałby za swą pracę wynagrodzenie w przekazach opiewających na jednostki energji, przyczem przekazów tych nie możnaby było sprzedawać, ani oszczędzać. System gospodarczy pracowałby wówczas z dokładnością maszyny. Czy i o ile można człowieka wepchnąć w tryby takiego systemu i jak przedstawiałaby się kwestja społeczna i polityczna w planowej gospodarce technicznej, na to nie dają technokraci odpowiedzi.

Tel Awiw, (1930) 40.000 mieszk. Nie posiada uniwersytetu.

***Telmányi** Emil, skrzypek węg., *1892, od 1919 w Kopenhadze, występuje też jako dyrygent.

***Tempka-Nowakowski** Zygmunt, ob. Nowakowski Z. T. (oraz uzup.).

***Templer** Leon, współcz. pol. krytyk lit., oprócz artykułów i studjów w czasopismach, oddzielnie wydał studjum: „Tomasz Mann" (1932).

Tepic, obecnie stan Nayarit (ob. uzup.).

***Terneuzen,** ob. Neuzen.

***Testów metoda** jest wyrazem silnego rozwoju psychologji stosowanej (ob. uzup.) i znajduje duże zastosowanie w różnych dziedzinach życia, w których badania psychologiczne są potrzebne. T. m. używana dla badań wyższych funkcyj psychicznych zastępuje metodę laboratoryjną psychologji eksperymentalnej, daje też znakomite wyniki tam, gdzie niemożliwy jest eksperyment w znaczeniu starszem, t. j. dążący do bezpośredniego zbadania jakiejś funkcji psychicznej. Joteyko określa t e s t y jako „próby, które w krótkim przeciągu czasu mierzą czynności psychiczne wyższego rzędu". W innych określeniach spotkać można wyznaczenie szerszego zakresu temu pojęciu, np. że test jest to próba jakiejkolwiek charakterystyki fizycznej lub umysłowej osobnika, np. wzrostu, pamięci, lub zdolności do rysunku (Claparède).

Testy zaczęto stosować około 1890 r.: w Ameryce — Cattell, który wprowadził nazwę „mental test"; w Niemczech zaproponował psychjatra Rieger już 1889 stosowanie prób dla oceny inteligencji, a od 1895 zastosował metodę testów Kraepelin; w Francji — Binet od 1896. W Anglji już w 1883 zwrócił uwagę Galton na badania psychologiczne tego rodzaju, łącząc je z antropologją i statystyką. Rozwój t. m. postępował szybko i obecnie daje ona dobre wyniki w szeregu dziedzin: w różnych zagadnieniach organizacji i oceny pracy szkolnej, w diagnostyce psychjatrycznej, w kryminologji, w poradnictwie zawodowem, w analizie i w konstruowaniu warunków pracy. Poza tem ma t. m. znaczenie i dla psychologji teoretycznej.

T e s t y można podzielić na k i l k a g r u p zależnie od tego, które przejawy życia psychicznego badamy. Jednakowoż ścisłe odgraniczenie zarówno testu, jak i zjawisk psychicznych nie zawsze jest możliwe. Claparède daje następującą klasyfikację: A. Testy uklasyfikowane zależnie od wyników i l o ś c i o w y c h (testy psychofizyczne, psychochronometryczne, psychodynamiczne, psychostatyczne) lub od wyników j a k o ś c i o w y c h. B. Testy uklasyfikowane według ich znaczenia p r a k t y c z n e g o. Tu należą testy u z d o l n i e ń, które rozpadają się na 2 grupy: testów w i a d o m o ś c i i testów

uzdolnień naturalnych (czynności umysłowe poszczególne, czynności umysłowe w funkcji czasu, jak wprawa i zmęczenie, ogólna orjentacja umysłowa, inteligencja integralna, charakter ogólny), — a obok testów uzdolnień, testy *rozwojowe*.

Technika badań testowych jest naogół prosta i już sama konstrukcja testów wyznacza instrukcję do badań. Opracowywanie wyników opiera się na metodach psychologji matematycznej oraz na interpretacji psychologicznej. Badania mogą się odbywać *indywidualnie* i *grupowo*. Pierwsze mają tę zaletę, że pozwalają badaczowi obserwować badanego, drugie przyspieszają przeprowadzenie badania większych grup. Ta różna forma badań wymaga różnej konstrukcji testu. I tak w badaniu indywidualnem test może wymagać odpowiedzi *ustnej*, co jest niemożliwe w badaniach grupowych, w których odpowiedzi muszą być *pisemne*. Istnieją też testy, w których badany rozwiązuje określone zagadnienie tylko przy pomocy pewnych *czynności praktycznych*.

Testy mogą być stosowane *pojedynczo* albo *w zespołach*, w zależności od tego, czy chcemy zbadać jedną funkcję (oczywiście na dużej ilości osób), czy chcemy przeprowadzić szersze studjum psychologiczne jednostki lub grupy, wzgl. takiej funkcji, którą można poznać na podstawie korelacji kilku cech. Testy muszą być *dostosowane* do poziomu badanych, albowiem zbyt trudne lub zbyt łatwe testy nie dają charakterystycznych wyników; muszą też być sformułowane jasno. Eksperymentator winien unikać poddawania odpowiedzi przez i słowa i wzrok wzgl. skierowywania na właściwą odpowiedź.

Do ważniejszych testów umysłowych należą następujące: Test *zapamiętywania doraźnego* (ob. Uczenie się, uzup.), polegający na poprawnem powtórzeniu usłyszanego lub widzianego szeregu liczb, sylab, wyrazów i t. d.; test *wyobraźni przestrzennej* np. ułożenie kilku wskazanych figur z pewnej ilości kwadratów i trójkątów, wykonanie (w wyobraźni) przekroju bryły lub kombinacji brył; testy *uwagi i skupiania się*, jak np. test Bourdona polegający na przekreślaniu w tekście pewnych liter; test *sugestywności*, polegający np. na zadawaniu pytań sugestywnych, dotyczących pokazanych poprzednio obrazków; test stopnia *opanowania mowy*, stanowiący podstawę do oceny zasobu i rozumienia słów; testy *kojarzenia*, testy *rozpoznawania*, np. uzupełnianie braków obrazka, test *zachowania się wobec wyobrażonych sytuacyj* (np.: „co należy zrobić, gdy mieliśmy spełnić czyjeś polecenie i po drodze zapomnieliśmy o niem?"); test *krytycyzmu*, np. zadanie wykrycia niedorzeczności w pewnych zdaniach („Paweł przeskoczył przez swój cień", lub „Byłem bardzo spragniony, lecz pragnienie mi przeszło, gdy najadłem się soli"); test *definicji*, wymagający określania pojęć różnych kategoryj; test *wnioskowania*, wprowadzający figury sylogizmów, test *uzupełniania* luk w tekście (test Ebbinghausa), test *trzech słów* (ob. Masselona metoda, uzup.), test *analogji*, polegający na znalezieniu czwartego pojęcia na mocy trzech danych, przyczem w dwóch parach wyrazów ma być podobna relacja (np.: woda, okręt; ląd,...); testy *porządkowania* (ciężarków, obrazków albo szeregów nieuporządkowanych wyrazów).

Zespoły testów stanowią: skala *Bineta-Simona* i ich przeróbki (ob. Inteligencji badanie, uzup.), testy *Rossolima* dla wyznaczenia profilu psychologicznego, a z nowszych — serja testów do badań dzieci, wstępujących do szkoły, stworzona przez *Winklera*, która się składa z testów: kombinacji konstrukcyjnej, ujmowania kształtów, pamięci ruchowej, pamięci słuchowej, pamięci treści opowiadania, ujmowania trudnych słów, wymowy, ujmowania liczb, pamięci wzrokowej, nazywania rzeczy, fantazji, nazywania barw, tworzenia pojęć, obserwacji, szybkości pojmowania, wytrwałości i zdolności skupienia. W Polsce zastosował nową serję testów *Baley*; polegają one na: wnioskowaniu z dwóch przesłanek, zawierających iloczyny logiczne; na podporządkowaniu wyrazów („nie drugiemu miło co rób nie tobie"); na budowie zdań z sylab („ta ca ka pra pła ja ca"); na znajdowaniu budowy szeregu (10, 21, 32, 43,... oraz ABCDE, EABCD, DEABC, CDEAB,...); na przekreślaniu w szeregu litery, której miejsce zostaje podane w sposób zawiły; na wypełnianiu luk („wódz... rozkazy, natomiast żołnierz je...); na wnioskowaniu z użyciem stosunków „starszy" i „wyższy"; na rysunku, wymagającym wykonania zwierciadlanego obrazu figury bez użycia zwierciadła.

Testy *zręczności ruchowej* klasyfikuje Buyse w następującym schemacie: A. Badania *procesów prostych*, które polegają na stosowaniu testów określających *postrzeżenia ruchu* (*wrażliwość kinestezyjna*: czucie położenia, czucie ruchów biernych i aktywnych; *postrzeżenia ciężkości*: ciężar, ucisk, opór, czucie odciążenia; *postrzeżenia kształtów*: odległość, kontur, wypukłość) oraz testów badających *produkowanie ruchów* (*sprawność mięśniowa*: siła i wytrzymałość; *zręczność mięśniowa*: szybkość, dokładność, stałość, rytm). B. Badania *procesów złożonych* (*uwaga ruchowa*, badana przy pomocy pomiarów czasu reakcji lub innemi testami; *pamięć ruchowa*, badana przy pomocy pisania na maszynie, powstawania nawyknień; *wyobraźnia mechaniczna*).

Por. w *uzup.*: Psychologja stosowana, Psychologja różniczkowa, Psychologja matematyczna, Inteligencja, Inteligencji badanie, Korelacji współczynnik, Percentyle, Przyczyn i skutków metoda.

***Tetera** Jerzy, pseudonim Stanisława Długosza (ob. t. 4).

***Tetet**, ob. Mendes.

***Tethyodea**, gromada osłonic, ob. Żachwy.

Tetmajer-Przerwa Kazimierz, poeta pol. W r. 1928 otrzymał nagrodę literacką m. Warszawy. W r. 1931 obchodzono uroczyście jego jubileusz, jako poety Skalnego Podhala.

***Tetrafonja,** nowy efekt dźwiękowy, polegający na podziale oktawy na cztery równe części, wprowadzony przez włoskiego muzyka Domenica Allaleona w jego „I moderni Orizzonti della Tecnica Musicale" (1911).

***Thallasidroma,** ob. Nawałnik.

***Theremin** Leon, ros. inżynier i profesor, *1896, studjował też muzykę. Wspólnie ze swym asystentem G o l d b e r g i e m zbudował aparat elektryczno-muzyczny, który demonstrował poza granicami Rosji, po raz pierwszy w r. 1927. Por. Muzyczne mechanizmy.

Thomas Albert, dyr. Międz. Biura pracy, † 1932.

***Tighina,** ob. Bendery.

***Tirana,** hiszpański taniec z końca w. XVIII i początku XIX, o rytmie

***Tita Ruffo,** włoski śpiewak operowy (baryton), * 1877, debiutował 1898, jest jednym z najsławniejszych współczesnych śpiewaków świata.

***Tok nauczania,** ob. Nauczanie (uzup.).

***Tomcsányi** Jan, współcz. pisarz węgier., tłumacz „Chłopów" (1929, przekład nagrodzony przez Pen-Club węgierski) i nowel Reymonta, „Szkiców węglem" Sienkiewicza, utworów Daniłowskiego, Kadena-Bandrowskiego, Ligockiego i Rodziewiczówny, wydał nadto m. i. tom studjów i szkiców o Polsce współczesnej: „Lengyelország" (1932).

Tomkowicz Stanisław, pol. historyk sztuki, † 1933.

***Tonna rejestrowa lub rejestrowana,** jest jednostką objętości (nie ciężaru), równa się 100 angielskim stopom sześciennym, t. j. 2.832 m³. Służy do określenia pojemności statków morskich: całkowitą pojemność statku określa się jako t o n n a ż b r u t t o; t o n n a ż n e t t o oznacza pojemność statku po odliczeniu objętości pomieszczeń gospodarskich, hali maszyn i t. d.

***Topian,** ob. Pistia.

***Torosiewicz** Teodor, pol. aptekarz i chemik (1789—1876), w aptece swej we Lwowie przeprowadził pierwszy szereg analiz źródeł i wód mineralnych, w czasach, kiedy dział ten leżał zupełnie jeszcze odłogiem i stał się ojcem balneologji polskiej, dla której położył niezapomniane zasługi. Opublikował przeszło sto rozpraw w języku polskim i niemieckim.

Towiański Andrzej, mistyk pol. Wybory jego pism oprac. Stan. Pigoń (1920) i Andrzej Boleski (1920, 2 t.). O T-im nowsze prace Stan. Pigonia, Zofji Gąsiorowskiej-Szmydtowej i i.

***Trafnych odpowiedzi metoda** została zastosowana do badania mechanicznej pamięci na drodze eksperymentalnej. Badani powtarzają szereg sylab bez znaczenia; następnie badacz podaje jedną z sylab i poleca badanemu wymienienie następnej. Oblicza się procent trafnych odpowiedzi. (Por. Pamięć, uzup.).

***Traganek,** roślina, ob. Astragalus.

***Tram,** belka gimn., ob. Bum (uzup.).

***Trapez,** p. Orczyk (uzup.).

Trawy. Por. też t a b l. w tym tomie na str. 303, 304, 305.

***Trąbkowate,** ob. Bignoniaceae.

Trentowski Bronisław, filozof pol. O nim monografja Wład. Horodyskiego (1913).

***Trichocephalus trichiurus** L.), włosogłówka (gatunek nicienia z rodz. Filariidae, pasorzytuje w jelicie grubem człowieka. Nie jest niebezpieczny. Przedni koniec ciała ma cienki, wydłużony i nim wkręca się w błonę śluzową jelita. Jaja rozwijają się we wodzie, z nią lub z potrawami dostają się do organizmu człowieka.

***Trifonia,** nowy efekt dźwiękowy, polegający na podziale oktawy na trzy równe części. Ob. Tetrafonia (uzup.) i Pentafonia.

***Trojanowski** Wincenty, pol. malarz i historyk sztuki. Wydał: „Malarstwo włoskie" (b. r.), „Wyspiański, artysta — człowiek — życie" (1927).

***Tropper,** ob. Niczko z Opawy.

***Trójnatka,** ob. Trichilia.

Tryb, w muzyce określenie jakiegoś akordu lub tonacji jako dur (major) lub moll (minor).

***Tszin,** ob. Czin (uzup.).

Tucydydes. Błąd druk.: zam. jako strategik, ma być: jako strateg.

Turcja. Narodowości w 1927 (w 1.000 osób): Turcy 11.778, Kurdowie 1.184, Arabowie 134, Grecy 120, Czerkiesi 96, Spanjole 69, Ormjanie 65, Albańczycy 22, Bułgarzy 20, Tatarzy 11, inni 160. Wyznania: 97,4% mahometan. Miast wielkich jest dwa: Konstantynopol i Smyrna. Ruch portowy w 1929: 66.600 statków z 25 milj. tonn rejestr. Koleje w 1931: 5.745 km. Urzędów pocztowych ponad 2.000, 6.400 km linij telegraf.

***Turczyński** Józef, pianista pol., * 1884, od 1920 prof. konserwatorjum warszawskiego, jeden z najwybitniejszych polskich pianistów.

Turkmenistan, (1931) 1,137.900 mieszk. S t o l i c a A s c h a b a d, 51.593 mieszk.

***Turyngskie piętro** (thuringien), najstarsze piętro permu według podziału francuskiego; zawiera ono pokłady węgla i odpowiada permokarbonowi geologów rosyjskich.

***Tussaud** Marie, plastyczka francuska, (1760-1850), uczennica swego wuja C. Curtiusa, kształciła się u niego w Paryżu specjalnie w sztuce modelowania wosku, w której szybko doszła do mistrzostwa. Wykonała z wosku cały szereg figur znanych osobistości ancien régime'u i Rewolucji francuskiej. W 1800 otworzyła w Londynie sławną Wax Work Exhibition z Gabinetem Okropności, która pozostała po jej śmierci w rękach następców.

Typologja, w z n a c z e n i u p s y c h o l o g i c z n e m stanowi gałąź psychologji różniczkowej (ob. uzup.) i zajmuje się klasyfikacją i analizą grup ludzkich pod względem najważniejszych cech psychicznych albo zespołów cech, które są dla tych grup charakterystyczne, jest nauką o typach psychicznych. Typologiczne badania są prowadzone albo na podstawach tylko psychologicznych, albo w związku z innemi naukami (antropologją, anatomją, fizjologją). Wychodząc z przesłanek psychologicznych buduje Diltey swoją typologję poglądów na świat, ustalając typ z m y s ł o w y, h e r o i c z n y i k o n t e m p l a c y j n y. Spranger odnajduje zasadnicze „formy życia" w nastawieniu ludzi wobec różnych przejawów kultury, t. zn. typ e k o n o m i c z n y, t e o r e-

1. Psia trawka (Nardus stricta). U góry: owocostan z nasionami ustawionemi jednostronnie. System korzeniowy.

2. Wyczyniec łąkowy (Alopecurus pratensis). Kwiatek. Zwinięty pączek z otwartą pochwą liściową.

3. Kostrzewa czerwona (Festuca rubra). Kłosek czterokwiatowy.

4. Rajgras angielski (Lolium perenne). Kwiatek. 4a. Kwiatostan L. italicum. Otwarty pączek.

5. Grzebienica pospolita (Cynosurus cristatus). Otwarty pączek wraz z zawiązkiem liścia.

6. Kłosówka miękka (Holcus mollis). Zamknięty pączek wraz z zawiązkiem liścia.

1. Tomka wonna (Anthoxanthum odoratum). Kłosek. Zwinięty pączek, u nasady liścia szczecinki.

2. Kostrzewa wyniosła (Festuca elatior).

3. Perz (Agropyrum repens). Ustawienie kwiatków na osi.

4. Mietlica biaława (Agrostis alba). Zwinięty pączek szczytowy.

5. Brzanka pastewna (Phleum pratense). Kwiatki.

6. Stokłosa miękka (Bromus mollis). Ośmiokwiatowy kłosek.

1. Rajgras francuski (Avena elatior). Zwinięty pączek szczytowy.

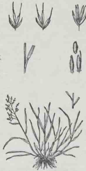

2. Wyklina roczna (Poa annua). Kwiatek o dwu i trzech ościach. Kwiatek. Łatwo odchylająca się pochwa liściowa. Owoce z pączkiem szczecinek oraz z plewką górną.

3. Owies złoty (Avena flavescens).

4. Wyklina zwyczajna (Poa trivialis). Rozwinięty pączek kwiatowy.

5. Śmiałek darniowy (Aira caespitosa).

6. Rzniączka pospolita (Dactylis glomerata). Kłosek. Pączek.

tyczny, *estetyczny*, *religijny*, *władczy* i *społeczny*. Müller-Freienfels odróżnia 2 główne typy: *życia emocjonalnego* i *życia duchowego*. Jung wprowadza do t. pojęcia *introwersji* i *ekstrawersji* (ob. Ekstrawertywny, uzup.). Kretschmer znajduje korelację między typami budowy ciała (ob. Konstytucyjne typy, uzup.) i typami psychicznemi *cyklotymicznym* i *schizotymicznym* (ob. Schizotymja, uzup.). Jaensch przyjmuje za podstawę typologji *strukturę* psychiki i odróżnia typy *scałkowane* i *niescałkowane*, które wiąże z typami somatycznemi: *tetanoidalnym* i *bazedowoidalnym*.

***Tyrowicz** Jan, współczesny historyk pol., autor monografji: „Jan Tyssowski, dyktator krakowski r. 1846" (1930), nadto: „Działalność publiczna J. U. Niemcewicza w latach 1807—1813" (1930) i i.

***Tyszkowski** Kazimierz, pol. historyk i bibljotekarz, ur. 1893, kustosz Zakładu Nar. im. Ossolińskich, kierownik jego wydawnictw i docent uniw. lwowskiego, brał czynny udział w organizowaniu polskich zjazdów historycznych i bibljotekarskich, od 1933 redaguje „Wiadomości historyczno-dydaktyczne". Ogłosił kilkadziesiąt prac i przyczynków w zakresie historji, archiwistyki i bibljotekarstwa, ważniejsze: „Poselstwo Lwa Sapiehy w Moskwie w 1600" (1927), „Wyprawa Zygmunta III do Szwecji" (1928).

***Tzara** Tristan, poeta franc., * 1896, koryfeusz dadaizmu, autor: „La première Aventure céleste de Monsieur Antipyrine" (1916), „25 Poèmes" (1918), „Cinèma Calendrier du Coeur abstrait Maison" (1920), „De nos Oiseaux" (1923).

U.

***Uargla,** stolica terytorjum Sahary algerskiej, około 150 km na płd. od Tugurt, około 4.000 mieszk., w oazie tej nazwy (około 900 tys. palm daktylowych, około 10.000 mieszk.).

***Ubiory polskie,** ob. Polska, Stroje.

***Uczenia się metoda** została zastosowana przez Ebbinghausa do badań eksperymentalnych nad pamięcią. Badani uczą się na pamięć pewnej ilości sylab bez znaczenia. Badacz oblicza ilość powtórzeń i czas zużyty do wyuczenia się. Serje takich rezultatów dają miarę pamięci i wskazówki najbardziej celowego uczenia się pamięciowego. (Por. Pamięć, uzup.).

***Uczenie się,** zdobywanie wiadomości i nawyków. Thorndike, psycholog ameryk., sformułował trzy zasadnicze *prawa uczenia się*: *gotowości* do materjału, prawo *ćwiczenia* oraz prawo *wpływu* ćwiczenia na całą osobowość.

***Uezan,** miasto we franc. Marokko, między Fezem a Tangerem nad granicą hiszp. Marokka, (1931) 15.874 mieszk., siedziba potężnego mahometańskiego stowarzyszenia Taibia, wyrób oliwy.

***Ukelele,** hawajska nazwa portugalskiej gitary, o czterech stalowych strunach. Strojona jest a^1 d^1 fis^1 a^2. Popularnie nazywa się *gitarą hawajską*, używana jest w europejskich orkiestrach jazzowych w stroju a^1 d^2 f^2 a^2.

***Ulsterian,** środkowo-dewońskie piętro według podziału amerykańskiego; obejmuje piaskowiec z Esopus, piaskowce z Schoharie i wapień z Onondaga.

Unanimizm, francuska szkoła poetycka, pierwsza z rzędu, która dopiero po wojnie zyskała uznanie. Należą do niej po większej części sympatycy Rosji. Początek jej wywodzi się z komuny Abbaye (ob. uzup.), założonej w r. 1906, a po upadku tej próby realizacji niektóre jej myśli zasadnicze są nadal programem społecznym u., którego właściwym twórcą jest Louis Farigoule, znany powszechnie pod pseud. Jules Romains (ob.). Poetycki program u. jest połączeniem lirycznego naturalizmu, według którego poezja ma być naturą oglądaną przez pryzmat temperamentu, z hasłem romantycznem, że ma ona przedstawiać sumę temperamentów, jako metafizyczny przejaw zbiorowej duszy ludowej. Celem u. jest dotrzeć do istoty rzeczy i zjawisk samych w sobie. Za swoich mistrzów u. przyjmuje Walta Whitman'a (ob.) i Emila Verhaeren'a (ob.). Kodeksem poetyckim u. jest „Petit traité de versification" opracowany przez Jules Romains i Georges Chennevière (1923), głoszący wolny wiersz i zupełną swobodę rymu, z którym w pełni równouprawniony staje się też asonans. Nadto Romains wprowadza jeszcze nazwę: „sonorité" (pokrewieństwo dźwięku), jako pojęcie ogólniejsze od rymu, będącego tylko jednym z wielu przypadków współdźwięczności. W ekspresji słownej łączy u. patos romantyczny z rzeczowością i jaskrawością naturalizmu, natomiast odrzuca całą metaforykę symbolistyczną. — U. Romains'a ma poniekąd charakter religijny: poeta widzi Boga w każdej ludzkiej parze, tem lepiej w licznej grupie ludzi, najdoskonalej w ogromnem zbiorowisku wielkomiejskiem. — Do unanimistów należy m. i.: Georges Duhamel (ob.), przedstawiciel odmiennego typu, różniącego się od mózgowo-naukowego romantyzmu Romainsa uczuciową religijnością. Duhamel wraz z Vildrac'iem wydał drugą poetykę u.: „Notes sur la Technique poétique" (1910, nast. wyd. przerobione). Charles Vildrac (ob.) jest heretykiem kościoła unanimistów przez swój słonecznie pogodny optymizm, idealizujący sprawy najbanalniejsze. Inni lirycy u.: Georges Chennevière, René Arcos, Luc Durtain, Pierre Jean Jouve. Odłamem u. jest symultaneizm (ob. uzup.). Do u. zbliżają się też niezależni poeci pochodzenia żydowskiego: André Spire i Edmond Fleg. — U. jest niejako inicjatorem poezji proletarjackiej o poczuciu klasowem.

***Uniłowski** Zbigniew, współcz. pisarz pol., zwrócił uwagę pierwszą swoją powieścią: „Wspólny pokój" (1932), w której z surowym realizmem przedstawia nędzę materjalną i mo-

ralną grona proletarjackiej cyganerji literackiej na tle stosunków warszawskich.

***Universal Edition**, wiedeńska muzyczna firma wydawnicza, zał. w 1901, wydaje też czasopisma: „Musica divina" (od 1913), „Musikblätter des Anbruch" (od 1919) i „Pult und Taktstock" (od 1924).

***Unja Socjalistycznych Republik Sowieckich**, ob. Związek Socjalistycznych Republik Rad. P. też Pięcioletni plan (uzup.).

Unterwalden, ob. Nidwalden i Obwalden (uzup.).

Upaniszady, wedyckie teksty filozoficzne. Wybór w przekładzie pol. Stan. Franc. Michalskiego (1913). Niektóre wyjątki tłum. też Wacław Berent (w X t. „Chimery", 1907).

***Urban** ks. Jan, T. J., współcz. uczony jezuita pol., redaktor „Przeglądu Powszechnego", napisał m. i. „Makryna Mieczysławska w świetle prawdy" (1923).

***Urochrom**, żółty barwnik moczu; tworzy bezpostaciowy brunatny proszek, łatwo rozpuszczalny w wodzie, trudno w rozpuszczalnikach organicznych. Zawiera siarkę i azot, związany prawdopodobnie z rdzeniem pyrrolowym.

Uzbekistan, (1931) 4,865.400 mieszk. Od 1930 stolicą jest Taszkient.

***Uzdolnień badanie** polega na ocenie stopnia i analizie czynników i kierunku uzdolnień. Ma na celu stwierdzenie do jakich wyczynów pod względem jakościowym i ilościowym osobnik jest najbardziej zdolny. Por. Testów metoda, uzup.

Używkowe rośliny, por. też tabl. XIV, XV i XVI w tym tomie.

V.

Vaihinger Hans, filozof niem., jego studjum: „Filozofja Nietzschego" przeł. Kazimierz Twardowski (1904).

***Vašek** Włodzimierz, ob. Bezruč Piotr.

***Vautel** Clément, współcz. pisarz franc., autor poczytnych powieści: „Mon Curé chez les Riches" i „Mon Curé chez les Pauvres", nadto: „Madame ne veut pas d'Enfants" (1926), „L'Amour à la Parisienne" (1927) i i.

***Vejprty** (niem. Weipert), miasto w żupie Karolowe Wary (Czechy), w Rudawach, 714 m nad poz. morza, przy kolei: Chomutov—Chemnitz z 12.500 mieszk. oraz przemysłem pasmanteryjnym i i.

***Verus mou** (franc.), ob. Rytownictwo.

***Verneuil** Louis, współcz. komedjopisarz franc., wraz z żoną swoją autor bardzo kasowych, lecz bezwartościowych wodewilów, np. „Le Fauteuil 47" (1923), „Ma Cousine de Varsovie" (1924).

***Verruca** (łac.), brodawka na skórze.

***Vespidae**, ob. Osowate.

***Viaud**, ob. Loti.

***Vigoroso** (włosk.), określenie muzyczne: silnie, z siłą, mocno.

***Villa-Lobos** Hector, kompozytor brazyl., * 1890, rezultatem jego badań nad folklorem jest dzieło „Alma de Brasil". Skomponował 4 opery, 3 balety, oratorjum, dwie msze, szereg utworów orkiestralnych, kameralnych, fortepianowych i pieśni.

***Violoncello**, ob. Wiolonczela.

***Viperidae**, ob. Żmije.

***Vitéz** (węg., bohater), tytuł przywiązany do orderu, ustanowionego 1920 przez regenta Horthy'ego tylko dla wojskowych, którzy odznaczyli się w czasie wojny lub w tłumieniu rewolucji bolszewickiej. Udekorowani otrzymują dyplom szlachecki i posiadłości ziemskie.

Vojnović Ivo, poeta chorwacki, największy dramaturg jugosłowiański i wskrzesiciel tradycyj dubrownickich. Wyczerpująca o nim monografja pol. Józefa Gołąbka (1932).

W.

***Waelrant** Hubert, niderl. kompozytor, (1517—1595), założył szkołę w Antwerpji i zakład wydawniczy, pisał motety, chansons i madrygały.

***Waga monet**, ob. Monety.

***Wagadugu**, stolica kraju Mossi w Górnej Wolcie (Franc. Afryka Zach.), przy drodze karawanowej z pld. do Timbuktu, z 10.074 mieszk.

***Wagrja** (niem. Wagrien), kraina w Holsztynie (Niemcy), zamieszkała w średniowieczu przez słowiańskich Wagrjów, których podbił ces. Otton I. W 983—1043 należała W. po zrzuceniu jarzma niemieckiego do państwa Obotrytów, aż w 1125 została ostatecznie opanowana przez Niemców i wcielona w 1139 do Holsztynu.

***Wajnberg** Izaak, orjentalista pol., * 1878, od 1915 prof. semitologji i języków semickich w Wolnej Wszechnicy w Warszawie, wydał: „Explicatio Jesu" (1907), „Gadla Jafgerana ,Egzi', Das Leben des hl. Jagerana ,Egzi'" (1917), „Gespräche Jesu mit seinen Jüngern" (1919, razem z C. Schmidtem), zarysy literatur koptyjskiej, arabskiej i żydowskiej (w „Wielk. Lit. Powsz." 1930).

***Wakamba**, plemię Bantu z Ukamba, wykazujące wpływy hamickie; niegdyś panowali również w Usagara, Unguru i Usambara, gdzie do dziś istnieją ich kolonje.

***Wakuafi**, niegdyś potężny szczep hamicki; zamieszkują Leikipię, Kawirondo, częścią też

Nguru, Useguha, okolice Kilimandżaro, obecnie osiadli pasterze i rolnicy.

***Walla Walla,** miasto na płd. granicy stanu Waszyngton (Ameryka płn.) z 15.503 mieszk. i handlem ziemiopłodami.

***Waller** Edmund, poeta ang., (1606—1687), autor erotyków do „Sacharissy" (t. j. Lady Dorothéa Sidney). „Poems" wyd. 1645 i 1664, nowe wyd. 1893.

***Wallis** (właśc: W a l f i s z) Mieczysław, pol. krytyk artystyczny, współpracownik „Robotnika" (od 1919), „Wiadomości Literackich", „Sztuk Pięknych" i i. czasopism, wydał: „Obrona humanistyki w metodologji współczesnej" (1922), „Stanisław Noakowski" (1928) i i.

***Walmorth,** dzielnica robotnicza w Londynie, na płd. od Tamizy.

***Walna wyprawa do Wołoch ministrów na wojnę,** charakterystyczny utwór polskiej komedji mieszczańskiej, wydany anonimowo w r. 1617, wyd. kryt. w „Polskiej komedji rybałtowskiej" Badeckiego (1931).

***Walsingham** Sir Francis, ang. mąż stanu, (1530—1590), poseł angielski w Paryżu, doprowadził do przymierza Anglji z Francją przeciw Hiszpanji (1572), 1573 odwołany, został mianowany sekretarzem stanu, zorganizował tajną służbę wywiadowczą, przyczynił się do stracenia Marji Stuart, zwolennik kolonizowania Ameryki. Należał do współpracowników lorda Burleigha, ob.

***Walther z Akwitanji,** niem. bohater legendarny, zakładnik na dworze Attyli, krewny Hagena, ale po swej ucieczce z Hildegundą schwytany przez ludzi Hagena i Gunthera, przyczem zwycięzca w dwunastu pojedynkach. Podanie oprac. ok. 750 w eposie staroang., ok. 935 w łaciń. „Waltharius manu fortis" Ekkeharda I, ok. 1200 w eposie średnio-górno-niem. O przeróbce polskiej ob. Walgierz Udały. Nadto Knoop: „Die deutsche Walthersage und die poln. Sage von Walther und Helgunde" (1887).

***Walvis Bay,** ob. Wielorybia zatoka.

Wałek-Czernecki Tadeusz, historyk pol., ur. 1889, studja w Krakowie i Berlinie, od 1922 prof. hist. starożytnej Uniw. Warszawskiego. Nap.: „Die delphische Amphiktyonie" (1911), „Dzieje upadku monarchji macedońskiej" (1924), „Dzieje Grecji" (w „Wiel. Hist. Powsz." Trzaski-Michalskiego) i szereg innych prac w języku polskim i francuskim.

***Wampum,** sznury muszel, które u Indjan wschodnich wybrzeży Ameryki Płn. służyły jako pieniądze; połączone razem w rodzaj paska, służyły do przesyłania wiadomości o zapadłych uchwałach, n. p. przy zawieraniu pokoju, przyczem wzór paska podawał treść uchwał.

***Wandorobbo** (A s a), hamicki szczep koczujących pasterzy, który przed Massajami zajął obszary między jez. Wiktorji a Leikipją; podbici i zdziesiątkowani przez nich żyją dziś W. jako pierwotni zbieracze i myśliwi.

***Wandurski** Witold, współcz. poeta pol., wraz z Wł. Broniewskim i Stan. R. Standé wydał „Trzy salwy" (1925), zwrócił na siebie uwagę wystawieniem dramatu: „Śmierć na gruszy"; wydał nadto poezje: „Sadze i złoto" (1926), sztukę „Gra o Herodzie" (1926). Obecnie w Rosji Sowieckiej.

***Wang Czung,** filozof chiński, (27—97), sceptyk i materjalista. Dzieło podstawowe „Lunheng" zostało przez Forke przełożone na język angielski (1907—11).

***Waranasi,** ob. Benares.

***Waren,** miasto okręg. w Meklemburg-Schwerin (Niemcy), nad jez. Müritz, przy kolei: Neustrelitz—Güstrow z 10.363 mieszk., muzeum przyrodniczem i przemysłem.

***Warenjusz,** spolszczona forma nazwiska Varenius (ob.).

***Warens** Françoise de (z domu d e l a T o u r), (1699—1762), przeszła w r. 1726 na katolicyzm i nakłoniła do tego samego młodego Rousseau'a (w r. 1728), który mieszkał u niej w Annecy (1738—40), jako jej kochanek. „Nouvelles lettres de Mme de W. 1722—60" wydał Mugnier w r. 1900.

***Wargla,** ob. Uargla (uzup.).

***Waristowie** (V a r i s t i), plemię Suewów z płd. Germanji; w 166—180 brali udział w wojnie z Markomannami. Część ich osiadła wtedy w Pannonji, a część koło V w. w Burgundji.

***Warming** Jan Eugenjusz, botanik duński, (1841—1924), prof. w Sztokholmie i w Kopenhadze, podróżował po Brazylji, Grenlandji, Norwegji, Wenezueli oraz Indjach wsch. Zajmował się systematyką oraz geografją roślin.

***Warramunga,** plemię australijskie, z okolic Murchison Ranges, kulturalnie zbliżone do Arandów.

***Warrau,** odrębne językowo plemię Indjan z delty Orinoco; mieszkają w domach palowych; panuje u nich kult księżyca.

***Warszawianka,** polski taniec salonowy w takcie 3/4, spokojny, o długich nutach na początku taktów „ciężkich" (2, 4 i t. d.).

***Warwicyt,** minerał, mieszanina manganitu i piroluzytu, występuje w pseudomorfozach po kalcycie.

***Waseguha,** plemię Bantu z Useguha; wzrostu miernego, zajmują się pierwotną uprawą roli, mniej pasterstwem; prowadzą handel kością słoniową i bydłem. Broń ich składa się z krótkiego miecza, długiej dzidy i łuku.

***Wasilewski** Antoni, malarz pol., * 1905, poświęca się głównie karykaturze, jest współpracownikiem „Ilustr. Kurjera Codz." i redaktorem pisma humoryst. „Wróble na dachu".

***Wassagara,** szczep Bantu z gór Usagara, zajmujący się rolnictwem, nieco pasterstwem; trapią ich napady rabunkowe Wagogów i Wahehe; ok. 15.000 głów.

***Wassegeju,** rolniczy szczep Bantu z obszarów między wybrzeżem a górami Usambara; muzułmanie. W XVI. w. jako M o s s o g e j o w i e wchodzili w skład wojsk posiłkowych Portugalczyków, którzy w XVII. w. musieli im płacić haracz.

***Waterloo** Anthonie (Antony), malarz i rytownik niderl., (ok. 1610 — po 1676), jest twórcą nielicznych obrazów i wielu akwafort krajobrazowych, odznaczających się delikatnością w od-

1. Orzech kola (Cola acuminata).

2. Herbata mate (Ilex paraguariensis).

3. Winorośl (Vitis vinifera).

4. Wanilja (Vanilla planifolia).

5. Areka (Areca catechu).

1. Kawa (Coffea arabica).

2. Herbata (Thea sinensis).

3. Kakaowiec (Theobroma cacao).

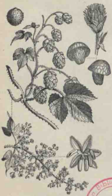

4. Chmiel (Humulus lupulus).

5. Tytoń (Nicotiana tabacum).

Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka w SŁUPSKU

daniu gęstwiny drzew i perspektywy powietrznej.

***Wath upon Dearne,** miasto w Yorkshire (Anglja), nad kanałem: Dearne-Dove i przy kolei: Sheffield—Doncaster z 12.857 mieszk., kopalniami węgla i przemysłem.

***Ważka skręceń,** wahadło poziome, służące do pomiaru małych poziomych sił. W. s. stosował Coulomb przy pomiarach magnetycznych i elektrycznych, które doprowadziły do wygłoszenia praw Coulomba, posługiwał się nią również Cavendish przy pomiarach stałej grawitacyjnej. W. s. składa się z pręta 40 cm długiego, obciążonego na końcach, a zawieszonego w środku na sprężystej nici kwarcowej lub drucika. Pręt pozostawiony samemu sobie ustawia się poziomo w pewnej pozycji, tem się odznaczającej, że zawieszenie nie jest skręcone. W. s. wychylona z tej pozycji działaniem siły f skręca się o kąt do niej proporcjonalny, równocześnie budzą się siły sprężyste na skutek skręcenia zawieszenia, usiłujące przywrócić układ do pierwotnego położenia, podobnie jak siła ciężkości przywraca wahadło odchylone do pierwotnej pozycji pionu. W obu przypadkach występują wahania. Pomiar ich okresu pozwala przy w. s. wyznaczyć moment kierujący układu, a stąd wartość siły działającej. Eötvös zastosował w. s., której obciążenie po jednej stronie znajdowało się o 65 cm niżej, niż po drugiej do pomiaru zmian siły ciężkości z wysokością.

***Wąsik** Wiktor, pol. pedagog i filozof, * 1883, redaktor „Przeglądu Humanistycznego" (1922—1925) i od r. 1925 „Przeglądu Pedagogicznego", prof. Państwowego Instytutu Pedagogicznego i Wolnej Wszechnicy w Warszawie, wydał: „Kategorje Arystotelesa pod względem historycznym i systematycznym" (1909), „Poglądy pedagogiczne Platona i Arystotelesa ze stanowiska metodyki ogólnej" (1912), „Andrzej Glaber z Kobylina, problematysta polski" (1916), „Interpunkcja polska" (1919), „Piśmiennictwo staropolskie w przedmiocie zagadnień etycznych" (1920), „Sebastjan Petrycy z Pilzna i epoka" (1923—29, 2 cz.) i i.

***Wąsy,** ob. Broda (uzup.).

***Webi Scebeli** (W a b i S.), rzeka na półwyspie Somali, długa ok. 300 km, płynie równolegle do wybrzeży oceanu Indyjskiego, oddzielona odeń pasem wydm i ginie w bagnach Balli-Jera.

***Wegelius** Martin, kompozytor finlandzki, (1846—1906), dyr. konserwatorjum w Helsingsforsie, pisał utwory symfoniczne, chóry i podręczniki teoretyczno-muzyczne (po szwedzku).

***Wegetacyjny okres,** pora roku, która w danych warunkach geograficzno-klimatycznych sprzyja intensywnemu wzrostowi (wegetacji) roślin, w przeciwieństwie do reszty miesięcy, stanowiących okres spoczynku. Stosunek tych dwóch okresów zależy od krzywej temperatury i rozkładu opadów; i tak w. o. krajów podbiegunowych wynosi około 3 miesięcy, krajów podzwrotnikowych dochodzi do 12 miesięcy. Okr. spoczynku występuje w klimatach zimnych i umiarkowanych w zimie, jako skutek niskiej temperatury, w klimacie cieplym w lecie, jako skutek długotrwałej suszy.

***Wegetatywne organa,** wszystkie te organa rośliny, które służą do pobierania pokarmu i wzrostu, w przeciwieństwie do organów, służących do propagacji.

***Weill** Georges, historyk franc., ur. 1865, prof. w Caën, napisał: „Histoire du parti républicain" (1900), „Histoire du catholicisme libéral en France, 1828 à 1908" (1908), „Histoire du mouvement social en France, 1852—1902" (1904), „La France sous la monarchie constitutionnelle, 1814—48" (1902), „L'eveil des nationalités et le mouvement libéral" (1930).

***Weingaertneria** Bernhardi (Corynephorus Bauv., s z c z o t l i c h a), trawa, rośnie w Europie. Na piaskach występuje kępowa, szaro-zielona W. canescens (Aira canescens L.).

Weininger Otto, filozof niem. Jego „Płeć i charakter" przeł. Ostap Ortwin (II wyd. 1921).

***Wellesz** Egon, austrj. muzykolog i kompozytor, * 1885, znawca liturgicznej muzyki bizantyjskiej i orjentalnej, nadto świetny kompozytor muzyki orkiestralnej, kameralnej, baletu i oper: „Alkestis" (1924), „Scherz, List und Rache" (1928) i i.

***Wenecka szkoła** w m u z y c e. Szereg twórców sz. w. otwiera Willaert (wpływy techniki niderlandzkiej). Ruch muzyczny ogniskował się w kościele św. Marka, posiadającym dwa chóry, na których umieszczone dwa zespoły śpiewackie wykonywały utwory kościelne bądź razem, bądź też naprzemian, responsorjalnie. Praktyka ta stworzyła podwaliny t. zw. w i e l o c h ó r o w e g o (polichóralnego) s t y l u w e n e c k i e g o. Wysoko cenione stanowisko organisty w kościele św. Marka obejmowali po Willaercie dwaj wybitni kompozytorowie: Cipriano de Rore i Claudio Merulo, oraz największe talenty szkoły weneckiej: Andrea, a zwłaszcza Giovanni Gabrieli. Obok muzyki kościelnej (wokalnej i instrumentalnej) uprawiali także muzykę świecką, przyczynili się zwłaszcza do rozwoju madrygału i sonaty (canzon da sonar). Cechami stylu sz. w. są dążenia postępowe: swobodniejsze traktowanie tonacyj średniowiecznych, wprowadzanie chromatyki, wyzyskanie efektów kolorystycznych, wreszcie wzbogacenie środków muzyki instrumentalnej, organowej i orkiestralnej. W wielu wypadkach wpłynęła sz. w. na konserwatywną szkołę rzymską, w późniejszym okresie jej rozwoju. W P o l s c e największym przedstawicielem stylu weneckiego był Zieliński. — Na polu opery działa w Wenecji Monteverdi, dając jej nową szatę instrumentacyjną, dostosowaną do interesu dramatycznego akcji. Obok tego zasługą Monteverdiego jest nadanie monodji operowej większej śpiewności oraz wzbogacenie harmonji przez swobodniejsze zastosowanie dysonansu. Dalszymi przedstawicielami opery w. są Manelli, Cesti, Cavalli, Ferrari i Legrenzi.

***Wenelin** Jurij, pisarz bułg.-rosyj., (1802—1839), głównem swem dziełem „Dawni i dzisiejsi Bułgarzy" (rosyj., 1829—41, 2 t.) dał inicjatywę do obudzenia ducha narodowego w Bułgarji.

Wenezuela. Zajmuje obszar 912.050 km².

***Wennerberg** Gunnar, poeta szwedz., (1817—1901), jego poezje studenckie („Gluntarne" 1876, IV. wyd. 1910) stały się własnością szwedz. życia studenckiego, popularne są też jego hymny patrjotyczne, m. i. kantata „Hör oss Svea" („Usłysz nas Sweo"). Wyd. zbior. 1881—85, 4 t.

***Wersaliki,** ob. Majuskuły.

***Wesz karpia** (splewka, Argulus foliaceus), skorupiak z grupy tarczennic (Branchiura). Tułogłowie tarczowate, narzędzia pyszczkowe tworzą smoczki. Posiada dwie ssawki, któremi przyczepia się do ryb.

Weyssenhoff Józef, powieściopisarz pol., w r. 1932 był nadto odznaczony nagrodą literacką m. Warszawy.

***Węgleński,** 1. Franciszek, prawnik pol., (1766—1820), w czasach Księstwa Warszawskiego komisarz rządowy dla organizacji departamentów odłączonych od Austrji, w Królestwie Kongresowem najwyższy sędzia, od 1819 minister sprawiedliwości.

2. Jan, ekonomista pol., um. 1835, czas jakiś minister skarbu Królestwa Kongresowego, następnie prezes Izby Obrachunkowej.

***Węgorzyca** (Zoarces C.), rodzaj ryby kostnoszkieletowej o ciele wydłużonem z małemi łuskami, dużym pyskiem i wąskiemi płetwami. Płetwa grzbietowa przechodzi w ogonową. Żyworodna. W. ż y w o r o d n a (Z. viviparus L.) 20—40 cm długa, brunatna, ciemno plamista. Częsta w morzu Północnem i Bałtyku, wchodzi do rzek. Żywi się rybami i innemi zwierzętami. Kości przy gotowaniu zielenieją.

Węgry. Spis ludności z 1930 wykazał 8,683.740 mieszk., t. j. 93 na 1 km². Miast wielkich jest 2: Budapeszt i Szegedyn (135.131 mieszk.).

***Węzeł życia,** ob. Noeud vital.

***Wężory** (Ammodytidae), rodzina ryb kostnoszkieletowych, bez płetw brzusznych, długa płetwa odbytowa, mała piersiowa. W morzu Północnem i Bałtyckiem żyje w ę ż o r t o b i j a s z (Ammodytes tobianus L.), 25 cm długości.

***Wężowate,** ob. Zaskrońce.

***Wiciowiec,** ob. Lamblia.

***Wiechowicz** Stanisław, pol. kompozytor i dyrygent chórowy, * 1893, komponuje przeważnie utwory chóralne. Napisał m. i. „Oj, ty wolo, wolo!" (słowa Br. Jasieńskiego) i „Dzień słowiański" (słowa Zegadłowicza) z orkiestrą, i „Chmiel" (symf.).

Wiek. Por. też: Okresy wieku (uzup.).

***Wieleżyńska-Dickstein** Julja, ob. Dickstein-W. J. (t. 4).

Wielka Brytanja. Spis z 1931 (objął tylko W. Brytanję, w Płn. Irlandji odbył się spis w 1926) wykazał 44,790.485 mieszk., t. j. 196 na 1 km². Z liczby tej przypada na Anglję 37,789.738, na Walję 2,158.193, na Szkocję 4,842.554 mieszk., gęstość zaludnienia Anglji wynosi 287, Walji 112, Szkocji 63 osoby na 1 km². Wzrosła od ostatniego spisu w 1921 ludność Anglji, o 2,108.719 osób, zmalała ludność Walji o 47.487, Szkocji o 19.943 osoby. Miast ponad 100.000 mieszk. wykazał spis 48 w Anglji, 3 w Walji, 4 w Szkocji. Ponad pół miljona mieszk. liczyły: Londyn, Glasgow, Birmingham, Liverpool, Manchester, Sheffield.

***Wiercenie kanadyjskie,** ob. Wiercenie głębokie.

Wierzbiński Maciej, powieściopisarz pol., † 1933. — Odznaczony nagrodą literacką m. Poznania.

***Wierzenia pierwotne.** Dla wszechstronnego zrozumienia istoty wierzeń religijnych i ich genezy koniecznem jest zapoznanie się z warunkami w jakich żyje człowiek pierwotny, uwzględnienie całego szeregu różnorodnych motywów, występujących w religjach rozmaitych ludów, a co najważniejsze, wniknięcie i zrozumienie psychiki człowieka. Początkowo ujmowano w badaniach porównawczych religję jako pewnego rodzaju filozofję prymitywną, system czysto teoretycznych poglądów, tłumaczących różne zjawiska i zagadki wszechświata. Jedną z pierwszych poważniejszych teoryj genezy wierzeń religijnych, opierającą się o badania porównawczo-etnologiczne, jest teorja T y l o r a, znana pod nazwą a n i m i z m u. Religja według niej, jest to wiara w istoty duchowe, logiczny wynik refleksji, dedukcji i rozumowania człowieka pierwotnego nad zjawiskami takiemi jak sny, halucynacja, śmierć. Przyjmuje więc ona u człowieka pierwotnego wysoko rozwiniętą zdolność kierowania się w życiu wskazówkami refleksji i logicznego rozumowania, gdy w rzeczywistości powoduje się on znacznie więcej uczuciami, niż czystym rozumem.

Odmienne zapatrywania na genezę religji przedstawiają teorje, kładące nacisk na różnice pomiędzy religją a magją. I one przyjmują u człowieka pierwotnego wysoko rozwiniętą zdolność do refleksji i analizy. Według teoryj tych, których głównym przedstawicielem jest F r a z e r, najpierwotniejszą formą odniesienia się człowieka do otaczającego wszechświata, odpowiadającą bardzo nierozwiniętemu stanowi umysłu ludzkiego, jest m a g j a (ob.). Dopiero z chwilą, gdy na podstawie doświadczenia doszedł człowiek do przekonania, że nie potrafi własnemi siłami kierować i zmieniać biegu natury, przyjął istnienie poza widomym światem jakichś sił niewidzialnych, które wyobraził sobie antropomorficznie. Na tem poznaniu opiera się nowy system wierzeń, związanych z modłami i aktami błagalnemi do potężnych istot rządzących światem, wytwarzając w ten sposób właściwe wierzenia religijne, będące według teorji Frazera zaprzeczeniem magji.

Najnowsze poglądy etnologiczne przy rozpatrywaniu genezy wierzeń religijnych uwzględniają obok pierwiastków rozumu i refleksji także czynniki psychologiczne i socjologiczne, odgrywające niesłychanie ważną rolę nietylko przy powstaniu wierzeń religijnych, lecz także w dalszym ich przebiegu i rozwoju. Człowiek pierwotny, którego religja jest dopiero w zawiązku, nie wyobraża sobie istot i sił religijnych w jasno określony i teologicznie przemyślanych pojęciach. U podstawy w. p. leży bardzo niejasne i niezróżniczkowane poczucie jakiejś siły tajemniczej i mistycznej, na której zdobywaniu i zatrzymywaniu jej sobie polegają praktyki religijne. Najważniejszemi tematami tych wierzeń i praktyk, jak to wykazuje prze-

gląd religij rozmaitych plemion i ludów, są kryzysy życia ludzkiego, akty i czynności, odgrywające w życiu ludzkiem najważniejszą rolę, jak n. p. urodziny, przejście z okresu młodzieńczego w dojrzały, śmierć, łowy i t. d. Religja jest więc pewną formą reagowania człowieka na świat zewnętrzny, wartościowania otaczających go zjawisk i przeżyć. Człowiek dąży w niej do osiągnięcia pewnych celów, zadowolenia pewnych pragnień, urzeczywistnienia pewnych ideałów. Nie jest to tylko system pewnych wyobrażeń i pojęć, nie można traktować religji jedynie jako system filozoficzny, gdyż muszą się w niej łączyć wyobrażenia i poglądy z czynami, wierzenia religijne z ich praktyką.

Rozpatrując wierzenia religijne rozmaitych ludów stwierdza się w nich występowanie całego szeregu cech wspólnych. Człowiek pierwotny, niezależnie od tego do jakiego plemienia należy, ujmuje wszystko, co jest tajemnicze, dziwne, obce jako świętość, wiążąc z tem wiarę w skuteczność lub szkodliwość tego rodzaju rzeczy czy zjawisk. Jak z tego widać świętość, starorzymskie „sacrum", jest dla człowieka pierwotnego czemś, z czem łączy on siły tajemne, magiczne, siły, które uważać można za wrodzone świętości, a które zapewniają jednostce czy gromadzie, umiejącej odpowiednio z niemi postępować, powodzenie, zręczność, szczęście, względnie też — w razie obrazy tych sił tajemnych — spada na winnego kara w postaci niepowodzenia, choroby i t. p. Symbolem tego rodzaju w. są ceremonje, przedmioty kultu wzgl. antropomorficzne ujmowanie tych sił, mające duże znaczenie dla prymitywnego umysłu i sposobu myślenia pierwotnego człowieka. Wiążąc ze świętością powodzenie wzgl. niepowodzenie, człowiek pierwotny otacza ją czcią, chroni przed profanacją i w ten sposób rozwijają się i powstają różne zakazy, jak np. tabu (ob.). Jasną jest też rzeczą, że w obawie przed szkodliwemi skutkami otacza człowiek pierwotny świętość tajemnicą, dopuszcza do czynności związanych z kultem jedynie wybranych, wyklucza z ceremonji i tradycjonalnych, z wierzeniami religijnemi związanych uroczystości wszelkich obcych, kobiety, niewtajemniczonych. — Uważając powodzenie za wynik pewnych aktów i ceremonij, stara się człowiek pierwotny poznać i zebrać wszelkie zaklęcia, ceremonje, relikwje, któreby zapewniły mu możność skupiania przenikających cały jego świat sił tajemnych i kierowania niemi. W ten sposób w rozwoju wierzeń religijnych ludów pierwotnych zaczyna odgrywać dużą rolę tradycja, powstają osobne rody czy też klasy, pielęgnujące kult religijny, k l a s y k a p ł a n ó w. Zadaniem ich jest zapewnienie gromadzie przez odpowiednie kierowanie ceremonjami, przez zaklęcia i zabiegi magiczne powodzenia. Oni to ustalają ofiary i sposób, w jaki należy postępować, by uzyskać błogosławieństwo sił wyższych, względnie uchronić się przed takiemiż siłami złemi.

Religja ludów pierwotnych pozostaje więc w ścisłym związku z ich życiem codziennem i z tego powodu przeniknięta jest duchem odpowiednich zabiegów dla zapewnienia jego pomyślności, pobudzenia i wzmożenia ochoty do życia, jak gdyby jego uświęcenia. Odgrywa ona dużą rolę nietylko w życiu jednostki, lecz i społeczeństw, stając się podstawą ewolucji w rozwoju społecznym, czynnikiem regulującym stosunki wzajemne jednostek, rodzin, społeczeństw.

***Wigilijne zwyczaje** wiążą się z jednym z najuroczyściej w Polsce obchodzonych dni, wilją Bożego Narodzenia. Najważniejszą wśród nich rolę odgrywa uczta postna, skupiająca dookoła stołu, zasłanego dawniej powszechnie a i dziś jeszcze dość często u ludu sianem pod obrusem, możliwie wszystkich członków rodziny. Rozpoczynano ją z chwilą pojawienia się pierwszej gwiazdy na niebie łamaniem się opłatkiem i wzajemnem składaniem życzeń. Ilość i jakość podawanych potraw jest tradycyjnie uświęcona; u ludu jest ich zazwyczaj 12. Po spożyciu wieczerzy wigilijnej uczestnicy jej, a w domach przechowujących tradycję również i domownicy spędzają resztę wieczoru razem, zgromadzeni dookoła szopki, a od czasu wprowadzenia drzewka (świerku lub jodły, przystrojonego rozmaitemi ozdobami, słodyczami i oświetlonego świeczkami) koło niego, śpiewając kolędy. Wtedy też zazwyczaj następuje wzajemne obdarowywanie się rozmaitemi upominkami. — U ludu spotyka się prócz tego szereg zwyczajów, wykazujących duże wpływy dawnych obrządków ku czci słońca w czasie przesilenia zimowego, jak np. rzucanie garściami słomy, ze snopków, stawianych na czas wieczerzy wigilijnej w kątach izby na obrazy i wróżenie z ilości zaczepionych źdźbeł o urodzaju na rok przyszły, obwiązywanie drzew powrózłami z tej słomy, by lepiej rodziły i t. p. Por. Kutja, Pasterka.

***Wilcze zęby,** małe zęby, występujące w szczęce górnej (u kota), w obu (u świni), lub dolnej (u psa). Stoją między kłami a zębami trzonowemi.

***Wiljandi,** polskie Felin, miasto pow. w Estonji, między Dorpatem a Parnawą, 13.000 mieszk., stacja kol., ruiny zamku. Od 1582 do 1629 należało do Polski.

***Willmanowa** z Grabowskich Helena, sanskrytolog pol., * 1878, od 1927 prof. uniw. Jagiell., wydała: „La grammaire de la langue polonaise" (1920, razem z A. Meillet), „Les compositions nominaux dans les inscriptions d'Aśoka" (1926), „La composition nominale dans le Satapatha-Brahmana" (1927—28), „Le locatif dans le Rig-Veda" (1928) i i.

***Wilkomirski,** 1) Michał, skrzypek polski, * 1902, od 1927 w Chicago; 2) Kazimierz, brat poprzedniego, wiolonczelista i kompozytor, * 1900, od 1927 koncertmistrz Filharmonji warsz.

***Wiślany zalew,** zatoka Bałtyku między Elblągiem a Piławą i Królewcem, oddzielona od morza mierzeją Wiślaną, ma około 64 km dług., przeciętną szerokość 8 km, około 860 km² powierzchni (58 km² należy do Gdańska). Z morzem łączy się wąską cieśniną Piławską, powstałą w 1510 r., od której do Królewca bie-

gnie podmorski kanał żeglowny. Z większych rzek wpada tu Pregoła i ramię Wisły Nogat.

***Witkiewicz** Kazimierz, pol. bibljograf i bibljotekarz, * 1880, kustosz Bibljoteki Miejskiego Muzeum Przemysłowego w Krakowie, prezes Tow. Miłośników Książki w Krakowie, redaktor czasopisma „Rzeczy Piękne", oprócz rozpraw w czasopismach, wydał: „Bibljografja druków Muzeum Przemysłowego im. Adrjana Baranieckiego w Krakowie" (1929), „Kunszt introligatorski Bonawentury Lenarta" (1932).

***Witte** Jan de, architekt, pracujący w Polsce, † 1785, nobilitowany 1768, od 1726 w korpusie artylerji kor., 1767 generałmajor, 1765 komendant twierdzy kamienieckiej i t. d., wybudował koszary „Wittego", odwach i dom komendantury w Kamieńcu; pod jego kierownictwem stawiano kościół dominikanów we Lwowie, w Poczajowie zaś kaplicę drewnianą na chwilowe pomieszczenie cudownego obrazu NMP.

***Wize** Kazimierz Filip, pol. filozof i estetyk, * 1873, wydał m. i.: „Friedrich Justus Riedel und seine Aesthetik" (1907), „Nauka o kategorjach" (1914), „Wykłady filozoficzne" (1916—1917, 2 t.), „Wykłady metafizyczne" (1917), „Nauka o pięknie i sztuce w zarysie" (1924), „Zarys etyki jako nauki o szczęściu" (1926), „Les catégories éthiques et les vertus" (1926), przekłady poezyj Verhaerena: „Obrazy życia" (1913) i „Dwanaście miesięcy" (1913).

Włochy. Spis z 1931 wykazał 41,145.041 mieszk., t. j. 133 na 1 km². W 21 miastach liczących ponad 100.000 mieszk. mieszkało 17,4% ludności państwa. Miasta ponad 500.000 mieszk.: Rzym, Medjolan, Neapol, Genua, Turyn, ponad 200.000: Palermo, Florencja, Wenecja, Trjest, Bolonja, Catania.

D z i e j e. Stanowisko Mussoliniego doznało znacznego wzmocnienia wskutek zawarcia p a k t ó w l a t e r a n e ń s k i c h ze Stolicą Apostolską (11 lut. 1929), które położyły kres wojnie pomiędzy Rzymem duchownym a świeckim. Religja katolicka uznana została za państwową. Aczkolwiek pomiędzy faszyzmem a katolicyzmem doszło w następnych latach do ostrych starć, spowodowanych zwłaszcza dążeniem Akcji katolickiej (ob. Katolicka akcja, uzup.) do stworzenia katolickiej partji politycznej, nastąpiło jednak wkońcu pojednanie, którego widomym symbolem była wizyta Duce u Papieża Piusa XI, 11 lut. 1932. — Rozmach ekspansji kolonjalnej W. zwraca się w kierunku opanowania obszaru nadbrzeżnego W. Syrty, który stworzyć ma połączenie terytorjalne pomiędzy Trypolisem a Cyrenaiką. Rywalizacja z Francją znalazła silny wyraz na k o n f e r e n c j i l o n d y ń s k i e j w sprawie rozbrojenia morskiego w 1930, gdzie W. podkreśliły dobitnie swoje mocarstwowe stanowisko. W polityce europejskiej wysuwają się one coraz bardziej na czoło bloku, którego hasłem jest rewizja traktatów. Współdziałając ściśle z Niemcami i Austrją przeciwne są „Anschlussowi", gdyż to wywołałoby konflikt niemiecko-włoski o Tyrol, zmierzają natomiast do częściowego wskrzeszenia dawnych Austrjo-Węgier pod swym protektoratem. Na stosunki włosko-węgierskie rzucił dużo światła fakt przewożenia broni z Włoch do zakładów przemysłowych austrjackich w Hirtenberg (1933). Opinja europejska podejrzywała, iż broń ta jest przeznaczona dla Węgier, wzgl. za ich pośrednictwem dla partyzantów chorwackich przeciw Jugosławji. Stosunki z tą ostatnią zaostrzyły się zwłaszcza w grudniu 1932 wskutek uszkodzenia w miejscowości Trogiz w Dalmacji lwów weneckich, co dało Mussoliniemu sposobność do wygłoszenia w senacie gwałtownej mowy przeciw Jugosławji i Francji.

***Włoska muzyka** wywierała w ciągu wieków ogromny wpływ na wszystkie kraje kulturalne. W kształtowaniu się starochrześcijańskiej muzyki kościelnej odegrali dużą rolę biskup medjolański, św. Ambroży, oraz szereg papieży (noszących imię Grzegorz), którzy organizowali śpiew rzymski (c h o r a ł g r e g o r j a ń s k i). Epokowe znaczenie dla rozwoju muzyki posiada wynalezienie systemu linjowego i solmizacji przez teoretyka Guidona z Arezzo (ok. 1000). Określenie „sztuka nowa" (a r s n o v a), które później kilkakrotnie spotykamy w historji muzyki, powstaje po raz pierwszy we Florencji, przynosząc wielogłosowe (przeważnie dwugłosowe) pieśni świeckie (caccia, ballata, madrygał). Ok. 1500 wywiera wpływ na całą Europę obok muzyki o charakterze ludowym (frottola, canzonetta i i), w. m. instrumentalna (ricercar, fantazja, później fuga, preludjum, toccata) i wielogłosowa muzyka kościelna. Najwybitniejszymi twórcami tych czasów są Palestrina, wraz ze szkołą rzymską; teoretykiem o doniosłem znaczeniu jest Zarlino. — Zdarzeniem pierwszorzędnej wagi w historji muzyki jest powstanie ok. r. 1600 o p e r y (Florencja: Peri, Caccini) oraz nowego stylu („stile nuovo"), monodji. Pierwszym genjuszem dramatu muzycznego był wenecjanin, Monteverdi, następcami jego byli Cavalli, Cesti i i. Następnie hegemonję w Europie uzyskuje szkoła neapolitańska. Najwybitniejszymi jej przedstawicielami byli Al. Scarlatti, Jommelli, Pergolese, Leo, Feo, Vinci, Traetta, Paësiello, Cimarosa, w Niemczech Händel i Hasse. Doniosłe znaczenie na polu opery utrzymali Włosi przez długi czas (Rossini, Bellini, Spontini, Verdi, Leoncavallo, Mascagni, Puccini), nie odebrał im go nawet Wagner. W ostatnich latach uznaniem cieszy się zrodzone w Niemczech hasło „powrotu do Verdiego". — Na polu m u z y k i i n s t r u m e n t a l n e j wielokrotnie nadawali Włosi kierunek: w twórczości organowej przez Frescobaldiego, w koncercie solowym (Vivaldi), w „concerto grosso" (Corelli, Torelli), w muzyce kameralnej przez licznych twórców sonat „da camera" i „da chiesa". — W drugiej połowie w. XIX. stracili Włosi hegemonję w muzyce. Z żyjących obecnie na pierwszy plan wysuwają się Casella, Alfano, Malipiero, Pizetti, Respighi, Castelnuovo-Tedesco, na polu muzyki świeckiej, — Perosi i Casimiri w dziedzinie muzyki kościelnej.

***Włosogłówka,** ob. Trichocephalus trichiurus (uzup.).

***Włóki,** rodzaj prymitywnych sań, składających się z dwóch długich i wąskich płoz, złączonych poprzeczką, czasami posiadają budowę

nieco bardziej skomplikowaną. Służą do przewozu drzewa, siana i t. p.; często kombinuje się je z gnatkami.

Wodotrysk. Błąd druk.: zam. w. (ob.), ma być: wodociąg (ob.).

***Wody czyszczenie** dla celów spożywczych odbywa się przy pomocy filtrowania (ob.) lub sposobów dezynfekcyjnych (ob. Wodociąg). Cz. w. przeznaczonej do zasilania kotłów parowych jest właściwie zmiękczeniem wody, mającem na celu zapobieżenie tworzeniu się kotłowego kamienia (ob.). Zmiękczanie odbywa się w odpowiednich aparatach, w których zadaje się wodę roztworem mleka wapiennego i sody, w ilościach równoważnikowych do rozpuszczonego w niej kwaśnego węglanu wapniowego i gipsu. Pod wpływem mleka wapiennego (wodorotlenku wapniowego) zamienia się kwaśny węglan wapniowy na nierozpuszczalny węglan obojętny, zaś soda działa na rozpuszczony w wodzie gips w ten sposób, że drogą podwójnej wymiany powstaje nierozpuszczalny węglan wapniowy i rozpuszczalny, ale nieszkodliwy siarczan sodowy. Wytrącony osad węglanów oddziela się od wody przed wprowadzeniem jej do kotła.

***Wojciechowski** Jakób, współcz. pisarz pol., robotnik-samouk, zwrócił uwagę „Życiorysem własnym robotnika" (1930), nagrodzonym przez poznański Instytut Socjologiczny, wydał następnie: „Raz kiedyś a obecnie" (1932, z przedmową i w opracowaniu Boya-Żeleńskiego).

***Wojda** Karol Fryderyk, prezydent m. Warszawy, (1771—1846), studja w Getyndze i Lipsku, sekretarz poselstwa polskiego w Berlinie. W 1796 napisał dwutomowe dzieło o wypadkach polskich z l. 1791—94 i drugie p. t. „Listy o Francji i Paryżu". Pseudonim jego brzmiał: Adamowicz Aleksander. Od 1797 w legjonach, naprzód pod gen. Wielhorskim, potem w korpusie gen. Moreau (1800 i 1801), 1816—31 prezydent Warszawy.

***Wojny z sprzymierzeńcami,** następujące wojny w dziejach greckich i rzymskich: P i e r w s z ą g r e c k ą w. z s. jest wojna Aten 357—355 przed Chr. przeciw Chios, Kos i Rodos (również Bizancjum i królowi Karji Mauzsolosowi), które oderwały się od ateńskiego związku morskiego. Wojna miała dla Aten przebieg niepomyślny, aż wreszcie wobec groźby ingerencji Persów musieli Ateńczycy uznać niezawisłość zbuntowanych miast związkowych. — D r u g ą g r e c k ą w. z sp. jest wojna etolska 220—217 przed Chr., wywołana rabunkowemi wyprawami związku etolskiego do Messenji, czemu Achajowie nie mogli przeszkodzić. Filip V., król Macedonji, oświadczył się przeciw Etolom i spustoszył ich kraj, potem jednak zawarł z nimi pokój w Naupaktos, zajęty biegiem wypadków w Italji, gdzie Hannibal odniósł zwycięstwo 217 nad jeziorem Trasymeńskiem. — R z y m s k a w. z sp., także zw. w o j n ą m a r s y j s k ą, 90—88 przed Chr., toczyła się o równouprawnienie. 91 zginął zamordowany trybun ludowy M. Liwjusz Drusus, który chciał udzielić sprzymierzeńcom italskim prawa obywatelstwa. Wówczas większa ich część powstała przeciw Rzymowi i zamierzała stworzyć państwo związkowe z stolicą Corfinium. Wynik wojny był dla sprzymierzeńców pomyślny: dwa prawa lex Iulia i lex Plautia Papiria gwarantowały im prawo obywatelstwa.

***Wojtkowski** Andrzej, historyk pol., ur. 1891, dyr. Bibljoteki Raczyńskich i doc. Uniw. Poznańskiego. Ogłosił kilkadziesiąt prac i przyczynków, dotyczących historji Wielkopolski. Ważniejsze: „Polityka rządu pruskiego wobec Żydów polskich od r. 1793 do 1806" (1923), „Karol Libelt jako wychowawca" (1925), „Z dziejów walki o język w Wielkopolsce" (1927), „Historja Tow. Przyjaciół Nauk w Poznaniu" (1928), „Edward Raczyński i jego dzieło" (1929), „Udział Wielkopolski w powstaniu listopadowem" (1930). — Bierze żywy udział w organizowaniu pracy naukowej nad przeszłością ziem zachodnich, zasila swem piórem szereg czasopism („Kronika m. Poznania", „Strażnica zachodnia", Kwart. Historyczny" i in.).

***Wolcyt** (wolcyn), rzadki minerał, tlenosiarczek cynku, tworzący naloty barwy ceglasto-czerwonej, żółtawej lub brunatnej. Znany z Jachimowa.

Wolf Max, astronom, † 1932.

***Wolfsohn** Juljusz, pol. kompozytor i pianista, * 1880, przebywa stale we Wiedniu. Badacz i propagator muzyki żydowskiej, której pierwiastki wprowadza do swych kompozycyj. Napisał szereg utworów fortepianowych.

***Wolniewicz** Władysław Adolf, pisarz i publicysta pol., (1814—1884), w l. 1850—68 współredaktor poznań. „Ziemianina", napisał m. i.: „Die polnische Frage mit Bezug auf die letzten Ereignisse von einem Krakauer" (1846), „Projekt założenia Towarzystwa agronomicznego dla W. X. Poznańskiego" (1832), „Uwagi o teatrze polskim w Poznaniu i o innych potrzebach naszych" (1883), „Wspomnienia pośmiertne, razem zebrane i wydane" (1887); wydał noworocznik „Marzanna" (1834).

***Wołkow,** 1. Fiodor Grigorjewicz, rosyj. aktor i komedjopisarz, (1729—1763), pierwotnie pomocnik kupiecki, w l. 1750—51 wraz z towarzyszami urządzał przedstawienia teatralne w Jarosławiu, w r. 1756 założył w Petersburgu pierwszy rosyjski stały teatr, dla którego napisał a właściwie przerobił ok. 20 sztuk, które się nie dochowały.

2. Fiodor Kondratjewicz, ruski etnograf i antropolog, (1850—1918), w młodych latach emigrował z powodów politycznych do Francji, gdzie pracował u Broca i Manouvrier'a. Od 1899 redaktor lwowskich „Materjałów do ukrainsko-ruskoj etnołogji", od 1905 kustosz oddziału etnograficznego muzeum petersburskiego. Ogłosił szereg prac, głównie z zakresu antropologji i etnologji Rusi.

***Wołłowicz,** 1. Ostafi, kanclerz w. lit. i kasztelan wileński, † 1587, 1533 jeździł z Dowojną, wojewodą połockim do Moskwy, 1561 marszałek hospodarski i podskarbi ziemski litewski. Zaufany Zygmunta Augusta, szczególnie w zatargach z Iwanem o Inflanty, 1566 podkanclerzy, należał do przeciwników unji z Polską, ostatecznie ją podpisał; 1569 także kasztelan trocki. Na elekcji 1575 zwolennik arcyks. Ernesta, później pogodził się z Batorym i wziął

udział z piechotą litewską w wyprawie połockiej. 1579 kanclerz lit., wkońcu kasztelan wileński, protestował na trzeciej elekcji (1587) przeciw dokonaniu elekcji Zygmunta Wazy bez udziału Litwy, wkrótce jednak przechylił się na jego stronę.

2. Andrzej, biskup kujawski, (1750—1822), studja w Warszawie i Rzymie, potem na dworze Michała Poniatowskiego, biskupa płockiego. Kolejno kanonik płocki, warszawski, wkońcu proboszcz w Iłży. Po Kołłątaju otrzymał referendarstwo litewskie, które w czasie Targowicy złożył. 1818 biskup kujawsko-kaliski, 1819 senator Królestwa Polskiego.

3. Michał, powstaniec 1831 r., (1806—1833), w powstaniu listopadowem pod rozkazami Giełguda, potem we Francji, skąd powrócił na Litwę, by przygotować powstanie chłopów przeciw Rosji. Schwytany, zginął w Grodnie.

***Woskowe farby,** farby, zaczyniane olejem terpentynowym, woskiem i żywicą.

***Wrona** Stanisław, polityk pol., ur. 1893, lekarz, w czasie wojny światowej pracował w organizacjach niepodległościowych i ruchu ludowym w Kongresówce, w 1922 został posłem z „Wyzwolenia", w 1926 przeszedł do Stronnictwa Chłopskiego, po powstaniu Pol. Stronnictwa Ludowego w 1931 objął w niem stanowisko prezesa Komitetu Wykonawczego.

***Wroniecki** Antoni, pol. generał i pisarz wojsk., (1790—1838), brał udział w walkach Księstwa Warsz. i w wyprawie Napoleona I. na Moskwę. W czasach Królestwa służył w ciągu dalszym w wojsku polskiem, brał udział w powstaniu listop., po jego upadku na emigracji we Francji. Napisał: „Mała wojna batajonowa na zasadach i doświadczeniu marszałka de Saxe" (1819), „Sprawa piesza według ducha naszego czasu" (1834), „Instrukcja służby frontowej" (1836), „Służba wojskowa w polu" (1845).

***Wrotnowski,** 1. Feliks, pol. pisarz i publicysta, (1805—1871), od r. 1826 współredaktor „Dziennika Wileńskiego", w r. 1831 delegat Litwy do Rządu Narodowego w Warszawie, brał udział w wyprawie gen. Chłapowskiego, po 1831 na emigracji we Francji, w l. 1842—47 redagował „Dziennik Narodowy", 1854—56 „Wiadomości Polskie", towiańczyk, dyrektor Bibljoteki Polskiej w Paryżu. Wydał m. i.: przekłady „Szpiega" (1829) i „Ostatnich Mohikanów" (1830) Coopera, „Upominek dla dzieci litewskich" (1829, 3 t.), „Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w r. 1831" (1835), „Pamiętnik obywatela powiatu upitskiego" (1835), „Ogólny rys powstania Litwy" (1834), „Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w r. 1831" (1837—38, 2 t., II. wyd. 1875), przekład „Kursów literatury słowiańskiej" Mickiewicza (1841—44, 4 t., III. wyd. 1865), „Esquisse sur la réligion payenne des Lithuaniens" (1843), „Atlas de l'ancienne Pologne" (1850), „Żywot Adolfa Januszkiewicza" (1861).

2. Antoni, pol. prawnik i polityk, (1823—1900), dyr. Banku Krajowego we Lwowie, poseł na sejm galic. Napisał: „Drogi żelazne w Król. Polskiem" (Biblj. Warsz. 1876, 77, 78), „O galicyjskich kasach oszczędności" (1883), „Przemysł fabryczny w Galicji" (1883), „Porozbiorowe aspiracje polityczne narodu polskiego" (1882, wyd. 3. 1898) i i.

Wrzosowiska, por. tabl. Flora wrzosowiskowa w nin. tomie.

***Wschodnia Antarktyda,** wsch. część kontynentu antarktycznego, na płd. od oceanu Indyjskiego, od Ziemi Coatsa do wysp Balleny.

***Wschodnia Grenlandja,** prefektura na wsch. wybrzeżu G., 27 osad, (1931) 883 mieszk. (6 Europejczyków). Główne ośrodki osadnicze: Augmagssalik 713, Scoresbysund 108 krajowców.

***Wschodnia kraina** (kraina orjentalna), zoogeograficzna, obejmuje Azję płd. i płd.-wsch. Na płn. graniczy z Himalajami, na zach. z pustynią Beludżystanu, na wsch. ogranicza ją linja Wallace'a. Biegnie ona pomiędzy wyspami Bali i Lombok, poczem kieruje się na płn.-wsch., zostawiając w krainie orjentalnej Celebes i Filipiny. Charakter tropikalny. Zwierzęta charakterystyczne: orangutan i gibon, makari, lori, niedźwiedź malajski, mungo. Z kopytnych: bawół (hodowany), gaur, banteng i wiele antylop. Jeleniowate i piżmowce. Słoń i nosorożec są tu inne niż w Afryce. Ptaki: kura bankiwa, przodek kury domowej, bażanty i pawie. Bardzo wiele gatunków węży i jaszczurek jak: gekony i warany. Z płazów: żaby latające. Ryby karpiowate, sumowate, dużo głębnikowatych.

***Wschodnich ludów kulturalnych muzyka,** ob. Muzyka ludów wschodnich kulturalnych.

***Wsiesław I.,** książę połocki od 1044, kijowski 1068—69, pozbawiony księstwa kijowskiego na rzecz Izasława przez Bolesława Śmiałego. Um. 1101, jako ks. połocki. — 2. W. II. Wasilkowicz, ks. połocki, 1166—1181, dzięki poparciu Rościsławiczów utrzymał się na księstwie. — 3. W. Mikulicz, książę łohojski i drucki 1181—1186, był ostatnim niezawisłym księciem, po jego śmierci księstwa te podbiła Litwa.

***Współczesna muzyka,** ob. Muzyka (uzup.).

***Współczynnik korelacji,** ob. Korelacja, Korelacji współczynnik (uzup.).

***Współruchy,** mimowolne bezwiedne ruchy, które towarzyszą ruchom świadomym i naszą wolą powodowanym, np. marszczenie czoła przy nadmiernej pracy fizycznej, wystawianie języka u dzieci przy nauce pisania i t. d. Unikanie w. niepotrzebnych i czasem śmiesznych jest ważne np. przy nauce tańca, przy nauce gry na fortepianie, przy mustrze wojskowej.

***Wsteczny ruch,** w astronomji ruch odbywający się w kierunku przeciwnym do kierunku obiegu planet dokoła słońca, w przeciwstawieniu do ruchu prostego (w kierunku obiegu planet).

Wszechindyjski kongres narodowy, ob. Indyjski (wszechindyjski) kongres narodowy (uzup.).

***Wszewołod,** 1. syn Jarosława, w. ks. kijowski, 1077—1093, ur. 1030, wśród ciągłych bojów utrzymać się zdołał na tronie aż do śmierci. Od 1034 książę Perejesławia, Rostowa i Suzdalu, od 1073 również Czernihowa. — 2. W., wnuk Światosława z linji czernihowskiej, w. ks. kijowski 1139—1146. — 3. W. Czermny, wśród

ciągłych walk z Rurykiem panował jako w. ks. kijowski 1206, 1207, 1210—12. Był on synem Światosława z linji czernihowskiej. — 4. W. Juryewicz, w. ks. suzdalsko-włodzimierski, ur. 1154 za zgodą stanów w walkach z innymi pretendentami zajął tron suzdalsko-włodzimierski 1176—1212.

***Wszystkożerne,** ob. Pożywienie zwierząt.

***Wujkowate** (Empidae Latr.), rodzina dwuskrzydłych. Małe, drapieżne, żyją przeważnie w górach. Łapią małe owady i odwiedzają kwiaty miodne. Larwy żyją w ziemi. W u j k a (Empis tesselata F.), 1,5 cm długa, brunatna, z odwłokiem kostkowanym.

***Wulfenit,** minerał, molibdenian ołowiu, tworzący tetragonalne kryształy izomorfowe ze sztolcytem i szelitem. Tw. 3. C. wł. 6,3—6,9. Rzadko bezbarwny i przeźroczysty, najczęściej żółtawy i pomarańczowy. W. towarzyszy pokładom galeny, gdzie tworzy pojedyncze kryształy lub druzy (Karyntja, Przybram i t. d.). Znane są również pseudomorfozy w. po galenie, co wskazuje na jego wtórne pochodzenie.

***Wülfrath,** miasto w Nadrenji (Niemcy), przy kolei: Ratingen—Elberfeld z 11.264 mieszk. i przemysłem. W 1929 wcielono część W. do Barmen—Elberfeld.

***Wuppertal.** W 1929 połączono miasta Barmen i Elberfeld w Barmen-E. W 1930 r. otrzymało nowe miasto nazwę W. (1930) 415.000 mieszk. Por. też Elberfeld (uzup.).

***Wusung** (ang. Woosung), miasto w prow. Kiangsu (Chiny), przy ujściu r z e k i W. do Jangtsekiang, 20 km od Szanghaju, posiada wyższą szkołę medyczną i techniczną oraz port handlowy.

***Wutaiszan,** góra w prow. Szansi (Chiny), wys. 3.800 m.

***Wybrzeże Rozbójnicze,** protektorat angielski, 6 księstw arabskich na płd.-wsch. wybrzeżu zatoki Perskiej, 15.600 km², około 80.000 mieszk. (w większości Arabowie, poza tem Chodża, Persowie i Beludżowie). Główne miejscowości, porty: Szardja 15.000, Abu Sabi 6.000 mieszk. Wywozi broń i dość znaczne ilości pereł.

Wychowanie. Badania nad w. zostały pogłębione dzięki wprowadzeniu do problematyki w. s o c j o l o g i c z n e g o, p s y c h o l o g i c z n e g o i b i o l o g i c z n e g o punktu widzenia. D u r k h e i m określa w. jako oddziaływanie generacji starszej na generację młodszą, mające na celu rozwinąć w niej te właściwości fizyczne, intelektualne i moralne, jakich wymaga społeczność polityczna i środowisko zawodowe. Podług M y s ł a k o w s k i e g o można w złożonym procesie w. wykryć dwie funkcje socjalne: z a c h o w a w c z ą i p r z e m i a n y (rekonstrukcji). To znaczy, że wychowanie z jednej strony jest procesem adaptacji do środowiska, które jest zmienne, i że jednostka, przystosowując się, osiąga równowagę wobec warunków, które stanowią jej otoczenie, z drugiej strony przez w. zdąża się nietylko do stanu równowagi, lecz również do przekroczenia jej, do działania twórczego, do tworzenia nowych wartości (estetycznych, intelektualnych, technicznych, moralnych i socjalnych). — Psychologiczną analizą wychowania zajmuje się, rozwijająca się wybitnie, psychologja pedagogiczna (por. uzup.), wprowadzająca punkt widzenia f u n k c j o n a l n o-g e n e t y c z n y pod wpływem teoryj biologicznych. Wyrazem tej tendencji jest f u n k c j o n a l n a k o n c e p c j a d z i e c i ę c t w a (Claparède), podług której, zadaniem czynności dziecka jest zaspokojenie potrzeb związanych ze w z r a s t a n i e m oraz wzbudzanie potrzeb nowych. Na tej podstawie jest w. zespołem faktów, mających znaczenie tylko jako objawy r o z w o j u.

***Wychowanie Fizyczne,** jedyne w Polsce czasopismo naukowe, poświęcone wychowaniu fizycznemu i higjenie szkolnej, założone w r. 1920 przez E. Piaseckiego w Poznaniu, redagowane przez niego do r. 1928, potem przez Sikorskiego. Od r. 1932 wychodzi w Warszawie, pod redakcją Gilewicza.

***Wychowanie państwowe** stawia sobie za cel wychowanie o b y w a t e l a, rozumiejącego interes państwa i posiadającego mocne poczucie odpowiedzialności obywatelskiej i postawę państwowo-twórczą.

***Wychowanie psychoanalityczne** polega na zastosowaniu psychoanalizy w wychowywaniu dzieci normalnych i anormalnych. W. p. dąży do usunięcia lub opanowania szkodliwych objawów dzięki wykrywaniu n i e ś w i a d o m y c h pobudek i motywów życia duchowego. Por. Psychoterapja.

***Wychowawcze środki** wdłg pol. k o d. k a r n e g o, ob. Poprawczy zakład i środki wychowawcze (uzup.).

***Wydział,** organ powołany do zastępowania osób prawnych, składający się z kilku członków pod przewodnictwem prezesa.

***Wyganowski** Lucjan, architekt pols., (1809—1886), studja w Wilnie i Francji, pracował jako pomocnik J. B. A. Lassus'a przy restauracji ważnych zabytków we Francji, po 1857 z Viollet-le-Duc'iem (ob.). Budował w Paryżu kościół św. Jana Chrzciciela (Belleville), klasztor wizytek (Montparnasse), pałac ks. Sołtykowa (Champs-Elysées), dalej kościoły w Châlons-sur-Marne, w Saint-Aignan, katedrę w Moulins, kościoły w Nantes, Dijon, Aurillac, Montluçon, le Cusset i t. d. Odnawiał katedry w Le Mans i Chartres.

***Wykroczenia,** ob. Karne prawo (uzup.).

***Wykwity,** miękkie, najczęściej białe naloty, ukazujące się na powierzchni ciał zwłaszcza porowatych. Tworzą się na skutek wyługowywania przez wodę niektórych składników, wydzielających się zpowrotem na powierzchni. Wydobywanie się cieczy ługującej z wnętrza na powierzchnię ciała odbywa się za pośrednictwem naczyń włoskowatych. W. spotyka się dosyć często na powierzchniach rozmaitych minerałów i skał.

***Wyleżyński** Tadeusz, historyk wojskowości, (1794—1844), służył od 1812 w wojsku polskiem, od 1827 podpułkownik, od 1831 na emeryturze. Uczestnik ostatnich kampanij napoleońskich, opisał je w pracach: „Opis bitwy pod Lipskiem 1813 r." (Bibljoteka Warszawska 1841), „Opis bitwy pod Hanau 1813" (tamże

1841), „Wojna wiosenna 1813 r. w Niemczech, bitwy pod Lützen i Bautzen" (1844).

***Wylęgowa pora,** okres czasu, w którym dany gatunek zwierząt wykluwa się z jaj. Dla większości zwierząt w. p. przypada na wiosnę, wśród owadów częstokroć powtarza się w ciągu roku kilkakrotnie.

***Wypożyczalnia książek,** por. Poczytność książek (uzup.).

***Wyprawa plebańska...,** charakterystyczny utwór polskiej komedji mieszczańskiej, wyd. anonimowo w r. 1590 i w kilku przedrukach do r. 1696. Wyd. kryt. w „Polskiej komedji rybałtowskiej" Badeckiego (1931).

***Wyrwiński** Wilhelm, malarz pol., (1888—1918), uczeń Akademji krak. Był ilustratorem, wystawiał swe prace w Krakowie i Warszawie. Walczył w Legjonach, poległ pod Lwowem.

***Wysoki Venn** (Hohes Venn, Hautes Fagnes), część Nadreńskich gór Łupkowych, tworząca bagnisty płaskowyż w Belgji i Nadrenji, na płn. od Ardennów, wys. do 692 m (Botrange).

***Wysokie Myto** (czes. Vysoké Mýto), miasto w płn.-wsch. Czechach nad rz. Loučną, przy kolei: Choceń—Litomyśl z 10.513 mieszk. Posiada przemysł rolniczy, koronkarski i fabr. instrumentów muzycznych.

***Wyszkowski** Michał, poeta pol. z obozu klasyków, (1770—1829), od 1804 członek warsz. Tow. Przyj. Nauk. Wyd. zbiorowe: „Rozrywki wierszem i prozą" (1790) i „Poezje" (1830).

***Wytapianie,** wydzielanie z mieszanin składnika, topniejącego w niskiej temperaturze zapom. ostrożnego ogrzewania.

***Wytłoki,** w ogólności odpadki stałe, pozostałe po wydobyciu z materjałów roślinnych części płynnych. Np. w. buraczane z cukrowni, nasienne, zwane makuchami (ob.) z olejarni i t. p. Zastosowanie na karmę dla bydła.

***Wytrawione figury,** regularne zagłębienia, powstałe przez rozpuszczenie kryształów na powierzchni, n. p. ałunu lub soli kamiennej pod działaniem wody, węglanów przez działanie kwasem solnym, kwarcu i krzemianów przez działanie kwasem fluorowodorowym i t. d. Powstałe tą drogą figury odpowiadają formą i położeniem symetrji płaszczyzn kryształów. W. f. powstałe często przez naturalne procesy, wskazują, że rozpuszczalność kryształów jest rozmaita w różnych kierunkach. Dzięki f. w. można określić do jakiego układu krystalograficznego i jakiej klasy należy badany kryształ. F. w. objęte są gładkiemi ściankami, t. zw. ścianami wytrawionemi. Kule wycięte z kryształu i energicznie wytrawiane ulegają szybko przemianie w ciała wielościenne o tej samej symetrji, co kryształ.

***Wyznania,** ob. też Religje (uzup.).

***Wyżarzanie,** ogrzewanie niektórych materjałów, celem oczyszczenia od domieszek lub celem wywołania w nich zmian strukturalnych. Np. metalom, które przez obróbkę na zimno stały się kruche, można przez w. przywrócić pierwotną elastyczność.

***Wyższa siła,** ob. Siła wyższa.

X.

***Xanto Avelli** Francesco, malarz-ceramik włoski z XVI. w. Pracował w Urbino. Majoliki jego, malowane często według wzorów Rafaela, odznaczają się metalicznym połyskiem. Prace jego znajdują się przeważnie w Paryżu.

***Xenarios.** Budowniczy grecki na przełomie IV.—III. w. przed Chr. Zbudował Antiochję, najwspanialsze i największe po Aleksandrji miasto hellenistyczne, o charakterze wielkomiejskim.

***Xenios,** przydomek Zeusa (ob.).

***Xenopol** Alexandru Dimitru, historyk rumuński, (1847—1920), studja w Rumunji i Niemczech, od 1883 prof. historji rum. w Jassach, od 1898 członek rum. Akademji Umiej., jeden z najwybitniejszych historyków rum. Rozgłos zdobył swem dziełem: „Les principes fondamentaux de l'histoire" (1899, 2 wyd. p. t. „La théorie de l'histoire" 1908). Napisał nadto: „Istoria Românilor din Dacia Traianâ" (1888—93, 6 t.), „La teoria lui Rösler" (1885) i w. in.

***Xestes,** starogrecka miara objętości = 0,547 l.

***Xinca,** językowo odrębny szczep Indjan z płd. Gwatemali; ok. 10.000 głów.

***Xoana** (greck.), najstarsze greckie wyobrażenia bóstw, drewniane, średniej wielkości.

Y.

***Yajnavalkya** (Jadżnawalkia), uczony hinduski, głoszący monizm; mityczny autor podręcznika prawa (por. Sanskrypt).

***Yakoma,** plemię murzyńskie z nad górnego Ubangi, spokrewnione z Mogwandi i Sango.

***Yamamoto** Gombei, admirał japoń., (1852—1908), 1898—1906 minister marynarki, wsławił się jej rozbudową.

***Yamunda** (Jamunda), lewoboczny dopływ dolnej Amazonki, przepływa w dolnym biegu jez. Lago Faro, uchodzi powyżej Obidos.

***Yaqui,** wojownicze plemię Indjan z płd. Sonory, już w XVII. w. częściowo nawrócone, aż do ostatnich czasów bardzo niespokojne; ok. 20.000 głów.

***Yaracuy,** stan w Wenezueli nad zatoką Triste morza Karaibskiego z 7.100 km² i 122.836 mieszk. Stolicą jest San Felipe.

***Yarra-Yarra,** rzeka w Wiktorji (Australja), długa 240 km. Wypływa z gór Great Dividing Range, jest do Melbourne dostępna dla dużych okrętów, uchodzi do zatoki Hobson.

1. Goździkowiec (Caryophyllus aromaticus).

2. Korzennik (Pimenta officinalis).

3. Pieprz (Piper nigrum).

4. Cynamon (Cinnamomum ceylanicum).

5. Imbier (Zingiber officinale).

6. Orzech muszkatołowy (Myristica fragrans).

Biblioteka w SŁUPSKU

1. Brusznica (Vaccinium vitis idaea). 2. Borówka bagienna (V. uliginosum). 3. Czernica (V. myrtillus). 4. Żórawina (Oxycoccus quadripetala). 5. Mącznica lekarska (Arctostaphylos uva ursi) z owocami. 6. Wrzosiec bagienny (Erica tetralix). 7. Wrzos zwyczajny (Calluna vulgaris) z owocem. 8. Bagno zwyczajne (Ledum palustre). 9. Barzyna czarnojagodowa (Empetrum nigrum). 10. Wełnianka pochwowata (Eriophorum vaginatum) z kwiatami i owocami. 11. Woskownica europejska (Myrica gale), z męs. i żeń. kwiatostanami. 12. Janowiec (Genista anglica) z owocem.

***Yarumal,** miasto w depart. Antioquia (Kolumbja), na wsch. od Rio Cauca, na przedgórzu centralnych Kordyljerów z 19.707 mieszk.

***Yeishi** Hosoi, japoński rysownik-drzeworytnik, jeden z najlepszych uczniów Kiyonaga, pracował około 1800 r., z zamiłowaniem przedstawiał sceny rodzajowe („3 dziewczęta w czółnie" itp.).

***Ylang-Ylang,** olejek zapachowy, otrzymywany przez destylację z kwiatów storczyków.

Yogi, motyw indyj.: stara, rozwinięta w Indjach pozycja medytacji. W dziełach sztuki (np. posągi Buddy) przedstawiona postać siedząca z podwiniętemi nogami, pogrążona w kontemplacji.

***Yojoa** (Laguna de Y.), jezioro w republ. Honduras, otoczone wysokiemi, przeszło 1.000 m górami, ma 100 km² i jest do 6 m głębokie.

***Yoldia** Möll., rodzaj małża z rodziny Nuculidae. Skorupa kształtu trójkąta lub owalna, żyją od kredy. Y. arctica Gray 20 mm dł. żyła w dyluwjum w Bałtyku, dzisiaj w okolicach arktycznych.

***York** (Yorck) **von Wartenburg,** Johan David Ludewig, generał pruski, (1759—1830), od 1772 w armji pruskiej, 1783—84 w służbie niderlandzkiej w Indjach, od 1787 ponownie w armji pruskiej, brał udział w kampanjach przeciw Napoleonowi I. 1812 dowodził pruskim korpusem posiłkowym w wyprawie na Moskwę, zawarł z Rosją układ, zdradzając Napoleona. Odznaczył się w kampanji 1813/14, za zwycięstwo pod Wartenburgiem mianowany 1814 hrabią. Zostawił pamiętniki wyd. 1823.

2. Arthur, ang. pisarz i ekonomista, (1741—1820), z licznych jego dzieł ważniejsze: „Political Arithmetic" (1774), „A Tour in Ireland" (1780), „Travels in France" (1792—94, 2 t., nowe wyd. 1890, żywy obraz stosunków społecznych we Francji w chwili wybuchu rewolucji). W r. 1801 z rozkazu Dyrektorjatu wszystkie jego dzieła przełożono na francuski.

Yosemite Valley. Na płd. od Y. V. leży General Grant Park, około 10 km², rezerwat przyrody utworzony dla ochrony jednego z największych (264 stopy wys.) żyjących okazów gatunku Sequoia i jego leśnego otoczenia.

***Ypsilanti,** miasto w stanie Michigan (Ameryka płn.) z 13.500 mieszk. i przemysłem.

***Yrjö-Koskinen** Georg Zachris, fiński mąż stanu i historyk, (1830—1903), 1863—82 prof. w Helsingforsie, od 1872 przywódca fennomanów, od 1882 członek fińskiego senatu, 1885—99 minister wyznań i oświecenia, posiadał wielkie wpływy polityczne. Napisał (po fińsku): „Przyczynki do dziejów wojny północnej" (1865), „Dzieje Finlandji" (1874) i in.

***Yssag,** ob. Isaak Heinrich.

***Yudhishthira** (Judisztira), najstarszy z pięciu braci Pandawa, dla swej sprawiedliwości i pokojowego usposobienia, zw. także Dharmaraja („król prawa"), jedna z głównych postaci Mahābhāraty (ob.).

Z.

Zabojecka Marja, pisarka pol., † 1932.

***Zabokllcki** Wacław, malarz pol., * 1880, studja u Gersona w Warszawie, w Monachjum u Weinholda i Marza, we Florencji, w Paryżu i w Londynie. Maluje pejzaże morskie, studja portretowe, sceny rodzajowe z fabryk i kopalni itd.

***Zabytki literatury z doby reformacji,** zbiorowe wydawnictwo krytyczne pod redakcją prof. Stan. Kota, wychodzi nakładem Kasy im. Mianowskiego w Warszawie od r. 1932. Nr. 1. zawiera przedruk dzieła Szymona Budnego „O urzędzie miecza używającem" z dochowanego unikatu z r. 1583.

***Zadora** Michał, pol. komp. i pianista, * 1882, przebywa stale w Ameryce. Napisał szereg utworów fortepianowych, wśród nich „Szkice kirgiskie", opracował też szereg kompozycyj starych mistrzów.

***Zainteresowanie** jest podmiotowym przejawem potrzeby fizycznej lub umysłowej, t. zn., że podmiot odczuwa z. wobec przedmiotu wtedy, gdy mu na nim zależy. Claparède wyróżnia następujące fazy w rozwoju z.: stadjum nabywania lub eksperymentowania (okresy z. postrzeżeniowych, mownych, ogólnych i specjalnych), stadjum organizowania, wartościowania (z. społeczne, etyczne, płciowe), stadjum wytwórczości (dla wieku dojrzałego). Współczesne metody wychowania i nauczania opierają się w dużym stopniu na psychologji z.

***Zakaukazja,** ob. Kaukaz Południowy.

***Zakazane potrawy (pokarmy),** ob. Pokarmy zakazane (uzup.).

***Zalaszowski** Mikołaj, prawnik pol., (1631—1703), studja prawnicze w Krakowie, w Niemczech i Włoszech, doktorat w Rzymie, tu też wyświęcony na księdza. Lat kilka wykładał na Uniw. Jagiell. prawo cywilne i kanoniczne, następnie jako rektor kierował kolegjum Lubrańskiego w Poznaniu. Napisał m. i. „Ius regni Poloniae ex statutis et constitutionibus eiusdem Regni et M. D. Lith. collectum..." (1700—02), „Ius capituli seu tractatus... de potestate capituli..." (1706), „Iureconsultus in materia censitum et decimarum..." (1746).

***Zaleski** Marcin, malarz pol., (1796—1877), kształcił się w Krakowie i we Francji. W l. 1846—1875 wykładał na wydziale malarstwa w warszawskiej Szkole Sztuk Pięknych. Malował pejzaże architektoniczne i wnętrza kościołów i pałaców.

***Zaleski,** Falkenhagen-, ob. Falkenhagen-Z. (uzup.).

***Załęski** Edmund, rolnik pols., (1863—1932), studja matematyczne na Uniw. warszawskim, następnie studja chemiczne na politechnice w Rydze. Po krótkiej pracy w hutnictwie, przerzucił się całkowicie na teren działalności ho-

dowlanej i doświadczalnej. Jako kierownik i doradca naukowy licznych stacyj dośw. stał się wybitnym znawcą hodowli buraka cukrowego i roślin zbożowych. W r. 1918 został powołany na katedrę uprawy roślin w Dublanach, 1919 objął katedrę hodowli i uprawy roślin oraz kierownictwo Zakładu rol. dośw. Uniw. Jag. w Krakowie. Ogłosił drukiem ponad 100 wybitnych prac z dziedziny hodowli roślin, cukrownictwa, doświadczalnictwa i statystyki doświadczalnej.

***Zaoczność,** ob. Zaoczny wyrok.

***Zapalniczka,** nowoczesne krzesiwo (ob.), rozniecające płomień w knocie napojonym benzyną. Istnieje mnóstwo rodzajów z., różnica leży jednak tylko w wyglądzie zewnętrznym. Zasada jest zawsze ta sama. Nieco odmiennego rodzaju są t. zw. z. wiatrowe, przy których skrzesana iskra pada na knot suchy, napojony saletrą i rozżarza go na tyle, że można od niego zapalić cygaro lub papieros nawet wśród największego wiatru, którego powiew pobudza knot do tem silniejszego żarzenia.

***Zapateado,** szybki i dziki taniec hiszpański w takcie trójdzielnym.

***Zaprawa** sportowa, przygotowanie się do zawodów sportowych, pod kątem widzenia doprowadzenia do maksimum sprawności w wybranej specjalności sportowej. Drugi rodzaj z. to poddanie organizmu wpływowi ćwiczeń cielesnych codziennych lub regularnie przeprowadzanych w sposób wszechstronny; ta z. dąży do podjęcia różnych wysiłków, potrzebnych w życiu. Por. Trening, także Kondycja (uzup.).

***Zarzewie,** czasopismo poświęcone sprawom polityki państwowej i historji ruchu zarzewiackiego, wydawane w Warszawie od r. 1930 pod redakcją K. Zacherta.

Zbierzchowski Henryk, poeta pol., odznaczony nagrodą literacką m. Lwowa.

***Zboińska-Ruszkowska** Helena, pol. śpiewaczka operowa, * 1878, występowała na scenach polskich a także w Wiedniu, Madrycie, Buenos-Aires, Palermo, Pradze i Medjolanie („La Scala"), obecnie uczy w konserwatorjum krakowskiem.

***Zet,** czasopismo literackie, wydawane od r. 1932 w Warszawie pod redakcją Jerzego Brauna.

***Zeugma** (greck.), konstrukcja składniowa zbliżona do elipsy, polegająca na opuszczeniu w zdaniu czasownika, którego treści można się domyśleć przy pomocy orzeczenia w zdaniu sąsiedniem, np. smaczniejsze kąski sobie, zaś gorsze innym oddawał (sobie domyślnie zatrzymywał lub odkładał).

***Zieleńczyk** Adam, filozof pol., * 1880, od 1920 prof. Wolnej Wszechnicy w Warszawie, wydał: przekład „Powołania człowieka" Fichtego (1910), „Drogi i bezdroża filozofji" (1912), „Filozofja uniwersalna Trentowskiego" (1913), przekład „Wykładów o filozofji dziejów" Hegla (1919), przekład „Wielkich myślicieli" Euckena (II wyd. 1925, 2 t.), „Hoene-Wroński" (1928) i in.

Ziemia. Wiekiem ziemi nazywa się okres czasu, jaki upłynął od chwili powstania ziemi jako planety systemu słonecznego. Pierwsze próby naukowego określenia tego okresu czasu datują się od poł. XIX. w., co stoi w związku z rozwojem ścisłych nauk przyrodniczych i metod fizycznych. Lord Kelvin obliczył już w r. 1860 w. z. na 100 miljonów lat, przyjmując, że temperatura globu ziemskiego wynosiła w chwili zastygania 3900°. Inną próbę obliczenia w. z. stanowiły obliczenia na podstawie zawartości soli w morzach przy założeniu, że całkowita ilość soli w morzu pochodzi ze zwietrzenia skał i z procesów wulkanicznych, tak, że pierwsze zbiorowiska wód na ziemi, praoceany, miały zawierać wodę słodką. Okres tą drogą obliczony wynosił 300 miljonów lat. Podobne wartości dawały obliczenia na podstawie ilości osadów przyniesionych wodami rzek.

Dokładne jednak i pewne metody zostały zastosowane dopiero po odkryciu ciał promieniotwórczych. Na podstawie tych badań, które zostały rozpoczęte z samym końcem XIX. w. wiemy, że szereg ciał promieniotwórczych (radjoaktywnych) ulega rozpadowi, który zachodzi bez względu na zmiany temperatury czy ciśnienia, — przechodząc w ciała nowe. Obecnie znane są dokładne obliczenia, w jakim czasie z pewnej ilości jakiegoś ciała radjoaktywnego otrzymujemy daną ilość ciała pochodnego. Najczęściej stosowane metody badań minerałów radjoaktywnych polegają na obliczeniu stosunku uranu wzgl. toru do wydzielającego się podczas rozkładu helu lub do ilości ołowiu, który jest końcowym produktem rozkładu i dalszemu rozpadowi nie podlega. Tą drogą obliczony w. z. wynosi ok. 2 miljardy lat, przyczem na poszczególne formacje geologiczne przypada po kilkadziesiąt wzgl. kilkaset miljonów lat.

***Zienkowicz** Leon, pol. pisarz, publicysta i polityk, (1808—1870), brał udział w powstaniu listopadowem, należał do wyprawy Zaliwskiego, w Krakowie zaślubił Annę Librowską i w r. 1835 redagował wraz z Goszczyńskim „Powszechny pamiętnik nauk i umiejętności", po zajęciu miasta przez Austrjaków więziony i wydalony, od r. 1836 we Francji, od r. 1837 jeden z najczynniejszych członków Tow. Demokratycznego (1846—47 należał do Centralizacji), w l. 1839—44 razem z Teof. Wiśniowskim wydawał w Strasburgu, później w Paryżu czasopismo satyryczne: „Pszonka", w r. 1848 znowu w Krakowie redagował tygodnik „Przegląd", ścigany przez rząd austrjacki, przenosi się do Wielkopolski, skąd wydalony w r. 1852 udał się do Anglji, w l. 1853—55 powtórnie członkiem Centralizacji, od 1855 mieszkał we Francji. Oprócz licznych artykułów w różnych czasopismach, ważniejsze prace: „Album Pszonki" (1845), „Odprawa posła czyli słowo pielgrzymskie..." (1838, II wyd. 1839, przeciw Mickiewiczowi i Brodzińskiemu), „Listy polityczne Leona Nadwiślańskiego" (1849), „Wieczory Lacha z Lachów" (1864), „Wizerunki polityczne dziejów Państwa Polskiego" (1864—65, 4 t.), „Wizerunki polityczne literatury polskiej" (1867, 2 t., kurs publiczny wykładany w Paryżu) i i.

***Zientarski,** nazwisko kompozytorów pol., 1. Romuald, (1831—1874), napisał „Muzyka kościelna chóralna i figuralna“, skomponował 4 oratorja, 3 symfonje i wiele kompozycyj organowych i wokalnych.

2. Wiktor, syn poprz., *1854, autor szeregu utworów wokalnych i fortepianowych.

***Ziomek** Maksymiljan Józef, pol. ekonomista i publicysta, * 1906, współpracownik „Czasu“, oddzielnie wydał: „Czytelnictwo powieści. Najulubieńsi pisarze i najpoczytniejsze książki“ (1931), „Czem grozi Europie handel zagraniczny Z. S. R. R.?“ (1932), „Nie jestem już dzieckiem!“ (1932), „Ze studjów nad czytelnictwem w Polsce“ (1933).

***Złotooki** (Chrysopidae), rodzina sieciarek. Owady małe, z nitkowatemi rożkami, złocistemi oczyma i delikatnie siateczkowatemi skrzydłami, lśniącemi tęczowo. Larwy podługowate, z dużemi sierpowatemi szczękami ssącemi. Złotook zwyczajny (Chrysopa perla L.), do 2 cm dł., jasnozielony z czarnym rysunkiem, żyje w Europie i Afr. płd. Składa jaja opatrzone długiemi stylikami. Żółta fioletowo plamista larwa żywi się mszycami i zapoczwarcza się w kokonie między szpilkami świerków.

***Złotów,** niem. Flatow, miasto w Grenzmark Posen-Westpreussen (Prusy), ok. 6.000 mieszk., ważny węzeł kol. 35 km od Chojnic. W powiecie kilka procent Polaków.

***Znosko** Jan, pisarz polski, (1772—1833), nauczyciel w Grodnie, od 1802 wykładał na uniw. wileńskim, najpierw logikę, potem ekonomję. We filozofji był zwolennikiem francuskiego sensualizmu. Był jednym z pierwszych propagatorów zasad Adama Smitha w Polsce. Dzieła: „Logika Condillaca“ (przekład na żądanie Komisji Eduk. Nar., 1802), „Nauka ekonomji praktycznej“ (1811), „Rozprawa o ekonomji politycznej...“ (1816) i i.

***Zocchi,** 1. Emilio, rzeźbiarz włos., (1835—1913). Główne dzieła: „Rafael rysujący Madonnę“, posążek Michała Anioła, „Wąż miedziany“, „Młody Bacchus“, „Franklin“ (dla N. Jorku), konny posąg Wiktora Emanuela (Florencja) i i.

2. Cesare, rzeźbiarz włos., (1851—1922), twórca licznych pomników, jak: Garibaldiego (Perugja), Wiktora Emanuela (Piza), Dantego (Trydent), a także posągów na katedrze florenckiej.

***Zonaras** Jan, bizant. historyk z końca XI. do połowy XII. w., napisał przełożoną później na języki łaciński, włoski, francuski i starosłowiański kronikę świata, zawierającą cenne wyciągi z starych źródeł, szczególnie Diona Kasjusza.

***Zorndorf,** wieś w okręgu Königsberg w Brandenburgji, przy kolei: Kistrzyń—Soldin z 957 mieszk. 25 sierp. 1758 pobił tu Fryderyk Wki Rosjan pod wodzą Fermora.

***Zubelewicz** (Zabulewicz) Adam Ignacy, filozof pol., (1784—1831), studja w Halli; pierwszy profesor filozofji Uniw. Warszawskiego, (1818), 1820 członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1823 jeneralny inspektor uniwersytetu. Na tem stanowisku śledził przez tajnych agentów uczniów i zmuszał do uległości wobec ustaw, potępionych przez Sejm. We filozofji był eklektykiem; był pod wpływem filozofji greckiej, Kanta i filozofji angielskiej. Dzieła: „Nowa gramatyka niemiecka...“ (Halla, 1807), „O zasługach Platona w filozofji“ (w „Posiedzeniach Uniw. Warsz.“, 1821), „O zasługach Sokratesa w filozofji“ (Rocznik Tow. Warsz. Przyjaciół Nauk, t. 13), „O pedagogice starożytnych“ (tamże, t. 14).

***Zucca** Giuseppe, poeta włoski, * 1887, zaliczany do najlepszych współczesnych liryków włoskich, wydał „Poesie“ (1912—22).

***Związek Księgarzy Polskich,** założony w Warszawie w r. 1908, zreorganizowany w r. 1923, ma na celu rozwój i reprezentację księgarstwa polskiego, obronę interesów zawodowych, normowanie stosunków między księgarzami oraz między księgarzami a odbiorcami. Prezes Zarządu Głównego: Eustachy Wacław Szelążek. Organa prasowe: „Przegląd Księgarski“ i „Przewodnik Bibljograficzny“, redagowane przez Jana Muszkowskiego.

Związek Socjalistycznych Republik Rad. Ludność w 1931: 161,232.300 mieszk., w tem R. S. F. S. R. 111,158.600, Ukraina 31,403.200, Białoruś 5,246.400, Zakaukazja 6,426.700, Turkmenistan 1,137.900, Uzbekistan 4,685.400, Tadżikistan 1,174.100 mieszk. Por. też Pięcioletni plan.

***Związek Zawodowy Literatów Polskich,** zał. w Warszawie w r. 1920, ma na celu obronę interesów zawodowych i reprezentację pisarzy polskich oraz opiekę nad potrzebującymi pomocy literatami i ich rodzinami. Prezesami Zarządu byli kolejno Stefan Żeromski, Wacław Sieroszewski, Juljusz Kaden-Bandrowski, obecnie Zofja Nałkowska. Sekretarz Generalny: Edward Kozikowski. Wydawnictwo: „Pamiętnik Z. Z. L. P. w Warszawie 1920—1930“ (1931). Staraniem Związku wydał nadto Instytut Gospodarstwa Społecznego opracowane wyniki zebranej wśród literatów ankiety: „Życie i praca pisarza polskiego“ (1932). — Związek warszawski ma powierzone przedstawicielstwo wspólne samodzielnych Związków prowincjonalnych, istniejących w Krakowie, Lwowie, Poznaniu i Wilnie.

***Zwierząt domowych hodowla,** nauka, rozpatrująca zależności między prawami przyrody a postacią i wartością produkcyjną zw. d. Opiera się ona na szerokiej podbudowie nauk biologicznych, określających wpływ czynników zewnętrznych, budowy, dziedziczności i cech rasowych, jak: zmienność, karłowacenie, wyradzanie się i zwyradnianie. Hodowla dzieli się na: 1) chów zw. d., t. j. samo utrzymywanie zwierząt w celach użytkowania ich ustalonych wartości gospodarczych i 2) h. w ścisłem znaczeniu, t. j. uszlachetnianie kształtów i udoskonalanie produkcyjności, która może posiadać charakter psychiczny (niektóre psy), fizyczny (zwierzęta pociągowe, juczne i wierzchowe), może dostarczać środków pokarmowych (mięso, tłuszcz, nabiał, miód) lub surowców (futra, skóry, wełna, pióra, jedwab, wosk).

H. zdąża częstokroć do najkorzystniejszego skojarzenia powyższych wartości użytkowych lub też do jednostronnej specjalizacji, a rezul-

tatem jej jest otrzymywanie i ustalanie ras i odmian w pojęciu hodowlanem (h. s z c z e g ó ł o w a).

***Zwierząt urządzenia ochronne,** ob. Ochronne urządzenia u zwierząt (uzup.).

***Zwitne,** ob. Contortae (uzup.).

Ż.

***Żabotyński** Wladymir, żyd. polityk i publicysta, * 1880, w czasie wojny światowej rzucił myśl stworzenia legjonu żydowskiego po stronie Ententy dla uwolnienia Palestyny; zorganizowany w związku z tem 1915 w Aleksandrji żyd. korpus posiłkowy wysłała Anglja na Galipoli przeciw Turkom. W latach powojennych dążył do utworzenia zbrojnej organizacji Żydów w Palestynie przeciw Arabom, na skutek czego skazany i więziony (w Akko), potem ułaskawiony. W Światowej Organizacji Sionistycznej stworzył frakcję radykalną t. zw. rewizjonistyczną, ostro krytykującą powojenną angielską politykę palestyńską w imię „czysto herzlowskiego państwa żydowskiego". — Rozwija też ożywioną działalność publicystyczną i literacką, tłomaczył m. i. na język hebrajski Dantego.

***Żeglarskie mapy,** ob. Morskie Mapy.

***Żelazny Front,** ob. Front Żelazny (uzup.).

Żelazowski Roman, aktor pol., † 1930.

Żeleński Tadeusz (Boy), pisarz pol., wydał nadto: „Śmiech, uśmiech i zgroza" (1932), Jakóba Wojciechowskiego „Raz kiedyś a obecnie" (1932) i i. W r. 1928 odznaczony nagrodą Polskiego Tow. Wydawców Książek, w r. 1933 otrzymał nagrodę literacką m. Warszawy.

***Żołna,** ptak z rodziny pszczołojadów (Meropidae). Dziób długi, lekko wygięty, ogon długi. Upierzenie na grzbiecie sino-zielone, podgardle żółte. W Europie żyje ż. szczurek (Merops apiaster L.). W P o l s c e na Podolu; gniazda w jamach ziemnych. Żywi się owadami, głównie pszczołami.

***Żonglowanie** (z franc.), sztuczki zręcznościowe, polegające na rzucaniu wgórę i chwytaniu kilku naraz piłeczek, talerzy, maczug i t. p. Ż. stosuje się też w niektórych metodach gimnastycznych (np. francuskiej metodzie naturalnej), choć z punktu widzenia wychowania fizycznego jest ono nieużyteczne.

Żółwie (p. tabl. w t. 18). Drugą kategorję stanowią ż. żyjące w wodach słodkich lub na lądzie. Dzielimy je na: 1) Ż ó ł w i e m i ę k k o p a n c e r z o w e (Trionychoidea) z ruchomemi kośćmi pancerza, bez płyt rogowych. Głowa i nogi niewsuwalne. Nos ryjkowaty. Żyją w rzekach Azji, Afryki i Ameryki. Są b. żarłoczne. Mięso i jaja jadalne. U s t a k z g r y ź l i w y (Trionyx ferox Schn.), 42 cm dł., szary, spodem biały, żyje w rzekach Am. płn. i Meksyku i na jeziorach. Poławiany dla mięsa. — 2) K r ę t o s z e (Pleurodira), zginają szyję, kładąc ją na bok ciała. Pancerz brzuszny z 13 tarcz, nogi pływne. Żyją w wodach Am. płd. Ż ó ł w a m a z o ń s k i (Podocnemis expansa Schweigg.), 17 cm dł. ze sklepionym grzbietem i płaską głową, szaroczarny, ma spód pomarańczowy. Żyje w rzekach Gujany, Brazylji i Peru. Z jaj jego wyrabiają krajowcy olej. Ż. n a k r z y ż e (Chelydidae) mają 9 płyt w pancerzu. Ż. m a t a m a t a (Chelys fimbriata Schn.), 35 cm dł., płaski, z 3-ema rzędami guzków na grzbiecie i ryjkowatym nosem, z brodawkami na szyi, brunatnozielony, żyje w Brazylji płn. i Gujanie. — 3) C r y p t o d i r a mają szyję esowatą i wciągalną, nogi pływne lub kikutowe. Tu należy większość ż. lądowych. Ż. l ą d o w e (Testudinidae) z podrodz. ż. słodkowodnych (Emydinae) z dość płaską głową, grubemi nogami, z płaską skorupą grzb., chodzą i pływają. Żyją w stawach, bagnach i rzekach. Ż ó ł w b ł o t n y (Emys orbicularis L.), 32 cm dł., o skorupie dość wypukłej (19 cm dł.), łuską krytych nogach, jest czarniawy, żółto nakrapiany. Żyje w płd.-wsch. Europie, u nas na wsch. kresach (Polesie, Wołyń). W nocy wychodzi na ląd, żywi się pokarmem zwierzęcym. U afryk. rodz. wieczkoń (Cinixys Bell.), pancerz jest częściowo ruchomy.

Podrodzina ż. lądowych, T e s t u d i n i n a e, ma pancerz pokryty tarczami, a głowę i nogi wciągalne, kikutowate. Żyją w zaroślach wilgotnych ciepłych okolic. Żywią się roślinami. Ż. g r e c k i (Testudo graeca L.), 30 cm dł., wysoko sklepiony (panc. 15 cm dł.), żółty z czarnym zmiennym rysunkiem, żyje w Eur. płd.-wsch., żywi się owocami, roślinami i t. p. Największy z ż. s t w o l i n s ł o n i o n o g i (T. elephantina L.), dziś prawie wytępiony, dochodził do 156 cm średnicy pancerza. Żył na wyspach Galapagos. Wiek jego oceniano na 300 lat. Niesamowitą postać ma p a ł o g ł o w i e c s i a m s k i (Platysternum megacephalum Gray), 18 cm dł. z Chin i Indyj. K ł a p e ć g r z e c h o t k a (Cinosternum odoratum Dond.) z Ameryki ma ruchomą część pancerza brzusznego, a mięso ma zapach piżma.

***Żurakowska** Zofja, pisarka pol., † 1931, autorka wysoko cenionych powieści dla młodzieży: „Pożegnanie domu", „Roman i dziewiętnastu" i i.

w SŁUPSKU

184320 7 IX 71 2.700 -